

Univerzita Karlova Praha
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Historické vědy
Moderní hospodářské a sociální dějiny

Jitka Balcarová

„Jeden za všechny, všichni za jednoho!“
Role *Bund der Deutschen* a jeho předchůdců ve veřejném prostoru
českých zemí 1918–1938.

„One for all and all for one!“
The role of *Bund der Deutschen* and its foregoers in public space
of the Bohemian Lands 1918–1938.

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Praha 2012

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 19. 6. 2012

PhDr. Jitka Balcarová

Abstrakt

Název disertační práce: „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“¹ Role *Bund der Deutschen* a jeho předchůdců ve veřejném prostoru českých zemí 1918–1938.

Klíčová slova: *Bund der Deutschen*, „hospodářská nacionální država“, hospodářský nacionalismus, kolektivní identita, nacionální „obránné“ spolky, „národnostní boj“, německá politická kultura, německý nacionální socialismus, *Sudetendeutsche Partei*, „sudetští Němci“, všenněmecké hnutí

Předkládaná disertační práce analyzuje německé hospodářské „obránné“ spolky zřizované na podporu a rozvoj „hospodářské nacionální državy“ v období meziválečného Československa. Jejich institucionální základnou byly tzv. regionální svazy Němců, od roku 1934 *Bund der Deutschen*. Reprezentují jeden, nicméně z hlediska zkoumaného jevu nejzávažnější typ německých nacionálních „obránných“ spolků v českých zemích. Význam těchto spolků tkví v jejich funkci ve veřejném prostoru, kde podporovaly postupnou ideovou a politickou radikalizaci na bázi konfrontačního nacionalismu s antislovanským a antisemitským kontextem. Výzkum odkrývá podstatu jedné z nejdůležitějších organizačních struktur německého nacionálního hnutí, její ideovou platformu, strategie a metody její činnosti. Do popředí vystupuje role spolků jako spolutvůrců nacionální identity. Práce ústí v konstatování, že analyzované spolky velmi významně spoluovlivnily proces formování „sudetoněmecké identity“.

Abstract

Titel of dissertation: „One for all and all for one!“ The role of *Bund der Deutschen* and its foregoers in public space of the Bohemian Lands 1918–1938.

Key words: *Bund der Deutschen*, „economy national possession“, economy nationalism, collective identity, national „defence“ associations, „nationality struggle“, German political culture, German national socialism, *Sudetendeutsche Partei*, „Sudeten Germans“, pan-German movement

¹ Klíčovou zásadu družstevního hnutí ve formě hesla „*Einer für alle und alle für Einen!*“ – „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ prosazovala v rámci národního proudu hospodářství německá historická škola ekonomie. Ta družstevní formu vyzvedávala pro její význam na vývoji národního hospodářství. Srov. práce jednoho z jejích hlavních představitelů Gustava Friedricha Schmollera: *Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, 2 Bd. (1900, 1904). Heslo bylo převzato německým nacionálním hnutím, které jeho prostřednictvím vyjadřovalo nezbytnost uplatnění zásad „nacionální svépomoci a solidarity“ pro zdárný rozvoj národa.

Abstract

The work analyzes the German economic “defense” associations for support and development of the “economic national possession” in phase of the interwar Czechoslovakia. Their institutional representatives were the so-called “regional associations of Germans”, since 1934 *Bund der Deutschen*. They represent one of the most important types of the German national “defense” associations. Their importance inheres in their function in the public space, where they supported a gradual ideological and political radicalization on the basis of the confrontation nationalism with the anti-Slav and anti-Semitic context. The research detects one of the most important organizational structures of the German national movement, its ideological basis, strategies and methods for its function. The role of associations like co-builder of national identity comes forth. The work comes to a conclusion, that the analyzed associations significantly co-influenced a formation process of the "Sudeten German identity".

Obsah

Předmluva	4
1. Úvod	5
1. 1. Předmět a cíle výzkumu	5
1. 2. Stav výzkumu, literatura a prameny	7
1. 3. Metody a pojmové instrumentarium	30
1. 3. 1. „ <i>Völkisch</i> hnutí“	33
1. 3. 2. „ <i>Volkstum</i> “ – „národní svéráz“: podstata národa	36
1. 3. 3. „ <i>Deutsche Volksgemeinschaft</i> “ – „německé nacionální společenství“	38
1. 3. 4. „ <i>Grenzlanddeutschtum</i> “ – „pohraniční němectví/Němci“	40
1. 3. 5. „ <i>Sudetendeutschtum</i> “ – „sudetoněmecké/sudetští Němci“	40
1. 3. 6. „ <i>Deutsche Heimat</i> “ – „německá domovina v českých zemích“	45
1. 3. 7. „ <i>Sprachgrenze</i> “ – „jazyková hranice“	47
1. 3. 8. „ <i>Nationaler Besitzstand</i> “ – „nacionální država“	49
1. 3. 9. „ <i>Volkstumskampf</i> “ – „národnostní boj“	50
1. 3. 10. „ <i>Schutzarbeit</i> “ – německá nacionální „obránná“ práce spolků	51
1. 3. 11. „ <i>Schutzverein</i> “ – německý nacionální „obránný“ spolek	56
1. 3. 12. „ <i>Wanderlehrer</i> “ – „putující učitel“	64
2. Sociálně ekonomická změna a nacionální emancipace	66
3. Institucionální základna německé nacionální „obrány“ v období habsburské monarchie – její zdroje a vznik	73
4. Svazy Němců v nacionálně definovaném prostoru	79
4. 1. Pracovní programy	81
4. 2. Organizační struktura	87
4. 2. 1. Výstavba organizačních jednotek	88
4. 2. 2. Aktéři a členská základna	97
4. 2. 3. Financování	127
4. 3. Konstituování <i>Bund der Deutschen</i> (Svaz Němců)	144
4. 4. Politické stranictví a „národnostní boj“	148
4. 5. Role <i>Bund der Deutschen</i> v integraci německé nacionální „obrány“	168

4. 6. Kooperující organizace za hranicemi – zdroj inspirace, financí a „naděje“	173
4. 7. <i>Bund der Deutschen</i> a jeho inkorporace do NS-struktur po září 1938	184
4. 7. 1. <i>Bund der Deutschen</i> v Říšské župě Sudety	184
4. 7. 2. <i>Bund der Deutschen</i> ve zbytkovém Československu	187
5. Projektování „sudetoněmecké ekonomiky“	191
5. 1. Principy utváření „sudetoněmeckého hospodářství“	197
5. 2. „Hájení hospodářského životního prostoru“	210
5. 2. 1. Ochrana půdy.....	210
5. 2. 2. Osídlování.....	222
5. 2. 3. Populační politika	233
6. Hospodářsko-podpůrná činnost	247
6. 1. Péče o sirotky	249
6. 2. Pracovní zprostředkovatelny	251
6. 3. Podpora „sudetoněmecké turistiky“	255
6. 4. Podpora domácí výroby	256
6. 5. Sociálně podpůrné svépomocné projekty <i>Brüder in Not</i> a <i>Sudetendeutsche Volkshilfe</i>	259
6. 5. 1. <i>Brüder in Not</i>	260
6. 5. 2. <i>Sudetendeutsche Volkshilfe</i>	261
6. 5. 2. 1. Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba (<i>Sudetendeutscher Freiwillige Arbeitsdienst</i>).....	267
6. 5. 2. 2. Sociálně podpůrný projekt dětem (<i>Kinderhilfswerk</i>).....	275
7. Výchova k národní jednotě.....	281
7. 1. Lidovými ve vzdělávacím systému ČSR	284
7. 2. Národní lidovými a svazy Němců	285
7. 2. 1. Tisk a zábava – prostředky ovlivňování veřejného prostoru	296
7. 2. 1. 1. Národně formativní funkce kalendáře.....	299
7. 2. 1. 2. Veřejné akce – manifestace národní síly	300
7. 2. 1. 2. 1. Výroční sjezdy – „slavnost všech Němců“	303
7. 2. 1. 2. 2. Národní slavnosti – forma „kolektivního vzpomínání“	306
7. 2. 1. 2. 3. Spolkové akce – agitační nástroj <i>Sudetendeutsche Partei</i>	309

8. Exkurs.....	315
8. 1. „Bojovníci za německý národ“ – třicet aktivistů nacionální „obraný“	315
9. Závěr	336
10. Seznam zkratek.....	344
11. Seznam tabulek	346
12. Prameny a literatura	347

Předmluva

Práce pojednává o nacionálních „obranných“ spolcích v českých zemích v letech 1918-1938 jako o jedné z podstatných struktur německého nacionálního hnutí, která svou postupnou hypernacionalizací výrazně přispěla k extrémní nacionální konfrontaci ve sledovaném prostoru a čase. Zaměřuje se na roli spolků jako spolutvůrců nacionální identity. Zkoumá proces utváření mentálního světa skupiny, která se identifikovala s politicko-kulturním a hospodářsko-sociálním konstruktem „sudetoněmectví“ – „*Sudetendeutschtum*“.

Výzkum je založen na studiu široké pramenné základny. Zde bych chtěla poděkovat zaměstnancům všech vědeckých institucí, které jsem při své práci navštívila, za jejich vstřícnost vyhovět mým leckdy náročným badatelským požadavkům a za zpřístupnění této pramenné základny. Za to, že mi byl umožněn dlouhodobější výzkum mimo Českou Republiku v německých vědeckých ústavech, jmenovitě děkuji mnichovskému Collegiu Carolinu. Tímto děkuji Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze a jeho spolupracovníkům. Zvláštní poděkování náleží vedoucímu práce prof. Eduardovi Kubů, jehož podnětné rady a kritika spoluutvářely finální podobu práce.

1. Úvod

1. 1. Předmět a cíle výzkumu

Disertační práce analyzuje regionální svazy Němců, označované za hospodářské „obránné“ spolky („*wirtschaftliche Schutzvereine*“) v období meziválečného Československa.² Ve své většině se v roce 1934 sjednotily v *Bund der Deutschen* (dále jen BdD).³ Reprezentují jeden, nicméně z hlediska zkoumaného jevu nejzávažnější typ německých nacionálních „obránných“ spolků v českých zemích.⁴ Význam těchto spolků tkví v jejich funkci. Představovaly jednu z opěrných struktur německého nacionálního hnutí, která se významně uplatnila v procesu nacionální mobilizace a formování nacionální identity německého obyvatelstva v českých zemích. Práce chce porozumět spolkovým strukturám německého nacionálního hnutí a mechanismům jejich fungování, jejich manévrovacímu poli a procesu jejich akreditace ve společnosti. Výzkum spolků přispívá k objasnění procesů nacionalizace a politizace německého veřejného prostoru v českých zemích, které ve spolkovém pojetí probíhaly v intencích radikalizujícího se německého „nacionálního zájmu“, tj. požadavků ve jménu národa.⁵ Práce usiluje nahlédnout do ideového světa Němců v českých zemích pod novým zorným úhlem, a sice pod zorným úhlem spolkových aktivit.

Bázi pro zpracování disertační práce tvoří následující badatelské otázky.

Postupně sílící hospodářské a sociální pozice slovanského obyvatelstva v druhé polovině 19. století v Předlitavsku společně s jejich pracovní migrací do německých sídelních oblastí vyvolávaly u části německé populace nesouhlas s tímto vývojem, neboť omezoval její dosavadní exkluzivní postavení v zemi. Na německé straně vznikaly aktivity, které měly tomuto vývoji čelit a zajistit dosavadní hospodářské, sociální, mocenské a kulturní pozice. Institucionální základnou této „obran“ byly tzv. nacionální „obránné“ spolky.

Již samo označení „nacionální ‘obránný’ spolek“ evokuje základní otázky, co – před kým – jakým způsobem a s jakým efektem spolek „ochraňuje“. Analýza spolkových pracovních programů, cílů a nejružnějších prohlášení umožní definovat předmět „nacionální obrany“,

² „Regionální svazy Němců“ jsou vzhledem k délce označení často uváděny jen jako „svazy Němců“, „regionální svazy“, „spolky“ nebo „svazy“. Rovněž jejich sjednocená organizace *Bund der Deutschen* – Svaz Němců je suplována označením „svaz“, „spolek“.

³ *Deutscher Böhmerwaldbund* (zal. 1884), *Bund der Deutschen Nordmährens* (1886, BdDN), *Bund der Deutschen Westböhmens* (1892), *Bund der Deutschen in Böhmen* (1894, BdDiB), *Nordmark* (1894), *Bund der Deutschen Nordwestböhmens* (1894), *Bund der Deutschen Ostböhmens* (1894, BdDO), *Bund der Deutschen im Egerkreis* (1895), *Bund der Deutschen Südmährens* (1899, BdDS), *Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel* (1904), *Bund der Deutschen Schlesiens* (1921, BdDSch).

⁴ Adjektivum „nacionální“ je používáno jako synonymum k adjektivu „národní“, přičemž jsou oba výrazy vnímány jako hodnotově neutrální.

⁵ Miroslav Hroch „národní zájem“ definuje jako požadavky ve jménu národa. Hroch, Miroslav, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999, s. 8.

směřování spolkové činnosti a upřednostňované hodnoty, které spolek spoluvytvářel a nabízel německému obyvatelstvu. Zodpovězení otázky před kým spolek „bránil“ předmět zájmu, ukáže na eventuální konkurenty – rivaly – cizáky – nepřátele, kteří byli „odlišní“ a byli s to nějakým způsobem omezovat dosavadní pozice Němců. Tyto „charakteristické odlišnosti“ bylo nutné přesně určit, aby potencionální nepřítel byl pro spolkovou klientelu (nejen) jasně rozpoznatelný. Co bylo osou negativního vymezování se vůči „nepřítelům“, v čem se spatřovaly a jakou povahu měly nejzásadnější jejich „odlišnosti“? K naplňování programů a cílů spolky vybudovaly organizační struktury. Jejich rozbor objasní, jakým ideovým a organizačním vzorům jejich struktury odpovídaly a na jakých principech probíhala jejich výstavba. Zároveň je nastolena otázka, zda a do jaké míry se na těchto strukturách podílely ostatní subjekty nacionální německé společnosti. Jaké strategie, pracovní metody a nástroje spolky využívaly, popř. vytvářely? Jakým způsobem a v jakém vztahu byly tyto uplatňovány vůči konkurentům, ale také i vůči vlastním sympatizantům a podporovatelům? Analýza fungování organizačního systému spolků ozřejmí způsoby dosahování programových cílů a ve srovnání s konkurenty efektivitu jejich snažení. V posledním aspektu se objasní i role, jak na sebe německé spolky a jejich konkurenční protějšky působily.

Další badatelské otázky se zaměřují na problematiku, v jakém sociálním prostředí spolky nalézaly své podporovatele, jak početná byla klientela, kterou dokázaly získat pro svůj program, co plnilo funkci integračního článku členstva a na jaké platformě měla ona integrace probíhat. Profesní a sociální analýzou spolkového členstva se prezentují nositelé „nacionální obrany“ a oněch „upřednostňovaných hodnot“, které spolky spolukoncipovaly a nabízely. Analýza počtu spolkové základny a jejího pohybu směřuje k odpovědi na otázku, jak podstatnou část německého obyvatelstva spolky dokázaly svým programem oslovit, jakou křivku vykazuje nárůst, stagnace či úbytek členstva a co ovlivňovalo pohyb členské základny. Současně hledá odpověď na otázku, jakého vlivu se spolkům podařilo dosáhnout ve veřejném prostoru. Spolky své členstvo integrovaly na základě pracovních programů, cílů a požadavků, tj. na základě společného zájmu. Jeho analýza, zejména rozbor ideové platformy, se zaměřuje na integrační pilíře formujícího se společenství a jeho hodnotovou orientaci. To si vedle analýzy formálního rámce vymezeného členstvím a spolkovými stanovami (cíle, právní struktura, organizace aj.) vyžádalo rozbor neformálních znaků a projevů (rituály, jejichž povaha nemusí být vždy součástí stanov, v běžném styku používaný pozměněný oficiální název spolku, jakožto i pojmenování samotné, interpretace času a prostoru a k ní vztahované vzpomínkové oslavné akce, projednávané záležitosti na členských a jiných schůzích, valných hromadách, témata a rétorika vydávaných publikací,

vzájemné oslovování členů, jejich způsob odívání, vyžadovaný vnější vzhled členů, objekty a způsoby kooperace, tj. běžný provoz spolkové soustavy ve veřejném prostoru).

1. 2. Stav výzkumu, literatura a prameny

Stav výzkumu a literatura

Vztahy Čechů a Němců v českých zemích se po roce 1989 staly jedním z nejdiskutovanějších témat české historiografie. I když část výzkumu usiluje o revizi politicky motivovaných a jinak jednostranných interpretací a o aplikaci moderních metod historické práce, tak i nadále česko-německý diskurz občas nese stopy nacionální konfliktnosti. Odstranit dlouhodobě užívané „tradiční nacionální pohledy“ na „toho druhého“, překonat stereotypy práce, uvažování a jednání nelze ze dne na den. Dnes již však převažující část české a německé historiografie uplatňuje hermeneutický historický výklad, který se snaží o vysvětlení a porozumění složitých a mnohvrstevných česko-německých dějin v prostoru českých zemích, popř. ČSR.

Pro tradiční, tj. nacionální přístup výkladu (český, německý), vycházející ze vzájemné nacionální animosity, je charakteristické selektivní zacházení s fakty a jejich vytrhávání především ze souvislostního, časového i prostorového kontextu. Zpravidla má charakter na jedné straně ospravedlňující, na straně druhé obviňující a je psán z „obranných“ pozic vůči „útokům“ nacionálních konkurentů. Vina za tragické události se hledá u „těch druhých“ bez hlubšího pochopení interakce Čechů a Němců. Tradiční český nacionální přístup vysvětluje české dějiny jako „stýkání a potýkání“ demokratických Čechů a feudálních či imperialistických Němců. Zdůrazňuje znevýhodnění a ohrožení Čechů v prostoru českých zemí. Stranou ponechává otázku, jakou roli hrál český nacionalismus,⁶ z něhož vzešel samostatný Československý stát. Vyhnání a odsun se interpretují v souvislosti s předválečnými událostmi jako „odčinění Mnichova“.⁷ Marxistická historiografie navíc dodala nálepku „revanšismu a imperialismu“. Vysídlení Němců bylo pro ČSR údajně sebezáchovnou nutností.⁸ „Sudetoněmecký“ výklad inklinuje ke stanovisku oproštěného od viny a zodpovědnosti za historické události let 1938–1947. Němce líčí jako oběti, a to buď politiky Edvarda Beneše, Adolfa Hitlera a jeho ideologie či obojího najednou, anebo

⁶ Interpretace pojmu nacionalismus v této práci vychází z nabídky výkladů, které poskytují modernizační a konstruktivistická teorie. Nacionalismus podle nich představuje mnohvrstvý fenomén, jednu z reakcí procesu formování moderní občanské společnosti 19. století, který jako jeho produkt vytvářel, prosazoval, reprezentoval a hájil jednu z potenciálních moderních kolektivních identit - identitu národní - a byl nepřehlédnutelnou součástí politické modernizace ve smyslu formování moderních národních států.

⁷ Peroutková, Michaela, Vyhnání. Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách, Praha 2008, s. 18.

⁸ Politické strany a Mnichov. Dokumenty, Král, Václav (ed.), Praha 1961; Král, Václav, Zářijové dny 1938, Praha 1971; Amort, Čestmír, Drang nach Osten. Pangermánské plány na vyhubení slovanských národů, Praha 1971; Šnejdárek, Antonín, Německý imperialismus proti ČSR, Praha 1958; týž, Revanšisté proti Československu, Praha 1963.

poválečných antiněmeckých nálad a politických změn. Němec jako aktér je v tomto pojetí výrazně vědomě oslabován.⁹ Obě extrémní polohy výkladu vykazují charakteristická specifická schémata porozumění česko-německých vztahů.¹⁰

K česko-německým vztahům existuje rozsáhlá škála literatury.¹¹ Německá historiografie k českým zemím s vedoucí úlohou mnichovského Collegia Carolina pracuje na základě široké „bohemistické“ či „multikulturní“ perspektivy, která Čechy, Němce, Židy aj. akceptuje jako organickou součást historie českých zemí.¹² Eliminování přednostního používání tradičních nacionálních interpretačních vzorců si za cíl vytkla Českoněmecká komise historiků (Deutsch-tschechische Historikerkommission, zal. 1993). Usiluje o nový diskurz, který má v první řadě kontextualizovat a vysvětlovat „společnou minulost“ posledních dvou století.¹³ Předkládaná disertační práce by do tohoto diskurzu ráda přispěla.

Aniž by měli být upozaděni ostatní členové komise, resp. její spolupracovníci, z českých členů bych vyzvedla **Jana Křena**¹⁴ a **Václava Kurala**,¹⁵ z německých členů **Ferdinanda**

⁹ Pfitzner, Josef, *Sudetendeutsche Geschichte*, Reichenberg 1937; Raschhofer, Hermann; Kimminich, Otto, *Die Sudetenfrage. Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, München 1988; Franzel, Emil, *Sudetendeutsche Geschichte. Eine volkstümliche Darstellung*, Mannheim 1990; Nowey, Waldemar, *Vor 75 Jahren. Gründung der Tschechoslowakischen Republik, getrennt von Österreich. Seit 75 Jahren: "Kollektivschuld toter" in Böhmen, die zum Frieden inmitten Europas mahnen...*, Aichach 1994.

¹⁰ Stereotypní interpretační modely česko-německé problematiky ličí Hans Lemberg v citované studii. Lemberg, Hans, 1918. *Die Staatsgründung der Tschechoslowakei und die Deutschen*, in: *Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989*, Brandes, Detlef; Kováč, Dušan; Pešek, Jiří (hg.), Essen 2007, s. 119–135.

¹¹ Přehled stavu výzkumu česko-německé otázky nejnověji zpracoval Jaroslav Šebek: Šebek, Jaroslav, *Národnostní problematika v Československu – německá otázka. Kladené otázky a výsledky bádání po roce 1989*, in: *Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí*, Němeček, Jan (ed.), Praha 2008, s. 85–95; zpracování vztahu Čechů a Němců v českých zemích po roce 1989 převážně na akademické úrovni zpřehledňuje studie: Kopeček, Michal; Kunštát, Miroslav, „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989, *Soudobé dějiny* 10, 2003, 3, s. 293–318. Historiografii k českým zemím včetně k česko-německé problematice se dlouhodobě věnuje mnichovské Collegium Carolinum. Z jeho produkce např.: *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse*, Brenner, Christiane; Franzen, K. Erik; Haslinger, Peter; Luft, Robert (eds.), München 2006; *Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer*, Albrecht, Stefan; Malíř, Jiří; Melville, Ralph (hg.), München 2008.

¹² *Srov. Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století*, Praha 1996, s. 35–36.

¹³ Totéž; *Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*, Beneš, Zdeněk; Kováč, Dušan; Lemberg, Hans (eds.), Ústí nad Labem 2006; *Diktatura – válka – vyhnání. Kultura vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Cornelißen, Christoph; Holec, Roman; Pešek, Jiří (eds.), Ústí nad Labem 2007; *Československo a dva německé státy*, Buchheim, Christoph (ed.), Ústí nad Labem 2011.

¹⁴ Křen, Jan, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1991; též, *Historické proměny češství*, Praha 1992.

¹⁵ Kural, Václav, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*, Praha 1993; též, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994.

Seibta¹⁶ a Hanse Lemberga,¹⁷ kteří se celoživotně věnovali pedagogické, organizační, redaktorské a historicko-vědecké činnosti v oblasti (nejen) česko-německé problematiky. Křen ve své stěžejní práci o „konfliktnosti vztahu Čechů a Němců v letech 1780–1918“ akcentuje pozitivní hodnoty česko-německé historie. Po prospěchu vzájemné koexistence, vyjádřené v 19. století „průmyslovým skokem“ českých zemí, kdy se Češi a Němci sociálně a kulturně sblížili, však podle Křena následoval „velký konflikt“, který současníci považovali za „nenapravitelnou osudovou nevyhnutelnost“.¹⁸ Kuralovy práce navíc přinášejí analýzy demografických a sociálně profesních struktur Čechů a Němců v meziválečném období. Kural v česko-německém vztahu akcentuje sociální složku a národnostní otázku v letech hospodářské krize charakterizuje jako otázku sociální. Seibtovy a Lembergovy práce se vedle politického vývoje zabývají hospodářskými a sociálními záležitostmi. Seibt zpravidla sledoval politické dějiny a snahy o českou samostatnost. Poměry v oblasti industrializace, urbanizace a stratifikace obyvatelstva srovnával nejen v rámci české a německé společnosti v českých zemích, nýbrž také s poměry říšskými.¹⁹ S rozsáhlou, zejména analytickou a komparativní tvorbou Hanse Lemberga se mohla širší česká veřejnost seznámit v roce 1999, kdy v českém jazyce byl vydán výbor z jeho studií. Významně se zasloužil o vědecké prosazení celostního pohledu na české dějiny jako na dějiny společnosti českých zemí.²⁰

Níže prezentovaná literatura se zprvu zaměřuje na dvě stěžejní syntetizující práce k česko-německému vztahu a práce k právnímu a sociálnímu postavení národnostních menšin v ČSR. Následně jsou uvedeny publikace k utváření českého a německého nacionálního vědomí a identity v českých zemích a k obecné spolkové problematice. Následují práce zabývající se současně jak českými, tak německými nacionálními „obránnými“ spolky, na které navazuje analýza prací zvláště k českým spolkům a zvláště ke spolkům německým.

Problematiku česko-německého vztahu souhrnně představují, samozřejmě vedle jiných, dvě zásadní publikace. **Václav Houžvička** mapuje vztah od poloviny 19. století přes etablování samostatného Československa v roce 1918 až po začátek 21. století.²¹ V 19. století nalézá příčiny pro budoucí rozchod Čechů a Němců.²² Nástup antiliberálního a radikálního *völkisch*

¹⁶ Seibt, Ferdinand, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996; též, *Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche. Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag*, Luft, Robert (hg.), München 2002.

¹⁷ Lemberg, Hans, *Porozumění. Češi a Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999.

¹⁸ Křen, Jan, *Konfliktní společenství*, s. 18.

¹⁹ Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999, s. 61.

²⁰ Srov. bibliografie prof. Hanse Lemberga do r. 1997, Lemberg, Hans, *Porozumění*, s. 340–350.

²¹ Houžvička, Václav, *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005.

²² Tamtéž, s. 76.

nacionalismu v rakouské monarchii sleduje v kontextu ekonomického a sociálního vývoje české a německé společnosti.²³ Schönererovo velkoněmecké hnutí a jeho vize o „německé střední Evropě“ analyzuje ve vztahu k Německému císařství a zvláště k organizaci *Alldeutscher Verband*. Ukazuje na to, že projekt *Mitteuropa* Friedricha Naumanna (1915) nebyl první uceleně vypracovaný a publikovaný obdobný plán. Schönererovo působení v českých zemích na přelomu 19. a 20. století podle Houžvičky zanechalo v politickém myšlení rakouských a zejména českých Němců stopu, která se pro budoucnost ukázala tragicky hluboká.²⁴ Autor dále podrobně vysvětluje proces využívání a zneužívání sebeurčovacího práva jako prostředku geopolitiky a menšinové iredenty. Obsáhle se věnuje období 1938–1945 a jeho odlišné české a německé reflexi. Otázky nacionálních „obranných“ spolků se Houžvička dotýká jen okrajově. České nacionální „obranné“ spolky (Národní jednota severočeská) zmiňuje v souvislosti s organizací soukromého sčítání obyvatelstva v době habsburské monarchie; německé spolky (*Bund der Deutschen*, *Deutscher Kulturverband* a *Deutscher Turnverband*) považuje za „největší německé masové organizace“, jejichž působení na všech úrovních (místní, okresní a krajské) umožnilo prosazování politických požadavků německých nacionálů v ČSR.²⁵ Rozporuplná hodnocení padla na projekt poskytnout pedagogické veřejnosti informační souhrnný materiál k vývoji česko-německých vztahů v letech 1848–1948. Kolektivní práci *Rozumět dějinám* (2002)²⁶ někteří kritizují pro její faktografické nepřesnosti,²⁷ někteří v ní i nadále shledávají reprodukované tradiční nacionální interpretace dějin.²⁸ Nicméně, nesporná pozitiva této práce převažují. Je to práce pedagogicky potřebná, vědecky fundovaná, srozumitelně a poutavě koncipovaná s vyváženým výkladem problematiky. Nacionální „obranné“ spolky autoři považují za vlivnou součást českého a německého veřejného života a za reprezentanty „nevybíravé národní konfrontace“.²⁹

Z právně historického hlediska téma zpracovává odborník ústavního práva a dekretů prezidenta republiky **Václav Pavlíček**. Jeho práce o české státnosti nese podtitul „český stát a Němci“.³⁰ V části věnované ústavním aspektům práv menšin v meziválečné ČSR dochází k závěru, že menšinové právo značně záviselo na rozhodnutí mocností, které zakládaly tzv.

²³ Tamtéž, s. 10–11.

²⁴ Tamtéž, s. 53.

²⁵ Tamtéž, s. 12, 166.

²⁶ Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948, Beneš, Zdeněk; Burian, Václav (eds.), Praha 2002.

²⁷ Chyský, Václav, Drsná chyba ve vládní publikaci Rozumět dějinám, Britské listy, 22. 11. 2007, přístupné on line <<http://www.blisty.cz/ant/1793/at.html>.

²⁸ Peroutková, Michaela, c. d., s. 20–21.

²⁹ Rozumět dějinám, s. 32–33.

³⁰ Pavlíček, Václav, O české státnosti. Úvahy a polemiky. 1/ Český stát a Němci, Praha 2004.

versailleský mírový systém.³¹ Rozhodující vliv mezinárodní situace a mocností na právní postavení menšin prokázaly i analýzy právního historika **René Petráše**.³² Monografie k právnímu postavení národnostních menšin v první ČSR poskytuje komparaci českého, resp. československého právního přístupu k menšinám s evropskou právní teorií a praxí. Mimo jiné se zaměřil na sporné části menšinového práva, jako byly jazykové právo, právo školské a kulturní a na otázku autonomie. Sociální pozice menšin v meziválečné ČSR je předmětem práce dvojice autorů **Jana Machačová a Jiří Matějček**.³³ Analyzují sociální pozice menšin v širších a dlouhodobějších souvislostech. Vymezuji se k zúženému vidění marxistických prací, které vysvětlovaly chování skupin na základě ekonomických a materiálních podmínek a k názorovému spektru některých německých historiků, kteří interpretují jednání čs. Němců jako důsledek jejich údajné hmotné a národnostní diskriminace. Kladou si otázku, zda sociální pozice národnostních menšin v českých zemích byly tak špatné, případně tak odlišné od sociálních pozic či životních podmínek většinové české nacionální skupiny, nebo zda se tak výrazně zhoršovaly, že to muselo vést k rozporům, které nakonec přispěly k zániku meziválečné ČSR. Zjistili, že sociální situace německé menšiny se zhoršovala, a to jednak vlivem dlouhodobě působících faktorů přírodního a ekonomického rázu (např. pokles porodnosti, osídlení v trvale hospodářsky stagnujících a emigračních oblastech, setrvání u zastaralé odvětvové struktury průmyslové výroby aj.), a jednak změnou mocenských poměrů v Evropě, včetně zachování starých vzorů etnických interakcí.³⁴

Sociálně historické souvislosti formování českého národa a českého nacionálního vědomí v letech 1815–1914 zkoumá **Jiří Kořalka**.³⁵ Utváření české nacionální společnosti srovnává se sociálně, ekonomicky a politicky rozvinutější německou společností. Analyzuje střetávání různých tendencí novodobého národního vývoje na jednom území (rakušanství, velkoněmectví, slovanství, bohemismus, češství). S analýzou národní emancipace v mnohonárodnostním státě rozebírá složitý vztah „většiny a menšiny“ v politické oblasti. V podkapitole věnované českým nacionálním organizacím se krátce věnuje i českým národním spolkům a jejich roli při prosazování českého národního vědomí.³⁶ Formování české nacionální identity na základě analýzy soudobého tisku, tj. utváření uceleného pohledu na vlastní národ a na rakouskou monarchii,

³¹ Tamtéž, s. 166–167.

³² Petráš, René, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009.

³³ Machačová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 13.

³⁴ Tamtéž, s. 265.

³⁵ Kořalka, Jiří, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1991.

³⁶ Tamtéž, s. 98–102.

zachycuje **Blanka Soukupová**.³⁷ Svou prací rozebírá nezbytný prvek pro koncipování nacionální identity v multinacionálním prostředí. Jedná se o prvek vymezování se vůči ostatním politickým proudům, etnickým, náboženským a názorovým skupinám spolu se stanovením schémat nacionálního sebevnímání. České percepci Němců se věnuje publikace editorů **Jana Křena a Evy Broklové**. Čtrnáct příspěvků k dějinám mentalit zachycuje proměny českého obrazu Němců ve třech vztahových rovinách: ve vztazích k Němcům v českých zemích, ve vztazích k rakouským Němcům a ve vztazích vůči Němcům Německa.³⁸ Práce odhaluje více rovin a tím i komplikovanost vnímání „těch druhých“ a vytváření jejich kolektivních obrazů jako přirozeně psychických myšlenkových konstrukcí, které se časem stabilizují a fixují ve veřejném prostoru a lidské mentalitě.

Kolektivní konstrukci identity Čechů a Němců v českých zemích před 1918 zpracovává **Rudolf Jaworski**.³⁹ Staví na analýze kulturně historického pramene pohlednice, která ve své době představovala výrazné komunikační médium. Komparací českých a německých motivů, vycházející z ikonografické analýzy přední strany pohlednice, Jaworski ukazuje na podobnosti a paralely v jejich užití. Zdůrazněna je tak souvztažnost českého a německého nacionálního hnutí v prostoru českých zemí a paralelita nacionálně politických postojů. Kritickou analýzu německé a české nacionální identity a tím zároveň i analýzu četných interpretačních stereotypů společných dějin podala v jedné ze svých prací **Eva Hahnová**.⁴⁰ Její přínos tkví v přístupu k problematice. Kriticky pojednává současně o německé i české straně. Poukazuje na široký a různorodý rozměr německé problematiky v českých zemích. Tu pojímá především jako problém mentální, tj. problém vnímání a interpretace historických, kulturních a politických jevů. Ve spolupráci s **Hansem Henningem Hahnem** vycházejí neméně podnětné práce z hlediska kritického přístupu k oběma nacionálním komunitám a k výzkumu nacionálních stereotypů.⁴¹ Nicméně, jejich pojetí „bojovného sudetoněmectví“ lze považovat poněkud za přexponované.⁴² Vyvarovala bych se také užívat označení „sudetoněmecké dějiny“ bez jakéhokoli náznaku distance (užití alespoň

³⁷ Soukupová, Blanka, *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000; táž, *Český sebevědomý sen a evropská realita. Reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky, II, 1933–1938*, Praha 2002.

³⁸ *Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Křen, Jan; Broklová, Eva (eds.), Praha 1998.

³⁹ Jaworski, Rudolf, *Deutsche und tschechische Ansichten. Kollektive Identifikationsangebote auf Bildpostkarten in der späten Habsburgermonarchie*, Innsbruck 2006.

⁴⁰ Hahnová, Eva, *Sudetoněmecký problém. Obtížné loučení s minulostí*, Ústí nad Labem 1999.

⁴¹ *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung*, Hahn, Henning Hans; Mannová, Elena (hg.), Frankfurt am Main 2007.

⁴² Hahnová, Eva; Hahn, Hans Henning, *Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání Praha 2002; Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte. Eine völkische Bewegung in drei Staaten*, Hahn, Hans Henning (hg.), Frankfurt am Main 2007.

uvozovek).⁴³ Je to přece jen historický termín s politickým obsahem a současná historiografie k němu přistupuje ponejvíce odmítavě (německá bohemistika jej odmítá). O „sudetoněmectví“ jako „specifické sudetoněmecké identitě“ pojednává v jedné ze svých prací z počátku 80. let 20. století **Otfried Pustejovsky**.⁴⁴ Označuje ji za fikci, která získává výrazný ideologický charakter kolektivizací individuálních zážitků, popř. dějin, které jsou následně prezentovány jako pevné kategorie.⁴⁵

Spolková problematika v českých zemích představovala ústřední téma zasedání Collegia Carolina v Bad Wiessee v letech 1983 a 1984 a následně vydaného sborníku.⁴⁶ Eviduje čilý spolkový život od poloviny 18. století do 1938, který autoři zasadili do základních tendencí společenského vývoje. Sborník sleduje význam spolků z hlediska jejich rozhodující role v organizaci politických, nacionálních, náboženských a sociálních uskupení. Do popředí je stavěn nacionální aspekt, resp. úloha spolků, zvláště spolků historických, v nacionálních hnutích v českých zemích. Úvodní studie kolektivní publikace autorů **Marek Lašťovka, Barbora Lašťovková, Tomáš Rataj, Jana Ratajová a Josef Třikač** o pražských spolcích podává přehled spolkového zákonodárství a spolkového vývoje v širších vnitropolitických souvislostech od svých počátků až do roku 1990.⁴⁷ Hledají prvky kontinuity či naopak diskontinuity ve vývoji spolků a jejich spojitost s politickými zvraty. Výsledky svého výzkumu zpřehledňují v souhrnných grafech. Sborník z XXII. Mikulovského sympozia k politickým stranám a spolkům na jižní Moravě přináší vedle regionálně pojatých příspěvků i obecné studie k výzkumu spolků (srov. níže Jan Janák).⁴⁸ Studie **Josefa Bartoše, Evy Drašarové, Jana Janáka a Miloslavy Melanové** opouští od monitorování vzniku, vývoje a činnosti toho kterého spolku. Autoři docházejí k závěru, že spolkový život se stával stále více obranným prostředkem a formou uspokojování potřeb

⁴³ *Institut für Geschichte* oldenburské univerzity pod vedením Hanse Henninga Hahna řeší projekt „Sudetoněmecké dějiny“. Za „sudetoněmecké dějiny“ řešitelé považují dějiny „sudetoněmeckého hnutí“ v rámci německy hovořící menšiny v českých zemích. Primárně je zařazují do kontextu dějin německých. „Sudetské Němce“ projekt definuje jako příslušníky velkoněmeckého politického hnutí. Hahn, Hans Henning, Oldenburský projekt Sudetoněmecké dějiny. Základní otázky a oblasti výzkumu, in: Mnichov 1938 a česká společnost. Sborník z mezinárodního sympozia k 70. výročí mnichovské dohody, Praha 2008, s. 7–17.

⁴⁴ Pustejovsky, Otfried, „Sudetendeutsche Identität“ als Abgrenzungs- und Rechtfertigungsideologie. Überlegungen und Argumente aus historischer Sicht, in: *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag*, Seibt, Ferdinand (hg.), München, Wien 1983, s. 307–327.

⁴⁵ Tamtéž, s. 325.

⁴⁶ *Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 25. bis 27. November 1983 und vom 23. bis 25. November 1984*, Seibt, Ferdinand (hg.), München 1986.

⁴⁷ *Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990*, Lašťovka, Marek; Lašťovková, Barbora; Rataj, Tomáš; Ratajová, Jana; Třikač, Josef, Praha 1998; Ratajová, Jana; Rataj, Tomáš, *Podoby a proměny spolkového života v Praze v letech 1918–1990*, in: *Documenta Pragensia XVIII, Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*. Sborník příspěvků z 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, Ledvinka, Václav; Pešek, Jiří (eds.), Praha 2000, s. 351–358.

⁴⁸ *Politické strany a spolky na jižní Moravě, XXII. Mikulovské sympozium 1992*, Brno 1993.

společenské komunikace.⁴⁹ Práce **Jiřího Malíře** ke konstituování politického spektra na Moravě v letech 1848–1914 ukazuje, jak zřizování spolků mělo elementární význam pro proces formování moderní občanské společnosti a pro utváření nového fenoménu doby politiky a jeho organizačních struktur.⁵⁰ Výzkum německých politických stran a táborů na Moravě prokázal personální propojení mladší generace nacionálně laděných politiků s nacionálně „obránnými“ spolky, které Malíř označuje za „motor politické a nacionální aktivizace širších vrstev německého obyvatelstva Moravy“.⁵¹

Problematiku nacionálních „obránných“ spolků nejnověji a nejkomplexněji představuje sborník z konferencí vydaný marburským Herder-Institut (*Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung*).⁵² Čtrnáct jeho studií poskytuje obraz nacionálního „obránného“ spolku ve střední Evropě z nejrůznějších hledisek, a to v širokém časovém horizontu 1860–1939. Přímá komparace umožnila vysledovat analogické, překrývající se a přesahující struktury. Na tomto základě editor **Peter Haslinger** v úvodu pojednává o „speciálním spolkovém typu se širokým spektrem činnosti“. Akcentuje jeho působnost v rámci „úzkého regionálního prostoru“.⁵³ Dílčí výzkumy ale dokládají, že spolky byly s to překročit tento úzký regionální rámec. To ostatně korespondovalo i s nacionálním definováním spolků, což už samo o sobě usilovalo o překonání úzkých regionálních vymezení.⁵⁴ Haslinger spolu s většinou anglicky píšících autorů vychází z koncepce definování národa Benedicta Andersona, kterou však ve sborníku nesdílejí všichni autoři.⁵⁵ Anderson národ považuje za společenství vzniklé v představivosti, která se rozvíjí za pomoci moderních komunikačních technologií; tj. národ vzniká jako „společenství v představách“ jednotlivců (*imagined community*).⁵⁶

Nacionálním „obránným“ spolkům Čechů a Němců se věnovala prvorepubliková několikadílná *Československá vlastivěda*.⁵⁷ Jejich soupis a charakteristiku podává **Josef Škába**,

⁴⁹ Bartoš, Josef, *Struktura spolků na severozápadní Moravě po roce 1918*, Severní Morava, 1996, 71, s. 5–16; Drašarová, Eva, *Stát, spolek a spolčování*, in: *Paginae historiae*, sborník Národního archivu (dále jen *Paginae historiae*), 1993, 1, s. 152–177; Janák, Jan, *Spolky v českých zemích do roku 1951*, in: *Politické strany a spolky na jižní Moravě*, s. 59–93; Melanová, Miloslava, *Spolkový život v Liberci od počátku 19. století do roku 1914*, in: *Documenta Pragensia XVIII.*, s. 259–324.

⁵⁰ Malíř, Jiří, *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*, Brno 1996.

⁵¹ Tamtéž, s. 281.

⁵² *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009.

⁵³ Tamtéž, s. 3.

⁵⁴ Srov. studie od Jitky Balcarové.

⁵⁵ *Schutzvereine in Ostmitteleuropa*, s. 1.

⁵⁶ Srov. Anderson, Benedict, *Pomyslná společenství*, in: *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*, Hroch, Miroslav (ed.), Praha 2003, s. 239–269.

⁵⁷ Škába, Josef, *Národní organizace v Československé Republice*, in: *Československá vlastivěda*, V., Praha 1931, s. 224–254.

aktivní člen českých nacionálních „obranných“ jednot. Příspěvek se vyznačuje nepoměrem rozsahu textu věnovaný na jedné straně českým (18 stran) a na druhé straně německým spolkům (necelé dvě strany). Je psán z českých nacionálních „obranných“ pozic. Škába akcentuje důmyslnost a prvotnost německých spolků s jejich funkcí útočnosti a poněmčování „české půdy a českých lidí“. Charakterizuje je jako „nebezpečné odpůrce národních jednot“ a „postrach českých zemí“. Podle Škáby jsou české spolky jen „odezvou na německou útočnost a nepřátelské činy, které český lid trpělivě snášel“. Širší porozumění prokázal prvorepublikový filozof a přírodovědec **Emanuel Rádl**. Nacionální „obranné“ spolky jako celek střízlivě označil za „rušivý element v nacionálně smíšených oblastech“.⁵⁸

Komparativní přístup v analýze spolků aplikoval **Miloš Hořejš**. Jeho studie o českých a německých spolcích v letech 1900–1938 se zaměřuje na sociálně ekonomickou analýzu a na jejich nacionálně mobilizační charakter, který umožnil do veřejného života vtáhnout střední sociální vrstvy.⁵⁹ Analýza spolků obou nacionálních společenství mu umožnila závěrečné konstatování, že jejich působení výrazně přispělo k vyostření nacionálních konfliktů a k rozšíření třecích ploch mezi českým a německým obyvatelstvem. **Eduard Kubů a Jitka Balcarová** komparativním způsobem zpracovávají české a německé spolky pod hospodářským prizmatem (předmětem analýzy byly spolky s programovou „hospodářskou obranou“, tj. národní jednoty a svazy Němců).⁶⁰ Ve společné studii objasňují úlohu spolků v propagaci a aplikaci hospodářského nacionalismu v českých zemích, popř. v ČSR. Spolky analyzují z perspektivy mikroekonomické (konkrétní hospodářská činnost) a z perspektivy makroekonomické (hospodářská nacionální mobilizace ovlivňující hospodářské prostředí). Autoři docházejí k závěru, že spolky hospodářský nacionalismus výrazně profilovaly, byly jeho nástrojem a činitelem. Vedle jeho agitace výrazně působily při jeho akreditování a reprodukci v každodenním životě. Výzkum „zápasu o nacionální hospodářskou državu“, kterou autoři zaměřili na zápas o půdu, tj. na nejvíce exponované pole „národnostního boje“, ukázal výrazné ekonomické limity zápasu na obou nacionálních stranách. Do popředí však vystoupila významná politicky a nacionálně mobilizační funkce „obranu rodné hroudy“, která dalekosáhle přesahovala efekty hospodářské. Problematiku nacionálních „obranných“ spolků zmiňuje **Jaroslav Kučera** v souvislosti s praxí uplatňování

⁵⁸ Rádl, Emanuel, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928, s. 145–152.

⁵⁹ Hořejš, Miloš, *Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Effektivität“ ihrer Tätigkeit*, in: *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004, s. 197–220.

⁶⁰ Balcarová, Jitka; Kubů, Eduard, *Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu (1918–1938)*, in: *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (eds.), Praha 2011, s. 231–273.

jazykového zákonodárství.⁶¹ Analýzou některých z jeho národnostních aspektů se snaží překonat tradiční nacionální interpretace. Podává obraz složité česko-německé koexistence a ukazuje, v jakém poměru v česko-německém vztahu společně působily konfrontace a kooperace. Svou prací přináší korekci výtek, že Němci v ČSR byli vystaveni „všeobecnému brutálnímu utlačování ze strany hrubého českého šovinismu“, jakožto i další extrém, že Československo představovalo nacionálně politický „vzorný model“.

Nacionalizace habsburské monarchie a jeho výrazný činitel – nacionální „obránné“ spolky – se v posledních dvaceti letech staly tématy anglicky píšících autorů (Gary B. Cohen,⁶² Pietr M. Judson,⁶³ Jeremy King,⁶⁴ Tara Zahra⁶⁵ aj.). Jejich práce sledují především proces, jak se jedinci či skupiny stávali nacionálními příslušníky kolektivní národní jednotky. Zkoumají přitom problematiku nacionální indiferentnosti a bilingvismu, popř. nacionálního přechylování, kterou středoevropská historiografie prozatím výrazně nezahrnula do svého bádání. **Gary B. Cohen** ve své práci o pražských Němcích v letech 1861–1914 označuje nacionální „obránné“ spolky (německé) za „speciální organizace pro etnickou obranu“.⁶⁶ Byly údajně „nejviditelnějším výrazem nového defenzivního postoje pražských Němců.“ V kapitole „etnická obrana a síť liberálních spolků“ zkoumá „defenzivní etnickou obranu Němců“. Nevidí přitom „ofenzivní“ složku této „obraný“, která byla integrální součástí nacionální „obraný“ jako celku. **Jeremy King** sleduje proces pronikání etnického vnímání společnosti v druhé polovině 19. století a změnu praxe místní budějovické bilingvní česko-německé politické reprezentace. Nacionální „obránné“ spolky King uvádí a rozebírá v souvislosti s úspěchem „etnického argumentu“. Zdůrazňuje jejich integrační funkci pro obyvatelstvo napříč celým Předlitavskem⁶⁷ (nesdílí Haslingerovo úzké regionální vymezení). Považuje je za výsledek snahy po spojení městského a venkovského

⁶¹ Kučera, Jaroslav, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*, München 1999.

⁶² Cohen, B. Gary, *Němci v Praze 1861–1914*, Praha 2000; též, *Společnost, politický život a vláda v pozdně imperiálním Rakousku: zamyšlení nad novou syntézou*, in: *Český časopis historický* (dále jen ČČH), 102, 2004, 4, s. 745–765.

⁶³ Judson, M. Pieter, *Tourismus, Nationalisierung der Landschaft und lokales Identitätsmanagement um die Jahrhundertwende: Böhmen, die Steiermark, und Trentino/Südtirol*, in: *Regionale und nationale Identitäten*, Haslinger, Peter (hg.), Würzburg 1999, s. 113–128; též, *Frontiers, Islands, Forests, Stones. Mapping the geography of a German Identity in the Habsburg Monarchy, 1848–1900*, in: *The geography of Identity*, Yeager, Patricia (ed.), Ann Arbor 1996, s. 382–406; též, *Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen*, in: *Die Verortung von Gedächtnis*, Csáky, Moritz; Stachel, Peter (hg.), Wien 2001, s. 163–173; též, *Die Schutzvereine und das Grenzland: Strategien zur Verwirklichung von imagined borderlands*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa*, s. 20–27; též, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, Massachusetts 2006.

⁶⁴ King, Jeremy, *Budweiseres into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*, Princeton 2001; též, *Od Budweiserů k Čechům a Němcům*, in: *Jihočeský sborník historický*, 2002, 71, s. 81–97.

⁶⁵ Zahra, Tara, *Kidnapped souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca, London 2008; též, *From Christmas Gifts to Orphans' Pensions: How Nationalists Associations Created the Welfare State in the Bohemian Lands, 1900–1918*, in: *Schutzvereine in Ostmitteleuropa*, s. 192–207.

⁶⁶ Cohen, B. Gary, *Němci v Praze*, s. 122.

⁶⁷ King, Jeremy, *Budweiseres*, s. 57.

obyvatelstva a snahy získávání klientely pro „etnický argument“ i v jiných, než ryze mužských a převážně středostavovských vrstvách. Jako „nový typ spolků“ je staví proti původním nacionálním, lokálním spolkům s mužskou středostavovskou členskou základnou.⁶⁸ **Pietr M. Judson** ve své monografii k „ochráncům národa – aktivisté na jazykových hranicích rakouského impéria“ demonstruje na základě výzkumu spolků tezi, že národnostní diferenciaci byla do pohraničních oblastí Rakousko-Uherska importována zvenčí, tj. z měst. Představuje vývoj institucionalizace „nacionální myšlenky“ v rámci lokálních společenství. Jeho analýza dobového tištěného materiálu prezentuje způsoby myšlení a motivace jednání obyvatelstva z nacionálně smíšených oblastí. Fakt, že se autor opírá téměř výhradně o německojazyčné prameny, a tudíž jeho analýza se nejvíce soustředí na působení německých nacionálních agitátorů, vyvolává otázku aplikovatelnosti na ostatní nacionální komunity.⁶⁹ Příspěvky **Tary Zahry** se spolkům věnují z hlediska jednoho z objektů jejich zájmu, tj. dětem a sociálně podpůrné činnosti, a to v časovém horizontu 1900–1948. Na „zápase o dítě“ představuje ansámbl metod českých a německých nacionálních aktivistů. Ti často stáli proti nacionální nevyhraněnosti rodičů. Autorka při svém výzkumu vychází z teze, že právě ona nacionální indiferentnost byla příčinou rozhodnější nacionalizace, která s sebou přinesla přísnější formu národnostní klasifikace a nové výchovně vzdělávací a nacionálně veřejné prospěšné organizace. Nacionální indifferenci zajisté mohla přispět k radikalizaci procesu nacionalizace v monarchii, ale byla to, podle mého soudu, jen jedna z mnoha příčin podněcující onu nacionální radikalizaci a nedomnívám se, že to byla příčina hlavní.

Práce k českým nacionálním „obranným“ spolkům vykazují velice rozdílnou úroveň zpracování a jsou častým námětem regionální historiografie.⁷⁰ Ne vždy reflektují fakt, že jak německé, tak i české spolky byly organizačním vyjádřením nacionalismu jako takového, zpravidla jeho útočné formy, že nepůsobily ve vakuu své statutárně proklamované činnosti, ale že byly součástí širšího společenského akčního rádia a že jejich „soutěživý duch“ z nich dělal subjekty, které ke svému bytí potřebovaly existenci „toho druhého“. Moment vzájemné nepostradatelnosti, analogie ve strategiích a metodách a role „vzájemného učení“, se v české historiografii často vytrácí a do popředí vystupuje pouhý popis a konstatování o blahodárném působení spolků na

⁶⁸ Tamtéž, s. 66–67.

⁶⁹ Srov. Kladiwa, Pavel, Recenze, Judson, Pieter M.: Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria, in: Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy 2, 2012, s. 220.

⁷⁰ Např. Šrajerová, Oľga, Školská činnost Matice opavské v meziválečném období, in: Slezský sborník, 99, 2001, 3, s. 192–211; Knapíková, Jaromíra, Matice opavská: spolek, osobnosti a národní znaky ve Slezsku 1877–1948, Opava 2007 aj.

českou společnost.⁷¹ Tento profil bádání se jen částečně vztahuje na kolektivní práci o českých nacionálních aktivitách v pohraničních oblastech první republiky, kde míra zdůraznění interakce Čechů a Němců a jejich spolkových struktur je u různých autorů odlišná.⁷² Je to zatím jediná práce, která nabízí souvislejší zpracování české „nacionální obrany“ a jejich spolkových aktérů. Národním jednotám v této práci své příspěvky věnovali **Jaromír Pavlíček**,⁷³ **Radim Prokop**,⁷⁴ **Karel Řeháček**⁷⁵ a **Karel Sommer**.⁷⁶ Vedle organizačních záležitostí se zabývají zejména hospodářskými aktivitami jednot, zpravidla v souvislosti s prováděním pozemkové reformy a dále s přípravami okresních a zemských voleb. V případě pozemkové reformy nesledují její sociální aspekty, ale její nacionální motivy. Autoři došli k závěru, že pozemková reforma v pohraničních národnostně smíšených oblastech a v německých jazykových územích vytvářela ohniska konfrontačního prostředí a ostrých nacionálních sporů. Ačkoli autoři svým výzkumem potvrzují mírné oslabení německé pozemkové držby, nepotvrzují „akutní nebezpečí čechizace a odněmčení“ pohraničních oblastí. Studie **Libuše Hrabové**,⁷⁷ **Olgy Šrajerové**⁷⁸ a **Miloše Trapla**⁷⁹ v uvedené kolektivní monografii reflektují již tradiční oblast badatelského zájmu – české menšinové školství a úlohu českých spolků na jeho rozvoji. Ke školské oblasti přistupují, jako k místu častých česko-německých střetů. Akcentují přitom význam školství pro rozvoj nacionálního společenství z hlediska jak českého, tak německého. Trapl si uvědomuje jednostrannost českého a německého nacionálního výkladového schématu školské problematiky. Proto usiluje svým výzkumem poukázat na konkrétní stav.⁸⁰ Společenskou atmosféru v národnostně smíšeném pohraničí ČSR

⁷¹ Výběr, *Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech*, 1996, 33; totéž, 1997, 34; Vašata, Ondřej, *Česká menšina a její škola ve Chvalči ve třicátých letech minulého století*, in: *Sborníček. Příspěvky Muzea Podkrkonoší v Trutnově*, Trutnov 2006, s. 131–140; týž, *Několik poznámek k historii české obecné školy v Mladých Bukách v letech 1919–1938*, tamtéž, s. 114–130; Dytrych, Tomáš, *České reálné gymnázium v Trutnově v letech 1920–1938*, tamtéž, s. 94–103; Zimola, Jiří, *Boj Čechů v Čechách (z dějin Národní jednoty pošumavské)*, vlastním nákladem, 1999.

⁷² *České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky*, Olomouc, Opava 2003.

⁷³ Pavlíček, Jaromír, *Národní jednoty severočeská a její podíl na prosazování českých národních zájmů v národnostně smíšených oblastech (1885–1948)*, in: tamtéž, s. 173–193.

⁷⁴ Prokop, Radim, *Národnostní aspekty v činnosti Národní jednoty pro jihozápadní Moravu v meziválečném období 1918–1938*, in: tamtéž, s. 195–219.

⁷⁵ Řeháček, Karel, *Národní jednoty pošumavská (1884–1951)*, in: tamtéž, s. 221–244.

⁷⁶ Sommer, Karel, *Průběh a výsledky pozemkové reformy v pohraničí českých zemí*, in: tamtéž, s. 35–106; týž, *Poslání spolku Československá jednoty v předválečném Československu*, in: *Slezský sborník*, 95, 1997, 1–2, s. 61–67; týž, *Slezský odbor Národní rady české (československé) 1918–1938*, in: *Časopis slezského zemského muzea*, B, 50, 2001, s. 8–34.

⁷⁷ Hrabová, Libuše, *Ostravské školství a vědomí národní sounáležitosti do roku 1918*, in: *České národní aktivity v pohraničních oblastech*, s. 275–284.

⁷⁸ Šrajerová, Ol'ga, *Činnost Matice opavské v mezivojnovom období*, in: tamtéž, s. 109–149; táž, *Slezská matice osvěty lidové v období prvej Československej republiky*, in: tamtéž, s. 151–172.

⁷⁹ Trapl, Miloš, *České menšinové školství v letech 1918–1938*, in: tamtéž, s. 109–117.

⁸⁰ Český výklad: za rakouské monarchie bylo německé školství v českých zemích početnější, materiálově lépe vybaveno, nepřízeň úřadů bránila rozvoji českých škol a podporovala tak germanizaci, po 1918 bylo zapotřebí a oprávněné české školy dobudovat; německý výklad: po roce 1918 nastoupilo plánované pronásledování německého školství, zavírání německých škol, neoprávněné zřizování škol českých ve smíšených oblastech, výstavba českého

v relaci k Československé obci sokolské (dále jen Sokol) zpracovává příspěvek **Jany Burešové**. Vznik Sokola a ostatních českých „obranných“ spolků klade do spojitosti s rozšiřováním českých nacionálních aktivit. Na mnoha místech rozebírá „obrannou“ – „útočnou“ rétoriku sokolského tisku vůči Němcům, která podle Burešové nepřímo podporovala nepřátelství mezi Čechy a Němci.⁸¹ Vzhledem k dobové úloze tisku bych spíše uvažovala o přímé podpoře. Široká publikační produkce nacionálních organizací ovlivňovala modelování interpretačních vzorců dobových jevů sociálních, hospodářských, politických a kulturních směrem k českému nacionálnímu „obrannému“ schématu, který v pohraničí živil negativní vnímání Němců. K dějinám Sokola vyšla v 90. letech 20. století publikace od **Marka Waice** a jeho spolupracovníků.⁸² Vývoj Sokola sledují s procesem vzniku moderní občanské industriální společnosti a formování novodobých národů v Evropě 19. století. Zdůrazňován je jeho podíl na nacionální emancipaci českého národa a na vzniku ČSR, spolu s jeho významným vkladem do „pokladnice evropské tělesné výchovy“. Vztah českého a německého tělovýchovného spolku práce charakterizuje slovy vzájemné nevraživosti až nepřátelství, avšak i silného respektu k soupeři, jehož kvality nešlo podceňovat.⁸³

Českým spolkům se dlouhodobě věnuje **Peter Haslinger**.⁸⁴ Jeho studie z marburského sborníku zkoumá otázku ovlivnění lokálního diskurzu v ČSR spolky a jejich vztah ke státu a vládě. Příspěvek koncipuje převážně na bázi konfliktního charakteru vztahu Čechů a Němců, jejich ustavičného „boje v bojových zónách“ a vzájemného vymezování se v nacionálně smíšených oblastech.⁸⁵ Ačkoli v úvodu zmiňuje existenci „paralelních struktur“ českých a německých spolků, jejich vzájemná interakce se v textu vytrácí. Četné úryvky z rezolucí, memorand, programových cílů a jiných veřejných prohlášení českých spolků, dokumentující jejich postupně se radikalizující nacionální rétoriku, by mohly být dány výrazněji do souvislosti se zahraničně politickým vývojem 30. let, jež ovlivňoval čs. vnitropolitické poměry a tím

školství součástí české snahy o počestění prostoru. Trapl, Miloš, Přehled českých menšinových škol na jižní Moravě v letech 1918–1938, in: Jižní Morava. Vlastivědný sborník, 37, 2001, 40, s. 241.

⁸¹ Burešová, Jana, Význam Sokola pro český národní život v pohraničí v letech první Československé republiky, in: České národní aktivity, s. 251–252.

⁸² Waic, Marek a kol., Sokol v české společnosti 1862–1938/Sokol in der tschechischen Gesellschaft 1862–1938, Praha 1996.

⁸³ Tamtéž, s. 204–205.

⁸⁴ Haslinger, Peter, Der Rand als Zentrum? Die deutsch besiedelten Grenzregionen der böhmischen Länder als Wertezentrum im tschechischen nationalen Diskurs (1880–1938), in: Mythen der Mitte. Regionen als nationale Wertezentren Konstruktionsprozesse und Sinnstiftungskonzepte im 19. und 20. Jahrhundert, Weimar 2005, s. 287–300; týž, Imagined territories. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1889–1938. Habilitationsschrift, Freiburg i. Br. 2004; týž, Staat, Gesellschaft und tschechische Schutzvereine in den Grenzregionen der böhmischen Länder in der Zwischenkriegszeit, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa, s. 208–234; týž, Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938, München 2010.

⁸⁵ Týž, Staat, Gesellschaft, s. 232.

i požadavky spolků. Spolkové permanentní zdůrazňování „ohrožení státních hranic německým živlem“ by mělo být interpretováno také i z pohledu jejich strategie působení. Svou existenci si musely veřejně odůvodnit a zároveň potřebovaly získávat další klientelu. Obdobně se chovaly i německé spolky, zdůrazňující „čechizační nebezpečí“ a tudíž nezbytnost „ochranné“ funkce spolků. Vzhledem k tomu, že se statutárně jedná o „nepolitické“ spolky, není zcela vhodné o spolecích uvažovat jako o „samostatné politické síle“, o jejich „politických aktivitách“ či „politickém charakteru“.⁸⁶ Vhodnější by bylo, charakterizovat je v kontextu „nepolitické politiky“. Práce potvrzuje tezi o spolkovém silném vlivu na lokální a regionální úrovni, který se tolik neprojevoval na úrovni celostátní. Analýzou spolkových kontaktů ke státní správě Haslinger osvětlil působení regionální sítě spolků, která podle jeho vyjádření „nabízela základnu pro diskursivní propojení celostátně orientovaných organizací a lokálních, komunálních, kulturních a sociálních skupin“.⁸⁷ Adekvátně zhodnotil funkci spolků při vytváření socializačního rámce ve smíšených oblastech pro nově příchozí Čechy. Tato Haslingerova studie vznikla na základě jeho habilitační práce, která vyšla v roce 2010. Zde se navíc v kapitole „*Nationale Diskurse und Mobilisierungsstrategien vor Ort – die tschechisch-nationalen Schutzvereine in den Randgebieten der böhmischen Länder*“ věnuje českým nacionálním „obránným“ spolkům před první světovou válkou. Podle Haslingera spolky stály v centru nacionálního diskurzu. Jejich nacionální výklad sociálních a lokálních konfliktů působil jako „spouštěč nacionálních konfrontací“. Spolky označuje za „sít, která přinášela nové způsoby vnímání, nové formy sociálních vazeb a nové hodnotové představy“.⁸⁸

Z regionálně zaměřených studií uvádím práci **Jana Biedermana**. Formou sondy analyzuje Národní jednotu pošumavskou a její obchod s realitami v národnostně smíšených oblastech v období 1904–1914. Ten předpokládal shromažďování prostředků pro výkup majetků zpravidla z nacionálně „cizích rukou“.⁸⁹ Efektivita takové činnosti se může projevit jen v komparaci s obdobnou činností nacionálního konkurenta. Biederman tak učinil a zjistil, že Němci české etnikum ve finanční solidaritě výrazně předčili. Jeho příspěvek představuje praxi hospodářského nacionalismu v pojetí českých „obránných“ jednot a ukazuje na limity formálně stanovených cílů a nacionálních postulátů. Otázkou školství a úlohou českých národních matic na Hlučínsku se

⁸⁶ Tamtéž, s. 221, 225.

⁸⁷ Tamtéž, s. 220–221.

⁸⁸ Haslinger, Peter, *Nation und Territorium*, s. 158, 161.

⁸⁹ Biederman, Jan, *Pozemkový fond Národní jednoty pošumavské – nástroj „záchrany“ českého majetku*, in: *O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, AUC, Phil et hist 1–2005, *Studia historica* LIX, Praha 2009, s. 237–246.

zabývá studie **Magdy Habrmanové**.⁹⁰ Sleduje rozšíření jejich aktivit s připojením Hlučínska k ČSR. Označení jejich činnosti jako „poslání“ nekoresponduje s novější historiografií, která usiluje o nezaujaté zpracování problému.

Německé nacionální „obránné“ spolky v českých zemích zařadil do své práce *Der Kampf um das Deutschtum* (1897) **Guntram Franz Schultheiss**. Jedná se o práci koncipovanou v nacionálně „obránném“ duchu vůči údajně „nacionálním agresorům“. České protějšky označuje za „čechizační spolky“ vznikající podle německých vzorů. Německé spolky se údajně brání přílivu „slovanské vlny“ a „nenacionálním krokům“ vídeňských vlád, které Němce existenčně ohrožují.⁹¹ Na Schultheisse se odvolává práce **Gustava Adolfa von Metnitze** k „dějinám německého nacionálního hnutí 1871–1933“ (1939).⁹² Jeho záměrem nebylo poskytnout ideové dějiny německé „nacionální ideje“. Hledá kořeny „nového *völkisch* myšlení“ ve 30. letech, které podle něho na veřejnosti získaly vnější formy v podobě spolků a politických stran. Základnu shledává v rozvinutém „systému nacionálních obranných spolků“ (*Schutzvereinswesen*). Německé nacionální „obránné“ spolky v monarchii považuje za „jádro nacionálního odporu proti státu a *völkisch* cizím vlivům“, za počátky „antisemitského a celoněmeckého hnutí s klíčovými velkoněmeckou ideou“ a za organizace k „obraně nacionálních hodnot“.⁹³ *Bund der Deutschen in Böhmen* pokládá za „bojové zřízení proti liberálnímu židovstvu“.⁹⁴ Pro meziválečné období jim připisuje charakteristiku „strážce německého *Volkstum*“⁹⁵ ve střední Evropě.⁹⁶ České protějšky označil za „účinné organizace“ (*Angriffsorganisation*).⁹⁷ Práce od **Erwina Barta a Karla Bella** k „dějinám německé obranné práce“ (1930) se stěžejně věnuje spolkům *Deutscher Schulverein*, *Südmark* a *Verein für das Deutschtum im Ausland*.⁹⁸ Spolky a jejich činnost (*Volkstumsarbeit*) údajně reprezentují „obránný boj proti pokusům odněmčování ze strany nacionálních odpůrců“. Autoři je představují v jejich „ochranné“ funkci, která měla podpořit údajně „ohrožené Němce“ a napomoci „udržet německost“ v pohraničí a v zahraničí.⁹⁹

⁹⁰ Habrmanová, Magda, Zájem českých národních matic o Hlučínsko v meziválečném období, in: Hlučínsko v proměnách času. Sborník příspěvků z konference k 75. výročí připojení Hlučínska k Československé republice, Hlučín 1995, s. 49–60.

⁹¹ Schultheiss, Franz Guntram, *Der Kampf um das Deutschtum. Deutschnationales Vereinswesen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalgefühls*, München 1897, s. 55–56.

⁹² Metnitz von, Gustav Adolf, *Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933*, Berlin 1939.

⁹³ Tamtéž, s. 9, 26.

⁹⁴ Tamtéž, s. 54.

⁹⁵ Srov. kapitola 1. 3. 2. „*Volkstum*“ – „národní svéráz“: podstata národa.

⁹⁶ Metnitz von, Gustav Adolf, c. d., s. 203.

⁹⁷ Tamtéž, s. 46.

⁹⁸ Barta, Erwin; Bell, Karl, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, Dresden 1930.

⁹⁹ Tamtéž, s. 58, 331.

Reprezentativní publikace o „sudetoněmectví“ (1937) předních „sudetoněmeckých“ intelektuálů ohledně zřizování nacionálních „obránných“ spolků rovněž uvádí české napodobování německých vzorů.¹⁰⁰ Výstavbou německých spolků údajně v pohraničí vznikla myšlenka „nacionální solidarity“, která „u Němců v sousedním císařství čekala teprve na své zrození“. V meziválečném období kladně posuzuje jejich úlohu při šíření „sudetoněmecké sjednocující myšlenky“ a řadí je mezi předchůdce Henleinova „sudetoněmeckého osvobozujícího hnutí“.¹⁰¹

Německé nacionální „obránné“ spolky v meziválečné ČSR částečně zařadila do své práce z 60. let 20. století o vývoji německých politických stran dvojice autorů **Jaroslav César a Bohumil Černý**.¹⁰² Práce je výrazně dobově podmíněna ideologií sklonku 50. a 60. let. Jejich charakteristika spolků jako výrazného faktoru politického dění v republice byla součástí utilitárního interpretačního vzorce, který spolky využívá k demonstraci agresivního německého imperialismu a který německou menšinu instrumentalizoval v nástroj ovládnutí českého prostoru. Metoda jejich zpracování je selektivní. Akcentuje se to, co zapadá do uvedeného interpretačního vzorce. Hodnota práce spočívá ve využití původního archivního materiálu, jehož část je dnes nenávratně ztracená. Práce s touto publikací vyžaduje obezřetnost a nutnou konfrontaci s prameny a výsledky nových výzkumů. Obdobnou charakteristiku lze vztáhnout na sborník dokumentů **Kolomana Gajana**, jehož cílem je představit politiku Německa vůči ČSR v letech 1918–1939.¹⁰³ Vedle dokumentů diplomatické oficiální povahy jsou zde zařazeny dokumenty spolků a organizací na podporu Němců v zahraničí, které zásadním způsobem ovlivňovaly a finančně podporovaly německé spolky v ČSR. V úvodu sborníku je v této souvislosti zmiňován především *Verein für das Deutschtum im Ausland*.¹⁰⁴

Německé „obránné“ spolky v českých zemích okrajově figurují v německé historiografii k problematice „*völkisch* hnutí“.¹⁰⁵ U spolků podtrhuje jejich „středoevropsky“ pojatou ideovou základnu jakožto tzv. *völkisch* organizací. Její interdisciplinární vnímání problémů a kladení

¹⁰⁰ Das Sudetendeutschtum. Sein Wesen und Werden im Wandel der Jahrhunderte, Pirchan, Gustav, Weizsäcker, Wilhelm, Zatchek, Heinz (hg.), Brünn, Prag, Leipzig, Wien 1939, s. 458–459.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 464.

¹⁰² César, Jaroslav; Černý, Bohumil, Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938, 2 sv., Praha 1962.

¹⁰³ Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939), Gajan, Koloman (ed.), Praha 1962.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 14.

¹⁰⁵ Klíčové práce k *völkisch* problematice: Mosse, L. George, Die völkische Revolution: über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus, Frankfurt am Main 1991; Völkische Bande. Dekadenz und Wiedergeburt. Analysen rechter Ideologie, Kauffmann, Heiko; Kellershohn, Helmut; Jobst, Paul (hg.), Münster 2005; Völkische Religion und Krisen der Moderne. Entwürfe „arteigener“ Glaubenssysteme seit der Jahrhundertwende, Schnurbein von, Stefanie; Ulbricht, H. Justus (hg.), Würzburg 2001; Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900, Buchholz, Kai; Latocha, Rita; Peckmann, Hilke; Wolbert, Klaus (hg.), 2 Bd., Darmstadt 2001.

otázek po historických příčinách a jejich následcích ve srovnávací perspektivě mi bylo výraznou inspirací. Především jsem vycházela z prací **Uweho Puschnera, Waltera Schmitze, Justuse H. Ulbrichta a Clemense Vollnhalse**, kteří představili komplexnější práce k mnohotvárnosti a komplikovanosti pestrého „völkisch“.¹⁰⁶ Autoři docházejí k závěru, že na *völkisch* infrastrukturu mohla navázat mocensko-strategická robustnost nacionálního socialismu.

Práce rakouského historika **Lothara Höbelta**¹⁰⁷ k utváření německého politického spektra v rakouské monarchii umožňuje sledovat vznik prvních německých nacionálních „obranných“ spolků. Höbelt ukazuje na spojení spolků s vývojem německonacionálního politického hnutí. K tomuto poznatku dochází i analyticko-syntetizující studie od **Jitky Balcarové**. Nabízí klasifikaci a periodizaci německých nacionálních „obranných“ spolků v českých zemích včetně jejich definování.¹⁰⁸ Zdůrazňuje jeden z centrálních aspektů spolkových aktivit, jímž je sepetí se vzory činnosti nacionálního konkurenta. Poukazuje na nutnost obezřetnosti při používání adjektiva „obranný“, neboť jeho obsah nebyl pouze a jen „bránící“. Spolky se ve svém působení dostávaly od roviny defenzivní, přes mutace „ofenzivně defenzivní“ a „defenzivně ofenzivní“ až k agresivním formám nacionální radikalizace demonstrované např. hospodářským a sociálním bojkotem. Na četných příkladech ukazuje rozpor mezi velkolepě pojatými slogany nacionální agitace a pracovními programy a mezi konkrétními výsledky činnosti, které byly vzájemnými protiakcemi eliminovány. V další regionálně zaměřené studii autorka podává politicko-ideovou analýzu jednoho ze svazů Němců (*Bund der Deutschen Schlesiens*).¹⁰⁹ Má za to, že při posuzování vlivu spolků je třeba zohledňovat lokální perspektivu, mít na vědomí, že na danou společnost nepůsobily izolovaně, ale že působily společně s ostatními společenskými strukturami a že při své komunikaci, která probíhala na nejružnějších stupních od mocenských složek až k městské a venkovské chudíně, se snažily prosazovat určitý politicko-kulturní koncept. Autorka píše o tzv. „strategii propojení“, která umožňovala kontakt téměř se všemi společenskými složkami, čímž se násobil spolkový, potažmo nacionálně mobilizující vliv.

Regionálním svazům Němců se věnoval **Dan Gawrecki**. Jeho příspěvky k *Bund der Deutschen Nordmährens, Nordmark* a *Bund der Deutschen* z 60. až 80. let výrazným způsobem

¹⁰⁶ Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918, Puschner, Uwe; Schmitz, Walter; Ulbricht, H. Justus (hg.), München 1996; Puschner, Uwe, Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache–Rasse–Religion, Darmstadt 2001; Völkische Bewegung – Konservative Revolution – Nationalsozialismus. Aspekte einer politisierten Kultur, Schmitz, Walter; Vollnhals, Clemens (hg.), Dresden 2005.

¹⁰⁷ Höbelt, Lothar, Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918, München, Wien 1993.

¹⁰⁸ Balcarová, Jitka, Die deutschen nationalen Schutzvereine in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa, s. 192–207.

¹⁰⁹ Balcarová, Jitka, Bund der Deutschen Schlesiens. Z dějin nacionálního hnutí Němců v meziválečném Slezsku, I, II, in: Slezský sborník, 106, 2008, 2, s. 112–137, tamtéž, 106, 2008, 3, s. 188–207.

promluvily do problematiky. Vybočují z dobového diskurzu porozumění problému a vnášejí nový prvek – sociální analýzu spolkových aktérů (členská základna, řídicí složky). Jeho práce akceptují jako východisko při mém sociálním výzkumu spolkové klientely.¹¹⁰ Studie **Martina Markla** se zabývá vývojem a působením *Bund der Deutschen Südmährens* do začátku první světové války.¹¹¹ Vývoj spolku sleduje spolu s modernizačním procesem jižní Moravy. Považuje ho za „typickou mobilizační instituci, která zapojuje ‘středního a malého’ muže do veřejného života“.¹¹² Soudí, že spolek do myšlenkového světa jihomoravských Němců vnášel vyhraněnou nacionální argumentaci, která nedovolila nastolit trvalý mocenský kompromis mezi Čechy a Němci. V této souvislosti Markel píše „o počátcích nové fáze nacionalismu, který požadoval totálně (a totalitně) unifikovaného jedince“.¹¹³ Aktivitám svazů Němců ve sféře německého nacionálního peněžnictví se věnují studie **Eduarda Kubů** o *Kreditanstalt der Deutschen*¹¹⁴ a **Jitky Balcarové** o německých finančních elitách ve spolcích angažovaných.¹¹⁵ Autoři se shodují na tom, že nacionálně německé peněžní ústavy představovaly významné prostředí nacionálních konfrontací a že jejich obchodní aktivity v důsledku striktního dodržování nacionálně politických a nacionálně hospodářských hledisek byly částečně omezeny, čímž neumožňovaly trvale vysokou ekonomickou úspěšnost. Analýza elit peněžních ústavů a spolků potvrzuje výše uvedenou „strategii propojení“ struktur nacionálně definované společnosti, přičemž do popředí vystupuje funkce spolků jako poskytovatele společenské prestiže nutné k sociálnímu vzestupu. Použití biografické metody v případě předsedy *Bund der Deutschen Schlesiens* (JUDr. Otto Wenzelides) umožnilo autorce v další její studii sledovat motivační pohnutky nacionální angažovanosti a v nemalé míře též kořeny nacionální identity Němců v rakouském, popř. čs. Slezsku.¹¹⁶ Ve studii o německých

¹¹⁰ Gawrecki, Dan, *Německé obranné spolky 1880–1938*, Opava 1975, (rukopis kandidátské disertace, uloženo v knihovně Historického ústavu AV ČR); týž, *Německé nepochitické spolky a jejich úloha v rozvoji německého nacionalismu na severní Moravě a ve Slezsku*, in: *O vývoji německého nacionalismu a o soudobém západoněmeckém revanšismu*, Ostrava 1967, s. 20–25; týž, *Německé obranné spolky na cestě k Mnichovu*, Severní Morava, 1978, 36, s. 12–19; týž, *K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens v letech 1886–1918*, Severní Morava, 1982, 41, s. 31–36; týž, *Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě (1886–1918)*, Severní Morava, 1986, 52, s. 19–28; týž, *Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí v roce 1937*, Krkonoše–Podkrkonoší, 1967, 3, s. 166–190; týž, *Spolek Nordmark a německá politika*, in: *Slezský sborník*, 1972, 70, s. 1–16.

¹¹¹ Markel, Martin, *Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914. Příspěvek k charakteru nacionalizmu na počátku století*, in: *Časopis Matice Moravské* 2000, 119, s. 403–421.

¹¹² Tamtéž, s. 420.

¹¹³ Tamtéž, s. 420–421.

¹¹⁴ Kubů, Eduard, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945. Ein Beitrag zum Wirtschaftsnationalismus der Deutschen in den böhmischen Ländern und ihrem Verhältnis zu Deutschland*, *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 45, 2000, 1, s. 3–29.

¹¹⁵ Balcarová, Jitka, *Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů a jejich aktivity v tzv. regionálních svazech Němců v českých zemích*, in: *Finanční elity v českých zemích (Československu)*, Kubů, Eduard; Šouša, Jiří (eds.), Praha 2009, s. 191–226.

¹¹⁶ Táž, Dr. Otto Wenzelides, *Ze života předsedy německého nacionálního „obránného“ spolku Bund der Deutschen Schlesiens*, in: *Vlastivědné listy*, 33, 2007, 2, s. 17–22.

plánech vnitřního osídlování českých zemí Balcarová analyzuje vedle tzv. sudetoněmeckého osídlovacího hnutí iniciované spolky taky jejich ideovou platformu. Prezентuje se tak dlouhodobé působení ideových prvků teorií „životního prostoru“ a „krve a půdy“ ve spolkovém prostředí.¹¹⁷ To mělo za následek, že čs. Němci po roce 1938 nevnímali nacionálně socialistickou (NS) praxi přesídlování „německých národních skupin“ a s ní související vysídlování nacionálně nežádoucích skupin jako ryzí novum.

Tělovýchovný nacionální „obránný“ spolek *Deutscher Turnverband* zpracovává monografie **Andrease Luha**.¹¹⁸ Autor spolek ve 30. letech považuje za „iniciátor a katalyzátor *völkisch* sjednocujícího procesu sudetoněmectví“, bez něhož by údajně bylo tak rychlé prosazení *Sudetendeutsche Heimatsfront* (dále jen SHF) a *Sudetendeutsche Partei* (dále jen SdP) nepředstavitelné.¹¹⁹ Domnívám se, že úspěch SdP nebyl závislý pouze na DTV, který ostatně nebyl jediný a dovoluji si tvrdit, že také ne nejvýznamnějším ze všech nacionálních „obránných“ svazů. Bylo by nepřesné a vůči spolkům snad i nekorektní usuzovat o nich v relacích, který z nich byl důležitější, a který méně. Jejich činnost směřující ke společnému cíli se vzájemně doplňovala. To z nich jako celku činilo vlivný masový nástroj nacionální mobilizace, jak ostatně dokládají výzkumy Jitky Balcarové. Fakt, že byl nakonec stanoven jeden ze svazů jako vůdčí (*Bund der Deutschen*), který řídil sjednocovací proces německých nacionálních spolků v ČSR, nebyl projevem přirozeného vývoje spolků. Byl to ponejvíce výsledek působení vnějšího tlaku. Nejnověji se problematikou německých nacionálních aktivit v oblasti tělovýchovy a sportu věnuje sborník českých, německých a rakouských autorů vydaný pod editorským perem **Marka Waice**. Autoři se zabývají mírou přispění turnerských spolků (i ostatních sportovních a tělovýchovných spolků) německým nacionálním snahám. Studie rovněž odkrývají vztahy německých spolků s českými protějšky a vazby s říšskoněmeckými a rakouskými organizacemi v kontextu vývoje české i německé politiky a státoprávních změn po vzniku ČSR.¹²⁰

Nacionální agitátor *Deutscher Kulturverband* ve funkci „putujícího učitele“¹²¹ **Reinhard Pozorny** zpracoval v 70. letech jeho vývoj.¹²² Píše z pozice německých „obránných“ pozic, tj.

¹¹⁷ Táž, Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století, in: Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, Hořejš, Miloš; Lorencová, Ivana (eds.), Praha 2009, s. 39–70.

¹¹⁸ Luh, Andreas, *Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1988.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 13.

¹²⁰ Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu. *Deutsche Turn- und Sportvereine in den tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei*, Waic, Marek (ed.), Praha 2008; Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu. *Die Deutschen und Tschechen in der Welt des Turnens und des Sports*, Waic, Marek (ed.), Praha 2004.

¹²¹ Srov. kapitola 1. 3. 12. „Wanderlehrer“ – „putující učitel“.

¹²² Pozorny, Reinhard, *Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland. Die Tätigkeit des Deutschen Kulturverbandes 1918–1938*, Eckartschriften, Heft 49, Wien 1974.

spolek čelil „čechizaci“ a „agresivní a útočné“ politice Čechů, jejímiž nositeli byly národní jednoty.¹²³ Detailně popisuje praxi nižší instance státních úřadů, která hendikepovala Němce při zakládání německých menšinových škol a při reklačních řízení dětí. Hodnota práce tkví ve shromáždění řady kvantifikujících údajů a zejména personálních reálií, které by dnes zřejmě byly již nedohledatelné.

Analýza literatury ukazuje, že se do popředí badatelského zájmu česko-německých vztahů postupně dostává oblast výzkumu usilující objasnit formování a fungování německého názorového spektra v českých zemích, popř. ČSR, vedle doposud upřednostňovaných politických dějin a vývoje politických stran.¹²⁴ Zejména se jedná o vývoj spolků a zájmových sdružení,¹²⁵ německou kulturu,¹²⁶ školství,¹²⁷ vědu,¹²⁸ hospodářská témata¹²⁹ a biografii osobností německého politického, hospodářského a společenského života, tj. německých nacionálních elit.¹³⁰

¹²³ Tamtéž, s. 10–11.

¹²⁴ Broklová, Eva, Politický systém ČSR 1918–1938, Praha 1990; táž, Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938, Praha 1999; Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutschen und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938, Hoensch, K. Jörg; Kováč, Dušan (hg.), Essen 1994; Olivová, Věra, Dějiny první republiky, Praha 2000; Gebel, Ralf, "Heim ins Reich!" Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945), München 2000; Klimek, Antonín, Velké dějiny zemí Koruny české, XIII. (1918–1929), XIV. (1929–1938), Praha, Litomyšl 2002; Sobieraj, Silke, Die nationale Politik des Bundes der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Möglichkeiten und Grenzen der Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen, 1918–1929, Frankfurt am Main 2002; Kárník, Zdeněk, České země v éře první republiky, 3 sv., Praha 2003; Šebek, Jaroslav, Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu, Brno 2006; Brandes, Detlef, Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938, München 2008; Röhr, Werner, September 1938. Die Sudetendeutsche Partei und ihr Freikorps, Berlin 2008; Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií, Kokoška, Stanislav; Oellermann, Thomas (eds.), Praha 2008; Spurný, Matěj, Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933), Praha 2009.

¹²⁵ Pelc, Martin, Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích, Brno 2009.

¹²⁶ Budňák, Jan, Das Bild des Tschechen in der deutschböhmisches und deutschmährischen Literatur, Olomouc 2010; Kubů, Eduard, „Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland“. Theorie „Blut und Boden“ a konstrukce nepřátelského obrazu Čechů v románu Friedricha Jaksche, in: Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta, Hájek, Jan; Kocian, Jiří; Zítka, Milan (eds.), Praha 2006, s. 243–260; Kučera, Jaroslav, c. d.; Peroutková, Michaela, c. d.

¹²⁷ Kasper, Tomáš, Výchova či politika? Úskalí německého reformně pedagogického hnutí v Československu v letech 1918–1933, Praha 2007.

¹²⁸ Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století, Kaiserová, Kristina; Kunštát, Miroslav (eds.), Ústí nad Labem 2011; Konrád, Ota, Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918–1945, Praha 2011; Mišková, Alena, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945. (Vedení univerzity a obměna profesorského sboru), Praha 2002; táž, Vývoj německých libereckých vědeckých a vlastivědných institucí a jejich archivních fondů (1925–1945), in: Sborník Severočeského muzea, Historia 11, Liberec 1993, s. 33–47; Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze). Materiály k dějinám a inventář archivního fondu 1891–1945, Mišková, Alena; Neumüller, Michael (eds.), Praha 1994; Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945, Kostlán, Antonín (hg.), Praha 2004.

¹²⁹ Boyer, Christoph, Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938), München 1999; Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, "Arizace" a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha 2005; Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945, Barth, Boris; Faltus, Jozef; Křen, Jan; Kubů, Eduard (eds.), Praha 1999; Kubů, Eduard; Pátek, Jaroslav, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000; Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy

Historici si výrazněji uvědomují funkci spolků jako významného indikátoru společenského klimatu a instrumentu formování, upevňování a ve svém důsledku reprezentanta kolektivních identit. Tomuto faktu odpovídá nárůst studií ke spolkové problematice v českých zemích. Patrná je přitom tendence odklonu od převažujícího popisu organizačních či statutárních včetně personálních záležitostí směrem k hlubší analýze spolkové funkce ve společnosti. Tento trend se vyznačuje využitím soudobého tištěného materiálu, zejména publicistiky a doposud marginalizovaných pramenů jako jsou např. pohlednice a krásná literatura. Otázka „německé identity“ v českých zemích, popř. ČSR je ale doposud zkoumána jen sporadicky. Celkově je literatura k procesu identifikace či utváření skupinové sounáležitosti Němců z českých zemí jako sociální skupiny deficitní.

Obecné práce k národnostní problematice a k dějinám českých zemí, popř. ČSR téma nacionálních „obránných“ spolků sice zohledňují, představuje v nich však více méně téma okrajové. Dílčí výzkumy byly doposud publikovány převážně v časopiseckých studiích a v několika kolektivních monografiích. Jednostranné porozumění problematice, charakteristické pro tradiční nacionální interpretace, postupně překonává výzkum vzájemné interakce dvou do sebe zaklíněných nacionálních hnutí. Komparativně pojatý výzkum ukazuje proces vzájemného učení se nacionálních rivalů, na obdobnost až identičnost nacionálních ambicí a na jednu taktiku boje pro dva „nacionální zájmy“. Nacionální „obránné“ spolky Němců a Čechů představují extrémní varianty téhož, nicméně s výrazným rozdílem. Ideový základ „ochraňovaného objektu“, tj. národa, byl odlišný. Rasová teorie národa, předpokládající rasovou nerovnost lidí a existenci „panské rasy“, která se prosadila s nástupem nacionálního socialismu v Německu a kterou postupně přijala převážná část politické reprezentace čs. Němců v čele s Konradem Henleinem, odporovala čs. pojetí národa. To nepovažovalo národ za osudem dané společenství rasově a duševně stejnorodých lidí, do kterého se jedinci rodí a nemohou na tomto „pokrevním“ svazku nic měnit. Za hlavní vnější znak české „kmenové příslušnosti“ se zpravidla považoval mateřský jazyk. Demokratická praxe ČSR proklamovala rovnost a svobodu lidí, kteří mohli příslušnost k národu určit vlastní volbou. Nutno zdůraznit, že rasové pojetí německého národa časově přesahuje období teorie

o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (eds.), Praha 2011; *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004.

¹³⁰ Balcarová, Jitka, *Finanční elity*, s. 191–226; táž, Dr. Otto Wenzelides, s. 17–22; Čtyřsvazkový biografický lexikon vydávaný (1979–2000) Collegiem Carolinem (Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder); Mišková, Alena; Glettler, Monika, *Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*, Essen 2001; Myška, Milan a kol., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, 2 sv., Ostrava 2003–2008.

a praxe nacionálně socialistického Německa. Bylo jedním z podstatných prvků německého politického myšlení již od přelomu 18. a 19. století.¹³¹

Prameny

Analýza německých a českých pramenů institucionální a soukromé povahy, spolu s dobovou publicistikou dala vzniku práci, která představuje klíčovou komponentu struktur německého nacionálního hnutí v českých zemích, popř. v ČSR, a to převážně na jeho nacionálně mobilizační úrovni. Je založena na výzkumu primárních pramenů spolkové provenience, jež jsou produktem činnosti spolků a jejich úsilí formovat společenské vědomí. Východiskem byly obsáhlé fondy *Svaz Němců v Čechách (1914–1938)* v Národním archivu Praha, *Spolek Bund der Deutschen – župa Opava 1926–1938* v Zemském archivu v Opavě a *Deutscher Böhmerwaldbund* ve Státním oblastním archivu v Třeboni.

Spolkový materiál interní povahy a materiál určený veřejnosti reprezentují zejména stanovy, pracovní programy, výroční zprávy, proslovy, plány a protokoly schůzí, tiskové zprávy, běžná úřední agenda, návrhy rozpočtů, pokladní a protokolní knihy, korespondence se složkami nacionální komunity doma i v zahraničí, se složkami čs. státní správy, s jednotlivci, instruktážní materiál k pořádání veřejných akcí a sbírek, reklamní a agitační materiál, výstřižky z tisku, rukopisy článků k publikaci, pozvánky na veřejné akce, fotografie aj. Tento druh materiálu doplňují prameny evidující povahy, jako jsou seznamy členů a funkcionářů, popř. přírůstků členů, formuláře k pohybu a k charakteru členské základny. Evidující prameny pocházejí zpravidla z let 1934–1938. K předchozímu období se dochovaly jen sporadicky. Podchycují nacionální angažovanost a stav německé komunity z hlediska počtu, osídlení, sociální stratifikace, pohlaví a věku. Korigují agitačně upravené údaje ve spolkovém tisku. Společně tento materiál umožňuje stanovit zakotvení svazů Němců, popř. BdD v nacionálně definovaném prostoru českých zemí (upřednostňovaná komunikace a kooperace s jednotlivými složkami nacionální komunity), vymezit jejich organizační struktury, akční rádius, klientelu, postihnout jejich autoprezentaci a částečně nahlédnout do „zákulisí“ nacionální mobilizace, jejich strategií a metod. Spolková činnost čerpala ze společenských stereotypů a ideologií. Prameny této skupiny odhalují jejich kořeny, zdroje a povahu. Nesou však s sebou také i jisté limity, a to v podobě převažujícího oficiálního rázu a jednostrannosti vnímání a interpretace jak vlastního působení, tak i činnosti ostatních nacionálních komunit. Použití dalších pramenů tyto limity koriguje.

¹³¹ Srov. dílo Ernsta Moritze Arndta, působení např. Georga von Schönerera, Karla Hermanna Wolfa aj.

Materiál německých politických stran umožňuje zkoumat aktivity a členství spolkových a stranických funkcionářů v politických a spolkových strukturách, které se leckdy i formálně ideově a programově lišily. Rozšiřuje pohled na spolky z hlediska společenských sítí a „politického“ profilu. Zakotvení v širším německém nacionálním prostoru, spolu s materiálními a ideovými zdroji objasňují zahraniční prameny z fondů německých ministerstev a organizací na podporu Němců v zahraničí (*Alldeutscher Verband, Deutsche Stiftung, Deutscher Schutzbund, Publikationsstelle Dahlem, Deutsches Ausland-Institut, Verein (Volksbund) für das Deutschtum im Ausland*).

Nové interpretační možnosti předmětu výzkumu poskytují prameny individuální povahy, tj. pozůstalosti aktivistů nacionální „obrany“ (deníky, zápisníky ze schůzí, genealogické poznámky o předcích, korespondence, alba fotografií aj.). Jejich hodnota spočívá ve funkci korektiva k pramenům oficiálně úředním, neboť neprošly úpravou pro veřejnost a čs. státní správu. Tyto prameny zachycují kritiku, nesouhlas, pochybnosti a obavy z vývoje nacionální „obrany“, nebo naopak projevy souhlasu a uspokojení, motivační pohnutky k činnosti, skutečné cíle, součinnost v nacionální společenské síti a stanoviska k poměrům v ČSR, popř. v Německu. Odhalují ono již zmiňované „zákulisí“ nacionální mobilizace z pozice jejích stratégů a organizátorů. Zároveň osvětlují sociální zařazení nacionálních lídrů, včetně jejich identity a motivace k nacionální angažovanosti.¹³²

Institucionální a individuální prameny komplementuje spolkový a jiný německý tisk. Ten nejenže reflektoval problémy doby, tj. přijímal veřejné mínění a stával se jeho obrazem, ale i on sám byl silným sociálně aktivním a formativním prvkem společenského vědomí.¹³³ Reprezentoval přirozenou formu nabídky specifických hodnot, postojů a interpretace společenského vývoje v jeho dimenzích hospodářsko-sociálních, kulturních a i politických, jimiž byl ale také zpětně formován. Analýza spolkové publicistiky přibližuje vlivný a účinný prostředek nacionálního soupeření v českých zemích s nacionálně apelativní až mobilizující funkcí. Přes svoji účelovost a tendenčnost představuje nenahraditelný pramen z mnoha aspektů. Má nezastupitelnou roli při poznávání ideové vybavenosti, myšlenkové strategie a jazykového arsenálu „spolkového prostředí“. Umožňuje posoudit, jakým způsobem přední funkcionáři oficiálně vnímali vlastní aktivity, co považovali za významné, popř. za marginální a navíc, upřednostňovaná forma

¹³² Rozsáhlé sbírky pozůstalostní povahy uchovává mnichovský *Sudetendeutsches Archiv*, jehož fondy se v důsledku svého začlenění do *Bayerisches Hauptstaatsarchiv* nově pořádají. Vzhledem k tomu, že některé rešerše jsou provedeny před tímto začleněním, nemusejí se uvedené signatury shodovat se současným stavem.

¹³³ Tuto roli tematizuje Eduard Kubů ve své studii ke krásné literatuře na příkladu románu českobudějovického Němce Friedricha Jaksche. Kubů, Eduard, „Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland“. Teorie „Blut und Boden“ a konstrukce nepřátelského obrazu Čechů v románu Friedricha Jaksche, in: *Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*, Hájek, Jan; Kocian, Jiří, Zítka, Milan (eds.), Praha 2006, s. 243–260.

propagačního materiálu nechá vysledovat strategie, metody a obsahy spolkové propagandy ve prospěch německé „nacionální ideje“, v ovlivňování a manipulaci německé veřejnosti. Spolkový tištěný materiál dále poskytuje obraz prolínání regionálních identit (básně a povídky v německých dialektech s blízkým vztahem k danému regionu) s celoněmeckou nacionální identitou (zápas proti Napoleonovi, Goethovo a Schillerovo velké Německo, nacionální soukmenovci v Říši).

Kompletnost dodávají tématu prameny, které vznikaly z výkonu čs. státní správy a českých nacionálních „obránných“ spolků. Tyto sledovaly německé protějšky pod zorným úhlem právního rámce ČSR a českého nacionalismu. Spatřovaly v nich rivala až nepřítele v „boji o republiku“ a považovaly je za iredentistické organizace. Nutno podtrhnout dva aspekty čs. státní správy. Její předpisy představovaly formálně hodnotově neutrální stanoviska na straně jedné, ale její úředníci jim z výkonu svého úřadu dodávali nacionální podtext na straně druhé. Tato praxe ve svém důsledku hendikepovala čs. Němce. Prameny této povahy umožňují vnímat problematiku ze strany českého nacionálního konkurenta, bez něhož by nebylo vlastního fenoménu „německé nacionální obranné práce v českých zemích“, která se již ze své podstaty musela vůči někomu vymezovat a před někým se bránit. Prameny české provenience tak dotvářejí obraz vztahu „akce a reakce“ nacionálních rivalů. Tato interakce se stává jedním z prostředků porozumění analyzované problematiky.

1. 3. Metody a pojmové instrumentarium

Metody

Práce stěžejně zkoumá, v jakých historických souvislostech se vynořil fenomén nacionální „obránné“ práce, jaké podoby nacionalismu spolky reprezentovaly, jakými metodami a nástroji ovlivňovaly, popř. vyplňovaly veřejný prostor a jakou roli v něm zaujímaly. S tím souvisí otázky, jakým způsobem spolky na jedné straně vytvářely fikci společných prožitků, nezbytných pro formování kolektivních identit, a zároveň na straně druhé, jak je reálně zprostředkovávaly. Dále pak, jak se poskytovaly myšlenkové koncepty a jaké tyto měly povahu a v neposlední řadě jaké kolektivní obrazy o druhé skupině i o sobě samých působily ve spolkovém, potažmo v nacionálně definovaném prostředí. V tomto ohledu je třeba poznamenat silný vliv českého nacionálního prostoru na fungování německých spolků, vůči kterému se vymezovaly.

Povahu problémů lze rozdělit do dvou okruhů, jimž odpovídají dva soubory upřednostňovaných metod. První se týká historie vzniku spolků a jejich vývoje, stanov, organizačních souvislostí, spojený s personálními a členskými záležitostmi. Druhý, snad poněkud komplikovanější, se zabývá analýzou cílů, hodnot, jejich obměnou, zakotvením spolků ve veřejném prostoru, jejich metodami, nástroji a rolmi při jeho ovlivňování. S tím souvisí analýza

sfér, organizace a forem spolkové činnosti, a to vše se zřetelem na jejich zařazení do kontextu německého nacionálního hnutí ve střední Evropě.

Množství pramenných informací vede k analýze prvního bloku otázek na základě kombinace metod **statistické a komparativní**. Existence homogenního materiálu (kartotéky a jiné soupisy spolkových členů, výkazy ke spolkové organizaci, financování apod.) vyzývá k použití statistické metody. Jejím výsledkem budou tabulky, které dají porozumět hloubce problému z kvantitativního hlediska a osvětlí charakter zkoumaných aktérů, spolu se stavem organizační a finanční základny. K dispozici jsou údaje dvojího charakteru. Jedny jsou oficiální číselné údaje zpracované spolky. S nimi se musí pracovat velmi kriticky, neboť pro zveřejňování údajů platila značná míra libovůle. Záměr byl buď mobilizovat obyvatelstvo pro „nacionální zájem“, anebo utvrzovat obyvatelstvo ve správnosti trendů spolkového působení. Takto se na jedné straně objevuje strategie vyvolávat iluze o „spolkové dobročinnosti“, „soukmenovské neobětavosti“ a nepříznivém finančním stavu, aby se u vlastní nacionální komunity stimulovala „zodpovědnost k národním povinnostem“; u nacionálního českého konkurenta se měla navodit představa o stagnaci či nezdárném vývoji organizace. Ta však mohla být i skutečná. Na druhé straně se zveřejňovaly údaje o nadsazených až nereálných úspěších dosažených díky údajně správnému spolkovému směřování či „soukmenovské obětavosti“. Tyto údaje mají omezený stupeň věrohodnosti a jsou jen přibližným zachycením reálného stavu. Druhá skupina číselných údajů bude získána z objektivizujících základů za jasně daných kritérií, které lze přijmout za relevantní (interní soupisy a zprávy o stavu členstva a organizační základně, návrhy ročních rozpočtů ve srovnání s ročními uzávěrkami aj.). **Komparativní metoda** umožňuje vnímat celistvost fenoménu německé nacionální „obraný“ v českých zemích, který je nutno sledovat v souvislosti s vývojem českého nacionálního prostředí, jež spoluutvářelo podobu a cíle německých spolků.

K otázce spolkových aktérů bude aplikována **biografická metoda**. Ta přispívá k porozumění problematice identit a zakotvení jedinců v určitém prostoru. Použita bude ve dvou podobách. V jedné rovině bude zkoumat vedoucí osobnosti a přinese personální profil vrcholových struktur reprezentovaných skupinou tzv. „národních pracovníků“ (*Volkstumsarbeiter*). V druhé rovině bude analyzovat objekt nacionální mobilizace, tj. členskou základnu a přinese kolektivní biografii. Biografická metoda bude kombinována s metodou statistickou a metodou sondy, aby tak mohl vzniknout obraz spolkových aktérů určitého regionu v určitém čase.

Z řady spolkových typů nesourodého „*völkisch* hnutí“, v meziválečném období doplněného o aktivitu na podporu zahraničních, popř. pohraničních Němců (*Auslandsdeutschtum*, *Grenzlanddeutschtum*), lze za pomoci metod **typologické a komparativní** vyčlenit **typ**

nacionálního „obraného“ spolku s programovou „nacionální obranou“. Tento model německých organizací se neomezuje pouze na prostor českých zemí či oblast habsburské monarchie. Zasáhl širší prostor evropský. Vznikal v závislosti na určitých společenských podmínkách v určité době a jeho zřízení odráželo konkrétní cíle zakládajících aktérů a požadavky doby. Spolky jednoho typu vykazovaly analogické prvky z hlediska pracovních programů, cílů, struktur a vývoje.

Zařazením spolků do specifické skupiny organizací se otevírá druhá série aplikovaných metod. Jádrem představuje **metoda komparativní a diskursivní**. Metoda komparativní umožní porovnat spolkový způsob artikulace a její obsahy s jinými organizacemi. Použita bude při komparaci programových cílů, pracovních metod, hodnotové orientace a způsobu agitace spolků s politickými organizacemi včetně s typologicky shodnými spolky i mimo ČSR.

Závěry výzkumu ovlivní **metoda diskursivní**, jako typ metody nepřímé. Zaměřuje se na jazyk a jeho vztah ke světu. Orientace na kontextové užití jazyka umožní popis, analýzu, kritiku a interpretaci sociální reality, která se odráží v jazyce a jeho pojmosloví. Jazyk jako nástroj komunikace reflektuje stav společnosti a její hospodářské, ideové, politické, resp. civilizační proměny; zpětně ale také společnost formuje. Slovní zásoba je charakteristickým znakem doby a rysem jednotlivých skupin komunikačních aktérů. Spolky se vyznačovaly bohatou publikační činností a zanechaly po sobě rozsáhlý tištěný materiál nejrůznějšího druhu. Prostřednictvím něho vytvářely myšlenkový i artikulovaný koncept. Jeho analýzou lze získat vodítko k dobovým hospodářsko-sociálním a politicko-kulturním programům, které vykazují specifickou pojmovou výbavu.

Pojmové instrumentarium

Užívání určitých pojmů v sobě odráží identifikaci s jistým myšlenkovým prostředím. Analýza pojmů a spolkových cílů dává porozumět hodnotovému systému, který spolky nejen upřednostňovaly, ale i formovaly a jako komplex hodnotové orientace zprostředkovávaly širokým vrstvám.

Jazyk a jeho slovní zásoba se vytvářejí v souvislosti s vývojem společnosti a specifickým způsobem ji odrážejí. Současně ale také společnost formují. Shodné pojmy nesou v různých etapách společenského vývoje odlišné obsahy, reprezentují společnosti s jistými hodnotovými systémy a odrážejí společenské změny. Mnohé z vysoce frekventovaných a zásadních výrazů německého nacionálního hnutí, které zároveň ve své většině reprezentují pojmy antidemokratického myšlení, jsou objasněny v dějinných souvislostech, s akcentem na nacionální „obrané“ spolky. Stávají se nám tak prostředkem k výkladu.

Posloupnost níže prezentovaných pojmů se odvíjí od širších, německé nacionální společnosti prvních desetiletí 20. století vlastních pojmů, k pojmům konkrétních struktur a aktérů. Společenské klima vyplňoval soubor nacionálních ideových proudů s identifikačními kritérii národa spolu s nacionálními programovými cíli. Příslušníci nacionálního společenství obývali určitý prostor, v rámci něhož jim přináležely určité hospodářské, sociální a mocenské pozice. O jejich udržení a eventuálním rozšíření se rozhodovalo v konkurenčních zápasech s ostatními národy, které si k tomuto účelu budovali strategické nástroje v podobě specifických spolků a školili speciální pracovníky. Tomuto vývoji odpovídá hierarchie následujících pojmů. Jejich rozdílné porozumění záviselo na časovém zařazení, regionech, sociálních strzech, politických směrech aj. Tím se vylučuje možnost jejich jednoznačného definování.

1. 3. 1. „*Völkisch* hnutí“

Mnohovýznamový výraz „*völkisch*“ je v českém jazyce obtížně uchopitelný. Ne zcela přesně se překládá pojmy vágního obsahu „národovecký“ či „lidově národní“. Proto se často nepřekládá. Jeho výklad však přináší potíže i německým autorům, jak dokumentuje obsáhlá škála literatury k problematice „*völkisch*“.¹³⁴

Pod vlivem německého nacionálního hnutí a jazykově puristických tendencí navrhl v roce 1875 germanista Hermann von Pfister (1836–1916) pojem „*national*“ nahradit slovem „*völkisch*“/„*deutschvölkisch*“. V 80. letech 19. století se pojem stal běžný v rakouské monarchii, v letech devadesátých a na přelomu století v Německém císařství. Štýrský lingvista Hugo Ernst Mario Schuchardt (1842–1927), který v roce 1919 začal mapovat rozšíření pojmu, uvedl, že hnutí šířící slovo „*völkisch*“ vycházelo převážně od všenněmeckých Rakušanů.¹³⁵

Adjektivum „*völkisch*“ se v německých konverzačních slovnících poprvé objevilo v roce 1909 v *Meyers Großes Konversations-Lexikon*. Na několika řádcích se o něm pojednává jako o přídavném jménu významově stojící vedle „*volklich*“ – „lidový“ a které vzniklo poněmčením cizího slova „*national*“ – „nacionální“.¹³⁶ Téměř o dvě desetiletí později byl v sedmém vydání lexikonu výklad doplněn o politickou dimenzi slova. Poukazuje se na jeho četné používání svazem

¹³⁴ Srov. kapitola 1. 2. Stav výzkumu, literatura a prameny.

¹³⁵ Hartung, Günter, *Völkische Ideologie*, in: *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“*, s. 23; Všenněmecké hnutí se svými stoupenci všenněmců/schöneriánů bylo označení všenněmeckého a antisemitského působení Georga von Schönerera, které usilovalo o spojení Německého císařství a rakouského mocnářství. Od roku 1900/1901 disponovalo *Alldeutsche Partei* (Všenněmecká strana), od níž se po rozkolu dvou hlavních protagonistů (Schönerer a Karl Hermann Wolf) v roce 1902 odštěpila *Freialldeutsche Partei* (Volná všenněmecká strana) pod vedením Wolfa a která se v roce 1907 přeměnila v *Deutschradikale Partei* (Německá radikální strana). Malíř, Jiří; Marek, Pavel a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, I. díl: období 1861–1938, Brno 2005, s. 36.

¹³⁶ Heslo „*völkisch*“ *Meyers großes Konversations-Lexikon*, Bd. 20., Veda bis Zz, Leipzig, Wien 1909, s. 229.

Alldeutscher Verband. Označoval jím přísně pravicovou orientaci s flagrantním antisemitismem. *Brockhaus Enzyklopädie* (1974) uvádí, že zhruba od roku 1875 prosazující se adjektivum „*völkisch*“ označuje „odhodlaný antisemitský nacionalismus“.¹³⁷ Současné lexikony reflektují trojí význam ve smyslu: „lidový“, „nacionální“ a „antisemitský nacionalismus“.¹³⁸ V rétorice svazů, resp. BdD se „*völkisch*“ užíval ve všech možných interpretacích, tj. lidový, německý, nacionální a extremisticky nacionální ve smyslu všenněmeckého hnutí v rakouské monarchii a *Alldeutscher Verband* v Německém císařství, tj. ve smyslu ostrého rasového nacionalismu s výrazným antisemitismem.¹³⁹

Pojmem „*völkisch* hnutí“ se označují veškeré snahy k rozvoji německého národa, zvláště 19. a 20. století. Bylo volným konglomerátem německo-nacionálních a s rasovou identifikací pracujících spolků, politických stran, tiskovin, publikací aj. Na svém vlivu získalo v poslední čtvrtině 19. století, kdy silně zasáhlo tehdejší politické a kulturní ovzduší.¹⁴⁰ Jeho protagonisté byli od 80. let 19. století v Rakousko-Uhersku zejména všenněmci spolu s bezpočtem nejrůznějších *völkisch* organizací. V Německu se hnutí začalo naplno rozvíjet od let devadesátých.

Za generální klíč k pochopení *völkisch* myšlenkového komplexu a jeho hnutí pokládá současná německá historiografie *völkisch* rasové učení. Rasový antisemitismus představoval jeho konzistentní „tvůrčí a integrující element“.¹⁴¹ Někteří z jeho ideových autorů (Adolf Bartels, Theodor Fritsch, Philipp Stauff) považovali hnutí za „dědičku všeho antisemitského“.¹⁴² Biologický pojem „rasa“ postupně nabýval obsahu historického, kulturního, společenského a politického. Hnutí lze označit za „opoziční“, „hledající“, „integrující“, „reformní“ a za hnutí „obnovy“. Samo se definovalo „vymezováním a odmítáním“. Jeho forma opozičního hnutí byla dána vedle antisemitismu, antislavismu a antiromanismu také rigorózním nesouhlasem

¹³⁷ Heslo „*völkisch*“, Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden, Bd. 19, TRIF-WAL, Wiesbaden 1974, s. 690.

¹³⁸ Heslo „*völkisch*“, Brockhaus Enzyklopädie in 30 Bänden, Bd. 29, Leipzig, Mannheim 2006, s. 197.

¹³⁹ Nejasnosti kolem interpretace pojmu „*völkisch*“ v prostředí německých spolků v českých zemích dokládají vysvětlivky tohoto slova v jejich publikacích. Např. v časopise *Sudetendeutsches Jahrbuch* vydávaným ve spolupráci „všech sudetoněmeckých „obránných“ spolků“ z roku 1929 je pro správné porozumění výrazu použito bližší charakteristiky v závorce: „Velice pestrý je obraz, zejména v obcích silně zastoupených, ***völkisch* (antisemitských nebo nesemitských)** organizací, které své největší zástupce mají ve studentstvu, *Deutscher Turnverband*, *Deutscher Sängerbund* a ve vlastně již *volkspolitischen* organizaci *Bund der Deutschen in Böhmen*.“ („*Sehr bunt ist das Bild der besonders im Ortsbereiche stark vertretenen völkischen (anti- oder nichtsemitischen) Organisationen, die in der Studentenschaft im „Deutschen Turnverband“ dem „Deutschen Sängerbunde“ und in der eigentlichen schon volkspolitischen Organisation des „Bundes der Deutschen in Böhmen“ ihre größten Vertreter haben.*“ (Soziale Arbeit, SJ, 1929, s. 290.) Zejména *Bund der Deutschen in Böhmen* a *Nordmark* (od roku 1921 *Bund der Deutschen Schlesiens*) při svých autoprezentacích zdůrazňovaly, že právě ony jsou „*rein völkisch*“, tj. „čistě árijské organizace“.

¹⁴⁰ Ideově bohaté platformě hnutí odpovídala širší jeho organizací od stolních společností, přes spolky, svazy (*Turnervereine*, *Wandervögel*) až po svazy pokrevních bratří sektářských řádů (*Bluts-Brüder-Bünde*), okultistických a esoterických uskupení. Puschner, Uwe, s. 269.

¹⁴¹ Antisemitismus (pojem existující od roku 1879) je hmatatelný např. v tzv. árijských paragrafech *völkisch* organizací a v jejich publicistice, kde se Židé označovali za „úhlavního nepřítele“ (*Erbfeind*) německého národa a jeho podstaty. Puschner, Uwe, c. d., s. 53.

¹⁴² Tamtéž, s. 17.

s modernizací, tj. s industrializací, urbanizací a racionalizací. Projevovalo se rozhodným odmítáním jakéhokoli internacionalismu – liberalismu, sociálního demokratismu, odborového hnutí, ultramontanismu, velkokapitálu a bank. Namísto toho se hledaly primární charakteristické znaky Němců, jejich původního společenství a kultury, ve své hodnotě starodávné, módě nepodléhající a věčné.¹⁴³ Na scénu přišlo uctívání germánského kultu,¹⁴⁴ „zbožštění“ germánského původu, přesvědčení o vyvolenosti a poslání germánského/německého národa, odůvodněné nekompromisní rasovou identifikací.

Mnohohrstvému, vícevýznamovému a různorodému „*völkisch*“ se podařilo ovládnout značnou část sítě německého spolkového života, včetně německých nacionálních „obránných“ spolků, které se do jisté míry staly jeho nositelem a nejvlivnějším propagátorem v českých zemích. Meziválečné „*völkisch* hnutí“ v ČSR navázalo na starší hnutí všenněmců, se kterými se identifikovalo v požadavku teritoriálního připojení k Německu.¹⁴⁵ Směr spolků značně inspirovala ta linie hnutí, která shledávala podstatu nacionálního společenství v duchovní sféře (jazyk, národní zvyky, kultura, právo, umění a věda). Sílící pozice *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Nacionálně socialistická dělnická strana, dále jen NSDAP) v Německu a příznivců *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (Německá nacionálně socialistická dělnická strana, dále jen DNSAP) v ČSR měly za následek, že na program hnutí se dostala přísná ochrana germánské, resp. německé rasy a ostrý antisemitismus. K tomu Václav Kural ve své práci poznamenává, že zásluhou „*völkisch* hnutí“ a nejrozličnějších německých spolků, které doprovázely a vychovávaly jedince od jeho dětství, bylo, že nacistická hesla včetně rasismu nepocíťovali Němci v ČSR jako něco zásadně odlišného.¹⁴⁶

Být „*völkisch*“ vesměs znamenalo být extrémně nacionální, rasistický, antisemitský a oddávat se mytickým představám „německé krve a německé půdy“ a ideám o „německé výlučnosti a nadřazenosti všem jiným národům.“¹⁴⁷ Pojem „*völkisch*“ zastupoval soubor idejí s integrující funkcí, který umožnil do společnosti začlenit a následně rozvíjet rasismus, zvláště rasový antisemitismus. Bezpochyby vzešly z *völkisch* celku a od filozofů 19. století silné podněty

¹⁴³ Mosse, L. George, *Die völkische Revolution*, s. 8; *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“*, s. 18.

¹⁴⁴ Při konstruování germánského mýtu se Němci sebestilizovali do role potomků pradávných Germánů, čímž se vyjadřovala jednota německého národa na rasovém principu. Základem mýtu byl odpor proti starověkému Římu a jeho politické, právní, hospodářské, společenské, kulturní a církevní tradici. Civilizační dominance Říma byla pocíťována jako ohrožení „germánské identity“, která se pojila s agrárním životním stylem a válečným mečem. (Münkler, Herfried, *Die Deutschen und ihre Mythen*, Berlin 2009, s. 144–149.) Ve středoevropském prostoru roli „nepřátelského Říma“ doplňovalo „expansivní slovanství“. Rudolf Jaworski považuje „germánství“ za ideologickou konstrukci (obdobně na české straně slovanství), která měla nacionální zájmové politice propůjčit větší váhu při střetech s nacionálními rivaly. Jaworski, Rudolf, *Deutsche und tschechische Ansichten*, s. 21.

¹⁴⁵ Kural, Václav, *Konflikt místo společenství?*, s. 107–108.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, Schildt, Axel (hg.), München 2005, s. 383.

pro nacionálně socialistickou (NS) ideologii a ve sledu dějin triumfovala agresivní rasová stránka hnutí. Redukovat ho ale pouze na toto, by bylo poněkud simplifikující, i když ne zcela neoprávněné.¹⁴⁸ Stěžejní ideové momenty figurující v NS-teoriích „životního prostoru“ a „krve a půdy“, mají své kořeny právě ve „völkisch hnutí“ přelomu století.

Do pestrého, ne přesně definovatelného hnutí spadá předmět výzkumu práce. Od svazů Němců zřizovaných v posledních desetiletích 19. století již jako „čistě völkisch“ – „rein völkisch“ (*Bund der Deutschen in Böhmen* a *Nordmark*) vzešla v českých zemích po první světové válce rasově pojatá völkisch ofenzíva. Té postupně podléhaly ostatní svazy, které původně vznikaly na bázi liberálního nacionalismu (do vedení se dostali völkisch orientovaní funkcionáři nebo spolek v důsledku oslabení členské základny ve prospěch „čistě völkisch“ spolků pozastavil svou činnost).¹⁴⁹ Jediný z nich *Deutscher Böhmerwaldbund* si i ve 30. letech uhájil svou německo-liberální pozici, ačkoli s výraznými ztrátami členstva a vlivu. Je to mimo jiné jedním z dokladů úspěšnosti völkisch ofenzívy při ovlivňování čs. Němců. Ta je svým vlivem předpřipravovala na pozdější akceptaci nacionálně socialistických idejí bez výrazných bariér.

1. 3. 2. „Volkstum“ – „národní svéráz“: podstata národa

Pojem údajně vznikl jako protiklad k francouzskému pojmu „nation“. Jeho rozšíření napomohl německo-francouzský konflikt počátku 19. století a tzv. osvobozující válka Němců proti Napoleonovi.¹⁵⁰ Za jeho předního propagátora, někdy i autora, je považován Friedrich Ludwig Jahn („otec německých turnerů“). Ten z francouzštiny pocházející slovo „nation“ překládal slůvkem „Volkstum“.¹⁵¹ Vyjadřoval jím „nepojmenovatelné něco“, tkvící údajně v každém národě.¹⁵²

Výrazem „Volkstum“ jako „nepojmenovatelné něco“ a „integrující síla“ vznikla iracionální formule členitého systému, se kterou se dalo dalekosáhle manipulovat právě na základě její předstírané umělé jednoty a archaického vnímání skutečnosti.¹⁵³ Definice z německého konverzačního lexikonu *Meyers großes Konversations-Lexikon* (1909) interpretuje heslo ve smyslu souboru hlavních charakterizujících rysů duchovního života národa.¹⁵⁴ „Volkstum“ v rámci

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 383.

¹⁴⁹ Např. *Bund der Deutschen Ostböhmens* musel na počátku 30. let pozastavit svou činnost a rozpustit se z důvodu nedostatku členstva, které přecházelo do struktur *Bund der Deutschen in Böhmen*.

¹⁵⁰ Srov. Emmerich, Wolfgang, *Zur Kritik der Volkstumsideologie*, Frankfurt am Main 1971, s. 46–47.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 47.

¹⁵² Tamtéž, s. 47–48.

¹⁵³ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* VI., Galling, Kurt (hg.), Tübingen 1962, s. 1435; Emmerich, Wolfgang, c. d., s. 41–42.

¹⁵⁴ Heslo „Volkstum“, *Meyers Großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*, 20. Bd., Veda bis Zz, Leipzig, Wien 1909, s. 242.

svého ideového komplexu reprezentoval podstatu národa, označoval společné životní, jedinečné projevy národa a jeho společný charakter. Jeho základním znakem byla národní jednota, resp. iracionální sjednocující pocit. „*Volkstum*“ – tradice, kultura, náboženství, filozofie, společně prožitá historie a vše, co vytváří specifčnost charakteru toho kterého národa, se stal společně s jazykem a rasou, jedním z identifikačních kritérií německého národa.

V německém prostředí českých zemí ve 20. letech působila koncepce sociologa a národohospodáře Othmara Spanna: „*Volkstum* je něco duchovního, *Volkstum* spočívá na duchovním společenství.“¹⁵⁵ „*Volkstum*“ považoval za podstatu národa, který je utvářen „duchovním společenstvím“ svých nacionálních příslušníků, přičemž jeho základna spočívá v jednotlivých „kulturních společenstvích“: mravnost, věda, umění, náboženství a světový názor či filozofie. Uvedené duchovní elementy jedné kultury ve svém komplexu měly tvořit „nacionální společenství“ (*Volksgemeinschaft*) a tím i národ jako celek. Spannovo pojetí konstruovalo jednotné „duchovní společenství“ všech Němců, které je údajně spojovalo na celém světě.¹⁵⁶

Postupný ústup spannistů ve prospěch nacionálních socialistů na počátku 30. let znamenal i zřejmé upuštění od převažující duchovní a kulturní dimenze pojmu a přiklonění se ke koncepci s dominující rolí „nordické/árijské“ rasy a tzv. pokrevního společenství. „Sudetoněmecké“ intelektuální kruhy přijaly rasové pojetí „*Volkstumu*“. Jeho specifčnost např. akcentovala zvláštní rubrika ve spolkovém kalendáři „Německý duch a německá povaha“.¹⁵⁷ Emil Lehmann uvedl určující faktory „*Volkstumu*“, tj. základnu německého národa, kterou shledával v rase, dějinách, jazyce a náboženství (1928).¹⁵⁸ Profesor německého jazyka a literatury na Německé univerzitě v Praze Erich Gierach pojem objasňoval na základě jeho údajných hlavních substancí: nordická rasa, půda, jazyk, hospodářství a stát (1929).¹⁵⁹

Ve spolkové rétorice se pojem „*Volkstum*“ objevoval ve dvou interpretačních vzorcích: ve smyslu hmatatelné biologické jednotky nacionálních příslušníků, tj. **národ** a ve smyslu národní podstaty v iracionální podobě **nacionálního charakteru – svérázu – osobitosti**, která v souboru svých znaků reprezentovala národ.¹⁶⁰ Různá období přiřazovala těmto znakům odlišný stupeň důležitosti. Spolky nakonec podstatu německví shledávaly v prapudu, podvědomé iracionální síle,

¹⁵⁵ „*Volkstum ist etwas Geistiges, Volkstum beruht auf geistiger Gemeinschaft.*“ Spann, Othmar, *Vom Wesen des Volkstums. Was ist deutsch?*, Berlin 1929, s. 5.

¹⁵⁶ Srov. Rádl, Emanuel, *Národnost jako vědecký problém*, Praha 1929; týž, *O německé revoluci*; Spann, Othmar, *Vom Wesen des Volkstums*, s. 5–6; týž, *Kurzgefasstes System der Gesellschaftslehre*, Berlin 1914.

¹⁵⁷ Rubrika, *Deutscher Geist und deutsche Art*, Bundeskalender 1924, Teplitz-Schönau [1923], s. 121.

¹⁵⁸ Lehmann, Emil, *Volksbildung und Schutzarbeit*, Reichenberg 1928, s. 4.

¹⁵⁹ Gierach, Erich, *Volkstum und Schutzarbeit*, Reichenberg 1929, s. 1.

¹⁶⁰ Lehmann, Emil, *Volksbildung und Schutzarbeit*, s. 4.

která, rasově podmíněná, formovala jeho vědomí a podněcovala jej k činům ovlivňujícím světovou historii.¹⁶¹

1. 3. 3. „*Deutsche Volksgemeinschaft*“ – „německé nacionální společenství“

„Německé nacionální společenství“ či „pospolitost“ je v jistém slova smyslu ekvivalentem k pojmu „německá nacionální jednota“. Její utvoření by znamenalo sjednocení veškerých Němců na celém světě. V různých dobách a sociálních prostředí existovaly různé koncepty „*Volksgemeinschaft*“. Lišily se definováním, na jaké bázi mělo k tomuto sjednocení dojít a kdo je hoden účastnit se integračního aktu, resp. kdo je ze společenství vyloučen.

„*Völkisch* hnutí“ tímto pojmem označovalo jednotu všech příslušníků primárně rasově koncipovaného národa, tj. všech příslušníků „árijské“ krve, rasy či kmene. Jako již hojně používaný pojem na přelomu 19. a 20. století představoval protiklad k občanské, industriální, v konfliktech a sociálních rozporech se zmítající společnosti. Vyjadřoval protest vůči liberálnímu a demokratickému uspořádání společnosti. Atraktivní se stal pro různá politická uskupení, zvláště pro konzervativce, ale také pro katolické a socialistické politické subjekty, u nichž podobné obrazy pospolitosti a harmonie stály v protikladu k třídnímu boji.¹⁶² Ve 20. a 30. letech 20. století jej používalo téměř celé politické spektrum Výmarské republiky.¹⁶³

Utvoření „*Volksgemeinschaft*“ vyžadovalo disciplinaci vůči nacionálním, v druhé polovině 30. let pak vůči nacionálně socialistickým vzorcům chování. Ačkoli mohla původně vzniknout pouze na základě duševní a ideové nacionální jednoty, tj. tehdy, když všichni Němci budou sdílet shodné ideje, hodnoty, naděje, očekávání a přesvědčení, v nacionálním socialismu byl nutný „árijský původ“ a přiznání se k světovému názoru nacionálního socialismu. NS-*gleichšaltování* se nemělo omezovat pouze na říšské Němce a teritorium Třetí říše. Integrovaní a přeformování měli být všichni „lidé německé krve“.¹⁶⁴ Pro příznivce nacionálního socialismu

¹⁶¹ „Německého ducha“ jako podstatu německví podrobil kritice Emanuel Rádl. V rozhovoru „k rozumným a vzdělaným“ čs. Němcům uvádí: „Ti, kteří věří, že německví je přímo dáno, je Němci vrozeno, je jím instinktivně cítěno, jsou zcela uspávání bludem, že existuje jediný, nezměnitelný, věčný, všude stejný, všem Němcům společný praněmecký cit, který působil již u předhistorických Vikingů, Tacitových Germánů, Karla Velikého a stejně také u dnešních Němců, ať žijí v Německu, v Československu nebo v Argentině. O tom, do jaké míry takový elementární pocit existuje, se nedá vypovědět nic jasněho, protože je podle teorie nevyjádřitelná; rozumně můžeme mluvit jen o věcech, které mají slovy postižitelný smysl.“ (Rádl, Emanuel, O německé revoluci, s. 99–102.) Obsah spolkové publicistiky korespondoval s touto vírou v „německého ducha“. Např. báseň „Našim nepřátelům“ („*An unsere Feinde*“) varuje před starogermánským odkazem: „[...] Ruce pryč od našich statků, loupeživý rytíři, lotře a zloději! Ještě v nás žije odvaha Franků, hněv a zuřivost Teutonů, ještě panuje německý úder!“ Haas, Rudolf, *An unsere Feinde*, Bundeskalender 1916, Prag 1915, s. 123.

¹⁶² *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert*, s. 385.

¹⁶³ *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Bajohr, Frank; Wildt, Michael (hg.), Frankfurt am Main 2009, s. 8.

¹⁶⁴ Kural, Václav, *Konflikt místo společenství?*, s. 111.

znamenal vytvoření „*Volksgemeinschaft*“ lepší budoucnost, jejíž cíp, jak se domnívali, měli již v rukou. Její vznik však předpokládalo nacionální vymezování se vůči těm, kteří do dané pospolitosti nepatřili (*Gemeinschaftsfremde*), včetně jejich odstranění a privilegované postavení německého národa ve světovém dění.¹⁶⁵ Politická síla „*Volksgemeinschaft*“ tkvěla v jejich příslibech a mobilizačním potenciálu.¹⁶⁶ Umocněna byla tím, že se prezentovala jako dosažitelná skutečnost.

V prostředí čs. Němců figurovala koncepce „*Volksgemeinschaft*“, která v sobě mísila ideový fundament „*völkisch* hnutí“, spannismu a nacionálního socialismu a jejich rozdílné představy o nacionální podstatě či charakteru (*Volkstum*).¹⁶⁷ Patrné je to z německé meziválečné publicistiky a rovněž z publicistiky z let před první světovou válkou.¹⁶⁸ Ve 30. letech však graduje nacionálně socialistický proud, který spolkoví aktivisté označovali za „nového ducha“.¹⁶⁹

Spolky, a rovněž tak Henleinova strana, proklamovaly vytvoření „*Volksgemeinschaft*“ za nejvyšší svůj programový úkol. Jejich výchovně vzdělavatelská střediska ve formě pracovních táborů, dětských letních táborů, ozdravovacích pobytů pro děti a mládež, školících kurzů aj. představovaly údajně předobraz oné „*Volksgemeinschaft*“, jakési nacionální společnosti „v malém“.¹⁷⁰ Spolková agitace ji prezentovala jako ústřední cíl „národnostního boje“ a „nacionální politiky“. Variantu sjednocení všech Němců v ČSR na základě duševní a kulturní vyspělosti německého národa ve 30. letech postupně nahrazovala alternativa teritoriálního sloučení s ostatními pokrevními příslušníky „vyvoleného národa“ v Evropě. Většina čs. Němců

¹⁶⁵ Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert, s. 385.

¹⁶⁶ Volksgemeinschaft. Neue Forschungen, s. 2.

¹⁶⁷ Duchovní pojetí „nacionálního společenství“ spannovců kolidovalo s její NS-variantou, která se vymezovala politicko-ideologicky (přiznání se k nacionálnímu socialismu) a rasově (podstata německého národa se spatřovala v nordické rase a v její hodnotě krve). Spann, Othmar, Vom Wesen, s. 5–6; Metoda myšlení našich německých spoluobčanů a její český kritik, Národnostní Obzor, 1935, 6, s. 295–296; Rádl, Emanuel, O německé revoluci, s. 113; Fischer, J.; Patzak, V.; Perth. V., Ihr Kampf, Karlsbad, 1937, s. 35, cit. podle Kural, Václav, Konflikt místo společenství?, s. 143, 161.

¹⁶⁸ Heller, Hugo, Die Erziehung zu deutschem Wesen, Bundeskalender 1908, Prag 1908, s. 107; Vom Bunde der Deutschen in Böhmen, Bundeskalender 1920, Prag 1919, s. 97; Ullmann, Hermann, Die Deutsche Volksgemeinschaft und der Schutzbund, Deutsche Arbeit, 19, 1920, 7, s. 441–446; Leitsätze des Bundes der Deutschen, Böhmerlandjahrbuch für Volk und Heimat 1921, Eger 1921, s. 81; Lehmann, Emil, Volksbildung und Schutzarbeit, Reichenberg 1928, s. 4; Gierach, Erich, Volkstum und Schutzarbeit, Reichenberg 1929, s. 1.

¹⁶⁹ Schlesinger, Walter, Zur Geschichte der Schutzarbeit, Neue Wege der Volkstumsarbeit. Grundgedanken und richtungweisende Vorträge zur Arbeit im Bund der Deutschen, Teplitz-Schönau 1936; Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters. Zum 65. Geburtstage des Bundesführers des BdD, Pfarrer Gottfried Wehrenfennig, Teplitz-Schönau 1938; Breuer, Emil, Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen. Sein Aufgabenkreis, Neues Tagblatt für Schlesien und Nordmähren (dále jen NT), 26. 3. 1936, s. 3–4; Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen i. J. 1937, Bundeskalender 1939, Teplitz-Schönau [1938], s. 129.

¹⁷⁰ Pohl, Werner, Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst – von seinen Anfängen bis zur Eingliederung in den RAD, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, SdA, Sudetendeutsche Turner, karton č. 3; Die „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowak. Republik“. Ihr Ziel, ihre Aufgabe, ihre Arbeit, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1929, s. 15; Benz, Wolfgang, Vom freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 16, 1968, 4, s. 320–321.

vlivem agitace za myšlenku „*Volksgemeinschaft*“ podlehl představám o snadném východisku ze všech svých hospodářsko-sociálních a politicko-mocenských nesnází. Domnívala se, že budou vyřešeny v momentě, kdy dojde k naplnění ideje „*Volksgemeinschaft*“.

1. 3. 4. „*Grenzlanddeutschtum*“ – „pohraniční Němci/němectví“

Pojem nabyl na aktuálnosti po první světové válce, kdy ve střední Evropě vznikla řada národních států, v nichž Němci představovali národnostní menšinu. Němci vně státní hranice Německa se nazývali „*Grenzlanddeutschtum*“ a tvořili součást širší skupiny Němců žijící v zahraničí „*Auslandsdeutschtum*“. Výmarská republika, figurující jako konstrukt „Mateřská země“ (*Mutterland*) a její obyvatelstvo tzv. *Binnendeutsche* vyvíjeli aktivity na všestrannou podporu jejich nacionální existence. Za účasti větší části německé státní správy, nacionálních i sociálních institucí a zejména spolků speciálně pro tyto aktivity zřízených se v pohraničních Němcích šířilo vědomí přináležitosti k německému národu. Stávali se nástrojem z Německa vycházející nacionální mobilizace. Ve 30. letech nastoupila zjevná instrumentalizace německých menšin ve prospěch expanzivní politiky nacionálně socialistického Německa.

Svazy Němců, resp. BdD mezi čs. Němci rozšiřovaly a upevňovaly myšlenkový konstrukt o tom, že jsou jedni z údajně „utlačovaných pohraničních Němců, kteří jednou sehrají významnou roli v budování jednoty německého národa“.¹⁷¹ Tento moment identifikace s rolí „pohraničního Němce“ tvoří zásadní prvek formující se „sudetoněmecké identity“.

1. 3. 5. „*Sudetendeutschtum*“ – „sudetští Němci/sudetoněmectví“

Analýza svazů Němců přibližuje proces utváření a udržování nacionálně definovaného společenského prostoru a hromadné nacionální mobilizace obyvatelstva. Ruku v ruce s prosazováním nacionálních paradigmat ve společnosti, které však nepřijímali všichni její jedinci, docházelo k utvrzování a modifikaci kolektivní nacionální identity na bázi identifikace s určitým nacionálním konceptem. Prostor meziválečného Československa umožnil konstruovat nabídku specifické německé identity, která sama sebe a svůj vlastní formativní proces označovala za „sudetoněmectví“, své nositele za „sudetské Němce“ či „sudetoněmeckou národní skupinu“ a území své cílené agitace za „sudetské země“.

¹⁷¹ Lehmann, Emil, *Der Sudetendeutsche*, s. 76; *Das Sudetendeutschtum*, s. 454; Ullmann, Hermann, *Das große Ziel, Böhmerlandjahrbuch für Volk und Heimat* (dále jen *Böhmerlandjahrbuch*), 1922, Eger 1922, s. 19; Schlesinger, Walther, *Von Grenzdeutscher Schutzarbeit*, *Böhmerlandjahrbuch*, 1923, Eger 1923, s. 106.

Rozpolcení identit Němců v českých zemích způsobené oscilací v jakémisi vztahovém trojúhelníku vymezeném trojí identitou: celoněmeckou, rakouskou a zemskou či regionální,¹⁷² bylo po skončení první světové války doplněno o další stádium hledání identit. Pádem monarchie a vznikem Československa tamní Němci upadli do vakua své vlastní identity a oscilační trojúhelník identit se rozpadl na množinu bodů. Styčným bodem a nakonec dominantním se stal bod „sudetoněmecký“, jehož radikální proud směřoval k velkoněmeckému celku. Nabízející se identita „sudetoněmeckví“ musela svádět trvalý zápas s regionálními identitami, které byly „sudetoněmecké ideji“ a její snaze po integraci Němců v ČSR silným konkurentem. Nicméně, tvůrci propagandy a agitace „sudetoněmeckví“ dokázali zakomponovat regionální difference do svého konceptu, resp. dokázali vnutit regionálním identitám „sudetoněmeckého ducha“.¹⁷³

K výkladu pojmu „sudetoněmecký“ existuje v literatuře velký rozptýl od jeho vnímání etnografického až po politicko-bojovné. Pojem v různých časových obdobích vykazuje různý obsah. Jinak byl vnímán na počátku 20. století, ve 30. a 40. letech a jinak po druhé světové válce. Postupně se vyvíjel od pojmu geografického, etnografického, kulturního až dospěl k vymezení politickému.

Německý sociální demokrat Johann Wolfgang Brügel (1905–1986) ve své práci líčí komplikovanou prehistorii pojmu „sudetoněmecký“. Zdůrazňuje fakt, že pojem není výtvor nacionálně socialistické propagandy, jak se často míní, ale teprve v souvislosti s ní a pod jejím vlivem jej ostatní svět vzal na vědomí. Poprvé pojem „sudetský Němec“ v politickém diskurzu použil na začátku 20. století (1902–1903) německý politik z Čech Franz Jesser. Chtěl jím oddělit Němce z českých zemí, podle jeho slov „sudetských zemí“, ¹⁷⁴ od údajně nacionálně vlažnějších

¹⁷² Srov. Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, c. d.

¹⁷³ Např. dlouholetý předseda *Bund der Deutschen Schlesiens*, opavský advokát, veřejný činitel a vlastivědný pracovník Otto Wenzelides postavil spolek do role propagátora „hnutí za slezskou kmenovou zemi“. Hnutí zdůrazňovalo „zvláštní význam Slezanů pro sudetoněmecký osud“, přičemž se prezentovali jako součást „slezského kmene v Německé říši“. Wenzelides, Otto, *Der schlesische Stamm und seine Sendung*, Troppau 1933, s. 10.

¹⁷⁴ „Sudetské země“ – „*Sudetenländer*“ je označení pro „historické české země Čechy, Morava a Slezsko“. V rámci nich existují „německé oblasti“ či „sudetoněmecká oblast“ („*deutsche Gebiete*“ či „*sudetendeutsches Gebiet*“). Jesserovy práce z doby před první světovou válkou nesou pojmenování „*Sudetenländer*“ v tomto významu již ve svých názvech: *Das Wesen des nationalen Kampfes in den Sudetenländern*, Wien, 1913; *Innere Kolonisation in den Sudetenländern*, Wien 1913. Ve druhé ze jmenovaných prací specifikuje německé oblasti v tomto prostoru: „Hospodářské poměry německých částí sudetských zemí [...]“ (Jesser, Franz, *Innere Kolonisation*, s. 10.) Historik Josef Pfitzner v pracích o „sudetoněmeckých dějinách“, „sudetských Němcích“, o „sudetoněmeckém sjednocujícím hnutí“ zůstává věrný této linii. Adjektivum vytvořené od podstatného jména „*Sudetenländer*“ – „*sudetenländisch*“ používá např. ve spojení s „hranicemi korunních zemí“: „*sudetenländische Kronlandsgrenzen*“; nebo všechny Němce „sudetských zemí“ považuje za představitele „osudového společenství“: „[...] všichni Němci sudetských zemí představují osudové společenství, [...]“ (Pfitzner, Josef, *Volkstumschutz und nationale Bewegung*, Reichenberg 1938, s. 6, 11.) Např. níže citovaná příručka z období druhé světové války pojednává o českých zemích jako „*Sudetenländer*“ v době germánské a raného středověku. (Heimgekehrte Grenzlande im Südosten. Ostmark – Sudetengau. Reichsprotektorat Böhmen und Mähren. Ein Handbuch von Adolf Helbok und Emil Lehmann unter Mitarbeit von Friedrich Ranzi, Leipzig 1939, s. 436–438.) Rovněž poválečné publikace k „sudetoněmeckým dějinám“

alpských Němců. Jesser ve svých zápiscích vydaných po jeho smrti uvedl: „Do roku 1918 neexistovala prakticky žádná naděje, že se označení „sudetoněmecký“ prosadí. Nikdy by ho nebyly použily žádné významnější noviny, žádný oficiální stranický činitel. Proč? Čechy na jedné straně a Morava se Slezskem na straně druhé si žily zcela pro sebe. Historické země byly totiž silné, v historii zakořeněné útvary“.¹⁷⁵ Příručka *Heimgekehrte Grenzlande im Südosten* Adolfa Helboka, Emila Lehmana a Friedricha Ranziho píše, že pro Němce z Čech, Moravy a rak. Slezska se začalo užívat označení „sudetští Němci“ od roku 1918.¹⁷⁶

Po první světové válce získával „sudetský Němec“ nové atributy. V Československu nebylo třeba se vymezovat vůči jiným Němcům jako kdysi ve svazku s monarchií, ale vůči „vládnoucím Čechoslovákům“ a jejich demokraticko-parlamentnímu státnímu systému. Ten neodpovídal německé, resp. velkoněmecké vizi státnosti, kterou reprezentovali právě prvorepublikoví teoretici nacionálně exponovaného „sudetoněmeckví“. Na bázi spojení s Německem a Rakouskem usilovala část čs. Němců získat zpět ztracenou pozici Němců jako „mocenské elity“. Tomu odpovídá vnímání pojmu „*sudetendeutsch*“ tak, jak jej např. prezentoval Wilhelm Pleyer v jedné ze svých statí z roku 1940. Klade si otázku, co znamená „sudetoněmecký“ a zda je používání tohoto pojmu v daném roce ještě vůbec opodstatněné. Uvádí, pojem byl vědomě formován jako „pojem politický ve smyslu protikladu vůči Československu“.¹⁷⁷ Povahu konstruktů „sudetoněmecké identity“ ve svých agitačních člancích zdůrazňuje i jeden z jejích předních programových a organizačních činitelů Emil Lehmann. Uvedl, že „sudetoněmeckví jako jednota vystoupilo až po převratu, nebylo přirozenou jednotou, ale svazkem lidí v nouzi“.¹⁷⁸ Tedy společenstvím, které se identifikovalo s přesvědčením o stavu „nacionální nouze“ a které se dovolávalo „nacionální solidarity“. Její agitátoři aspirovali na to, aby tuto postupně se formující kolektivní identitu přijali všichni Němci z českých zemí. Vytvořil by se tak jednotný kolektiv se svými vůdci, se společnými skupinovými zájmy a obdobným hodnotovým systémem.

Složitý proces formování „sudetoněmecké identity“ byl hledáním zakotvení německého obyvatelstva z českých zemí, popř. ČSR v politických souvislostech, které se zdůvodňovaly historicky a sociálně. Historický a kulturní obsah se měnil spolu se stupněm akceptování kultury,

reflektují „sudetské země“ ve smyslu historických českých zemí. Franzel, Emil, *Sudetendeutsche Geschichte. Eine volkstümliche Darstellung*, Mannheim 1990, s. 6; a jiné.

¹⁷⁵ Cit. podle Brügel, Wolfgang Johann, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006, s. 179–180.

¹⁷⁶ *Heimgekehrte Grenzlande im Südosten*, s. 445.

¹⁷⁷ Pleyer, Wilhelm, *Was ist „sudetendeutsch“?*, *Sudetendeutsche Monatshefte* (dále jen SM), 1940, s. 330–331.

¹⁷⁸ Lehmann, Emil, *Sudetendeutsche Front! Bemerkungen zur sudetendeutschen Volksorganisation, Schutzarbeit, Volksbildung für Junge und Alte*, Reichenberg 1933, s. 4. Propagandistická brožura stuttgartské instituce *Deutsches Ausland-Institut* z poloviny 30. let na téma „boje sudetských Němců o jejich národní podstatu“ rovněž uvádí, že pojem „sudetští Němci“ se začal prosazovat teprve po první světové válce. *Der Kampf der Sudetendeutschen um ihr Volkstum. Stoffsammlung für die Schulungsarbeit des Berufsgruppenamtes der D.A.I.*, Nr. 130, [1934], s. 15.

dějiny, nacionálního hnutí a hospodářsko-politických ambic „mateřského německého národa“ a s vnímáním Československého státu. Organizátorem a prostředníkem „procesu hledání“ se dočasně od konce 19. století staly nacionální „obránné“ spolky, které tuto svou úlohu završily ve 20. a 30. letech 20. století. Nabídka konkrétní identity „sudetského Němce“ vymezila jeho domovinu „sudetskými zeměmi“ (*Sudetenländer*) a jako konstrukt „mateřské země“ (*Mutterland*)¹⁷⁹ určila sousední Německo. Údajně pravý smysl a hodnotu „sudetoněmecké domoviny“ (*sudetendeutsches Heimatgebiet*), podle slov *völkisch* žurnalisty a spisovatele Hermanna Ullmanna (Němec z českých zemí žijící v Německu), lze pochopit jen tehdy, když se nebude slučovat s několikasetletým svazkem s habsburskou monarchií, ale když se začne vnímat jako „německé pohraničí“, tj. jako součást mateřské germánské země.¹⁸⁰ Při stanovení geopolitické příslušnosti „sudetoněmeckého kolektivu“ se vědomě substituovaly vazby na „Vídeň“ s údajnou „odvěkou sounáležitostí s Berlínem“. Ovšem, proces „přesměrování na Berlín“ byl zahájen již před první světovou válkou.

„Sudetoněmectví“ či „sudetoněmecká identita“ byla výsledkem hospodářského, sociálního, politicko-mocenského a kulturního vývoje nejen v českých zemích, ale byla výsledkem tohoto vývoje v dimenzi středoevropské, potažmo evropské. Předkládaná práce ji interpretuje jako proces formování kolektivní identity Němců z českých zemí s politickými aspiracemi opírající se o ideový fundament německého nacionálního hnutí s jeho četnými variantami a modifikacemi projevující se rozmanitostí ideových a ideologických prvků (nacionalismus, agrarismus, sociální demokratismus, křesťanské sociální hnutí aj.). „Sudetoněmecká identita“ nabízela a do jisté míry zajišťovala čs. Němcům jistý druh orientace lidského jednání, posilovala integraci a solidaritu lidských skupin, dodávala pocit svébytnosti a informace o světě poskytovala pod úhlem svého nazírání na svět. To však v sobě neobsahovalo závaznou hodnotu sdělování faktů, ale pod ideovým vlivem nacionálního hnutí kladlo důraz na citovou stránku vnímání, pudové stránky člověka a emociálně motivovalo lidské chování. Jedním z pilířů formování „sudetoněmecké identity“ bylo kritické vymezování se vůči liberalismu a výdobytkům moderní liberální společnosti spolu s preferováním tradičních hodnot. Hojně lze zaznamenat její kritické stanovisko

¹⁷⁹ Lehmann, Emil, *Sudetendeutsche Front!*, s. 3.

¹⁸⁰ Ullmann, Hermann, *Das große Ziel*, s. 19; „Sudetští Němci jsou nejsilnější a nejucelenější částí pohraničních Němců, která byla postavena pod cizí vládou.“ (*„Das Sudetendeutschtum ist das stärkste und geschlossenste Stück des Grenzdeutschums, das fremder Herrschaft unterstellt wurde.“*) (Lehmann, Emil, *Der Sudetendeutsche. Eine Gesamtbetrachtung*, Potsdam 1925, s. 76); „Na základě tohoto výkladu lze vzhledem k Němcům z Čech, Moravy a bývalého rakouského Slezska konstatovat, že náleží pohraničnímu Němectvu, že oblasti, nehledě na státní příslušnost, tvoří část německé země.“ (*„Bezüglich der Deutschen in Böhmen, Mähren und dem ehemals österreichischen Schlesien ist mit diesen Darlegungen festgestellt, daß sie zu den Grenzlanddeutschen gehören, daß Gebiet, abgesehen von der staatlichen Zugehörigkeit, der Hauptmasse nach einen Teil des deutschen Landes bildet.“*) Tamtéž, s. 9; *Das Sudetendeutschtum*, s. 454; Pleyer, Wilhelm, *Was ist „sudetendeutsch“?*, s. 331; Schlesinger, Walther, *Von Grenzdeutscher Schutzarbeit*, s. 106.

vůči marxismu a k jeho internacionálním představitelům sociální demokracii a komunismu.¹⁸¹ Ty dokonce dobová „sudetoněmecká“ literatura považovala za „mnohem větší nebezpečí než samotný liberalismus“. Jak autoři „sudetoněmeckých dějin“ ve svém kolektivním díle *Das Sudetendeutschtum. Sein Wesen und Werden im Wandel der Jahrhunderte* (první vydání 1937, druhé vydání 1939) uvádějí, „sudetští Němci objevili protijed vůči tomuto internacionálně marxistickému dělnickému hnutí“. Oním protijedem nebylo nic jiného než od druhé poloviny 80. let 19. století formující se německé nacionální dělnické hnutí, za jehož „objevitele“ se považovali.¹⁸² Údajně svým zásadním poznáním, že „nacionální vědomí a socialismus jsou vzájemně navždy sloučené“ a s jeho praktickým uvedením do politiky (*Deutsche Arbeiterpartei*/Německá dělnická strana 1904, *Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei*/Německá nacionálně socialistická dělnická strana 1918), poskytl „veškerému německému výjimečně přitažlivý vzor“. Předkládaná práce poukazuje na četné aspekty tohoto negativního vymezování se vůči liberalismu a internacionalismu a na rozdílnou percepci ekonomicko-sociálních a politicko-kulturních daností vyvěrající z ideových fundamentů těchto „ismů“.

Projekt formování „sudetoněmecké identity“ v českých zemích, jejímž výsledkem měla být životaschopná „národní skupina“ s vlastním teritoriem, hospodářstvím, politickou reprezentací, školstvím a kulturou, představující pevnou komponentu „celoněmeckví“, tj. německé nacionální identity velkoněmeckého charakteru, byl v jistém smyslu „zdařilý“, pakliže za měřítko úspěšnosti použijeme činnost politických zástupců „sudetoněmeckví“ (výsledky parlamentních voleb v roce 1935 a voleb obecních v roce 1938, kdy *Sudetendeutsche Partei* zvítězila na celorepublikové úrovni) a několikaleté svázání „sudetských zemí“ s Německou říší (1938–1945). Úspěch propagace nabídky kolektivní identity „sudetoněmeckví“ v německé společnosti českých zemí vydává svědectví o kořenech jejích tradic, mentalitě, životním stylu, o vizích budoucnosti, obrazech současnosti a minulosti. Zdůrazněna by měla být skutečnost, že úspěšnost jakékoli propagandy a agitace se zvyšuje, pokud nečelí výrazným překážkám a navazuje na již existující hodnoty a mentalitu.

¹⁸¹ Eger. *Der Bund der Deutschen in Böhmen, Der Auslandsdeutsche*, 1920, s. 628; *Das Sudetendeutschtum*, s. 459.

¹⁸² „U sudetských Němců byl objeven protijed proti tomuto internacionálnímu marxistickému dělnickému hnutí, a to v nacionálním dělnickém hnutí.“ (*Wieder wurde bei den Sudetendeutschen das Gegengift gegen diese international-marxistische Arbeiterbewegung in der nationalen Arbeiterbewegung entdeckt.*) (*Das Sudetendeutschtum*, s. 460); „Tím bylo stěžejní poznání pohraničních Němců, že nacionální vědomí a socialismus jsou zcela vzájemně spojeny. Jeho uvedením do politiky se poskytl přitažlivý vzor veškerému Německu.“ (*„Damit war die grundlegende Erkenntnis der Grenzdeutschen, daß Nationalbewußtsein und Sozialismus miteinander restlos vereinbar seien, in den Bereich der Politik eingeführt und dadurch ein außerordentlich zugkräftiges Beispiel dem Gesamtdeutschtum aufgewiesen worden.“*) (*Das Sudetendeutschtum*, s. 460.) Propagandistická brožura stuttgartské instituce *Deutsches Ausland-Institut* z poloviny 30. let rovněž poukazuje na zdroje Hitlerova *Mein Kampf*, resp. nacionálně socialistického hnutí, za jehož „vlast“ označila „*Sudetendeutschland*“. *Der Kampf der Sudetendeutschen um ihr Volkstum*, s. 16–17.

Svazy Němců, resp. BdD, byly jedním ze spolutvůrců a reprezentantů procesu utváření „sudetoněmecké identity“ a producentů nástrojů její propagace a fixace. Samy se pasovaly na „povolaného zástupce sudetských Němců“¹⁸³ a současníci jim tuto roli rovněž připisovali. Jejich odbočky se obecně považovaly za opěrné jednotky v budování „sudetoněmeckví“.¹⁸⁴ I poválečné období jim tuto úlohu přikládalo: „Tato obranná práce, kterou každý pocítil téměř v každé obci a téměř každý den, spoluutvářela sudetoněmeckou svébytnost.“¹⁸⁵

1. 3. 6. „*Deutsche Heimat*“ – „německá domovina v českých zemích“

Pojem „*Heimat*“ v geografické rovině splňoval jedno z kritérií definice samostatného národa, resp. národní skupiny, tj. byl součástí formování skupinových identit.¹⁸⁶ „*Heimat*“ jako geografický, kulturně historický a politicko-právní pojem poskytuje identifikaci se „zažitým prostorem“, soustavou životních podmínek, životního stylu, kulturních vzorů a tradic, v nichž jedinec vyrůstal. „*Heimat*“ nemusí nutně označovat místo narození. Se svou silně emoční stránkou v lidském podvědomí představuje opěrný bod, který je s to poskytovat pocit individuální jistoty. Na emoční stránce věci stavěli „sudetoněmečtí“ osvěťáři při formování „sudetoněmecké identity“. „*Heimat*“ představovala její základ, neboť kolektiv „sudetských Němců“, označován v dobové publicistice a na propagačních plakátech za „sudetoněmecký kmen“, „sudetoněmecký národ“, „sudetoněmeckou národní skupinu“, musel někde žít.¹⁸⁷

Völkisch smysl interpretoval „*Heimat*“ jako „organickou symbiózu rasově uzavřeného národa, vytvářející společně s přírodou a individuem kulturní bohatství“. Uwe Puschner ve vztahu k pojmu zdůrazňuje aspekty: vázanost k půdě, v tradici zaručená kulturní nezávislost a *völkisch* osobitost, které se považovaly za znaky a garanty „rasové čistoty“. Naproti tomu fenomén velkoměsta, interpretován jako „hrob rasy“ (*Rassengrab*), spojovaný s industrializací, liberalismem, kapitalismem, materialismem, kosmopolitismem, masovou kulturou a západní civilizací, údajně existenci „*Heimat*“ a rasy ohrožoval.¹⁸⁸

¹⁸³ Breuer, Emil, Die Sudetendeutsche Arbeitskammer für Volkswirtschaft, SM, 1935, s. 455.

¹⁸⁴ Das Sudetendeutschtum, s. 464; Lehmann, Emil, Sudetendeutsche Front!, s. 17; Krzal, Friedl, Die volkspolitischen Aufgaben der Schutzarbeit, Altvaterbote, 1933, 7, s. 73–78.

¹⁸⁵ „Diese Schutzarbeit die jeder fast in jedem Ort und fast jeden Tag zu spüren bekam, hat sudetendeutsche Eigenart mitgeprägt.“ Zwischenbericht über die Dokumentation der Arbeit der völkischen Schutzverbände, insbesondere des „Bundes der Deutschen in Böhmen“ (B.d.D.i.B.), Bayerisches Hauptstaatsarchiv München (dále jen BayHStA), Sudetendeutsches Archiv (dále jen SdA), Nachlaß: Alois Eißner, F 542.

¹⁸⁶ Heslo „*Heimat*“, Meyers Enzyklopädisches Lexikon, 11, Gros-He, Mannheim, Wien, Zürich, 1971–1979, s. 629.

¹⁸⁷ Kalendáře *Bund der Deutschen in Böhmen* z první poloviny 20. let disponovaly s rubrikami „Sudetoněmecký kmenový život“ („Sudetendeutsches Stammesleben“) (1924), „Sudetoněmecký národ a země“ („Sudetendeutsches Volk und Land“) (1925). Na plakátech německé agrární strany *Bund der Landwirte* stál „Sudetoněmecký národ“ („Sudetendeutsches Volk“) (1933), An das sudetendeutsche Volk!, SOkA Český Krumlov, Okresní úřad Český Krumlov, 6, 3, A–J, 1920–1938, karton č. 167.

¹⁸⁸ Puschner, Uwe, c. d., s. 145.

Rozbití tradičních společenských struktur a příliv slovanského živlu v podobě pracovní migrace do německých sídelních oblastí vyvolávaly až hystericky vedené akce, které vyústily v organizované hnutí za „ochranu domoviny“ (*Heimatschutzbewegung*).¹⁸⁹ Spolu s „*völkisch* hnutím“ vytvářelo paralelní, vzájemně se ovlivňující a doplňující reformní směr. Ideovou páteří jim byl mýtus o „prasedlákovi“ (*Urbauer*). Ten byl postaven do role „předního ochránce domoviny“ a půda, v níž jsou pohřbeny předkové, pak do pozice nutné podmínky pro existenci „osudového pokrevního společenství“.¹⁹⁰

S odvoláním na „*Heimat*“ a tím na regionální specifika, se nechala konstruovat nacionální identita. V četných programových vyjádřeních jednotlivých hnutí domoviny (*Heimatbewegungen*) se zdůrazňovalo, že z lásky k domovině automaticky vzejde láska k „národnímu celku“.¹⁹¹ Zde lze spatřovat kořeny silného nacionálního vědomí čs. Němců, které se rozvíjelo prostřednictvím formálně nepolitických spolků a jiných organizací.

Téměř dokonale vybudovaná síť lidovýchovných/osvětových a vlastivědných organizací čs. Němců představovala nepostradatelný nástroj vytváření *Heimat*-identity (od místní až po sudetoněmeckou). Široce koncipovaný vlastivědný výzkum domoviny (*Heimatsforschung*) a lidovýchovné působení (přednáškové cykly, školení, veřejné akce, vydavatelská činnost) poukazovaly na specifickou až výjimečnost daného regionu, což následně posilovalo sepjetí s konkrétní domovinou. Lokální exkluzivnost prezentovaly místní muzea a archivy (*Heimatsmuseen*, *Heimatarchive*), které mapovaly historický vývoj regionu. Zvýšený zájem o historii v rámci německé vlastivědy a vědy byl konkrétní interest k poskytnutí dokladů o legitimitě a oprávnění k „držení domoviny“.¹⁹²

Pro používání pojmu „*Heimat*“ v prostředí čs. Němců je patrná jistá idealizace, mnohdy rezultující v poetizaci. Ta své vyjádření nalezla v často až triviálním literárním žánru tzv.

¹⁸⁹ Hnutí *Heimatbewegungen* v českých zemích působila jak v širších zemských celcích (např. hnutí za českou zem *Böhmernlandbewegung*, hnutí za myšlenku slezské kmenové země/*schlesischer Stammlandsgedanke*), tak v užších teritoriích (např. *Böhmernwaldbewegung* za německé Pošumaví, hnutí chebských spolků sdružených od roku 1920 v *Bund der Egerländer Gmoin* ve prospěch „chebské země“). Aktivita byly implementovány do komplexu postupně se formujícího tzv. *sudetendeutsche Freiheitsbewegung* – sudetoněmecké osvobozující hnutí. Vícedimenzionální užívání pojmu „*Heimat*“ bylo vymezeno teritoriemi, zpravidla územními správními celky: *Heimat* – obec, město s okolní krajinou, *Heimat* – „naše hory“, *Heimat* – „naše země“, *Heimat* – „naše pohraničí“, *Heimat* – „sudetské země“.

¹⁹⁰ Breuer, Emil, Bodenschutz, die Aufgaben des Jahres, Bundesarbeit im Gau Prag. Jahresbericht für 1937/1938, Prag 1938, s. 17.

¹⁹¹ Wolschke-Bulmahn, Joachim, Heimatschutz, in: Handbuch zur „Völkischen Bewegung“, s. 533.

¹⁹² Historickou vlastivědu (*historische Heimatkunde*) na Německé univerzitě v Praze vedl od roku 1921 vedoucí představitel *völkisch* či germanofilských vědců čs. Němců prof. Erich Gierach. Jeho výzkum německého jazyka a folkloru položil základy tzv. *Deutschtumsforschung* (vědecký výzkum německosti), který ideologicky podporoval nacionálně socialistickou východní expanzi během druhé světové války. Fahlbusch, Michael, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945, Baden-Baden 1999, s. 284–285.

*Heimatliteratur*¹⁹³ (druh literatury pracující s principy domoviny a vlastenectví, který fixoval kolektivní vědomí čs. Němců a který jim určil geopolitické vymezení „pohraničních a zahraničních Němců“). Svazy Němců a jejich nakladatelství se vedle propagačního materiálu zaměřily na vydávání právě tohoto, ve své době a v pohraničních horských oblastech velice žádaného žánru literární tvorby. Nahlédneme-li do seznamů knih spolkových knihoven¹⁹⁴ nebo do obsahů spolkových kalendářů, které podle slov spolkových aktivistů měly být spolu s biblí součástí každé německé rodiny,¹⁹⁵ vyvstane před námi bezbřehá šíře a rozmanitost *Heimat*-témat. Autoři operují často až s přexponovanou láskou a úctou k danému regionu, steskem a nostalgií po něm a obavou z možné jeho ztráty. „*Heimatliteratur*“ se tímto stávala jedním z prostředků k vyvolávání hysterie o existenci vlastní, ba i národní. Takto intenzivně formovaný „pocit domova“ ztěžoval čs. Němcům vnímat lokální, každodenní jevy v globálních a celospolečenských strukturálních souvislostech, což byl jeden z nutných předpokladů ke kompromisnímu řešení národnostních sporů.

1. 3. 7. „*Sprachgrenze*“ – „jazyková hranice“

Pojem „jazyková hranice“, fixován v německé literatuře a nacionálních požadavcích, získává na své frekvenci v 80. letech 19. století. Zároveň je naplňován politickým obsahem. Doposud figuroval především jako pojem jazykovědy. Lingvisté a etnologové jím označovali oblasti, kde se vyskytovalo více jazyků nebo vícero dialektů jednoho jazyka.¹⁹⁶ Ke změně došlo počátkem 80. let vlivem všeobecného vzednutí nacionální vlny v monarchii a české pracovní imigrace do německých oblastí, kdy se „jazyková hranice“ na některých místech začala posouvat směrem k zemským hranicím. Pojem se zpolitizoval.¹⁹⁷ „Jazyková hranice“ se stala místem, kde údajně hrozilo nebezpečí „národního vyhynutí“, kde byl existenčně „ohrožen“ národ a jeho „podstata“.

¹⁹³ Pojem „*Heimatliteratur*“ je fixování v prestižních německých encyklopediích a lexikonech. Vysvětlují ji jako literární směr konce 19. století kritizující industrializaci, urbanizaci, technizaci životního stylu apod. Zdůrazňuje tradiční hodnoty venkova a regionální specifika konkrétní „*Heimat*“. Jeden ze směrů „*Heimatliteratur*“ položil základ nacionálně socialistické literatuře pracující s teorií „krev a půda“. Z forem dominovaly vesnická povídka, horský a selský román a pohádky, nezřídka koncipované v místních dialektech. Heslo „*Heimatliteratur*“, Meyers Neues Lexikon, 6. Bd., Leipzig 1973, s. 196; Heslo „*Heimatkunst*“, Meyers Grosses Universal Lexikon, 6. Bd. Go–Ig, Mannheim, Wien, Zürich 1982, s. 386; Heslo „*Heimatliteratur*“, Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden, achter Band H–IK, Wiesbaden 1969, s. 317.

¹⁹⁴ Inventar der Volksbücherei der Ortsgruppe Töschchen des Bundes der Deutschen in Böhmen, SOKA Česká Lípa, Svaz Němců v Čechách – Deštná, karton č. 82, inv. č. 865.

¹⁹⁵ Kalender-Abrechnung, Bund der Deutschen Schlesiens – Jahresbericht 1934, Troppau 1935, s. 28.

¹⁹⁶ Judson, M. Pietr, Versuche um 1900, s. 163–173.

¹⁹⁷ Wenzelides, Otto, Die Sprachgrenze im West-Schlesien, Nordmarkmitteilungen. Monatsschrift des Vereines Nordmark (dále jen Nordmarkmitteilungen), 1, 1908, 11, s. 276–279.

Slovy nacionálních aktivistů představovala „ohroženou zemi“.¹⁹⁸ Byla místem jazykového prolínání s koexistencí různých nacionálních komunit, které se měnilo v konfrontační rozhraní s častými nacionálními spory. Lze ji přirovnat k „hlavní bojové linii“ v „národnostním boji“ za udržení a znovuzískání ztracených mocenských pozic a jejich eventuální rozšíření. Použijeme-li nacionální rétoriku, „denně se zde bojovalo o konkrétní národní pozice“.¹⁹⁹

Ačkoli pojem hranice sám o sobě evokuje striktní a jasné vymezení hraničních oblastí, tak „jazyková hranice“ představuje v tomto smyslu značně vágní pojem. Styk vícero národností s sebou přinášel nepevnost nacionálního uvědomění na straně jedné a přepjatost v hájení „nacionálního zájmu“ na straně druhé. Její obyvatelé byli často ve svém nacionálním vědomí nepevné, tj. ochotné k nacionálnímu přechylování, vedené zpravidla lidskou pragmatičností.²⁰⁰

Svazy Němců definovaly „ohrožení jazykové hranice“ z jejích neutěšených ekonomicko-sociálních a nacionálních poměrů. Jejich aktivity měly dané oblasti hospodářsky povznést a nacionálně homogenizovat. Snažily se z ní vytvořit hranici národní, která by jednoznačně od sebe oddělovala národnostně, tj. jazykově homogenní území Němců a Čechů. Tedy, požadavek vytvoření uzavřených německých sídelních oblastí v českých zemích jako politický program německých nacionálů figuroval i jako jeden z cílů „nepolitických“ spolků.

Spolky přispívaly k „zviditelnění a rozpoznatelnosti jazykové hranice“.²⁰¹ Tuto tendenci sledovalo zřizování veřejných pomníků, německých škol, zachování dosavadního rázu „německé“ krajiny a obcí, péče o „hraniční kameny“,²⁰² vydávání cestovních průvodců, historicko-vlastivědných prací, „*Heimatliteratur*“ a její grenzlandromány,²⁰³ skupinové putování na

¹⁹⁸ Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 5; Mitteilungen des Bundes der Deutschen Ostböhmens, 1895, 1, s. 1; Deutsche Schutzburgen an der Sprachgrenze, Nordmarkmitteilungen, 4, 1911, 5, s. 100–101; Die nationale Bedeutung des Realbesitzes an der Sprachgrenze, tamtéž, 5, 1912, 9, s. 229–230; Kreysler, Friedrich, Deutsche und Tschechen in Jeschken-Iser-Gau, Der Jeschken-Iser-Gau. Männer und Werke, Lehmann, Emil; Streit, Julius (hg.), Reichenberg 1935, s. 100.

¹⁹⁹ Spolková publicistika nabádala a utvrzovala ve „vytrvalosti k boji“. Připomínal se při tom dávný statečný boj starých Germánů, jak např. stojí v básni „Němcům na jazykové hranici“ („*Den Deutschen an der Sprachgrenze*“): „Čteme, že v krvavé římské bitvě, Germáni, kteří v přední linii stáli, řetězi své slabiny pevně obvázáli, obstáli tak v kruté noci. Od kraje ke kraji a stále nanovo. Železný pás, německá věrnost tak nazvána, nemůže rozdrtit žádná nepřátelská síla.“ Biendert, H. G., *Den Deutschen an der Sprachgrenze*, Bundeskalender 1911, Prag 1911, s. 169.

²⁰⁰ Pragmatičnost přihlášení se k německé nebo české národnosti tematizuje např. studie současného rakouského historika a žurnalisty Niklase Perziho o česko-německých vztazích v nacionálně smíšených oblastech jižních Čech v meziválečné ČSR. Perzi, Niklas, „Wir haben uns ja vertragen müssen...“ Unterradischen/Dolní Radíkov: Deutsche und Tschechen im Dorf, in: Politik vor Ort. Sinngebung in ländlichen und kleinstädtischen Lebenswelten, Haas, Hans; Hiebl, Ewald (hg.), Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2007, Innsbruck, Wien, Bozen 2007, s. 54–67.

²⁰¹ Bleibtreu, Dieter, Besitzstand und Gefahrenlage des Sudetendeutschtums, Karlsbad 1935, s. 21–22; Judson, M. Pietr, Versuche um 1900, s. 163–173.

²⁰² Ein alter Grenzstein, SM, 1940, s. 376–377.

²⁰³ Tzv. grenzlandromány vyjadřovaly emoce ohrožení, které Němci v českých zemích pociťovali za situace, kdy německá „jazyková hranice“ jako „hráz proti slovanské hrozbě“ přestávala plnit svou funkci a stávala se nestabilní vlivem vnitřních migrací. Grenzlandromány vyzývaly „bojovného ducha pohraničních území“ a staly se hojně využívaným agitačním instrumentem německých nacionálů. Houžvička, Václav, c. d., s. 67–68; Jaworski, Rudolf, „Mezi politikou a trivialitou“, Dějiny a současnost 2004, 1, s. 27–31.

„jazykovou hranici“ při germánských oslavách, při tzv. jízdách na „jazykovou hranici“ aj.²⁰⁴ Ve smyslu „kontinuity německého osídlení českých zemí“ měly tyto aktivity upozorňovat a dokumentovat německé osídlení a definovat a modelovat dané území jako německé. Jedním z výsledků těchto aktivit bylo postupné formování „mentální politické hranice“.

1. 3. 8. „*Nationaler Besitzstand*“ – „nacionální država“

Výraz „nacionální država“ v německém pojetí označoval mocenské, ekonomické a sociální pozice Němců, v době pokročilé nacizace společnosti se používal jako ekvivalent k výrazu „životní prostor – *Lebensraum*“. Materiály provenience čs. Němců z 30. let 20. století členily „nacionální državu“ do tří základních složek: politická, hospodářská a kulturní.²⁰⁵

„*Politickou državu*“ reprezentovaly politické strany a jejich návazné organizační struktury. V jejím rámci se pozornost přikládala komunální politice, tj. snaze udržet obecní a městskou samosprávu v německých rukou.²⁰⁶

„*Hospodářská država*“ byla zastoupena půdou, tj. zemědělstvím, průmyslem, peněžními ústavami a trhem práce. Činnost na její podporu a rozvoj se odvíjela od principů hospodářského nacionalismu, který upřednostňoval „nacionální zájem“ před vlastním zájmem ekonomickým.²⁰⁷ Takto koncipované národní hospodářství se považovalo za nutný předpoklad rozvoje národa.²⁰⁸ Silné hospodářské postavení Němců v monarchii určovalo i jejich mocenskou pozici, tj. „politickou“ a „kulturní državu“. Ve vládních krocích při formování a posilování čs. hospodářství Němci spatřovali cílená opatření k omezování dosavadní německé „hospodářské državy“ a její systematické „čechizace“.

„*Kulturní državu*“ tvořily dílčí složky mateřský jazyk, školství, knihovny, osvěta či lidovému, divadlo, tisk, nakladatelství a věda. Klíčová role přináležela německému jazyku. Vycházelo se z přesvědčení, že „duše národa žije v jeho jazyce“ a „národy žijí a zanikají se svým jazykem – mateřštinou“.²⁰⁹ Ožehavost otázky „kulturní jazykové državy“ se zřetelně projevovala ve sporech o jazyková nařízení v monarchii a v ČSR při jednáních o jazykových právech národnostních menšin a jazykovém zákoně. Ve ztrátě „jazykové (kulturní) državy“ či jenom v ohrožení její privilegovanosti se shledávalo nebezpečí i pro „hospodářskou“ a tím i „politickou državu“. Jak ve své práci o „sudetoněmeckých dějinách“ uvádí Emil Franzel, Němci z českých

²⁰⁴ Breuer, Emil, 45 Jahre Dienst am Volke, SM, 1940, s. 6.

²⁰⁵ Bleibtreu, Dieter, c. d.

²⁰⁶ Srov. Oberschall, Albin, Der politische Besitzstand der Deutschen in den Sudetenländern, Eger 1922.

²⁰⁷ Bleibtreu, Dieter, c. d., s. 37–38.

²⁰⁸ Tamtéž.

²⁰⁹ Tamtéž, s. 21.

zemí v důsledku ustanovení Taaffovy vlády (1879–1893), jejích reforem (volební reformy a Stremayrova jazyková nařízení) a v důsledku Badeniho jazykových nařízení (1897), kdy úředníci v českých zemích museli do čtyř let projít jazykovými zkouškami, se začali cítit být ohroženi a začali se obávat o svou „nacionální državu“.²¹⁰ Udržení „kulturní jazykové državy“ bylo spjato s rozvojem nacionální výchovy a výstavbou německého školství pod heslem „Německému dítěti německá škola!“.²¹¹

Pocit ohrožení ze ztráty „nacionální državy“ u Němců v českých zemích byl umocněn ztrátou příslušnosti ke státnímu národu v roce 1918. V habsburské monarchii jako příslušníci státního národa si do jisté míry mohli být jisti svým privilegovaným mocenským postavením a rovněž mohli očekávat adekvátní podporu při posilování svých pozic. Tyto obavy ze ztrát hegemonních pozic vyvolávaly mimořádnou razanci německého nacionálního hnutí v českých zemích. Byly jednou z hlavních příčin příklonu k velkoněmectví, ve 30. letech 20. století pak širokého akceptování programu Henleinova politického hnutí.

Nacionálním „obranným“ spolkům přináleželo privilegované místo v procesu „hájení německé nacionální državy“, v rámci něhož postupně začaly převládat tendence k jejímu rozšíření.²¹² Základní dělba práce spolků (hospodářsko-podpůrná, kulturně školská a tělovýchovná), spolu s jejich „politickým“ dosahem, koresponduje se členěním „nacionální državy“ (politická, hospodářská a kulturní).

1. 3. 9. „*Volkstumskampf*“ – „národnostní boj“

Pojem „*Volkstumskampf*“ označuje jednu z radikálních podob nacionálního hnutí. Zpravidla se spojuje s „*völkisch* hnutím“ a jeho cíli. Nacionální „obranné“ spolky Němců v českých zemích se jako celek staly neodmyslitelnou součástí, hlavními iniciátory a aktéry „národnostního boje“ Čechů a Němců, který hlásil usilovnou práci pro rozvoj „národního svérázu“. Přední „bojovou linii“ představovaly tzv. třecí zóny, tj. oblasti dotyku Němců a Čechů, převážně na „jazykových hranicích“. Vyvinul se z činnosti na podporu německé „nacionální ideje“. Ve „*völkisch* hnutí“ představoval směs bojovného nacionalismu a velkoněmectví spojeného s výrazným antidemokratismem.²¹³ Pro čs. Němce měl „národnostní boj“ konkrétní formu v zápase proti „odcizení či čechizaci“ jimi osídlených území. Spolu s rozšiřováním hraničářských

²¹⁰ Němci by se museli začít učit česky, zatímco vzdělaní Češi německy uměli. Neznalost druhého úředního jazyka, tj. českého by způsobila, že by německé vzdělanostní elity v českých zemích nemohly vykonávat své dosavadní funkce a že by se jejich ekonomické a sociální pozice, stejně tak jako mocenské, zhoršily, případně by musely na jejich udržení vynaložit další energii. Interpretace Franzelova díla, Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 57.

²¹¹ „*Dem deutschen Kind die deutsche Schule!*“ Bleibtreu, Dieter, c. d., s. 29.

²¹² Tamtéž, s. 62.

²¹³ Houžvička, Václav, c. d., s. 23.

myšlenek konstruoval a fixoval jejich pohraniční mentalitu a představu, že jsou jednou z vyvolených „předních stráží německého národa“.

1. 3. 10. „*Schutzarbeit*“ – německá nacionální „obranná“ práce spolků

Německá nacionální „obranná“ práce či nacionální „obrana“ je ve vztahu k nacionálním „obranným“ spolkům vnímána jako výraz širší a nadřazený. Spolky představovaly nepostradatelného (avšak ne jediného) jejího nositele a propagátora. V jejích počátcích (80. léta 19. století, rakouská monarchie) lze vysledovat řadu paralel v projevech německé a české společnosti. Veřejné aktivity jedné nacionální komunity nenechávaly v nečinnosti členy komunity druhé. Spolková struktura je pak více než názorným příkladem tohoto vývoje, kdy na bázi vzájemně konstruované nacionální identity vznikaly konkurenční spolkové dvojice: *Bund der Deutschen in Böhmen* – Národní jednota severočeská, *Deutscher Böhmerwaldbund* – Národní jednota pošumavská, *Deutscher Schulverein/Deutscher Kulturverband* – Ústřední matice školská, *Deutscher Turnerschaft/Deutscher Turnverband* – Česká/Československá obec sokolská a řada dalších. Spolky Němců a Čechů si navzájem poskytovaly vzor po stránce organizační, pracovních metod, prezentace své činnosti aj.²¹⁴

Nacionální „obranná“ práce se vyvíjela a přizpůsobovala se změnám hospodářsko-sociálního, státoprávního, politického a kulturního vývoje společnosti. Svou podstatou byla praktickou stránkou „myšlenky národní“. Snaha po její realizaci vytvářela specifickou ideovou platformu, instituce, programové cíle, strategie, pracovní metody aj. V širším slova smyslu se na nacionální „obranu“ nahlíželo jako na veškerou, vše prostupující činnost k „udržení zdravého národa“. Měla obsáhnout celý životní prostor, tj. hospodářství, politiku, vědu, výchovně vzdělávací proces a kulturně společenský život. Tyto sféry tvoří komponenty „nacionální državy“ a hrací pole nacionální „obrany“ včetně objektů jejího zájmu. Nacionální „obranná“ práce spoluvytvářela další vývojovou linii realizace a prezentace „nacionální myšlenky“ vedle nacionálních politických proudů, přičemž vývoj obou byl určován společným jmenovatelem – integrujícím (v počáteční fázi liberálním) nacionalismem. Na nacionální „obranu“ se mělo nahlížet, jakoby se jednalo o životní formu, o duchovní a praktický životní styl, který měl pomoci zdolat „tíživé situace“.²¹⁵ Nacionální „obranné“ hnutí samo sebe vnímalo jako hnutí sociálně reformní.

²¹⁴ Volksgenossen, lernet von unseren Gegnern!, Nordmarkmitteilungen, 1, 1908, 11, s. 289; Die Mittel unserer Gegner im völkischen Kampfe, tamtéž, 2, 1909, 3, s. 65; Mit den Waffen des Gegners, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 10, 1911, 10, s. 270.

²¹⁵ Herr, Arthur, Schutzarbeit gestern und heute, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 103–105.

Myšlenka německé nacionální „obraný“ byla výsledkem, do značné míry nacionální propagandou uměle konstruované, obavy ze ztráty „nacionální državy“ v důsledku populačně a hospodářsky silícího slovanského živlu v monarchii. Měla zcela konkrétní podobu obavy ze ztráty privilegovaného postavení. Ono primární „ohrožení“, které nacionální aktivisté shledávali v eventuálním zapomnění mateřského jazyka, ve své podstatě neexistovalo. Nebyl ohrožen jazyk, nýbrž prestiž, hospodářské a společenské postavení.²¹⁶ Otázkou však je, zda německá „nacionální država“ byla vskutku tak silně ohrožována ve své existenci, jak to prezentovala nacionální propaganda a do jaké míry byl pocit ohrožení uměle produkován, rozšiřován a udržován, jako konsekvence nacionalizace veřejného prostoru.

Příčiny vzniku nacionálně „obranného“ spolkového hnutí byly mnohavrstvého charakteru a nebyly u všech nacionálních komunit shodné. U Němců byla následkem postupného omezování jejich privilegovaných pozic v důsledku všestranného vzestupu Slovanů a následkem rozvoje německého nacionálního hnutí a formování nacionálního vědomí. Naproti tomu např. u Čechů teprve napomáhala doformovat vlastní nacionální společnost, prosazovat její nacionální atributy (zejména akce související s českým jazykem) a vytvářet vlastní „nacionální državu“. Pro stanovení příčin jsou směrodatné programy nacionální „obraný“ a její kritika současných poměrů. Za hlavní příčiny formování německé nacionální „obraný“ v rakouské monarchii lze proto považovat následující:²¹⁷ 1. zavedení a vývoj parlamentarismu, rozšíření volebního práva a jeho demokratizační reformy, které přinesly více parciálních možností uplatnění pro všechny národy monarchie, zejména slovanský element se dostával do zastupitelských orgánů; 2. hospodářský a sociální rozvoj ostatních národů monarchie a jejich pracovní migrace do industrializovaných německých sídelních oblastí; 3. éra konservativní vlády Eduarda Taaffeho (1879–1893), jejíž členové byli i političti představitelé Čechů a Poláků; 4. politický obsah ideje „národ“, prosazující se ve všech oblastech jak veřejného tak soukromého života; 5. interpretace ekonomické krize malorolníků a živnostníků v nacionálním kontextu; 6. vláda Kazimíra Felixe hraběte Badeniho (1895–97) a její jazyková nařízení.

²¹⁶ Jaworski, Rudolf, Na stráži německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR, Praha 2004, s. 39, 58.

²¹⁷ „Deutsche Frauen und Männer!“, [1933–1938], SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karton č. 5, inv. č. 78; „Unsere Arbeitsaufgaben bis Ende 1936“. Vortrag Bb. Dr. Engelmann vor den Amtswaltern am Bundesfeste in Mähr.-Schönberg, tamtéž; Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [1934], s. 2, Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114; Vom Bunde der Deutschen in Böhmen, Bundeskalender 1920, Teplitz-Schönau [1919], s. 97; Leitsätze des Bundes der Deutschen, Böhmerlandjahrbuch für Volk und Heimat 1921, Eger 1921, s. 81; Breuer, Emil, Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen. Sein Aufgabenkreis, NT, 26. 3. 1936, s. 4. Některé z příčin vzniku nacionálních „obranných“ spolků v rakouských zemích analyzují práce Davida Zaffiho a Eduarda G. Staudingera.

Příčiny nacionální „obran“ je třeba vnímat v širších vývojových souvislostech habsburské monarchie. V poslední čtvrtině 19. století pod vlivem tehdejších hospodářských otřesů a transformací došlo k velkým proměnám ideového a politického klimatu. Hospodářská krize sedmdesátých let vyvolala v širokých vrstvách obyvatelstva všeobecnou nedůvěru a politický a hospodářský liberalismus ztrácel svou exkluzivitu. Krize a její následná deprese způsobily, že nejvíce strádající nižší a střední třídy se odvrátily od liberální filozofie individualismu a hledaly záchranu v kolektivistických řešeních, v masových stranách a jiných organizacích. To se rovněž projevilo v nových kategoriích myšlení a jednání, tj. v růstu antisemitismu, socialismu, konzervatismu a nacionalismu.²¹⁸ Pod kritikou výdobytků liberální éry se začaly zřizovat jejich organizační struktury, včetně nacionálních „obraných“ spolků.²¹⁹ Ty byly jednou z organizačních forem německého nacionálního hnutí, jeho principu solidarity a svépomoci a jeho oddaným podporovatelem.²²⁰

Nacionálně „obrané“ aktivity plošně zasahovaly celé území českých zemí. Přednostně směřovaly do nacionálně smíšených oblastí, kde „hlavní frontu“ představovala území „jazykových hranic“. Vzhledem k tamní konfliktní česko-německé symbióze nazývali Němci tyto regiony „ohroženou zemí“. „Ohroženou“ údajně nepřátelskou „slovanskou vlnou“, resp. „českou vlnou“.²²¹ Ta měla v počátečních fázích povahu zmiňované pracovní migrace. Tento konstrukt „ohrožení“ přenesla nacionální agitace i do období po první světové válce, kdy „vlnu“ pracovní migrace doplnila o zaměstnance čs. státní správy a státních podniků.

Vnitřní dělbu práce v rámci německé nacionální „obran“ v ČSR reprezentovala čtveřice profilujících nacionálních „obraných“ spolků. Vedle nich působila řada menších nacionálně vymezených organizací, svazů a spolků, označující se *Volksverband / Volkstumsverband / Volksverein*, jejichž stanovy je nedefinovaly jako (klasický) „obraný spolek“ (*Schutzverein*). Společně s dalšími organizacemi vymezujícími se na nacionální základně (peněžní ústavy,

²¹⁸ Jakubec, Ivan; Jindra, Zdeněk, Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2006, s. 23.

²¹⁹ Lehmann, Emil, Volksbildung und Schutzarbeit, s. 3.

²²⁰ Za hospodářské krize 30. let 20. století označil BdD čtyři výchozí body k nacionální „obraně“: 1. nedostatek jakéhokoli druhu, zvláště nedostatek na trhu práce; 2. zápas o půdu, pracovní místo a školu; 3. mládež a její nezaměstnanost; 4. nevyhovující sociální struktura. V jejich návaznosti se měla činnost spolků zaměřit dle nacionálního klíče na zprostředkování práce, udržení německého majetku a škol, výchovu mládeže a přestavbu sociální struktury (vnitřní kolonizace a přesídlování). Měly se odstranit principy liberalismu a pracovat na vytvoření sociální struktury, která by podle programového prohlášení svazu z roku 1934 odpovídala vizi Othamara Spanna o stavovském státě. (Herr, Arthur, Schutzarbeit gestern und heute, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, Teplitz-Schönau 1935, s. 102–103.) Spannismus byl ve spolkovém prostředí vytlačován německým nacionálním socialismem stejně tak, jako ve strukturách SdP.

²²¹ Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 55–56; Harmsen, Hans, Die deutsche Bevölkerungsfrage als Problem der völkischen Schutzarbeit, Der Bund, 1932, s. 662; Opis, Richtlinien für den Aufbau der Ortsräte im Rahmen der „Deutschen Arbeitsgemeinschaft“, s. 1, NA Praha, PMV 225–363–21.

hospodářská a zemědělská družstva, politické strany, vědecké a kulturní instituce, učitelské, turistické, pěvecké spolky aj.) vznikala rozvinutá komunikační a interakční infrastruktura, fungující jako efektivní soustava ovlivňování a manipulace veřejného prostoru v intencích „nacionální ideje“.

Pracovní oblast nacionální „obraný“ byla velice široká a pestrá (srov. s výkladem pojmů „*Volkstum*“ a „*nationaler Besitzstand*“).²²² Odvíjela se od tzv. nejsilnějších pout národa, za které se považovaly německý jazyk, škola, kniha, půda, hospodářství, tradice a zvyky, poezie, umění, hudba a německý člověk, resp. rasa a které postupem doby v různých sociálních a politických prostředích měnily na svém prioritním postavení. Vznikala v době liberálního jazykového nacionalismu a vyrůstala z přesvědčení, že „udržení němectví“ závisí na německém jazyce a vyučování. Primárně se tedy zaměřila na německé školství jako prostředek „ochrany“ dětí a mládeže před odnárodněním. Mládež se považovala za „materiál pro budoucí existenci národa“.²²³ Proto se měl proces socializace dospívajícího jedince zcela přizpůsobit alternativě nacionálního programu a zajistit jeho bezkonfliktní ztotožnění s nacionální kolektivní identitou. Ponejvíce nacionální propagandou konstruovaný pocit potřeby „ochrany“ hospodářského životního prostoru, tj. půdy, průmyslu, peněžní soustavy a pracovního místa zformovala svazy Němců. Trvalou součástí nacionální „obraný“ byla charita, které se její struktury věnovaly zejména v době první světové války a během hospodářsko-sociálních krizí.

Cíle německé nacionální „obranné“ práce se přizpůsobovaly hospodářským, politickým a společenským jevům. Vedle vytčených úkolů v oblasti počtu členů a místních skupin „obranných“ spolků, výtěžků ze sbírek apod., hrály po roce 1918 prvořadou roli cíle: udržení „národního svérázu“ ve smyslu nacionální podstaty a existence vlastního národa. V praxi to znamenalo zachovat jeho biologický počet, mocenský, hospodářský a kulturní majetek, tj. „nacionální državu“.²²⁴ Další cíl směřoval k zformování kolektivního „sudetoněmeckého“ vědomí čs. Němců, kteří by tvořili nedílnou součást německého národa. Spolky tedy pracovaly na zdomácnění nabízeného konstruktu „sudetoněmecké identity“. Potenciál nacionální „obraný“ cíleně směřoval převážně do oblastí na jazykovém, popř. nacionálním rozhraní. Zde měly z vágních „jazykových hranic“ vzniknout zřetelné hranice národní, tj. měla vzniknout teritoria co možná národnostně nejhomogennější, která by byla od sebe viditelně oddělena. Finálním cílem bylo vytvoření „německé národní pospolitosti“ jako „osudového společenství všech Němců“.

²²² Lehmann, Emil, *Die Hauptaufgaben, Deutschböhmen*, 1918, 28, s. 158.

²²³ *An dich, du deutscher Knabe! An dich, du deutsches Mädchen*, *Nordmarkmitteilungen*, 1, 1908, 2, s. 46; *Erziehung zu deutschem Wesen*, tamtéž, 1, 1908, 4, s. 82–83.

²²⁴ *Bund der Deutschen, Heimatruf. Volkstumsarbeit im Bundesgau Ostböhmens*, Trautenau 1934, s. 9.

Nacionální „obrannou“ práci nelze percipovat jako výraz defenzivní činnosti, ačkoli to sémantika slova „obranná“ evokuje. Často představovala tvrdý ofenzivní boj schovávající se za „obranu národa a znovuzískání ztracených pozic“. Nebylo přitom formulováno, kde jsou hranice této činnosti.²²⁵ Vnímat výraz „obranný“ pouze v jeho defenzivním významu by znamenalo přijmout stanovisko nacionálních aktérů. Vhodnější by bylo operovat s pojmy „ofenzivní defenziva“ či „defenzivní ofenziva“, jejichž rozměr záležel na mnoha aspektech. Nicméně, v každém případě se jednalo o radikální prostředek k prosazování „nacionálního zájmu“ stavějící na nepolitické bázi nadstranickosti a nacionálního soupeření. Nutno zdůraznit, že tohoto soupeření se neúčastnilo veškeré obyvatelstvo. Nicméně, nárůst klientely nacionálních spolků ukazuje na zvyšující se počet obyvatelstva, ochotný podílet se na uskutečňování nacionálního programu.

Německá podoba nacionální „obrany“ se označovala za „vůli k překonání onemocnění národa“.²²⁶ Zaměřena byla proti nacionálnímu hnutí Čechů, ve kterých spatřovala stěžejního „nacionálního konkurenta“ či „nacionálního nepřítele“, údajně ohrožující německou existenci. Snažila se zabránit asimilaci Němců, posílit vlastní mocenské pozice a celkově pracovat na oslabení neněmeckého okolí. „Nacionální nepřítel“ se měl zatlačit do defenzivy tak, aby nebyl schopen protiakce. Vymezování se proti židovské komunitě nebylo vlastní všem ze svazů Němců, jako to bylo v případě vůči české nacionální společnosti. Při svém vzniku se za „čistě *völkisch*“ označily dva ze svazů, k nimž se ostatní postupně přiřazovaly.

Nacionální propaganda veřejnost přesvědčovala, že život národa není garantován státem, ani jeho zákonodárstvím a správou, nýbrž že národ sám musí být strůjcem svého osudu, a proto musí přistoupit k „nacionální svépomoci“ (*nationale Selbsthilfe*). Své vyjádření nalezla právě v nacionální „obranné“ práci a v její spolkové institucionalizaci.²²⁷ Jak se vyjádřil historik Josef Pfitzner, s nacionální „obranou“ v pohraničí vznikla integrující myšlenka „nacionální svépomoci a solidarity“.²²⁸ Ta byla postavena proti „nespoutanému individualismu liberální éry“.²²⁹ Systém spolkové práce se pokoušel odvrátit jedincovu pozornost od vlastního „Já“ k myšlence budoucího osudu národa a službě v jeho jménu. Dosáhnout se toho mělo cestou cílené „výchovy“, která by u Němců konstruovala vědomí, že nejvyšší hodnota vlastního Já je obsažena v národu.²³⁰

²²⁵ Zavadil, Walther, Schutzarbeit – Volksdeutsche Idee, Altvaterbote, 1932, 1, s. 1–5.

²²⁶ Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Der neue Geist in der Schutzarbeit, Bundeskalender 1937, Teplitz-Schönau 1936, s. 142.

²²⁷ Jesser, Franz, Volk, Kultur und Schutzarbeit, Altvaterbote, 1930, 9, s. 119.

²²⁸ Das Sudetendeutschtum, s. 459.

²²⁹ Lehmann, Emil, Volksbildung und Schutzarbeit, s. 3.

²³⁰ Pfitzner, Josef, Der erste nationale Schutzverein der Sudetendeutschen, Bundesarbeit im Gau Prag. Jahresbericht für 1936, Prag 1937, s. 13.

Na základě principů „nacionální svépomoci“ a „nacionální povinnosti“ se vyzýval každý člen nacionální komunity, nehlédě na jeho stav, pohlaví, politické a náboženské přesvědčení, k participaci na nacionální „obránné“ práci. Ten, kdo ji odmítal, choval se údajně nezodpovědně a vůči národu nepřátelsky.²³¹ Taktika útoků směřovaná do vlastních řad byla jednou ze strategií nacionální mobilizace.

Německá „obránná“ práce upevňovala nacionální kolektivní identitu Němců z českých zemí, která v meziválečném období získávala specifickou „sudetoněmeckou“ podobu. Snažila se pro ni získat, co možná nejvíce stoupenců. Současně se touto cestou překonávala jistá komunikační uzavřenost venkova, který byl vtahován do kolektivních národotvorných procesů později než městské prostředí.

Stěžejní programový úkol „nacionální obrany“ – „udržení národa a jeho zdravého vývoje“ – se měl stát cílem všech nacionálních organizací (peněžních ústavů, hospodářských a zemědělských družstev, turistických a pěveckých spolků a v neposlední řadě politických stran).²³² V této souvislosti se mohou nacionální „obránné“ spolky považovat jen za jednu, avšak nejdůležitější, nezbytnou a všem ostatním nacionálním organizacím superiorní součást jednoho společného nacionálního „obránného“ hnutí, které tvořilo nedílnou součást velice nesourodého „völkisch hnutí“ a jehož ideový základ, struktury a úkoly se vyvíjely spolu s německým nacionálním hnutím.

1. 3. 11. „*Schutzverein*“ – německý nacionální „obránný“ spolek

Formování moderní občanské společnosti a novodobých národů, spojené s procesy demokratizace a parlamentarizace veřejného života a koncipováním nacionálních ideologií, bylo úzce svázáno s působením spolků, které představovaly elementární strukturu nové občanské společnosti s výraznou společenskou mobilizační funkcí.²³³ Spolek jako společenská instituce se svými

²³¹ Verrat an der Sprachgrenze, Deutschböhmen, 1918, 2, s. 13; Völkischer Verlust!, Deutschböhmen, 1918, 8, s. 59; Schwarz, Sepp, Volk und Boden, SM, 1938, s. 344.

²³² Židům a příslušníkům internacionálních hnutí byl většinou vstup do spolků znemožněn. Částečnou výjimku představoval *Deutscher Schulverein* v monarchii (dále jen DSV) a *Deutscher Kulturverband* v ČSR (dále jen DKV), které sdružovaly i německé Židy. Nicméně, některé odbočky DSV a DKV byly přísně antisemitské a v některých odbočkách svazů Němců, které ponejvíce platily jako nacionálně radikální a antisemitské, byli členy jak Židi tak i např. sociální demokrati (*Deutscher Böhmerwaldbund*).

²³³ Spolek – specifická sociální skupina sdružující fyzické a právnické osoby se společnými zájmy, s vymezenými pravidly vzájemného styku členů i nečlenů, pracující dle schválených stanov a přijatého programu, užívající ke své veřejné prezentaci závazné symboly a vzory chování, které měla postupně přijmout i soukromá sféra života členů. Takto lze z hlediska sociálně historického definovat předmět dizertační práce. (Srov. Heslo „spolek“, Velký sociologický slovník, II., Praha 1996, s. 1208.) Budeme-li se však zabývat otázkou – čím je daný spolek specifický – které sociální skupiny sdružuje – co utváří společný zájem – jakého charakteru jsou stanovy a vytčené cíle programových prohlášení – jakým způsobem zasahuje do veřejného prostoru – a v neposlední řadě – kde má původ

formálními i neformálními znaky a normami „vychová“ své členstvo a ostatní příznivce, projektuje jejich charakter a formuje jedince s jistým druhem očekávání a způsoby chování. Spoluutváří tak habitus jednotlivce, tj. strukturovanou sadu dispozic a předpokladů, kterou člověk nevědomě získává v důsledku toho, že je vystaven společenským institucím a pravidlům.²³⁴ A i když tyto zaniknou, mohou prostřednictvím habitu jimi odchovaných generací i nadále v omezeném rozsahu působit. Mentální svět a jeho proměny totiž zaostávají za politicko-strukturálními jevy a zlomy společnosti. Spolková struktura se v českých zemích vyvíjela v několika paralelních systémech podmíněných především národnostně a regionálně. Byla jedním z prvků modernity, který utvářel nové identity a nové elity.²³⁵

Nacionální „obránné“ spolky Němců a Čechů vznikaly v pozdější fázi nacionalizace společnosti v 80. letech 19. století. Rozmach zaznamenaly zejména na přelomu 19. a 20. století, kdy značně přispívaly procesu dotváření moderního národa. Vystupovaly jako „ochránci národa a jeho atributů“. Doposud národnostně nevyhraněné obyvatelstvo usilovalo získat pro „svůj národ“ a vytvořit jasné hranice mezi národy, ve své době mezi rasami.

Působení spolků v českých zemích lze vymezit čtyřmi vývojovými etapami: etapa před první světovou válkou v habsburské monarchii (1880–1914), stagnující období první světové války (1914–1918), meziválečná ČSR (1918–1938) a období pomnichovské a druhé světové války (1938–1945).

Pojem „nacionální „obránný“ spolek“ byl výsledkem dobové sebereflexe spolků, které se snažily širokým pracovním spektrem „ochránit“ či „bránit“ svůj národ před eventuální „zkázou“. Jejich aktivita se projevovala převážně v hranicích jednotlivých regionů, pro které se pod nacionálními hesly stávaly organizacemi s totálním programem na jeho povznesení. Podílely se na nacionální segmentaci prostoru českých zemí a v procesu nacionalizace habsburské monarchie vystupovaly jako výrazný aktér. Postupně se vyvíjely v radikálně nacionální organizace. Německé spolky vykazovaly antiliberální a antičeské ostří, které doplňoval stupňující rasový antisemitismus. V meziválečném období se stávaly médii nové interpretace německé „nacionální ideje“ v nacionálně socialistickém kontextu (*der neue Volksgedanke*). Jejich provázanost s nacionálními strukturami na všech správních úrovních a se všemi sférami společenského

a co vyjadřuje spolková symbolika, získává zkoumaný objekt na své pestrosti a komplikovanosti a „pouhý“ spolek se stává pozoruhodným útvarem se svými formálními a neformálními znaky.

²³⁴ Pojem „habitus“ zavedl francouzský sociolog Pierre Bourdieu (1930–2002). Označuje jím „produkt společenských podmínek spjatých se sociální pozicí, vyjadřující jednotný styl praktických činností a statků určitého jednotlivého aktéra nebo skupiny aktérů“. Bourdieu, Pierre, *Teorie jednání*, Praha 1998, s. 11–16.

²³⁵ Malíř, Jiří, *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*, Brno 1996, s. 5–6.

i soukromého života zvyšovala šance k ovlivňování veřejného prostoru v intencích této „nové nacionální myšlenky“.²³⁶

Vnitřní dělbě nacionální „obranné“ práce odpovídalo členění nacionálních „obranných“ spolků hospodářských, školských, tělovýchovných a sociálně podpůrných. Jednotlivé segmenty činnosti propojovala vše prostupující idea „nacionálního zájmu“. Předmětem analýzy je německá nacionální „obrana“ v pojetí tzv. svazů Němců, resp. BdD, které reprezentovaly skupinu hospodářsko-podpůrných „obranných“ spolků. Kulturně školský segment zajišťovaly *Deutscher Schulverein* v monarchii (zal. 1880, dále jen DSV, *Schulverein*) a *Deutscher Kulturverband* v ČSR (zal. 1919, dále jen DKV), sociální sféru zemsky členěné komise k ochraně a podpoře dětí a mládeže *Deutsche Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Böhmen*, popř. *Mähren* a *Schlesien*, které v práci zohledňují minimálně. Svou podstatou mezi tento typ spolků patří velkoněmecky a antisemitsky zaměřené *Deutsche Turnerschaft* (zal. 1868) a *Turnkreis Deutschösterreich* (zal. 1904) v monarchii a *Deutscher Turnverband* (zal. 1919, dále jen DTV) v ČSR, které zajišťovaly tělovýchovný úsek spolu se školením nových kádrů pro nacionální „obranné“ spolky.²³⁷ Integrací většiny svazů vznikl v roce 1934 BdD s rozšířeným polem pracovní působnosti. Nebyl pouze hospodářským, ale i kulturním, výchovným a sociálním „obranným“ spolkem, který se považoval za superiorní organizaci všem ostatním.

Programovým cílem německých nacionálních „obranných“ spolků bylo bránit „nacionální državu“ a existenci vlastního národa, v pozdějších vývojových fázích pak podněcovat jeho expanzi. Lze je označit za organizace těch Němců, kteří odmítali realitu mnohonárodnostní rakouské monarchie, její asimilační procesy a pokusy o národnostní vyrovnání s neněmeckými národy monarchie; později to byly organizace těch Němců, kteří pro německou menšinu v ČSR požadovali sebeurčovací právo a nesouhlasili, popř. odmítali své začlenění do republiky. Za Rakouska upevňovaly dominující mocenskou roli Němců, v ČSR usilovaly „udržet“ jejich pozice a čelit „čechoslovakizačnímu“ vlivu. V obou případech za podpory radikalizující „nacionální

²³⁶ Krebs, Hans; Lehmann, Emil, *Sudetendeutsche Volkskunde*, s. 202.

²³⁷ *Turnvereine* původně nevznikaly jako typ „obranného“ spolku, nicméně i přes tuto „neklasičnost“ je mezi ně řadím. Jejich účelem vedle vlastní tělovýchovné činnosti bylo „udržet a chránit nacionální državu“, „národní kmen“ a jeho „životní prostor“ spolu s „výchovou zdatných příslušníků národa a pracovníků pro ostatní nacionální, nejen „obranné“ spolky“. I spolkoví aktivisté vedli polemiky o tom, zda turnerské spolky byly „obrannými“ spolky či nikoli. Turneři svůj „obranný“ charakter na veřejnosti prezentovali např. ve svém tisku, kde zdůrazňovali, že myšlenka nacionálních „obranných“ spolků pochází od zakladatele turnerského hnutí Ludwiga Friedricha Jahna, který údajně s prvním turnerským spolkem založil i první nacionální „obranný“ spolek. Po dalekosáhlé organizační a ideové přestavbě DTV na počátku 30. let nebylo pochyb o tom, že se rovněž řadí k významným nacionálním „obranným“ svazům Němců v ČSR, tj. k DKV a BdD, jak dokládá dobový tisk. *Deutsche Volkskunde*. Leitfadens für völkische Erziehung, Teplitz-Schönau 1930, s. 207, 354; Brand, Walter, *Turnverband und Schutzarbeit*, *Alt Vaterbote*, 1933, 2, s. 17–19; *Die deutsche Schule dem deutschen Volke*. Zur 7. Hauptversammlung des Reichsverbandes der deutschvölkischen Lehrer in Teplitz-Schönau, *Der Bund*, 1933, 23, s. 614; Brandner, Willi, *Die Turnbewegung der Sudetendeutschen*. Ihre Arbeit 1937, *Sudetendeutsches Jahrbuch* (dále jen SJ), 1938, s. 392–393.

ideje“. Určující byl vztah národní vlády k „obranným“ spolkům vlastního národa. Do jejich vývoje zpravidla nekladla tíživé bariéry, tiše je tolerovala a někdy i podporovala, i když sama se stávala častým terčem spolkové kritiky. Spolky principiálně pracovaly na zásadě nacionálního vymezování. Zdůrazňovaly při tom německou vedoucí pozici, odůvodňovanou historicko-kulturními a hospodářskými argumenty. Byl to jen krůček k prosazování ideje o nadřazenosti vůdčí německé rasy.

Spolky s adjektivem „obranný“ představovaly jednu z organizačních forem nacionálního hnutí (jak německého tak českého). Vztah mezi německým nacionálním hnutím a německým nacionálním „obranným“ spolkem je vztahem recipročním, velice komplikovaným, vzájemně se podněcujícím a doplňujícím. Spolky byly na jednu stranu hnutím vytvořeny, na druhou stranu to byly právě ony, kdo jej upevňoval, rozšiřoval a pomohl dovést do takového stadia, v němž se jeho jménem vedly války. Tak jako nacionální hnutí představovalo integrující prostředek německé společnosti, tak i spolky se chtěly stát tmelem veškerého německého obyvatelstva; tak jako hnutí chtělo stát nad stranickými a ideologickými konflikty a do jisté míry chtělo suplovat náboženství doby, tak i spolky se považovaly za nadstranické organismy, kde politické stranicství nemělo místa a pro obyvatelstvo chtěly představovat závazný způsob jejich života, jejich životní styl. Spolky vytvářely duchovní hodnoty a svými strukturami a činností ve veřejném prostoru jakoby vytvářely nové alternativní náboženství.

Spolky představovaly „zbraň“ nacionalů v „národnostním boji“ a zároveň i hlavního iniciátora tohoto boje. Německé a české spolky mezi sebou rozpoutaly oboustranný konkurenční zápas o obsazení stejných pozic (mocenských, hospodářských, sociálních, kulturních) a významně se podílely na utváření konfliktního soužití mezi Němci a Čechy. Do myšlenkového světa jazykově smíšených oblastí vnášely vyhraněnou nacionální argumentaci a svou podstatou uzavíraly prostor pro mocenský kompromis a národnostní sblížení. Utvářely a udržovaly negativní stereotypy o nacionálních protivnících a reprodukovaly teze zpochybňující legitimitu existence druhého národa v zemi (argumenty české strany o Němcích jako hostech v zemi a o nutnosti a právu počestit tzv. zněmčená území, která byla kdysi česká; z německé strany se jednalo o argument kulturní převahy, o ideu germánsko-německé kontinuity osídlení českých zemí a o teorii „krve a půdy“).²³⁸ Hospodářské a sociální jevy a emancipační snahy slovanských národů německé spolky interpretovaly jako cílené, plánované a organizované pronikání do německých mocenských pozic. Účel své existence odůvodňovaly údajným nebezpečím ohrožení až zániku

²³⁸ Hořejš, Miloš, Národní jednota severočeská. Organizace, hospodaření a sociální struktura v letech 1885–1945, Praha 2004, nepublikovaná rigorózní práce, s. 126.

německé „nacionální državy“.²³⁹ Zejména v pracovní imigraci slovanského obyvatelstva do industrializované německé zóny, která nabourala vizi o uzavřeném jazykově německém území, se spatřovala nacionální hrozba. Nastoupit měla účinná „nacionální protiofenziva“.

Přičleněním německých „obránných“ spolků k „*völkisch* hnutí“, které lze zjednodušeně interpretovat jako konglomerát různých nacionálních proudů, v rámci něhož převážil směr ostrého německého nacionalismu operující s antiliberalismem, antisemitismem, antislavismem, antimodernismem a pangermanismem, získávají tyto konkrétní středoevropský kontext. V meziválečném období se staly adresáty říšských aktivit na podporu zahraničních Němců. Obecně se tradovalo, že Němci mimo svou „mateřskou zemi Germanii“ nacházeli své útočiště v silách „nacionální svépomoci“.²⁴⁰ Spolky tuto svépomoc reprezentovaly, spoluvytvářely její ideovou a institucionální platformu a v praktické rovině vykazovaly širokou škálu svépomocných aktivit.

Spolky operovaly na území celého Československa, přičemž svazy Němců působily jen v českých zemích. Doménou se staly národnostně smíšené regiony v pohraničí a jazykových ostrovů. Tyto údajně představovaly „nacionálně neuvědomělý prostor“, jehož obyvatelstvo bylo v důsledku špatného kontaktu s německou Vídní (českou Prahou) více náchylné k asimilaci. Té se mělo všemi prostředky zabránit a do popředí se měly dostat akce na „znovuponěmčení“ („znovupočeštění“) daných oblastí, původně kdysi jazykově či národnostně homogenních. Spolky se zde staly charakteristickým a i nejrozšířenějším indikátorem nacionální identity.

Ve své době byly nepřehlédnutelným společenským jevem. Byly produktem doby, který postupně získával na své masovosti z hlediska jak členské základny,²⁴¹ tak zejména vlivu. Po desetiletí budované komunikační kanály, strategie a metody působení šly vstříc snahám po ovlivňování a nacionalizaci veřejného prostoru. V něm díky nacionální infrastruktuře, jejíž páteří byly,²⁴² zdárně prosazovaly myšlenky německého nacionálního hnutí, zpravidla v jejich vyostřené a konfliktní podobě. České nacionální prostředí německým spolkům přiřazovalo atributy: útočné,

²³⁹ Nationale Kampforganisationen, Nordmarkmitteilungen, 2, 1909, 11, s. 260–263; Lehmann, Emil, Sudetendeutsche Front! Bemerkungen zur sudetendeutschen Volksorganisation, Schutzarbeit, Volksbildung für Junge und Alte, Reichenberg 1933, s. 14–15; Raschka, Rudolf, Bodenschutz, Der Bund, 1933, s. 477; Breuer, Emil, An der Wende – am Scheidewege, SM, 1937, s. 2; Jaschke, Josef, Vor fünfzig Jahren, Volk und Heimat!, Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, Brünn 1937, s. 31, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Drucksachen, Bund der Deutschen, Bundesbezirk Znaim, R 57 neu-1136-1; Schwarz, Sepp, Aus der Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Bodenschutz, SM, 1937, s. 452; Pozorny, Reinhard, Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland, s. 3.

²⁴⁰ Organische Zusammenfassung der Volksgruppen, Deutsche Arbeit, 32, 1933, 2, s. 113–115.

²⁴¹ Stav členstva v roce 1938: DKV – 721 000, BdD – 350 000, DTV – 250 000. Členská základna jednotlivých spolků byla vzájemně propojena. Gawrecki, Dan, Německé spolky na cestě k Mnichovu, s. 18–19.

²⁴² Hustá síť místních odboček: DKV – 3 375/1937, BdD – 2 370/1936, DTV – 1 205/1937. Doplněvala ji síť tzv. důvěrníků, tj. důvěryhodných vlivných osob, které byly dostatečně a spolehlivě informovány o místních poměrech a zároveň byly činné v důležitých místních a regionálních veřejných strukturách.

pangermánské, nacionalistické a germanizující.²⁴³ Vedle úkolů nacionálně „obranných“ spolky plnily úlohu zájmových, kulturních a podpůrných organizací. Svou funkcí „nacionálního média“ u německého obyvatelstva konstruovaly vědomí „německé sounáležitosti“,²⁴⁴ tj. plnily úlohu agitační, nacionálně mobilizační a ve svém důsledku manipulativní.

Spolky vzhledem ke své členské základně můžeme označit za středostavovský fenomén s úzkým vztahem k venkovu. Při jejich posouzení je třeba zohledňovat lokální moment, mít na vědomí, že na danou společnost nepůsobily izolovaně, ale že působily společně s ostatními společenskými strukturami, že procházely vyjma komunistů napříč celým politickým spektrem (některé ze spolků za své členy přijímaly i příslušníky sociální demokracie) a že při své komunikaci, která probíhala na nejrůznějších stupních od mocenských složek až k městským a venkovským dolním vrstvám se snažily prosazovat určitý politicko-kulturní koncept.

Nedílnou součástí tohoto konceptu byla konstrukce „společenské paměti“. Nutná byla pro naději a víru v lepší budoucnost, tj. k tvorbě společenských horizontů smyslu a doby. Spočívala na různých podobách vztahu k minulosti, který spolky spoluvytvářely a podstatně určovaly obsah „kolektivního vzpomínání“. Připomínaly se významné prvky germánské mytologie, výjevy z říšsko-německých dějin, kontinuita germánského osídlení českých zemí se současným apod. Vedle veřejných akcí a oslav germánských svátků k tomu sloužila bohatá publikační činnost a i pojmenování některých spolkových odboček upomínalo na dávnou germánskou minulost. Nalézala se tak pro čs. Němce pozice v „celoněmectví“ a zakořeňovala se identifikace s „německým životním prostorem“. Akcentování velikosti, vyspělosti a dějinné úlohy německého národa v celosvětovém dění bylo samozřejmostí.²⁴⁵

Na příkladu spolků lze lépe než kdekoli jinde pozorovat vztah vzdělaných a pokrokových nacionálně uvědomělých politických center s jasně definovanými nacionálními cíli a nacionálně a vzdělanostně zanedbaným venkovem a odlehlými či periferními oblastmi s národnostně ne vždy zcela vyhraněným obyvatelstvem. Spolky byly hnací silou nacionalizační vlny importované z městských center, která venkov (ne nutně národnostně smíšený) a venkovská města či tzv. průmyslové vesnice včetně odlehlých míst v poslední čtvrtině 19. století zasáhla. Do značné míry

²⁴³ „Kulturverband“ a „Bund der Deutschen“ odnárodňují na Hlučínsku, Bezručův kraj, 1. 6. 1928, s. 2; Děti hraničářů. Ze života našich hraničářů, Národní listy, 29. 19. 1933, s. 3; A zase budou jezdit Němci k českým krajům! Pod rouškou lidové zábavy nacionální propagace, Národní Politika, 10. 4. 1936, s. 1.

²⁴⁴ Aus deutschem Denker- und Dichterschätze, Nordmarkmitteilungen, 1, 1908, 1, s. 11; Deutschösterreich und das Gesamtdeutschum, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 12, 1913, 9, s. 290–292; Wenzelides, Otto, Schlußwort, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 35.

²⁴⁵ Zu 40-jährigem Wiederkehr des Sedantages, Nordmarkmitteilungen, 3, 1910, 9, s. 238–241; Die Überlegenheit unseres Volkes auf dem Gebiete des Wissens, tamtéž, 3, 1910, 10, s. 262–263; Der 200. Geburtstag Friedrichs d. Gr., tamtéž, 5, 1912, 1, s. 10; Vom Völkerschlachtdenkmal zu Leipzig, tamtéž, 6, 1913, 1, s. 4–5; Germanische Zukunft, tamtéž, s. 26–27; Richard Wagner zu seinem hundersten Geburtstag, tamtéž, 6, 1913, 3, s. 75–76; Der Freiheitsdichter Ernst Moritz Arndt, tamtéž, s. 77–78.

uměle vytvářely strach a pocit ohrožení „nacionální državy“ a obraz konkrétního „nacionálního nepřítele“. ²⁴⁶ „Jinonárodní konkurent“ a „nacionální nepřítel“, který mohl vycházet i z řad vlastního národa, ²⁴⁷ představovali nutné podmínky existence jakéhokoli nacionálně „obránného“ spolku. S jinonárodním nepřítelem se srovnával, poukazoval na jeho úspěchy, resp. na jeho celkový úspěch v nacionálním soupeření. ²⁴⁸ Zdůrazňování zdárného rozvoje jiného národa byla jedna ze strategií nacionální mobilizace, již se měly vzpružit vlastní řady k akci „vytlačit společného nepřítele z jeho pozic.“ Vývoj spolků měl charakteristickou dynamiku soutěže. Ve chvíli, kdy jejich konkurent mizí, ustává, popř. radikálně se mění obsah jejich působení (např. odstoupením čs. pohraničí Německé říši na podzim 1938, poválečným transferem Němců z Československa).

Vztah mezi spolky Němců a Čechů lze slovy Martina Markla charakterizovat vztahem spojitých nádob, kdy akce na straně jedné vyvolala reakci na straně druhé. Podniknuté kroky na „obranu vlastního národa“ nutně podnítily protiakce u nacionálního konkurenta, čímž se de facto úspěšnost spolků eliminovala. ²⁴⁹ Jejich více než padesátiletá činnost nevytvořila z „jazykové hranice“ hranici národní či rasovou, tj. nepodařilo se vytvořit homogenně Němci či Čechy osídlené území s jasně danou národní hranicí (*Volksgrenze*). Rovněž se nepodařilo spojit jazykové ostrovy s kontinuálním osídlením toho kterého národa. Nedošlo ani k výrazným změnám v národnostní skladbě obyvatelstva pohraničních regionů. Podařilo se jim však oslabit proces nacionální asimilace, vnést do veřejného prostoru vyhraněné konfrontační nacionální cítění a modely chování, zamezit poklidnému vývoji národnostně smíšených oblastí a šíření klimatu politického aktivismu druhé poloviny 20. let 20. století.

Nacionálně definované organizace na základě „společného zájmu“ propojovaly občany různých politických orientací a dalekosáhlým způsobem strukturálně a funkčně zasáhly do fungování a rozmachu nacionálně interpretovaných sociálních sítí. ²⁵⁰ Přítomnost nebo nepřítomnost v síti byly rozhodujícími zdroji vlivu. V době vítězství představily „věčného národa“

²⁴⁶ Spolkové časopisy obsahovaly rubriky věnované „nepřátelům“. Např. „Z nepřátelského tábora“ („*Aus dem feindlichen Lager*“) nebo „Od našich protivníků“ („*Von unseren Gegnern*“). Nordmarkmitteilungen, 1, 1908, 2, s. 31–32; tamtéž, 2, 1909, 11, s. 263. Nebo „Boj o Německví. Od našich nepřátel“ („*Der Kampf um das Deutschtum. Von unseren Gegnern*“), Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 10, 1911, 1, s. 11.

²⁴⁷ Aus dem feindlichen Lager. Deutsche und tschechische Sozialdemokraten, Nordmarkmitteilungen, 2, 1909, 12, s. 294; „Deutsche“ Sozialdemokraten gegen dem „Deutschen Schulverein“, tamtéž, 5, 1912, 8, s. 207; Deutsches und Undeutsches. Verlust deutschen Besitzes, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 11, 1912, 8–9, s. 249.

²⁴⁸ Unsere Gegner – und wir, Nordmarkmitteilungen, 3, 1910, 12, s. 313; Tschechische Opferwilligkeit, tamtéž, 1, 1908, 12, s. 309; Polnische Opferwilligkeit, tamtéž, 5, 1912, 2, s. 35–36.

²⁴⁹ Markl, Martin, c. d., s. 403–421.

²⁵⁰ Analýzy španělského sociologa Manuela Castellse se stěžejní ideou „sít'ové společnosti“ či „společnosti sítí“ prohlubují sociologické koncepce Pierra Bourdiea.

byly nacionální instituce jakéhokoli druhu zdrojem prestiže – symbolického kapitálu. Zejména pak, být členem nacionálních „obranných“ spolků znamenalo pro veřejné činitele kterékoli nacionální společnosti téměř dobovou nutnost.

Z řad německých spolků se rekrutovali předáci nacionálních a nacionalistických politických stran. Od založení prvního nacionálního „obranného“ spolku v monarchii DSV vznikaly tyto strany v časovém odstupu cca 10–20 let. Zpětně pak tyto působily ve spolcích, kde získávala vliv různá politická uskupení.²⁵¹ Propojení s politickými subjekty společně s „nadstranickým“ charakterem spolků a jejich hustou organizací dovolilo spolkům získat vliv na utváření politické kultury. V meziválečném období šlo o postoj čs. Němců k parlamentní demokracii, parlamentarismu, politickým stranám, majoritě, vůdci, svobodě, antisemitismu apod. Její součástí se stával protest proti individuální odpovědnosti, odevzdání se moci, doporučení víry v „německé společenství“, vytváření vědomí o vyšší hodnotě „nacionálního soukmenovce“ než „občana“ aj.

Spolky si osobovaly roli „nacionálního svědomí“ a „nacionálního hybatele“ v daném místě. Širokospektrému působení jim značně napomohly sociálně podpůrné a charitativní aktivity společně s organisováním kulturně společenského života. Místní odbočky v každé vesnici představovaly jakousi „vůdčí národní jednotku“, disponující informacemi o nacionální struktuře místního obyvatelstva, jeho majetkové situaci, ale i např. o jeho biologickém charakteru. Tyto informace se považovaly za jeden ze základních předpokladů úspěšné práce. V jednotlivých obcích, městech a regionech spolky spoluvytvářely potřebné sociální zázemí a nabízely společenský a životní rámec. Pod nacionálními apely vytvářely jakýsi kodex pravidel fungování každodenního života. Ve vyhrocených 30. letech 20. století dokázaly propojit problematiku místních nacionálních potyček s programem nacionálně radikálních politických stran, a to nejen v ČSR, resp. tyto dokázaly využít potenciál husté sítě německých nacionálních (nejen „obranných“) organizací ve Střední Evropě.

²⁵¹ V převážně německo-liberálním DSV působila silná frakce nacionálů; v DKV spolu soupeřili dřívější liberálové, mnohdy židovského původu (*Deutsche demokratische Freiheitspartei*/Německá demokratická strana svobodomyšlná/DDFP, *Bund der Landwirte*/Svaz zemědělců/BdL) a němečtí nacionálové a nacionalisté (*Deutsche Nationalpartei*/Německá nacionální strana/DNP, *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei*/Německá nacionálně socialistická dělnická strana/DNSAP, *Sudetendeutsche Partei*/Sudetoněmecká strana/SdP, *Karpatendeutsche Partei*/Karpatskoněmecká strana/KdP). V meziválečném období ve spolcích získávaly převahu negativistické politické strany DNP, DNSAP, po jejich rozpuštění SdP. Politici často iniciovali zřizování spolkových odboček, čímž si zaručovali eventuální voliče svých stran.

1. 3. 12. „Wanderlehrer“ – „putující učitel“

Zaměstnanci spolků ve funkci „putujícího učitele“ zastávali místo placených agitátorů či propagandistů německé „nacionální myšlenky“. Původně se věnovali přednáškové a řečnické činnosti, kterou doplňovaly podpůrné obchodní aktivity. Zpravidla se účastnili obchodních jednání ve prospěch spolků a jim přidruženým hospodářským podnikům. V meziválečném období k tomu přistoupila funkce monitoringu nacionální situace v zemi. Cestovali po republice, navštěvovali spolkové důvěrníky a vůdčí představitele německého nacionálního života v tom kterém regionu. Následně podávali podrobné zprávy svým spolkovým centrálám.²⁵² Z „putujících učitelů“ se tímto stala prodloužená ruka vedení, jejich kontrola v terénu. Za svou práci měli zaručen pevný roční plat, důchodové, nemocenské a úrazové pojištění (stav k roku 1911), stravné, cestovné, relativně pravidelné odměny a úhradu nákladů na tzv. mimořádné výdaje. „Putujícím učitelem“ se mohl stát ten, kdo dosáhl úspěšných výsledků při své zkušební agitační cestě.²⁵³

Doménou aktivit „putujících učitelů“ byly odlehlejší části německé jazykové oblasti. Pověření byli organizační výstavbou spolkové struktury, tj. zakládáním nových spolkových skupin a jejich počátečním řízením. Jako schopné agitátory si je před první světovou válkou „zapůjčovala“ nacionální politická uskupení.²⁵⁴ Tito misionáři „nacionální myšlenky“ měli velkou zásluhu na obnově organizační struktury po první světové válce. Absolvovali stovky schůzí a přednášek, byli vysíláni na četné konference a sjezdy, vedli jednání s ostatními spolky, s úřady a podniky, připravovali sjezdové materiály apod.²⁵⁵ Pro svou úlohu v osvětovém působení se někdy označovali za „lidové učitele“ (*Volkslehrer*).²⁵⁶ Vzpomínky Otto Wenzelidese, předního organizátora německé nacionální „obránné“ práce ve Slezsku a předsedy *Bund der Deutschen Schlesiens* z roku 1938, na počátky působení spolku, poukazují na jejich význam: „Bez putujících učitelů by se nový *Bund* nestal tím, čím se musel pro národ stát.“²⁵⁷

²⁵² Herr, Arthur, Schutzarbeit gestern und heute, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 107.

²⁵³ Tamtéž; Gawrecki, Dan, K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens, s. 31–36. *Bund der Deutschen Nordmährens* v roce 1911 inzeroval volnou pracovní pozici „putujícího učitele“. Pro první rok nabízel roční plat 2 000 K, roční příspěvek 200 K na dary a sbírky, denní diety 10 K, úhradu cestovného a vedlejších výdajů (pošta, telefon, telegraf). Po prvním roce navýšení platu a 500 K příspěvek na důchodové, nemocenské a úrazové pojištění. Wanderlehrerstelle, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 10, 1911, 1, s. 114.

²⁵⁴ Bund der Deutschen Nordmährens, 10. 1. 1912, korespondence ve věci „Bildschule der deutschnationalen Geschäftsstelle Wien“, SOKA Nový Jičín, Svaz Němců severní Moravy – místní skupina Příbor, NAD 1059; Tätigkeitsbericht der Wanderlehrer, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 10, 1911, 1, s. 9

²⁵⁵ Bund der Deutschen Nordmährens, 10. 1. 1912, korespondence ve věci „Bildschule der deutschnationalen Geschäftsstelle Wien“, SOKA Nový Jičín, Svaz Němců severní Moravy – místní skupina Příbor, NAD 1059; Tätigkeitsbericht der Wanderlehrer, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 10, 1911, 1, s. 9

²⁵⁶ Jejich činnost na „udržení a rozvoji němectví“ a nacionální výchově vyzvedli Hans Krebs a Emil Lehmann v práci o sudetoněmecké vlastivědě. Krebs, Hans; Lehmann Emil, Sudetendeutsche Landeskunde, s. 203.

²⁵⁷ „Ohne Wanderlehrer war der neue Bund aber nicht zu dem zu machen, was er dem Volke sein mußte.“ Wenzelides, Otto, Der Bund der Deutschen, der Hort der Volksgemeinschaft, NT, 3. 7. 1938, s. 2.

Přestože české a německé nacionální „obránné“ spolky vznikaly ve vzájemné interakci a v mnoha ohledech si poskytovaly „vzor“, výše uvedená analýza stěžejních pojmů operujících v německém nacionálním prostředí ukazuje, že se nejednalo o vzájemný „totální otisk“ nacionální „obrány“. Většina z německých pojmů totiž nemá české ekvivalenty, a pokud tomu tak je, obsahově nejsou identické. Proto lze usuzovat na propracovanější systém nacionální „obrány“ u Němců než u Čechů, který disponoval širším a složitějším instrumentáři.

„Nejposvátnější hodnotu“ jak v německé tak české nacionální ideologii představoval národ a jeho atributy. Určující z nich byl na počátku nacionální „obrány“ jazyk, od něhož se odvozovalo kmenové příbuzenství (tzv. kmenový nacionalismus).²⁵⁸ Německá a i česká nacionální „obrana“ usilovaly docílit „nacionální jednoty“. Nicméně, její principy se od sebe lišily. Vznik samostatného československého státu znamenal uspokojení českých tužeb po nacionální jednotě v její maximalistické podobě. České spolky se v meziválečném období považovaly za útvary demokracie, které se plně podřídily.²⁵⁹ Německé spolky byly útvary „nacionální svépomoci“. Ta stavěla na negaci liberálních a demokratických hodnot a za princip sjednocení přijala tzv. organické uspořádání nacionálního společenství. Ačkoli tedy nacionální „obrana“ Němců a Čechů existovaly vedle sebe, vzájemně se ovlivňovaly, hledaly jedna u druhé vzor pro své působení, jejich ideový fundament se lišil. Rozdílná rovněž byla i dynamika vývoje, zřetelná zejména po roce 1918. Poválečná euforie u Čechů ze vzniku vlastního státu opadla a postupně se měnila v „nacionální apatii“ s vírou, že „o vše se postará stát“. Následkem byla stagnace členské základny českých spolků, rovněž tak jako celková stagnace spolkových aktivit.²⁶⁰ Naproti tomu u německé nacionální „obrány“ se bezprostřední poválečné ustrnutí měnilo v křivku permanentního vzestupu (s nepatrnými výkyvy), jak z hlediska klientely, tak spolkové činnosti a zejména z hlediska vlivu spolků v nacionálním německém prostředí. „Nacionální svépomoc“ se představila jako účinný nástroj nacionální mobilizace s nacionálně radikalizující funkcí. Její systematické úsilí konstruovat a ve společnosti zakotvit vědomí „povinnosti“ aktivní účasti každého nacionálního příslušníka na vývoji nacionální komunity dokázalo nejen získat stabilně rostoucí členskou základnu, ale také ji získat pro nacionální program.

²⁵⁸ Rádl, Emanuel, Dějiny filosofie II. Novověk, Praha 1999, s. 334, 341.

²⁵⁹ Odbočka Národní rady československé v Opavě, Národní Rada, 18, 1938, 3, s. 11.

²⁶⁰ Srov. Hořejš, Miloš, Die nationalen „Schutvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938), s. 219–220.

2. Sociálně ekonomická změna a nacionální emancipace

Tato vstupní stať tvoří pro téma práce nezbytný rámec.²⁶¹ Přístupy k výkladu česko-německé problematiky pracují s kontexty sociálně ekonomických procesů a podmínek domácí a zahraniční politiky. Společensko-ekonomické procesy se odehrávají v určitých právních rámcích a za určitých sociálně ekonomických předpokladů, které společně formují hrací pole a pravidla jeho fungování. Hřiště, na kterých se odvíjela česko-německá koexistence, jsou charakteristická několika obraty „převahových polarit“ v dimenzi hospodářské, sociální, politické a i kulturní. Doprovázely je napjatost, často až konfliktnost vzájemných vztahů, které nakonec vyústily v násilné pokusy o vytvoření nacionálně homogenního prostoru českých zemí. A to na obou nacionálních stranách.

Industrializace, liberalizace, demokratizace, zánik feudální sociální stratifikace, formování moderní občanské kapitalistické společnosti, utváření nových sociálních vazeb, včetně kolektivních identit, mezi kterými vítězí identifikace s „nacionální ideou“, jsou některé z fenoménů tzv. dlouhého devatenáctého století (1789–1914). V nich je nutno hledat rozhodující činitele vývoje česko-německého vztahu v první polovině 20. století.

Industrializace a její průvodní sociální procesy v českých zemích: migrace, urbanizace, vznik nových sociálních skupin s novými elitami společně s geografickými podmínkami formovaly hospodářskou a sociální strukturu českých a německých jazykových oblastí rozdílným způsobem. S první modernizační vlnou a rychlejší industrializací jazykově německých převážně horských a méně úrodných příhraničních oblastí získaly tyto jistý náskok (rozvoj textilnictví a sklářství již v období tzv. protoindustrializace). Opožděnost modernizace a industrializace česko-jazyčného území se odhaduje na jednu až dvě generace.²⁶² Pohraniční prstenec se svými četnými periferními oblastmi s řadou průmyslových center s nižší společenskou integrační funkcí však neposkytoval dostatečné impulsy pro rozvoj moderní společnosti. První podnikatelská generace plně nezachytila modernizační trendy nové industrializační vlny druhé poloviny 19. století a pokračovala s původní orientací na málo perspektivní textilní průmysl. Jen část německého obyvatelstva žila v dynamicky se rozvíjejících průmyslových oblastech a ve městech. Zesílené české podnikání posledního dvacetiletí 19. století představovalo „hospodářské národní obrození Čechů“. Ekonomický a kulturní vzestup české nacionální společnosti doprovázený postupnou dokomplementací sociální struktury společně se zpomalujícím hospodářským rozvojem

²⁶¹ Použity jsou zejména práce Zdeňka Beneše, Johanna W. Brügela, Václava Houžvičky, Miroslava Hrocha, Rudolfa Jaworskiho, Jana Křena, Václava Kurala, Jany Macháčové, Jiřího Malíře, Jiřího Matějčka a Miloše Řezníka.

²⁶² Müller, Karel jr., Heslo „svůj k svému“ v hospodářské emancipaci české společnosti. Česká společnost, nacionalismus a národní hospodářství, I, Střední Evropa, 1999, 89, s. 115.

německo-jazyčných oblastí sociálně ekonomický předstih Němců redukoval. Spuštěné hospodářské zaostávání se výrazně projevilo během hospodářských krizí ve 20. století.

Industrializované převážně německo-jazyčné oblasti českých zemí získávaly v průběhu 19. století charakter „hospodářsky a sociálně retardovaných oblastí“.²⁶³ Ztráta dynamiky ekonomického rozvoje a zpoždování modernizačních procesů bezprostředně ovlivňovaly sféru sociální, která přesahovala do roviny politické, tj. do teorie a praxe politických reprezentantů a do politické kultury Němců. Příčiny mimořádné razance německého nacionálního hnutí v českých zemích spočívají v těchto souvislostech, samozřejmě vedle jiných.²⁶⁴

Doprovodné jevy industrializace se v agrárních českých oblastech prosadily důsledněji a trvaleji.²⁶⁵ Mladá česká společnost se na rozdíl od německé budovala na silné agrární základně. V průběhu 19. století byla schopna expandovat do volných míst německé profesní struktury. Ze zemědělství odcházející české populační přebytky začaly obsazovat volná místa v pohraničí českých zemí, aby se tam uplatnily jako dělníci, řemeslníci, horníci a drobní živnostníci.²⁶⁶ „Nevítaný přírůstek“ v podobě české pracovní migrace, která byla vyvolaná sociální nouzí migrantů a poptávkou po pracovní síle, nemohl pro tamní německou společnost představovat „nacionální nebezpečí“, jak to „přecitlivěle“ a „podrážděně“ interpretovala německá nacionální publicistika. Čeští přistěhovalci doplňovali a dotvářeli společenskou strukturu o článek „sociálně slabších“. Tyto české mezičlánky se však staly zárodky nové samostatné sociální struktury, což přispělo k destabilizaci dosavadních sociálních poměrů. Podle Rudolfa Jaworskiho tento vývoj představuje „výchozí bod osudového hledání nacionálně politického 'gravitačního centra za hranicemi země'“.²⁶⁷

Prostřednictvím vyostřeného, leckdy velkoněmecky laděného nacionálního hnutí usilovala část Němců získat energii vůči osamostatňující se české nacionální společnosti, která v pohraničí

²⁶³ Jednalo se převážně o regiony nevýnosného zemědělství nebo s převahou málo výnosných odvětví průmyslu, jako byl textil, sklářství, výroba hudebních nástrojů, hraček aj. Stagnující textilní výroba se měnila v oděvníckou, s nízkými výdělky a vysokým podílem domácí práce. Oblasti byly postiženy silnou emigrací, nižší porodností, tj. početní stagnací německé populace a nižším přirozeným přírůstkem než jaký měla česká populace. Německá ekonomická a populační stagnace zahájená v první čtvrtině 19. století byla na konci století doplněna stagnací i regionů s mechanickou textilní výrobou, jako bylo Liberecko, severočeské výběžky, Ašsko aj. Tyto procesy pokračovaly v meziválečném období 20. století a byly navíc umocněny negativní změnou možností odbytu a exportu. Kural, Václav, *Konflikt místo společenství?*, s. 87; Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 30–31.

²⁶⁴ Jaworski, Rudolf, *Na stráži německví nebo v postavení menšiny?*, s. 21; Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 33; Houžvička, Václav, c. d., s. 11.

²⁶⁵ Houžvička, Václav, c. d., s. 11; Jaworski, Rudolf, *Na stráži německví*, s. 22.

²⁶⁶ Franz Jesser uvádí, že bez slovanského přílivu pracovních sil by nebylo možné v historických českých a podunajských zemích provádět tak rozsáhlou a intenzivní německou hospodářskou činnost: „Bez slovanského přílivu nemůžeme provozovat v sudetských a podunajských zemích tak rozsáhlé a intenzivní německé hospodářství.“ (*„Ohne slavischen Zuzug können wir unsere umfangreiche und intensive deutsche Wirtschaft in den Sudeten- und Donauländern nicht betreiben.“*) Jesser, Franz, *Das Wesen des nationalen Kampfes in den Sudetenländern*, Wien 1913, s. 17.

²⁶⁷ Jaworski, Rudolf, *Na stráži německví*, s. 25.

začala bořit vizi o uzavřeném jazykovém německém území, tj. nacionální integritu německých pohraničních oblastí.²⁶⁸ Nejednalo se ale o cílenou, programově řízenou čechizační akci, jak uvádí německá nacionální interpretace ekonomicko-sociálních jevů. Varování, že „uzavřené německé území je prolomeno českým dělníkem“, se stalo od 80. let 19. století její konstantou. Vyhovovala strategiím německého nacionálního hnutí v českých zemích. Zřetelně označovala „viníka“ stagnujícího vývoje německé společnosti, který byl obyčejným člověkem rozpoznatelný a vnímatelný.

Nacionální emancipační proces Němců a Čechů byl podmíněn a formován socioekonomickými a kulturními charakteristikami jejich komunit. Byl součástí procesu všeobecného prosazování „národa“ v 19. století. Vzhledem k lokaci v Předlitavsku, které preferovalo německou kulturu a jazyk, měl svá specifika.²⁶⁹ Obě nacionální hnutí se rozvíjela v podstatě současně. Český nacionální program zrál velmi dlouho a nakonec vyústil v austroslavismus. Německý nacionální program odrážel nacionální rozdrobenost a vyústil v touhu po vytvoření velkého, silného a jednotného Německa. V momentě, kdy se německé hnutí začalo v revoluční době 1848–1849 velkoněmecky orientovat na uskutečnění „velké německé říše“, do které měly být automaticky začleněny české země, se začínají národnostní vztahy v českých zemích komplikovat.²⁷⁰

Emancipace české společnosti probíhala na vymezovacím principu vůči „rakousko-německému živlu“. Byla emancipací z německé střední Evropy. Její úspěchy zprvu na poli kulturním, hospodářském, sociálním a nakonec i politickém, přispívaly k profilování německého nacionálního hnutí. To začalo získávat na své „obranné ofenzivě“ a vzhledem k rakouskému kontextu se projevovalo jako pocit nadřazenosti vůči českému „národu sluhů“. ²⁷¹ Německé nacionální snahy se dávaly do rovnítka s „obranou proti cizímu vlivu“ a „obranou dosažené nacionální državy“. Celkově se německé nacionální vědomí během 19. století měnilo od vědomí

²⁶⁸ Franz Jesser navrhuje řešení pro zajištění uzavřenosti německých oblastí – expanzi německého kapitálu do českých oblastí: „Proč by se např. německý kapitál nemohl podílet na industrializaci českých zemí intenzivněji než jak je tomu dnes? Proč bychom neměli nechat českou pracovní sílu pracovat pro nás v její domovině, namísto jejího přílivu do našich jazykových oblastí?“ (*„Warum soll z. B. deutsches Kapital sich nicht an der Industrialisierung tschechischer Gebiete stärker beteiligen als dies heute der Fall ist? Warum sollen wir tschechische Arbeitskraft nicht in ihrer Heimat für uns arbeiten lassen, statt sie in unser Sprachgebiet zu ziehen?“*), Jesser, Franz, *Das Wesen des nationalen Kampfes*, s. 21–22.

²⁶⁹ Křen, Jan, *Konfliktní společenství Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990, s. 10–15.

²⁷⁰ Klíma, Arnošt, *Češi a Němci v revoluci 1848–1849*, Praha 1994, s. 3, 5.

²⁷¹ Německý národ vznikl ve složitém procesu nacionální emancipace Němců a jejich cesty k politickému sjednocení. Národní jednotu se zprvu vnímala v převažujících kulturních termínech. Zdůrazňováním minulosti a tradice získávala snaha o německé sjednocení mytologický charakter, který silně podpořila osvobozovací válka Němců proti Napoleonovi na počátku 19. století. Velké duchovní, politické a branné hnutí tohoto období, v němž se zformoval ideál sjednocení Německa je i počátek moderního německého národa. Křen, Jan, *Konfliktní společenství*, s. 27.

odlišnosti kultury (zejména jazyka), k vědomí odlišnosti či dokonce antagonismu zájmů, sporadicky doplňované pod vlivem prvních rasových teorií a sociálního darwinismu vědomím rasové odlišnosti. K prosazování těchto diferencí ve společnosti se koncipovaly etnocentrické ideologie a budovaly odpovídající organizační struktury (hnutí, spolky, strany).

„Německé tradiční politické myšlení“ inklinovalo k pojetí společnosti s komunitním duchem, přesvědčené o „osudovém a nadlidském“ poslání Němců ve světovém dění, sympatizující s autoritami a autoritářskými režimy a oddané vložit osud „svůj“ či „národa“ do rukou jednoho muže. Artikulováno toto bylo v principu „hrdinského vůdcovství“.²⁷² Po druhé světové válce západoněmecký kancléř (1949–1963) Konrad Adenauer (1876–1967) napsal: „Nacionální socialismus by se v Německu nemohl nikdy dostat k moci, kdyby u širokých lidových vrstev nenašel půdu připravenou k zasetí moru. Zdůrazňuji, u širokých lidových vrstev. Není pravda, že vinu nesou výlučně vysoké vojenské nebo průmyslové kruhy [...]. Široké vrstvy obyvatel, rolníci, střední vrstvy, dělníci a intelektuálové prostě zaujali nesprávný rozumový postoj.“²⁷³ Ten nestavěl na ryze nových podnětech, které servírovala Hitlerova NS-propaganda. Stavěl na pevných mentálních strukturách, vytvářených v sociálně psychické sféře s jejími složitými jevy a vztahy, včetně podvědomých a emociálních prvků. Bezprostřední sousedství s Německým císařstvím, Výmarskou republikou a následně Hitlerovou Třetí říší umožňovalo obdobné mentální struktury rozvíjet i u Němců v českých zemích. Tímto se mohla utvářet relativně jednotná ideová koncepce německého národa a jednotné složky jeho politické kultury.

Další „ztráty“ Němcům, resp. omezení nepřirozené politické a národnostní výhody způsoboval demokratizační proces a pozvolný úpadek habsburské monarchie s formálně německým charakterem. Nadřazenost německého jazyka a kultury jako dědictví racionalizačního procesu konce 18. století přestávala být samozřejmostí. Snaha vlády po řešení národnostních konfliktů zesilovala u nacionálně radikálních Němců „pokukování“ po spojencích mimo hranice mocnářství. Nastartoval se proces odcizování se vůči Vídni, který vládní kroky vnímal jako „zradu na společné německé věci.“ Nevznikla však zásadní opozice proti vládnoucímu domu.²⁷⁴ „Pangermanismus“ Schönererova všenněmeckého hnutí skomíral na okraji tehdejšího politického spektra. Avšak, jeho občanské variantě v podobě „*völkisch* hnutí“, reprezentovaného bezpočtem

²⁷² Kořeny myšlenky „hrdinského vůdcovství“ sahají hluboko do 19. století. Vítězství, odvaha a hrdinství byly součástí šířícího se „kultu národa“. „Pravý národní vůdce“ byl považován za jistotu „politického spasení“. (Kershaw, Ian, Hitlerův mýtus. Obraz a skutečnost ve Třetí říši, Pohořelice 2009, s. 23–24, 27); spolkový tisk poskytoval bohatý obrazový materiál k „hrdinství“ a „vůdcovství“ (podobizny císařů a vojevůdců, výjevy z bitev apod.).

²⁷³ Goodrick-Clarke, Nicholas, c. d., s. 8.

²⁷⁴ Jaworski, Rudolf, Na stráži německví, s. 39.

spolků, korporací a bohaté sítě tisku, se dařilo zakořeňovat styčné body všenněmectví hluboko do nitra přirozenosti Němců v Předlitavsku.

Formující se komplex velkoněmeckých idejí přispěl z hlediska dlouhodobého vývoje k narušení loajality Němců vůči mnohonárodnostnímu konceptu habsburské monarchie. „Boj o německou nacionální državu“ v českých zemích či proces „hájení německých pozic“, přijal za svou zásadu „osudové spojení všech Němců“ spolu s přesvědčením o klíčové a mimořádné roli Německa a němectví ve středoevropském prostoru.²⁷⁵ Během první světové války a v období po jejím skončení se velkoněmecké řešení stalo nosnou, elektrizující ideou, kterou bylo možno postavit proti ideji sebeurčení malých národů.²⁷⁶ Určující dispozice nacionálních postojů Němců po roce 1918, obohacené o „válečný zážitek“ a zejména o „prožitek válečné prohry“ mají svůj původ v habsburské monarchii (industrializace, občanské a nacionální hnutí, výsadní postavení německo-jazyčného obyvatelstva, historicko-kulturní, hospodářské i politické napojení na německý prostor).

Pro většinu Němců v českých zemích byl rok 1918 „skokem do neznáma“. Zasáhl je zcela nepřipraveny. Konec německé nadvlády ve středoevropském prostoru si nechtěli či odmítali až do konce války připustit. Náhlá ztráta onoho hrdého pocitu příslušnosti k dominantnímu německému národu, která byla výhodou a zřící se jí, by znamenalo materiální újmu a sociálně psychologickou ztrátu prestiže, zapůsobila jako šok.²⁷⁷

Vznik Československa završil český nacionální emancipační proces a zahájil emancipační proces Němců jako národnostní menšiny.²⁷⁸ Státoprávní východisko Československa postavené na historickém státním právu respektovalo hledisko dlouhodobé existence ekonomicky stabilního celku, ale nedávalo šanci přirozenoprávním požadavkům tamních Němců, resp. německé menšiny, která byla nucena opustit svou hegemonní pozici. „Pocit ohrožení“ z 19. století získával na nových kvalitách. Došlo ke konfliktu mezi kulturní a politickou identitou českých Němců a novou geopolitickou realitou systému nástupnických států.²⁷⁹ Němci neměli důvod identifikovat se s novou republikou a považovat ji za „svůj stát“. K záporným postojům přispívalo také omezení trhů a možností sociálního vzestupu pro střední vrstvy, reflektované z jejich strany zpravidla jako diskriminace. Proto skutečnost, že se čs. Němci při první vhodné příležitosti v rámci jedné

²⁷⁵ Houžvička, Václav, c. d., s. 12–13.

²⁷⁶ Rozumět dějinám, s. 49.

²⁷⁷ Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 56.

²⁷⁸ Výklad hnutí národnostních menšin a jejich cílů v meziválečném období podává práce Hrochova. Hroch, Miroslav, V národním zájmu. Počátky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě, Praha 1999, s. 141–154.

²⁷⁹ Houžvička, Václav, c. d., s. 74.

generace, kdy byly ještě velmi živé negativní postoje, přiklonili tam, kam je po desetiletí „srdce táhlo“ a v českém pojetí „zradili republiku, do níž nechtěli“, není překvapující.²⁸⁰

Německý sociální demokrat Johann W. Brügel ve své práci o Čechách a Němcích formuloval poválečný stav Němců v novém státě: „[...] žádný národ, který jednou třímal v rukou otěže vlády nebo dokonce ovládal jiné, se nesmíří – pokud tomu může bez velkých obětí zabránit – se statusem národa, jemuž náhle vládne někdo jiný či by to tak aspoň mohlo působit. Z tehdejšího privilegovaného statusu, třeba svou vyšší životní úrovní, nevědomky nebo nechtě profitovali i dělníci a široké lidové masy, kteří ve starém Rakousku neměli přímý podíl na politických právech a nikterak nepatřili k „vládnoucímu národu.“ Muset se něčeho takového vzdát vede k pocitu rozladění a nespokojenosti. Avšak i nenacionalistický Němec, který pro sebe privilegia odmítal a zavrhoval je jako amorální, se stěží dokázal nadchnout pro situaci, v níž si musel připadat diskriminován.“²⁸¹ Brügel k tomu dále uvádí, že němečtí národní se obávali, že národ, na který v nadutosti nadřazené rasy shlíželi jako na cosi podřadného, bude s Němci zacházet podle jejich vlastního receptu, který ovšem považovali za vhodný právě jen pro národy podřadné. Představa, že by tomu mohlo být jinak, nešla německým národním vůbec na rozum.²⁸²

Čs. Němci se rozhodli vést „starý národnostní boj“ v nových státoprávních podmínkách. Lze jej charakterizovat souhrnem snah uhájit pozice německého obyvatelstva z nadstranického a národního stanoviska bez ohledu na sociální rozdíly vůči jiným společenským a politickým integračním požadavkům. Zahrnoval široké spektrum národních postojů, od agrárních, přes křesťansko-sociální, až po agresivní šovinismus a romantizující vypjaté němečtí, včetně postojů sociálně demokratických. Posiloval izolaci vůči sousednímu českému národu, která vycházela z kulturního a/nebo mocenskopolitického příklonu k etnicky totožné velmoci. Etablování Československého státu upevnilo německo-české rozpory zrcadlově s jasným mocenským vztahem mezi dominantním národem a národnostní menšinou.²⁸³

Náhlá ztráta společenské a národní prestiže, pocit lability, chaosu a nezvladatelné situace způsobil ztrátu identifikačních a integračních záruk. Pokus o národní vymezení vůči sousednímu českému, resp. československému národu a požadavek národního sebeurčení, resp. národní autonomie, představovaly projevy hledání identity. Němci kompromitovaní pozicí bývalého dominantního národa se nehodlali vzdát této své role a aktualizovali proto

²⁸⁰ Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 37.

²⁸¹ Brügel, W. Johann, c. d., s. 95.

²⁸² Tamtéž, s. 96.

²⁸³ Jaworski, Rudolf, Na stráži němečtí, s. 16.

„velkoněmecké sny“, které po sobě zanechalo působení Schönerera a Wolfa. S přesvědčením o selhání rakouské „otčiny“ se opětně začalo vzhlížet k „bratrům“ v sousední „mateřské Germanii“. „Velkoněmecká víra“ zbavovala čs. Němce „děsivého snu z postavení národnostní menšiny“ a naopak jim přisuzovala „povinnou a významnou“ roli „přední stráže velkého národa“. Vedlo to však k izolaci ve vlastních pozicích, které postupně začaly ztrácet na dynamice vlastního rozvoje.

Nacionální „obránné spolky“ byly institucionálním zázemím této izolační tendence. Podporovaly stav, v němž si Němci – uvedeno s jistou dávkou nadsázky – líbovali: veškeré negativní dopady hospodářsko-sociálních a politických jevů připisovali na konto nacionálního českého konkurenta–rivala, reprezentovaného parlamentní demokracií a stranickou pluralitou ČSR. Spolky dokázaly pečlivě rozdmýchávat pocit nacionální hrdosti a spolu s permanentním připomínáním nesplněného národního očekávání prohlubovaly kolektivní frustraci, která poskytovala nacionálnímu neklidu latentní, ale kdykoliv mobilizovatelný potenciál. Ve spolcích postupně kumulovaná nacionální síla mohla prostřednictvím vhodné hospodářsko-sociální a politicko-mocenské konstelace udeřit takovou silou, jakou ve 30. letech za spolupůsobení organizačního článku Henleinova hnutí udeřila.

Ačkoli se od otevřené snahy oslabit „německý živel“ v republice, uplatňující se v prvních letech po válce, přešlo již v první polovině 20. let k reálnější politice určité spolupráce, bylo, jak uvádějí Jana Macháčová a Jiří Matějček, období 20. let příliš krátké, než aby mohly v jediné generaci vzniknout nové postoje a dokonce snad vzájemná důvěra, nebo že by se mohla změnit politická kultura, která se formovala pod vlivem nacionálních třenic 19. století.²⁸⁴ Konjunktura na konci třetí dekády 20. století národnostní vztahy sice zklidňovala, ale hospodářská krize 30. let je opět destabilizovala.²⁸⁵ Čs. Němci přijatá role „páté kolony“ a mezinárodní tlak na Československo neumožňovaly čs. správě udržet původní hrací pole. Hospodářsko-sociální jevy s odrazem v kulturně psychické sféře a s projevy ve sféře politické byly nakonec jedním z hnacích sil nacionální až nacizující radikalizace Němců ve 30. letech 20. století.

S krizí se novou razancí mimo jiného otevřela identifikační otázka čs. Němců, která byla jednou a též stranou mince jejich emancipace. Jako německá menšina se identifikovala se svým „mateřským národem“. Přebírala jeho kulturu, dějiny a s nimi stereotypy a předsudky. Identifikační proces – kolektivní označení čs. Němců zpočátku jako „sudetských“, ve 30. letech

²⁸⁴ Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 38.

²⁸⁵ Přesvědčení o ČSR jako „cizím a nepřátelským produktu Versailles“ vlivem krize získávalo na aktuálnosti. Průmysl v německých oblastech začal upadat a propuštění zaměstnanci neměli vzhledem k nedostatečné kvalifikaci šanci najít nové místo ve stabilnějších, ale specializovanějších průmyslových odvětvích ve vnitrozemí.

jako „sudetoněmecké národní skupiny“ tvořící část německého rasově definovaného národního celku, získal svého určitého „završení“ po podpisu Mnichovské dohody, kdy byla vytvořena Říšská župa Sudety a kdy čs. Němci byli přijati do říšskoněmeckého svazku jako tzv. *Volksdeutsche* – etničtí Němci.

3. Institucionální základna německé nacionální „obrany“ v období habsburské monarchie – její zdroje a vznik

Habsburskou monarchii druhé poloviny 19. století výrazně zasáhla další fáze industrializace, hospodářská velká deprese (1873–1896), rozpuštění *Deutscher Bund* (Německý Svaz, 1866), administrativní oddělení Předlitavska a Zalitavska (1867), konstituční změny (konec panovnického absolutismu a zavedení parlamentarismu) a maloněmecké řešení sjednocení Německa (1871). Říšskou radu ve Vídni koncem 70. let ovládl většinový parlamentní blok tzv. železný kruh pravice se slovanskými zástupci a doposud nejsilnější politické uskupení německých liberálů bylo vytlačeno do vládní opozice. Společně s úspěchy emancipace neněmeckých národností a pracovní migrací slovanského obyvatelstva z přelidněného venkova do německých industrializovaných oblastí vyvolávalo u části německé společnosti vyexponovaný „pocit ohrožení nacionální državy“, tj. dosavadního hegemonního postavení. Rovněž v administrativních centralizačních opatřeních státu se nespárovalo dostatečné zajištění pozic. Ponechejme stranou, zda šlo či nešlo o oprávněnost leckdy až fanaticky prezentovaného „ohrožení“ německého národa. Skutečností je, že německá hegemonie postupnou demokratizací a všestranným vzmachem ostatních národů slábala, což by s nelibostí nesla každá mocenská skupina, lhotejno, jaké byla národnosti. Tendencím omezujícím exklusivnost německého elementu měly čelit aktivity „obranného boje“ (*Abwehrkampf*).²⁸⁶ Pod parolou „nacionální svépomoci“ získával institucionální základnu v rozmanité síti organizací, převážně v nacionálních „obranných“ spolcích.²⁸⁷

Rozpadem původně nejsilnější strany německých liberálů během 70. let vznikaly nové politické strany a jejich četné odnože. Stávaly se platformou pro spolkovou strukturu, a to jak na úrovni politické (*Deutschnationale Vereinigung*/Německé nacionální sjednocení, *Deutschnationaler Verein*/Německý nacionální spolek, *Deutscher Verein*/Německý spolek aj.), tak na úrovni „nepolitické“ (nacionální „obranné“ a jiné spolky). Přicházely s novou veřejnou agitací dovolávající se německé „nacionální solidarity“. Čilý spolkový život v Předlitavsku suploval

²⁸⁶ Deutsches Konsulat Reichenberg, 18. 7. 1932, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60225.

²⁸⁷ Jaschke, Josef, Vor fünfzig Jahren, Volk und Heimat!, Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, Brünn 1937, s. 31, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Drucksachen, Bund der Deutschen, Bundesbezirk Znaim, R 57 neu-1136-1; srov. příloha č. 2–5.

nedostatečně rozvinuté politické struktury stále ještě politicky nepriviligované většiny a v mnoha ohledech na sebe přebíral funkci omezené politické soustavy.²⁸⁸

Krise německých liberálů spolu s konfliktem mezi věrností německému nacionálnímu cítění a rakouskému občanství, místně vyostřené obavou ze slovanské, popř. italské nebo římskokatolické nadřazenosti, vedla ke vzniku integrálního nacionalismu, se znaky antiliberalismu, antikapitalismu, antisemitismu a pangermanismu. V monarchii byl organizovaný ve dvou personálně propojených hlavních liniích. První z nich reprezentovalo formálně nepolitické „*völkisch* hnutí“ s cílem nacionálního uvědomování na výchovně vzdělávací, sociálně charitativní a kulturní bázi s institucionální základnou především v nacionálních „obránných“ spolcích. Po jistou dobu zastupovala budoucí politické strany s nacionálním programem. Druhá linie ztělesňovala politické německo-nacionální hnutí. Obě linie žádaly nové hospodářské a politické sepjetí s Bismarckovým Německem: „Nejsme si cizí a máme jednu věc a jednoho nepřítele, a co my chceme, chcete rovněž. My chceme velké, silné, jednotné Rakousko, prodchnuté německým duchem a v nejužším nejen politickém, ale i nacionálním svazku s Německem!“²⁸⁹ Pojítkem mezi oběma proudy byla osoba rytíře Georga von Schönerera (1842–1921). „Politická linie“ všenněmeckého hnutí zůstala spíše okrajovým jevem. Jeho občanská varianta prezentovaná jako nacionální „obránná“ práce, která v sobě dokázala absorbovat četné nuance pojetí „nacionální jednoty“, se však těšila zdárnému rozmachu.

Za kolébku německé nacionální „obránné“ práce se považují jižní Tyroly druhé poloviny 19. století, malá obec Proveis v oblasti Nonsberg nedaleko Meran (náležela italské správě Tyrol k Trientu).²⁹⁰ Tamní Němci údajně trpěli hospodářskou nouzí a kulturním ohrožením ze strany Italů.²⁹¹ Němečtí kněží se na svépomocné bázi chopili iniciativy k udržení a povznesení tamního německví. Tímto položili základy nacionální „obránné“ práce Němců v Předlitavsku. Konkrétně se jednalo o kněze a školního dozorce v obcích Nonsbergu Ambrose Steineggera a pomocného kněze Franze Xavera Mitterera (1824–1899), který se považuje za otce německé nacionální „obrány“. K jeho působení prameny uvádějí, že díky němu se „Nonsberg opět stal německým ještě více, než jím byl kdysi.“²⁹²

²⁸⁸ Malíř, Jiří, c. d., s. 8.

²⁸⁹ „*Wir sind uns nicht fremd und haben eine Sache und einen Feind, und was wir wollen, wollt ihr auch. Wir wollen ein großes, starkes, einiges Österreich, von deutschen Geiste durchweht und mit Deutschland im innigsten nicht nur politischen, sondern nationalen Verbande!*“ Pfitzner, Josef, Volkstumschutz und nationale Bewegung, s. 27.

²⁹⁰ Týž, Der erste nationale Schutzverein der Sudetendeutschen, s. 13.

²⁹¹ Pozorny, Reinhard, Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland, s. 3.

²⁹² Zasloužil se o rekonstrukci gotického kostela, zavedení německojazyčného kázání, výstavbu německého školství, zřízení raiffeisenky aj. Franz Xaver Mitterer, dem Vater der deutschen Schutzarbeit, zu 100. Wiederkehr seines Geburtstages, Altvaterbote, 1924, 7, s. 169.

Mitterer inspiroval část vídeňských intelektuálů a politiků k založení formálně nepolitické nacionální organizace s působností pro celé Předlitavsko. V červnu roku 1880 se v četném předlitavském tisku objevila výzva k německým občanům, aby vstoupili do „nepolitického“ *völkisch* spolku *Deutscher Schulverein*, prozatím bez antisemitského apelu.²⁹³ Hájit měl především německé školství v národnostně smíšeném území, tj. oblast jednoho z prvních národnostních sporů.²⁹⁴ Ačkoli byl spolkem pro celé Předlitavsko, počet odboček a členů v českých zemích vzhledem k celkovému stavu ukazuje, že se jeho těžiště před první světovou válkou přesunulo právě do českých zemí.²⁹⁵

Založení a vývoj *Schulvereinu* reflektovaly politické konflikty a problémy monarchie posledních desetiletí 19. století, které byly odrazem širší sociálně ekonomické změny. Byl založen jako odnož politického spolku německých liberálů *Deutscher Verein* ve Vídni.²⁹⁶ Ti jeho pomocí usilovali uhájit politickou jednotu liberálního tábora, tj. překonat svou krizi (pozice vládní opozice a narůstající tendence vzniku odštěpeneckých frakcí). Od počátku se musel potýkat s ostrou kritikou ze strany *schönereriánů* a dalších stoupenců nového integrálního nacionalismu. Vytýkala se mu „náklonnost k židovstvu“, neboť jeho členy se mohli stát i Němci židovského původu. Výsledkem byla existence řady odštěpeneckých spolkových skupin a zřízení antisemitské varianty školského spolku *Schulverein für Deutsche* v čele se *Schönererem*.²⁹⁷

Část lídrů politicky ztotožněných s všenněmeckým hnutím a jeho dynasticky umírněnější německonacionální formou přišla s programem akcentujícím nacionální aspekt v oblasti hospodářství. Reprezentovali novou linii politického spektra, která potřebovala ekonomické zázemí a zázemí svých podporovatelů a potenciálních voličů. Kritikou hospodářské krize a dosavadního ekonomického systému (liberální kapitalismus) získávali nové příznivce. Jednalo se převážně o příslušníky střední třídy, kteří byli krizí postiženi nejmarkantněji a kteří se ve své většině v sociálním aspektu dostávali na úroveň dělnictva. Pod vlivem agitace, že slovanské

²⁹³ Rok 1880 se považuje za počátek tzv. německého obranného boje (*Abwehrkampf*). Pro české země měl konkrétní podobu ve formě pokusů národnostního dělení a česko-rakouského vyrovnání. Gawrecki, Dan, Počátky německého extrémního nacionalismu. *Schönerer a rakouské Slezsko*, in: Slezský sborník, 1970, 68, s. 133–141, 258–270.

²⁹⁴ Cílem spolku byla označena podpora ohrožených německých škol a výstavby nových veřejných škol na „jazykové hranici“. (Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 38); Koncem roku 1880 měl 22 000 členů, v roce 1886 108 000, před první světovou válkou přes 200 000. Höbelt, Lothar, s. 69–70; Burian, Peter, *Das Vereinswesen in den böhmischen Ländern*, in: *Vereinswesen und Geschichtspflege*, s. 49.

²⁹⁵ DSV před první světovou válkou disponoval s 2 600 odbočkami a 220 000 členy; z toho v českých zemích 1 000 odboček (38,5 %) s cca 90 000–100 000 (45,5 %) členy. Pozorny, Reinhard, *Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland*, s. 7; Klemm, Walter, *90 Jahre Schutzarbeit. Zum Gründungstag 13. Mai 1880 des Deutschen Schulvereins Wien*, Eckartschriften, H. 35, Wien 1970, s. 24–25.

²⁹⁶ *Deutscher Verein* (Německý spolek) se postupně stával útočištěm německých nacionalů.

²⁹⁷ *Schulverein für Deutsche* byl pro politickou činnost úředně rozpuštěn (1889). DSV si tolerantní stanovisko vůči Židům uchoval do Badeniho krize (1897/98), kdy vedení schválilo zakládání antisemitských odboček. Pozorny, Reinhard, *Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland*, s. 7; Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 38.

pronikání do německých oblastí není možné zastavit pouze podporou německého školství, ale že je nutné přejít také k podpoře hospodářství, se přistoupilo k zakládání hospodářských nacionálních „obranných“ spolků, tj. svazů Němců.²⁹⁸ Organizačně měly podchytit střední vrstvy a pracovat na šíření „nacionální myšlenky“ mezi příslušníky nižší třídy. Ta k ní doposud byla vzhledem k nevalnému sociálnímu postavení spíše indiferentní. O to více ale otevřená naslouchat nacionálním vizím navozující zdání reálné lepší budoucnosti, pakliže se jim jedinec oddá.

Svazy Němců se svým hospodářským profilem, *Bund der Deutschen in Böhmen* se dokonce považoval za hospodářskou organizaci „německonacionální antisemitské strany“, nepřerostly v ryze hospodářské korporace.²⁹⁹ Vyvinuly se spíše ve spolky nacionálně agitační. V českých zemích se postupně konstituovaly: *Deutscher Böhmerwaldbund* (České Budějovice/Budweis, zal. 1884), *Bund der Deutschen Nordmährens* (Olomouc/Olmütz, 1886), *Bund der Deutschen Westböhmens* (Plzeň/Pilsen, 1892), *Bund der Deutschen in Böhmen* (Praha, 1894), *Bund der Deutschen Nordwestböhmens* (Most/Brüx, 1894), *Bund der Deutschen Ostböhmens* (Trutnov/Trautenau, 1894), *Nordmark* (Opava/Troppau, 1894), *Bund der Deutschen im Egerkreis* (Cheb/Eger, 1895), *Bund der Deutschen Südmährens* (Znojmo/Znaim, 1899), *Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel* (Jihlava/Iglau, 1904), *Bund der Deutschen in Mähren* (Brno/Brünn, 1912).³⁰⁰ Jejich konstituování doprovázela veřejná prohlášení akcentující „velikost německého národa“ a „boj za jeho udržení proti úhlavním nepřátelům“.³⁰¹ Potřeba vymezení

²⁹⁸ Höbelt, Lothar, c. d., s. 67–68.

²⁹⁹ „[...] BdDiB (Praha 1894) je na rozdíl od ostatních hospodářskou organizací německonacionální antisemitské strany v Čechách.“ („[...]BdDiB (Prag 1894), der als wirtschaftliche Organisation der deutschnational-antisemitischen Partei in Böhmen im Gegensatz zu den anderen.“) Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 6.

³⁰⁰ Škába, Josef, c. d., s. 244–245.

³⁰¹ Továrník a německo-nacionální poslanec na říšské radě Hermann Brass při zakládající valné hromadě BdDN pronesl: „Dnešní den je den založení nacionálního spolku, který by měl být spolkem nacionální práce. Nacionální myšlenka je dnes státotvorná. Proto musíme nacionální otázky postavit do popředí, abychom posílili nacionální sebevědomí Němců. Boj Němců severní Moravy se zaměří nejvíce na rozvoj hospodářského života, na oblast, ve které je spousta co dohánět.“ („Der heutige Tag ist der Gründungstag eines nationalen Vereines, der ein Verein der nationalen Arbeit sein soll. Der nationale Gedanke ist heute staatenbildend. Wir müssen daher die nationale Frage in den Vordergrund stellen, um das nationale Selbstgefühl der Deutschen zu stärken. Der Kampf der Deutschen Nordmährens wird sich zumeist mit der Entwicklung des volkswirtschaftlichen Lebens befassen, ein Gebiet, auf dem noch vieles zu schaffen ist.“) (Trunz, Ada, Gründung des Nordmährerbundes vor 55 Jahren. Aus seiner Arbeit, Nordmährerland, 1942, 1, s. 6.) Německonacionální poslanec Fritz Wenzlitzke při přípravném shromáždění k založení BdDS v roce 1887 pronesl jedno z prvních nacionálních svolání Němců na jižní Moravě: „Zájmy stavů mohou být rozdílné – ale to nás nesmí rozdělit, neboť nad nimi nás sjednocuje láska k našemu národu, k velkému německému národu, ke kterému chceme všichni patřit až do posledního dechu.“ („Die Interessen der Stände mögen vielleicht verschieden sein – doch sie dürfen uns nicht trennen, denn über sie eint uns die Liebe zu unserem Volke, zum großen deutschen Volke, dem wir alle angehören wollen bis zum letzten Atemzuge.“) (Jaschke, Josef, Vor fünfzig Jahren, Volk und Heimat!, Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, Brünn 1937, s. 34.) *Nordmark* svou oficiální činnost zahájil „bojovou“ výzvou k německému obyvatelstvu, v níž za své „nacionální nepřátele“ označil Čechy a Poláky a vyjádřil přesvědčení o konečném vítězství Němců v zemi: „Němci v rakouském Slezsku jsou nuceni vést boj o svá nacionální práva a o své udržení všemi prostředky. V západních částech země jsou *völkisch* nepřáteli převážně Češi, ve východních částech Poláci [...] Celkově početně převažují Slovani. Při dostatečně silné podpoře však není pochyb nad konečném vítězství Němců.“ („Die Deutschen in Österreichisch-Schlesien sind genötigt, den Kampf um ihre

svazů vůči ostatním nacionálním komunitám si vyžadovala konstrukci těchto nepřátel. Článek o *völkisch* výchově v kalendáři *Bund der Deutschen in Böhmen* čtenářům radí (1908), jak rozlišovat tyto „nacionální nepřátele“. Mezi ně údajně nepatří pouze Čech, ale každý „nacionálně cizí jedinec“, a to ne ze zřetele náboženského. Rasové hledisko se mělo stát hlediskem určujícím.³⁰² „Nacionálně cizí“ či „*völkisch* cizí“ označovali jedince cizího původu, tj. „neněmecké krve“. Autor článku na jiném místě uvádí rovněž pojem „rasový cizinec“ (*Rassenfremde*).³⁰³

Účel svazů vyjádřil nacionál Otto Steinwender: „Jako i zde tak i tam musí být Němec na jazykové hranici materiálně podpořen a musí se tak stát nacionálně odolný. Záložny, zprostředkování učňů a služeb, povznesení výroby a odbytu, zřizování lidových knihoven, šíření nacionálních a poučných spisů jsou mimo jiných hlavními prostředky, se kterými tyto spolky blahodárně pracují.“³⁰⁴ Jejich role přesahovala původně proklamovaný hospodářský rámeček. Hospodářské působení se prolínalo s činnostmi sociálně podpůrnou, osvětovou, kulturní, propagačně výchovnou a v konečných důsledcích rezultovala ve sféře politické. Nejsilnější spolek svého druhu *Bund der Deutschen in Böhmen* (cca 100 000 členů před první světovou válkou) v jednom ze svých prvních veřejných svolání explicitně vystihl svůj pracovní program: „[...] uchránit hospodářsky slabé německé vlastníky, aby vlivem zadlužení nebyli omezeni v projevu svého německonacionálního nebo antisemitského přesvědčení“.³⁰⁵ Většina z nich vznikala na německo-liberálním podloží. Pouze *Bund der Deutschen in Böhmen* a *Nordmark* se již od svého založení označovaly za německo-nacionální a antisemitské či „čistě *völkisch*“. Na začátku 20. století se k nim přiřadil *Bund der Deutschen Nordmährens*, který pod vedením německého nacionála Hermanna Brasse dlouho odolával antisemitské frakci.³⁰⁶

Aktivita protizidovsky zaměřených německých spolků v Předlitavsku korespondovaly s evropskou vlnou antisemitismu v posledních desetiletích 19. století. Jejich doménou a zároveň

nationalen Rechte und ihre Erhaltung mit allen Mitteln zu führen. In den westlichen Landesteilen sind hauptsächlich die Tschechen, im östlichen vornehmlich die Polen ihre völkischen Gegner. Beiden, einzeln genommen, sind sie an Zahl überlegen [...] Im ganzen jedoch überwiegen die Slawen. Bei genügend kräftiger Unterstützung jedoch wäre an dem endlichen Siege der Deutschen im Lande durchaus nicht zu zweifeln.“) Metnitz, Adolf Gustav, Die deutsche Nationalbewegung, s. 52.

³⁰² Heller, Hugo, Die Erziehung zu deutschen Wesen, Bundeskalender 1908, Prag 1908, s. 109.

³⁰³ Tamtéž, s. 110.

³⁰⁴ „Hier wie dort soll der Deutsche in den Sprachgrenzen materiell gestärkt und dadurch national widerstandsfähiger gemacht werden. Vorschusskassen, Lehrlings- und Dienstvermittlung, Hebung der Production und des Absatzes, Aufstellung von Volksbibliotheken, Verbreitung nationaler und belehrender Schriften sind neben anderem die Hauptmittel, mit denen diese Vereine segensreich arbeiten.“ Cit. podle Höbelt, Lothar, c. d., s. 67–68.

³⁰⁵ „[...] wirtschaftlich schwächere deutsche Besitzer davor zu bewahren, durch Verschuldung im Ausdruck ihrer deutschnationalen oder antisemitischen Gesinnung beengt zu werden.“ Cit. podle Burian, Peter, c. d., s. 50.

³⁰⁶ Srov. Gawrecki, Dan, Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě, s. 19–28; týž, K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens, s. 31–36.

baštou německých nacionálů a rodícího se nacionálního dělnického hnutí se stala Němci osídlená území českých zemí, které měly charakter více méně uzavřených sídelních oblastí. Naproti tomu v německých jazykových ostrovech si své pozice udržovali tzv. staroliberálové (*Altliberalen*) s duchem německého liberálního nacionalismu.³⁰⁷ Ze spolkových struktur se rekrutovali představitelé nových politických nacionálních a nacionalistických stran (zal. 1891, *Deutsche Nationalpartei*/Německá nacionální strana, transformovaná v roce 1895 v *Deutsche Volkspartei*/Německá lidová strana; 1900/1901, *Alldeutsche Partei*/Všeněmecká strana; 1902, *Freialldeutsche Partei*/Volná všenněmecká strana, přejmenovaná v roce 1907 na *Deutschradikale Partei*/Německá radikální strana; 1904, *Deutsche Arbeiterpartei*/Německá dělnická strana). Prostřednictvím spolkové soustavy se šířily stranické nacionální programy. Některé ze spolků pro svůj protivládní velkoněmecký charakter získávaly „nálepku nedůvěryhodnosti“ a rakouská administrativa je sledovala jako „rozbíječe snah po národnostním smíru v monarchii“.³⁰⁸ Není vyloučeno, ba spíše se sama nabízí teze, že němečtí nacionálové spolu s nacionalisty usilovali za masové podpory spolkových členů utvořit veřejnou nátlakovou sílu, která by vládu přiměla změnit dosavadní „protipruský“ kurz.

V roce 1908 za předsednictví Gustava Grosse v *Schulvereinu* vznikla centrála německých nacionálních „obranných“ spolků *Hauptstelle der Schutzarbeit*. Lze ji považovat za paralelu k nově založeným politickým organizacím (*Deutscher Nationalverband*/Německý nacionální svaz; *Deutschnationale Geschäftsstelle*/Německonacionální úřad). V této době spolky již svou funkci surogátu stranických organizací pozbyly. Ba co více, vlivem zřizování zemsky členěných nadstranických *Deutsche Volksräte* (Německé národní rady)³⁰⁹ se začal projevovat konkurenční vztah mezi nacionální „nepolitickou“ spolkovou kulturou a mezi jejich zástupci v parlamentu.

Nacionální „obranná“ práce a její spolková struktura reprezentovala partnera německo-nacionální politické soustavy. Spolky vytvářely institucionální jednotící zázemí vlastních stoupenců nacionální německé politické scény. Jejich vývoj v Předlitavsku (1880–1914) lze členit do tří časových úseků: 1880–1894, 1894–1904, 1904–1914.

³⁰⁷ Höbelt, Lothar, c. d., s. 68.

³⁰⁸ Rakouský císař Franz Josef I. již v roce 1883 navrhoval zakázat DSV. Považoval jej za jednoho z hlavních iniciátorů národnostních konfrontací v jazykově smíšených regionech. Zároveň v jeho činnosti vzhledem k Německému císařství spatřoval „zahraničně politické nebezpečí“. Metnitz von, Gustav Adolf, c. d., s. 35.

³⁰⁹ Německé národní rady (nejen v českých zemích) na politicko-poradní úrovni sjednocovaly poslance říšského sněmu německých stran, zástupce německé samosprávy, zemských sněmů, německých „obranných“ spolků a významné jednotlivce ke společnému řešení národnostní otázky. Jejím cílem bylo realizovat svatodušní program z roku 1899 (program pěti politických stran odmítající řešení jazykových otázek cestou vládních nařízení, stavěl se proti českým státoprávním nárokům, navrhoval národnostní dělení Čech aj.). Své návrhy předkládaly říšské radě a samosprávným orgánům. V českých zemích se nejvýznamnější z nich za předsednictví MUDr. Josefa Wenzla Titty v letech 1905–1918 stala *Deutscher Volksrat für Böhmen* (zal. 1903, Německá národní rada v Čechách).

Početnou řadu německých nacionálních „obranných“ spolků zahájili němečtí liberálové v roce 1880 založením *Schulvereinu*. Přesto, že byl v rukou liberálů, zformovala se v jeho rámci silná antisemitská a antiliberální frakce. V době převažujícího liberálního nacionalismu (1880–1894) vznikla pod vlivem liberálů základní organizační spolková síť (*Schulverein*, některé ze svazů Němců).

Na scénu vstupuje integrální nacionalismus a rasový antisemitismus. V letech 1894–1904 nastal v politické i spolkové rovině rozkol v důsledku sporu mezi původními německo-liberálními politiky a jejich nacionálně vyhraněnějšími mladšími spolustraníky–konkurenty.³¹⁰ Spor měl jeden ze svých obrazů v masovém zakládání spolkových odboček antisemitského a nacionálně radikálního profilu (např. *Bund der Deutschen in Böhmen*, *Bund der Germanen*, *Nordmark*, *Schulverein für Deutsche*, *Südmark* aj.).

Poslední desetiletí před první světovou válkou (1904–1914) znamenalo období konsolidace a doplnění dosavadní spolkové struktury o svazy menších regionů (např. *Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel*). V roce 1908 došlo k založení střešního orgánu *Hauptstelle der Schutzarbeit*.³¹¹ Strmý rozvoj byl přerušen první světovou válkou. Během války se organizační a členská základna spolků výrazně zúžila. Řada odboček se omezila jen na vybírání členských příspěvků, některé ve své činnosti zcela ustaly. Jejich publicistika se v těchto letech zaměřila na válečnou propagandu, čímž významně podporovala udržení válečného ducha a válečné morálky v zázemí.³¹²

Závěrem vzpomínka německého národohospodáře a poslance Gustava Peterse (původně německý nacionál, v roce 1936 člen užšího reorganizovaného vedení SdP): „Všechny ochranné spolky vznikly jako nepolitické, proto stály pod přísnou úřední kontrolou a nesměly vykonávat politickou činnost. Přesto představovaly nejsilnější opory národně politického života, protože vytvořily pevné vazby s lidem a jako masové organizace mobilizovaly národní svědomí.“³¹³

4. Svazy Němců v nacionálně definovaném prostoru

Svazy Němců v sobě absorbují dvě odlišné dimenze společenského vývoje. První z nich rigidně zastupuje tradiční pozice s hodnotami ve 30. letech již standardně zahrnutých v pojmoslovích

³¹⁰ Eine Rückschau nach 25 Jahren (1894–1919), Bundes-Mitteilungen, 22. 6. 1919, s. 1.

³¹¹ Schutzarbeit, SJ, 1929, s. 262.

³¹² Zavadil, Walter, Schutzarbeit – Volksdeutsche Idee, Altvaterbote, 1932, 1, s. 1–3; Spolkový tisk ovládla válečná tematika, např.: Die Einser im Weltkrieg, Nordmark-Zeitweiser 1918, Troppau 1917, s. 141–142; Deutsches Heldentum, tamtéž, s. 132–133; Baunis, H. W., Der tote Soldat, Bundeskalender 1916, Prag 1916, s. 136; Paul, Jean, Des Jünglings schönster Tod, tamtéž, s. 135; Ohorn, Anton, Gefallen für das Vaterland, tamtéž, s. 130; Greinz, Rudolf, Der Heldentod, tamtéž, s. 136; Feldpostbriefe, tamtéž, s. 143; Hindenburg-Lied aus Deutschböhmen, tamtéž, s. 209.

³¹³ Cit. podle Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 66.

„krev a půda“ a „životní prostor“. V politické rovině 19. století a počátku století dvacátého ji reprezentovalo všenněmecké hnutí. Druhá reprezentuje občanskou rovinu vycházející z hodnot liberalismu, kterou v politické sféře zastupovali němečtí liberálové. Rodící se německý nacionální socialismus v sobě stmeloval prvky z obou sfér. Svazy se mu staly příhodným organizačním odrazovým můstkem do nacionalizujícího se veřejného prostoru.

Po první světové válce se prosadila dominantní role *Bund der Deutschen in Böhmen*, který do svého akčního rádia převzal i teritoria před válkou spravovaná jinými svazy.³¹⁴ Na území ČSR působily *Deutscher Böhmerwaldbund* (České Budějovice), *Bund der Deutschen in Böhmen* (Teplice-Šanov/Teplitz-Schönau, dále jen BdDiB), *Bund der Deutschen in Ostböhmen* (Broumov/Braunau, dále jen BdDO), *Bund der Deutschen Nordmährens* (Olomouc, dále jen BdDN), *Bund der Deutschen Südmährens* (Brno, Znojmo/Znaim, dále jen BdDS), *Nordmark*, od roku 1921 nahrazen *Bund der Deutschen Schlesiens* (Opava, dále jen BdDSch). V roce 1934 se vyjma *Deutscher Böhmerwaldbund* sjednotily v *Bund der Deutschen* (dále jen BdD) se sídlem v Teplicích-Šanově, v rámci něhož jednotlivé svazy figurovaly jako župy.³¹⁵

V převratových dnech roku 1918 se svazy spolu s německými národními radami postavily za zemské vlády německých provincií (*Deutschböhmen*, *Sudetenland*, *Böhmerwaldgau*, *Deutschsüdmähren*) a jejich program připojit se k Německému Rakousku. Apely spolkových funkcionářů za uznání práva na sebeurčení Němců v českých zemích zaznamenává dobový tisk. Dne 13. října 1918 spolkové periodikum *Deutschböhmen* uveřejnilo programové cíle *Deutscher Volksrat für Österreich* (Německá národní rada pro Rakousko).³¹⁶ Téhož dne se hlavní vedení BdDiB na interním jednání usneslo na požadavku práva na sebeurčení: „Německé oblasti v Čechách nesmějí být jakživ ne připojeny k česko-slovenskému státu. Současné sliby Čechů musí být ostře odmítnuty jako úlisné a klamné. V celých německých Čechách musí být uplatňován požadavek na neomezené sebeurčovací právo a požadavek úplné nezávislosti na českém státě.

³¹⁴ Časté domovní prohlídky a konfiskace spolkového listu *Bundesmitteilungen* v prvních měsících po vzniku ČSR byly údajně hlavním impulzem ke změně sídla spolku. Vedení se přesunulo z Prahy do Teplic-Šanova. Zpočátku se uvažovalo o Liberci, na čemž se dohodla schůze širšího spolkového vedení dne 17. listopadu 1918 v Chomutově/Komotau. Jaké konkrétní pohnutky vedly k teplické volbě, zůstávají neznámé. Budovy BdDiB v Praze převzal peněžní ústav *Kreditanstalt der Deutschen*. Zemský trestní soud Praha, 3. 3. 1926, 29. 3. 1926, NA Praha, PMV 225-347-7; Volksgenossen, Bundesortsgruppen!, Deutschböhmen, 1918, 46, s. 236.

³¹⁵ BdDO podlehl nacionálně vypjatější agitaci BdDiB na začátku 30. let, kdy byl pro nedostatek členů nucen pozastavit svou činnost. Nadále působila Východočeská župa BdDiB. Do podobné situace chtěli teplickí funkcionáři vehnat *Deutscher Böhmerwaldbund*. Ten si však svou samostatnost udržel až do roku 1938, i když ve velmi oslabeném postavení.

³¹⁶ „[...] Jednomyslně a rozhodně proto požadujeme naše plné, neomezené sebeurčovací právo. [...] Vzniknout má samostatný, německorakouský stát; jemu mají přináležet všichni Němci Rakouska.“ (*„Einmütig und entschlossen fordern wir deshalb unser volles, uneingeschränktes Selbstbestimmungsrecht. [...] Ein selbständiger deutschösterreichischer Staat soll entstehen; ihm sollen alle Deutschen Österreichs angehören.“*) Deutsches Volk in Österreich!, Deutschböhmen, 1918, 41, s. 217.

Bund der Deutschen in Böhmen, který v Čechách 25 let řídí obrannou práci, požaduje, aby měl odpovídající zastoupení v každé korporaci, která bude projednávat budoucí uspořádání Čech.³¹⁷ Následovaly četné výzvy k podpoře jejich úsilí.³¹⁸ Jedna z policejních zpráv líčí jednání *Nordmarky* v oněch dnech. Spolek se zabýval otázkami eventuální rozlohy provincie *Sudetenland*, finančně podporoval ústředí *Deutscher Volksrat*, jednal o politických poměrech v Opavě a v nejbližším okolí. Jeho vedení se usneslo zahájit agitaci ve prospěch „národní věci“ v celé provincii za účelem, aby údajně „Čechy ani nenapadlo vnucovat Opavu se *Sudetenlandem* do čs. státu“.³¹⁹

4. 1. Pracovní programy

Cíle a programová prohlášení spolků v sobě odrážejí dynamiku sociálně ekonomického a mocensko-politického vývoje nejen českých zemí. Nejsou ničím statickým. Jsou zrcadlem problémů doby, výměny mocenských elit a svědectvím ideového směřování společnosti. Definování pracovního pole následně formovalo strategie a metody činnosti včetně organizační soustavy. Jakýkoli cíl, úkol a snažení v sobě nesly aspekt vymezování se vůči ostatním národům, kdy se mělo pracovat na rozvoji pouze a jen německého národa. Při vytyčování úkolů se zohledňovaly nacionální a hospodářsko-sociální poměry jednotlivých regionů. Obsah pracovních programů korespondoval s obecnými cíly nacionální „obraný“: zachovat a rozšířit dosavadní „nacionální državu“ Němců, tj. mocenské, hospodářské, sociální a kulturní pozice a pracovat na vytvoření „nacionální pospolitosti“, tj. na sjednocení všech Němců v „osudové společenství“.³²⁰

Koncepce „osudového společenství“ se vyvíjela od vědomí příslušnosti k zemským celkům Čechy, Morava a rak. Slezsko, zastřešovaného věrností k dynastii a myšlenkou rakouského občanství, přes jednotu Němců v českých zemích v podobě „německočeského národa“

³¹⁷ „Die deutschen Gebiete in Böhmen dürfen nie und nimmer einem tschecho-slowakischen Staate einverleibt werden. Die von den Tschechen gegenwärtig in Umlauf gebrachten Versprechungen sind als schmeichlerische und trügerische Umgarnungen mit aller Schärfe zurückzuweisen. In ganz Deutschböhmen muß der Ruf nach uneingeschränktem Selbstbestimmungsrecht und die Forderung nach vollständiger Unabhängigkeit von einem tschechischen Staate erhoben werden. Der Bund der Deutschen in Böhmen, der die Schutzarbeit für Deutschböhmen durch 25 Jahre führt, verlangt, daß er eine entsprechende Vertretung in jener Körperschaft erhält, in welcher die künftige Gestaltung Deutschböhmens beraten werden soll.“ *Deutschböhmen!*, *Deutschböhmen*, 1918, 42, s. 220.

³¹⁸ *Volksgenossen, Bundesortsgruppen!*, *Deutschböhmen*, 1918, 46, s. 236.

³¹⁹ Zpráva o spolku „Nordmark“ v Opavě, NA Praha, PMV 225-174-5; Die Auflösung der „Nordmark“ im Parlamente (Rede des Abg. Dr. Schollich), *Deutsche Post* (dále jen DP), 27. 7. 1921, s. 1–3.

³²⁰ *Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen i. J. 1937*, *Bundeskalender 1939*, Teplitz-Schönau 1938, s. 129; „Deutsche Frauen und Männer!“, [1933–1938], SOKA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karta č. 5, inv. č. 78; srov. příloha č. 6, 8, 10–11, 32.

(*deutschböhmisches Volk*),³²¹ „sudetoněmeckého národního kmene“ (*sudetendeutscher Volksstamm*) nebo „sudetoněmeckého národa“ (*sudetendeutsches Volk*)³²² s „duchem pohraniční hlídky“, až k nacionálně socialistické kategorii „sudetoněmecká národní skupina“ (*sudetendeutsche Volksgruppe*), jako integrální součásti „německého národního tělesa“.

Účel svazů vymezovaly jejich stanovy (předválečné i meziválečné) shodně jen s tím rozdílem, že některé z nich akcentovaly hospodářské, některé nacionální hledisko.³²³ Realizovat svůj záměr chtěly důkladnou analýzou (nejen) hospodářských poměrů svých regionů, zavedením nových hospodářských odvětví, hospodářskou osvětou, zřizováním záložen a spořitelů, podporou mechanizace poskytováním náradí a strojů, podporou domácí výroby, turistického ruchu, zprostředkováním realitních služeb, podporou školství, udělováním studijních stipendií, pracovními zprostředkovateli, vydavatelskou činností, zakládáním knihoven, pořádáním veřejných shromáždění, přednášek, koncertů, divadelních představení, a to vše při vyloučení jakékoli politické činnosti.³²⁴ Reprezentant německého nacionálního socialismu v českých zemích Hans Krebs ve své práci z druhé poloviny 30. let 20. století charakterizoval svazy jako „ochránce jazykové hranice proti plánovaným vpádům cizích národních vlivů a před přesunem německé půdy ve městech a na venkově do jinonárodního vlastnictví, vykonávající systematickou ochranu německého hospodářství a osídlování německými sedláky“.³²⁵

Působení svazů principiálně vycházelo z úsilí o zajištění „sudetoněmeckého životního prostoru“.³²⁶ Pod hesly „nacionální myšlenky“, „nacionální svépomoci“, „nacionální solidarity“ a/nebo „národnostního boje“ usilovaly o sjednocení německého obyvatelstva na regionální bázi, které mělo postupně přejít v nadregionální rovinu „sudetoněmectví“.³²⁷ Za účelem nacionální

³²¹ „*Bund der Deutschen* je největší *völkisch* spolek německo-českého národa.“ („*Der Bund der Deutschen ist die größte völkische Vereinigung des deutschböhmisches Volkes.*“) Vom Bunde der Deutschen in Böhmen, Bundeskalender 1920, Teplitz-Schönau [1919], s. 97.

³²² An das sudetendeutsches Volk!, SOkA Český Krumlov, Okresní úřad Český Krumlov, 6, 3, A–J, 1920–1938, karta č. 167.

³²³ Satzungen des Deutscher Böhmerwaldbundes, Budweis [neuv.], NA Praha, České místodržitelství 1884–1900, karta č. 4057, inv. č. 30-186-102; Satzungen des Bundes der Deutschen Ostböhmens, Trautenau [neuv.], tamtéž, karta č. 4059, inv. č. 30-186-199.

³²⁴ Vom Bunde der Deutschen in Böhmen, Bundeskalender 1920, Teplitz-Schönau 1919, s. 97.

³²⁵ Krebs, Hans, Kampf in Böhmen, Berlin 1936, s. 26–27.

³²⁶ „Unsere Arbeitsaufgaben bis Ende 1936“. Vortrag Bb. Dr. Engelmann vor den Amtswaltern am Bundesfeste in Mähr.-Schönberg, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karta č. 5, inv. č. 78.

³²⁷ „A přece nechce *Bund* jako *völkisch* obranný spolek nic jiného, než sjednocením všech německo-árijských Slezanů bez rozdílu stranické příslušnosti vykonávat v rámci širokého rámce svých stanov nejrůznorodější obrannou a výchovnou činnost, tedy plnit vysoce etický úkol.“ („*Und doch will der Bund als unpolitischer völkischer Schutzverein nichts anderes, als durch Zusammenschluss aller deutscharischen Schlesier ohne Unterschied der Parteifärbungen innerhalb des weiten Rahmens seiner Satzungen die mannigfaltigste Schutz- und Erziehungsarbeit leisten, also eine hohe sittliche Aufgabe erfüllen.*“) Bericht des Wanderlehrers, Bericht über die Tätigkeit im Jahre 1923, Troppau 1924, s. 11, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Drucksachen, Bund der Deutschen, Bundesbezirk Znaim, R 57 neu-1136-1.

mobilizace vybudovaly rozsáhlou organizační strukturu. Ačkoli nafouknuté až ambiciosní spolkové požadavky a cíle byly mnohdy v rozporu s jejich skutečnou skromnou prací, v otázce ovlivňování ba i manipulace veřejnosti a nacionální mobilizace, často cestou nacionální dezinterpretace, neměli sobě rovného.

Cíle se měnily spolu s aktuálními hospodářsko-sociálními a politickými poměry. Konstituování Československa a menšinové postavení čs. Němců si vyžádaly předefinování cílů a pracovních metod. Nové poválečné formy činnosti měly přednostně šířit ideu „nového německého člověka schopného oběti pro národ“ a omezit rozvinuté charitativní a podpůrné aktivity.³²⁸ Přední spolkový funkcionář Walther Schlesinger nazval české země po převratu 1918 místem zápasu „dvou národních těles o jejich životní prostor.“³²⁹ „Doba temna“, označení období po roce 1918 Gottfriedem Wehrenfennigem, pozdějším předsedou BdDiB a vůdcem BdD, měla být zdolána „nepomíjivou vírou v životní sílu německého národa a v jeho vzkříšení; skálopevnou nadějí, že jednou přece jen dojde ke sloučení toho, co duchem a krví náleží k sobě; láskou k německému národu, která když bude postavena plně do služby národu, poskytne obrozující sílu.“³³⁰ Wehrenfennig své úvahy, přednesené na výročním sjezdu BdDiB v Chomutově/Komotau (1919), zakončil výzvou k jednotě a k *völkisch* „obránné“ práci. Ta měla z doposud upřednostňované „hospodářské obrany“ přejít do sféry duchovního a vnitřního života. Všude měl podle jeho zavládnout „*völkisch* duch“, který by umožnil vítězný boj s „duchem neněmeckým“.³³¹

Völkisch smýšlení u čs. Němců upevňovala *völkisch* koncipovaná výchova, popř. osvěta. Cíleně usilovala o zakotvení bezvýhradné oddanosti německému národu, vědomí povinnosti mu sloužit a o šíření „jednotného *völkisch* pocitu“.³³² Podle spolkového zdroje, výchovná činnost spočívala ve výchově k práci a plnění povinností ve prospěch národa, ke germánství a k bezohlednému boji s neněmeckým duchem, který údajně otrávil německý národ a zapříčinil jeho veškeré utrpení.³³³ BdDiB, stavějící na „árijsko-*völkisch*“ platformě, byl považován za nejvhodnější orgán k této výchovně vzdělanostní *völkisch* ofenzivě.³³⁴ Wehrenfennigem a Schlesingerem vypracovaný pracovní program tzv. Chebské zásady (*Egerer Leitsätze*), přednesený na spolkovém výročním sjezdu v Chebu/Eger (1920), toto zakotvil v bodech:

³²⁸ Freistaat Sachsen, Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten Dresden, 9. 11. 1932, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60226; Zavadil, Walter, c. d., s. 1–5.

³²⁹ Schlesinger, Walter, Zur Geschichte der Schutzarbeit, Neue Wege der Volkstumsarbeit. Grundgedanken und richtungweisende Vorträge zur Arbeit im Bund der Deutschen, Teplitz-Schönau 1936, s. 54.

³³⁰ Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters. Zum 65. Geburtstage des Bundesführers des BdD, Pfarrer Gottfried Wehrenfennig, Teplitz-Schönau 1938, s. 9–13.

³³¹ Tamtéž, s. 9–10.

³³² Heller, Hugo, c. d., s. 106–121; Bubenik, Eugen, Deutschvölkische Erziehung, Nordmarkmitteilung, 4, 1911, 9, s. 218.

³³³ Vom Bunde der Deutschen in Böhmen, Bundeskalender 1920, Prag 1919, s. 97; Heller, Hugo, c. d., s. 107–108.

³³⁴ Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters, s. 12.

duchovní a mravní obnova od základu; z nacionálního „obranného“ spolku vytvořit spolek „pro nacionální obnovu“; ve spolku shromáždit všechny příznivce „obrozující myšlenky“; členstvo mělo reprezentovat elitní jádro národa a odbočky základní buňku budoucího „německého společenství“.³³⁵ Rozšířenou verzi programu o tzv. Učení o národní podstatě prezentoval Wehrenfennig následujícího roku na sjezdu v Broumově.³³⁶ Bez povšimnutí by neměl zůstat programový požadavek, ve kterém se žádá, aby veřejný život nevedly strany, ale osobnosti.³³⁷ Je to důležitý prvek německé politické kultury. Víra ve zdatné jedince, podpořena mytickými hrdiny doby germánské, předpřipravovala oddanost jedince vložit osud svůj i národa do rukou „jediného muže“.

Svazy usilovaly vytvořit odpovídající hospodářské a sociální předpoklady pro rozvoj německého obyvatelstva.³³⁸ Nejvýrazněji se jejich činnost projevovala při „ochraně německé půdy a majetku“, kdy zamezovaly přechodu německého majetku a podniků do neněmeckého, tj. českého, polského a židovského vlastnictví, dále pak v propagaci produktů německé výroby a při „ochraně“ německého trhu práce cestou zprostředkování zaměstnání. Zde je třeba zmínit korespondenci německých podnikatelů ve spolkových archivních fondech. Spolky v ní byly žádány o zprostředkování početných ryze německých rodin pro jejich podniky. Účel: „vyčištění podniků od sociální demokracie a slovanského dělnictva a tím nedostatek pracovních sil“.³³⁹ Kroky podnikatelů nám dovolují konstatovat, že informační nitky o stavu nacionální společnosti toho kterého regionu se sbíhaly v kancelářích svazů. Dílčí komponenty pracovní náplně spolků tvořilo osídlování, zakládání peněžních a jiných hospodářských ústavů nebo pouze asistence při témže, podpora domácí výroby, německých zemědělců (zprostředkování nákupu pozemků, úvěrů, zakoupení a zapůjčení zemědělských strojů), turistického ruchu, německých odborných

³³⁵ Tamtéž, s. 14; Leitsätze des Bundes der Deutschen, Böhmerlandjahrbuch für Volk und Heimat 1921, Eger 1921, s. 81.

³³⁶ Schlesinger, Walther, Zur Geschichte der Schutzarbeit, Neue Wege der Volkstumsarbeit, s. 57.

³³⁷ Landsleute!, Böhmerlandjahrbuch für Volk und Heimat 1920, Eger 1920, s. 4.

³³⁸ Hospodářský charakter je mimo jiné patrný např. ze struktury spolkového kalendáře, jehož část se zabývala hospodářskými otázkami (charakteristika plemen hospodářského zvířectva, chov dobytka, prasat, koní, pěstování plodin, nových rostlinných odrůd, možnosti zkvalitnění půdy, seznamy výročních trhů aj.). B. Landwirtschaftlicher Teil, Bundeskalender für das gemeine Jahr 1907, Prag 1907.

³³⁹ Eduard Strum, majitel Loosdorfer Metallwarenfabrik v Dolním Rakousku/Niederösterreich a člen *Deutschradi-kale Partei* dne 12. června 1911 žádal předsedu BdDO Eduarda Langeru, aby mu z chudých oblastí Orlických Hor/Adlergebirge zprostředkoval německé rodiny za účelem práce v jeho podniku, neboť jej údajně „očistil“ od sociálních demokratů a Čechů a potřebuje nové pracovní síly. (Dopis Eduarda Struma pro Dr. Eduarda Langeru, 12. 6. 1911, SOKA Trutnov, Svaz Němců v Čechách – okresní svaz Vrchlabí). Obdobnou žádost na vedení BdDO podala *Deutscher Volksrat für Böhmen* dne 19. ledna 1912. Ta se zprostředkovaně dožadovala německých dělníků pro slévárnu Ludwiga Breita v Loučné pod Klínovcem/Wiesenthal bei Gablonz. Breitovi se nepodařilo udržet německé dělníky a byl nucen přijmout Čechy, které pro Loučnou představovali údajně vážné nebezpečí. *Deutscher Volksrat für Böhmen*, 19. 1. 1912, SOKA Trutnov, Svaz Němců v Čechách – okresní svaz Vrchlabí.

škol, ve spolupráci s odbornými organizacemi pořádání hospodářských výstav a trhů, osvěta a poradenství, péče o sirotky a organizace dobročinných sbírek.

Spolky disponovaly vlastními hospodářskými převážně drobnými podniky, vyráběly a distribuovaly nejrůznější zboží (tiskárny, knihkupectví, zemědělské podniky, pensiony, hostince, lázně, lesní a ovocnářské školy, výroba či jen distribuce ve vlastní režii komodit jako byly svíčky, sirky, krémy na boty, nádobí, tužky, pohlednice, kolkové známky aj.). Propagace výrobků a služeb probíhala obvykle dle zásad hospodářského nacionalismu. Spolky jej prosazovaly a snažily se ho uplatňovat v každodenním životě jako závazné jednání všech členů německého národa.³⁴⁰ Dalším pracovním segmentem byl národopis „sudetoněmecké domoviny“. Pojil se s bohatou vydavatelskou činností a pořádáním veřejných akcí, které se stávaly manifestací „národní jednoty a síly“ a tím i vlivným nástrojem ovlivňování veřejného prostoru.

Je evidentní, že hospodářsko-podpůrné aktivity souvisely s aplikací vypjatých forem nacionální identifikace (např. jazykový a hospodářský nacionalismus).³⁴¹ Vlivem personální a organizační provázanosti BdD s SdP získávaly cíle a způsob jejich artikulace a realizace během 30. let nacionálně vyostřený ráz, který šel k podobě Henleinova nacionalismu a spolu s ním se blížil k nacionalismu Hitlerova typu. Reprezentanti svazu Hitlerův nástup k moci (1933) vnímali jako vítaný obrat a doklad správnosti své činnosti.³⁴²

„Nacionalismus konce 19. století je pro nás definitivně překonán“, píše vedoucí funkcionář BdD Emil Breuer v polovině 30. let.³⁴³ Na místo něj mělo nastoupit nové „kolektivní smýšlení“ vyjádřené mottem **„Gemeinnutz geht vor Eigennutz!“ – „Obecné blaho má přednost před vlastním prospěchem!“**, které se opakovaně uvádělo v souvislosti s veškerými spolkovými aktivitami.³⁴⁴ Přeměna uvažování „od Já k My“ se stala základní směrnicí výchovně vzdělávacího procesu spolků, kdy „nový duch 1933“ měl ovládnout veškerý veřejný prostor.³⁴⁵

³⁴⁰ „On [BdDiB, pozn. a.] proto od svých členů požaduje, aby tyto stavy [obchodníky, živnostníky, zemědělce, pozn. a.] podporovali nákupem a dalším doporučením. [...] myslete na to, že svým nákupem poskytnete živobytí německému obchodníkovi, německému řemeslníkovi, německému zemědělci a tím ve svém důsledku německému dělníkovi.“ („Er [BdDiB, pozn. a.] verlangt daher von seinen Mitgliedern, daß sie diese Stände [obchodníky, živnostníky, zemědělce, pozn. a.] durch Einkauf und Weiterempfehlung unterstützen. Daher richte ich hier an Sie die Mahnung, denken Sie daran, daß Sie durch Ihren Einkauf dem deutschen Kaufmann, dem deutschen Handwerker, dem deutschen Landwirt und damit letzten Endes auch wieder dem deutschen Arbeiter Lebensmöglichkeiten geben.“) „Deutsche Frauen und Männer!“, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karton č. 5, inv. č. 78.

³⁴¹ „Svůj k svému“, Bundeskalender 1920, Prag 1919, s. 85.

³⁴² Breuer, Emil, Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen. Sein Aufgabenkreis, NT, 26. 3. 1936, s. 3–4; Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen i. J. 1937, Bundeskalender 1939, Teplitz-Schönau [1938], s. 129.

³⁴³ Breuer, Emil, Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen, s. 4.

³⁴⁴ Zásada ve formě uvedeného hesla vyjadřovala princip „obecného zájmu před zájmen jednotlivce“. Ačkoli jej používalo širší politické spektrum Výmarské republiky než jen NSDAP, stal se právě tento princip spolu s rasovým konceptem „nacionální pospolitosti“ (*Volksgemeinschaft*) osou ideologie nacionálního socialismu (srov. Das 25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei, vom 24. Februar 1920, přístupné on-line:

Nové stanovy BdD (1934) vymezily tři hlavní sféry činnosti: národní hospodářství, lidov ýchova a kultura a rozvoj nacionálního společenství. Rozpracovány byly do šesti dílčích segmentů: 1. reorganizace svazů a organizační výstavba, 2. vytvoření pracovních příležitostí, 3. školení funkcionářského sboru, 4. populační politika, svépomocný projekt *Sudetendeutsche Volkshilfe*, 5. zvýšení spolkových příjmů, zavést „nacionální dávku“,³⁴⁶ 6. agitace a nábor.³⁴⁷ Ze spolkového tisku, veřejných akcí, projevů funkcionářů a schůzí lze stanovit upřednostňované pracovní oblasti. V rámci „národního hospodářství“ vévodilo osídlování a přestavba sociální struktury německého obyvatelstva, které se mělo „navrátit ke svým venkovským, zemědělským kořenům“.³⁴⁸ „Nacionální lidov ýchova a kultura“ měly odstranit „jed jménem egoismus“ a zajistit myšlenkovou přeorientaci Němců ve smyslu „vše pro společenství“, pro které bude jedinec připraven přinést jakoukoli oběť.³⁴⁹ „Rozvoj nacionálního společenství“ se pojil zejména s otázkami kvantity a kvality německé populace, tj. s populační politikou.³⁵⁰ Cílem bylo stimulovat smysl pro rodinu, obnovit zdravé a početné rodiny³⁵¹ a zasahovat do sféry dětské úmrtnosti. V této sféře své činnosti svazy ideově předjímal y likvidaci „méněcenných“ jedinců v českých zemích NS-režimem ve 30. a 40. letech. Emil Breuer k úkolům BdD (1936): „My nechceme bezmyšlenkovitě provádět žádnou podpůrnou a sociální péči. Nechceme se starat o méněcennost. Nerozumíme svět, který nechá zdravé hynout a pro slabomyslné staví paláce.“³⁵² V obecné shodě spolky dokázaly symbolicky anticipovat a propagandisticky otevřít to, na co mohla navázat praxe radikálního německého nacionalismu konce 30. let.

<http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html>). Ve smyslu „Ty nejsi nic, Tvůj národ je vše“, se prosazovala idea nového státního a společenského uspořádání dle organického principu. Kolektivistický společenský model figuroval jako protiklad vůči liberální společnosti industriální éry s jejími třídními rozpory a svobodnými jedinci. Zároveň společnost předpřipravoval k bezvýhradnému podřízení se, poslušnosti a obětavosti ve jménu „nacionálního zájmu“.

³⁴⁵ Breuer, Emil, *Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen*, s. 3.

³⁴⁶ Členské příspěvky měla nahradit povinná tzv. nacionální dávka. Tvořena měla být z poplatků vyměřených z výše příjmů, přírážky k přímým daním a poplatků za úřední úkony orgánů „národní skupiny“. Spolek „Bund der Deutschen“, Bratislava, 7. 9. 1937, NA Praha, PMV 225-994-1.

³⁴⁷ *Die Bundesarbeit auf den drei Hauptarbeitsgebieten, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934*, s. 12.

³⁴⁸ Tamtéž; „Unsere Arbeitsaufgaben bis Ende 1936“. Vortrag Bd. Dr. Engelmann vor den Amtswaltern am Bundesfeste in Mähr.-Schönberg, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karton č. 5, inv. č. 78.

³⁴⁹ Breuer, Emil, *Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen*, s. 3.

³⁵⁰ *Bevölkerungspolitik*, 5. Lenzmond 1938, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karton č. 3, inv. č. 57.

³⁵¹ Breuer, Emil, *Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen*, s. 3.

³⁵² „[...] Aber wir wollen nicht gedankenlos keine Wohlfahrtspflege betreiben. Wir wollen nicht das Minderwertige pflegen. Wir verstehen die Welt nicht, die Gesunde verkommen läßt und für Geistesschwache Paläste baut.“ Tamtéž, s. 3.

4. 2. Organizační struktura

Svazy Němců vybudovaly pozoruhodnou funkční organizační strukturu, která byla výsledkem stanoveného pracovního pole a cílů. Spolky se dlouhodobě potýkaly s organizační roztržitostí a názorovými rozdíly. Pod integračním vlivem „sudetoněmeckého osvobozovacího hnutí“ a říšskoněmecké podpory se je dařilo překonat. Efektivita organizační struktury se projevovala zejména při nacionální mobilizaci a při ovlivňování až manipulaci veřejného prostoru.

Osou organizační struktury svazů bylo ústřední vedení, odbočky, spolkové okresy a popř. župy. Doplněvala ji síť důvěrníků a mobilních řečníků, zaměstnanců, členů, pracovní výbory, peněžní ústavy, hospodářská družstva, pracovní zprostředkovatelny, vývařovny, denní útulny pro školáky jako příklad hospodářsko-sociálních organizačních článků, odborné školy, školky, školící zařízení, dětské tábory, ubytovny pro mládež, tiskárny, nakladatelství, knihovny jako příklad výchovně vzdělávacího a kulturně osvětového působení. Organizační články spolků se propojovaly s dalšími strukturami nacionálně definované společnosti a vytvářely neformální sociální sítě (obecní a městská samospráva, politické strany, hospodářské instituce, průmyslové a zemědělské podniky, advokátní kanceláře, univerzita, školy, divadla, nakladatelství, příbuzenské vztahy aj.). Výsledkem byla kooperující síť. Její motor – zásady fungování „nacionálního společenství“: „nacionální svépomoc a solidarita“, leckdy ustupoval ryze osobnímu interesu, resp. ten se často halil do závoje „nacionálního zájmu“.³⁵³ Vyzvednuta by měla být role spolků jako zdroje nejednoho kapitálu, zvláště symbolického.

Spolky fungovaly jako integrující článek mnoha společenských sítí. Staly se společnou platformou všech, kteří se ztotožnili s nabídkou německé nacionální identity. Ta získávala v meziválečném období fázónu „sudetoněmectví“. Z jejich nitra vycházelo organizační jádro projektované „sudetoněmecké společnosti“, s vidinou samosprávy, autarkního hospodářství, vlastního školství a sítě vědeckých a kulturních institucí. Uspořádání „sudetoněmecké společnosti“ mělo ve svém finálním vývoji odpovídat organickému principu uspořádání národního tělesa, charakterizující nacionálně socialistický řád pospolitosti. Demokratická nálepka „nechtěného“ Československa s jeho hospodářskými, sociálními a nacionálními problémy se stávala terčem rétoricky nacionálně vypjaté kritiky. Republika a její demokratická společnost v jejím pojetí byly důkazem chybného organizačního členění, které mělo být nahrazeno

³⁵³ Efektivita spolupráce společenských sítí Němců v českých zemích je předmětem dílčích studií. V souvislosti s hospodářskými aktivitami prokazují omezující vliv aplikace nacionálních hledisek. Srov. Balcarová, Jitka, Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů, s. 191–225; Balcarová, Jitka; Kubů, Eduard, Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu, s. 231–273.

organickým uspořádáním.³⁵⁴ Permanentní kritika liberalismu, demokracie a parlamentarismu, zahájena v období monarchie, se natolik vklínila do mentality části německé společnosti v českých zemích, že nebylo možné, během dvacetiletého trvání demokratické ČSR tato stanoviska změnit. Navíc, stala se významnou součástí politické kultury čs. Němců.

4. 2. 1. Výstavba organizačních jednotek

Organizační výstavba svazů v ČSR, resp. jejich obnova navazovala na předválečné struktury. Odbočky mohly vznikat jen na území republiky. Hlavním působištěm jim však bylo teritorium vymezené hranicemi historických českých zemí.³⁵⁵ Odbočky, které se vznikem Čs. státu ocitly mimo jeho hranice, musely být zrušeny. Formální rozpuštění zahraničních odboček BdDiB proběhlo v letech 1919/1920.³⁵⁶ Na jejich základech vyrostly „nové“ organizace, které prosazovaly „právo na sebeurčení sudetských Němců“ u zahraničních velmocí. Jednotlivé tzv. *Hilfsvereiny* v Rakousku se postupně sloučily v *Hilfsverein für Deutschböhmen und die Sudetenländer*. Vedení odboček BdDiB v Německu převzala po válce obnovená berlínská skupina.³⁵⁷ Na veřejnost vystoupila s protestním prohlášením proti „krvavé vládě českých legionářů“.³⁵⁸ V Německu se z nich konstituoval *Sudetendeutscher Hilfsverein*, který v roce 1925 s rakouským *Hilfsverein für Deutschböhmen und die Sudetenländer* přijal název *Sudetendeutscher Heimatbund*. Reprezentoval ústřední organizaci čs. Němců žijících v zahraničí.³⁵⁹

Svazy měly sídlo v lokálních centrech. Svého samostatného postavení pozbyly se vznikem BdD (1934) v Teplicích-Šanově, jehož součástí se staly jako župy.³⁶⁰ Hlavní orgány svazů představovalo předsednictvo, hlavní výbor, dozorčí rada a smírčí soud. Nejvyšším statutárním orgánem byla výroční valná hromada či sjezd. Zde se rozhodovalo o zásadních záležitostech a volilo nové vedení. Sjezdy se vyvinuly v hojně navštěvované veřejné akce se specifickým

³⁵⁴ Peters, Gustav, Parlamentarismus und völkische Selbsthilfe, *Deutsche Arbeit*, 20, 1921, 1, s. 139–142; Koberg, Fritz, Von deutscher Gemeinschaft. Versuch eines Abrisses über Sozialreform und Sozialpädagogik, Eger 1922, s. 3–8; Ullmann, Hermann, Das große Ziel, s. 18–20; Jesser, Franz, Unsere Schutzarbeit und die Volksbildung, in: *Volksbildung und Schutzarbeit*, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1928, s. 4; Organische Zusammenfassung der Volksgruppen, *Deutsche Arbeit*, 32, 1933, 2, s. 113–115; Wehrenfennig, Gottfried, Vom rechten Volkstumsarbeiter, in: *Neue Wege der Volkstumsarbeit. Grundgedanken und richtungweisende Vorträge zur Arbeit im Bund der Deutschen*, Teplitz-Schönau 1936, s. 4–5.

³⁵⁵ Slovensko se stalo předmětem zájmu BdD v druhé polovině 30. let, kdy se zde snažil navázat užší spolupráci s DKV. Zpráva o rozšiřování vlivu „Bund der Deutschen“ na Slovensko, NA Praha, PMV 225-994-1.

³⁵⁶ Jednalo se o 57 místních skupin, z nichž 31 bylo v Rakousku a 26 v Německu. Výroční zprávy BdDiB 1919–1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 117; Bund der Deutschen Schlesiens, SJ, 1927, s. 184.

³⁵⁷ Cílem berlínské odbočky podle agitačního letáku bylo získat pro „3 ½ milionů Němců z Čech, Moravy a Slezska sebeurčovací právo a svobodu pro Německé Čechy (*Deutschböhmen*) a německou Sudetskou zemi (*das deutsche Sudetenland*)“. Leták: Drei Fragen. Wer sind wir? [1936], Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen in Böhmen, Ortsgruppe Berlin, R 57 neu-1004-8.

³⁵⁸ *Sudetendeutsche Arbeit im Reiche, Der Sudetendeutsche*, 1924, 3–5, s. 2.

³⁵⁹ Zprávy o tzv. iredentě, NA Praha, PMV 225-347-7.

³⁶⁰ Srov. příloha č. 12.

úkolem prosazovat vědomí „německé sounáležitosti“. Měly podpořit „ideu jednoty německého národa“ a v místě konání stimulovat nacionální činnost. Tisícům návštěvníků nabízely pestrý program. Sjezdy se konaly na různých místech českých zemí a zprvu se prezentovaly jako slavnosti českých, šumavských, slezských či jiných Němců, které postupně ustupovaly oslavám „sudetských Němců“. Tím se podporovalo zakotvení konstruktů „sudetoněmecké identity“. Při přípravách valných hromad spolky upozorňovaly již několik měsíců předem v regionálních, zejména v německo-nacionálních periodicích, na termín plánované akce a kategoricky žádaly ostatní korporace, aby v těchto dnech nekonalý žádné jiné veřejné akce.

Klíčovou roli při výstavbě organizační struktury (jak v období monarchie, tak v ČSR) sehráli misionáři „nacionální myšlenky“ tzv. putující učitelé a řečníci. Hustá síť spolkových odboček, zvláště v periferních částech německého osídlení, byla jejich zásluhou. V letech reorganizace (1933–1935) se z nich stala prodloužená kontrolní ruka teplického vedení. Cestovali po republice, navštěvovali spolkové důvěrníky spolu s místními představiteli nacionální elity a mapovali stav německé komunity z hlediska hospodářského, sociálního, školského a kulturního. Následně vypracovávali podrobné situační zprávy.³⁶¹

Základními organizačními jednotkami byly místní odbočka (*Ortsgruppe*), reorganizovaná v roce 1934 na spolkovou/svazovou skupinu (*Bundesgruppe*) a okresní svaz (*Bezirksverband*), od roku 1934 spolkový/svazový okres (*Bundesbezirk*). V čele stálo předsednictvo (předseda, jednatel, pokladník, popř. další). Dochované kusé seznamy členů předsednictev ukazují na značné rozdíly v jejich počtu. Nebylo výjimkou, že jedna a tatáž osoba zastávala dva i více funkcionářských postů anebo že v čele odboček stál jen předseda s jednatelem.³⁶² Předsednictvo se (ne)pravidelně scházelo na schůzích. Z několika analyzovaných protokolních knih lze vysledovat výrazné difference v pravidelnosti zasedání – téměř od každodenních setkání během příprav veřejných akcí, přes týdenní a měsíční schůze až po zasedání s mnohaměsíčními pauzami.³⁶³ Valná hromada nižších organizačních složek se zpravidla konala na začátku roku. Přednesené pracovní zprávy sloužily jako podklad pro roční pracovní zprávy ústředních vedení, prezentované na výročních sjezdech.

³⁶¹ BdD zpočátku v Čechách zaměstnával dva „putující učitele“ (Dr. Tursch a Otto Zerlik), na Moravě a ve Slezsku rovněž po dvou pracovnících. Posléze připadl jeden agitátor na dvě župy s půlroční službou. Greiner, A., *Berichterstattung – Veränderungen in den Gliederungen – Stand der Umbildung, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934*, s. 68–69.

³⁶² Hlášení o složení výborů svazového okresu a svazových skupin, Odry/Odrau, SOkA Nový Jičín, Svaz Němců – okresní svaz Odry, č. 63; totéž pro okresní svaz Slavonice/Zlabings, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karton č. 1, inv. č. 21.

³⁶³ Kniha zápisů 1899–1929, SOkA Teplice, Svaz Němců v Čechách – místní skupina Bystřany, karton č. 9, inv. č. 1; Kniha zápisů ze schůzí 1915–1926, 1927–4/1938, tamtéž, Svaz Němců v Čechách – místní skupina Duchcov, č. 55, 56; Kniha zápisů I., tamtéž, Svaz Němců v Čechách – místní skupina Háje 1899–1935; Kniha zápisů ze schůzí 1895–1906, SOkA Jablonec nad Nisou, Svaz Němců v Čechách – místní skupina Josefův Důl.

Schválením stanov výnosem ministerstva vnitra (3. duben 1934) se formálně otevřela cesta ke vzniku BdD, o jehož zřízení a názvu se usnesl sjezd BdDiB v roce 1933 v Jablonci nad Nisou. „Sudetoněmecká ‘obranná’ práce“ měla takto údajně překonat svou roztříštěnost.³⁶⁴ Symbolem sjednocení svazů Němců se stal 40. sjezd BdDiB v Litoměřicích/Leitmeritz (1. červenec 1934),³⁶⁵ který byl zároveň ustavujícím sjezdem BdD.³⁶⁶ Integrace a navazující reorganizace dosavadní struktury s sebou přinesly župní zřízení, zavedení vůdcovského principu,³⁶⁷ jmenovací právo namísto volby, zjevnou nacionální radikalizaci, verbální projevy loajality vůči republice a systematickosti ve všech pracovních oblastech. Zásadní BdD spravovaly svazové vedení (*Bundesleitung*), svazový výbor (*Bundesausschuß*), vůdcovská rada (*Führerrat*), pracovní komory (*Arbeitskammern*), schůze (výroční valná hromada a pracovní porady), dozorčí rada (*Aufsichtsrat*) a smírčí soud (*Schiedsgericht*).³⁶⁸ Dle nově zavedeného vůdcovského principu na úrovni všech

³⁶⁴ Statutární změny se týkaly především zřizování žup, změny titulatury funkcionářů, jejich volby, popř. jmenování aj. Zřízení reorganizovaných skupin, okresů, žup a povolení jejich stanov si vyžadovalo schválení zemských úřadů. K reorganizaci nejdříve došlo v Čechách uvnitř BdDiB během 1934. Počátkem 1935 hromadně podávaly žádosti na změnu stanov okresní svazy spolkových žup. Wenzelides, Otto, Der Bund der Sudetendeutschen, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3; Korespondence předsedy BdDSch s okresním předsedou Josefem Dresselem, Žulová/Friedeberg, 30. 8. 1934, tamtéž, karton č. 3, inv. č. 4.

³⁶⁵ Litoměřické shromáždění se zabývalo otázkou „sudetoněmeckého praporu“. Byl schválen návrh se dvěma úzkými černými pruhy a jedním širokým červeným pruhem uprostřed. Návrh schválili zástupci BdD, DKV, DTV, *Sängerbund der Sudetendeutschen* a SHF. Zpráva k výročnímu sjezdu Bund der Deutschen v Litoměřicích, 1934, NA Praha, PMV, 225-993-1.

³⁶⁶ An alle Deutschen!, Der Bund, 1934, s. 343. Složení ústředního vedení BdD po litoměřickém sjezdu: vůdce Gottfried Wehrenfennig, evangelický kněz; jeho zástupci JUDr. Rudolf Schubert, advokát; Hermann Brass, továrník a Emil Breuer, ředitel liberecké spořitelny. **Župní vůdci:** Šumavská župa – Rudolf Grohmann, archivář, Český Krumlov/Krummau, kancelář tamtéž; Chebská župa – JUDr. Walther Sturm, spolkový advokát, Drahovice/Drahowitz, kancelář v Karlových Varech; Župa severozápadních Čech – MUDr. Heinrich Heidler, praktický lékař, Chomutov, kancelář tamtéž; Labská župa – Fritz Winter, správce, Střekov/Schreckenstein, kancelář v Ústí nad Labem; Severočeská župa – Josef Renger, bankovní úředník, Horní Jindřichov/Oberhennersdorf, kancelář v Rumburku; Ještědsko-Jizerská župa – Herbert Palme, úředník, Jablonec nad Nisou, kancelář tamtéž; Východočeská župa – ing. Ferdinand Liebich, starosta, Trutnov, kancelář tamtéž; Severomoravská župa – Hermann Brass, továrník, Zábřeh/Hohenstadt, kancelář v Olomouci; Jihomoravská župa – Matthias Krebs, učitel odborné školy, Brno, kancelář tamtéž; Slezská župa – Otto Wenzelides, spolkový advokát, Opava, kancelář tamtéž; Župa Praha – Leopold Schürer, Praha. Von der Arbeitsführung, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 99.

³⁶⁷ Podle „vůdcovského principu“ je skupina (národ, korporace aj.) bezvýhradně podřízena jednomu vůdci, který za svá rozhodnutí přebírá veškerou zodpovědnost. Vůdcovský princip, zaměřený proti demokracii a parlamentarismu, vládně ve všech formách fašismu.

³⁶⁸ **Ústřední vedení** (výkonný aparát, 20 členů): vůdce, jeho tři zástupci, tři vůdci jmenovaní členové ze svazového výboru, z něho volených 12 členů skupin, jednatel. Vedení disponovalo vlastním zapisovatelem, pokladníkem a jejich zástupci. Mělo právo konzultace s vůdcovskou radou, přijímat a vylučovat členy spolku, schvalovat stanovy odboček, přijímat za členy nové odbočky, okresy a župy, anebo tyto rozpustit. **Svazový výbor:** vůdce, tři zástupci, 12 členů jmenovaných vůdci, 16 členů volených na valné hromadě na návrh vůdcovské rady, zástupci župních výborů a jednatel. Zasedání výboru řídil vůdce nebo jeho zástupce. Jeho kompetencí byla kontrola činnosti žup, jejich vedení a definování pracovních programů. Vůdce, tři zástupci a vůdci žup společně tvořili **vůdcovskou radu**. Ta určovala ideologické a pracovní směrování a hranice odboček, okresů a žup. **Pracovní komory** s maximálně 45 členy měly funkci poradní. **Schůze** se členily na výroční valné hromady/sjezdy a na pracovní porady, popř. mimořádné valné hromady. Devítičlenná **dozorčí rada** spravovala finance. Spory v rámci spolku řešil patnáctičlenný **smírčí soud**. Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [1934], s. 2, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114; Stanovy Bund der Deutschen, Teplice-Šanov 1934, s. 12–19, Archiv hlavního města Praha, MHMP II, NVP, odbor vnitřních věcí, spolkový katastr, XXII/0099.

organizačních jednotek zavládl vůdce.³⁶⁹ V čele BdD stanul svazový vůdce (*Bundesführer*), v čele župy župní vůdce (*Gauführer*), ve vedení okresu byl analogicky okresní vůdce (*Bezirksführer*) a vůdce odbočky (*Bundesgruppenführer*) stál v čele skupiny.³⁷⁰ Vůdci všech stupňů disponovali rozsáhlou pravomocí.³⁷¹ Např. svazový vůdce, který byl volen na valné hromadě na návrh župních vůdců, jmenoval své tři zástupce, s nimiž řídil prakticky celou činnost svazu (*Volkswart, Wirtschaftswart, Kulturwart* – referenti pro věci nacionální, hospodářské a kulturní).³⁷²

Sjezdy jednotlivých svazů (vyjma *Deutscher Böhmerwaldbund*) se během roku 1934 oficiálně usnesly na připojení k BdD, provedení statutárních změn a na pořádání příštího sjezdu jako „oslav y sudetských Němců na jejich cestě sjednocení“.³⁷³ Heslem slavnostních sjezdů roku 1935 bylo, stejně jako slučovacího litoměřického sjezdu, „S novým duchem k novému dílu!“.³⁷⁴ V letech 1934 a 1935 uzavřel BdD se zástupci jednotlivých svazů smlouvy, na jejichž základě probíhala postupná reorganizace. Nejusilovněji se jednalo o finančních odvodech ústřednímu vedení a o výši členských příspěvků. V tomto ohledu se nejednalo o žádnou jednotnost (různě stanovené výše finančních odvodů žup ústředí, odlišná výše členských ročních příspěvků aj.).³⁷⁵

Ústředí vyzývalo své funkcionáře k intenzivní práci slovy, jako by „šlo o bytí a nebytí německého národa“.³⁷⁶ Veškeré úsilí mělo směřovat k prosazení již uvedené zásady „*Gemeinnutz geht vor Eigennutz*“, které bylo výrazem organického principu, na jehož základě se měla

³⁶⁹ Wenzelides, Otto, *Der Bund der Deutschen, Bundeskalender 1936*, Teplitz-Schönau [1935], s. 124.

³⁷⁰ Vůdci byli voleni na tři roky. Rundschreiben, Bundesleitung d. Bundes d. Deutschen, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 14, inv. č. 28.

³⁷¹ Vůdce svazu mohl dle svého uvážení odvolat kteréhokoliv župního vůdce. Ti měli stejnou pravomoc vůči okresním vůdcům a ti vůči místním vůdcům. Svazový vůdce byl odpovědný za provedení všech usnesení výročních valných hromad, svazového vedení, svazového výboru a vůdcovské rady. Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [1934], s. 2, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114.

³⁷² Zástupci vůdce ve funkcích *Volkswart, Wirtschaftswart, Kulturwart* analogicky působili na úrovni skupin, okresů a žup. *Volkswart* „referent pro věci národní“ řídil svépomocný projekt *Sudetendeutsche Volkshilfe*, chod pracovních táborů (*Arbeitslagerbewegung*), dětskou sociálně podpůrnou ozdravovací akci (*Kinderhilfswerk*) a spolupráci s ostatními spolky. *Wirtschaftswart* „hospodářský referent“ dohlížel na „ochranu“ půdy a německého vlastnictví, okresní pracovní zprostředkovatelny, pracovní tábory z hlediska hospodářského, německé osídlování aj. *Kulturwart* „kulturní referent“ zodpovídal za školení spolkového úřednictva, nacionální výchovu mládeže, lidovychovu, vlastivědu a rodopisný výzkum německých rodin. S referenty se zřizovaly poradní sbory (*Volksrat, Wirtschaftsrat, Kulturat*). Oběžníky a přípisy teplického ústředí, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 9, inv. č. 20; totéž, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – okresní svaz Slavonice, karton č. 5, inv. č. 72.

³⁷³ Změny stanov nepřijímaly podřízené složky vždy bez výhrad. K pozměňovacím návrhům stanov učinily řadu připomínek a vlastních návrhů. Satzungen BdD (1933–1934), NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 10; Bund der Deutschen Schlesiens, Altwaterbote, 1934, 9, s. 134.

³⁷⁴ „*Mit neuem Geist zu neuem Werk!*“

³⁷⁵ Stanovy zakotvily mezi ústředím, župami, okresy a skupinami výrazné rozdíly zvláště ve finančních otázkách. Skupina byla povinna odevzdat 1/8 svých veškerých příjmů okresu, 2/8 župě a 4/8 teplickému ústředí. K dispozici jí zůstala pouhá 1/8. Stanovy výrazně posílily úlohu okresních, župních a ústředních orgánů na úkor odboček. An alle Gaue und Bundesbezirke, Bundesleitung d. Bundes d. Deutschen – Rundschreiben Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 114; Stanovy – svazový okres Slavonice, Stanovy – svazová skupina Slavonice, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 1, inv. č. 8, 9.

³⁷⁶ Breuer, Emil, Ein „Bund der Deutschen“, SJ, 1933, s. 88; Rundschreiben Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3, An alle Gaue und Bundesbezirke, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114.

vybudovat německá jednota (nacionální pospolitost). Na schůzích župních výborů se přednostně diskutovala otázka zřizování „nových“ odboček/skupin a okresů. „Oživit“ se měly všechny nečinné odbočky a zakládat nové ve všech německých obcích a v obcích s dostačující německou minoritou. Dalším bodem ustavičného jednání se stal výkup zemědělské půdy pro systematickou německou osídlovací činnost, která měla vytvořit „německé zázemí“.³⁷⁷

Zavedení župní struktury nebylo ničím neobvyklým.³⁷⁸ Dle žup byly členěny např. DKV a DTV. Jejím vehementním zastáncem byl Emil Breuer.³⁷⁹ Původní počet osmi žup svazu se později rozšířil na jedenáct.³⁸⁰ Nižší organizační složky (skupiny, okresy) musely uspořádat ustavující shromáždění s nadiktovaným programem nejpozději do poloviny června 1935.³⁸¹ Hlavními úkoly skupin byl nábor členů, agitace za „národní jednotu“, výchova k „němectví“ a obstarávání finančních prostředků.³⁸² Mezi skupinami působily odborné odbočky (*Fachgruppen*), např. dělnické, živnostenské, divadelní, pro obnovu krojů, vědu a umění aj. Výchozím kritériem pro jejich členění bylo pohlaví a věk členů, tj. odbočky mužské, smíšené, odbočky pro ženy a dívky a mládež. Některé názvy odboček odkazují na své ideové vzory: *Bundesgruppe Ritter von Schönerer*, *Bundesgruppe Hans Knirsch* aj.³⁸³ V roce 1936 působilo 89 okresů³⁸⁴ včele s okresním vůdcem. Šest jeho nejbližších spolupracovníků formovalo okresní vůdcovský úřad (*Bezirksführeramt*), který představoval jádro okresního výboru

³⁷⁷ Schutzarbeit an Boden und Besitz, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, Troppau [1935], s. 25–27.

³⁷⁸ O župním zřízení se jednalo již v srpnu 1920 na valné hromadě BdDiB v Chebu. (Výroční zprávy o činnosti BdDiB, 1919–1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 117). V čele župy stál vůdce a hlavní výbor. Skládal se z vůdce, tří zástupců, zapisovatele, pokladníka, jednatele a jejich zástupců a účetního. Dalšími členy byli tzv. členové bez zvláštního úřadu, přespolní členové, poradci, zástupce skupin, sekretář a pomocná úřednice. Finančním záležitostem se věnovaly schůze předsednictva. Finanční či jiná materiální podpora se poskytovala na základě podané žádosti. Dochovaná spolková agenda Slezské župy BdD a okresu Slavonice obsahuje značné množství žádostí. Das Hauptausschuß des Bundes der Deutschen Schlesiens im Jahre 1934, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 9–10.

³⁷⁹ Breuer, Emil, Das Werden des Bundes der Deutschen, Der Jeschken-Iser-Gau, s. 95–96; Breuer, Emil, Ein „Bund der Deutschen“, SJ, 1933, s. 88.

³⁸⁰ Župa *Böhmerwald/Šumavská*, *Egerland/Chebská*, *Elbegau/Labská*, *Jeschken-Isergau/Ještědsko-Jizerská*, *Nordböhmen/Severočeská*, *Südmähren/Jihomoravská*, *Schlesien/Slezská*, *Nordmähren/Severomoravská*, *Nordwestböhmen/Severozápadních Čech*, *Ostböhmen/Východočeská*, zvlášť stála *Gau Prag/Pražská*. Arbeitsbericht, 1935, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 9, inv. č. 20.

³⁸¹ Oběžník teplického ústředí ohledně konání valných hromad, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 3, inv. č. 4.

³⁸² Instrukční materiál teplického ústředí, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3.

³⁸³ Oběžníky a výzvy vedení BdD 1935–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 112; Leták: Bund der Deutschen, Gau Südmähren. 30 Jahre. Akademische Bundesgruppe Brünn, BayHStA München, Slg. Varia 33 – Bund der Deutschen.

³⁸⁴ Z 89 okresů působilo sedm ve Východočeské župě, čtyři v Ještědsko-Jizerské, sedm v Severočeské, šest v Labské, osm v Severozápadočeské, devatenáct v Chebské, devět v Pošumavské, deset v Severomoravské, třináct v Jihomoravské, šest ve Slezské župě. Lorenz, Alfred, Die Mittelaufbringung, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, Jahresbericht des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau 1937, s. 143.

(*Bezirksausschuß*).³⁸⁵ Územní rozsah okresů se v letech 1936–1937 přizpůsobil politickým okresům, čímž se jejich počet zredukoval.³⁸⁶ Teplické vedení zřizovalo v každém okresu ústřednu (*Bezirksgeschäftsstelle*). Byla základnou pro agitaci, nábor členstva a organizaci veškerých hospodářsko-podpůrných aktivit.³⁸⁷

Tzv. práce žen (*Frauenarbeit*) či tzv. ženské hnutí (*Frauenbewegung*) v rámci spolků získala vlivem jejich integrace na systematickosti a organizovanosti. Nově se přistoupilo k povinnému zřizování ženských skupin v každé obci s více než 2 000 Němců. Včele skupiny stála tzv. žena skupiny (*Gruppenfrau*). V ostatních obcích s menším podílem Němců se u stávajících skupin vytvořil Pracovní výbor pro ženskou práci (*Arbeitsausschuss für die Frauenarbeit der Bundesgruppe*). V okresech a župách se zřizoval obdobný výbor v čele s tzv. ženou okresu (*Bezirksfrau*) nebo tzv. ženou župy (*Gaufrau*).³⁸⁸ V roce 1935 byl podíl žen na celkovém počtu členstva 32,9 %, v roce následujícím 33,9 %.³⁸⁹

Nepostradatelnost žen ve spolkových strukturách se zdůvodňovala jejich rolí v „národním tělese“, kde zajišťovaly základní buňku národa, tj. „spořádané, početné a zdravé rodiny“ a výchovu oddaných národních příslušníků. Žena dle spolkové agitace měla opustit veřejnou sféru života a navrátit se do soukromého kruhu rodiny. Akcentovaly se údajně nejkrásnější životní cíle každé ženy: role matky a manželky. Apelovalo se na naplňování smyslu manželství a otázka bezdětnosti a početnosti rodin přestávala být soukromou záležitostí. Jako „ochránkyně duchovního dědictví a správkyne národního majetku“ se označovala za spolutvůrkyni národního hospodářství. Proto patřila k žhavým objektům hesel hospodářského nacionalismu.³⁹⁰

Spolky měly zajistit „náležitou výchovu německé ženy a matky“, která společnosti odevzdá jedince oddané německému národu a která jako řádná německá hospodyně bude nakupovat u ryze německých obchodníků a v domácnosti bude používat výrobky jen německé provenience, tj. vést

³⁸⁵ Z okresního výboru si vůdce vybral tři zástupce. Výkonným orgánem výboru bylo okresní vedení: vůdce, tři zástupci, zapisovatel, pokladník, referent pro věci náboru, tiskový referent a jejich zástupci. Vedení okresu předkládalo župě měsíční zprávy ve formě vyplněných předtištěných formulářů. Informovaly o vůdci okresu, složení výborů, finanční situaci, o konaných veřejných akcích a schůzích, přijatých usnesení apod. Tiskopisy teplického ústředí, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton, č. 9, inv. č. 20; totéž, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 5, inv. č. 80; Neue Satzungen, 1935, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 3, inv. č. 4; Zápisy ze schůzí svazového výboru 1935–1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 114.

³⁸⁶ Instrukční materiál teplického ústředí, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

³⁸⁷ Veranstaltungen und Vereine, NT, 3. 6. 1937, s. 4–5.

³⁸⁸ Tamtéž.

³⁸⁹ Czermak, Franz, Die Organisationsarbeit – das Werkzeug der Arbeit, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 126.

³⁹⁰ Everes, Maria, Frauenarbeit im Bunde, Volk und Heimat! Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, Brünn 1937, s. 29–30, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Drucksachen, Bund der Deutschen, Bundesbezirk Znaim, R 57 neu-1136-1.

domácnost na principech konzumního hospodářského nacionalismu. Ve spolku ženy zodpovídaly za charitativní a sbírkové akce, pletení svetrů a šití kabátků pro děti, organizovaly plesy, ozdravné pobyty dětí, vánoční nadílky, udělovaly bezplatnou stravu apod.³⁹¹

Květnem 1936 získalo ženského hnutí jednotnější ráz vydáváním měsíčního pracovního listu *Frauenarbeit im BdD* (leden 1938 přejmenován na *Frauenschaften*). Rozmach SdP zasáhl. Na základě dohody mezi ústředím svazu a zastupitelkou ženského hnutí strany (*SdP-Frauenschaft*), byly ženské složky spolku k 30. červnu 1938 rozpuštěny. Členky se zařadily do mužských odboček a stranických struktur určených ženám a dívkám. Hnutí *SdP-Frauenschaft* dohlídlo na to, aby se každá jeho členka stala členkou BdD a aby tyto povinně navštěvovaly spolkové akce.³⁹² Po Mnichově 1938 se *SdP-Frauenschaft* začlenilo do *NS-Frauenschaft*.

Spolková agitace soustavně akcentovala nezbytnost „čerstvé mladé krve“ ve spolkových řadách, tj. přítomnost dorostu jako záruky budoucnosti národa.³⁹³ V rámci svazů se zformovala tzv. hnutí mládeže. Uplatňovala se zejména při veřejných akcích, kterým svou účastí dodávala demonstrativní ráz. Fungovala jako akcelerator národní mobilizace.

Zájem spolků v rámci tzv. péče o mládež (*Jugendpflege*) směřoval k dorostu ve věku 14–20 let. Organizační základy pro podchycení mladých členů byly dány v době monarchie (výbory pro činnost s mládeží na úrovni odboček, okresů a ústředí). Snadno ovlivnitelná mladá generace vyrůstala zřetelně pod vlivem výchovné *völkisch* ofenzivy. Zdůrazňovala se *völkisch* podstata veškerých aktivit pro mládež, jejichž jádrem bylo tzv. *völkisch* školení.³⁹⁴ Podle vyjádření spolkového časopisu, do mládeže se intenzivně „pumpovala ideologie velké síly“ a představa „Bohem požehnaného velkého Německa“.³⁹⁵ Spolky vydávaly bohatý výchovně koncipovaný tištěný materiál. Nejrozšířenější byly brožury tzv. *Jugendbüchlein*. Jejich obsah a forma obratně a nenásilnou cestou seznamovaly jedince v citlivém věku dospívání s „velikostí“ německého národa, akcentovaly příslušnost k němu, zprostředkovávaly ideje „velkoněmeckého“ obsahu,

³⁹¹ Vereine und Veranstaltungen, DP, 9. 12. 1931, s. 7; Veranstaltungen und Vereine, NT, 27. 6. 1937, s. 9.

³⁹² Zápis z jednání BdD s SdP, 11. 3. 1938, přítomni: za SdP Dietl, Fritz Köllner, Pompe, za BdD Franz Czermak, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 4; Rundschreiben, příloha zprávy zemského prezidenta Brno, Spolek „Bund der Deutschen“, rozpuštění ženských skupin, 25. 6. 1938, NA Praha, PMV 225-994-3; Verhandlungsschrift, 19. 4. 1938, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 2.

³⁹³ Jugend- und Erziehungsarbeit, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 29–30; srov. příloha č. 25.

³⁹⁴ Školení v četbě map, střelbě, zpravodajství, vyhotovení situačních zpráv, v první pomoci, stavbě stanu, odhadu vzdálenosti, vaření v přírodě aj. Ansorge, August, Die Jugendpflege im Rahmen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Prag 1917, s. 3–5, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau, R 57 neu-1137-3.

³⁹⁵ Jugendbüchlein für das Jahr 1921–22, Teplitz-Schönau [neuv.].

prvky rasové teorie, obsah pojmosloví „krev a půda“ a mimo jiného upevňovaly „válečného ducha“.³⁹⁶

Stanovy spolků opravňovaly zřizovat skupiny mládeže v rámci odboček, okresů, popř. žup. Verbování dorostu probíhalo během speciálních akcí, které se často pořádaly ve spolupráci s DTV a organizací venkovského dorostu *Landständische Jungmannschaft* (např. každoměsíční besedy *Heimatabend*, týdenní akce *Heimatwochen*, *Jugendwochen*, schůze mládeže, vzdělávací kursy aj.).³⁹⁷ Zdařilým nástrojem náboru byly ubytovny a boudy pro mládež často v turisticky atraktivních lokalitách čs. pohraničí a jiné objekty určených pro mládež a trávení jejího volného času.³⁹⁸

Zvlášť důmyslně vybudovanou organizaci měla mládež v Čechách v rámci BdDiB. Nazývala se *Bundesjugend/Bundes-Jugendbewegung* a byla založena v roce 1919.³⁹⁹ Nakonec se začlenila do struktur DTV. Podle prohlášení zástupců BdDiB (30. listopad 1933) spolek likvidoval svou činnost směřující k výchově mládeže a přenechal ji DTV.⁴⁰⁰

Jednou ze strategií spolkových funkcionářů při výstavbě spolkových struktur byla její kritika, která plnila funkci nacionální stimulace. Z neuspokojivého stavu se obviňovalo nejen „nepřátelské vnější prostředí“, ale i Němci samotní spolu s jejich údajnou „vlažností a slepostí k národní věci“.⁴⁰¹ Svůj podíl na tom měla atmosféra poválečné nejistoty umocněná stanoviskem čs. administrativy, která svazy považovala (obdobně jako administrativa rakouská) za organizace „protistátního charakteru“. Celorepublikově zapůsobil zákaz slezské *Nordmarky* (1921).⁴⁰² Funkcionáři a Němci jinde v republice se obávali, že by nově založené odbočky mohl potkat stejný „osud zákazu“ a že by se mohli dostat do konfliktu s novou státní mocí.⁴⁰³ Zřizování odboček se potýkalo se silným nesouhlasem českého obyvatelstva. Např. v únoru 1922 se v Loděnicích/Lodenitz na Opavsku konalo úředně povolené ustavující shromáždění místní

³⁹⁶ Úryvek z uvedeného časopisu poukazuje na statečnost německého vojáka a na rozdíl mezi státním uspořádáním Velké Británie a Německa, kdy se na jedné straně vyzdvihuje instituce „národ“ a na straně druhé se snižuje instituce „parlamentu“: „Rozdíl. V rozhovoru o válce mezi Německem a Anglií udeří Angličan pěstí do stolu a vzrušeně volá: Náš parlament by bojoval do poslední pence! – Němec však odpoví: A náš národ do poslední kapky krve!“ Tisk pro mládež rovněž uváděl citáty „velkých Němců“, jako byl např. Otto von Bismarck aj. *Jugendbüchlein für das Jahr 1921–22*, s. 55, 76; Zpráva o „Bund der Deutschen“ a jeho činnosti mezi německou mládeží, NA Praha, PMV 225-992-4.

³⁹⁷ *Jugend- und Erziehungsarbeit, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934*, s. 29.

³⁹⁸ *Bund der Deutschen Schlesiens, Altvaterbote*, 1930, 2, s. 31.

³⁹⁹ Berthold, Dunja, *Die Sudetendeutsche Jugendgemeinschaft. Deutsche Jugend in Böhmen 1918–1939. Beiträge des Waldkraiburger Kolloquiums*, Becher, Peter (hg.), Benediktbeuern, 1993, s. 25; Zpráva o ilegálním působení skupin mládeže spolku „Bund der Deutschen in Böhmen“, NA Praha, PMV 225-992-4.

⁴⁰⁰ Pokud BdDiB hodlal zřizovat skupiny mládeže (*Jugendgruppen*), mohl tak i nadále činit na podkladě svých stanov. Zpráva o ilegálním působení skupin mládeže spolku „Bund der Deutschen in Böhmen“, NA Praha, PMV 225-992-4.

⁴⁰¹ *Bund der Deutschen Schlesiens, SJ*, 1925, s. 82.

⁴⁰² Tamtéž.

⁴⁰³ Srov. Balcarová, Jitka, *Bund der Deutschen Schlesiens*, c. d.

odbočky. Zmařit ji hodlala skupina Čechů (asi 60), která vtrhla na jednání do hostince s pokřikem „Vyhod'te je ven, hod'te mi sem jednoho!“⁴⁰⁴ Podobné české akce nebyly ojedinělé. Čeští hraničáři již před první světovou válkou cíleně narušovali akce svých nacionálních konkurentů. Jak se praví v českém tisku: „Jí [*Nordmarce*, pozn. a.] se podařilo do roku 1914 zahrnout v některých obcích, v tzv. koridoru mezi Opavou a Krnovem. V jiných českých obcích hraničáři ustavující schůze Nordmarky rozehnali.“⁴⁰⁵

Ať problémy organizačního charakteru byly jakékoli povahy a intenzity, mezi slovy kritiky zaznívaly i výroky spokojenosti. Zdárný vývoj na počátku 20. let si pochvalovali představitelé BdDiB. Místopředseda Gustav Scholz na valné hromadě v Liberci/Reichenberg (1924) konstatoval, že spolek v letech 1921 a 1922 zaznamenal své „největší zmohutnění a rozšíření téměř do každé německé vesnice“. V následujících letech se vývoj zpomalil. Údajná příčina: „poválečná hospodářská krize, nezaměstnanost a zkažené myšlení Němců, kteří se odvrátili od vlastního národa ke kosmopolitismu“.⁴⁰⁶ Na situaci měla také zřejmě vliv silná politizace společnosti. Ze spolků odcházely některé sociální skupiny, které vstupovaly do struktur politických stran.⁴⁰⁷ Spolkoví funkcionáři v nich spatřovali jednoho ze svých zásadních konkurentů.⁴⁰⁸

Ve druhé polovině 20. let se spolková kritika zaměřila na německý politický aktivismus, kterému se postupně dařilo otupovat německé obyvatelstvo ve vnímání nekonstruktivních, militantně laděných, nacionálně vyexponovaných projevů německého negativismu. Léta rozvoje aktivismu a hospodářské konjunktury spolky označovaly za dobu úpadku „nacionální myšlenky“. Samy strádaly nedostatkem nových členů, čemuž odpovídala i jejich finanční situace.⁴⁰⁹ Vzpomínka Emila Breuera na rok 1926, kdy se ujal vedení libereckého spolkového okresu, stagnující vývoj potvrzuje: „Spolkové okresy nemohly v oblasti své působnosti vykonávat téměř

⁴⁰⁴ Lodnitz, *Neue Zeit* (dále jen NZ), 27. 10. 1923, s. 4; bližší informace o incidentu v soudních aktech se nepodařilo nalézt.

⁴⁰⁵ „Kulturverband“ a „Bund der Deutschen“ odnárodňují na Hlučínsku, Bezručův kraj, 1. 6. 1928, s. 2.

⁴⁰⁶ Festschrift für die 30. Hauptversammlung des Bundes der Deutschen in Böhmen, Reichenberg, 28. bis 30. Brachmonds 1924, NA Praha, PMV 225-41-20.

⁴⁰⁷ Např. německé dřevorubce na Šumavě údajně získala německá sociální demokracie. Spolek opouštěli s odůvodněním, že sociálně demokraticky organizovaní dělníci nesmějí náležet žádné *völkisch* organizaci. Obdobě se dělo v obcích se silnou pozicí německých agrárníků, z jejichž strany zaznívaly hlasy o zbytečnosti *Deutscher Böhmerwaldbund*. Von deutschen Vereinen im Auslande, *Der Auslandsdeutsche*, 1921, 4, s. 113.

⁴⁰⁸ Údajně zemědělec organizovaný u německých agrárníků odmítal stát se členem BdDiB. Německé sociální demokraty a křesťanské sociální spolek kritizoval za politizaci dětí ve školách a za potlačování „národní myšlenky“. Policejní relace, valná hromada místní skupiny BdDiB v západních Čechách 1927, NA Praha, PMV 225-347-6.

⁴⁰⁹ Policejní relace, valná hromada odbočky BdDiB v západních Čechách 1927, NA Praha, PMV 225-347-6.

žádnou vlastní obrannou činnost; jejich působení se v podstatě muselo omezit na povzbuzování spolkových odboček k činnosti.“⁴¹⁰

Během hospodářské krize se spolkové řady rozšiřovaly o nespokojené a sociálně strádající obyvatelstvo. Zmírněná kritika hodnocení čs. státu ze strany Němců začala ustupovat. Agitace o „nacionální jednotě Němců“, která by údajně vyřešila všechny jejich hospodářsko-sociální a politické problémy, byla nadmíru přitažlivá a nezůstala bez odezvy. Čs. Němci začali opět přehodnocovat republiku. Avšak pod odlišným prizmatem. Prizmatem permanentní nespokojenosti, do jisté míry jim vlastní. Jak pro ně, tak i pro republiku se stalo „osudné“, že „přehodnocování“ nastalo v době, kdy Němci ve Výmarské republice vsadili na novou politickou kartu nacionálního socialismu.

4. 2. 2. Aktéři a členská základna

Složení iniciátorů a prvních funkcionářských spolkových sborů odpovídalo společenské základně vyhraněného nacionálního hnutí, přičemž některé z nich byly zcela v rukou zastánců rodícího se nacionálního dělnického hnutí. Důvěrných přípravných setkání ohledně založení BdDiB se v roce 1894 účastnili nacionálové **JUDr. Ernst Bareuther** – zemský poslanec (1872–1877, 1878–1905), od 1873 poslanec říšské rady za města Cheb, Františkovy Lázně/Franzensbad, Aš/Asch, Hazlov/Haslau, původně německý liberál, v roce 1896 spoluzakladatel *Deutsche Volkspartei* (Německá lidová strana), od 1898 člen Schönererova sdružení; **Anton Kiesslich** – vedl Schönererův *völkisch* tisk, spoluzakládal *Deutscher Klub* (Německý klub); **MUDr. Franz Kindermann** – zemský poslanec za německé nacionály (1889–1913), poslanec říšské rady za *Vereinigte deutsche Linke* (Sjednocená německá levice) (1882–1918); **Friedrich Legler** – zemský poslanec za *Deutsche Radikalpartei* (Německá radikální strana) (1898–1911); **Dr. h.c. Heinrich Prade** – zemský poslanec za německé nacionály (1885–1910), poslanec říšské rady za liberecký okres (1885–1911); **Dr. Karl Schücker** – zemský poslanec za *Deutsche Volkspartei* (Německá lidová strana) (1886–1913), dále **Dr. Frühauf**, **MUDr. Christoph Heitzer**, **W. Knieschek**, **Hugo Maresch** a **E. H. Schwaba**.⁴¹¹

⁴¹⁰ „Die Bundesbezirke konnten im eigenen Wirkungskreise fast keine eigentliche Schutzarbeit leisten; ihre Tätigkeit mußte sich im wesentlichen darauf beschränken, die Bundesgruppen zur Arbeit anzueifern.“ Breuer, Emil, Das Werden des Bundes der Deutschen, s. 94.

⁴¹¹ Na zřízení *Deutscher Böhmerwaldbund* se podíleli např. německý liberál, posléze agrárník (spoluzakladatel *Deutsche Agrarpartei in Österreich*/Německá agrární strana v Rakousku) **JUDr. Gustav Martin Schreiner** – zemský poslanec (1895–1907, 1907–1913), od roku 1901 za budějovickou kurii poslanec říšské rady; němečtí liberálové **JUDr. Friedrich Nitsche von Hohenlan** – zemský poslanec (1878–1913), poslanec říšské rady (1877–1916); **Heinrich Hütter** – zemský poslanec (1887–1896), od 1889 poslancem říšské rady; **JUDr. Johann Kiemann** – zemský poslanec (1867–1869, 1878–1913), od roku 1869 poslanec říšské rady a **Eduard Claudi** – zemský poslanec za *Verfassungspartei*/Ústavní strana (1861–1866, 1867–1871, 1872–1877, 1883–1884), za německé liberály poslanec

Většina z vedoucích funkcionářů byla poslanci vídeňské říšské rady a zemských sněmů, městskými radními, advokáty, lékaři, továrníky, obchodníky, novináři a úředníky. Reprezentovali moderní měšťanskou nacionálně uvědomělou elitu, první generaci vysokoškolsky vzdělané střední třídy. Skrze jejich symbolický kapitál, dodávající jim na důvěře u německé veřejnosti, nově zakládané spolkové subjekty získávaly na prestiži a důvěryhodnosti.

Stanovy rozlišovaly prosté/řádné členy (*einfache/ordentliche Mitglieder*), zřizovatele ve dvou úrovních (*Gründer, Stifter*) a zasloužilé členy (*verdiente Mitglieder*), kteří mohli být jmenováni čestnými členy (*Ehrenmitglieder*).⁴¹² Ačkoli apely do řad německého obyvatelstva byly formulovány tak, že se členem mohl stát kdokoli bez rozdílu pohlaví, náboženství a politického smýšlení, některé z nich zcela konkrétně určily, kdo se jím stát mohl.⁴¹³ BdDiB a *Nordmark* (od roku 1921 nahrazen BdDSch) přijímaly pouze Němce ve smyslu *völkisch*, tj. Němce „árijského“ (nežidovského) původu. Na konci 30. let spolkový kalendář uvedl: „BdDiB od svého vzniku do svých řad přijímal jen lidi německé krve – a to na konci minulého století zajisté nebylo samozřejmostí.“⁴¹⁴ Podle stanov BdDiB se „členem mohl stát každý bezúhonný Němec bez rozdílu pohlaví a věku“,⁴¹⁵ členy BdDN se mohli stát „jen Němci bez rozdílu pohlaví“,⁴¹⁶ stanovy pro místní odbočky BdDSch členství vymezovaly „árijským původem.“⁴¹⁷ Stanovy BdD z roku 1934 členství definovaly: „Každý bezúhonný Němec bez rozdílu pohlaví a věku může být členem *Bund der Deutschen*“.⁴¹⁸ Členy se vedle jednotlivců mohly stát spolky a korporace.

říšské rady (1871–1884) a **Josef Taschek** – zemský poslanec (1893–1901). Poslední dva byli prvními dvěma předsedy spolku. Obdobný politicky nacionálně liberální profil měl při svém založení **BdDO**. Na vedení se podíleli např. **Adolf Bohaty** – zemský poslanec (1883–1901), poslanec říšské rady za obchodní komoru Liberec; **Anselm Heinzl** – zemský poslanec (1889–1901); **JUDr. Hermann Hallwich** – zemský poslanec (1871–1898), poslanec říšské rady (1871–1897); **JUDr. Eduard Langer** – zemský poslanec (1892–1901) a **Adolf Posselt** – zemský poslanec (1872–1882), od 1873 poslanec říšské rady. Nacionálně vyhraněnější bylo vedení **BdDN**, kterého se roku 1886 ujal vůdčí německý nacionál na severní Moravě **Hermann Brass** a jeho nejbližší spolupracovník **Theodor Knaute**; dále **Heinrich Sachs**, **Josef Föhner** a **Hermann Brudniok**. Německý nacionál **Fritz Wenzlitzke**, **Theodor Dworaczek** a **Dr. Stephan Licht** iniciovali zřízení **BdDS**. V jeho vedení později zaujali vedoucí pozice **Dr. Heinrich Homma**, **L. Götz**, **V. Hübner**, **J. Haas**, **Josef Luksch** a **F. Runda**. *Nordmark* vedli nacionálové **Josef Freissinger**, **Emil Rochowanski**, **Hermann Krommer**, **Hugo Hampel**, **Walther Kudlich** a **JUDr. Otto Wenzelides**. Údaje o poslaneckých mandátech převzaty z publikace Lišková, Marie, Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách 1861–1913, Praha 1994.

⁴¹² Srov. příloha č. 21–22, 24, 26, 33–34.

⁴¹³ Leták: Was will der Bund der Deutschen in Böhmen?, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Auslands-Institut, Bund der Deutschen in Böhmen, Ortsgruppe Chodau, R 57 neu-1136-1.

⁴¹⁴ „Seit seiner [BdDiB, pozn. a.] Gründung nahm er – was zu Ende des vergangenen Jahrhunderts sicherliche nichts Selbstverständliches war – nur Menschen deutschen Blutes in seinen Reihen auf.“ Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen i. J. 1937, Bundeskalender 1939, Teplitz-Schönau 1938, s. 129.

⁴¹⁵ Satzungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Prag [neuv.], s. 1, NA Praha, České místodržitelství 1884–1900, karton č. 4060, inv. č. 30-186-254.

⁴¹⁶ Satzungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, Olmütz [neuv.], s. 4, tamtéž, karton č. 4073, inv. č. 30-190-93.

⁴¹⁷ Satzungen der Ortsgruppe des „Bundes der Deutschen Schlesiens“, Troppau [1921], s. 2.

⁴¹⁸ Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [neuv.], s. 2, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 110.

Tedy, Němcům neárijské rasy či krve nebyl vstup do některých, ale určujících svazů umožněn, rovněž jako Čechům a Polákům.⁴¹⁹ Antisemitské (z rasového ne náboženského hlediska)⁴²⁰ a antislovanské stanovisko BdDiB a *Nordmark* dokumentují slova předsedy BdDSch Otto Wenzelidese v jednom z jeho válečných rukopisů: „Tak byla *Nordmarka* prvním německým obranným spolkem, který do svých řad přijímal opravdu jen *Volksdeutsche* a především, vylučoval Židy, protože vycházel ze správného názoru, že Žid nemůže nikdy být Němcem a ani se jím nikdy nemůže stát. Nezávisle, zhruba ve stejné době, našel tento poznatek své vyjádření v Čechách, když byl založen *Bund der Deutschen in Böhmen*, který navázal s *Nordmarkou* přátelské vztahy.“⁴²¹ „Árijský“ aspekt byl ve stanovách zdůrazněn i v dalších bodech – hospodářská a sociální podpora se mohla poskytnout pouze lidem „německého původu“ apod. Proklamovala se tak diskriminace ostatních z hlediska rasového. Župy BdD vydávaly na požádání svým členům zvláštní potvrzení o „árijském původu“, „rasové čistotě“ a po vzoru německého turnerstva na podkladě lékařské prohlídky, předloženém rodokmenu s údaji o dědičných nemocech a rasové čistotě rodiny také tzv. zdravotní průkazy.⁴²²

Odvozování původu členstva a funkcionářského sboru z „árijské krve“ bylo propojeno s důrazem na sepětí s „domovinou“ (zprvu úžeji regionálně vymezenou, např. „východočeská domovina“, „slezská domovina“, postupně nahrazovaná „sudetoněmeckou domovinou“). Sloučení „rasy“ a jejího specifického okolí bylo metaforicky vyjádřeno v nacionálně socialistických teoriích „krve a půdy“, tj. v „kultu půdy“ a mýtu o „krvi a půdě“ jako nositelích národních elementů.⁴²³ Spojení krve, tj. rasy a rasově definovaného národa a půdy ve smyslu „země živitelky“, „životního prostoru“ a „pohřebiště předků“ v čele se selským stavem, mělo ve svazech pevnou pozici. Příkladem jsou spolková periodika, zvláště pro širokou veřejnost určené kalendáře a časopisy (*Altvaterbote*, *Sudetendeutsche Monatshefte*) s obsahem často didakticky laděným

⁴¹⁹ Např. zpravodaj BdDN označil existenci a činnost českých nacionálních organizací za „slovanský terorismus“. *Berichte der Wanderlehrer, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens*, 10, 1911, 6, s. 194; *Aus dem feindlicher Lager. Der Triumph der Polen, Nordmarkmitteilungen*, 3, 1910, 8, s. 219–220; *Aus dem feindlicher Lager. Die Macht des Slawentums*, tamtéž, 5, 1912, 1, s. 8; *Die Polen als Herren*, tamtéž, s. 9–10.

⁴²⁰ Heller, Hugo, c. d., s. 109–110.

⁴²¹ „So war die Nordmark der erste deutsche Schutzverein, der nur wirklich Volksdeutsche in seine Reihen aufnahm und vor allem die Juden ausschloss, weil er von der richtigen Ansicht ausging, daß ein Jude niemals ein Deutscher sein oder werden könne. Zu ungefähr derselben Zeit, aber unabhängig davon fand diese Erkenntnis in Böhmen durch die Gründung des Bundes der Deutschen in Böhmen Ausdruck, mit dem die Nordmark in freundschaftliche Beziehungen trat.“ Wenzelides, Otto, *Aus Troppaus völkischer Vergangenheit*, rkp. 1942, Bundesarchiv Berlin, Publikationsstelle Berlin-Dahlem, R-153-1260.

⁴²² Der Bundesarbeiter. Beilage zu den „Mitteilungen“ vom 15. Herbstmonds (Sept.) 1936, s. 138, ZA Opava, Bund der Deutschen, přírustky, karton č. 5.

⁴²³ „Krev a půda je to, co udržuje nacionální podstatu. S tím, kdo to nepochopil, se nemůže nakládat jako s plnohodnotným členem nacionálního společenství.“ („Blut und Boden sind es, die das Volkstum erhalten. Wer das nicht erfaßt, kann nicht als vollwertiges Glied der Volksgemeinschaft behandelt werden.“) Wenzelides, Otto, *Wir müssen siedeln*, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau 1935, s. 115.

a s bohatou obrazovou přílohou. Německý národ v nich byl prezentován jako „osudové společenství dané krví a půdou.“⁴²⁴ Vyobrazení statného, ale štíhlého sedláka s jemným světlým vlasem při orbě bylo standardem. Mytizace selského stavu jako „pramene krve nezkaženého němectví“ a „ochránce dědičné hroudy“ v nich vystupuje zřetelně do popředí, rovněž jako „ochranná a dobovačná“ úloha vojska Germánů a jejich mečů.⁴²⁵ Všestranná podpora zemědělcům a venkovské mládeži vedle poskytování materiální pomoci měla především zamezit „úniku z půdy“ a zajistit „pramen německého národa“. Pod stejným zorným úhlem je třeba nahlížet na osídlovací aktivity a rekvalifikační zemědělské kurzy ve 30. letech. Na zemědělský venkov měly přivést zemědělsky školené nezaměstnané průmyslové dělnictvo a navrátit tímto „německou krev ke svému původnímu zdroji“.⁴²⁶

Při své agitaci a náborových akcích spolky plně využívaly tehdejšího média – tisku a letákových akcí. Zcela se při tom ztotožňovaly s „nacionálním zájmem“: „pakliže jedinec nebyl členem spolku, škodil národu – neplněním členských povinností, se poškozoval národní organismus – vstupem do spolkových řad se prokazovala láska k národu – důkaz boje proti nacionální vlašnosti a lhostejnosti bylo členství ve spolku – to bylo povinností každého soukmenovce“.⁴²⁷

Nová vlna agitace a náboru se zvedla během integračních příprav svazů (1933–1934). Byla však nečekaně narušena. Mezinárodní a vnitrostátní politické události roku 1933 zasáhly i do vývoje spolků. Jejich funkcionáři se na jednu stranu cítili být „morálně“ posílení nastoupením Hitlera k moci v „blízkém Německu“, na druhou stranu museli čelit vnitrostátním opatřením proti radikálním pravicovým silám. Ta sice nepřímo (přes negativistické politické strany), ale o to výrazněji zasáhla do organizační struktury a funkcionářského složení. Zákaz činnosti a poté rozpuštění tzv. negativistických německých politických stran *Deutsche Nationalpartei* (Německá nacionální strana, dále jen DNP) a *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (Německá nacionálně socialistická dělnická strana, dále jen DNSAP), tj. stran s negativním postojem k demokracii a ČSR jako její reprezentance, na podzim 1933, ovlivnilo stav členské základny a odboček.⁴²⁸ Do léta 1934 z nich hromadně odcházeli učitelé, inteligence a státní zaměstnanci.

⁴²⁴ Kultur und Schutzarbeit, Altvaterbote 1930, 7, s. 119.

⁴²⁵ Např. Kreibich, R. Hans, Zur Scholle zurück, Bundeskalender 1912, Prag 1912, s. 145–150; Worliczek, Camillo, Volk und Boden, Bundeskalender 1923, Teplitz-Schönau [1922], s. 88–92; Schwarz, Sepp, Wir Bauern!, Bundeskalender 1932, Teplitz-Schönau [1931], s. 121; Witzany, Rudolf, Mit Pflug und Schwert, Bundeskalender 1937, Teplitz-Schönau [1936]; srov. příloha č. 93–95, 99.

⁴²⁶ Pohl, Werner, Die Sudetendeutsche Arbeiterlager- und Siedlungsbewegung, Bundeskalender 1937, Teplitz-Schönau 1936, s. 26.

⁴²⁷ Plakáty a letáky 1923–1938, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 5, inv. č. 98; Plakáty, letáky a pozvánky 1933–1937, tamtéž, karton č. 5, inv. č. 99; srov. příloha č. 1, 7, 9, 13–20, 23, 27–31.

⁴²⁸ Pokles počtu členstva a místních odboček v těchto letech dokumentují tabulky č. 16–21 v závěru kapitoly.

Vnitřní korespondence funkcionářů BdDSch k tomu uvádí, že tak údajně činili z obavy před zakročením státu pro podezření z nacionalistických a státu nebezpečných aktivit.⁴²⁹ Odcházející si uvědomovali skutečnost, že spolky vesměs vedli straničtí funkcionáři DNP a DNSAP, čímž reálně vznikala eventualita státního zákroku. Vedení spolků na zákaz stran reagovala téměř okamžitě. Podřízeným jednotkám vydala pokyn, aby funkcionáři se stranickou příslušností DNP a DNSAP odstoupili ze svých funkcí a zabránili tak případným problémům.⁴³⁰ „Negativisté“ takticky odstoupili. Na jejich místa často usedali představitelé aktivistických stran.⁴³¹ S odchodem „negativistů“ musely některé odbočky a okresy pozastavit svou činnost. Údajně nezbyl nikdo, kdo by po nich převzal vedení.⁴³²

Postup spolků se ukázal jako velmi prozíravý. Po zákazu stran bylo státem zavedeno rozsáhlé šetření o německých spolcích. Vycházejí z policejních zpráv, svazy Němců figurovaly jednoznačně na prvním místě. Brzy na to bylo nařízeno vyloučení negativistických straníků z funkcionářských pozic.⁴³³

Skutečnost, že funkcionáři, kteří mohli díky své stranické příslušnosti na spolky vrhat „protistátní charakter“, byli bez delších prodlev nahrazeni členy aktivistických stran, ukazuje na značnou poddajnost a adaptaci spolkových i politických funkcionářů. Evokuje to otázky o politických vazbách spolků, jejich „nepolitičnosti“ a upřímnosti aktivistických stran spolupracovat „na půdě státu a v jeho prospěch“.

Těžkou mysl spolkovým orgánům činil odchod učitelů a inteligence. Tyto sociální skupiny představovaly alfu a omegu spolkového působení v jednotlivých obcích. Získané sebevědomí vlivem zřízení BdD začala od druhé poloviny 30. let spolková agitace využívat ke kampani za návrat učitelů: „*Bund der Deutschen* je přísně nepolitický spolek! Jeho působení a jeho práce byly

⁴²⁹ Korespondence spolkového vedení v Opavě s podřízenými organizačními složkami, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 2-3.

⁴³⁰ An alle Bezirksverbände und Ortsgruppen des „Bundes der Deutschen in Böhmen“, Teplitz-Schönau, am 21. Weinmonds 1933, SOkA Česká Lípa, Svaz Němců v Čechách Česká Lípa, K 51; Opis instrukce, příloha policejních zpráv, NA Praha, PMV 225-994-1.

⁴³¹ Např. z BdDSch odstoupili učitel Emil Czihal, úředník Oswald Hoppe, stavitel Gustav Purde aj. Místo nich nastoupili senátor *Deutsche Christlichsoziale Volkspartei* (Německá křesťansko-sociální lidová strana, dále jen DCV) Friedrich Stolberg do funkce prvního zástupce předsedy, poslanec *Bund der Landwirte* (Svaz zemědělců, dále jen BdL) Otto Halke jako druhý zástupce předsedy a za *Deutsche Gewerbeartei* (Německá strana živnostenská, dále jen DGP) Rudolf Zimmermann. Zápis z jednání spolkového vedení, 27. 4. 1934, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 2, inv. č. 3.

⁴³² V polovině listopadu 1933 takto činnost přerušil např. spolkový okres Frývaldov/Freiwaldau v čs. Slezsku. Všichni členové vedení byli příslušníky inkriminovaných stran, (tamtéž); doloženo je pozastavení činnosti odboček na Fryštácku a Jihlavsku. Zastavení činnosti dvou německých spolků, ZA Opava, Policejní ředitelství Moravská Ostrava, prezidiální spisy 1919–1933, karton č. 356, inv. č. 3686; Bundesgruppe Iglau des Bundes der Deutschen in Mähren – zastavení činnosti, NA Praha, MVI-SR, 1931–, 6/13/15, karton č. 2642.

⁴³³ Korespondence spolkového vedení v Opavě s podřízenými organizačními složkami, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 2, inv. č. 3; Policejní zprávy o nacionálních spolcích, NA Praha, PMV 225-994-1.

uznány nejvyššími státními místy! Učitelé tedy nemusejí mít žádné obavy a ve svazu mohou dostát své povinnosti vůči národu.“⁴³⁴

Úhrn členů se ve zvýšené míře snižoval až do léta 1934.⁴³⁵ Na konci 1934 měl BdD celkem 211 804 (250 000) členů organizovaných v 1 638 činných skupinách, což při celkovém počtu Němců v župách 2 968 077⁴³⁶ znamenalo 7,1 % (8,4 %) Němců,⁴³⁷ při celkovém počtu Němců v českých zemích (1930: 3 070 938)⁴³⁸ bylo členy spolku 6,9 % (8,1 %) Němců. Rok 1935 lze považovat za přechodný. Někde se činnost zdárně vyvíjela kupředu, někde stagnovala a někde stále upadala. V první polovině roku 1935 se podařilo založit řadu nových skupin: v Čechách 81, na jižní Moravě 22, ve Slezsku 11 a na severní Moravě jednu.⁴³⁹ V roce 1936 spolková propaganda konstatovala pozitivní vývoj ve všech směrech. Následně počet členů, skupin a jejich aktivita rostla nejen rok od roku, ale měsíc od měsíce, jak dokládají měsíční hlášení skupin, okresů a žup.⁴⁴⁰

„Krizové“ období vzhledem k organizační struktuře a členské základně v letech 1933–1934 bylo tedy postupně zdoláno během 1935. Cílem teplického vedení bylo neponechat žádnou

⁴³⁴ „Der Bund der Deutschen ist ein streng unpolitischer Verein! Sein Wirken und seine Arbeit wurden von höchster Stelle im Staate anerkannt! Es bestehen also für die Lehrer keinerlei Bedenken, in diesem Verbands ihrer Pflicht dem Volkstume gegenübergerecht zu werden.“ Der Bund der Deutschen ist ein streng unpolitischer Verein!, Volk und Heimat! Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, s. 27.

⁴³⁵ Údaje v pracovních zprávách sledují naznačenou linii pohybu členstva v letech 1933–1936. BdDiB měl 149 002 členů a 957 činných skupin koncem roku 1933, v roce 1934 měl o 12 748 členů a 28 skupin méně. BdDN během roku 1934 zaznamenal odliv členů o 1 374 při celkovém počtu na konci roku 54 287. V roce 1933 ztratil dokonce 2 672 členů. V čs. Slezsku se členstvo v roce 1934 snížilo vzhledem k roku 1933 o 475 členů z 14 000 na 13 525, při úbytku sedmi skupin ze 176 na 169. Během roku 1935 členstvo Slezské župy BdD stoupl na 16 021 a počet skupin na 180. Výjimku představoval BdDS. Jeho stav na počátku roku 1933 byl 5 608 členů, na konci roku 9 090 členů ve 121 činných skupinách. (Údaje převzaty z pracovních zpráv spolků k daným rokům.) Četná agitační shromáždění nezůstala bez efektu. Od poloviny 30. let župy vykazovaly permanentní růst počtu odboček a členů. Např. vedení jihlavské odbočky BdD na valné hromadě (25. říjen 1937) s uspokojením konstatovalo, že členská základna z ledna 1937 (65 členů) se na podzim téhož roku zvýšila více než šestkrát na 400 členů. Odbočka v Jihlavě nebyla v tomto směru žádnou výjimkou. (Relace z valné hromady jihlavské spolkové skupiny spolku „Bund der Deutschen“, 25. 19. 1937, NA Praha, PMV 225-994-3.)

⁴³⁶ Údaje o počtu Němců ve spolkových župách jsou převzaty z pramenů spolkové provenience. Pro rok 1934 je uveden údaj 2 968 077, pro rok 1937 pak 3 011 678. Greiner, Arthur, Mitglieder- und Bundesgruppenbewegung, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 60; Lorenz, Alfred, Vermögen und Mittel zur Bundesarbeit, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 86; Lorenz, Alfred, Die Mittelaufbringung, s. 138; Mitgliederbewegung, 1937, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava karta č. 9, inv. č. 20.

⁴³⁷ Greiner, Arthur, Mitglieder- und Bundesgruppenbewegung, s. 60.

⁴³⁸ Údaj k počtu Němců srov. Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 112; Kural, Václav, Lidský potenciál sudetských Němců a vznik Československa, in: Slezský sborník, 89, 1991, 2, s. 102; Bohmann, Alfred, Das Sudetendeutschtum in Zahlen. Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren von 1910 bis 1950. Die kulturellen, soziologischen und wirtschaftlichen Verhältnisse im Spiegel der Statistik, München 1959, s. 16.

⁴³⁹ Greiner, Arthur, Berichterstattung – Veränderungen in den Gliederungen – Stand der Umbildung, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 67–68.

⁴⁴⁰ Zakládání nových skupin 1936–1937, SOKA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karta č. 1, inv. č. 24; Měsíční hlášení o počtech členů a skupin, tamtéž, karta č. 5, inv. č. 35, 36; srov příloha č. 35–36.

německou obec nebo obec se značným podílem Němců bez odbočky.⁴⁴¹ V druhé polovině 30. let se nárůst členské základny projevil mimo jiného i tím, že agitační hesla do spolkových řad lákala každého osmého či šestého Němce.⁴⁴² Prioritou se stalo, získat za člena alespoň jednoho příslušníka z každé německé rodiny.⁴⁴³

Každoročně se organizovaly rozsáhlé měsíční náborové akce (zpravidla říjen a listopad). Funkcionáři trvale vyzývali své členy, aby přiváděli nové členy. Za jejich snahu jim mohl být udělen řád v podobě jehlice (*Werbenadel*), vyhotoven ve zlatém a stříbrném provedení.⁴⁴⁴ Více motivačně působily jiné prostředky. Např. v roce 1938 se pro nejúspěšnější agitátory vypsaly odměny jako klavír, pobyt v lázních, vysavač, jízdní kolo, fotoaparát aj.⁴⁴⁵ Léty osvědčená náborová agitace byla činnost „putujících učitelů“ a veřejné akce. V souvislosti s jejich konáním lze zaznamenat příliv nových členů.

Agitaci řídilo „Organizační a agitační pracoviště“ (*Organisations- und Werbestelle*, zal. 1936). Nábor pod heslem: „Žádná obec bez spolkové odbočky!“ zdárně postupoval kupředu.⁴⁴⁶ V roce 1935 měl BdD celkem 1 791 skupin s čistým členským přírůstkem 18 104 (nově vstoupilo 38 506, někteří zemřeli a vystoupili), v roce 1936 vzniklo 579 skupin při jejich celkovém počtu 2 370 a vstoupilo 48 769 nových členů. V roce 1937 činil čistý přírůstek 52 538 členů a 382 (400) skupin. Na konci roku 1937 měl svaz 322 602 (325 000) členů.⁴⁴⁷ Vycházejí z počtu 3 070 938 Němců v českých zemích (1930), zastoupení členů v německé populaci bylo: 1934 – 6,9 % (8,1 %) (každý 14.–15. Němec, resp. 12.–13.); 1935 – 7,2 % (každý 13.–14.); 1936 – 8,8 % (každý 11.–12.), 1937 – 10,5 % (každý 9.–10.).⁴⁴⁸

⁴⁴¹ Agitace BdDiB již koncem 20. let do svých řad lákala každého desátého Němce, tj. podíl členstva na německé populaci v jeho župách dosahoval cca 10 %. (Ullrich, Josef, *Schutzarbeit ist notwendig*, *Der Deutsche Bote*, 12. 12. 1928, s. 3.); 91,5 % německého obyvatelstva ve slezské obci Mladecko/Mladetzko bylo členy spolku (1937). V moravské obci Lužice/Luschitz na Šternbersku byl údajně členem každý druhý Němec (1937). *Erfolge des BdD in Mähren*, *Pressedienst des Bundes der Deutschen*, Nr. 59, 13. 4. 1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 119.

⁴⁴² Tursch, Erich, *Arbeits- und Leistungsbericht des Gaues, Volk und Heimat!*, *Bundesarbeit im Gau Südmähren* 1936, s. 10; Leták BdD, *Brüder, Schwestern im Volk!*, Na Praha, PMV, 225-992-3; Breuer, Emil, *Der Neuaufbau des Bundes der Deutschen*, s. 3.

⁴⁴³ *Aufruf an alle Deutschen Böhmens!*, *Reichenberger – Tagesbote*, 15. 7. 1932, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin*, *Nationalitätenfrage, Fremdvölker in der Tschechoslowakei*, R 73839.

⁴⁴⁴ „Zlatou jehlici“ mohl obdržet ten, kdo získal alespoň jedno sto nových členů. *Veranstaltungen und Vereine*, NT, 21. 7. 1938, s. 6.

⁴⁴⁵ *Allgemeiner Organisationsbericht, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934*, s. 12–13.

⁴⁴⁶ „*Kein Ort ohne Bundesgruppe!*“ Schlesinger, Walther, *Werbung, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934*, s. 65–66.

⁴⁴⁷ Friedrich, Albin, *Der Bund der Deutschen i. J. 1936, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936*, s. 16; týž, *Der Bund der Deutschen i. J. 1937, Bundesdienst. Blätter für die Amtswalterschaft im Bund der Deutschen (dále jen Bundesdienst)*, 1938, 7, s. 10; údaje v závorce pro konec roku 1937: Schwarz Sepp, *Der Bund der Deutschen im Jahre 1937*, SJ, 1938, s. 384.

⁴⁴⁸ Friedrich, Albin, *Der Bund der Deutschen i. J. 1937, Bundesdienst*, 1. 7. 1938, s. 10–14.

Tabulka 1: Pohyb členské základy BdD (31. 1. 1937 – 28. 2. 1937)⁴⁴⁹

župy	členský přírůstek	stav k 28. 2. 1937	počet Němců v župě
Šumavská / Böhmerwaldgau	205	10 701	189 769
Chebská / Egerlandgau	1 778	48 046	629 879
Severozápadních Čech / Gau Nordwestböhmen	2 216	40 905	420 139
Labská / Elbegau	488	25 453	249 924
Severních Čech / Gau Nordböhmen	323	21 104	224 187
Ještědsko-Jizerská / Jeschken-Iser-Gau	643	35 015	253 588
Východních Čech / Gau Ostböhmen	784	24 865	194 236
Pražská / Gau Prag	37	2 722	41 820
Severomoravská / Gau Nordmähren	3 649	36 896	343 701
Jihomoravská / Gau Südmähren	923	11 593	212 684
Slezská / Gau Schlesien	989	20 859	251 751
celkem	12 035	278 159	3 011 678

Počet členů a odboček není zcela objektivní ukazatel toho, jaký vliv spolky měly a kolik obyvatelstva vskutku ovlivňovaly. Počátkem 20. let 20. století bývalo stále ještě zvykem, podobně jako v poslední čtvrtině 19. století, že spolkového života se účastnili především muži v dospělém věku.⁴⁵⁰ Vezmeme-li v úvahu jejich rodinné příslušníky, příbuzné, známé a ostatní, kteří se spolkem sympatizovali (mnozí z nich z různých důvodů do spolků nevstoupili), lze usuzovat na to, že myšlenka nacionální „obraný“ mohla v tomto období ovlivňovat zhruba polovinu německého obyvatelstva. Důležité při posuzování počtu členů a spolkového vlivu je uvědomění si jejich překrývání s dalšími nacionálně profilovanými strukturami (peněžní ústavy, živnostenská a zemědělská družstva, školy, knihovny, kulturně společenská zařízení aj.), které působení zkoumaného fenoménu značně zesiluje. Ve 30. letech 20. století byla padesátiprocentní hranice překročena. Vycházím ze skutečností, že spolkového dění se již výrazně účastnily ženy a mládež a DTV představoval jádro Henleinova politického hnutí, se kterým měl BdD úzce provázanou členskou základnu. Pro nové stranické členy byla totiž stanovena podmínka nutného členství

⁴⁴⁹ Mitgliederbewegung, 1937, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava karton č. 9, inv. č. 20.

⁴⁵⁰ Gawrecki, Dan, K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens, s. 31.

v BdD.⁴⁵¹ Ten byl také ve druhé polovině 30. let částí české a německé veřejnosti označován za „nepolitickou odbočku“ SdP⁴⁵² a spolkové veřejné akce nezasvěcenci považovali za akce strany.⁴⁵³ Opodstatněné je pak tvrdit, že nacionálně „obránná“ idea, stavěná na svépomocné zásadě „*Deutschen kann nur durch Deutsche geholfen werden!*“ – „Němcům mohou pomoci jen Němci!“, našla ohlas u většiny Němců v ČSR, a to u více než Henleinovo politické hnutí. Některá vedení a členstvo nacionálních „obránných“ spolků i nadále totiž setrvalo na liberálních principech jazykového nacionalismu a odmítalo násilné praktiky Henleinových stoupenců (např. *Deutscher Böhmerwaldbund* a značná část odboček DKV).

Nacionální „obránné“ spolky, fenomén pokročilé fáze nacionalizace moderní industriální společnosti, v sobě reflektují trendy moderní, sekularizované, o veřejné dění zajímavící se society. Nově slučovaly mnohem širší klientelu, rozmanitou svou domovskou, sociální a genderovou příslušností. Opustily praxi mužské členské základy a lokální charakter dosavadních spolků, jejichž členstvo se setkávalo „v tváři tvář“. Překračuje se prominentní hranice pro členství a omezená geografická působnost. Snaha spojit Němce z městského prostředí s Němci z okolního prostředí na bázi příslušnosti k abstraktnímu celku „národ“ s sebou přinesla otevření se pro další sociální třídy a vrstvy, včetně ženského pohlaví. Nacionální vůdčí složky (německé i české) do nacionálních spolků vtahovaly nové „malé lidi“.⁴⁵⁴

Profesní a sociální analýza

Analýza profesní a sociální struktury členstva svazů a BdD by se měla opírat o pramen s nejvyšší výpovědní hodnotou, tj. o členské seznamy všech svazů pro sledované období. Dochovaná pramenná základna spolků se svými atributy neúplnosti, kusosti a nahodilosti je však nenabízí, alespoň ne pro širší časové období a pro všechny regiony. Použité kusé seznamy členů jsou rozličné kvality, co se týče sledovaných údajů (jméno, věk, pohlaví, rok narození, rok vstupu do spolku, zaměstnání). Materiál analýzy nepokrývá trvání spolků ani geograficky ani časově. Většina seznamů eviduje členské přírůstky v horizontu dvou až čtyř let (1934–1938). Nejedná se tudíž o kompletní seznamy všech členů daných odboček. Nasvědčuje tomu fakt, že vedle pořadového čísla na seznamech jsou v některých případech uvedena mnohem vyšší čísla s poznámkou, že se jedná o číslo člena. Ne všechny seznamy jsou datovány. Dochované seznamy

⁴⁵¹ Tato podmínka přijetí do SdP je v pramenech doložena k roku 1937. Zpráva policejního ředitelství Jablonec nad Nisou o činnosti SdP, vypracovaná na základě informací německého důvěrníka, 29. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

⁴⁵² Zpráva zemského prezidenta o spolupráci BdD-SdP, 29. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

⁴⁵³ Zemský úřad Praha, zpráva o oslavě zahájení sbírkové akce Sudetendeutsche Volkshilfe v Mariánských Lázních dne 13. 11. 1937, NA Praha, PMV 225-994-1.

⁴⁵⁴ Srov. King, Jeremy, *Budweisers into Czechs and Germans*, s. 65–66.

až na výjimky pocházejí z období po vzniku BdD (1934). Koresponduje to s potřebou evidence, s intenzivněním a vyšší systematickostí spolkové práce vlivem integrace svazů a následného zgleichšaltování nacionálních spolků směrem Henleinova hnutí. Pro analýzu vedoucích složek a jejich sociálního zařazení jsou využity seznamy členů vedení odboček, okresů a žup, spolu s ústředním teplickým vedením BdD. Informace z pramenů statistické povahy jsou doplněny údaji ze spolkového tisku.

Členské seznamy zanechaly lokality, které se nemohou označit za běžné či standardní z hlediska ekonomických aktivit, popř. rozmístění hospodářství, které se odráží v profesní struktuře. Jedná se o západní Čechy (zejména Sokolovsko) a oblasti Moravskoslezské země (Bílovecko, Odersko a Opavsko). Samostatně jsou analyzováni členové odbočky *Deutscher Böhmerwaldbund* v České Lípě/Böhmisch Leipa jako zástupci ryze městské odbočky. Odbočky působily převážně v obcích s německou většinou. Jen některé měly převahu české národnosti.

Použila jsem hierarchizovaný obraz sociální struktury⁴⁵⁵ společnosti českých zemí přelomu 30. a 40. let 20. století, prezentovaný autorskou dvojicí Drahomír Jančík a Eduard Kubů.⁴⁵⁶ Jejich model zohledňuje majetek, výši příjmů, podíl na ekonomické a politické moci a společenskou prestiž. Společnost klasifikují dle sociálního statusu na vyšší třídu⁴⁵⁷ velkokapitalistů, kapitalistů, managementu a státní byrokracie, na střední třídu (dobově označovaná střední stav)⁴⁵⁸ složené z horní, střední a spodní vrstvy, na nižší třídu⁴⁵⁹ a na nejasný sociální status.⁴⁶⁰ Práce zvláště vyčleňuje osoby s chybějícími profesními údaji. Jsou vykázány jako skupina „neuvedeno“. Původní schéma citovaných autorů jsem doplnila o další profesní kategorie, aby vhodněji odráželo profesní a sociální strukturu spolkového členstva.

⁴⁵⁵ Sociální struktura je definována jako souhrn statusů a s nimi spojených rolí; status představuje pozici v sociální struktuře a role vymezuje vztah této pozice k pozicím ostatním. Srov. Šanderová, Jadwiga, Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum, Praha 2000, s. 12.

⁴⁵⁶ Schéma sociálního statusu, Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, „Arizace“ a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha 2005, s. 9.

⁴⁵⁷ Do vyšší třídy náleží majitelé firem s obratem více než jedním milión Kč, majitelé selských hospodářství s více než 25 ha půdy, vrcholový management veřejnoprávních firem (obchodních akciových bank, průmyslových a obchodních akciových bank, průmyslových a obchodních akciových společností, vrcholoví představitelé zákonodárné, výkonné a soudní moci.

⁴⁵⁸ Ke střední třídě přináležejí vedle drobných a středních zemědělců, živnostníků v oblasti výroby, služeb, obchodu, příslušníci svobodných povolání, učitelstvo a úřednictvo.

⁴⁵⁹ Nižší třída zahrnuje skupiny obyvatelstva, které se ekonomicky a společenskou prestiží nacházely na okraji společnosti, jejich životní standard byl nízký a jejich život naplňoval každodenní boj o holou existenci. Patří sem nádeníci, sezónní dělníci, majitelé trpasličích venkovských neúživných hospodářství do 2 ha, venkovská čeleď, podomní poskytovatelé služeb, nezaměstnaní, žebráci apod.

⁴⁶⁰ Kategorie nejasný, nevykrytalizovaný sociální status je užit u vdov, žen v domácnosti, učedníků, studentů, penzistů apod.

Tabulka 2: Schéma sociálního statusu⁴⁶¹

vyšší třída	velkokapitalisté	majitelé firem s obratem více než tři milióny Kč resp. zaměstnávajících více než 100 zaměstnanců, velkostatkář (100 a více ha půdy)
	kapitalisté	majitelé firem s obratem v rozmezí od jednoho do tří miliónů Kč resp. zaměstnávajících 11–100 zaměstnanců, statkář (25–100 ha půdy)
	management a státní byrokracie	vrcholový management veřejnoprávních firem (obchodních akciových bank, průmyslových a obchodních akciových společností, vrcholové představitelé zákonodárné, výkonné a soudní moci)
střední třída	horní vrstva	a) nezávislí – akademicky vzdělaní ve svobodných povoláních (lékaři, veterináři, lékárníci, advokáti, veřejní notáři, sochaři, akademičtí malíři, architekti), sedlák (16–25 ha půdy), majitelé automobilu, rentiéri. b) závislí – akademicky vzdělaní v zaměstnaneckém poměru s vyšším institucionálně vymezeným postavením (vyšší byrokracie, inženýři, národohospodáři, vysokoškolské učitelé)
	střední vrstva	a) nezávislí – živnostníci a malopodnikatelé (majitelé obchodů, hostinští, drobní malovýrobci, majitelé domu), střední rolníci (s výměrou půdy mezi 9–15 ha) b) závislí – úředníci a zaměstnanci státní a veřejné správy (policisté, vojáci, četníci, učitelé, poštovní úředníci, železničáři), kněží, dílovedoucí a dílenští mistři, zřizenci
	spodní vrstva	nesamostatní řemeslníci a kvalifikovaní dělníci, obchodní příručí, malorolníci (s výměrou půdy 2–8 ha), mladý sedlák/ <i>Jungbauer</i> (pracující ne nutně vlastníci půdu do 7 ha), domácí služebnictvo
nižší třída	(chudina)	nádeníci, sezónní a pomocní dělníci, zemědělstí a lesní dělníci, domácí dělníci, majitelé trpasličích venkovských hospodářství (neúživná hospodářství do 2 ha), venkovská čeleď žijící v podruží, podomní poskytovatelé služeb, výpomoc v domácnosti, nezaměstnaní, žebráci
nejasný, nevykrystalizovaný sociální status		vdovy, ženy v domácnosti, učedníci, studenti, žáci, pensisté, výměnkáři

Výzkum naznačuje trend zastoupení sociálních tříd, popř. sociálních skupin ve spolcích a nevěnuje se jednotlivostem. Absolutní a relativní číselné údaje předkládaných závěrů mají tudíž funkci orientační. Vzhledem ke skutečnosti, že jednotlivé straty nejsou jednoznačně oddělitelné, přechod mezi nimi je plynulý, společenská prestiž a podíl na moci jsou obtížně poměřovatelné a v jejich vnímání existovaly i místní rozdíly, jsou sociální straty vymezeny na základě arbitrárního subjektivního rozhodnutí. Nicméně, bez stanovení pevných mantinelů a jisté schematičnosti by výzkum nebyl možný.⁴⁶²

⁴⁶¹ Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, c. d., s. 9.

⁴⁶² Tamtéž, s. 10–11.

Sociálnímu zařazení členů předchází profesní analýza.⁴⁶³ K ní následující poznámky: obchodník bez bližší specifikace je zařazen do střední třídy střední vrstvy; pakliže existoval bližší údaj umožňující konkrétnější začlenění, byl zohledněn.⁴⁶⁴ Učitelé s akademickým titulem „Dr.“ jsou zařazení do horní vrstvy střední třídy; ředitel bez bližšího určení je zařazen do horní vrstvy střední třídy (nevíme, zda se jednalo o ředitele školy, úřadu, podniku aj.); redaktoři a hlavní redaktoři vzhledem k jejich vlivu při ovlivňování veřejného prostoru jsou začleněni do horní vrstvy střední třídy; osoby ve výslužbě a penzi, pakliže je uvedeno jejich původní povolání, jsou zařazeny tak, jak jim přísluší podle jejich původního zaměstnání; v případě, že tento údaj chybí, je jim přiřazen „nejasný status“. Odrazem vzniku nových sociálních skupin je existence profesní kategorie tzv. mladý sedlák (*Jungbauer*). Sociálně spadá do spodní vrstvy střední třídy, neboť pracoval (ne nutně vlastnil) na výměře půdy do 7 ha. Vzhledem k charakteru zemědělské činnosti, která zpravidla zaměstnává celou rodinu, jsou údaje typu „žena statkáře, žena zemědělce, dcera a/nebo syn zemědělce“ zařazeny regulérně jako statkář či zemědělec, na rozdíl od údaje „choť“ nejrůznějších řemeslnických profesí, tj. ženy v domácnosti. Ty jsou spolu s vdovami, penzisty, invalidy, studenty, uční, žáky začleněny do „nejasného statusu“.

Spolková publicistika z druhé poloviny 30. let rozlišovala profesní skupiny členů následovně: obchodníci, živnostníci, dělníci, úředníci, zaměstnanci, statkáři, zemědělci (tyto dvě kategorie někdy spojovány, proto je obtížné stanovit, kolik procent připadlo na sedláka a kolik na zemědělce), veřejní zaměstnanci, svobodná povolání a ostatní povolání. Jeden z formulářů evidující měsíční pohyb členů odboček diferencuje mezi dělníkem, zaměstnancem, sedlákem (*Bauer*), obchodníkem a živnostníkem, svobodným povoláním a veřejným zaměstnancem. Ženy se sledovaly z hlediska, zda jsou v domácnosti nebo zda jsou zaměstnány. U veškerého členstva se rovněž zaznamenával jejich stav svobodný, ve svazku manželském.⁴⁶⁵

Pracovní zpráva BdD z roku 1937 k profesnímu zařazení členstva udává následující: obchodníci a živnostníci 24 %, dělníci 25,1 %, úředníci a zaměstnanci 17,6 %, statkáři a zemědělci 16,8 %, veřejní zaměstnanci 5,5 %, svobodná povolání 5 % a ostatní povolání 6 %.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Prvorepubliková statistika (1930) příbuzná povolání seskupovala v druhy (290), druhy téhož odvětví ve skupiny (39) a skupiny ve třídy (6): 1. zemědělství, lesnictví a rybářství, 2. průmysl a živnosti výrobní, 3. obchod, peněžnictví a doprava, 4. veřejná služba, svobodná povolání a vojsko, 5. domácí a osobní služby, 6. jiná povolání a osoby bez údaje povolání. Dále se rozlišovalo postavení v povolání: samostatní, nájemci, úředníci, zřizenci, dělníci, učedníci, nádeníci a domácí dělníci.

⁴⁶⁴ Z dochovaných seznamů nelze zjistit, zda daný živnostník pracoval ve vlastních nebo pronajatých prostorech, tudíž od členění „závislý–nezávislý“ či podle prvorepublikové statistiky „samostatný–nájemce“, je upuštěno.

⁴⁶⁵ Formulář: Zählung der Mitglieder nach Geschlecht, Alter, Beruf und Stand, 5. 2. 1938, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců v Čechách – Háje, 43-3-1.

⁴⁶⁶ Friedrich, Albin, Der Bund der Deutschen i. J. 1937, s. 10.

Z celkového počtu žen bylo 79 % v domácnosti a 21 % zaměstnaných, což poukazuje na převažující středostavovský původ ženské členské základny.⁴⁶⁷

Tabulka 3: Zastoupení profesních skupin (cca polovina 30. let)⁴⁶⁸

spolková odbočka	zemědělství					živnostník	dělník	úředník vč. vyšší byrokracie	učitel	zaměstnanec	svobodná povolání, akademici, technická inteligence
	velkostatkář	sedlák	zemědělec	<i>Jungbauer</i>	zemědělský dělník						
Bílov / Bialau	-	9	-	6	-	10	-	-	1	3	-
Čermná / Tschirm	-	-	17	-	-	7	-	-	-	-	-
Česká Lípa / Böhmisch Leipa	-	-	-	-	-	37	-	23	1	7	13
Děrné / Tyrn	-	-	22	1	-	10	7	-	1	-	-
Dobešov / Dobischwald	-	9	34	13	3	23	5	-	-	1	-
Háje / Rabensgrün	-	6	-	13	-	12	1	2	-	3	-
Heřmánky / Klein- Hermsdorf	2	9	16	5	-	11	13	-	-	4	-
Hynčice / Heizendorf	-	11	-	12	-	11	-	-	1	1	-
Hynčice / Heizendorf	-	17	22	4	-	14	1	-	3	-	-
Chodov / Chodau	-	-	14	-	-	109	31	61	35	31	16
Jílovec / Eilowitz	-	-	9	-	-	5	-	-	-	-	-
Jistebník / Stiebig	-	-	7	-	-	23	3	-	-	3	-
Kaménka / Kamitz	-	-	40	-	-	18	26	-	-	3	-
Kfely / Gfell	-	3	4	7	2	20	5	2	1	3	-

⁴⁶⁷ Tamtéž, s. 130.

⁴⁶⁸ Analýza níže citovaných dochovaných členských seznamů.

Klokočov / Groß-Glockersdorf	-	-	20	2	-	4	3	-	3	1	-
Loučky / Grünlas	-	-	6	-	2	81	189	18	5	23	1
Mankovice / Mankendorf	-	31	-	-	-	31	-	-	2	-	-
Melč / Meltsch	-	-	87	-	-	36	12	-	2	6	3
Nové Těchanovice / Neu-Zechendorf	-	-	24	1	-	2	-	-	1	3	-
Poodří / Odertal	-	34	-	3	-	26	8	5	1	6	-
Požaha / Poschaha	1	5	-	-	-	9	1	-	1	1	-
Stará Ves u Bílovce / Altstadt	-	-	12	-	-	16	-	-	-	2	-
Studénka / Stauding	-	-	-	-	-	13	4	2	-	18	-
Údolí / Zech	-	-	-	-	-	14	3	2	-	1	-
Vintířov / Wintersgrün	-	1	10	-	-	63	64	-	1	2	-
Vítberk / Werdenberg	-	-	8	-	-	9	1	7	5	6	2
celkem	3	135	352	67	7	614	377	122	64	128	34
celkem v %	0,2	7,1	18,5	3,5	0,4	32,3	19,8	6,4	3,4	6,7	1,7

Tabulka zpřehledňuje profesní skupiny členů zastoupených ve spolcích kolem poloviny a druhé poloviny 30. let. Nízký podíl svobodných povolání, akademiků a technické inteligence, učitelů, úředníků aj. musí být posuzován v souvislosti s tím, že jejich podíl na obyvatelstvu byl celkově nižší než ostatních profesí. Spolková agitace podle výsledků tabulky cílila zvláště na profesní skupiny, které v odbočkách dosáhly následující podíly: celkem v zemědělství nalezlo svou profesi 564 pracujících, tj. 29,6 %, v živnosti a obchodě 614, tj. 32,3 % a v dělnických profesích 377, tj. 19,8 %.

Následuje stručná statistická charakteristika obcí, měst a politických okresů z hlediska národnostního, ke kterým se dochovaly členské seznamy, popř. seznamy členských přírůstků. V poznámkách je uvedena jejich citace. V Čechách obce **politického okresu Loket/Elbogen**:

politický okres vykazoval 5 250 domů, z celkového počtu obyvatelstva 40 795 bylo 39 968 čs. státní příslušnosti, 38 550 Němců (94,5 %), 1 391 Čechoslováků (3,4 %), 23 Židů (0,1 %), 4 jiné národnosti, 827 cizozemců (2 %). **Chodov/Chodau:**⁴⁶⁹ 541 domů, 5 961 obyvatel, z toho bylo 5 667 Němců (95,1 %), 184 Čechoslováků (3,1 %), 100 cizozemců (1,7 %) a 10 jiné národnosti (0,7 %). Členská základna (437) Chodova odráží charakteristiku města: průmysl stavební, sklářský, keramický, výroba porcelánu, s okolím rozsáhlé těžby hnědého uhlí. **Údolí/Zech:**⁴⁷⁰ 65 domů, 478 obyvatel, z toho bylo 471 Němců (98,5 %), 5 Čechoslováků (1 %), 2 cizozemci (0,5 %). **Háje/Rabensgrün:**⁴⁷¹ 38 domů, 194 obyvatelstva, z toho bylo 192 Němců (99 %), 1 Čechoslovák (0,5 %) a 1 cizozemec (0,5 %). **Vintířov/Wintersgrün:**⁴⁷² 115 domů, 952 obyvatel, z toho 872 Němců (91,6 %), 73 Čechoslováků (7,7 %) a 7 cizozemců (0,7 %). **Kfely/Gfell:**⁴⁷³ 56 domů, 296 obyvatel, z toho bylo 293 Němců (99 %), 1 Čechoslovák (0,3 %), 2 cizozemci (0,7 %). **Loučky/Grünlas:**⁴⁷⁴ 181 domů, 1 840 obyvatel, z toho bylo 1 675 Němců (91 %), 103 Čechoslováků (5,6 %), 61 cizozemců (3,3 %) a 1 jiné národnosti (0,05 %). **Politický okres Česká Lípa** vykazoval 13 541 domů, z celkového počtu obyvatelstva 76 524 bylo 75 348 čs. státní příslušnosti, 66 202 Němců (87,9 %), 9 062 Čechoslováků (12 %), 40 Židů (0,05 %), 44 jiné národnosti (0,06 %), 1 176 cizozemců (1,6 %). **Město Česká Lípa**⁴⁷⁵ vykazovalo 1 421 domů, 13 717 obyvatel, z toho bylo 10 277 Němců (74,9 %), 3 081 Čechoslováků (22,5 %), 311 cizozemců (2,3 %) a 45 jiné národnosti (0,3 %). Většina členů odbočky pocházela z jižních Čech. Jednalo se o odbočku *Deutscher Böhmerwaldbund*, který na severu Čech zakládal odbočky ve smyslu „krajanských organizací“. Odbočka vykazuje vedle vedoucího postavení střední vrstvy střední třídy (50, tj. 44,6 %), silný podíl zástupců horní vrstvy střední třídy (37, tj. 33 %) a třídy horní (15, tj. 13,4 %), čímž se výrazně odlišuje od ostatních.

Pro Moravskoslezskou zem obce v politickém okrese Bílovec/Wagstadt: politický okres Bílovec/Wagstadt vykazoval 7992 domů, z celkového počtu obyvatelstva 47 675 se 34 551 hlásilo k čs. národnosti (73 %), 12 109 k německé (26 %), 44 polské (0,01 %), 105 židovské

⁴⁶⁹ Mitglieder-Verzeichnis der Ortsgruppe Chodau d. Bund. d. Deutschen 1937/38, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Chodov 53-12-1.

⁴⁷⁰ Mitgliederverzeichnis 1936–1938, tamtéž, Svaz Němců – místní skupina Údolí 43-8-3.

⁴⁷¹ Mitgliederverzeichnis 1938, tamtéž, Svaz Němců – místní skupina Háje 43-3-1.

⁴⁷² BdD – Wintersgrün, Mitgliederverzeichnis 1937/38, tamtéž, Svaz Němců – místní skupina Vintířov 43-10-3.

⁴⁷³ Bundesgruppe Gfell, Kassierbüchlein (Mitgliederverzeichnis) 1937/38, tamtéž, Svaz Němců – místní skupina Kfely.

⁴⁷⁴ Mitgliederbeitragsverzeichnis Bund der Deutschen, Bundesgruppe Grünlas 1937/38, tamtéž, Svaz Němců – místní skupina Loučky 43-7-2.

⁴⁷⁵ Mitgliederverzeichnis, Ortsgruppe Leipa des Deutschen Böhmerwaldbundes, SOkA Česká Lípa, Deutscher Böhmerwaldbund – Česká Lípa, K 42.

(1 %), 6 jiné, 860 cizozemců (2 %). **Bílov/Bielau:**⁴⁷⁶ 183 domů, 931 obyvatel, z toho 794 Němců (85,3 %), 120 Čechoslováků (12,9 %), 16 cizozemců (1,7 %) a 1 jiné národnosti (0,1 %). **Děrné/Tyrn:**⁴⁷⁷ 170 domů, 772 obyvatel, z toho 526 Němců (68 %), 242 Čechoslováků (31,3 %) a 4 cizozemci (0,5 %). **Jílovec/Eilowitz:**⁴⁷⁸ obec s českou většinou měla 36 domů, 158 obyvatel, z toho 57 Němců (36,1 %), 99 Čechoslováků (62,7 %) a 2 cizozemců (1,3 %). **Jistebník/Stiebig:**⁴⁷⁹ 331 domů, 2 222 obyvatel, z toho 1 873 Němců (84,3 %), 316 Čechoslováků (14,2 %), 29 cizozemců (1,3 %), 4 jiné národnosti (0,2 %). **Stará Ves u Bílovce/Altstadt:**⁴⁸⁰ 181 domů, 918 obyvatel, z toho 845 Němců (92 %), 69 Čechoslováků (7,5 %), 3 cizozemců (0,3 %) a 1 jiné národnosti (0,1 %). **Studénka/Stauding:**⁴⁸¹ obec s českou většinou, 503 domů, 3 383 obyvatel, z toho 260 Němců (7,7 %), 3 075 Čechoslováků (90,9 %), 42 cizozemců (1,2 %) a 6 jiné národnosti (0,2 %). Obce v politickém okrese Opava: politický okres měl 15 786 domů, z celkového počtu obyvatelstva 115 616 bylo 62 826 Čechoslováků (55 %), 48 624 Němců (42 %), 349 Poláků (1 %), 516 Židů (1 %), 168 jiné národnosti (1 %) a 3 133 cizozemců (3 %). **Čermná/Tschirm:**⁴⁸² 89 domů, 499 obyvatel, z toho 490 Němců (98,2 %), 9 Čechoslováků (1,8 %). **Dobešov/Dobischwald:**⁴⁸³ 69 domů, 409 obyvatel, z toho 369 Němců (90,2 %), 37 Čechoslováků (9,1 %) a 3 cizozemců (0,7 %). **Heřmánky/Klein-Hermsdorf:**⁴⁸⁴ 48 domů, 239 obyvatel, z toho 219 Němců (91,6 %), 5 Čechoslováků (2,1 %) a 15 cizozemců (6,3 %). **Hynčice/Heizendorf:**⁴⁸⁵ 77 domů, 404 obyvatel, z toho 392 Němců (97 %), 7 Čechoslováků (1,7 %), 3 cizozemců (0,7 %) a 2 jiné národnosti (0,5 %). **Kaménka/Kamitz:**⁴⁸⁶ 91 domů, 578 obyvatel, z toho 567 Němců (98,1 %), 9 Čechoslováků (1,6 %) a 2 cizozemců (0,3 %). **Klokočov/Groß-Glockersdorf:**⁴⁸⁷ 193 domů, 1 170 obyvatel, z toho 963 Němců (82,3 %), 203 Čechoslováků (17,4 %) a 4 cizozemců (0,3 %). **Mankovice/Mankendorf:**⁴⁸⁸ 117 domů, 811 obyvatel, z toho 652 Němců (80,4 %), 142 Čechoslováků (17,5 %) a 17 cizozemců (2,1 %).

⁴⁷⁶ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bundesgruppe (Bgr.) Bielau, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, SOKA Nový Jičín, Svaz Němců – okresní vedení Odry, č. listu NAD 1481.

⁴⁷⁷ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Tyrn, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁷⁸ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Eilowitz, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁷⁹ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Stiebzig, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸⁰ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Altstadt b. Wagstadt, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸¹ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Stauding, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸² Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Tschirm, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸³ Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Dobischwald, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸⁴ Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Klein-Hermsdorf, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸⁵ Mitgliederliste für das Jahr 1936 (1935–36), Bgr. Heizendorf, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau; Mitgliederliste für das Jahr 1937, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸⁶ Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Kamitz, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸⁷ Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Gr. Glockersdorf, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁸⁸ Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Mankendorf, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

Melč/Meltsch:⁴⁸⁹ 187 domů, 889 obyvatel, z toho 691 Němců (77,7 %), 190 Čechoslováků (21,4 %) a 8 cizozemců (0,9 %). **Nové Těchanovice/Neu-Zechendorf:**⁴⁹⁰ 100 domů, 421 obyvatel, z toho 412 Němců (97,9 %), 7 Čechoslováků (1,7 %) a 2 cizozemců (0,5 %). **Odry/Odrau:**⁴⁹¹ – 694 domů, 4 000 obyvatel, z toho bylo 3 461 Němců (86,5 %), 342 Čechoslováků (8,6 %), 190 cizozemců (4,8 %) a 7 jiné národnosti (0,2 %). **Vítberk/Werdenberg:**⁴⁹² 27 domů, 179 obyvatel, z toho 137 Němců (76,5 %), 42 Čechoslováků (23,5 %).

Tabulka 4: Členská základna spolkových odboček (cca polovina 30. let)

	podíl žen	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný status	neuvedený status
			horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva			
Bílov / Bielau (50 zadání)*	22 44 %	-	9 18 %	14 28 %	6 12 %	-	3 6 %	18 36 %
Čermná / Tschirm (30)	3 10 %	-	1 3,3 %	24 80 %	-	1 3,3 %	4 13,3 %	-
Děrné / Tyrn (76)	9 7,9 %	-	-	33 43,4 %	8 10,5 %	28 36,8 %	7 9,2 %	-
Dobešov / Dobischwald (104)	25 24 %	-	9 8,7 %	59 55,8 %	21 20,2 %	3 2,3 %	13 12,5 %	-
Háje / Rabensgrün (48)	9 18,8 %	-	6 12,5 %	16 33,3 %	16 33,3 %	1 2,1 %	8 16,7 %	1 2,1 %
Heřmánky / Klein- Hermsdorf (53)	22 41,5 %	2 3,8 %	9 17 %	27 30,2 %	20 37,7 %	2 3,8 %	4 7,6 %	-
Hynčice / Heizendorf (48)	15 31,3 %	-	11 22,9 %	13 27,1 %	12 25 %	-	12 25 %	-
Hynčice / Heizendorf (94)	44 46,8 %	-	17 18,1 %	39 41,5 %	5 5,4 %	3 3,2 %	30 31,9 %	-
Chodov / Chodau (437)	110 25,2 %	17 3,9 %	26 5,9 %	247 56,5 %	31 7,1 %	4 0,9 %	96 21,9 %	16 3,7 %
Jílovec / Eilowitz (38)	22 57,9 %	-	1 2,6 %	17 44,8 %	-	11 28,9 %	5 13,2 %	4 10,5 %

⁴⁸⁹ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Meltsch, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Wigstadt, tamtéž.

⁴⁹⁰ Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Neu-Zechendorf, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁹¹ Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Odertal, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž; Mitgliederliste für das Jahr 1936, Bgr. Waldheim-Poschaha, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

⁴⁹² Mitgliederliste für das Jahr 1937, Bgr. Werdenberg, BdD, Gau Schlesien, Bundesbezirk Odrau, tamtéž.

Jistebník / Stiebig (43)	2 4,7 %	-	1 2,3 %	32 74,4 %	3 7 %	-	1 2,3 %	6 14 %
Kaménka / Kamitz (99)	23 23,2 %	-	-	59 59,6 %	27 27,3 %	8 8,1 %	5 5,1 %	-
Kfely / Gfell (85)	30 35,3 %	-	3 3,5 %	29 34,1 %	15 17,7 %	8 9,4 %	21 24,7 %	9 10,6 %
Klokočov / Groß-Glockersdorf (44)	5 11,4 %	-	2 6,8 %	31 70,5 %	6 13,6 %	-	5 11,4 %	-
Loučky / Grünlas (581)	221 38,5 %	5 0,9 %	1 0,2 %	135 23,2 %	206 34,1 %	25 5,4 %	170 29,3 %	39 6,7 %
Mankovice / Mankendorf (82)	21 25,6 %	-	31 37,8 %	35 42,7 %	-	-	14 17,1 %	2 2,4 %
Melč / Meltsch (186)	71 38,2 %	-	4 2,2 %	131 70,4 %	12 6,5 %	1 0,5 %	37 19,9 %	1 0,5 %
Nové Těchanovice / Neu-Zechendorf (41)	10 24,4 %	-	-	26 63,4 %	3 7,3 %	4 9,8 %	-	8 19,5 %
Poodří / Odertal (102)	14 13,7 %	3 2,9 %	40 39,2 %	36 35,3 %	12 11,8 %	4 3,9 %	4 3,9 %	3 2,9 %
Požaha / Poschaha (26)	8 30,8 %	1 3,9 %	5 19,2 %	10 38,5 %	2 7,7 %	6 23 %	-	2 7,7 %
Stará Ves u Bílovce / Altstadt (34)	2 5,8 %	1 2,9 %	-	30 88,2 %	-	1 2,9 %	2 5,9 %	-
Studénka / Stauding (48)	17 35,4 %	-	-	33 68,8 %	4 8,3 %	2 4,2 %	9 18,8 %	-
Údolí / Zech (33)	7 21,2 %	-	-	17 51,5 %	10 30 %	-	6 18,2 %	-
Vintířov / Wintersgrün (255)	79 31 %	-	1 1,2 %	103 40,4 %	74 29 %	12 4,7 %	65 25,5 %	-
Vítberk / Werdenberg (22)	1 4,5 %	-	1 4,5 %	18 81,8 %	2 9,1 %	-	1 4,5 %	-
Česká Lípa / Böhmisch Leipa (112)	11 9,8 %	15 13,4 %	37 33 %	50 44,6 %	2 1,8 %	-	7 6,3 %	1 0,9 %
celkem (2 771)	803	44	215	1 252	497	124	529	110
celkem v %	29	1,6	7,8	45,3	17,9	4,5	19	3,9

* údaj v závorce uvádí celkový počet osob a kolektivních členů (spolky, politické strany, městské zastupitelstvo, hospodářské a peněžní ústavy aj.)

Celkové analýze bylo podrobeno 2 771 údajů. Celkem nejasný status (529 údajů, tj. 19 %) a neuvedený bližší údaj profese (110 osob, tj. 3,9 %) vykazovaly společně 639 údajů, tj. 23 %. Ačkoli se jedná o nemalé číslo, které by snad mohlo výsledky analýzy snižovat, je nutné si uvědomit, že osoby s nejasným statutem byly zejména ženy v domácnosti, nemuseli pracovat,

a tudíž by je šlo zařadit do střední vrstvy střední třídy. Podíl žen na spolkovém členstvu představuje výrazných necelých 30 %. Konstatování nízkého podílu 1,6 % vyšší třídy musí být posuzováno s faktem, že její příslušníci zastávali zpravidla funkcionářské posty a byli evidováni jako členové jiného stupně (*Gründer, Stifter*). Tito nebývali zařazováni do běžné členské základny (*ordentliche/einfache Mitglieder*). 1 964 osob, tj. 70,9 % přináležejí střední třídě. V rámci její vnitřní diferenciaci na horní, střední a spodní vrstvu nejvíce členů přináleželo střední vrstvě s převažující profesí učitel, zemědělec, živnostník, úředník a zaměstnanec (1 252 osob, tj. 45,3 %). Horní vrstvu střední třídy převážně s advokáty, lékaři, inženýry, akademicky vzdělanými učiteli a statkáři tvoří podíl 215 osob, tj. 7,8 %. Spodní vrstva s profesemi převážně dělníků, tzv. mladých sedláků a domácího služebnictva představuje 497 osob, tj. 17,9 %. Symptomatické je nízké zastoupení nižší třídy. Dochované seznamy monitorovaly převážně členské přírůstky druhé poloviny 30. let. Nejsou tudíž odrazem veškeré členské základny. Vznikl obraz sociálního rozvrstvení členů v určitých oblastech převážně druhé poloviny 30. let. Potvrzuje středostavovský charakter nacionálních spolků a tím zájem této třídy o dění v nacionálně definované společnosti, jejíž součástí byli, chtěli být a usilovali v jejím rámci o stabilní postavení sebe a své rodiny.

Analýza vedoucích složek

K analýze vedoucích složek nižších organizačních jednotek, tj. odboček a okresů bylo použito zpráv o složení v archivních materiálech spolků, okresních úřadů a údaje ve spolkovém tisku.⁴⁹³

⁴⁹³ Amtswaltermeldung, Bundesbezirk Wagstadt, Sitz Odrau, 1938, SOkA Nový Jičín, Svaz Němců – okresní vedení Odry, č. listu NAD 1481; Anschrift des Bezirks: Freiwaldau, 1938, des Bezirks: Freudenthal, 1938, des Bezirks: Jägendorf, 1938, des Bezirks: Troppau, 1938, des Bezirks: Odrau, 1938, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 10, inv. č. 21; Bund der Deutschen, Bundesbezirk Troppau, Betrifft: Meldung der gew. Amtswalter d. Bundesbez., 8. November 1935, tamtéž; Monatsbericht des Bundesbezirkes B.d.D. September, 1935–36, Bundesbezirk Troppau, tamtéž; Bund der Deutschen, Bundesbezirk Troppau, Betrifft: Meldung der B. G. Mladetzko, 4. 12. 1935, tamtéž; Verzeichnis der Bezirks-Vorsitzender, Gau Schlesiens des Bundes der Deutschen, tamtéž; Oznámení o složení vedení spolkové skupiny Hněvotín, 20. 3. 1921, SOkA Olomouc, Okresní úřad Olomouc – venkov, (1801)1850–1945 (1950), karton č. 273, inv. č. 500, IV-23, Hněvotín 1936–1939; Oznámení o složení vedení spolkové skupiny Slavonín, 12. 3. 1928; totéž, 13. 6. 1936; totéž, 24. 1. 1937, tamtéž, Slavonín 1936–1940; Oznámení o složení vedení spolkové dívčí skupiny Nemilany, 29. 5. 1921; totéž, 17. 4. 1932, tamtéž, Nemilany 1921–1940; Oznámení o složení vedení spolkové mužské skupiny Nemilany, 11. 11. 1935; totéž 1. 2. 1937, tamtéž; Tätigkeitsbericht 1935–1936, Bundesbezirk Olmütz, Gau Nordmähren, Bgr. Littau, SOkA Olomouc, Svaz Němců severní Moravy – místní skupina Litovel; Bez.-Ausschußmitglieder, 14. 3. 1937, Hohenelbe, SOkA Trutnov, Svaz Němců v Čechách – okresní svaz Vrchlabí; Männer-Ortsgruppe Rumburg, 15. Ostermonds 1933; totéž, 26. 1. 1934, SOkA Děčín, Svaz Němců – okresní vedení Rumburk; Neu-Gründungen (1937/1938), ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 10, inv. č. 21.

Tabulka 5: Předsedové spolkových okresů Slezské župy BdD 1937

	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný / neuvedený status
		horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva		
předsedové (17)	-	10 58,8 %	5 29,4 %	-	-	2 11,8 %

Tabulka 6: Funkcionářské složení spolkových okresů BdD (1937–1938)

spolkový okres	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný / neuvedený status
		horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva		
Vrchlabí / Hohenelbe (13)	-	3 23,1 %	9 69,2 %	1 7,7 %	-	-
Bílovec / Wagstadt (21)	3 14,3 %	1 4,8 %	13 62 %	4 19 %	-	-
Bruntál / Freudenthal (15)	1 6,7 %	2 13,3 %	10 66,7 %	-	-	2 13,3 %
Český Těšín / Tsch. Teschen (8)	2 25 %	2 25%	4 50%	-	-	-
Krnov / Jägendorf (13)	-	4 30,8 %	8 61,5 %	-	-	1 7,7 %
Město Albrechtice / Groß-Olbersdorf (9)	-	-	9 100 %	-	-	-
Opava / Troppau (17)	-	-	13 76,5 %	1 5,9 %	-	3 17,6 %
Vítkov / Wigstadt (6)	1 16,7 %	2 33,3 %	2 33,3 %	1 16,7 %	-	-
celkem osob: 102	7 6,9 %	14 13,7 %	68 66,7 %	7 6,9 %	-	6 5,8 %

Tabulka 7: Předsedové odboček BdD 1937–1938

předsedové odboček spolkového okresu	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný / neuvedený status
		horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva		
Bruntál / Freudenthal (29)	2 6,9 %	6 20,7 %	15 51,7 %	3 10,3 %	-	3 10,3 %
Frývaldov / Freiwaldau (39)	2 5,1 %	3 7,7 %	28 71,8 %	3 7,7 %	-	3 7,7 %
Krnov / Jägendorf (50)	-	2 4%	40 80 %	2 4 %	-	6 12 %
Odry / Odrau (35)	2 5,7 %	5 14,3 %	18 51,4 %	6 17,1 %	-	4 11,4 %
Opava / Troppau (27)	-	3 11,1 %	13 48,1 %	2 7,4 %	-	9 33,3 %
celkem osob: 180	6 3,3 %	19 10,6 %	114 63,3 %	16 8,9 %	-	25 13,9 %

Přílohy kalendářů BdDSch poskytují seznamy adres a jmen pro doručení korespondence odbočkám. Dá se usuzovat na to, že adresáti byli předsedové, popř. jednatelé odboček. Pro sociální analýzu jsem vybrala spolkové správní roky 1928/29, 1932/33 a 1935/36.

Tabulka 8: Adresáti versus předsedové/jednatelé odboček BdDSch/Slezské župy BdD

	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný / neuvedený status
		horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva		
1928/29 (151)	6 4 %	24 15,9 %	91 60,3 %	5 3,3 %	-	25 16,6 %
1932/33 (170)	5 2,9 %	26 15,3 %	120 70,6 %	8 4,7 %	-	11 6,5 %
1935/36 (172)	7 4,1 %	19 11,1 %	108 62,8 %	14 8,1 %	-	24 13,9 %
celkem osob: 493	18 3,7 %	69 14 %	319 64,7 %	27 5,5 %	-	60 12,1 %

Podle procentuálních údajů sociálního statusu potencionálních předsedů/jednatelů odboček je evidentní, že na těchto pozicích dominovala střední vrstva střední třídy; následovala horní vrstva střední třídy. Na střední třídu celkem připadlo 84,2 %. Během let trvale převládala střední vrstva střední třídy. Došlo ale k zajímavým profesním přesunům. Kontinuálně rostl podíl těch, kteří své živobytí nalézali v zemědělství (sedlák, mlynář, zemědělec, tzv. mladý sedlák): 28,4 %, 37,6 % a 43,6 % (1928/29, 1932/33, 1935/36). Nárůst lze zaznamenat u zemědělců a u tzv. mladých sedláků. Naproti tomu rapidně poklesl podíl učitelů: 20,5 %, 14,7 % a 1,7 %. Jev byl s nejvyšší pravděpodobností následkem politických událostí roku 1933, kdy nastal prudký odliv učitelů. Úředníci si pro sledované roky ponechali 6–7 %; podíl živnostníků, obchodníků a zaměstnanců se zvýšil z necelých 12 % na cca 20 %.⁴⁹⁴

Tabulka 9: Profesní přesuny předsedů/jednatelů odboček BdDSch/Slezské župy BdD

profese	1928/29 (151 osob)	1932/1933 (170 osob)	1935/36 (172 osob)
zemědělec	32 21,2 %	50 29,4 %	59 34,3 %
sedlák, vč. mlynář	9 6 %	8 4,7 %	4 2,3 %
<i>Jungbauer</i>	2 1,3 %	6 3,5 %	12 7 %
učitel	31 20,5 %	25 14,7 %	3 1,7 %
úředník	10 6,6 %	10 5,9 %	12 7 %
živnostník, obchodník, zaměstnanec	18 11,9 %	34 20 %	34 19,8 %

Tabulka 10: Funkcionářské složení odboček

	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný / neuvedený status
		horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva		
Hněvotín/Nebotein (7 osob, 1921)	-	-	7 100 %	-	-	-

⁴⁹⁴ Vypočítáno z údajů uvedených ve spolkových kalendářích: Ortsgruppen des Bundes der Deutschen Schlesiens, Bundeskalender 1929, Troppau [1930]; Ortsgruppenverzeichnis mit Angabe der Schriftenempfänger, Bundeskalender 1933, Troppau [1934]; Bezirksverbände und Ortsgruppen, Bundeskalender 1936, Troppau [1937].

Slavonín/Schnobolin (6, 1928)	-	-	4 66,7 %	1 16,7 %	-	1 16,7 %
Slavonín/Schnobolin (6, 1936)	-	2 33,3 %	4 66,7 %	-	-	-
Slavonín/Schnobolin (7, 1937)	-	-	5 71,4 %	1 14,3 %	-	1 14,3 %
Liběšice/Liebeschitz (5, 1923)	-	1 20 %	4 80 %	-	-	-
Litovel/Littau (9, 1936)	2 22,2 %	-	6 66,7 %	-	-	1 11,1 %
Nemilany/Nimlau (ženská skupina, 5, 1921)	-	-	3 60 %	-	-	2 40 %
Nemilany/Nimlau (mužská skupina, 6, 1935)	-	1 16,7 %	5 83,3 %	-	-	-
Rumburk/Rumburg (7, 1933)	-	1 14,3 %	6 85,7 %	-	-	-
Rumburk/Rumburg (6, 1934)	1 16,7 %	1 16,7 %	3 50 %	-	-	1 16,7 %
Žulová/Friedeberg (12, 1937)	-	1 8,3 %	10 83,4 %	1 8,3 %	-	-
Fryštát/Freistadt (13, 1936)	-	1 7,7 %	9 69,2 %	1 7,7 %	1 7,7 %	1 7,7 %
Skrochovice/Skrochowitz (10, 1938)	-	-	9 90 %	1 10 %	-	-
Slezská Ostrava/Schl. Ostrau (7, 1936)	-	1 14,3 %	6 85,7 %	-	-	-
Slezská Ostrava/Schl. Ostrau (8, 1937)	-	-	7 87,5 %	1 12,5 %	-	-
Karlovice/Karlsthal (4, 1936)	-	-	4 100 %	-	-	-
Bruntál/Freudenthal (13, 1938)	1 7,7 %	2 15,4 %	9 69,2 %	-	-	1 7,7 %

Javorník/Jauernig (mužská skupina, 11, 1938)	-	4 36,4 %	6 54,5 %	-	1 9,1 %	-
Javorník/Jauernig (ženská skupina, 8, 1938)	-	-	1 12,5 %	-	-	7 87,5 %
Vrbno pod Pradědem/Würbenthal (mužská skupina, 9, 1937)	-	2 22,2 %	7 77,8 %	-	-	-
Vrbno pod Pradědem/Würbenthal (mužská skupina, 9, 1937, po volbách téhož roku)	-	1 11,1 %	8 88,9 %	-	-	-
Vrbno pod Pradědem/Würbenthal (ženská skupina, 7, 1938)	-	-	2 28,6 %	-	-	5 71,4 %
Lichnov/Lichten (13, 1938)	2 15,4 %	-	11 84,6 %	-	-	-
Cukmantl/Zuckmantel (11, 1937)	-	2 18,2 %	9 81,9 %	-	-	-
Poodří/Odertal (10, 1937)	-	5 50 %	3 30 %	2 20 %	-	-
Arnultovice/Arnsdorf (11, 1938)	-	1 9,1 %	10 90,1 %	-	-	-
Brantice/Bransdorf (7, 1938)	-	-	3 42,9 %	2 28,6 %	1 14,3 %	1 14,3 %
Fryštát/Freistadt (12, 1938)	1 8,3 %	-	10 83,3 %	-	-	1 8,3 %
Hrušov/Hruschau (6, 1938)	-	1 16,7 %	5 83,3 %	-	-	-
Dlouhá Stráň/Langenberg (4, 1937)	-	-	4 100 %	-	-	-
Markvartice/Markersdorf (15, 1937)	-	-	15 100 %	-	-	-
Jelenice/Hirschdorf (4, 1937)	-	-	4 100 %	-	-	-

Frýdek/Friedek (12, 1938)	-	2 16,7 %	8 66,7 %	-	-	2 16,7 %
Krnov/Jägendorf (6, 1937)	-	1 16,7 %	4 66,7 %	-	-	1 16,7 %
Třinec/Trzynietz (7, 1937)	-	1 14,3 %	4 57,1 %	1 14,3 %	-	1 14,3 %
Frývaldov/Freiwaldau (13, 1938)	-	3 23,1 %	10 76,9 %	-	-	-
Bílovec/Wagstadt (12, 1938)	-	-	11 91,6 %	1 8,3 %	-	-
Slezské Vlkovice/Schl. Wolfsdorf (5, 1938)	-	4 80 %	1 20 %	-	-	-
Odry/Odrau (17, 1938)	2 11,8 %	1 5,9 %	9 52,9 %	5 29,4 %	-	-
Opava/Troppau (13, 1938)	-	1 7,7 %	10 76,9 %	-	-	2 15,4 %
Krnov/Jägendorf, skupina Rosseger (5, 1937)	1 20 %	-	3 60 %	-	-	1 20 %
Staré Město u Bruntálu/Altstadt bei Freudenthal (6, 1938)	-	1 16,7 %	5 83,3 %	-	-	-
celkem osob: 364	10 2,8 %	41 11,3 %	264 72,5 %	17 4,7 %	3 0,8 %	29 7,9 %

Analýza prokázala na pozicích okresních předsedů/vůdců převážně příslušníky horní vrstvy střední třídy, následovaných příslušníky střední vrstvy těžé třídy. Předsednickou funkci odboček zastupovali s převahou příslušníci střední vrstvy střední třídy, následovaných příslušníky horní vrstvy těžé třídy. Rozbor členů okresních vedení prokázal většinu pro střední vrstvu střední třídy, následovanou horní vrstvou těžé třídy. Rovněž tak tomu bylo u vedoucích funkcionářů odboček. Zde se navíc ve srovnání s okresy nacházeli příslušníci nižší třídy. Úhrnem na střední třídu v okresních vedeních připadá 88 %, na střední třídu ve správě odboček 88,5 %.

Pro analýzu sociálního statusu čelných funkcionářů jsou použity údaje o župních vůdcích v roce 1934⁴⁹⁵ a 1937,⁴⁹⁶ o vedení BdDiB v roce 1899,⁴⁹⁷ 1901⁴⁹⁸ a 1933,⁴⁹⁹ o členech přípravného výboru k založení BdDO v roce 1894, o zakládajících členech téhož spolku,⁵⁰⁰ o členech Slezské župy BdD v roce 1934,⁵⁰¹ o složení vedení BdD v roce 1934⁵⁰² a 1937.⁵⁰³ Výsledky zřehledňuje následující tabulka.

⁴⁹⁵ Pošumavská – Rudolf Grohmann, archivář, Český Krumlov; Chebská – JUDr. Walther Sturm, svazový advokát, Drahovice/Drahowitz; Severozápadních Čech – MUDr. Heinrich Heidler, praktický lékař, Chomutov; Polabská – Fritz Winter, správce, Střekov/Schreckenstein; Severočeská – Josef Renger, bankovní úředník, Horní Jindřichov/Oberhennersdorf; Poještědsko-Jizerská – Herbert Palme, úředník, Jablonec nad Nisou; Východočeská – Ing. Ferdinand Liebich, starosta, Trutnov; Severomoravská – Hermann Brass, továrník, Zábřeh/Hohenstadt; Jihomoravská – Matthias Krebs, odborný učitel, Brno; Slezská – JUDr. Otto Wenzelides, svazový advokát, Opava; Pražská – Dr. Leopold Schürer, advokát, Praha. Gauführer, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 101.

⁴⁹⁶ Die Gaurbeitsstellen, Bundesdienst. Blätter für die Amtswalterschaft im Bund der Deutschen, Sonderfolge: Jahresbericht 1937, Teplitz-Schönau 1938, s. 96.

⁴⁹⁷ Die Bundesleitung des „Bundes der Deutschen in Böhmen“, Bericht über die Thätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im sechsten Vereinsjahre 1899, Prag 1900, s. 21.

⁴⁹⁸ Totěž, Bericht über die Tätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im achten Vereinsjahre, Prag 1902, s. 27–28.

⁴⁹⁹ Unser Amtswalter, Bundeskalender 1934, Teplitz-Schönau [1933], s. 154–155.

⁵⁰⁰ Přípravný výbor k založení BdDO 1894, SOKA Náchod, Langer Eduard Dr., karton č. 14.

⁵⁰¹ Der Hauptausschuß des Bundes der Deutschen Schlesiens im Jahre 1934, Bund der Deutschen Schlesiens – Jahresbericht 1934, Troppau [1935], s. 9–10.

⁵⁰² **Vůdce svazu**, kněz Gottfried Wehrenfennig, Trnovany/Turn; **zástupci**: JUDr. Rudolf Schubert, advokát, Teplice-Šanov; Hermann Brass, továrník, Zábřeh; Emil Breuer, ředitel, Liberec; **členové svazového vedení**: MUDr. Christian Fortwaengler, lékař, svazový jednatel, Trnovany; Rudolf Geissler, architekt, profesor, zástupce výše jmenovaného, Teplice-Šanov; MUDr. Heinrich Heidler, lékař, Chomutov; Toni Köhler, poslanec, Teplice-Šanov; JUDr. Ernst Legler, právní konsulent, Teplice-Šanov; Dr. Sigismund Sander, profesor, zástupce zapisovatele Teplice-Šanov; Rudolf Schramek, učitel, svazový pokladník Bohosudov/Mariaschein; Dr. Johannes Teis, kněz, Novosedlice/Weißkirchlitz; Ing. Bruno Tetsch, Liberec; Anton Waber, ředitel banky, zástupce pokladníka, Teplice-Šanov; JUDr. Maximilian Walter, advokát, zástupce pokladníka; Johannes Watzal, učitel, Trnovany; JUDr. Otto Wenzelides, advokát, Opava; JUDr. Karl Wild, ředitel úřadu, Cheb; Fritz Winter, správce, Střekov/Schreckenstein; Walther Schlesinger, svazový jednatel, Trnovany; **svazový výbor**: svazový vůdce – Gottfried Wehrenfennig, kněz, Trnovany; zástupci – JUDr. Rudolf Schubert, advokát, Teplice-Šanov; Hermann Brass, továrník, Vrchlabí/Hohenelbe; Emil Breuer, ředitel, Liberec; Edgar Buhl, továrník, Moravské Staré Město/Mährisch Altstadt; Josef Feik, ředitel, Choustnikovo Hradiště/Gradlitz; MUDr. Christian Fortwaengler, lékař, Trnovany; Architekt Rudolf Geissler, profesor, Teplice-Šanov; Richard Glogar, pokladník ve spořitelně, Opava; Rudolf Grohmann, účetní, Česká Lípa; MUDr. Heinrich Heidler, lékař, Chomutov; Dr. Franz Hodina, poslanec SdP, Městečko Trnávka/Markt Tünnau; Dr. Karl Hofrichter, Moravská Třebová/Mährisch Trübau; Ernst Kittel, d. J., Krnov; Toni Köhler, poslanec, Teplice-Šanov; Matthias Krebs, odborný učitel, Brno; Ing. Gustav Kühn, Červená Voda/Mährisch Rothwasser; Gustav Kutzer, KdD, Dubá/Dauba; JUDr. Walter Laube, advokát, Most/Brüx; JUDr. Ernst Legler, právní konsulent, Teplice-Šanov; Ing. Ferdinand Liebich, starosta, Trutnov; Franz Liebl, místopředseda *Landeskulturrat für Böhmen*, Bystřice/Bistritz; Willi Prosch, učitel, Chodov; Josef Renger, bankovní úředník, Rumburk; Karl Richter, řídící učitel, Vrchlabí; Robert Rössler, prokurista, Rychnov u Jablonce/Reichenau bei Gablonz; Dr. Sigismund Sander, profesor, Teplice-Šanov; JUDr. Alfred Schmued, advokát, Planá/Plan; Rudolf Schramek, učitel, Bohosudov; JUDr. Leopold Schürer, advokát, Praha; Dr. Rupert Steinbrener, továrník, Vimperk/Winterberg; Berta Sterne, vdova po řediteli, Teplice-Šanov; JUDr. Walter Sturm, svazový advokát, Karlovy Vary-Drahovice/Karlsbad-Drahowitz; Hermann Stürbitzky, Děčín/Tetschen; Dr. Johann Teis, kněz, Novosedlice; Ing. Bruno Tetsch, Liberec; Anton Waber, ředitel banky, Teplice-Šanov; JUDr. Maximilian Walter, Teplice-Šanov; Johannes Watzal, učitel, Trnovany; JUDr. Otto Wenzelides, svazový advokát, Opava; JUDr. Karl Wild, ředitel úřadu, Cheb; Fritz Winter, správce, Střekov; MUDr. Ernst Zbarsky, lékař, Doksy/Hirschberg; Walther Schlesinger, svazový jednatel, Trnovany; **dozorčí rada**: předseda – Franz Weinwurm, ředitel KdD, Praha; Rudolf Billisch, prokurista, Cukmantel/Zukmantel; Peter Botschen, ředitel, Dolní Podluží/Niedergrund; Karl Ettelt, řídící učitel, Trutnov; Franz Hilmer, centrální ředitel, Brno; Dr. Emil Lehmann, učitel, vlastivědný pracovník, redaktor, Liberec; Dr. Josef Meier, učitel, Aš; Alfred Rieger, úředník, zapisovatel, Bystřany u Teplic/Wisterschan; JUDr. Karl Schreitter-Schwarzenfeld, advokát, Praha; smírčí soud: předseda – JUDr. Max Kriegelstein-Sternfeld, advokát, Česká Lípa; Dr. Hermann Becker, advokát, Falkenau; Dr. Gustav Bodirsky,

Tabulka 11: Sociální status vrcholových činitelů

	horní třída	střední třída			nižší třída	nejasný status
		horní vrstva	střední vrstva	spodní vrstva		
župní vůdci 1934 (11 osob)	1 9 %	5 45,5 %	5 45,5 %	-	-	-
župní vůdci 1937 (13)	-	8 61,5 %	5 38,5 %	-	-	-
vedení BdDiB 1896 (7)	1 14,3 %	3 42,9 %	3 42,9 %	-	-	-
vedení BdDiB 1901 (39)	7 18 %	19 48,7 %	13 33,3 %	-	-	-
vedení BdDiB 1933 (79)	12 15,2 %	33 41,8 %	30 38 %	1 1,3 %	-	3 3,8 %
přípravný výbor BdDO 1894 (10)	10 100 %	-	-	-	-	-
zakládající členové BdDO (13)	4 30,8 %	3 23,1 %	-	-	-	6 46,2 %
vedení Slezské župy BdD 1934 (44)	7 15,9 %	20 45,5 %	15 34,1 %	-	-	2 4,6 %
vedení BdD 1934 (88)	18 20,5 %	42 47,7 %	23 26,1 %	-	-	5 5,7 %
vedení BdD 1937 (76)	13 17,1 %	36 47,4 %	18 23,7 %	1 1,3 %	-	8 10,5 %
celkem osob: 380	73 19,2 %	169 44,5 %	112 29,5 %	2 0,5 %	-	24 6,3 %

Sociální status vrcholových činitelů vykazuje nejvyšší podíl horní vrstvy střední třídy, následovaný střední vrstvou téže třídy. Vysoký podíl téměř 20 % zaujímá horní třída, naproti tomu spodní vrstva střední třídy je zastoupena mizivě. Zcela nepřítomni jsou zástupci nižší třídy. Vyšší organizační jednotky (ústřední a župní vedení) ležely v rukou nacionální hospodářské, politické

advokát, Fulnek/Fulnek; Oskar Brückner, úředník, Josefův Důl/Josefsthal; Rudolf Ederer, kadeřník, Frývaldov; Ferdinand Fischer, řídící učitel, Deštné/Deschney; Dr. Gustav Gregor, notář, Znojmo; Otto Jank, redaktor, Praha; Dr. Ernst Just, starosta, Opava; Franz Merkl, továrník, Broumov; JUDr. Karl Ohmeyer, advokát, Podmokly; Hermann Pfeiler, odborný učitel, Šumperk; JUDr. Leopold Reinelt, advokát, Ostrov nad Ohří/Schlackenwerth; MUDr. Ernst Walther, zubní lékař, Teplice-Šanov; MUDr. Otto Zuber, lékař, Liberec. Von der Arbeitsleitung. Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934. Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau 1935, s. 99–101; Bund der Deutschen, Leitmeritz, 1. 7. 1934, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9.

⁵⁰³ Führungskörper des BdD i. J. 1937, Bundesdienst. Blätter für die Amtswalterschaft im Bund der Deutschen, Sonderfolge: Jahresbericht 1937, Teplitz-Schönau 1938, s. 91–93.

a intelektuální elity. Celá řada veřejně aktivních mužů, kteří svou veřejně profilovanou kariéru zdárně zahájili ve svazech Němců, završila politickou kariérou (Heinrich Brunar, Otto Halke, August Koberg, Anton Kiesewetter, Ernst Schollich, Friedrich Stolberg, aj.).

Sociální strukturu členské základny ovlivňovaly místní a regionální poměry hospodářské, určované do značné míry poměry geografickými, které měly vliv na profesní skladbu. Vzhledem k autoprezentaci spolků jako organizací nadstranických a nepolitických, sdružující všechny vrstvy německého národa, nalezneme mezi jejich členy příslušníky všech sociálních tříd a vrstev. Členskou základnu nacionálních „obránných“ spolků dosavadní historiografie definuje jako převážně středostavovskou.⁵⁰⁴ Analýzy této práce došly ke shodnému závěru. Vlivem značné sociální diferencovanosti střední třídy nalezneme mezi členy drobné i zdatné řemeslníky, živnostníky, obchodníky, zemědělce, kněze, část úředníků, učitelů, včetně horní hranice střední třídy, tedy podnikatele, vyšší úřednictvo, sedláky, mlynáře, prominentní advokáty a lékaře. Zvláště místní elity a inteligence zastupují spolu s příslušníky horní třídy, zejména politiky, velkopodnikateli, továrníky a finančníky tu skupinu obyvatelstva, která stála u zrodu spolků. Klíčová role střední třídy byla dána nejen jejím početním zastoupením, ale zejména její funkcí, pozicí a vlivem ve společnosti. To jí umožňovalo převzít řídicí funkci. Z tohoto pohledu lze svazy Němců označit za středostavovský fenomén.

Souhrnně k sociální struktuře členů lze uvést, že v ní zastoupená horní třída svým rozhodujícím finančním a mocenským charakterem do značné míry umožňovala vlastní existenci spolků, ale jinak se pohybovala v pozadí spolkového dění (pokud neobsadila čelné funkcionářské pozice; často jim příslušelo členství typu *Stifter* a *Gründer*). Naproti tomu střední třída se svou sociální členitostí se stala hnacím motorem, který do nacionálního angažmá zapojoval nižší třídu. Onen nejasný, nevykrystalizovaný sociální status vdov, žen v domácnosti, učedníků a studentů, o nichž můžeme usuzovat, že vycházeli ze střední třídy, byl vysoce zastoupen. Rozmanitost členské základny podporovala lákavá nabídka organizační struktury. Vedle tradičních mužských a smíšených odboček fungovaly odbočky mládeže, žen a dívek a i jinak specializované.

A jaké věkové skupiny Němců zaujímaly ve spolcích převažující, popř. marginální pozici? Spolková publicistika k věkové struktuře členů v roce 1937 uvedla následující: věk nejvíce členů,

⁵⁰⁴ Zaffi, Davide, Die deutschen nationalen Schutzvereine in Tirol und im Küstenland, in: Grenzregionen im Zeitalter der Nationalismen. Elsass-Lothringen/Trient-Triest, 1870–1914. Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient, Bd. 12, Ara, Angelo; Kolb, Eberhard (hg.), Berlin 1998, s. 257–284; Staudinger, G. Eduard, Die Südmärk. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914, in: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Zgodovina Nemcev na območju danšnje slovenije 1848–1941, Rumpler, Helmut; Suppan, Arnold (hg.), Wien, München 1988, s. 130–154; Grabowski, Sabine, Deutscher und polnischer Nationalismus. Der Deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straz 1894–1914, Marburg 1998; Schutzvereine in Ostmitteleuropa, c. d.

tj. 28,2 % se pohyboval mezi 30–40 lety; s 21,9 % následovali členové mezi 20–30 lety, skupina mezi 40–50 lety tvořila 20,9 %, členů mezi 50–60 let bylo 13,2 %, starších 60 let 8,2 % a členů mladších 20 let bylo 7,6 %.⁵⁰⁵

Tabulka 12: Věkové rozvrstvení členů BdD (1937)

věk méně než 20 let	20–30 let	30–40 let	40–50 let	50–60 let	starších 60 let
7,6 %	21,9 %	28,2 %	20,9 %	13,2 %	8,2 %

Údaje z roku 1937 jsou porovnány s věkovou analýzou seznamů. Hraničním rokem byl zvolen rok 1938, od něhož se v desetiletých intervalech postupovalo do roku 1878. Lidé narození před tímto rokem patří do skupiny starších 60 let k roku 1938 a se svými 6,9 % představují druhou nejmenší skupinu. Zcela nejnižší zastoupení 1,2 % mají jedinci do 10 let, tj. narození v rozmezí let 1928–1938. Nejvyšší podíl měli jedinci v produktivním věku 30–40 let (29,6 %), ve věku 20–30 let (24,2 %), 40–50 let (17,9 %). Výrazné bylo zastoupení jedinců mezi 10–20 lety (11,6 %), skupina mezi 50–60 lety vykazovala 8,6 %.

Tabulka 13: Věková analýza členstva

věk	0–10 let	10–20 let	20–30 let	30–40 let	40–50 let	50–60 let	starší 60 let
narozen mezi lety	1928–1938	1918–1927	1908–1917	1898–1907	1888–1897	1878–1887	před rokem 1877
Údolí/Zech (33)	-	2	8	13	7	-	3
Háje/Rabensgrün (48, nejasné 12)	-	7	20	4	4	1	-
Vintířov/Wintersgrün (255, nejasné 13)	-	38	52	73	54	12	13
Kfely/Gfell (85, nejasné 41)	-	17	8	11	5	3	-
Loučky/Grünlas (581, nejasné 55)	22	83	125	122	90	47	37
Hynčice/Heizendorf (48)	-	16	19	6	4	2	1
Hynčice/Heizendorf	-	8	22	23	13	10	2

⁵⁰⁵ Czermak, Franz, Die Organisationsarbeit – das Werkzeug der Arbeit, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936. Jahresbericht des Bundes der Deutschen, s. 131.

(94, nejasné 16)							
Mankovice/Mankendorf (82)	-	2	19	22	17	12	10
Dobešov/Dobischwald (104)	-	11	34	27	16	14	2
Vítberk/Werdenberg (22)	-	1	7	7	3	1	3
Děrné/Tyrn (76, nejasné 1)	-	-	2	32	19	12	10
Heřmánky/ Klein-Hermsdorf (53)	-	5	16	19	7	4	2
Kaménka/Kamitz (99)	-	9	23	36	14	8	9
Jistebník/Stiebig (43, nejasné 21)	-	-	7	14	1	-	-
Jílovec/Eilowitz (38)	-	5	7	13	3	4	6
Bílov/Bielau (50)	-	8	23	11	3	2	3
Stará Ves u Bílovce/Altstadt bei Wagstadt (34)	-	5	19	10	-	-	-
Nové Těchanovice/Neu- Zechendorf (41, nejasné 1)	-	2	13	10	11	3	1
Poodří/Odertal, nejasné 8	-	3	20	33	21	11	6
Čermná/Tschirm (30)	-	1	6	12	5	4	2
Melč/Meltsch (186, nejasné 2)	1	1	18	74	49	17	24
celkem: 2 104 celkem nejasné: 170 (8,1 %) základ pro % výpočet: 1 934	23 1,2 %	224 11,6 %	468 24,2 %	572 29,6 %	346 17,9 %	167 8,6 %	134 6,9 %

Ve druhé polovině 30. let probíhala ve vedoucích složkách generační výměna. Funkcionáři vyškolení v podmínkách rakouské monarchie a první světové války postupně ustupovali těm, jejichž „nacionální charakter“ pomáhali sami formovat. Údajně se v dané době často volalo po nástupu „mladých“ do vedení „nacionální práce“ (*Volkstumsarbeit*). Např. vedoucí garnitura Jihomoravské župy BdD se na výroční valné hromadě v dubnu 1938 vzdala svých funkcí a přenechala je mladším pracovníkům.⁵⁰⁶ Novým župním vůdcem se stal znojemský advokát Harald Schindler. Jeho projev vytyčil odhodlanější kurz: „[...] jest povinností každého člena BdD vynaložiti veškeré síly, aby bylo dosaženo, co si doba vyžaduje a aby vždy měl také potřebnou

⁵⁰⁶ Policejní relace, valná hromada spolku „Bund der Deutschen, Gau Südmähren“, 3. 4. 1938, NA Praha, PMV 225-993-3.

vytrvalost a odhodlanost k činu. V posledních dnech naplňuje každého německého člověka vědomí, že jest příslušníkem národa, který čítá 80 milionů duší, národa, s nímž jest spjatý krví, kulturou a dějinami. Dějiny německého národa byly, jsou a též na věky zůstanou našimi dějinami!⁵⁰⁷ Schindler dále pokračoval: „[...] BdD převzal po předcích velké dědictví, za které tito pracovali a krev svou prolévali [...] nyní může německý muž zase zpříma choditi po jižní Moravě a říci, že jest Němcem! [...] BdD jest a zůstane nepolitickým svazem. Ale ochranná práce, jak ji BdD sleduje, není možná bez poměru k politice. Politik jest – obrazně řečeno – jako muž, který před vlastí stojí v zákopech! Politik bojuje a lid musí mu učiniti tento jeho boj důkům-hodným. Pro příslušníky BdD ale existuje pouze jediný zástupce politický – Konrad Henlein!“⁵⁰⁸ Podobné projevy z úst BdD-funkcionářů nebyly v roce 1938 výjimečné. Jihomoravská župa však po dlouhou dobu náležela k méně nacionalisticky exponovaným.

Provedená analýza umožňuje stanovit profil „typického člena“ svazů Němců, resp. německých spolků s programem „nacionální obrany“ a tím i základního nositele a aktéra německého nacionálního hnutí.⁵⁰⁹ Typický člen v produktivním věku mezi 30 a 40 lety přináležel ke střední vrstvě střední třídy, s převažující profesí učitele, zaměstnance, úředníka, živnostníka a zemědělce. Existující rozdíly byly dány hospodářským charakterem regionů, a zda člen pocházel z města, z agrární obce nebo průmyslové vesnice. Jako nová profesní kategorie spodní vrstvy střední třídy se objevuje tzv. mladý sedlák (*Jungbauer*), který byl v druhé polovině 30. let ve spolicích zemědělských oblastí zastoupen vysokou měrou. Byl zároveň projevem úsilí o sociální přestavbu společnosti, která v souladu s teorií „krve a půdy“ upřednostňovala selský stav.

4. 2. 3. Financování

Veřejná účetní zpráva BdD z roku 1937 uváděla celkem dvacet zdrojů příjmů: členské příspěvky, veřejné pokladničky,⁵¹⁰ výnosy z akcí, všeobecné dary, Velikonoční sbírka (*Ostersammlung*), Sbírka o Dušičkách (*Allerseelensammlung*), dary pro sirotky, doplňkové odvody, peněžní dary pro různé účely, dary na dětskou prázdninovou akci, odkazy zemřelých,⁵¹¹ věrnostní dar

⁵⁰⁷ Tamtéž.

⁵⁰⁸ Tamtéž.

⁵⁰⁹ Profil vrcholových spolkových činníků je uveden v kapitole 9. 1. „Bojovníci za německý národ“ – třicet aktivistů nacionální „obran“.

⁵¹⁰ Veřejné pokladničky vynesly 133 166 Kč/1935, 185 233 Kč/1936, 325 624 Kč/1937. Lorenz, Alfred, Die Mittelaufbringung, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 143; Lorenz, Alfred, Mittelaufbringung und Verwaltung, Bundesdienst, 1938, 7, s. 80; srov. příloha č. 40–41, 48.

⁵¹¹ Např. v roce 1936 odkazy zemřelých představovalo částku 512 850 Kč, v roce následujícím jen 33 929,90 Kč. Tamtéž.

(*Treuspense*),⁵¹² prostředky na nacionální osvětu a kulturu, výnosy z vlastních hospodářských podniků, výnosy ze zemědělství, dary na pracovní tábory, příjmy skupin, okresů a žup ve své správní oblasti, přebytky týchž tamtéž, přebytek z minulého rozpočtu.⁵¹³ Některá označení finančních zdrojů jako např. všeobecné dary, doplňkové odvody, peněžní dary pro různé účely či věrnostní dar, umožňovala zaevidovat „neznámé“ či „tajné“ dárce.

Ústřední teplické vedení připravovalo každoroční plán příjmů a výdajů s patřičným důrazem na detail. Příjmy, jak stojí v dochovaných konceptech z druhé poloviny 30. let, byly rozděleny do dvou základních skupin. První tvořily tzv. povinné odvody, tj. členské příspěvky, výtěžky z pokladniček, z veřejných akcí, sbírek o Velikonocích a na Dušičky, dary pro všeobecné účely, dary pro sirotky a tzv. dodatečné odvody. Rozpočtová komise zde např. pro rok 1937 počítala s příjmem 2 907 000 Kč,⁵¹⁴ ve skutečnosti se získalo 3 772 040,90 Kč.⁵¹⁵ Příjmy druhé skupiny plynuly z prodeje spolkových, popř. spolkem distribuovaných výrobků (sirky, svíce, tiskoviny, zpěvníky, kalendáře, výroční zprávy, kolkové známky, odznaky, vlajky aj.), ze zemědělských podniků, živností a podniků. Předpokládaný příjem byl 348 800 Kč.⁵¹⁶ Z disproporce mezi zdrojovými skupinami je patrné, že výnosy z vlastní hospodářské činnosti formálně hospodářských „obranných“ spolků nepředstavovaly výraznou příjmovou položku.

Zaručeným zdrojem příjmů byly členské příspěvky⁵¹⁷ spolu s výnosy hromadných sbírek o Velikonocích (od roku 1910) a na Dušičky (od roku 1912). Vlastní hospodářské aktivity (tiskárna a nakladatelství v Teplicích-Šanově,⁵¹⁸ Lázně sv. Markéty u Prachatic/St. Margaretenbad bei Prachatitz,⁵¹⁹ letní byty v Nečtinách/Netschetin a Čenkovicích/Tschenkowitz, pensiony, horské boudy, hostince, zemědělské podniky, distribuce krému na boty, leštění na kůži, sirek,⁵²⁰ svíček,

⁵¹² Při výročních sjezdech se vybíral tzv. „věrnostní dar“ (*Treuspense*). Vyjadřoval „věrnost všech Němců v ČSR v jejich jednotě, ztělesňované BdD“. Např. na sjezdu v Chebu (1935) se vybralo 155 365 Kč, v Šumperku (1936) 256 048 Kč. Během let 1937 a 1938 se tato položka začala označovat „obětní dar pospolitosti“. Lorenz, Alfred, *Die Mittelaufbringung*, s. 143; Lorenz, Alfred, *Mittelaufbringung und Verwaltung*, s. 80.

⁵¹³ Zdroje příjmů dle stanov z roku 1934: členské příspěvky, dobrovolné dary, dávky, dědictví, odkazy, veřejně povolené sbírky, veřejné pokladničky, výtěžky z akcí (přednášky, koncerty, divadelní a filmová představení, plesy, výstavy, vetešnické trhy), provoz živností a podniků, prodej zboží, subvence státu a veřejných korporací. Stanovy Bund der Deutschen, Teplice-Šanov 1934, s. 2–3, Archiv hlavního města Praha, MHMP II, NVP, odbor vnitřních věcí, spolkový katastr, XXII/0099; srov. příloha č. 37–39, 44–47, 49.

⁵¹⁴ Návrhy rozpočtů BdD na léta 1937–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 8.

⁵¹⁵ Lorenz, Alfred, *Mittelaufbringung und Verwaltung*, s. 78.

⁵¹⁶ Návrhy rozpočtů BdD na léta 1937–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 8.

⁵¹⁷ Výtěžky z členských příspěvků: 1 295 075 Kč/1935, 2 040 507 Kč/1936 a 2 158 210,90 Kč/1937. Lorenz, Alfred, *Mittelaufbringung und Verwaltung*, s. 78.

⁵¹⁸ Nakladatelství (*Wächter-Verlag/Wia Verlag*) bylo k 1. 1. 1934 zrušeno a začleněno do tiskárny (*Buchdruckerei Wächter B*). V podniku pracovalo 53 zaměstnanců (1937). *Die Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Bundeskalender 1938*, Teplitz-Schönau [1937], s. 134.

⁵¹⁹ Lázně sv. Markéty navštívilo 569 hostů (1936). *Das St. Margaretenbad, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936*, s. 154.

⁵²⁰ Výroba spolkových zápalek byla schválena a zahájena v květnu 1925. *Der Bund der Deutschen in Böhmen im Jahre 1925, Bundeskalender 1927*, Teplitz-Schönau [1926], s. 149.

mýdla, známkových kolků, pohlednic, blahopřání, kalendářů, odznaků, cigaretových dutinek, dopisního papíru, tuže, razítkové barvy, tekutého lepidla, obálek, nádobí aj.)⁵²¹ nepřinášely výrazné částky.⁵²² Např. výnos z vlastních podniků v roce 1937 činil 106 315,10 Kč, ze zemědělských podniků 60 395,25 Kč, celkem 166 710,35.⁵²³ Nové příjmy od roku 1936 představovalo pěstování a sběr léčivých rostlin.⁵²⁴ K propagaci spolkových výrobků pod značkou „Wia“, která zaručovala „ryze německý výrobek“, se využívala spolková periodika a zvláštní letáky.⁵²⁵

Další finanční zdroj představovala smluvními závazky zajištěná spolupráce s peněžními a jinými hospodářskými ústavy. Z pojišťovacích ústavů svazy využívaly služeb vídeňské pojišťovny *Phönix*, pojišťoven *Concordia*,⁵²⁶ *Elbe*⁵²⁷ a *Donau*. Přední postavení náleželo *Phönix*. Spolky s ní měly uzavřeny smlouvy, na jejichž základě se spolkoví členové při uzavírání životních a jiných pojistek těšili zvláštním výhodám.⁵²⁸ Na základě dohody o uzavírání zvýhodněných pojišťovacích smluv spolky získávaly údajně nezanedbatelné příjmy.⁵²⁹ Spolky z každé uzavřené pojistky svého člena získávaly provize. O jejich výši lze jen spekulovat. Prameny spolkové provenience však udávají, že se jednalo o značnou finanční podporu.⁵³⁰

Během hospodářské krize se vlivem poklesu příjmů a nevídaného nárůstu žádostí o materiální pomoc hledaly nové zdroje (zavedení pěstování a sběru léčivek, pořádání nových typů sbírek – peněžní, potravinové, obilní, použitých předmětů, knih apod.). O rapidním snižování příjmů v letech krize se nezakrytě hovořilo na veřejných akcích a psalo ve spolkovém tisku. Obdobně se vyjadřují i úřední zprávy.⁵³¹ Bylo by to i logické, pokud by všechny příjmy pocházely

⁵²¹ Preisliste vom Wirtschaft-Ausschuss des Bundes der Deutschen in Böhmen, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau, R 57 neu-1137-3. BdDiB v roce 1926 prodal 347 706 pohlednic, 18 000 kalendářů, 95 203 balení krému na boty, 11 900 odznaků. Der Bund der Deutschen in Böhmen im Jahre 1925, Bundeskalender 1927, Teplitz-Schönau [1926], s. 149.

⁵²² Zajímavá je distribuce pivních sklenic s logem „*Treue der Heimat*“ („věrnost vlasti“) se středovým štítkem SdP, s velkoněmeckou symbolikou (dubové listí, květ chrpy). Sklenice spolek za cenu 16 Kč/kus nabízel stranickým složkám. Výroba sklárny v Boru/Haida u České Lípy. Zpráva zemského prezidenta, Bund der Deutschen, prodej pivních sklenic, 7. 3. 1938, NA Praha, PMV 225-994-1; srov. příloha č. 64–82.

⁵²³ Lorenz, Alfred, *Mittelaufbringung und Verwaltung*, s. 78.

⁵²⁴ Do konce 1937 se odběrová místa zřídila u osmi žup a 24 okresů. Die Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Bundeskalender 1938, Teplitz-Schönau 1937, s. 134.

⁵²⁵ Srov. příloha č. 62–63.

⁵²⁶ Všeobecná pojišťovna *Concordia* měla ústřednu v Liberci, pobočky v Brně, ve Vídni a v Praze. Zpráva policejního ředitelství v Liberci, Spolek „*Deutscher Kulturverband*“ v Praze, pojištění na život v jeho prospěch, 21. 12. 1926, NA Praha, PMV 225-365-2.

⁵²⁷ Pojišťovna *Elbe* byla založena dne 28. 3. 1922. V Praze měla elementární a životní oddělení. Tamtéž.

⁵²⁸ Propagační materiál (letáky): *Begünstigungen*; *Radfahrer- und Fahrradversicherung*; *Frage, die sich jeder vorlegen und beantworten sollte*, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 6, inv. č. 101.

⁵²⁹ BdDiB dohodu uzavřel dne 1. 7. 1927. V roce 1934 bylo prostřednictvím BdD uzavřeno 350 pojistných smluv v celkové hodnotě 5 530 780 Kč. Celkem bylo u *Phönix* v letech 1927–1934 uzavřeno 14 000 smluv v hodnotě 186 mil. Kč. Waber, A., *Bundesbetriebe und Bundeseinrichtungen, Dienst an Volk und Heimat, Jahresbericht 1934*, s. 96.

⁵³⁰ Tamtéž, s. 96.

⁵³¹ Zpráva o činnosti „ochranných“ spolků, Policejní ředitelství Praha, červenec 1932, NA Praha, PMV 225-993-1.

od stabilního počtu členů a jejich „kapes“. Vyjdeme-li však z dokladů o celkových příjmech spolků, které máme k dispozici, nemusí to být až tak jednoznačné. Celkový příjem se ve zkoumaném období prudce nesnižoval. „Přímé“ příjmy od německého obyvatelstva (neplacení členských příspěvků, nižší výnosy z veřejných akcí, sbírek apod.) sice klesaly, ale kvantitativní nárůst akcí, včetně členské základny tento „přímý“ pokles zčásti vyrovnával. Kritická slova funkcionářů o nedostatečných příjmech je rovněž třeba posuzovat v poměru k vzrůstu sociálně podpůrné a charitativní činnosti a trvalému nárůstu žadatelů o finanční a materiální pomoc. Nechyběl ani motiv strategický. S poukazem na špatný stav financí nedovolující údajně řádně „ochránit německý národ“ se mělo obyvatelstvo „finančně mobilizovat“.

Tabulka 14: Čisté zisky tradičních sbírek BdD (BdDiB) v letech 1933–1937⁵³²

rok	Velikonoční sbírka (v Kč)	Sbírka na Dušičky (v Kč)
1933 (BdDiB)	148 271	88 579
1934	216 290	114 231
1935	256 812	164 674
1936	406 989	220 588
1937	680 183	413 674
celkem	1 708 545	1 001 746

Tabulka 15: Příjmy žup BdD v letech 1934–1936⁵³³

župy BdD	počet německého obyvatelstva v župě 1934	počet členů 1934	částka v Kč 1934, (1935, 1936)
Šumavská / Böhmerwaldgau	194 360	6 887	79 152 (73 161, 128 578)
Chebská / Egerlandgau	677 093	28 323	374 256 (392 188, 741 752)
Severozápadních Čech / Nordwestböhmen	376 505	21 382	292 739 (278 921, 689 456)
Labská / Elbegau	280 320	20 708	354 595 (288 945, 474 894)
Severočeská / Gau Nordböhmen	206 934	14 240	208 763 (232 757, 358 745)

⁵³² Lorenz, Alfred, Die Mittelaufbringung, s. 150.

⁵³³ Lorenz, Alfred, Vermögen und Mittel zur Bundesarbeit, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 86; Lorenz, Alfred, Die Mittelaufbringung, s. 138.

Ještědsko-Jizerská / Jeschken-Iser-Gau	253 018	24 534	450 169 (396 982, 707 255)
Východočeská / Gau Ostböhmen	198 251	18 244	260 556 (235 160, 416 234)
Slezská / Gau Schlesien	251 757	13 520	106 913 (122 837, 264 776)
Severomoravská / Gau Nordmähren	341 000	52 940	251 224 (309 254, 541 422)
Jihomoravská / Gau Südmähren	188 839	9 090	54 318 (50 647, 147 951)
Pražská / Gau Prag	-	-	-
celkem	2 968 077	209 868	2 432 685 (2 380 852, 4 471 063)

Nejlépe si v roce 1934 vedly župy Ještědsko-Jizerská, Chebská a Labská, slabší výkon podávaly župy Slezská, Šumavská a Jihomoravská, což odpovídalo jejich pozicím hospodářsky slabých regionů. Na jednoho čs. Němce připadlo vybraných 0,82 Kč. Některé z okresů tuto částku překročily, např. Doksy/Hirschberg (2,35 Kč) a Jablonec nad Nisou/Gablonz (2,26 Kč). V roce 1936 se v župách celkem vybralo 4 471 063 Kč; na jednoho čs. Němce připadlo 1,50 Kč. Porovnání finančních výsledků žup v letech 1934–1936 ukazuje na překonání přechodného vývojového období (1934/1935) v letech 1935–1936 a na zmobilizování (nejen finanční) značné části čs. Němců pro „nacionální věc“.

Nejvyšší výdaje ústředního vedení v polovině 30. let představovaly vedle běžných správních výdajů a odvodů jednotlivým župám, výdaje na agitaci, organizační výstavbu a hospodářství.⁵³⁴ Župy své výdaje rozdělovaly do pěti tzv. kont: 1) platy župním zaměstnancům,⁵³⁵ důchodové a zdravotní pojištění, cestovní výdaje, nájem za kancelář, odvoz odpadu, topení, elektřina, úklid, vedení inventáře, telefon, poštovní poplatky, pojištění, zhotovení a tisk výroční zprávy, župní den; 2) „nacionální pracovníci“ (*Volkstumsarbeiter*), organizace, předplatné periodik, ostatní výdaje; 3) ochrana pozemkového vlastnictví a právní ochrana; 4)

⁵³⁴ Návrhy rozpočtů BdD na léta 1937–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 8.

⁵³⁵ V letech 1932 a 1933 ve správě *Deutscher Böhmerwaldbund* pracovalo 5–6 úředníků s průměrným měsíčním platem 800 Kč (hrubá mzda 877,50 Kč, nemocenské a sociální pojištění 75,30 Kč, důchodová daň 2,20 Kč); pomocná síla dostávala 200–600 Kč, při dominanci platu 200 Kč. Čtyři spolkoví zaměstnanci v březnu 1938 dostali vyplaceno po 800 Kč, 600 Kč, 300 Kč a 200 Kč. (Gehaltsliste, Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Třeboň, Německý svaz Šumava České Budějovice (Deutscher Böhmerwaldbund) 1884–1939, karton č. 4.) Podle výplatní listiny Slezské župy z druhé poloviny 30. let župa zaměstnávala 9 zaměstnanců, kterým měsíčně na platech vyplatila kolem 5 600 Kč (1152 Kč, 800 Kč, čtyřikrát 600 Kč, 668 Kč, 500 Kč a 80 Kč). (Gehaltsliste, Bund der Deutschen, Gau Schlesien, Troppau, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 9, inv. č. 20.) Záznamy správních výdajů pro rok 1937 též župy podávají částky ročních platů zaměstnanců župní kanceláře: Kosniowski – 13 824 Kč, Englisch – 10 200 Kč, Bernt – 6 645,60 Kč, Pawlitschek – 6 000 Kč. *Verwaltungsauslagen 1937*, tamtéž.

podpora kulturních zařízení, mateřské školky, školení (župní školy), kulturní střediska s působností spolkového okresu, knihovny a jejich provoz; 5) denní útulny, zaopatření dětí, péče o děti ze sociálně slabých rodin, populační politika s ohledem na sociální a osídlovací činnost, osvěta v oboru genetiky, o riziku dědičných chorob, v péči o rodinu, těhotné ženy, vánoční nadílky v mateřských školkách a školách, pracovní tábory, půjčky a finanční odvody teplickému ústředí.⁵³⁶

Kontrola hospodaření spadala pod dozorčí radu. Správu financí měli na starost pokladníci, zpravidla muži, kteří z výkonu svého civilního povolání pracovali v peněžních ústavech. Občas se mezi nimi objevili tací, kteří prostředky zpronevěřili. Např. pokladník odbočky v Jablonci nad Nisou Arthur Heyda byl stíhán pro zpronevěru. Jeho případ poodhaluje skutečnosti kolem styků spolkových funkcionářů s nacistickými kruhy v Německu. Ústředí BdD u okresního soudu v Jablonci nad Nisou zažalovalo Heydu, který údajně za čtyři roky zpronevěřil částku ve výši 50 387,15 Kč. Heyda peníze určené k odvodu teplickému ústředí neodváděl a revizory účtů klamal tím, že jim při revizních kontrolách předkládal doklady z předešlých období. Heyda se zprvu písemně zavázal, že škodu uhradí do dvou týdnů. I přes nedodržení dohody na něho vedení nepodalo další oznámení. Důvodem údajně bylo, aby se o celé kauze nedozvěděla širší veřejnost, čímž by se „pošpinila pověst spolku“. Mezi členy se však proslýchalo, že Heyda údajně zpronevěřil sice více než 90 000 Kč, ale kvůli jeho výhrůžkám se nechal celý případ utichnout. V opačném případě by Heyda prozradil „protistátní styky“ funkcionářů, kteří údajně byli před rozpuštěním DNSAP v čilém styku se saskými SA kruhy.⁵³⁷

Kontaktům s říšskoněmeckými organizacemi na podporu zahraničních Němců se věnuje jedna z následujících kapitol. Zde je osvětlen jen dílčí jejich segment, a to finanční toky. Prostřednictvím daných organizací (*Deutsche Stiftung, Alldeutscher Verband, Verein/Volksbund für das Deutschtum im Ausland, Bund Deutscher Osten, Deutscher Schutzbund-Schutzgemeinschaft, Deutsches Ausland-Institut, rakouský Deutscher Schulverein-Südmark aj.*) a sudetoněmeckých spolků v zahraničí (*Hilfsverein für das Deutschtböhmen und Sudetenländer, Sudetendeutscher Heimatbund, Reichsverband der heimatliebenden Hultschiner aj.*) plynula na „ochranu a posílení“ německé menšiny v ČSR nezanedbatelná ideová, finanční a jiná materiálová podpora, doplňovaná školením „národních pracovníků“.⁵³⁸ Příloha pracovní zprávy za rok 1938

⁵³⁶ Návrhy rozpočtů BdD na léta 1937–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 8.

⁵³⁷ Zpráva německého důvěrníka, Bericht betrifft: Bund der Deutschen in Böhmen, 11. Feber 1932, NA Praha, PMV 225-993-1.

⁵³⁸ Např. na politické školení „národních pracovníků“ na Hlučínsku/Hultschiner Ländchen v červnu 1938 každá z organizací VDA a *Deutsche Stiftung* poskytla po 3000 Kč. Aktenvermerk: über die Arbeit der Deutschen Stiftung in Hultschin, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-966.

Volksbund für das Deutschtum im Ausland (dále jen VDA) o jeho činnosti na Šumavě udává, že vedle značných částek na německé školství a na vánoční nadílky byla poskytnuta finanční podpora „völkisch organizací“ BdD, *Deutscher Böhmerwaldbund* a DKV.⁵³⁹ Na jednom z každoročních zasedání „sudetoněmeckých spolků“ v Německu (1930), pořádaném VDA a berlínským ministerstvem zahraničí, němečtí zástupci delegátům z ČSR sdělili, že považují „sudetské Němce za nositele německé kultury v centru střední Evropy, a proto podpora Říše a VDA nemůže chybět.“⁵⁴⁰ Podle zprávy VDA určené berlínskému ministerstvu zahraničí můžeme usuzovat na jedno z kritérií pro poskytování financí. Byl jím vztah spolků k německým politickým stranám. Ve zprávě stojí, že „zcela přirozeně převážná část říšských prostředků pro čs. Slezsko připadne BdDSch“. Důvod, přátelský styk s DNSAP, jejíž členové byli povinni vstupovat do jeho řad.⁵⁴¹

Spolkové žádosti o finanční či jinou podporu jejich pověřenci odevzdávali na německá velvyslanectví a konzuláty v ČSR nebo důvěrníkům jmenovaných zahraničních organizací, popř. je zasílali jejich úřadovnám na německé straně v pohraničí. Odtud směřovaly většinou na německé ministerstvo zahraničí, popř. jiná ministerstva (kontakty s rakouskými vládními kruhy nejsou analyzovány).⁵⁴² Řada žádostí byla také nejprve tlumočena spolkům „sudetoněmeckého hnutí v zahraničí“, které je k projednání zpravidla odevzdávaly svým lidem v organizacích pro zahraniční Němce. Ti se za jejich kladné vyřízení přimlouvali u jednotlivých ministerstev. Nebylo výjimkou, když čs. Němci, resp. jejich spolkoví zástupci podávali stejnou žádost k několika ministerstvům najednou, což, jak vyplynulo z vnitřní korespondence říšskoněmeckých spolků, nepřispívalo dobré pověsti čs. Němců.⁵⁴³

Německá ministerstva po první světové válce zřizovala fondy na podporu Němců v německém pohraničí, na odtržených územích a jinde v zahraničí. Např. ministerstvo vnitra v návrhu na rozdělení prostředků jednoho z takových fondů na rok 1934 počítalo s náklady na tzv. „podporu zvláštních kulturních úkolů v zájmu Němců“ s částkou 1 100 000 RM nejrůznějším hospodářským, vědeckým, kulturním a jiným organizacím. Značná část připadla na studijní stipendia a knihovny v národnostně smíšeném pohraničí. *Sudetendeutscher Heimatbund* měl podle rozpisu získat 10 000 RM „na zvláštní kulturní úkoly“, organizace na podporu Němců měly získat: 70 000 RM *Deutsches Ausland-Institut*, 50 000 RM *Volksbund für das Deutschtum im*

⁵³⁹ 20 Jahre VDA. Arbeit im Böhmerwaldbund. Beilage zum Jahresbericht 1938 der Bayerischen Landesverbände des VDA, München 1938, s. 4, Bundesarchiv Koblenz, Verein für deutsche Kulturbeziehungen im Ausland e.V. (VDA), B 423-1.

⁵⁴⁰ Sudetendeutsche Besprechung, Dresden, 22. – 23. 11. 1930, Politisches Archiv des Auslandsamts Berlin, R 60328.

⁵⁴¹ Spis, Das ehemals Österreichisch-Schlesien als Betreuungsgebiet des Landesverbandes Niederschlesien des VDA, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 60230.

⁵⁴² Např. DKV žádosti o finanční podporu podával na Německé vyslanectví v Praze. Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-969.

⁵⁴³ Korespondence pro období druhé poloviny 20. let 20. století, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-968.

Ausland, 12 000 RM *Bund Deutscher Osten* a 21 000 RM tzv. zemské pohraniční svazy (např. *Reichsverband der heimatliebenden Hultschiner* aj.).⁵⁴⁴ Organizace byly v kontaktu se svými důvěrníky v ČSR, kteří zpravidla pocházeli z funkcionářských řad „obranných“ spolků. Někdy ale s nimi neměli zdánlivě nic společného, aby v případě jejich „odhalení“ nepadlo na spolky podezření z „protistátní činnosti“.⁵⁴⁵

O způsobu plateb, resp. o nejlepší možné cestě převodu peněz z Německa do ČSR, se jednalo na setkáních v Německu za účasti ředitele největšího nacionálního peněžního ústavu čs. Němců *Kreditanstalt der Deutschen* (dále jen KdD) Antona Kiesewettera. Často ho doprovázel vedoucí národohospodářského oddělení BdD Emil Breuer.⁵⁴⁶ KdD spolky spolufinancoval. Prostředky ze zahraničí se do oběhu dostávaly jako dary spolkům.

Zahraniční příjmy nelze zjistit z pokladních knih spolků. Na tento fakt poukazovala již čs. státní správa, která mapovala styky spolků se zahraničními organizacemi.⁵⁴⁷ Získané částky od zahraničních mecenášů se nezapisovaly do výkazů o hospodaření přímo. Snad některé byly vedeny v rámci dárcovských položek, anebo byly převedeny do jiných finančních zdrojů. Český nacionální tisk a české „obranné spolky“ často upozorňovaly na nevyrovnanost mezi veřejně přiznanými příjmy německých spolků a reálnými výdaji na jejich činnost.⁵⁴⁸

Osvědčená cesta zprostředkování VDA-financí do ČSR byla ta, kdy německé podniky mající finanční pohledávky v Československu, dostaly tyto zaplacený od VDA v Německu a KdD v ČSR převzal peníze od dlužníků. Následně je vyplácel organizacím, které určil VDA.⁵⁴⁹ Rudolf Jaworski ve své práci uvedl, že přesné údaje o rozsahu finančních podpor VDA čs. Němcům

⁵⁴⁴ Entwurf zum Fondsbewirtschaftungsplan für Kapitel V, 2 Titel 29 der fortdauernden Ausgaben 1934 – Unterstützung besonderer kultureller Aufgaben im Interesse des Deutschtums, Bundesarchiv Berlin, Reichsministerium des Inneren, R-1501-5607.

⁵⁴⁵ Důvěrníci byli spojovacím článkem mezi finančními prostředky z Říše a jejich spolkovými adresáty. Tato praxe zdařile probíhala na Hlučínsku. Nemalé částky plynuly na podporu zdejšího školství, tj. na účet DKV a částečně BdDSch. Pověřenec *Deutsche Stiftung* pro Hlučín v Opoly/Oppeln Dr. Weigel v korespondenci s *Deutsche Stiftung* uvedl: „bez podpory *Deutsche Stiftung* by práce na udržení německví na Hlučínsku nebyla možná.“ Korespondence Dr. Weigela, pověřence *Deutsche Stiftung* v Opoly pro Hlučín, s *Deutsche Stiftung*, 17. 3. 1940, Bundesarchiv Berlin, *Deutsche Stiftung*, R-8043-967.

⁵⁴⁶ Einmalige Beihilfe zur Förderung der Grenzdeutschtumsarbeit (Tschechoslowakische Grenze), 1935, Bundesarchiv Berlin, *Deutsche Stiftung*, R-8043-969.

⁵⁴⁷ Tamtéž.

⁵⁴⁸ Srov. Jak pracuje Bund der Deutschen. Rozvětvená činnost největší nacionální organizace Němců v Čechách, Lidové noviny, 20. 7. 1925, Na Praha, PMV 225-347-7; „Důvěrná instrukce“ Kulturverbandu na rozvrácení českých menšin ve Slezsku, Národní politika, 25. 5. 1930, NA Praha, tamtéž; Z činnosti „Kulturverbandu“ na Moravě a ve Slezsku, Stráž Moravy, 1938, 7, s. 117–118; Organizace německé irredenty, Stráž Moravy, 1930, 6, s. 128–129; Výročí „Kulturverbandu“, Pošumaví, 9. 5. 1925, s. 67; Böhmerwaldbund, Pošumaví, 4. 10. 1924, s. 121–122; Činnost „Kulturverbandu“ v jihočeských okresech, Pošumaví, 26. 5. 1928, s. 131.

⁵⁴⁹ Zpráva policejního správce, Spolek „Bund der Deutschen“ – financování ze zahraničí, 2. 2. 1937; Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“ se sídlem v Teplicích-Šanově, financování ze zahraničí, 21. 12. 1937; Zpráva policejního ředitele v Liberci, Bund der Deutschen, spolupráce s V.D.A., 28. 12. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

a kritéria jejich udělování se nepodařilo zjistit. Ojedinele se dochovaly důvěrné zápisy berlínského ministerstva zahraničí a hlavního vedení VDA, popř. ostatních organizací, plány a rozpisy poskytovaných částek (zvláště archivní materiál *Deutsche Stiftung* ve věci Hlučínska).

Území Československa měl VDA rozdělen do 24 oblastí, kde financoval svých deset čtyřletých seminářů.⁵⁵⁰ Ročně bylo takto ve „*völkisch* duchu“ vyškolen 270 učitelů.⁵⁵¹ Pro doručení financí využíval v první řadě své zemské svazy Bavorsko, Dolní Sasko a Slezsko, které v ČSR působily nepřímo přes nacionální „obránné“ spolky a četné důvěrníky. Ti, kteří měli na starost distribuci financí v ČSR, podávali podrobné zprávy o nakládání prostředků ministerstvu zahraničí.⁵⁵² Jaworski použil dochované seznamy ročních podpor VDA německým menšinám v různých státech pro léta 1926–1928. Německé oblasti v ČSR získaly 110 000 RM/1926, 96 000 RM/1927 a 150 000 RM/1928.⁵⁵³ Čs. Němci obdrželi jako třetí vedle Němců v Polsku a v jižním Tyrolsku nejvyšší částku. Akta bavorského ministerstva vnitra z roku 1922 dokládají podporu od VDA 82 210 M Němcům na Šumavě.⁵⁵⁴ Finance formálně směřovaly převážně na školské účely. VDA také rozesílal značné množství knih a jiného tištěného materiálu.⁵⁵⁵ Přehled pro správní rok 1932 informuje o detailnějším rozdělení VDA prostředků v českých zemích: prostřednictvím *VDA-Landesverband Oberschlesien* získalo Hlučínsko 3 000 RM, *VDA-Landesverband Niedersachsen* poskytl DKV 41 000 RM, *VDA-Landesverband Bayern* 108 000 RM pro Pošumaví, tj. zejména *Deutscher Böhmerwaldbund*.⁵⁵⁶ Akta prezidia pražského ministerstva vnitra uvádějí, že ve 30. letech DKV a BdD dostávaly od VDA po 50 000 RM a *Deutscher Böhmerwaldbund* 15 000 RM.⁵⁵⁷ Nejfrekventovanější kontakty do ČSR ve 20. letech uskutečňoval VDA prostřednictvím DKV. Ve 30. letech se na jeho místo draly BdD a Henleinovo hnutí.

Někteří němečtí akademici, agilní ve svazech Němců, získávali podporu pro svou přednáškovou, badatelskou a publikační činnost od říšskoněmeckých vědeckých institucí a ministerstev. Tyto zasílaly prostředky na konto VDA, který je osvědčenými cestami předával

⁵⁵⁰ Ústí nad Labem, Brno, České Budějovice, Cheb, ženský seminář tamtéž, Chomutov, Stříbro/Mies, Praha, Liberec, Opava. Bericht über die Vorbildung und Fortbildung der deutschen Lehrer in den Minderheiten-Gebieten. Erstattet von der Schulabteilung des V.D.A., Politisches Archiv des Auslandsamts Berlin, R 60325.

⁵⁵¹ Tamtéž.

⁵⁵² Abschrift. Verwendung von VDA-Geldern in Nordmähren und Schlesien (1934), Politisches Archiv des Auslandsamts Berlin, R 60230.

⁵⁵³ Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 137–138.

⁵⁵⁴ Jahresbericht für 1922 – Landesverband Bayern des Vereins für das Deutschtum im Auslande, BayHStA München, MInn 73549.

⁵⁵⁵ Na podpory studentům a knihovnám v zahraničí VDA poskytl: studentské podpory 1926 – 201 000 M, 1927 – 202 000 M, 1928 – 218 000 M; knihovny 1926 – 65 000 M, 1927 – 37 000 M, 1928 – 45 000 M. Bericht über die Vorbildung und Fortbildung der deutschen Lehrer in den Minderheiten-Gebieten. Erstattet von der Schulabteilung des V.D.A., Politisches Archiv des Auslandsamts Berlin, R 60325.

⁵⁵⁶ Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 138.

⁵⁵⁷ Zpráva policejního ředitelství v Praze o VDA, listopad 1933, NA Praha, PMV 225-719-19; César, Jaroslav; Černý, Bohumil, I., s. 339.

určeným adresátům.⁵⁵⁸ Zahraničí zdroje rovněž hradily náklady soudních procesů s „představiteli německé iredenty“ (označení čs. státní správy). VDA zpravidla platil náklady soudních procesů s německými politickými činiteli, *Deutsche Stiftung*⁵⁵⁹ náklady soudních řízení s německými učiteli.⁵⁶⁰ *Deutsche Stiftung* rovněž financovala stavby ubytoven pro mládež (např. ubytovna v Ramzové/Ramsau v Jeseníkách).⁵⁶¹ VDA naproti tomu dotoval stavby škol (např. škola ve Frýdku/Friedek).⁵⁶²

Se vznikem SdP jako „jednotného mluvčího čs. Němců“ v polovině 30. let získaly finanční zdroje z Říše ústředního adresáta. Bezpočet spolků a společků žádající finanční přízeň říšských organizací se stával častým terčem kritiky. VDA nezakrytě dával najevo své negativní stanovisko k nepřehlednému počtu organizací a na společných setkáních zdůrazňoval, že chce financovat „větší instituce, ne roztroušené organizace všeho druhu“.⁵⁶³

Otázka podpory „obránných“ spolků čs. Němců se v Německu projednávala i na setkáních tzv. *Deutscher Städtetag* (Německý sněm měst), který na bázi dobrovolného sloučení německých měst představoval vrcholný komunální svaz.⁵⁶⁴ Hájl zájmy měst vůči jednotlivým zemským vládám. Disponoval s tzv. *Deutschtumsfond* (Fond na podporu němectví), z něhož plynuly finance k podpoře němectví jak doma, tak v zahraničí.⁵⁶⁵

⁵⁵⁸ Např. *Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft* poskytla 1500 RM v červnu 1935 na konto VDA pro činnost v oblasti populační politiky v ČSR profesorovi pražské Německé univerzity Erichu Gierachovi. Akta o podpoře badatelské činnosti o ČSR, Bundesarchiv Berlin, Publikationsstelle Dahlem, R-153-1648.

⁵⁵⁹ Prostředky *Deutsche Stiftung* byly určeny především na kulturní a školní účely, mládeži a jejímu školení na Hlučínsku. Měsíčně poskytovala cca 20 000 Kč. Např. v období 1. 4.–30. 9. 1934 poskytla 15 810,40 RM: 13 950 RM na domácí soukromé vyučování a kulturní zařízení (DKV), 356,60 RM na blíže nespecifikované podpory, 303,80 RM na cestovné spolupracovníkům, 1 200 RM na chod kanceláře zajišťující zprostředkované působení *Deutsche Stiftung* a distribuci jejích prostředků (*Geschäftsstelle in Hultschin*). Hrubá částka 20 000 Kč měla být od podzimu 1937 navýšena pravidelnou měsíční dotací 1000 RM ze strany VDA na pořádání školících kurzů. Zároveň poskytovala podporu BdDiB na vývařovny a oděv pro děti v Krušnohoří/Erzgebirge. Bericht, Fritz Heinz Reimesch, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-969; Arbeit der Deutschen Stiftung in Hultschin, tamtéž, Deutsche Stiftung, R-8043-966; Aktenvermerk: über die Arbeit der Deutschen Stiftung in Hultschin, tamtéž; Verwendungsnachweis über die für Deutschtumsarbeit im Hultschiner Ländchen erhaltenen Geldunterstützungen, 1. 4.–30. 9. 1934, tamtéž, Deutsche Stiftung, R-8043-960; Unterstützung, Hultschiner Ländchen, 6. 10. 1937, tamtéž, Deutsche Stiftung, R-8043-1552.

⁵⁶⁰ Rozpis advokátních služeb JUDr. Kudliča v Opavě, nedatováno, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung R-8043-967; Aktenvermerk: über die Arbeit der Deutschen Stiftung in Hultschin, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-966.

⁵⁶¹ Gau Oberschlesien des Deutschen Jugendherbergeverbandes, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-968.

⁵⁶² *Deutsche Stiftung*, 1928–1929, udělení financí na stavbu boudy pro mládež v Jeseníkách, Ramsavá/Ramsau – 15 000 RM s odůvodněním, aby sudetská a říšská mládež měla k sobě blíže, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-968.

⁵⁶³ Niederschrift über die Besprechung mit den sudetendeutschen Schutzverbänden am 25. und 24. November 1929 in der Geschäftsstelle des Landesverbandes Sachsen, Dresden-A, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, R 60325; Sudetendeutsche Besprechung, Dresden, 22.–23. 11. 1930, tamtéž, R 60328.

⁵⁶⁴ *Deutscher Städtetag* se konstituoval na berlínském zasedání v listopadu 1905 v zastoupení 131 měst a sedmi regionálních městských svazů.

⁵⁶⁵ V roce 1928 fond poskytl 1 000 RM BdDiB, 1 000 RM BdDSch, 500 RM *Deutsch-politisches Arbeitsamt*, 500 RM *Verein Deutsches Haus Olmütz*, 1500 RM *Sudetendeutscher Heimatbund* (dále jen SHB) aj.; v roce 1931 500 RM BdDiB, 1 000 RM SHB, 1000 RM *Deutsch-politisches Arbeitsamt* aj. Abschrift. *Deutscher Städtetag*. Aufzeichnung.

Výše finančních prostředků a jiné materiální podpory plynoucí z Německa se může jevit zanedbatelná. Nicméně, její reálný efekt z hlediska „nacionálního zájmu“ Němců dovoluje konstatovat opak. Touto cestou byl umožněn politický, kulturní a i hospodářský rozvoj Němců v ČSR, popř. jinde v zahraničí. Podpora plynoucí do sféry nacionální činnosti a nacionální propagandy propůjčovala jejím aktérům vliv, který dovozoval pronikání do veřejného prostoru a tím ve svém důsledku jeho ovlivňování.

Tabulkové přehledy resumují kvantitativní profil spolkové organizace (počet členů, odboček, okresů, výše příjmů a výdajů). Údaje jsou z větší části převzaty ze spolkového tištěného materiálu (ročenky, zpravodaje, kalendáře, časopisy), které jsou uvedeny v závěrečném soupise literatury a pramenů. V závorce uvedený údaj je převzat s dalších pramenných zdrojů. Ačkoli se zpravidla jedná o údaje rovněž spolkové provenience, často se od sebe liší. Někdy se jedná o údaje k začátku roku, někdy ke konci roku, někdy o údaje prezentované na výroční valné hromadě. V případě počtu odboček nebylo vždy uvedeno, zda se jedná o celkový evidovaný počet nebo jen o odbočky aktivně činné.

Tabulka 16: *Bund der Deutschen in Böhmen/BdD (1894–1937)*

rok	počet členů	počet odboček	počet okresů	příjmy v K, Kč	výdaje v K, Kč
1894	6 572	61	-	10 849,57	-
1895	20 000	224	-	-	-
1897	30 000	239	-	-	-
1898	50 000	535 (416)	-	86 880,47	86 880,47
1899	50 000	647	-	92 246,67	92 246,67
1900	60 000	682	-	99 817,48	99 817,48
1901	45 000 (60 000)	707 (647)	-	100 915,33	100 915,33
1902	40 000	689	-	84 485,94	84 485,94
1903	37 000	658	-	94 002,77	94 002,77

Verteilung des Deutschtumsfonds 1928, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Deutschtum in der ČSR, R 60325; Verteilung des Deutschtumsfonds der Deutschen Städtetagen 1931, tamtéž, R 60225.

		(558)			
1904	41 000	665 (689)	-	-	-
1905	50 000	616	-	-	-
1910	98 545	956	-	455 640	-
1914	120 000 (100 000)	1 200 (1 261)		876 374	584 256
1918	19 000	-	-	-	-
1919	70 853	529	-	-	-
1920	70 000 (90 000; 130 000)	1 287 (1 247)	52	více než 1 mil.	-
1921	120 000 (130 000)	900 (1 327)	56	-	-
1922	133 462	1247 (1371)	54	-	-
1923	130 000 (140 000)	1 327 (1 393)	57 (56)	1 658 034	528 000
1924	140 583	1 372 (1 297 činných)	57	-	-
1925	130 595 (140 583)	1 370	58 (59)	874 518	-
1926	-	1 352	58	-	-
1927	138 277	1 333	58	-	-
1928	130 270 (135 000, 140 009)	1 331 (845)	58	-	-
1929	142 569 (144 189)	1 350	58	-	-
1930	-	-	-	-	-
1931	146 000 (150 000)	971 činných	-	-	-
1932	151 174	1 363 (955 činných)	59	2 425 392,20	2 316 486,65

1933	149 002	957	-	-	-
1934	211 804 (250 000)	2 000 (1 638 činných)	-	-	-
1935	221 295	1 791	-	-	-
1936	270 064	2 370	89	5 403 100	-
1937	322 602	-	-	3 772 040,90	-

Tabulka 17: *Bund der Deutschen Nordmährens* (1886–1931)

rok	počet členů	počet odboček	počet okresů	příjmy v K, Kč	výdaje v Kč
1886	-	-	-	7 000	-
1896	10 000	107	-	-	-
1901	26 790	274	-	22 700	-
1903	30 600	370	-	53 581	-
1907	40 000	478	-	-	-
1910	46 900	551	-	128 000	-
1914	45 453 (60 000)	540	-	300 000	-
1919	-	-	-	-	-
1920	50 000	500	23	500 000	-
1921	53 000 (61 540)	500 (499)	26	1 028 266,05	912 508,70
1922	61 109	481	26	527 498,20	527 498,20
1923	58 684	471	-	369 914,33 (480 624)	-
1924	59 440 (58 627)	-	23	309 663,60 (téměř 500 000)	-
1925	60 840	480	-	777 791	600 987
1926	59 325	498	-	634 831,58 (777 697)	653 796,86

1927	58 778	-	-	835 451,12	799 610,13
1928	59 397 (58 780)	498	-	642 263,91	564 918,10
1930	58 510	528	-	-	-
1931	55 772	529	-	543 563,76	475 001,06
1933	55 661	-	-	-	-
1934	54 284	-	-	-	-

Tabulka 18: *Bund der Deutschen Südmährens*/Jihomoravská župa BdD (1900–1938)

rok	počet členů	počet odboček	počet okresů	příjmy v K, Kč	výdaje v K, Kč
1900	4 090	65	-	-	-
1903	5 000	52	-	5 600	-
1906	6 690	121	-	-	-
1909	8 712	154	-	14 510,80*	11 478,48
1914	9 000 (9 800)	173	-	-	-
1920	7 420	165	-	-	-
1922	-	-	-	33 599,81	24 403,18
1923	-	-	-		
1924	-	142 (30 činných)	-	-	-
1925	-	91 činných	-	-	-
1926	-	74 činných	-	-	-
1929	8 800	114	-	50 863	
1930	10 000	-	-	102 673	-
1932	-	171	-	-	-
1933	5 608 (na konci roku 9090)	121 činných	-	-	-
1934	-	-	11	-	-

1935	8 077	-	-	-	125 000
1936	8 732	-	13	-	-
1937	12 500	203	-	-	-
1938	14 940	210	-	-	-

* Příjmy v letech 1899-1909 činily částku 88 336,39 K.

Tabulka 19: *Bund der Deutschen Ostböhmens*/Východočeská župa BdD (1900–1937)

rok	počet členů	počet odboček	počet okresů	příjmy v K, Kč	výdaje v K, Kč
4/1900– 3/1901	4 938	74	-	2 674,95 (7 200)	5 845,72
4/1901– 3/1902	-	-	-	3 745,31	4 226,27
4/1903– 3/1904	4 408	71	-	7 361,78	6 296,94
1906	4 141	-	-	8 650	-
1907	4 080	-	-	-	-
4/1908– 3/1909	-	-	-	8 814,52	5 162, 40
4/1910– 3/1911	-	-	-	7 838,82 (9 000)	6 973,04
4/1911– 3/1912	-	-	-	6 027,60	5 762,28
1914	4 500 (5 000)	72 (75)	-	10 000	-
1921	3 000	52	-	-	-
1929	2 000	26	-	-	-
1933	18 183 (18 543)	146	-	277 803	-
1934	18 110 (18 244)	149	7	350 732,70	-
1935	20 150	176	7	1 040 656,20	-
1936	23 984	203	-	1 236 201,71	-

1937	28 540	234	-	1 415 040,30	-
-------------	--------	-----	---	--------------	---

Tabulka 20: *Bund der Deutschen Schlesiens/Slezská župa BdD (1921–1938)*

rok	počet členů	počet odboček	příjmy v Kč	výdaje v Kč
1921	6 000	47	52 047	26 393
1922	8 000	78	123 000	-
1923	-	79	162 9333	-
1924	-	117 (130)	193 000	162 933
1925	11 000	142	243 463,85	225 429,03
1926	11 500	143	-	-
1927	-	-	-	-
1928	11 000	142	-	-
1929	12 548	150	-	-
1930	-	-	-	-
1931	13 000 (12 789)	160 (164)	-	-
1932	13 000 (13 932)	164 (176)	348 818,30	293 455,70
1933	14 000 (13 626)	176 (172)	-	260 401,25
1934	13 525	169	309 087,55	309 087,55
1935	16 000 (16 021)	180 (171)	287 383,50	243 451,45
1936	17 500 (18 400)	192	274 129,05	201 700,35
1937	19 507	180	311 183,75	-
1938	23 411	180	-	-

Tabulka 21: *Deutscher Böhmerwaldbund (1884–1936)*

rok	počet členů	počet odboček	počet okresů	příjmy v K, Kč	výdaje v Kč
1884	-	110	-	-	-
1885	-	131	-	-	-

1886	-	153	-	-	-
1887	-	159	-	-	-
1888	-	169	-	-	-
1889	-	215	-	-	-
1890	20 000	203 (225, 160)	-	8 700	-
1896/97	25 000	300	-	13 000	-
1901	30 000	320	-	-	-
1903	32 000	340	-	38 215	-
1906	35 760	379	-	35 769 (43 170)	-
1910	37 000	400	-	50 000	-
1914	42 000	440 (430)	-	56 000 (60 000)	-
1915	-	440	-	-	-
1916	-	440	-	-	-
1917	-	440	-	-	-
1918	-	440	-	-	-
1919	-	440	-	39 000 (z toho čl. příspěvky 7 000)	-
1920	37 000	441	-	57 000 (z toho čl. příspěvky 14 000)	-
1921	40 000	440 (338 činných)	-	-	-
1922	-	176	-	92 846,04	79 006,48
1923	30 000	138	-	71 332,17	-
1924	30 300	151	-	82 120,28 (70 007,81)	-
1925	-	166	-	62 121	

1926	-	201	-	7/1925-6/1926: 199 157,79; (132 307)	198 392,27
1927	-	252	-	115 000	-
1928	-	292 (252)	-	324 000,07 (115 000)	316 969,72
1929	-	260	-	119 655,79	115 961,68
1930	-	261	-	-	-
1931	-	322 (279 činných)	-	715 776,45	653 179,70
1932	-	318 (282 činných)	-	230 919,70	213 512,40
1933	-	280 (287)	-	207 516,40 (277 661,45)	207 516,40 (268 203,45)
1934	-	288	-	164 978,05	164 978,05
1935	-	-	-	125 152,60	125 152,60
1936	-	-	-	109 354	147 656

Údaje v tabulkách ověřují předešlá konstatování, že se spolky i přes drobné výkyvy (někdy i stagnaci), kontinuálně rozvíjely ve všech sledovaných ukazatelích (počet členů, odboček, příjmy a výdaje). Znamená to tedy, že nacionální idea plynule získávala na své klientele a že ve veřejném prostoru nabývala stále významnější funkce a trvalejšího postavení. Potvrzuje se tak úspěšnost nacionálně agitačního působení spolků a skutečnost, že rozsáhlé skupiny obyvatelstva se stávaly podporovateli postulátů nacionálních programů.

4. 3. Konstituování *Bund der Deutschen* (Svaz Němců)

Integrační snahy doprovázely svazy po celou dobu jejich existence. Impulsy přicházely z různých míst a v rozličných podobách. V 19. století se zpravidla týkaly jednotlivých svazů, kdy se vedení pokoušela sjednotit chod organizační struktury v rámci daného regionu. Dva roky před vypuknutím první světové války se na Moravě přistoupilo k prvnímu reálnému sjednocení

několika svazů a byl zřízen *Bund der Deutschen in Mähren* (dále jen BdDiM).⁵⁶⁶ V Čechách vystoupil BdDiB s metodou „silnější ovládne slabšího“, tj. vlivnější a nacionálně radikálnější spolek získával do svého vlivu členstvo menších organizací. Této praxi nahrávala první světová válka, kdy spolková činnost byla obecně silně redukována. Po skončení války nebyly v Čechách obnoveny všechny původní svazy. O jejich členstvo se podělily ty „nejméně silnější“ (BdDiB, *Deutscher Böhmerwaldbund*, po jistou dobu BdDO).

BdDiB v meziválečném období pokračoval v taktice, kdy radikální *völkisch* agitací přebíral členy ostatních sesterských spolků. Takto mu na počátku 30. let podlehl např. BdDO. *Deutscher Böhmerwaldbund* mu odolával až do konce republiky. Na Moravě a v čs. Slezsku se již na začátku 20. let volalo po zřízení jednotné nacionálně „obránné“ organizace.⁵⁶⁷ Ve druhé polovině 20. let zde došlo k deklarovanému integračnímu aktu. Moravské svazy se sloučily v *Bund der Deutschen in Mähren* (BdDN, BdDS a brněnský *Deutschmährische Heimat*).⁵⁶⁸ Přistoupením BdDSch dne 2. července 1929 se organizace přejmenovala na *Bund der Deutschen Mährens und Schlesiens*.⁵⁶⁹

Funkcionáři si žárlivě střežili své pozice ve vlastních regionech a ne vždy byli ochotni naslouchat slučovacím tendencím. S nimi zpravidla přicházeli jejich silnější „spolkoví kolegové“. Muselo se tedy dospět k takové podobě centralizace a územní reorganizace, která by spolkům ponechávala iluzi jejich samostatnosti.⁵⁷⁰

Podstatnějšího rozsahu nabyly sjednocovací tendence na přelomu 20. a 30. let. Není vyloučeno, že se tak částečně dělo na základě vnějšího tlaku z Říše, která se netajila tím, že by uvítala ústřední organizaci čs. Němců. Podnět k integraci svazů vzešel od BdDiB. Na výročním sjezdu v Rumburku/Rumburg (1928) podal Emil Breuer návrh na vytvoření jednoho „sudetoněmeckého obranného spolku“ členěného do žup s rozsáhlou samosprávou. Projekt sice vzbudil značný rozruch, ale přijat nebyl. Až v roce 1930 dalo vedení Breuerovi prostor ke zřízení pokusné Ještědsko-Jizerské župy v rámci BdDiB.⁵⁷¹ Následného roku na výročním sjezdu spolku

⁵⁶⁶ Satzungen des Bundes der Deutschen in Mähren, Hohenstadt 1912, s. 1, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen in Mähren, Brünn, R 57 neu-1136-45.

⁵⁶⁷ Na valné hromadě Brněnské župy BdDiM v březnu 1920 byl vznesen požadavek na vyloučení Židů ze všech německých „obránných“ spolků a vytvoření jednotného spolku k hájení německého zájmu v ČSR. (Zpráva o průběhu valné hromady „Gau Brünn des Bundes der Deutschen in Mähren“, 25. 3. 1920, NA Praha, PMV 225-11-4.) Na první výroční schůzi BdDSch v Opavě roku 1922 se rozhořela živá diskuse o případném sloučení s BdDN. Vereine und Veranstaltungen, DP, 16. 5. 1922, s. 7.

⁵⁶⁸ *Bund der Deutschen in Mähren* z roku 1912 se rozpadl na začátku 20. let.

⁵⁶⁹ Nic nenavštědčovalo společnému soustředění financí nebo organizačnímu sloučení. Změnou jen bylo, že kalendář spolků BdDN a BdDSch v roce 1930 vyšel i za spolupráce BdDS. Zda a do jaké míry byl tento akt odezvou na zákon o organizaci politické správy z července 1927, kdy došlo ke vzniku Moravskoslezské země, prameny spolkové provenience neprozrazují.

⁵⁷⁰ Bund der Deutschen Schlesiens, Altvaterbote, 1930, 2, s. 30–31; Gawrecki, Dan, Německé obranné spolky 1880–1938, s. 555–556.

⁵⁷¹ Breuer, Emil, Ein „Bund der Deutschen“, SJ, 1933, s. 88–91.

v Kadani/Kaaden (1931) se již Breuerův návrh integrace svazů na základě župního zřízení setkal s kladným stanoviskem. BdDiB projevil ochotu sloučit se s BdDSch a BdDN, tedy se sesterskými organizacemi, které mu ideově stály nejbližší (vyhraněný nacionalismus a rasový antisemitismus).⁵⁷² Na sjezdu v Ústí nad Labem (1932) se rozhodlo o župním zřízení. Sjezd v Jablonci nad Nisou (1933) se usnesl na názvu *Bund der Deutschen* (BdD). Dosud samostatné spolky v jeho rámci měly figurovat jako župy (*Gau Ostböhmens des Bundes der Deutschen*, *Gau Schlesiens des Bundes der Deutschen* apod.).⁵⁷³

Důvěrných porad ohledně integrace v Brně, Opavě, Svitavách/Zwittau a Teplicích-Šanově se účastnili i političtí zástupci *Deutschpolitisches Arbeitsamt* (Německý politický pracovní úřad)⁵⁷⁴ (Franz Jesser, Gustav Peters).⁵⁷⁵ Stěžejní přípravné práce se konaly v Teplicích-Šanově a Opavě, kde se koncipovaly stanovy.⁵⁷⁶ Svazy (vyjma *Deutscher Böhmerwaldbund*) se na zřízení zastřešující organizace začali ve větší míře připravovat od podzimních měsíců roku 1933.⁵⁷⁷ Výsledkem integrace byl BdD, oficiálně založen na ustavující valné hromadě v Litoměřicích/Leitmeritz dne 1. července 1934.⁵⁷⁸ Záštitu nad sjezdem převzal představitel politického aktivismu, předseda BdL, ministr veřejných prací, posléze ministr zdravotnictví Franz Spina. Jeho politický aktivismus poskytoval sjezdu „árijského BdD“ vnější „aktivistické roucho“, které bylo umocněno vlastním místem konání sjezdu. Starostou Litoměřic byl významný agrární politik Franz Křepek.⁵⁷⁹ A jak stojí v interní korespondenci německého ministerstva zahraničí, přítomnost aktivistů byla nutností pro fungování spolku.⁵⁸⁰ Vůdcem svazu, jak se podle nových stanov titulovali předsedové, se stal evangelický kněz a dlouholetý funkcionář BdDiB Gottfried Wehrenfennig. Jeho zástupci byli Hermann Brass, Emil Breuer a Rudolf Schubert.⁵⁸¹ BdD usiloval o vliv v ostatních nacionálních organizacích. Chtěl vybudovat pevné základy

⁵⁷² Gawrecki, Dan, *Německé obranné spolky 1880–1938*, s. 556–557.

⁵⁷³ Roku 1933 přešlo 59 okresů BdDiB na župní organizaci. Breuer, Emil, Ein „Bund der Deutschen“, SJ, 1933, s. 89; *Der Bund der Deutschen als Hüter für Volk und Heimat*, Bundeskalender 1934, Teplitz-Schönau [1933], s. 147.

⁵⁷⁴ *Das deutschpolitische Arbeitsamt. Zentralstelle aller sudetendeutschen nationalen Parteien* (v letech 1919–1927 *Deutschpolitische Arbeitsstelle*) – společné středisko nemarxistických politických stran, hospodářských a kulturních organizací pracujících ve třech rovinách: I. centrum členů parlamentu a všech zúčastněných nemarxistických stran; II. centrum německých organizací a úřadů v ČSR; III. informační centrála pro Němce v ČSR. Jahres-Bericht über 1931, Reichenberg [1932], s. 4–5; *Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung. Kulturpolitisches Handbuch in Selbstdarstellung der sudetendeutschen Verbände*, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1931, s. 501–502.

⁵⁷⁵ Breuer, Emil, Ein „Bund der Deutschen“, SJ, 1933, s. 88; Zpráva presidia Zemského úřadu v Praze, 16. 7. 1932, NA Praha, PMV 225-709-6.

⁵⁷⁶ Zpráva zemského viceprezidenta o hodnocení tzv. obranných spolků německých, červenec 1932, NA Praha, 225-709-6.

⁵⁷⁷ *Bund der Deutschen Schlesiens*, *Altwaterbote*, 1933, 10, s. 118.

⁵⁷⁸ Gottfried Wehrenfennig, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 12, inv. č. 24.

⁵⁷⁹ Gawrecki, Dan, Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí v roce 1937, s. 174.

⁵⁸⁰ Deutsche Gesandtschaft Prag, 4. 7. 1934, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, *Deutschtum in der Tschechoslowakei*, R 60229.

⁵⁸¹ *Bund der Deutschen Schlesiens*, *Altwaterbote*, 1934, 7, s. 103.

„sudetoněmeckého společenství“.⁵⁸² S rozšířeným polem pracovní působnosti nebyl pouze hospodářským, nýbrž i kulturním, výchovným a sociálně-podpůrným „obranným“ spolkem. Považoval se za organizaci nadřazenou všem ostatním. Svou výlučnost zdůvodňoval argumentem, že „právě jemu příslušelo ztělesnění nacionální pospolitosti“.⁵⁸³

Zřízením BdD začala transformace nacionálně „obranného“ spolkového hnutí po stránce ideové, která s sebou nesla změny v náplni práce, jejích metod a organizační struktuře. Příklon k nacionálnímu socialismu se označoval za „pokrokovou cestu vývoje“. Motto sjezdu: „S novým duchem k novému dílu!“ vystihovalo „nové“ ideje: „nacionální společenství“ rasově způsobilých a politicky usměrněných Němců a „vůdcovský princip“. „Nové“ pojetí vyzývalo k myšlenkovému přerodu a reformě ve vlastních řadách: „Národ jest více než souhrn lidí stejného smýšlení. Národ je těleso vyššího druhu, v kterém jednatel představuje jen jednu buňku. Jednatel musí se proto k tomuto tělesu připojit. A jestliže toto připojení stane se bez výjimky, pak jest národ zdravým. Úkoly svazu jsou tudíž v tomto smyslu: duchovní vliv, zdravé národní hospodářství pro německý národ a tvoření národní pospolitosti.“⁵⁸⁴ Takto zaznamenala úkoly BdD policejní relace litoměřického sjezdu. Nacionální „obranná“ práce, pro kterou se v souznění německé zahraniční propagandy stále častěji užíval pojem „*Volkstumsarbeit*“, se více než kdy předtím ztotožňovala s „nacionálním zájmem“: „spolková činnost je permanentní souvislá služba národu, nepřetržitá obava o budoucnost národa, ustavičné přemýšlení o nejlepších cestách ke konečnému blahu národa“, údajně ti, kteří správně pochopili „spolkové myšlenky“, se měli semknout a vytvořit

⁵⁸² Volk und Heimat!, Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, s. 3.

⁵⁸³ Wenzelides, Otto, Der Bund der Deutschen, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 124–125; Agitační leták BdD: „[...] Náš „Bund“ nám udržuje životní prostor a domovinu. Ochranou půdy se stará, aby nám zůstala půda naši domoviny, naše domovy a statky. S každým domem, který přejde do cizích rukou, ztrácí německé rodiny střechu nad hlavou, s každou selskou usedlostí ztrácíme úrodnou půdu a národní sílu. Bund udržuje pracovní místo a zajišťuje nám tím tak drahocené národní bohatství. Německým žákům pomáhá dokončit jejich studia, stará se o řádnou mládež pro německé řemeslo, obdarovává děti chudých nacionálních soukmenovců, zvláště na jazykové hranici při vánočních nadílkách. [...] smýšlí a působí a koná, aby ve zle ohroženém pohraničí vyrostl odolný, spokojený, skromný, zdatný, vnitřně bohatý národ, který zas bude mít radost z práce, který bude zakořeněn ve své domovině [...]“ („*Unser „Bund“ erhält uns den Lebensraum und die Heimat. Er sorgt durch den Bodenschutz dafür, daß uns der Boden unserer Heimat, Haus und Hof erhalten bleiben. Mit jedem in fremde Hände übergegangenen Haus verlieren deutsche Familien ein Dach über dem Kopfe, mit jedem Bauerngut büßen wir alle an Nährboden und Volkskraft ein. Der Bund sorgt für die Erhaltung des Arbeitsplatzes und sichert uns damit ansehnliches Volksvermögen. Er hilft deutschen Schülern ihre Studien vollenden, sorgt für rechten Nachwuchs im deutschen Gewerbe, beschenkt die Kinder armer Volksgenossen, besonders an der Sprachgrenze bei den Weihnachtsbescherungen. Er unterstützt unverschuldet in Not geratene Volksgenossen, errichtet Tagesheimstätten, fördert den Fremdenverkehr, veranstaltet Vorträge, Feste und Feiern in gut deutscher Art, gibt gute deutscher Bücher aus und sinnt und wirkt und schafft, daß im arg bedrängten Grenzland ein hartes, genügsames, wirtschaftliches, tüchtiges, innerlich reiches Volk heranwächst, das wieder Freude an der Arbeit gewinnt, in der Heimat verwurzelt ist, Menschen, die hilfsbereit und familiengebunden Zusammenbestandes, in Genossenschaften für das Lösen der Aufgaben wirtschaftlicher Selbstsicherung.*“) Leták: „Brüder, Schwestern im Volk!“, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, FISlg 39.

⁵⁸⁴ Policejní relace, valná hromada BdD v Litoměřicích 27. 6.–1. 7. 1934, NA Praha, PMV 225-993-1.

„jádro nacionálního společenství“.⁵⁸⁵ Konstituování BdD vnímala část německé společnosti jako jednu z nejdůležitějších událostí od konce první světové války, která údajně měla Němce konečně přivést k jednotě ve formě „nacionální pospolitosti“.⁵⁸⁶

Bez zajímavosti není osobní přehodnocení integrace svazů předsedou Slezské župy Ottou Wenzelidesem. Přes všechno nadšení a ovace při jeho konstituování nenahlížel koncem republiky na tento akt zcela pozitivně, dokonce jej kritizoval. Podle jeho vyjádření se nacionální „obránná“ práce stala „únavnou úřednicinou“, při které se musela vyplňovat spousta formulářů a pravidelně informovat o veškeré činnosti nadřízené teplické orgány. Zejména si stěžoval na konání ustavičných náborových akcí, které velmi zatěžovaly spolkovou pokladnu. Vznikl obrovský kolos, pohlcující ohromné finanční částky, jejichž opatrování se nakonec stalo hlavním úkolem župy, jsou slova předsedy.⁵⁸⁷

Wenzelidesova kritika či zklamání ze vzniku BdD dá soudit na to, že vlastní integrace nacionálních sil, která se nezastavila u svazů, se realizovala jako záminka pro postupnou „likvidaci“ stávajících spolků. Lídři menšiny dobrovolně zahájili odstraňování organizačních struktur, na kterých stavěla občanská společnost 19. století. Wenzelidese a „jeho spolek“ lze pokládat za exemplární příklad těch, kteří v rychlém sledu událostí třicátých let nedomysleli, nedocenili či snad nepochopili vlastní dobu. BdD (spolu s DKV, DTV aj.), který vzniká v době Hitlerova nástupu k moci, v době rozpuštění německých negativistických stran v ČSR a v době formování Henleinova hnutí, se měl stát jedním z nástrojů získání politické moci SdP a postupného gleichšaltování společnosti v jejích intencích, jak je zcela evidentní např. z průběhu interních jednání strany o jejím vztahu k BdD.⁵⁸⁸

4. 4. Politické stranictví a „národnostní boj“

„Činnost obranných spolků je v plném proudu, její cíle jsou jasné. Sjednocení a osudové společenství.“⁵⁸⁹

Svazy Němců vznikaly a vyvíjely se mimo politické strany a zastupitelské orgány. Tvořily součást širší politické soustavy, v rámci níž spolu s politickými stranami nacionálního definování vytvářely institucionální zázemí německého nacionálního hnutí a „národnostního boje“. Jejich

⁵⁸⁵ Mehr Geselligkeit in der Bundesarbeit, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 119–120.

⁵⁸⁶ Bund der Deutschen Schlesiens. Von der Bundesleitung, Altvaterbote, 1933, 8, 9, s. 105.

⁵⁸⁷ Vnitřní korespondence funkcionářů Slezské župy reagující na množství pracovních oběžníků a tiskopisů zasílaných teplickým ústředím, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 3, inv. č. 4.

⁵⁸⁸ Zápis z jednání SdP 30. 6. 1936, NA Praha, SdP – ústředna Cheb, úřadovny Aš, Praha, karton č. 6.

⁵⁸⁹ „Die Schutzvereinstätigkeit ist aufs höchste gespannt, ihre Ziele liegen klar. Vereinheitlichung und Schicksalsgemeinschaft.“ Der Heimat Dornweg. Die Iglauer Sprachinsel, Altvaterbote, 10. 3. 1924, s. 56.

německo-nacionální a převažující všenněmecký a antisemitský profil z nich činil významnou a v mnoha ohledech nezastupitelnou variantu exponované nacionální německé politiky.

Svazy kráčely ruku v ruce s rozvojem německého nacionálního hnutí, v rámci něhož se postupně vyvíjely v zástupce radikálně konfrontačně orientované linie nacionálního hnutí s antisemitským a antičeským, popř. antislovanským charakterem. Odrážely v sobě jeho četné modifikace a varianty. Vývojové mezníky svazů zároveň představovaly indikátory hospodářsko-sociálních a politicko-mocenských změn. Jako „zrcadlo“ politického dění v německé veřejnosti se svou funkcí urychlovače společenských proměn reprezentovaly žhavé „nepolitické politikum“.

Ve vývoji spolků se paralelně projevovaly dva trendy. Jeden z nich se snažil vytvořit samostatnou vývojovou linii nacionálně definované společnosti striktně se distancující od nacionálních politických proudů. Druhý z nich formoval subsystém politického stranictví. Oba byly určovány integrálním (v počáteční fázi liberálním) nacionalismem a v základních rysech shodně definovaným cílem. Institucionálně politické prostředí první republiky umožnilo dominanci trendu druhého, v rámci něhož nakonec spolky figurovaly jako pojítka a médium nacionálních programů stranicko-politické soustavy druhé poloviny 30. let.

Ve spolkových programech lze vysledovat styčné body s politickými strukturami nacionálního hnutí. Určující svazy (BdDiB, BdDN, *Nordmark*) představovaly v 19. století základnu pro nastupující německo-nacionální politické hnutí. Z jejich řad se rekrutovali předáci nacionálních a nacionálně socialistických politických stran (Hermann Brass, Franz Jesser, Rudolf Jung, Hans Krebs, Georg von Schönerer, Otto Steinwender aj.).

„Nepolitickou“ autoprezentaci svazů nelze posuzovat ve smyslu jejich nezájmu o politické dění a ani jako ignoranci jejich existence ze strany politických aktérů. Ba naopak. Značný vliv měly na utváření politické kultury. Spolu s ostatními „obrannými“ spolky formovaly poměr německého obyvatelstva k politickému systému ČSR. Systematicky mu nabízely komplex hodnotové orientace, který razil a ovlivňoval politické chování. U čs. Němců, na rozdíl od české nacionální komunity, převažovala nedemokratická politická kultura. Tato koexistence dvou společenství různých politických kultur se silnou nacionální štěpící tendencí založenou na rozkolu občanského a nacionálního principu, nevytvářela předpoklady pro bezkonfliktní společné soužití.⁵⁹⁰

Svazy působily v daleko širším měřítku, než to bylo v možnostech politických stran. Stranická roztříštěnost kontrastovala s poměrnou uceleností, stabilitou a odolností spolků vůči politickým a jiným ořesům. Německá politicko-stranická scéna a její mnohačetná rozpolcenost se

⁵⁹⁰ Broklová, Eva, Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938, Praha 1999, s. 8; Gellner, Arnošt, Národy a nacionalismus, Praha 1993, s. 66.

stávala častým předmětem kritiky spolků jak v době monarchie, tak v ČSR. Četnost stran zastupující jen určité zájmové skupiny, malicherné stranické spory, rozkolísanost ve stanoviscích, nedostatečná nacionální razantnost údajně ospravedlňovaly nacionální „obrannou“ práci k tomu, aby „vedle charitativní činnosti rovněž spoluvytvářela národní osud“, tj. ujala se úkolu vytvoření národní jednoty Němců.⁵⁹¹ Nicméně, v momentě, kdy se zformovalo Henleinovo hnutí, prezentující se jako „jednotná sudetoněmecká fronta“, tato kritika ustupovala v jeho prospěch. Spolky se označily za předchůdkyni Henleinova hnutí.⁵⁹² Ostatně, článek ve spolkovém kalendáři uvádí, že bylo vždy nad míru jasné, že utvoření „národní pospolitosti“ v tzv. nepolitické sféře by bylo jen jakousi „pomůckou v nouzi“ a pokud by měla být trvalejšího rázu, musela by být vybojovaná v oblasti nejvíce rozvrácené sváry a bratrským bojem, tj. v oblasti politické.⁵⁹³

Nejasnosti a nuance mezi stranickou politikou a „nepolitičností“ či nadstranickostí nacionální „obranné“ práce se v tisku pokoušel v polovině 30. let objasnit Konrad Henlein. Řešení spatřoval v zavedení sousloví „nadstranická nacionální politika“ (*überparteiische Volkspolitik*), která měla „uchránit a zachovat sudetoněmecký národní kmen a jeho životní prostor“ či „krev a životní prostor“.⁵⁹⁴ Nadstranickou nacionální politiku definoval slovy boje „života a smrti sudetoněmeckého národa“. K politickým stranám a svazům Němců uvádí, že se jedná o jednu a tutéž *völkisch* činnost, působící ve dvou pracovních liniích (stranická politika a „nepolitické“ angažmá „obranných“ spolků). Henlein nepovažoval stranickou politiku za konečnou. Údajně existovala politická činnost, která nebyla vázaná na skupinové zájmy a jejíž prioritou bylo blaho „sudetských Němců“. Pozice politiky a nacionální „obranné“ práce vymezoval následovně: politika vytváří bázi a vnější rámec pro působení druhé „nepolitické“ linie.⁵⁹⁵ Nacionální „obranná“ práce potřebovala ke svému rozvoji politickou záštitu. Sama by nebyla nikdy s to zajistit „nacionální državu“, pokračoval autor.⁵⁹⁶ Od nacionální „obrany požadoval“ nové metody práce. Od sbírek, charity a sociálně podpůrného působení se mělo přejít k promyšlené výstavbě organizační struktury a činnosti jako celku. Není vyloučeno, že Henlein uvažoval použít župní zřízení BdD jako budoucí samosprávné jednotky v projektované „sudetoněmecké autonomii“.

⁵⁹¹ Herr, Arthur, Schutzarbeit gestern und heute, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 103–104.

⁵⁹² Wenzelides, Otto, Der Bund der Deutschen, der Hort der Volksgemeinschaft, NT, 3. 7. 1938, s. 1.

⁵⁹³ Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen i. J. 1937, Bundeskalender 1939, Teplitz-Schönau [1938], s. 129.

⁵⁹⁴ „Všichni jsme spojeni stejným osudem, stát v boji o krev a životní prostor, o národ a domovinu. [...] Náš největší úkol je zachovat náš národní kmen a jeho životní prostor. [...] Boj, který dnes my sudetští Němci vedem, je boj života a smrti naší sudetoněmecké nacionální podstaty.“ („*Wir sind alle durch das gleiche Schicksal verbunden, im Kampf zu stehen um Blut und Lebensraum, um Volk und Heimat. [...] Unsere höchste Aufgabe ist, unseren Volksstamm und seinen Lebensraum zu bewahren. [...] Der Kampf, in dem wir Sudetendeutsche heute stehen, ist ein Kampf um Leben und Tod unseres sudetendeutschen Volkstums.*“) Henlein, Konrad, Politik und Turnertum, Der Jeschken-Iser-Gau, s. 102–104.

⁵⁹⁵ Henlein, Konrad, Politik und Schutzarbeit, Sudetendeutsche Akademiker-Zeitung, 1. 7. 1934, s. 2.

⁵⁹⁶ Tamtéž.

Nasvědčuje tomu i společné obstarávání financí na tzv. pohraniční kameny a kameny jazykové hranice (*Grenzsteine, Sprachgrenzsteine*) a jejich umísťování v oblastech národnostního rozhraní. Zřejmě jako budoucí hranice mezi Němci a Čechy.⁵⁹⁷

Akcentování „nacionálního prvku“ spolkům umožňovalo komunikovat se všemi politickými stranami nacionálního programu. Zájmově vymezená klientela stran se tak mohla na spolkové půdě stmelit za účelem rozvoje německého národa. Vždy však pro spolky existovaly strany pro spolupráci více vhodné a méně vhodné. Preferování určitých politických uskupení se plně projevovalo v angažovanosti politicky činných osob ve spolcích. Skutečnost, že v jejich strukturách převažovali zástupci nacionálně vyostřené politiky, byla dána již při jejich konstituování.

Stranická příslušnost vedoucích spolkových funkcionářů udávala „politický“ směr spolků. Původní difference „politické orientace“ byly postupně stírány ve prospěch „čistě *völkisch*“. Dostupný materiál umožnil hlubší analýzu politicko-stranické příslušnosti funkcionářů BdDSch, sporadicky i ostatní svazů.⁵⁹⁸ Z čilé korespondence předsedy BdDSch s četnými politiky⁵⁹⁹ (Otto

⁵⁹⁷ SdP a BdD společně konaly sbírky na „pohraniční kameny“. (BdD-formulář k darování 100 Kč na Sprachgrenzstein, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 38.); SdP pořádala slavnosti k umísťování těchto kamenů. Státní úřady tyto akce reflektovaly jako Henleinovu přípravu na vytyčení hranice „*Sudetendeutschland*“. Policejní relace ze slavností, SOkA Trutnov, Okresní úřad Trutnov I, II.

⁵⁹⁸ Policejní zprávy z první poloviny 30. let 20. století zachycují zvýšený zájem státní správy o činnost a vedoucí funkcionáře „obránných“ spolků. Uvádějí i stranickou příslušnost. Např. zpráva policejního komisařství v Krnově informuje, že na vedoucích pozicích BdDSch převládali příslušníci DNP a DNSAP. Podle spisu z dubna 1932 v krnovském správním obvodu působilo pět organizačních složek spolku: „*Roseggerortsgruppe*“, předseda obchodník a aktivní člen DNP Bruno Kittel, zástupce poštovní úředník v. v. a předseda místní pobočky DNSAP Linke; „*Männerortsgruppe*“, předseda člen DNP ing. Friedrich Rieger, zástupce obchodník a člen DNP Franz Lipka; krnovský spolkový okres, předseda zvěrolékař a člen DNP Dr. Hermann Ziegler, zástupce bankovní úředník a člen DNP Hubert Hübel; „*Ortsgruppe Mösnig*“, předseda hostinský a člen DNP Johann Schmidt, zástupce tkalcovský mistr a člen DNSAP Adolf Hanatschek; „*Frauen- und Mädchenortsgruppe*“, předsedkyně choť obchodníka a členka NSDAP Berta Rotter, zástupkyně choť berního ředitele v. v. a členka NSDAP Marie Pietranek. (Zpráva policejního komisařství Krnov, duben 1932, ZA Opava, Policejní ředitelství Moravská Ostrava, prezidiální spisy, karton č. 336, sign. 13/68.); Slezská župa BdD (1935): předseda župy Otto Wenzelides byl organizovaným členem SdP, ze župního výboru byli členy strany: zástupce jednatele ing. Alfred Knopp (úředník městské plynárny), pokladník Richard Glogar (prokurista opavské spořitelny) a člen výboru Heinrich Herr, evangelický kněz z Opavy. Řada mimoopavských členů výboru byla rovněž členy SdP. (Zpráva policejního ředitele Čeňka Eise, Župa Schlesien des Bundes der Deutschen v Opavě, podezřelá činnost, 14. 10. 1935, NA Praha, PMV 225-992-6.); zapisovatel BdDN k roku 1927 byl Hans Swoboda, který tuto funkci rovněž vykonával u DNP v Litovli/Littau. (SOkA Olomouc, Německá národní strana – místní skupina Litovel, L 6-54.); vůdce BdD Gottfried Wehrenfennig byl státními úřady považován za exponenta DNP. (Oběžník Presidia Zemského úřadu v Praze, č. 21012, 12. 7. 1932, SOkA Trutnov, Okresní úřad Trutnov I, II.); Dr. Kurt Eckert, tajemník sekretariátu Chebské župy BdD v Karlových Varech, předseda odbočky ve Žluticích/Luditz byl předsedou odbočky SHF; předseda Chebské župy BdD Hugo Liehm byl bývalý předseda místní odbočky DNP ve Žluticích a starostou téhož města. (Zpráva policejního prezidenta Dr. Dolejše, Bund der Deutschen in B., státu škodlivá činnost, duben 1934, NA Praha, PMV 225-993-1.); předseda odbočky BdD v Mostě Dr. Otto Füssel byl členem SdP. (Presidium zemského úřadu v Praze, Dr. Myšák, 12. 11. 1935, NA Praha, PMV 225-1236-4.); bývalý subkomisař DNSAP Richard Erben, od roku 1935 vedoucí volební komise SdP, byl zapisovatelem skupiny mládeže BdD. (Richard Erben, Kampf u. Befreiung-Berichte u. Kämpfer der SdP 1938, SOkA Trutnov, Der Landrat in Trautenau, karton č. 2.); předseda odbočky v Horním Benešově/Benisch Otto Kreisel byl členem BdL; předseda jihlavské odbočky Karl Maly byl předsedou stranické odbočky DGP. Zpráva zemského prezidenta, strana SdP –

Wenzelidese s Franzem Jesserem/DNSAP, Antonem Kiesewetterem/DNP, Friedrichem Stolbergem/DCV aj.), z článků a komentářů ve spolkovém tisku a z reakcí politiků a stranického tisku na adresu spolků, lze jen těžko usuzovat na neutrální politické stanovisko a nepolitické působení spolků. Možné je vysledovat převažující „přátelskou komunikaci“ s DNP a DNSAP, po jejich rozpuštění s Henleinovým hnutím reprezentovaným nejprve SHF, posléze SdP. Korektní vztah měly spolky s nacionálními frakcemi některých z německých aktivistických stran, jmenovitě *Bund der Landwirte* (Svaz zemědělců, dále jen BdL), *Deutsche Gewerbepartei* (Německá strana živnostenská, dále jen DGP) a *Deutsche Christlichsoziale Volkspartei* (Německá křesťansko-sociální strana lidová, dále jen DCV), jejichž zástupci ve spolkách takticky zaujali, zejména po roce 1933, některé z vedoucích funkcionářských pozic.

Převažující linii příslušnosti spolkových funkcionářů a členů k DNP–DNSAP–SHF–SdP ověřují jednak přihlášky ke vstupu SdP a jednak dotazníky Hitlerovy NSDAP, které zjišťovaly členství Němců v politických stranách a nacionálních spolkách během meziválečného období.⁶⁰⁰ Rovněž prokazují paralelní členství v několika „obránných“ spolkách, tj. v BdD, DKV a DTV.⁶⁰¹

Aktivní účast zástupců německého politického aktivismu na spolkových akcích, popř. další jejich aktivity v rámci nacionálně „obránného“ hnutí, tyto vládní strany do jisté míry zdiskreditovaly. Nehlásily se totiž při nich ke své partikulární zájmové politice, kterou se snažily vydávat za „národní činy“. Politický aktivismus, který byl ostatně záležitostí především nejvyšších stranických špiček a nevypovídal o nacionálním postoji širokých voličských mas, musel neustále dokazovat svou „nacionální spolehlivost“.⁶⁰² K tomu se trefně vyjádřil nacionální socialista Hans Krebs, když řekl německému vyslanci v Praze (1926): „Naši smířliví kolegové jsou smířliví jen tehdy, jsou-li v Praze. Jakmile však dorazí do svého volebního okrsku, musí být hezky nesmířitelní, jinak by přišli o voliče“.⁶⁰³ Obdobně Alfred Rosche, když kritizuje škodlivost německé negativistické politiky pro německý průmysl, která se údajně provádí tak, že „německý politik v neděli pronáší radikální protistátní řeč v německé oblasti a v pondělí jede do Prahy žádat

činnost, součinnost s B.d.D., 29. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2; Zpráva policejního komisařství v Mostě, Bund der Deutschen – Ortsgruppe Brüx, 1. 11. 1935, tamtéž, PMV 225-992-6.

⁵⁹⁹ Korespondence uložena: ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava.

⁶⁰⁰ V případě *Deutscher Böhmerwaldbund* působili v jeho řadách i příslušníci německé sociální demokracie. Verhandlungsschrift, 26. Jänner 1936, SOA Třeboň, Německý svaz Šumava (Deutscher Böhmerwaldbund) 1884–1939, karton č. 2.

⁶⁰¹ Dotazníky NSDAP, SOA Litoměřice, NSDAP-Sulejovice, karton č. 4, 140-17-5; Přihlášky do SdP 1938, tamtéž, NSDAP – místní organizace Horní Litvínov-Sever, karton č. 1, inv. č. 9; SOkA Děčín, NSDAP Rumburk okresní vedení, 1930–1945; Personalbogen, SOkA Olomouc, NSDAP – okresní vedení Olomouc, M 6-137.

⁶⁰² Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 202–203.

⁶⁰³ Tamtéž.

pro německý průmysl daňové výhody a subvence“.⁶⁰⁴ Krebsův i Roschův postřeh bezděčně vypovídá o převažující nátuře čs. Němců, která byla, a to i díky svazům, naladěna na vlnu terminologického slovníku nacionální ideologie a navyklá slýchat a rozumět postulátům „národního zájmu“. Aktivismus tedy ne zahájil širokou ofenzívu do mentálních struktur a způsobu myšlení Němců při hodnocení sebe samých a ostatních. Naproti tomu se musel sám těmto ideovým, nacionálně interpretačním vzorcům přizpůsobit, aby byl schopný zaujmout.

Kladné stanovisko k BdDiB vyjádřily aktivistické strany DCV a BdL např. na výročním sjezdu spolku v Ústí nad Labem (1932). Senátor DCV prelát Wenzel Feierfeil přítomné ujišťoval, že „jeho strana vždy a kdykoli bude stát za svazem a že by si přál, aby Němci pro spolek vyjadřovali větší dávku porozumění.“⁶⁰⁵ BdL na sjezdu zastupoval senátor Franz Ikert. O agrární straně hovořil jako o organizaci „německých sedláků, kteří představují jednu z nejdůležitějších součástí německé „obránné“ práce“.⁶⁰⁶

Na šumperském sjezdu BdD (1936) křesťanští sociálové rozpoutali polemiku o tom, zda je svaz nepolitický či nikoli. Vytýkali mu zanedbávání křesťanské výchovy mládeže. Nicméně, tiskový orgán DCV *Deutsche Presse* tuto polemiku negoval, když uvedl: „Nikdo z nás přece nechce polemiku s BdD a jsme přesvědčeni, že ústřední vedení s námi jednotně bude hájit základy naší kultury.“⁶⁰⁷ Spolupráce mezi složkami agrární strany a svazy, resp. BdD se v některých případech demonstrovala vstupem stranických odboček jako kolektivního člena do spolků.⁶⁰⁸ Nejednou si ale agrárníci u ústředí svazu stěžovali na postupy jeho složek. Na jednání zástupců svazu a strany v dubnu 1937 předložila strana řadu stížností svých členů ohledně „nepatřičného chování spolkového členstva a funkcionářů“.⁶⁰⁹ Kritika se týkala zejména praxe přerozdělování finančních a materiálních prostředků ze svépomocného projektu *Sudetendeutsche Volkshilfe*. Spolek je údajně poskytoval přednostně členům SdP a příslušníci jiných stran byli odmítáni s tím, že když vstoupí do SdP, podpora jim bude udělena. BdL jako spoluorganizátor akce dále kritizoval poskytování části jejích finančních výnosů zemědělským školám. Finance se totiž udělovaly s gestem, že je třeba za tento dar poděkovat SdP. Rovněž agrárníci velice nevraživě hleděli na snahu svazu pořádat Dožínkovou slavnost zcela v jeho režii. Ani strana nebyla ušetřena

⁶⁰⁴ Klepetář, Harry, Seit 1918. Eine Geschichte der Tschechoslowakischen Republik, Mährisch Ostrau 1937, s. 268; cit. podle Gawrecká, Marie, K hospodářské a politické orientaci německé buržoazie v českých zemích v letech 1918–1929, in: Slezský sborník, 86, 1988, 4, s. 143.

⁶⁰⁵ Aufruf an alle Deutschen Böhmens!, Reichenberger – Tagesbote, 15. 7. 1932, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Nationalitätenfrage, Fremdvölker in der Tschechoslowakei, R 73839.

⁶⁰⁶ Tamtéž.

⁶⁰⁷ „Niemand von uns will ja eine Polemik mit dem BdD und wir sind überzeugt, dass die Hauptleitung mit uns einig geht in der Verteidigung der Grundlagen unserer Kultur.“ Nachmals: „Katholische Polemik gegen BdD“, Deutsche Presse, 4. 7. 1937, cit. podle Gawrecki, Dan, Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí, s. 184.

⁶⁰⁸ Aus der Bundesarbeit. Bund der Deutschen und Bund der Landwirte, Deutschböhmen, 1920, 1, s. 4.

⁶⁰⁹ Verhandlungsschrift, BdL a BdD, April 1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 10, inv. č. 113.

kritiky. Spolkový funkcionář Emil Breuer vyslovil nespokojenost nad smýšlením a postojem členů agrární strany, kteří údajně ne zcela bez výhrad přijímali pokyny svých stranických orgánů. Ty již totiž jako opora svazu a zprostředkovaně SdP nařizovaly svým členům, aby všude a za všech okolností vystupovali v jeho prospěch, stali se jeho členy a plně jej podporovali. Jednání bylo ukončeno vzájemným ujištěním přátelského vztahu a závazkem budoucí spolupráce.⁶¹⁰

Z uvedeného je patrný postup při zradikalizovaném nacionálním gleichšaltování veřejného prostoru Němců v ČSR. Nejdříve se pro „nové“ ideje získalo vedení (spolků, stran) nebo to se obsadilo „spolehlivými lidmi“. Členstvo, které se ani nemuselo chtít stát příslušníky jiné organizace pak automaticky, někdy však s výhradami, v krajní formě demonstrované výstupem, přijímalo pokyny a názory podjatého vedení.

Čilý kontakt s nacionálními politickými kruhy je zjevný např. z pozvánek stranických subjektů na jejich veřejné akce zasílaných svazům nebo ze spolkových pozvánek zvoucích stranické funkcionáře na spolkové akce v archivních fondech.⁶¹¹ Dobový tisk, referující o veřejných akcích obou nacionálních aktérů, vzájemnou účast ověřuje.⁶¹²

Řečnický pult na spolkových akcích politických zástupců využívali k zastřené agitaci a popularizaci stranických idejí a zájmů. Proslovy spolkových funkcionářů jsou pak ukazatelem vstřebávání a přizpůsobování se „novým“ ideovým podnětům přicházející jak z domácího, tak ze zahraničního politického prostředí. Na spolkové veřejné aktivity pravidelně reagovala politicko-stranická periodika. Výroční sjezdy, zvláště v první polovině 20. let 20. století, nacházely pozitivní odezvu u poslanců DNP. Např. Heinrich Brunar vyzvedával důležitost existence svazů a správnost jejich programových cílů. Obecně velice vysoko hodnotil „svépomocnou činnost“ a za účelem získat údajně ztracené pošty, školy, úřady, učitele, řemeslníky aj. vyzýval k širší a systematictější spolupráci mezi spolky. Překážky, které německému národu stály na jeho cestě sjednocení, mohl, podle jeho slov ba přímo musel, „zbořit“ jen ten, kdo byl činný v těchto

⁶¹⁰ Tamtéž.

⁶¹¹ Pozvánky na stranické a spolkové akce rozptýleně ve fondech: ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava (zde zejména karta č. 3); SOKA Olomouc, Německá národní strana – místní skupina Litovel, L 6-54; SOKA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karta č. 5, inv. č. 98, 99; tamtéž, karta č. 6, inv. č. 100, 101; srov. příloha č. 169–170.

⁶¹² Pochvalné vyjádření periodika BdDiB o účasti německých nacionálních socialistů na výročním sjezdu v Ústí nad Labem (1932): „*Mit besonderer Begeisterung wurden die deutschen Nationalsozialisten begrüßt, die im Festzuge, wenn auch im einfachsten Kleid, in strammer Haltung mit erhobener Grußhand marschierten und von zehntausenden Grußhänden begrüßt wurden.*“ (Die Heerschau des Bundes der Deutschen, Deutscher Bote, 9. 7. 1932, s. 1.); Spolkových výročních sjezdů se účastnili a projevy na nich pronesli např. poslanci a senátoři DNP (Hermann Brass, Heinrich Brunar, August Koberg, Franz Matzner, Ernst Schollich), DNSAP (Franz Jesser, Rudolf Jung), DCV (Alois Kunz, Felix Luschka, Franz Scholz, Friedrich Stolberg), BdL (Otto Halke, Franz Hodina, Anton Köhler), DGP (Rudolf Zimmermann), SHF a SdP (Benno Fischer, Konrad Henlein, Otto Krommer, Ernst Peschka, Gustav Peters, Franz Werner). Prostudovaný materiál nepotvrdil na valných hromadách nebo jiných akcích oficiální zástupce německých sociálních demokratů a komunistů.

spolcích.⁶¹³ Neúspěch DNP a DNSAP v parlamentních volbách roku 1925 akceleroval jejich zájem o ně. Němečtí nacionálové se v regionálním tisku snažili mobilizovat svazy proti údajné „české expanzi a následné čechizaci“ ve smíšených oblastech.⁶¹⁴

Nezdar nacionálně vyhocené politiky zvyšoval prestiž spolků a stimuloval zájem o ně mezi neúspěšnými politiky i mezi obyvatelstvem. Nebylo náhodné, že si negativistické strany za svého „partnera“ vybraly nacionální „obránné“ spolky. Jejich charakter jim umožňoval mnohem lépe vykonávat „praktickou nacionální politiku“. Proto se v nich politici snažili udržet, popř. zaujmout rozhodující pozice. Získávali tím možnost politického působení na široké vrstvy obyvatelstva přirozenější cestou, než to umožňovaly stranické akce. Vzhledem ke skutečnosti, že se ve svazech, resp. BdD výrazně uplatňovali stoupenci DNP, DNSPAP a po jejich rozpuštění Henleinovo hnutí (SHF, SdP), které představovalo významnou politickou sílu v ČSR, věnuji se následně těmto politickým subjektům.

Spis z poloviny 30. let v aktech berlínského ministerstva zahraničí popisuje oblast čs. Slezska a jeho „nacionálního obránce“ BdD ve vztahu k rozpuštěné DNSAP. Ke svazu uvádí, že byl občanského původu a že v něm byly silně zastoupené nacionální občanské kruhy. DNSAP nikdy nezaujala ke spolku negativní stanovisko. Ba dokonce její členové byli povinni stát se jeho členy, pokračuje spis. „Společný nacionální nepřítel“ je označen za formativní prvek spolupráce.⁶¹⁵ DNSAP vskutku disponovala svými stoupenci mezi spolkovými členy. Poslanec DNSAP Hans Krebs si na sjezdu BdDiB (1928) pochvaloval značné množství spolupracovníků „naší věci“ ve spolkových strukturách.⁶¹⁶ Korespondence německého vyslanectví v Praze s berlínským ministerstvem zahraničí z poloviny 30. let uvádí, že BdDiB byl ve své době doménou německých nacionálů a nacionálních socialistů. Přítomnost předáků aktivistických stran na veřejných spolkových akcích údajně byla nutná, aby byl dodán „alespoň vnější ráz aktivistické fronty tohoto árijského obranného svazu.“⁶¹⁷

Zpočátku v BdDiB převládal vliv nacionálů, který od 30. let postupně upadal ve prospěch nacionálních socialistů. DNP se tomu snažila čelit stupňovaně výbojnějším nacionalismem. To však jen vyvolalo debatu ve vedení spolku mezi nacionály a nacionálními socialisty. Převahu nakonec získali stoupenci DNSAP. Svoje vítězství si zajistili kontinuálním prosazováním svých

⁶¹³ Aus Stadt und Land, DP, 27. 5. 1924, s. 4–5.

⁶¹⁴ Koberg, August, Die deutschen Parteien in Schlesien, DP, 14. 2. 1926, s. 2–3.

⁶¹⁵ Spis: Das ehemals Österreichisch-Schlesien als Betreuungsgebiet des Landesverbandes Niederschlesien des VDA, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60230.

⁶¹⁶ Die Bundesheerschau in Rumburg. 34. HVH und Bundesfest 1928, s. 5, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen, Teplitz-Schönau, R 57 neu-1137-3.

⁶¹⁷ Deutsche Gesandtschaft Prag, 4. 7. 1934, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60229.

lidí do spolkových struktur. Ofenzivní plán do řad všech občanských vrstev německé společnosti a jejich struktur byl schválen na sjezdu stranického vedení dne 6. ledna 1932 v Praze: „Strana něm. nár. soc. v ČSR chce propagandou pro sudetsko-něm. autonomii získati všechny občanské vrstvy. Mimo to zamýšlí také pro stranu získati vlastní tiskárnu tak, aby obojí dalo se snadno oklikou získati prostřednictvím nynějšího exponenta Maxe Karga, ježto týž bude zaujímati ve svazu vlivné místo.“⁶¹⁸ Není pochyb, že onou tiskárnou byl míněn spolkový podnik „*Wächter-B*“ v Teplicích-Šanově.

K lednu 1932 je doložena volba nacionálně socialistického redaktora Maxe Karga do užšího výboru BdDiB. Měl zde působit jako exponent strany a dohlížet na přeskupení vnitřních „politických“ sil. K němu mělo dojít i v ostatních svazech na všech organizačních stupních. Policejní zprávy rovněž uvádějí existenci závazných nových pracovních směrnic tzv. nacionálně politických úkolů „sudetoněmectví“ (1932). Koncipovány byly pod vedením senátora DNSAP Franze Jessera. V době příprav integrace svazů byly přepracovány. Do praxe je měla uvést „nová generace“ speciálně vyškolených agitátorů „sudetoněmecké obrany“.⁶¹⁹ Zvýšené osvětové působení spolků, konání bezpočtu veřejných schůzí a školení s programem: „Nové cesty obranné práce“,⁶²⁰ vznik pracovních táborů jako školících zařízení dorostu apod., je třeba posuzovat v tomto kontextu. Navýšení počtu agitátorů kvitovala i čs. státní správa. Podle jejích záznamů agitační cesty „wanderlehrerů“ či „wanderrednerů“ měly obnovit stagnující organizační struktury a rozšiřovat názor o vině státu, resp. politického systému na neutěšené hospodářsko-sociální situaci v čs. pohraničí. Ta by však údajně mohla být zdolána. Stačilo by jen sjednotit německé síly v republice, prozatím na spolkové bázi. Někteří z těchto „misionářů sudetoněmeckého nacionalismu“ byli za své činy stíháni na základě Zákona na ochranu republiku. Za všechny zde uvedme „putujícího učitele“ Seppa Schwarze, odsouzeného roku 1932 Krajským soudem v Plzni do těžkého žaláře na dva roky.

V souvislosti se Schwarzovým zatčením (1931) vydalo Prezídium Zemského úřadu v Praze svým podřízeným složkám oběžník, ve kterém žádalo důkladněji prozkoumat národnostně smíšená území. Údajně zde byla zjištěna přítomnost zvláštních zvěďů říšskoněmecké a rakouské příslušnosti, kteří „pracovali v zájmu německých iredentistických organizací jako čeledínové

⁶¹⁸ Zpráva zemského viceprezidenta, Bund der Deutschen in Böhmen, zpráva o činnosti, 29. 7. 1932, NA Praha, PMV 225-993-1; zpráva obvodního inspektora II. třídy Oldřicha Divíše, 13. 1. 1932, tamtéž.

⁶¹⁹ Krzal, Friedl, Die volkspolitischen Aufgaben der Schutzarbeit, s. 73; Opis: Die volkspolitischen Aufgaben unserer Bundesarbeit, s. 1–4, NA Praha, PMV 225-993-3.

⁶²⁰ „Neue Wege in der Schutzarbeit“, Relace ze schůzí z roku 1932, NA Praha, PMV 225-1236-3-4.

u rolníků“.⁶²¹ Z materiálu nalezeného při domovní prohlídce u Seppa Schwarze vyšlo najevo, že se mělo jednat o rozsáhlou, velmi dobře organizovanou a z Německa financovanou akci proti ČSR. Její vedení mělo ležet v rukou učitelů a ostatní inteligence, kteří vesměs působili na vedoucích pozicích svazů a ostatních „obranných“ spolků.⁶²² Odsouzení Schwarze mezi spolky rozvířilo vlnu solidarity za „sudetoněmecké mučedníky“.⁶²³ Bylo údajně impulsem k vypracování uvedených Jesserových pracovních směrnic. Podle nich se ze svazů měly vybudovat „aktivní bojové jednotky sudetských Němců“. Hodlalo se rovněž sáhnout zpět k bývalé *Sudetendeutscher Volksrat* (*Sudetoněmecká národní rada*), kterou po první světové válce založila DNP.⁶²⁴

Svazy využívaly politické zmalátnělosti obyvatelstva vlivem rozpuštění DNP a DNSAP k posílení svých pozic.⁶²⁵ Četné náborové akce přesvědčovaly neorganizované členy stran ke vstupu do spolků.⁶²⁶ Podle zpráv berlínského ministerstva zahraničí to byly právě svazy, které po zániku stran „ze všech sil udržovaly *völkisch* ducha a pocit sounáležitosti všech Němců v republice“.⁶²⁷ Staly se dědicem ideových tradic obou politických stran. Přispělo to k výrazné politizaci spolků, završené zformováním BdD a inklinací k Henleinovu hnutí.

Přepřipravené směrnice pro činnost a ideovou přestavbu nacionálních „obranných“ spolků (1934) stanovovaly úkoly odmítající zásady liberalismu a jeho individualismus.⁶²⁸ Nahradit je měl „eticky očištěný nacionalismus“ a „sudetoněmecké národní těleso“. Požadovaly nalézt společnou duchovní bázi „sudetských“ Němců za účelem jejich hospodářství, kultury a jednotné nacionální

⁶²¹ Např. v srpnu 1932 byl u rolníka Rudolfa Wendera v Chlumu/Klum v okrese Dubá/Bzk. Dauba zatčen kočí. Jednalo se o Martina Pavla Rudela z Lipska. Při prohlídce jeho věci se našel říšskoněmecký vojenský důstojnický stejnokroj; v lednu 1933 byl v Mariánských Lázních zatčen rolník Vilem Vierling z Horní Falce, u něhož se našel oběžník *Grenzdeutsche Arbeitsgemeinde* s protistátním obsahem vyzývající k rozbití ČSR a provádění iredenty na čs. území. Oběžník Presidia zemského úřadu v Praze, 18. 1. 1932, č. 1135; Oběžník Presidia zemského úřadu v Praze, č. 4333, SOKA Trutnov, Okresní úřad Trutnov I, II.

⁶²² Tamtéž.

⁶²³ Sepp Schwarz byl obžalován z cílené přípravy na odtržení Němci osídlených území ČSR a jejich připojení k Říši a z ohrožení bezpečnosti republiky, neboť údajně jako zástupce německé zahraniční propagandy poskytoval důvěrné informace o stavu čs. vojenských jednotek spolu s dalšími informacemi vojenského rázu. Deutsche Gesandtschaft Prag, 1. 6. 1932, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 73839.

⁶²⁴ Obnovená *Sudetendeutscher Volksrat* jako vedoucí organizace „sudetoněmeckví“ byla formálně ustanovena dne 19. 3. 1933 v Liberci sloučením *Deutschpolitisches Arbeitsamt*, nacionálních „obranných“ spolků a nemarxistických stran. Deutsche Gesandtschaft Prag, 21. 3. 1933, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Nationalitätenfrage, R 73840; Ein sudetendeutscher Volksrat, Germania, 21. 3. 1933, tamtéž, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60226.

⁶²⁵ Zpráva policejního prezidenta Dr. Dolejše, Bund der Deutschen i.B., státu škodlivá činnost, 5. 4. 1934, NA Praha, PMV 225-993-1.

⁶²⁶ Leták: „Werbemonat für Bund der Deutschen Nordmährens, Böhmens, Schlesiens und Südmährens in der Nebelmond.“ Tamtéž.

⁶²⁷ Spis: Tschechischer Druck auf das Sudetendeutschtum, s. 4, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60229.

⁶²⁸ Opis: Die volkspolitischen Aufgaben unserer Bundesarbeit, s. 1–4, NA Praha, PMV 225-993-3.

politiky.⁶²⁹ Československo se údajně touto platformou stát nemohlo. Nalezena mohla být pouze v „novém uspořádání států a hospodářství, jejichž základem by byl moderní nacionalismus“. Pro správnou funkčnost „sudetoněmeckého tělesa“ se předpokládalo uplatnění organického principu společenského uspořádání. Každý jednotlivý spolek by představoval část vyšší jednoty „národního tělesa“ (*Volkskörper*) a plnil by předem dané úkoly. Za organizační základ přestavby se považovaly „obránné“ spolky, které se dle směrnic měly přizpůsobit novým státním poměrům a duchovnímu zlomu v německém národě. Ideologicky se „sudetoněmectví“ mělo začlenit do „německé východní fronty“, tj. za vlastní přijmout boj za „říšskou ideu: ne na západ, ale na východ“. Pracovat se mělo podle zásady „ovládnout malé za účelem vytvoření velkého“. Podobně vyzněl závěr pracovní zprávy Slezské župy BdD (1934, Otto Wenzelides): „Nesmíme již více zůstat malými, musíme se stát velkými; neboť jsme organickou součástí velkého, pro náš národ životně důležitého těla.“⁶³⁰ V reálu našly tyto apely svůj výraz v integračních tendencích nacionálních spolků.

Nacionální socialisté ve směrnicích označili funkcionáře BdD za nejlepší možnou volbu při výběru svých spolupracovníků v projektu formování ústřední nacionální politické strany, kterou se nakonec stala SdP. Veřejné akce svazu měly sloužit jako urychlovač „přeorientace“, resp. nacionálně socialistického *gleichsaltování*.⁶³¹

Soud o tom, že čs. Němci byli článkem jednoho organismu (národa) s povinností plnit jeho životně důležité úkoly, byl pravidelně připomínán ve spolkovém tisku a při veřejných akcích.⁶³² Zásadu NS-ideologie: organický princip a iluzi pokrevní a duchovní příbuznosti všech Němců zdůrazňoval předseda BdDiB Gottfried Wehrenfennig již např. v projevu na výročním sjezdu BdDiB v Broumově roku 1921.⁶³³ V létě 1933 se veřejně na výročním sjezdu v Jablonci nad Nisou pozitivně vyslovil k politické situaci v Německu, kde se téhož roku moci chopila Hitlerova NSDAP. Tato duchovní přestavba údajně ukazovala cestu i „sudetským“ Němcům.⁶³⁴ I další Wehrenfennigovy projevy, někdy nezakrytě, někdy zastřeně, přiznávaly platformu rasově

⁶²⁹ *Volkspolitik* ztělesňovala „společnou práci na duševním přerodu sudetských Němců, kteří se museli vyléčit z nacionálního individualismu a ve svém vývoji dospět k nacionálním soukmenovcům sjednocených pro své bezpečí v národním společenství“. Krzal, Friedl, *Die volkspolitischen Aufgaben der Schutzarbeit*, s. 73.

⁶³⁰ „*Wir dürfen nicht mehr klein bleiben, wir müssen groß werden; denn wir sind ein organischer Teil eines großen und für unser Volk lebenswichtigen Körpers.*“ Wenzelides, Otto, *Schlusßwort*, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 35.

⁶³¹ Opis: *Die volkspolitischen Aufgaben unserer Bundesarbeit*, s. 1–4, NA Praha, PMV 225-993-3.

⁶³² Köhler, Toni, *Wir wollen den Bund der Deutschen!*, *Sudetendeutsche Akademiker-Zeitung*, 1. 7. 1934, s. 5.

⁶³³ Friedrich, Albin, *Aus den Reden eines Schutzarbeiters*, s. 18.

⁶³⁴ „[...] ve svém projevu zdůraznil, že duševní přestavba, která nastala v Německu, ukazuje cestu také sudetským Němcům.“ („[...] *der in seiner Ansprache betonte, daß die geistige Umstellung, die in Deutschland anbreche, auch den Sudetendeutschen den Weg weise.*“) *Deutsche Gesandtschaft Prag*, 8. 7. 1933, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin*, *Deutschtum in der Tschechoslowakei*, R 60226.

antisemitského, antiliberalního a všenněmeckého spolku, který v NSDAP jako stranickém vůdci Německa a v SdP jako vůdci „sudetoněmecké národní skupiny“ spatřoval politickou záštitu a důkaz správnosti po desetiletí prosazovaných idejí. Články ze 30. let poukazovaly na nové „hnací proudy a velké ideje“, které zasáhly a ovládly „mateřský národ“ a které jdou i za jeho hranice.⁶³⁵

Hustá organizační síť svazů se postupně stávala určujícím nástrojem šíření ideologie německého nacionálního socialismu v ČSR a jejich veřejné akce platily za zkušený a osvědčený prostředek politické mobilizace a veřejné manipulace. Přelom poloviny 30. let stál ve znamení ovládnutí BdD Henleinovými sympatizanty. Respektive ve znamení ochotného podřízení se straně, podporovaného aktuálními okolnostmi a všeobecnou nacionální radikalizací vlivem vzruchu nacistického hnutí v Německu. Zgleichšaltovaný funkcionářský sbor BdD a jeho struktury se staly oporou formujícího se Henleinova hnutí.

Henleinovo hnutí jako symbol politického sjednocení čs. Němců mělo být komplementováno integrací a „politickým gleichšaltováním“ statutárně nepolitických složek nacionálního života Němců v ČSR. BdD se stával součástí mašinérie SdP a prostředkem jejího politického působení a rozmachu. Strana si uvědomovala, že disponuje jen omezenými možnostmi prezentace svých programových idejí a požadavků. Nabádala proto své stoupence ke zvýšené aktivitě v nacionálních „obranných“ organizacích, zvláště v BdD, který jí byl podle jejího úsudku programově nejbližší.⁶³⁶ Strana prostřednictvím svazu rovněž uskutečňovala projekty, které by nebyla s to provést ve vlastní režii (např. *Sudetendeutsche Volkshilfe*, dobrovolná pracovní služba aj.). Čs. státní správa spolek a jeho odbočky považovala za exponenta strany. Utrzovala ji v tom provázanost členské základny a funkcionářských sborů, budování organizační struktury obou subjektů na vůdcovském principu, analogie programových cílů, pracovních metod a rétorického reservoáru.

Zápisy ze schůzí ústředního vedení BdD z léta 1935 zaznamenávají hlasy po povinnosti podporovat SdP.⁶³⁷ Požadavek vznesl poradce BdD a vedoucí organizátor pracovních táborů Karl Wild, který tak reagoval na silnou odezvu chebských Němců vzhledem k aktivitám IX. okresu SdP *Egerlandkreis*. Z toho lze usuzovat, že úspěch SdP-agitace přiváděl spolek na cestu spolupráce a postupného podřizování se straně. Spolkoví funkcionáři se nechtěli nechat vyřadit ze své dosavadní pozice „nacionálních bojovníků a reprezentantů národního zájmu“. Proto se více

⁶³⁵ Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen i. J. 1937, Bundeskalender 1939, Teplitz-Schönau [1938], s. 129.

⁶³⁶ Relace, veřejná schůze lidu Bund der Deutschen, Okresní úřad Krmov, 21. 11. 1935, NA Praha, PMV 225-1236-3.

⁶³⁷ Zápis ze schůze ústředního vedení BdD ze dne 22. 8. 1935, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 115.

méně dobrovolně rozhodli pro kooperaci s SdP. Ta si zas uvědomovala, že spolky nacionálně „obranného“ typu byly početné organizace se schopností masového působení ve veřejném prostoru, těšící se vysoké důvěře širokých vrstev obyvatelstva. Strana kalkulovala, že by jejich ovládnutím získala statisíce nových voličů. Rovněž by tak měla možnost pořádat akce, které by úřady vzhledem k jejímu politickému profilu nepovolily. Fakt, že SdP ve svém záměru přivést BdD do sféry svého vlivu nenarážela ze strany teplického vedení na výraznější komplikace, zpochybňuje spolkové projevy státní loajality a nepolitčnosti.

Nicméně, vnitřní korespondence strany a zápisy ze schůzí ústředního vedení spolku ukazují na počáteční obavy či nejistotu a v některých ohledech i na nesouhlas s nastoleným vývojem. Odmítnutí bylo zjevné na nižším organizačním stupni svazu, kde vedení odboček nebyla stoprocentně v rukou Henleinových stoupenců. S tendencí podřízení se straně nesouhlasili spolkoví předáci, kteří byli přesvědčeni o správnosti úsudku, že stranická politika nepřivede německý národ k jeho jednotě a že jediné „nepolitická“ forma „nacionální svépomoci, solidarity a národnostního boje“ je ta správná cesta. Ještě v červnu 1936 neměla ani strana zcela jasno, jak se zachovat vůči BdD. „*S Bund der Deutschen* nebo proti němu?“ zněla poslední slova dopisu vedení VI. obvodu strany v Teplicích-Šanově adresovaného kanceláři K. H. Franka do Prahy. Pisatel se dotazuje, zda má strana obsadit spolkové struktury svými lidmi, nebo zda má spolek ponechat jeho osudu „sběrné jímky všech destruktivních elementů“, jímž by jednou podlehl. Druhá varianta by údajně znamenala vyhlášení boje spolku na všech frontách. I přes poukaz na pozitivní stanovisko ústředního teplického vedení vůči straně se korespondent přiklání k druhé alternativě. Údajně by bylo nepřípustné tolerovat působení organizace, jejíž někteří funkcionáři ustavičně hanobili politiku a kriticky vystupovali proti „novým lidem“.⁶³⁸ Vedení SdP však mělo jasno. Rozvinout vzájemnou kooperaci při závislém postavení BdD a využít jeho organizačního mobiliáře a pracovního potenciálu.

Z taktických důvodů se spolkoví funkcionáři v letech konstituování SdP nestávali jejími členy. Důvod, zbytečně na sebe neupozorňovat státní orgány. Posílením strany parlamentními volbami 1935 se od této praxe postupně ustupovalo. Spolkoví funkcionáři jako členové SdP sice nezastávali vedoucí místa ve straně, ale naproti tomu členové a funkcionáři SdP ve složkách BdD platili za velice aktivní element. Členské schůze spolku strana tendenčně zneužívala k politickým projevům ve svůj prospěch, rovněž tak jako celé spektrum spolkových aktivit. Straničtí zástupci ve strukturách spolku podněcovali akce na vyloučení či alespoň odstoupení funkcionářů

⁶³⁸ Kreisleitung VI, Teplitz-Schönau, „Stellung zum BdD“, 30. 6. 1936, NA Praha, SdP – ústředna Cheb, úřadovny AŠ, Praha, karton č. 6.

nenáležejících straně. Na jejich místa se snažili dosadit spolehlivé stranické osoby.⁶³⁹ Dělo se tak na základě důvěrných oběžníků rozesílaných krajskými sekretariáty SdP okresním vedením. Okresní pracovníci měli zajistit, aby se v jejich obvodě předsedou každé odbočky BdD stal loajální člen strany. Kde tomu tak nebylo, musel být předseda bezpodmínečně odstraněn.⁶⁴⁰ Henleinovi stoupenci je při veřejném skandování označovali za nedostatečně nacionálně uvědomělé a rázné jedince a pod tlakem nacionální radikalizace společnosti se je dařilo zatlačovat do pozadí veřejného dění. Svaz se tímto dostával do rukou oddaných a spolehlivých stranických jedinců. Voleným funkcionářům zůstávala jen omezená formální funkce.⁶⁴¹ Dalším krokem eliminace pro stranu nevhodných funkcionářů bylo jejich přehlížení. Nebyli včas informováni např. o konání veřejných a interních akcí. Byla tak vyloučena jejich účast a eventuální obranná protiakce.

Květnové parlamentní volby 1935: „S nimi nastal konečně čas, kdy se obranné svazy mohly zbavit své rozpolcenosti a kdy mohly realizovat nacionální myšlenku lépe než kdy předtím.“⁶⁴² Pfitznerova slova podtrhují podmíněnost vývoje „obránných“ spolků politickému dění. Zhruba od poloviny 30. let spolky rozšiřovaná teze, že politika má v životě národa přednost, měla zesílit zájem členů o politickou dimenzi veřejného dění a podpořit Henleinovo „sjednocující a osvobozující hnutí“.⁶⁴³

Zprávy státní administrativy uvádějí, že mezi BdD a SdP byla sjednána úmluva, podle níž se spolek zavazoval k působení v duchu Henleinova programu.⁶⁴⁴ Nedalo se popřít personální, ideové, programové a organizační sepětí svazu s politickou dimenzí veřejného působení, která na své intenzitě získávala průnikem Henleinových stoupenců. Obě organizace se domáhaly společného cíle vytvoření „nacionálního společenství“, používaly totožný slovník a rétoriku

⁶³⁹ Zpráva policejního ředitele Čenka Eise, Župa Schlesien des Bundes der Deutschen v Opavě, podezřelá činnost, 14. 10. 1935, NA Praha, PMV 225-992-6, NA Praha, PMV 225-992-6.

⁶⁴⁰ Zpráva presidia zemského úřadu v Praze, Strana SdP – součinnost s BdD, 17. 1. 1938, NA, PMV 225-994-2.

⁶⁴¹ Např. předseda spolkové skupiny v Horním Benešově (okres Bruntál) Otto Kreisel byl členem BdL. SdP ho podezírala z verbování SdP-členů rolnického stavu zpět do organizační sítě BdL. Kreisel na jedné schůzi SdP v Jakartovicích/Eckersdorf vytkl SdP-řečníkovi ing. Franzi Künzelovi, že SdP „se bratříčkuje s českou agrární stranou jenom proto, aby nebyla rozpuštěna.“ Kreisel byl vypískán, veřejně osočován z protinárodního stanoviska a nakonec zřejmě donucen vzdát se svého vedoucího postavení ve spolkové skupině. Relace, veřejná schůze lidu Bund der Deutschen, 20. 11. 1935 v Hrozové, NA Praha, PMV 225-1236-3; Zpráva policejního komisařství v Mostě, Bund der Deutschen – Ortsgruppe Brůx, 1. 11. 1935, NA Praha, PMV 225-992-6.

⁶⁴² „Damit brach endlich die Zeit an, in der die Schutzverbände aus dem inneren Zwiespalt gelöst werden und in der sie namentlich auch den nationalen Gedanken reiner verwirklichen konnten, als es bis dahin der Fall gewesen war.“ Pfitzner, Josef, Volkstumschutz und nationale Bewegung, s. 40.

⁶⁴³ Tamtéž, s. 45.

⁶⁴⁴ Zpráva zemského prezidenta, strana SdP – činnost, součinnost s B.d.D, 29. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

a personální provázanost tuto analogii zajišťovala. Spolkové průkazy požívaly v Německu dokonce stejné „věrohodnosti“ jako stranické legitimace.⁶⁴⁵

Veřejné spolkové akce přebíraly agitační formy SdP. Straničtí předáci na nich začali pravidelně vystupovat s politickými projevy za účasti stranických skupin jako „rebelujících návštěvníků“. Přítomnost zástupců strany, jejich proslovy, nošení stranických odznaků, odznaků s hákovým křížem, lampionů a pochodní v průvodech s emblémem strany, alegorické vozy symbolizující údajný útlak a utrpení Němců v republice, skandování politických hesel apod. na spolkových akcích z nich pro nezasvěcence dělalo akce SdP. Totožné vyznění spolkových a stranických veřejných akcí zajišťoval společný organizátor. Byl jím zpravidla funkcionář SdP.⁶⁴⁶

Na počátku druhé poloviny 30. let pojala funkcionáře svazu akutní obava z možného postihu, tj. z eventuálního pozastavení činnosti pro statutární překročení své „nepolitičnosti“. Politická či nepolitická nacionální „obranná“ práce? Politická nebo nepolitická „nacionální pospolitost“? Hledaly se kličky, jak obratně zastříť ryze politické cíle. V tomto ohledu spolek v roce 1936 zahájil četná jednání s SdP. Na schůzích, na kterých stranu zastupoval K. H. Frank, se rozhodlo, že napříště se již nebude operovat se zavádějícími výrazy. Nahradily se označením „sudetoněmecká národní pospolitost“. V rámci této pak společně působila politická a nepolitická nacionální práce. Výsledkem jednání byla dohoda o označení spolkových „nepolitických“ úkolů jako „nacionálně politické“ (*volkspolitisch*) a veškerou činnost jako „nacionální politiku“ (*Volkspolitik*).⁶⁴⁷ Ta se definovala jako „společná práce na mentální přestavbě sudetských Němců, kteří se museli vyléčit z nacionálního individualismu a ve svém vývoji dospět k národním občanům, sjednocených pro své bezpečí v nacionálním společenství“.⁶⁴⁸

Spolkoví delegáti v následujících letech na veřejnosti vystupovaly s jasným, a to kladným vztahem k politice: „[...] politika nenáleží do naší činnosti, to ovšem neznamená, že jsme proti ní. Snažení sudetských Němců spočívá tu současně na třech pilířích a to politických stranách,

⁶⁴⁵ Originály a opisy průkazů BdDiB a BdD, NA Praha, PMV 225-992-6; tamtéž, 225-1236-3-4; Zpráva presidia zemského úřadu v Praze, spolek „Bund der Deutschen“, vliv strany „Sudetendeutsche Partei“, 3. 8. 1936, tamtéž; Zpráva zemského prezidenta, potvrzení místní skupiny B.d.D. ve Vrbně ve Slezsku, 10. 4. 1938, tamtéž, PMV 225-992-6; Relace, veřejná schůze lidu Bund der Deutschen, 20. 11. 1935 v Hrozové, tamtéž, PMV 225-1236-3.

⁶⁴⁶ Zprávy několika okresních policejních úřadů, podzim 1935, NA Praha, PMV 225-994-1, tamtéž, PMV 225-994-2; Zpráva presidia zemského úřadu v Praze, Spolek „Bund der Deutschen“, vliv strany „Sudetendeutsche Partei“, 3. 8. 1936, tamtéž.

⁶⁴⁷ Zápisy ze schůzí stálého výboru BdD 1936, porada ze 6. 2. 1936 v Praze, přítomni: K. H. Frank, G. Wehrenfennig, E. Breuer, prof. Gessner, Dr. Höller, prof. Bernhardt, prof. Lehmann, Heger, Dr. Tscherne, Dr. Eckert, Dr. Friedrich, Rummler. NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 2, inv. č. 24; Krzal, Friedl, Die volkspolitischen Aufgaben der Schutzarbeit, s. 73–78.

⁶⁴⁸ Krzal, Friedl, c. d., s. 73.

ochranných svazech a kulturních institucích [...].⁶⁴⁹ BdD sice zdůrazňoval svou „nepolitičnost“, ale zároveň uváděl, že si je vědom, kdo rozhodoval o nacionálních otázkách – politické strany. Spolkové oběžníky podněcovaly německou veřejnost ke zvýšené kampani ve prospěch BdD v rámci politického hnutí a ke spojení s politickými vedoucími.⁶⁵⁰ Vyzýval k plnění „povinnosti“, aby „budoucí pokolení mohlo s pýchou pohledět na vykonanou práci“. V podstatě se spolkoví členové vybízeli ke vstupu do SdP. Otázka členství v obou subjektech byla vyřešena nadmíru pragmaticky. Podmínkou nového člena SdP bylo jeho členství ve svazu.⁶⁵¹ Německou politickou scénu v čele s SdP spolek vnímal jako „jedno velké nacionální hnutí“, přičemž „spolkovou“ ideu nacionální „obranu“ považoval za jeho „velkou předchůdkyni a průkopnici“. ⁶⁵² V polovině 30. let se vlivem nacistického Německa u SdP hovořilo o „nové politice“, u BdD o „novém duchu nacionální obranné práce“ a o „nových cestách“: „Uchopením moci nacionálním socialismem nastoupil nový duch, náš národ byl naplněn novou, silnou vírou a v dějinách všech národů a dob nastal velký zázrak: kolo osudu se otočilo zpět.“⁶⁵³

Kontaminace spolkového prostředí agresivitou SdP kulminovala ve faktu, že strana spolek z pozadí cca od roku 1936 fakticky řídila. Umocněno to bylo finanční závislostí svazu na straně. Ta se stala hlavním příjemcem říšských financí. Nicméně, v počátcích působení Henleinova hnutí to byl právě svaz, který přes své struktury umožňoval získávat finance pro stabilizaci politického hnutí. Stavba tělocvičen, veřejných shromaždišť a cvičišť, školicích prostor apod. byla z valné části financována z výtěžků spolkových sbírek, zvláště ze *Sudetendeutsche Volkshilfe*, na jejíž konto přicházely obnosy z Říše. Říšskoněmecké orgány je však svazu

⁶⁴⁹ Slova delegáta BdD Franze Czermaka pronesena na slavnostním zahájení sbírkové akce *Sudetendeutsche Volkshilfe* v Mariánských Lázních dne 13. 11. 1937. Zpráva z průběhu zahájení podniku SVH v Mariánských Lázních konaném 13. 11. 1937, NA Praha, PMV 225-993-1.

⁶⁵⁰ Rundschreiben, Juni 1938, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

⁶⁵¹ Tato podmínka přijetí do SdP je v pramenech doložena k roku 1937. Zpráva zemského prezidenta, strana SdP – činnost, součinnost s B.d.D., 29. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

⁶⁵² Wenzelides, Otto, Der Bund der Deutschen, der Hort der Volksgemeinschaft, NT, 3. 7. 1938, s. 1; Josef Pfitzner jedné ze svých prací vystihl „analogii“ nacionálních „obránných“ spolků s Henleinovým politickým hnutím: „Toto politické hnutí vyrostlo ze stejných základů jako obranné spolky, a proto jsou si původem blízké. Různými cestami a prostředky proto usilují o shodný cíl: zajištění a rozvoj sudetoněmecké národní skupiny.“ („Diese politische Bewegung ist dem gleichen Urgrunde entwachsen wie die Schutzvereine, so daß beide urverwandt sind. Daher streben beide Organisationen auf verschiedenen Wegen und mit unterschiedlichen Mitteln nach dem gleichen Ziele: nach der Sicherung und Entfaltung der sudetendeutschen Volksgruppe.“) Pfitzner, Josef, Volkstumschutz und nationale Bewegung, s. 41.

⁶⁵³ „Mit der Machtergreifung durch den Nationalsozialismus kam ein neuer Geist, unser Volk wurde von einem neuen, starken Glauben erfüllt und es geschah das große Wunder erstmalig in der Geschichte aller Völker und Zeiten: das Rad des Schicksals drehte sich zurück.“ Im neuen Geist zu neuem Werk! Drei Vorträge über die Aufgabenkreise des „Bundes der Deutschen“, Teplitz-Schönau 1934; Neue Wege der Volkstumsarbeit, c. d.; Patzelt, Karl, Deutschland muß wieder Kinderland werden! Zum Muttertage, SM, 1940, s. 260.

poskytovaly s vědomím, že tak pomáhají upevňovat „sudetoněmecké osvobozující hnutí“, za jehož vůdčí osobu považovaly Konrada Henleina.⁶⁵⁴

Silný vliv Henleinova hnutí se projevoval v letech spolkové reorganizace (1934–1936) a při přípravách integrace „obraných“ spolků v republice. Henleinovi zástupci se účastnili schůzí předsednictva a výborů na všech organizačních stupních, včetně schůzí veřejných. O výsledcích stranické intervence konkrétně pojednávají jiné oddíly práce (začlenění ženského hnutí spolku do strany, formování „Sudetoněmecké pracovní komory národního hospodářství“ (*Sudetendeutsche Arbeitskammer für Volkswirtschaft*), přenesení kompetencí při pořádání některých ze spolkových akcí na stranu aj.).

Zajímavý je názor části německé veřejnosti ohledně zvýšené agitace svazu a intenzivní výstavby jeho organizační struktury v druhé polovině 30. let. Domnívala se, že tyto kroky výstavby pevného jádra „sudetoněmeckví“ byly nezbytné pro případ, že by SdP byla rozpuštěna.⁶⁵⁵

Řečnické projevy spolkových funkcionářů na veřejných akcích odrážejí vztah k SdP. Výroční sjezd BdD v červenci 1936 v Šumperku/Mährisch Schönberg se považuje za veřejnou proklamaci podřízeného postavení svazu straně.⁶⁵⁶ Referáty pracovních porad podporovaly myšlenku hospodářské expanze hitlerovského Německa. Sjezdu se účastnilo 25 poslanců a senátorů SdP a při závěrečné manifestaci davy přítomných zdravily Konrada Henleina jako „vůdce sudetoněmeckého národa“.⁶⁵⁷ Stoupenci strany byli zvoleni do spolkového vedení. Projevy oddanosti straně pronášeli spolkoví funkcionáři v méně otevřené formě, resp. v soukromé rovině již před rokem 1936. Vypovídá o tom např. vzpomínkový a oslavný spis k počtě kněze Gottfrieda Wehrennfeniga (vůdce BdD), který mapuje jeho významné proslovy na spolkových veřejných shromážděních od roku 1920.

Sjezd roku 1937 ve Vrchlabí/Hohenelbe vyzněl zcela na podporu SdP a jejího programu „samosprávy“. Pořádal se pod heslem „Organizovanou svépomocí ku samosprávě“.⁶⁵⁸ Před jeho konáním se rozmohla šeptaná propaganda, že akce je plánovaná jako manifestace Němců. Ukázat se mělo odhodlání německého obyvatelstva vystoupit za „nové“ ideje ztvárněné BdD (v politické rovině SdP). Mělo se šířit přesvědčení, že dříve než Henlein bude moci prosadit své požadavky,

⁶⁵⁴ Auswärtiges Amt, 9. 10. 1936, Berlin, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Rassenfrage, Nationalitätenfrage, Fremdvoelker, R 103653; Deutsche Gesandtschaft, Prag, den 31. März 1936, Betr. Beihilfe für das Deutschpolitische Arbeitsamt, tamtéž, Kulturabteilung III, Finanzmittel für deutsche Kulturarbeit in der Tschechoslowakei, R 61458.

⁶⁵⁵ Gedächtnisniederschrift, 28. April 1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 10, inv. č. 113.

⁶⁵⁶ Tento rok rovněž korespondence Německého vyslanectví v Praze s berlínským ministerstvem zahraničí považuje za rok „vnitřního sjednocení velkých sudetoněmeckých kulturních svazů“, tj. BdD a DKV. (Deutsche Gesandtschaft Prag, 22. 10. 1936, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Deutschtum in der Tschechoslowakei, R 60236.) Oficiálně byl tento akt stvrzen v roce 1937.

⁶⁵⁷ Gawrecki, Dan, Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí, s. 174.

⁶⁵⁸ „Selbstverwaltung durch organisierte Selbsthilfe.“

musí být v jeho rukách všechny obce a důležité instituce.⁶⁵⁹ Henleinovi stoupenci rozhlašovali, že se na sjezdu bude demonstrovat za rovnoprávnost Němců v ČSR, že každý, kdo se těchto slavností nezúčastní, je zrádcem svého národa a nebude již více považován za Němce. Údajně i některé podniky daly svým zaměstnancům mimořádnou dovolenou, aby se účastnili slavností. Pakliže tak neučinili, hrozilo jim propuštění ze zaměstnání.⁶⁶⁰ Vzhledem k naší znalosti o směřování německých podnikatelských kruhů v ČSR můžeme usuzovat na to, že toto nacionálně přexponované jednání se vyskytovalo opravdu jen v ojedinělých případech.⁶⁶¹ Početní účast na sjezdu periodika různé politické orientace odhadovala různě. Podle tisku blízkého SdP se závěrečné manifestace účastnilo kolem 70 000 lidí, podle některých nacionálních fantastů mezi 80–90 000, podle oficiální spolkové zprávy a podle křesťansko-sociálního tisku asi 50 000, podle německých sociálních demokratů nanejvýš 10 000.⁶⁶² Ať byla konkrétní čísla jakákoli, skutečností zůstává, že několikadenní vrchlabské oslavy byly pompézní událostí v nacionálním životě čs. Němců. SdP se utvrdila ve správnosti svého rozhodnutí ovládnout svaz a využít jeho potenciál. BdD byl na sjezdu označen za nositele „organizované svépomoci“, která měla vést k získání „národní samosprávy“.⁶⁶³

Akcentování „práva na samosprávu“ ve spolkovém prostředí korespondovalo s požadavky SdP, které schválilo vedení strany v Ústí nad Labem dne 28. února 1937 a které v dubnu téhož roku předložilo parlamentu ČSR jako odpověď na návrhy aktivistů a usnesení ministerské rady z 18. února 1937. Svaz takto prozatím nepřímou vystupoval ve prospěch politického subjektu a jeho programu, který se touto cestou stával obecně známým a pod tlakem společného masového prožitku i přijatelný pro širokou německou veřejnost. Spolkové akce, rovněž tak jako spolky samotné, se stávaly instrumentem určité politické síly. Ovlivňovaly německé obyvatelstvo v jejích intencích a instrumentalizovaly jej do pozice podporovatelů politických postulátů.

Veřejné akce roku 1938 stály plně ve znamení masových projevů za „blížíci se německou jednotu“ a uspokojení nad politickým vývojem, přinejmenším v Evropě. Na jaře 1938 mizí formální rozdíl mezi „nepolitičností“ svazu a stranickou politikou. Svaz se přihlásil k jednotnému politickému vedení s Konradem Henleinem v čele. Sjezd Chebské župy BdD ve dnech 2.–

⁶⁵⁹ Gawrecki, Dan, Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí, s. 180.

⁶⁶⁰ Tamtéž.

⁶⁶¹ Srov. Boyer, Christoph, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938)*, München 1999; též, *Organizace průmyslu a národnost. Konflikt a spolupráce mezi Čechy a Němci v průmyslových svazech první republiky*, in: *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945*, Barth, Boris; Faltus, Jozef; Křen, Jan; Kubů, Eduard (eds.), Praha 1999, s. 195–211.

⁶⁶² Gawrecki, Dan, Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí, s. 180.

⁶⁶³ *Selbstverwaltung durch organisierte Selbsthilfe. Die Hauptvorträge vom „Fest aller Deutschen 1937“ in Hohenelbe, Teplitz-Schönau 1937.*

3. dubna 1938 v Karlových Varech (*Gautag des Gaues Egerland*) nevybočoval z této linie. Předseda BdD Wehrenfennig ve svém projevu našel pro soudobý vývoj přirovnání k jarním měsícům, Velikonocům, ve slovech probuzení a zmrtvýchvstání, které nastalo díky působení Henleina. Jeho nazývá „vedením národa“ (*Volksführung*), kterému se on jako spolkový vůdce bezvýhradně podřizuje. Údajně jemu bylo třeba poděkovat za odstranění dlouhodobé překážky v nacionální práci, jíž byla roztržičnost politických stran a za realizaci „nacionálního společenství“.⁶⁶⁴ Za jeho „hlavu“ (ve smyslu organického členění) nepřímě označil Henleina a jeho stranu: „[...] národ není přece – [...] – nic jiného než tělo, a toto tělo nebo národní těleso potřebuje údy, které v životě naší národní skupiny představují nacionální svazy. Jsou odkázány jeden na druhého. Hlavní věcí však je, že nad tělem a jeho údy bdí hlava. Jedno tělo se dvěma hlavami, s jednou politickou a jednou nepolitickou, neexistuje, to je nám již jasné a v tom se vyčerpává velikonoční zázrak našeho zmrtvýchvstání. Radostně se přiznáváme k jaru v našem národě a slibujeme zůstat věrní a nikdy více nepáchat hříchy proti naší krvi. Chceme býti jedno tělo, zdravé a silné. Tak zůstane i náš národ zdravý a pro budoucnost nadějný!“⁶⁶⁵

Na chomutovském výročním sjezdu BdD v červenci 1938, pořádaném jako Slavnost všech Němců (*Fest aller Deutschen*), se Wehrenfennig v zahajovací řeči netajil radostí nad březnovými dny 1938 (anšlus Rakouska), které podle jeho slov „šly vstříc k naplnění více než čtyřicetiletého spolkového úsilí“, tj. vstříc k uskutečnění všenněmecké ideje.⁶⁶⁶ Se slovy „to, o co šlo několik desetiletí, bylo naplněno“, zevrubně reflektoval posledních devatenáct let spolkového působení. Údajně to byl první sjezd, konaný za „skutečné a úplné politické a vnitřní jednoty sudetoněmectví“.⁶⁶⁷ Účastnilo se ho údajně více než 100 000 lidí a slavnostní pochod městem trval dvě a půl hodiny. Wehrenfennig demonstrativně nejen prohlásil, že se osobně podřizuje Konradu Henleinovi a jeho hnutí, ale že se hlásí k nacionálně socialistickému světovému

⁶⁶⁴ Rede des Bundesführers auf der Gauhauptversammlung des Egerlandgaues des BdD, Karlsbad, 3. April 1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 2, inv. č. 45; Zpráva policejního ředitelství v Karlových Varech, řádná valná hromada župy Chebské /Egerland-Gau/ spolku „Bund der Deutschen, 3. 4. 1938 v Karlových Varech, NA Praha, PMV 225-994-1.

⁶⁶⁵ „[...] ist doch Volk – wie bereits sagte – nichts anderes denn ein Leib, und dieser Leib oder Volkskörper braucht Glieder, die im Leben unserer Volksgruppe unsere Volkstumsverbände sind. Sie sind aufeinander angewiesen. Die Hauptsache ist es jedoch, dass über dem Körper und seinen Gliedern ein Kopf steht. Einen Leib mit zwei Köpfen, einen politischen und einen unpolitischen, gibt es nicht, das ist uns klar geworden und darin erschöpft sich das Osterwunder unserer Auferstehung. Freudig bekennen wir uns zum Frühling in unserem Volke und geloben, treu zu bleiben und nie mehr die Sünde wider unser Blut zu begehen. Ein Leib wollen wir sein, gesund und stark. So wird unser Volk gesund und zukunftsfruchtig bleiben!“ Rede des Bundesführers auf der Gauhauptversammlung des Egerlandgaues des BdD, Karlsbad, 3. April 1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 2, inv. č. 45; Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters, s. 33–34.

⁶⁶⁶ Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters, s. 35.

⁶⁶⁷ Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters, s. 39–40.

názoru.⁶⁶⁸ Zcela nezastřeně údajně pronesl: „Od začátku jsem se osobně podřídil Konradu Henleinovi. Nebylo to vždy lehké, ale i v těžkých dnech jsem mu zachoval věrnost a má důvěra se stala opodstatněnou.“⁶⁶⁹ Bylo pro něj samozřejmostí následovat muže, který vzal osud „sudetoněmecké národní skupiny“ do svých rukou a údajně nebylo ani jiné cesty, a tak práce spolku v posledních čtyř a půl letech srostla s SdP, píše též pramen.⁶⁷⁰ Wehrenfennig v projevu objasňoval i ideologické jádro NS-světového názoru: organický princip uspořádání lidské pospolitosti, vůdcovská zásada a teorie „krve a půdy“. Politickou záležitostí květnové obecní volby považoval za „projev jednotné vůle k jednotě a společnému vůdci Konradu Henleinovi.“⁶⁷¹ Jemu se při konání sjezdu vzdávala pocta jako „vůdci sudetoněmecké národní skupiny, který korunoval několika desetileté úsilí spolku.“ Svaz mu udělil čestné zlaté vyznamenání (1938). Svaz jej propůjčil jen jednou, Henleinovi. Při aktu předání Wehrenfennig oslovil Henleina „Můj vůdče“ a vyjádřil mu věrnost za sebe a spolkové členstvo za všech okolností.⁶⁷²

Slyšet z úst či číst z pera předních politiků projevy o důležitosti ba dokonce nezbytnosti nacionální „obránné“ práce, muselo zajisté na účastníky spolkových veřejných akcí a čtenáře nacionálního tisku zapůsobit. Ať již tak politici činili v zájmu spolkové agitace za zlepšení celkového stavu spolků (vždyť oni sami nebo jejich straničtí kolegové byli často spolkovými funkcionáři) nebo jen z „pouhé“ slušnosti pozvaných hostů, je z jejich projevů zjevné jedno. Uvědomovali si jedinečný potenciál těchto organizací, tkvící v jejich pracovních metodách a v šíři spektra působení, umožňující manipulovat a usměrňovat masy obyvatelstva ve směru nacionálním, zpravidla vyhrcočeně nacionálním, aniž by však vzbuzovaly vědomí příslušnosti k politickým strukturám a ideologiím. Zároveň, formální nepolitická povaha poskytovala členstvu určitou záruku před zásahy státní správy z důvodu politické činnosti.

Svazy významně přispěly k upevňování pozic negativistických stran DNP a DNSAP. Henleinovu hnutí BdD dopomohl získat vůdčí pozici v rámci německé menšiny. Jak vzpomínky funkcionářů z období druhé světové války uvádějí, „spolek spolupomáhal udržet sudetské Němce silné a vnitřně jednotné až do dnů osvobození“.⁶⁷³ S vírou opětovného zesílení Německa

⁶⁶⁸ „Tak se s Vámi a pro Vás hlásím k německému nacionálně socialistickému světovému názoru. Označení se snad může zakázat, ale světový názor se sám o sobě zakázat nemůže.“ („*So bekenne ich mich mit Euch und für Euch zu unserer deutschen nationalsozialistischen Weltanschauung. Die Bezeichnung könnte man ja vielleicht verbieten, aber eine Weltanschauung selbst kann man nicht verbieten.*“) Tamtéž.

⁶⁶⁹ „*Ich habe mich von Anfang an Konrad Henlein persönlich unterstellt. Es war nicht immer leicht, aber ich habe ihm auch in schweren Tagen die Treue gehalten und mein Glaube ist gerechtfertigt worden.*“ Tamtéž, s. 7.

⁶⁷⁰ Tamtéž, s. 35–36.

⁶⁷¹ Tamtéž, s. 43, 44.

⁶⁷² Tamtéž, s. 45; Der Aufmarsch der 130.000 in Komotau, NT, 5. 7. 1938, s. 1–2; srov. příloha č. 178–179.

⁶⁷³ Breuer, Emil, 45 Jahre Dienst am Volke, SM, 1940, s. 6.

udržovaly prostředí odmítající „vše československé“ a zachovávaly německou svébytnost. Čs. státní správa aktivity svazů reflektovala jako „systematickou přípravu německé iredenty“ a jejich organizační složky jako „sít osob v pohraničí, která by v případě potřeby převzala velení jednotek branného odporu.“⁶⁷⁴ „Protistátní postoj obranného spolku *Bund der Deutschen in Böhmen* a *Deutscher Kulturverband* je přece známý“, jsou slova, jimiž začíná jedna z mnoha zpráv čs. státní administrativy.⁶⁷⁵

Vytvořením celorepublikového BdD bylo nepřímě, avšak o to výrazněji, posíleno Henleinovo hnutí, které po prvotním lavírování zahájilo tažení k jeho ovládnutí. BdD se svou organizační sítí, masovou členskou základnou a metodami práce mentálně předpřipravoval své stoupence akceptovat ideový fundament radikálního německého nacionálního hnutí, který svými strukturami dokázal nenuceně a bezprostředně šířit. V závěru svého vývoje přijal roli jednoho z určujících nástrojů ovlivňování veřejného prostoru pronacistickým směrem, pro který mobilizoval širokou německou veřejnost. SdP se svými zásahy do správy svazu a jeho organizace pokoušela urychlit integraci veškerého nacionálního spolkového života Němců v ČSR. Výsledkem měla být jediná organizace s funkcionářským jádrem z BdD, popř. z jiných nacionálních „obránných“ spolků. Takto řízená korporace by znamenala znatelné ulehčení při uskutečňování stranického programu. Získala by se tím totiž působivá úderná složka přímo „na ulici“, na reálném „bitevním poli“.

4. 5. Role *Bund der Deutschen* v integraci německé nacionální „obrany“

„Žádný svaz není lepší, žádný není horší! Všechny jsou svou prací stejně potřebné a všechny by byly stejně špatné, pokud by v nich nezvítězila myšlenka: jsme tu jen pro národní celek, máme jen jeden cíl, sloužit obnově a zachování naší národní podstaty.“⁶⁷⁶

BdD a ostatní nacionální „obránné“ spolky se ve své nacionální činnosti vzájemně doplňovaly, v mnoha směrech spolupracovaly, ale jejich relativně vysoký počet na úzce vymezeném operačním teritoriu českých zemí měl za následek vzájemné překrývání se. Docházelo proto ke konkurenčním sporům různé povahy a intenzity, zejména v oblasti náboru nových členů

⁶⁷⁴ Oběžník Presidia zemského úřadu v Praze, 18. 1. 1932, č. 1135, SOkA Trutnov, Okresní úřad Trutnov I, II.

⁶⁷⁵ „Die staatsfeindliche Einstellung des Schutzvereines Bund der Deutschen in Böhmen und Deutscher Kulturverband ist ja bekannt.“ Opis dopisu německého státního důvěrníka o nepřátelské činnosti BdDiB a DKV, 23. 4. 1932, tamtéž.

⁶⁷⁶ „Kein Verband ist besser, keiner ist schlechter! Alle sind sie in ihrer Arbeit gleich notwendig und alle wären sie gleich schlecht, wenn in ihnen nicht der Gedanke siegte: Wir sind nur des Volksganzen wegen da, wir haben nur ein Ziel, der Erhaltung unseres Volkstums zu dienen!“ Frank, Ernst, Gedanken zum Aufbau einer Bundeskulturkammer, Bericht des Egerland „Gaus des Bundes der Deutschen über das Arbeitsjahr 1935, Karlsbad 1936, s. 17–18, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen Egergau, Karlsbad, R 57-1136-43.

a pořádání sbírkových akcí. Zřízení *Hauptstelle für deutsche Schutzarbeit* (Ústředna německé obranné práce, zal. 1919) mělo podobné konflikty eliminovat. Úsilí však zůstalo bez většího efektu. Navíc, vliv DKV v ústředně vedl nacionálně radikálnější kruhy k založení konkurenční *Gesellschaft für deutsche Volksbildung* (Společnost pro německou lidovýchovu, zal. 1925). Soupeření s sebou ale neslo i pozitivní stránku. Stimulovalo spolky k hledání nových strategií a metod práce, a tak i k vyšším pracovním výkonům.

Konkurenční rozepře a spolupráce ve jménu „shodného zájmu“ byly charakteristické pro vztah mezi BdD, DKV a DTV, tj. pro svazy usilující o primát ve spolkovém životě čs. Němců.⁶⁷⁷ Svazy, resp. BdD měly v obecném měřítku nejvíce zostřený vztah k DKV (částečně politicko-ideologické rozdíly a silně konkurenční oblast výchovy, vzdělání a sociální péče). DTV choval k oběma svazům jistý druh přátelství, i když v případě DKV se nejednalo o přátelství „srdečné“. Vzájemnou rivalitu, která značně přispívala k zintenzivnění činnosti, nakonec překonaly, sic pod taktovkou SdP. Na popud strany zahájil BdD s ostatními dvěma svazy jednání, která v letech 1936 a 1937 vedla k uzavření dohod o vymezení pracovních sfér, o pořádání sbírkových a náborových akcí, vzájemné podpoře a členství. Smlouva mezi BdD a DTV rovněž potvrzovala a částečně upravovala dílčí dohody z předešlých let (např. v roce 1933 BdD přenechal sféru výchovy mládeže DTV, na podzim 1934 byla uzavřena smlouva o vzájemné kooperaci, kterou doplňovaly dohody o budování pracovních táborů z let následujících).⁶⁷⁸ Smlouva z roku 1936 vedle tohoto poskytovala DTV plně využít organizační strukturu BdD a její veškeré složky.⁶⁷⁹ Zástupci BdD a DKV se k první poradě ohledně podepsání dohody sešli 18. listopadu 1936. Smlouva byla podepsána při příležitosti valné hromady DKV v Cukmantlu/Zuckmantel dne 15. května 1937.⁶⁸⁰ Svazy se zavazovaly k vzájemné podpoře a k vyloučení jakýchkoliv protiakcí. Smlouvu stvrdila vzájemná volba funkcionářů do ústředních a župních výborů obou spolků.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ „Neboť všechny obranné spolky slouží, jak názorně ukazují jejich dějiny, stejnému cíli, vycházejí ze stejné myšlenky, takže přehlížení těchto rozsáhlých souvislostí by mohlo přivodit jen škody.“ („*Denn alle Schutzvereine dienen, wie ihre Geschichte eindringliche lehrt, dem gleichen Ziele, leben aus der gleichen Idee heraus, so daß ein Übersehen dieser großen Zusammenhänge der Sache nur Schaden zufügen könnte.*“) Pfitzner, Josef, Volkstumschutz und nationale Bewegung, s. 13.

⁶⁷⁸ K 1. 1. 1937 měla být smlouva obnovena a její platnost prodloužena do konce roku 1938. Bund der Deutschen-Deutscher Turnverband, Besprechung, 23. 2. 1936, Prag, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 10, inv. č. 117.

⁶⁷⁹ Abkommen zwischen dem Bund der Deutschen und dem Deutschen Turnverband, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9.

⁶⁸⁰ Das Abkommen zwischen dem Bund der Deutschen und dem Deutschen Kulturverband, Bundes-Press-Dienst, 21. 5. 1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11; Abkommen zwischen dem Bund der Deutschen und dem Deutschen Kulturverband, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

⁶⁸¹ Vůdce Severomoravské župy BdD Hermann Brass byl členem ústředního vedení DKV a BdD. Do župního výboru Slezské župy BdD (1937) usedl župní předseda DKV ve Slezsku Erich Rudolf. Wahlen, Gau-Ausschuss 1937, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 12, inv. č. 24.

Poslední léta existence republiky lze z pozice spolků označit za léta vzájemné spolupráce, organizačního a ideového sjednocení, i když ne vždy bezkonfliktní povahy. Kompetenční dohody omezovaly zejména DKV ve prospěch BdD a DTV, přičemž DTV byl ve smlouvě s BdD výrazně zvýhodňován. Dohodami zajištěná členská provázanost vysvětluje onen rapidní nárůst spolkových členů ve druhé polovině 30. let. Turnerům, potažmo Henleinovým stoupencům se takto podařilo získat neskonalé širší manévrovací pole, než jaké měli před podepsáním smluv. Vzhledem k obecně známému vztahu DTV a Henleinovy SdP, popř. SHF můžeme konstatovat, že touto cestou byla posílena pozice strany.

Německé politické subjekty se postupně sjednocovaly pod vedením Konrada Henleina a spolkový život tuto tendenci následoval. Pod vedením SdP měl v 1938/39 vzniknout *Sudetendeutscher Verband* (Sudetoněmecký svaz), který by obsáhl veškerý německý nacionální spolkový život v ČSR a který by na spolkové úrovni odpovídal politickému sjednocení čs. Němců v SdP. Nacionálně radikální říšskoněmecký tisk tento vývoj kvitoval slovy spokojenosti: „Krok vpřed představuje sjednocení všech dosavadních obranných organizací sudetských Němců v jeden sudetoněmecký ústřední svaz, který stojí pod vedením Konrada Henleina. Příští rok přinese naplnění nejvyššího cíle sudetoněmecké obranné práce: uskutečnění sudetoněmeckého nacionálního společenství.“⁶⁸²

„Postupovat samostatně, ale udeřit společně!“ bylo pracovní motto nacionálních „obránných“ spolků, a to i ve vztahu k politickým strukturám. Otázka jejich integrace nebyla záležitostí až 30. let 20. století. Již na počátku století se diskutovalo o výhodách jejich eventuálního sloučení.⁶⁸³ Přesvědčení „jednota posiluje“ se kontinuálně linulo celou jejich existencí. Teprve však až sociálně ekonomické a politické poměry let třicátých se staly pro proces sjednocení vhodnými.

Integrace spolků měla překonat údajně krizi nacionální „obránné“ práce z druhé poloviny 20. let a následky hospodářské krize let třicátých. Pokud je sjednocovací proces sledován z pohledu tří určujících spolků BdD, DKV a DTV, je nutno podotknout, že sloučení navrhoval BdDiB právě během hospodářské krize. Úspěch sjednocení svazů Němců stavěl BdD do vůdčí pozice při integrační mobilizaci. Veřejnost vyzýval k odstranění zbytečných organizací, spolků,

⁶⁸² „Einen Schritt nach vorwärts bedeutet die Zusammenfassung aller bestehenden Schutzorganisationen des Sudetendeutschums zu einem sudetendeutschen Gesamtverband, der unter der Führung Konrad Henleins steht. Das kommende Jahr soll die Erreichung des höchsten Zieles sudetendeutscher Schutzarbeit bringen: Die Verwirklichung der sudetendeutschen Volksgemeinschaft.“ Die sudetendeutsche Volksgemeinschaft. Hauptversammlung des Bundes der Deutschen in Komotau, Völkischer Beobachter, 2. 7. 1938, Bundesarchiv Berlin, Reichsorganisationsleiter der NSDAP, NS 22 624.

⁶⁸³ Nowotny, Franz Otto, Deutschvölkische Wohlfahrtspflege und Schutzarbeit in Stadt und Land. Ein Handbüchlein für die Mitglieder der deutschen Schutzvereine und alle arbeitswilligen Volksgenossen, Olmütz 1900, s. 9–86.

stolových společností aj., které údajně jen tříštily nacionální síly a jednotu. Ve spolupráci s SdP svaz nastolil proces gleichšaltování německého spolkového života v ideových šlépějích mu vlastních.

Sílicí pozice BdD ve společnosti byla zrcadlem upevňujícího se postavení SdP. Oba subjekty vystupovaly jménem údajně „ohrožených sudetských Němců, které bylo nutno sjednotit v nacionální pospolitost“. Již v roce vzniku SdP předáci svazu na svých valných hromadách agitovali ve prospěch Henleina a dávali jeho politické hnutí za vzor pro sjednocení nacionálních spolků: „V životě svazů musíme dospět ke stejnému sjednocení, jako k tomu, ke kterému nás v politickém životě dovedl Konrad Henlein.“⁶⁸⁴ V jednom z SdP-oběžníků se strana označovala ochráncem nacionálních „obranných“ spolků, ke kterým řadila DTV, BdD, DKV a *Deutsche Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge*. Strana chtěla zamezit pracovní dvoukolejnosti a konkurenčním potyčkám. Pod heslem „*Einer für alle und alle für Einen!*“ – „**Jeden za všechny, všichni za jednoho!**“ usilovala vytvořit platformu poklidné a tvůrčí spolupráce.⁶⁸⁵

BdD se k SdP přihlásil v roce 1936 na šumperském sjezdu, DTV byl pro stranu, resp. Henleinovo hnutí relativně jasnou oporou,⁶⁸⁶ jen DKV pro ni představoval ještě na začátku druhé poloviny 30. let oříšek na cestě sjednocení a nacionálně socialistického usměrnění spolkového života. Nakonec i DKV podlehl. Změnu „politického kurzu“ demonstroval na své valné hromadě dne 15. května 1937 v Cukmantlu. Tento den lze označit za ideové sjednocení německých nacionálních „obranných“ organizací v ČSR, které se dostaly do politického vleku SdP.

V druhé půli roku 1937 se spolky na četných jednáních dohodly na formování jednotné organizace pod vedením SdP. Měla tím definitivně zmizet pomyslná hranice mezi „nepolitickými“ spolky a politickými stranami. Zásadní jednání proběhlo dne 14. května 1938.⁶⁸⁷ Podle závěrečného usnesení mělo dojít k formálnímu rozpuštění dosavadních spolků. Nemělo se přitom příliš spěchat a doporučovalo se vyčkat dalšího politického vývoje. Sjednocení, či spíše zgleichšaltování, mělo proběhnout výlučně pod vedením SdP. Údajně, aby spolky nepostupovaly

⁶⁸⁴ „Wir müssen im Verbändeleben zu der gleichen Vereinheitlichung kommen, zu der uns Konrad Henlein im politischen Leben hinaufgehoben hat.“ Frank, Ernst, c. d., s. 17–18.

⁶⁸⁵ Oběžník SdP, 5. 10. 1936, příloha zprávy o vlivu SdP v „ochranných“ spolcích, NA Praha, PMV 225-1018-2.

⁶⁸⁶ Přední reprezentant turnerského hnutí v ČSR Walter Brand (1907–1980) se např. o turnerském sjezdu v Žatci (1933) vyjádřil, že by bez něho zřejmě nebylo ani SHF ani SdP. (Brand, Walter, *Auf verlorenem Posten. Ein sudetendeutscher Politiker zwischen Autonomie und Anschluß*, München 1985, s. 61, cit. podle Luh, Andreas, s. 200.) Periodikum *Arbeiterturnzeitung* (1936) označilo DTV za „první organizační základnu Henleinova nacionálního společenství“. („Die Sudetendeutsche Volkshilfe“ baut den Henleinturnern Sportplätze! *Arbeiterturnzeitung*, 12. 12. 1936, s. 92, cit. podle Luh, Andreas, s. 214.) K politickým rozepřím uvnitř SdP a DTV Andreas Luh uvádí, že je nelze od sebe oddělovat a proto musejí být posuzovány společně. Politický zápas mezi tzv. tradicionalisty a radikály liší ve své práci o DTV. Luh, Andreas, c. d., s. 372–407.

⁶⁸⁷ *Der Aufmarsch der 130.000 in Komotau*, s. 1.

svévolně.⁶⁸⁸ V diskuzi o názvu se přítomní shodli na tom, že se nebude jmenovat *Bund der Deutschen*, jak si někteří přáli, ale *Sudetendeutscher Verband*.⁶⁸⁹ Jednání ze dne 26. května 1938 v Ústí nad Labem se usneslo na oficiálním zřízení k 1. lednu 1939.⁶⁹⁰

Již během 1937 vznikaly organizační jednotky, které lze označit za prozatímní složky projektovaného *Sudetendeutscher Verband*. Konrad Henlein zřídil „Úřad pro národní organizaci“ (*Amt für Volksorganisation*) včele s jedním z hlavních představitelů německého veřejného života Emilem Lehmannem. Pověřen byl přebudováním německého spolkového života. Úřad zahájil „přezkušování“ dosavadního spolkového života, přičemž sledoval politickou spolehlivost spolkových funkcionářů. Úřad zpracovával jejich kartotéku.⁶⁹¹

Postupně se zřizovaly úřady s kompetencí pro dílčí pracovní úseky. V roce 1937 vznikla Kulturní obec (*Kulturgemeinde*). Reprezentovala středisko široce koncipované kulturní činnosti, která stavěla na závazných kulturních směrnicích. Jejich znění odráží příklon k radikálním nacionálním idejím s prvky nacionálního socialismu.⁶⁹² Následovalo zřízení Pracovní komory pro lidovýchovu a lidovou kulturu (*Arbeitskammer für Volksbildung und Volkskultur*). Její pobočky se zřizovaly v každém okrese a župě svazu, včetně každého města a obce s více než dvěma tisíci Němci. Programem bylo „společně bojovat proti nekultuře a kýči“.⁶⁹³

Ačkoli bylo oficiální založení *Sudetendeutscher Verband* sjednáno na leden 1939, již během roku 1938 se na veřejných akcích o něm hovořilo jako o realitě. Podle policejní relace, předseda jednoho z okresů DKV Jan Saidler na zasedání „obránných“ spolků v Kaplicích/Kaplitzi dne 4. září 1938 uvedl: „Veškeré ochránářské spolky jsou dnes sjednoceny pod jednou střechou v Sudetoněmeckém svazu pod vedením K. Henleina, tomu jen děkujeme za jednotnost a sílu našeho národa. Jen práce a činnost jednotlivých ochránářských spolků zamezila šíření bídy, zaseté zde již v dřívějších dobách různými vlivy.“⁶⁹⁴

⁶⁸⁸ Zápisy ze schůzí svazového vedení 1934–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 115.

⁶⁸⁹ Vedle BdD, DTV a DKV měl slučovat např. *Deutsche Landwirtevereinigung, Zentralverband der landwirtschaftlichen Genossenschaften, Landständische Jungmannschaft, Deutscher Landesverband für Fremdenverkehr in Mähren und Schlesien, Sudetendeutscher Soldatenbund, Feuerwehr, Rettungswesen, Hauptausschuß für Leibesübungen, Sudetendeutscher Sängerbund, Verband der heimatkundlichen Vereine* aj. Zápisy ze schůzí svazového vedení 1934–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 115; Rundschreiben, Sudetendeutscher Verband, Amt für Volksorganisation, 24. 8. 1938, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

⁶⁹⁰ Tamtéž; Friedrich, Albin, Aus den Reden eines Schutzarbeiters, s. 35; Wenzelides, Otto, Bund der Deutschen, der Hort der Volksgemeinschaft, s. 1.

⁶⁹¹ Rundschreiben, Sudetendeutscher Verband, Amt für Volksorganisation, 24. 8. 1938, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

⁶⁹² Wehrenfennig je veřejně formuloval na kulturním zasedání BdD v roce 1937. Srov. kapitola „7. Výchova k národní jednotě“.

⁶⁹³ Kulturgemeinde, Bundesdienst, 1937, 12, s. 9, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 9, inv. č. 20.

⁶⁹⁴ Relace, zasedání „obránných“ svazů, 4. 9. 1938, NA Praha, PMV 225-993-3-4.

Vyjádření jednoho ze spolkových funkcionářů, že německá veřejnost očekávala konečné rozhodnutí o zřízení a formě nové organizace právě od BdD,⁶⁹⁵ dokumentuje jeho vedoucí roli v tomto procesu. V procesu, v němž šlo o shodný cíl „zdravé nacionální pospolitosti“: „Všichni pracujeme na stejném cíli, ať už se jedná o ten či onen svaz. [...] Cílem je učinit náš národ opětně zdravým. [...] Chceme a musíme vytvořit německého člověka.“⁶⁹⁶

4. 6. Kooperující organizace za hranicemi – zdroj inspirace, financí a „naděje“

Svazy Němců, resp. BdD měly v sousedním Německu a Rakousku podporu ve strukturách tzv. organizací na podporu zahraničních Němců a tzv. sudetoněmeckého hnutí v zahraničí.⁶⁹⁷ Obě linie ve vztahu k Němcům v ČSR vystupovaly na podporu jejich práva na sebeurčení, které v jejich pojetí mělo ráz snahy po autonomii a připojení k Německu. Jejich aktivity doprovázela ostře koncipovaná protičeskoslovenská propaganda v zahraničí a v čs. pohraničí, plná zavádějících polopравd o skutečném stavu věci. Nacionální desinterpretace jako vlivná strategie nacionální mobilizace v nich měla neskonalou oporu. Svazy Němců se jejich vlivem ve 30. letech stávaly „aktivními vykonavateli“ politiky nacionálně socialistického Německa, která zprvu měla vést k jednotné interpretaci německé „nacionální ideje“ a „nacionálního zájmu“.

Meziválečné říšské aktivity ve prospěch Němců v zahraničí navazovaly na předválečnou činnost.⁶⁹⁸ Zahraniční Němci (*Auslandsdeutschtum*) a jejich podskupina Němců v pohraničí (*Grenzlanddeutschtum*)⁶⁹⁹ se stávali pro záměry mocenské politiky Německa politickým faktorem s narůstajícím potenciálem. Výsledky války změnily ve značné části Evropy privilegovaný status Němců ve status národnostní menšiny. Jejich reakcí bylo volání po „nacionální pospolitosti“ a tradičních hodnotách německého národa. Německé menšiny pro nové nástupnické státy představovaly silně destabilizující prvek. Nástupem Hitlera k moci se stávaly zjevným nástrojem k revizi poválečného uspořádání. Rudolf Jaworski v této souvislosti uvádí: „Péče o zahraniční

⁶⁹⁵ Zápisy ze schůzí svazového vedení 1937–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 10, inv. č. 115.

⁶⁹⁶ „Wir treiben alle die Arbeit mit dem gleichen Ziel, ob sie nach dem einen oder nach dem anderen Verband ausgerichtet ist. [...] Ziel ist unser Volk wieder gesund zu machen. [...] Wir wollen und müssen den deutschen Menschen schaffen.“ Festversammlung im „Deutschen Haus“, Rede des Bundesführers Pfarrer Wehrenfennig über die „Volkstumsarbeit des Sudetendeutschtums“, nedatováno, tamtéž, karton č. 2, inv. č. 46.

⁶⁹⁷ Srov. Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939), Gajan, Koloman (ed.), Praha 1962; Kořalka, Jiří, Všeněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století, Rozpravy ČSAV, 73, seš. 12, Praha 1963; Ritter, Ernst, Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen, Wiesbaden 1976; Fahlbusch, Michael, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945, Baden-Baden 1999; Luther, Rudolf, „Blau oder Braun?“ Der Volksbund für das Deutschtum im Ausland VDA im NS-Staat 1933–1937, Neumünster 1999; Luther, Tammo, Volkstumspolitik des deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten, Stuttgart 2004.

⁶⁹⁸ Jaworski, Rudolf, Na stráži německství, s. 129.

⁶⁹⁹ Převážná část území obývaná čs. Němci byla definována jako tzv. německé pohraniční území (*Grenzland*).

Němce proto tvořila významnou součást péče o ublížený národní a imperiální pocit v Německu samotném“. Byla reflexem zaniklé německé velikosti a stala se zástavou pro revizi momentálního mezinárodního rozdělení sil.⁷⁰⁰

Existovalo značné množství rozličných organizací pro zahraniční Němce. Nuance v cílech, úkolech a metodách byly semknuty ideologickým poutem. Vůči svým „soukmenovcům“ v zahraničí získávaly jakousi „mateřskou funkci“. Jejich ochota poskytovat finanční a jinou materiální podporu usnadňovala k sobě připoutat německé organizace jinde ve světě. Není také vyloučeno, že subvencováním se mělo pozastavit nebo alespoň omezit enormní přistěhovalectví do Říše po první světové válce, jak ostatně stojí v korespondenci *Deutsches Ausland-Institut* a Říšského ministerstva práce.⁷⁰¹ S podporou šel ruku v ruce ideový doprovod, který posiloval vědomí „velkého kulturního německého národa a nutnost vytvoření národní jednoty“. Nitky sítě nacionálních spolků Němců se sbíhaly v berlínských potažmo v jiných říšskoněmeckých organizacích, které udávaly směr programových cílů, vlastní organizační soustavou a činností vzor a instrukce k pracovním strategiím a metodám.

Přelomový rok jejich vývoje nastal Hitlerovým nástupem k moci. NS-gleichšaltování z nich postupně vytvářelo prodlouženou ruku režimu a důležitou oporu rozmachu nacionálního socialismu jak v Německu, tak v ostatních státech světa. Ideologické proměny „matky“ s sebou nesly změny jednotlivých částí soustavy nacionálních spolků. Ochota téměř bez výhrad přijímat „novoty z říše“ z nich činilo jejich žádané médium. Důvěryhodnost, které se mezi obyvatelstvem těšily, z nich navíc činila účinný nástroj ovlivňování.

Proklamovaným cílem péče o zahraniční Němce bylo jejich sjednocení v „nacionální pospolitost“.⁷⁰² Převažující kulturní a duchovní rozměr tohoto postulátu postupně ustupoval vizi velkého „árijského Německa“. K její propagaci spolky budovaly informační a komunikační kanály, doprovázené finančními toky. Podporovány byly agitační soustavou tzv. německé zahraniční propagandy,⁷⁰³ v jejímž rámci byly publikovány četné práce německo-zahraničních osvětářů, vlastivědných pracovníků a politiků, včetně nejružnějšího agitačního materiálu (letáky, mapy, pohlednice aj.).⁷⁰⁴ Míra efektivity německé zahraniční propagandy závisela na rozsahu

⁷⁰⁰ Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 131.

⁷⁰¹ An das Deutsche Reichsarbeits-Ministerium, betrifft: Die Lage des sudetendeutschen Arbeitsmarktes und deren Auswirkung auf den reichsdeutschen Arbeitsmarkt, 16. 12. 1928, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, R-57-474-21.

⁷⁰² Österreichischer Verband für volksdeutsche Auslandsarbeit, 1937, BayHStA München, SudA, Nachlass Anton Klement, CV/172a.

⁷⁰³ Gedanken zur deutschen Auslandpropaganda, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Schriftgut, R-57-474-4.

⁷⁰⁴ Čs. pohraničí je na nich zpravidla označeno za německé území. Jako příklad je uvedena mapa v podobě pohlednice z dílny VDA s názvem „Mírové smlouvy jsou dílem člověka, Bůh to chce jinak“ (*Friedensverträge sind nur*

a fungování zmiňovaných kanálů, které přes (nejen) nacionální spolky ústily do německy definovaného veřejného prostoru v zahraničí. Spolkoví aktivisté byli zprostředkovateli mezi „mateřskou zemí“ a „domovinou“ zahraničních Němců. K navázání a vytvoření pevných vazeb se z Německa do ČSR vysílali speciální zpravodajové. Mapovali poměry v zemi, veřejně přednášeli a navazovali kontakty s nacionálními kruhy.⁷⁰⁵ Cíleně se zaměřovali na nacionálně „obránné“ spolky. Jejich charakter sběrné jímky nacionálního potenciálu v té které oblasti jim totiž umožňoval snadněji a rychleji navázat kontakty do několika sfér nacionálního života Němců najednou.

Ústup Vídně z role ústředního orientačního bodu pro Němce z českých zemí a snaha po připojení k Německu odrážely výběr okruhu kooperujících kolegů. Svazy Němců jej nacházely ve Výmarské republice, popř. Třetí říši. Cestu k nim usnadnila německá politická emigrace a čs. Němci v zahraničí, kteří se organizovali v řadě menších i větších spolků.⁷⁰⁶ Většina z nich figurovala jako kolektivní člen říšskoněmeckých organizací pro zahraniční Němce, jejichž převážná část pracovala v intencích berlínského ministerstva zahraničí. To si ve vztahu k ČSR vytklo stěžejní úkol (1925): „podporovat sudetoněmeckví v jeho boji proti útlaku ze strany české menšinové politiky, zejména proti školské a pozemkové reformě, které čs. vláda v první linii používala k zatlačování Němců“.⁷⁰⁷

Menschenwerk. Gott will es anders). Znázorňuje Německo, Rakousko a čs. pohraničí s německou menšinou. Pod velice schematicky ztvárněnou mapou stálo, že 12 mil. Němců stojí před branou a žádá vpuštění do Říše. (Příloha zprávy o V.D.A., NA Praha, PMV 225-1408-2.) V archivním materiálu dokumentační centrály o životě Němců *Deutsches Ausland-Institut* (dále jen DAI) se nachází opakované žádosti svazů Němců o bezplatné uveřejnění článků v zahraničních periodících. (Články a žádosti BdDiB o jejich bezplatném uveřejnění v tisku DAI, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau, R 57 neu-1137-3.) Říšskoněmecký tisk ohledně spolkových aktivit zachycoval převážně jejich výroční sjezdy. Hauptversammlung der Deutschen in Böhmen. Große Kundgebung in Neudek, Deutsche Allg. Zeitung 13. 8. 1927; Das Fest der Deutschen in Böhmen. Die deutschen Farben verboten, Allgemeine Zeitung Chemnitz, 11. 8. 1927; Der Kampf des Deutschtums. Fortgesetzte kulturelle Schädigungen des Sudeten-Deutschtums, Regensburger Anzeiger, 8. 8. 1927; Der Bund der Deutschen in Komotau. Das „Fest aller Deutschen“, Frankfurter Zeitung, Reichs-Ausgabe, 4. 7. 1938.

⁷⁰⁵ Uvedená zpráva pověřence DAI Rüdinger z jeho cesty po Moravě zmiňuje výhrady moravských předáků vůči DAI kvůli jeho údajnému „židovsko-demokratickému“ charakteru. Poté však, co Rüdinger ozřejmil vztah DAI k VDA a *Deutscher Schutzbund-Schutzgemeinschaft*, se údajně setkával s všeobecnou vstřícností a ochotou k navázání vzájemné spolupráce. Bericht über meine Reise nach Mähren vom 11. – 18. 10. 1923, Dr. Rüdiger; Bericht König, Tschechoslowakei, Die Entnationalisierung Deutschböhmens durch Verpflanzung National-tschechischer Beamten in dieses Gebiet und Durchführung der Bodenreformgesetzte, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Schriftgut, R-57-474-4.

⁷⁰⁶ Vedoucí funkcionáři tzv. sudetoněmeckých spolků v zahraničí vycházeli z teze, že „Němci osídlené oblasti v českých zemích ležely v geografickém srdci 80 mil. Němců ve střední Evropě a nemohly být proto natrvalo vyňaty z tělesa velkého německého národa“. Leitsätze, die nächsten Ziele und die Organisation des Hilfsvereines für Deutschböhmen und die Sudetenländer; Organisation des Hilfsvereines, BayHStA München, SudA, Nachlass: Anton Klement, CV/107.

⁷⁰⁷ Interventionen des Auswärtigen Amtes zugunsten der Sudetendeutschen, Berlin, den 3. 10. 1925, Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik, II, Vom Kabinett Beneš bis zur ersten übernationalen Regierung unter Švehla 1921–1926. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch, ausgewählt, eingeleitet und kommentiert von Alexander, Manfred, München 2004, s. 722–724.

Podpora německého ministerstva zahraničí a jeho spolkových pobočníků prioritně směřovala do sféry **školství a vědy** (výstavba menšinových a odborných škol, soukromé domácí vyučování, lidovýchovné a vědecké organizace aj.) a na **udržení půdního fondu** (subvencování *Zentralverband der Heimatschollen*, peněžních ústavů, hospodářských družstev aj.). Sporné body vnitřní čs. politiky a objekty „národnostního boje“ – výstavba jednotného čs. školství a hospodářství – získaly na německé straně podporovatele z Říše. Citovaná zpráva z roku 1925 dále uvádí, že německá vláda disponovala pouze nepřímými prostředky k podpoře čs. Němců, ale zato aplikovanými trvale. Mezi ně např. patřila podpora stížností německé menšiny ohledně pozemkové reformy u Společnosti národů,⁷⁰⁸ široká propaganda „sudetoněmecké otázky“ v říšskoněmeckém a zahraničním tisku, za stejným účelem podpora studijních a přednáškových cest do zahraničí vybraných čs. Němců, cílená hospodářská podpora k zajištění finanční nezávislosti na čs. hospodářství, finanční podpora spolkům, ústavům a školám v ČSR, „morální“ a finanční podpora akcemi říšskoněmeckých turnerských a pěveckých spolků v pohraničí a financování ústřední organizace čs. Němců v zahraničí *Sudetendeutscher Heimatbund* (dále jen SHB).

Veřejné akce organizací pro zahraniční Němce v Německu a Rakousku poskytovaly řečnický pult jak zástupcům německé emigrace z ČSR (Alois Baeran, Ernst Leibl, Rudolf Lodgman von Auen aj.), tak veřejně činným delegátům z ČSR (Hermann Brass, Heinrich Brunar, Erich Gierach, Anton Kiesewetter, Hans Knirsch, Emil Lehmann, Ernst Schollich aj.).⁷⁰⁹ Společně organizovaly veřejná prohlášení „sudetských Němců za jejich právo na sebeurčení“ a pracovní setkání k projednání strategií nacionální činnosti.⁷¹⁰ Řečnické projevy často zkresleně reprodukovaly zprávy o údajném nesnesitelném hospodářském a kulturním útlaku Němců v ČSR

⁷⁰⁸ Srov. Kubů, Eduard, Cíle a handicapy politiky Edvarda Beneše ve Společnosti národů, Beneš, Zdeněk; Kováč, Dušan; Lemberg, Hans (eds.), in: Hledání jistoty v bouřlivých časech, s. 13–40.

⁷⁰⁹ Svazy Němců se účastnily slavnostních průvodů na zahraničních akcích. Svými formacemi výrazně akcentovali domovskou příslušnost. VDA toto prosazování „odlišnosti“ často kritizoval slovy, že čs. Němci měli „v sobě vypěstovaný silný cit sounáležitosti se svým rodným krajem a ne s velkým německým národem“. Označoval to za „zlo, projevující se kornatěním tepen“. Zástupci zahraničních organizací se účastnili výročních sjezdů svazů, popř. BdD v ČSR. Stollberg, A., Deutsches Volkstum im tschechoslowakischen Staat, Deutsche Arbeit, 1927, 6, s. 237; Arbeitsbericht 1920 des Hauptausschusses für Volkserziehung und Volksbildung, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 117; Wenzelides, Otto, Tagebuch, (uloženo v majetku rodiny Wenzelides); Zpráva o spolku „Nordmark“ v Opavě, NA Praha, PMV 225-174-5; Bund der Deutschen – spolupráce s V.D.A., 28. 12. 1937, tamtéž, PMV 225-994-2; Die Auflösung der „Nordmark“ im Parlamente (Rede des Abg. Dr. Schollich), DP, 27. 7. 1921, s. 1–3; Eger. Der Bund der Deutschen in Böhmen, Der Auslanddeutsche, 1920, 20, s. 628.

⁷¹⁰ Např. za účelem „prohlášení sudetských Němců za jejich právo na sebeurčení“ se zástupci VDA, *Deutscher Schulverein* a SHB sešli v neděli 8. 3. 1925 v Řezně. S řečí o systematickém a plánovaném utlačování Němců čs. vládou vystoupil poslanec DNP a funkcionář BdDN Ernst Schollich. Zpráva o setkání, 8. 3. 1925, Řezno/Regensburg, BayHStA München, Abeilung III Geheimes Hausarchiv, Staatsministerium des Inneren – Akten des Staatsministeriums des Innern – Polizeiabteilung, MIIn 73532.

a o porušování mezinárodních úmluv o ochraně menšin.⁷¹¹ Představitelé svazů, resp. BdD údajně během přednáškových cest v Německu, na důvěrných schůzkách spolkových zástupců tamtéž a v horských boudách čs. pohraničí poskytovali informace o hospodářských, sociálních, politických, kulturních a i vojenských poměrech Československa.⁷¹²

V oblasti propagandy, osvěty a vědy spolupracovaly svazy, resp. BdD především s *Deutsches Institut für Auslandsdeutschtum* ve Stuttgartu (spadal pod württemberské ministerstvo kultury, dále jen DAI),⁷¹³ *Deutsche Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und Pflege des Deutschtums* v Mnichově a berlínským *Institut für Grenz- und Auslandsstudien*. Preferované obory jejich výzkumu byly germanistika, historie a geografie. Celému spektru zájmu o zahraniční Němce dodávaly prvek serióznosti (cykly přednášek, speciální oddělení výzkumných ústavů, odborné konference aj.). DAI spolu s náborovou, propagační, výzvědnou, zpravodajskou, archivní, kulturně historickou a zeměpisnou sekcí patřil k hlavní instituci dokumentující veškeré záležitosti Němců v zahraničí. Organizacím v ČSR poskytoval obrazový, filmový a jiný přednáškový materiál o německém národě. Sám získával dokumentační materiál k životu čs. Němců.

S nejrozsáhlejší „komunikační sítí“ ve střední Evropě disponoval *Verein für das Deutschtum im Ausland* (Spolek pro Němce v zahraničí, dále jen VDA) se sídlem v Berlíně. Ve své činnosti byl komplementován *Deutscher Schutzbund-Schutzgemeinschaft* (Německý ochranný svaz-ochranné společenství, dále jen *Schutzbund*) a od roku 1933 *Bund Deutscher Osten* (Svaz německého východu, dále jen BDO), spolu s dalšími menšími organizacemi, často jen zemského nebo lokálního ražení. Své aktivity zpravidla konzultovaly s vládními místy (ministerstvo zahraničí) a s nadací *Deutsche Stiftung*. Ta byla založena v Prusku v roce 1920 za účelem kulturně a hospodářsky podporovat a ovlivňovat německé menšiny v oblastech odňatých Německu po

⁷¹¹ Niederschrift über die Besprechung mit den sudetendeutschen Schutzverbänden am 25. und 24. November 1929 in der Geschäftsstelle des Landesverbandes Sachsen, Dresden-A, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 60325; Sudetendeutsche Besprechung, Dresden, 22. – 23. 11. 1930, tamtéž, R 60328.

⁷¹² Zpráva zemské správy politické v Praze, Organizace „Deutsche Wacht“ v Pasově, 10. 1. 1925, NA Praha, PMV 225-992-3; Eine Beschwerde wegen antitschechoslowakischer Veranstaltungen, Berlin, den 5. 12. 1925, Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag, II., s. 738–740.

⁷¹³ DAI byl rozsáhlou dokumentační centrálou Němců v zahraničí. K tzv. korespondujícím členům jeho vědecké rady z čs. Němců např. patřili Prof. Dr. Erich Gierach, Dr. Emil Lehmann a Prof. Wilhelm Wostry. V březnu 1933 byla zahájena organizační a personální přestavba. Byl zaveden vůdcovský princip a došlo ke změně pracovní náplně. Během NS-vlády DAI poskytoval informace o zahraničí, podílel se na revizionistické propagandě a „novém etnickém řádu východní Evropy“. (Bericht über die Jahresversammlung des Deutschen Ausland-Institut vom 14. Mai bis 17. Mai 1931, Stuttgart 1931, Bundesarchiv Berlin, Deutscher Schutzbund, R-8039-50; srov. Ritter, Ernst, c. d.) S obdobnou funkcí, ale úzce fokusovanou pouze na Němce z ČSR, působil vídeňský *Institut für Kultur und Geschichte der Sudetendeutschen* (Institut pro kulturu a dějiny sudetských Němců).

první světové válce.⁷¹⁴ *Schutzbund* byl v roce 1919 založen sice jako střešní organizace všech organizací na podporu pohraničních a zahraničních Němců, ale již v roce 1933 byl rozpuštěn.⁷¹⁵ VDA a BDO převzaly absolutní pozici v otázce Němců ve smyslu *volksdeutsch*, tj. etnického německví. BDO⁷¹⁶ se nakonec stal součástí VDA. Ten si svou relativní samostatnost udržel do roku 1937, kdy se do věci nacionální činnosti plně vložila SS a která ji začala centralizovat prostřednictvím úřadu *Volksdeutsche Mittelstelle*.⁷¹⁷

VDA se zformoval v roce 1908 z berlínské odbočky školského spolku *Allgemeiner Deutscher Schulverein* (zal. 1881), tj. z říšskoněmeckých odboček rakouského *Schulvereinu*.⁷¹⁸ Do první světové války stál zcela ve stínu *Alldeutscher Verband* (Všeněmecký svaz).⁷¹⁹ Ten před rokem 1918 patřil mezi přední zahraniční partnery svazů Němců. V době konstituování německých zemských vlád v českých zemích údajně zasílal „odbojovému hnutí“ značné finanční prostředky, jak uvedla ve výpovědi Mia Lange, jedna z akterek zajíždějící pro zapečetěné balíky s penězi do Řezna/Regensburg. Odtud je měla přivážet do Liberce/Reichenberg a Ústí nad Labem/Aussig.⁷²⁰

⁷¹⁴ Nadace *Deutsche Stiftung* se v ČSR orientovala zejména na Hlučínsko, tamní německé školství a udělování stipendií. Stipendisti z Hlučínska na univerzitách a vysokých školách v Německu a ČSR se museli o velkých letních prázdninách účastnit „nacionálně politického školícího kurzu“ ve Velkých Losínách/Groß Ullersdorf (prostory ve vlastnictví BdDN). Studentům zde údajně bylo doslova „vtloukáno“ přesvědčení, že „jejich nejposvátnější povinností je, poskytnout svou veškerou sílu sudetoněmeckví“. Za „nejvyšší povinnost“ v polovině 30. let se pokládalo začlenění se do Henleinových řad. Erteilung des deutschen Sprachunterrichts an schulentlassene junge Hultschiner, Bundesarchiv Berlin, Deutsche Stiftung, R-8043-1552.

⁷¹⁵ Organizace původně vznikla v souvislosti s akcemi na ochranu německo-polských hranic při referendu o připojení k Německu. Později se stala koordinační centrálou říšskoněmeckých aktivit pro zahraniční Němce a zastřešující organizací 120 spolků a institucí (1929). Cíli byla „péče o pocit sounáležitosti všech Němců a jednotné spojení sil, obrana proti opatřením směřující k odněmčení v ohrožených pohraničních oblastech, posílení Němců v ohrožených oblastech, podpora bojového ducha v Německu a ochrana německých menšin v zahraničí“. Leták: Ein Hundertmillionen-Volk, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, Slg. Varia 272 – Deutscher Schutzbund.

⁷¹⁶ BDO vznikl v květnu 1933 sloučením spolků tzv. *ostmarek* určených pro „ochranu německého východu“, tj. zejména pro oblast německo-polského pohraničí. Vznikaly cca od 80. let 19. století (*Ostmarkenverein*, *Deutscher Ostbund*, *Verbände der Heimatreuen-Arbeitsgemeinschaft ostpreussischer Regimentsvereinigungen*, *Sudetendeutsche Grenzmannschaft*, *Heimatreue Hultschiner*, *Verband der heimatreuen Memeler, Posener, Danziger* aj.). Úkolem byla kulturní, resp. ideová, hospodářská a sociální podpora Němců v pohraničních oblastech a informování německého národa o otázce „východu“. Leták: „Adolf Hitler sagt“, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, R 57 neu-1004-8; Klemm, Walther, 90 Jahre Schutzarbeit Zum Gründungstag 13. Mai 1880 des Deutschen Schulvereins Wien, Eckartschriften, Heft 35, Wien 1970, s. 40–41.

⁷¹⁷ *Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle* měl na starost „etnické Němce“ (*Volksdeutsche*); během druhé světové války zodpovídal za přesídlování německých „národních skupin“ (*Volksgruppe*) podle hesla „*Heim ins Reich*“.

⁷¹⁸ Badendieck, Friedrich, Carl, Volk unter Völkern. Aus der Geschichte deutscher Schutzarbeit, München 1967, s. 36.

⁷¹⁹ *Alldeutscher Verband* byl založen roku 1891 jako nadstranické politické sdružení za účelem zintenzivnění nacionálního hnutí, k podpoře Němců v zahraničí a k posílení koloniální a zahraniční výbojné politiky. Členem se mohl stát *völkisch* orientovaný a „árijský“ Němec. Satzungen des Alldeutschen Verbandes (Sitz Graz), Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Alldeutscher Verband, Wien, R 57 neu-1090-53.

⁷²⁰ Zpráva, Alldeutscher Verband in Berlin, NA Praha, PMV 225-1408-2.

VDA po válce zaujal vedoucí místo v tzv. veřejné péči o Němce v zahraničí. Mottem jeho práce byl již zmíněný princip: „**Jeden za všechny, všichni za jednoho!**“.⁷²¹ Statutárně formulovanou „nepolitičnost“ je třeba interpretovat shodně jako u svazů, tj. ve smyslu stranickém. Nechtěl se politicky angažovat pro konkrétní německou politickou stranu a účastnit se politických bojů mezi jednotlivými stranami. Kalkuloval však se součinností všech nacionálně smýšlejících Němců. Pod heslem „*Deutsche alle Länder, vereinigt euch!*“ – „Němci všech zemí spojte se!“ se jeho oficiální činnost ubírala dvěma směry, na jejichž konci měl vzniknout jednotný „duchovní svaz všech Němců“ (1930).⁷²² V prvním směru cíleně podporoval zahraniční Němce k posílení jejich hospodářských, sociálních a kulturních pozic, v druhém šířil reálie o jejich existenci a významu pro německý národ v Říši.⁷²³ Při své agitaci doma zdůrazňoval důležitost německých menšin zejména pro oblast hospodářství a šíření německé kultury: „Pro nás mají největší význam jako pionýři německé podstaty a německého úsilí, jako odběratelé německého zboží, jako prostředníci mezi jejich zemí a říší. Nad tímto však stojí samozřejmá věrnost Němce Němcovi v pevném osudovém společenství.“⁷²⁴ Co se týče čs. Němců, pomineme-li politické a německé diplomatické kruhy v ČSR, spřízněnou kontaktní platformu pro VDA představovaly nacionální „obránné“ spolky a organizace „sudetoněmeckého hnutí v zahraničí“.

VDA se organizačně členil na místní odbočky, okresní a zemské svazy. Za své předchůdce považoval nacionální „obránné“ spolky Předlitavska.⁷²⁵ K rozsáhlé reorganizaci došlo v roce 1933 vlivem mocenského nástupu nacionálního socialismu. Na výročním sjezdu v Pasově (1933) se rozhodlo o změně dosavadního názvu (*Verein* nahrazen *Volksbund*) a o přijetí nového znaku modré chrpy. Ta jako oblíbená květina Otto von Bismarcka byla symbolem všenněmeckého hnutí Georga von Schönerera v rakouské monarchii. Symbolické navázání na tradice „*völkisch* obránné

⁷²¹ Leták: „Einer für Alle und Alle für Einen muß es heißen – sonst gehen wir allesamt vor die Hunde!“, BayHStA München, Flugblattsammlung 223, Verein für das Deutschtum im Ausland.

⁷²² Satzung des Vereins für das Deutschtum im Ausland, Deutscher Schulverein E.V., München, Bundesarchiv Koblenz, Verein für deutsche Kulturbeziehungen im Ausland e. v. (VDA), B-423; Sudetendeutsche Besprechung, Dresden, 22. – 23. 11. 1930, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin, R 60328.

⁷²³ Richtlinien für die Zusammenarbeit der auslanddeutschen Organisationen mit dem V.D.A bei der Verteilung von Stipendien; Merkblatt für die Verteilung von Studienbeihilfen an auslanddeutsche Studierende durch die Vereinigte Fürsorge für das Auslandsdeutschtum, Bundesarchiv Koblenz, Verein für deutsche Kulturbeziehungen im Ausland e. V. (VDA), B 423-2.

⁷²⁴ „Sie sind als Pioniere deutschen Wesens und Wollens, als Abnehmer deutscher Waren, als Vermittler zwischen ihren Land und dem Reich für uns von größter Wichtigkeit. Über diesen Erwägungen aber steht die selbstverständlich Treue des Deutschen zum Deutschen in einer unverrückbaren Schicksalsgemeinschaft.“ 20 Jahre VDA. Arbeit im Böhmerwald. Beilage zum Jahresbericht 1938 der bayerischen Landesverbände des VDA, München 1938, s. 11, Bundesarchiv Koblenz, Verein für deutsche Kulturbeziehungen im Ausland e. V. (VDA), B 423-1.

⁷²⁵ VDA za své předchůdce považoval *Deutscher Schulverein*; *Deutscher Böhmerwaldbund*; *Bund der Deutschen Nordmährens*; *Südmark*; *Bund der Deutschen in Böhmen*; *Nordmark*; *Bund der Deutschen Ostböhmens*; *Deutscher Ostmarken-Verein*; *Bund der Deutschen Südmährens*; *Bund der Deutschen in Niederösterreich*; *Bund der Deutschen in Mähren*; *Ostmark*, *Bund deutscher Oesterreicher*; *Tiroler Volksbund*. Liste – Vorläufer-Organisationen des Volksbundes für das Deutschtum im Ausland, tamtéž, B 423-5.

práce“, která v rámci všenněmeckého hnutí usilovala o spojení rakouského mocnářství s německým císařstvím, jakoby zvěstovalo budoucí směřování VDA. Úryvek z jednoho meziválečných letáků tento vývoj dokumentuje: „*Volksbund für das Deutschtum im Ausland* nadále pokračuje v osvobození *Ostmarky* a *Sudetenlandu* jako v činnosti vysokého významu. Je výhradním zástupcem oněch mnoha milionů etnických Němců, kteří nemají to štěstí žít ve státě Adolfa Hitlera. VDA organizovaně poskytuje pomoc a útěchu, kterou naši bratři a sestry právě v těchto časech zkoušky potřebují.“⁷²⁶ Naprosté NS-zgleichšaltování spolku nastalo v letech 1937–1938. Podřídil se nacistickému cíli sjednocení všech etnických Němců.⁷²⁷ NSDAP jej považovala za svou součást jako „nacionálně politickou ruku strany“, tj. ve veřejném prostoru v Německu a v zahraničí fungoval jako prodloužená ruka strany.⁷²⁸

Čs. území zasáhla agitace zejména zemských svazů VDA-Landesverband Niederschlesien, VDA-Landesverband Bayern a VDA-Landesverband Sachsen.⁷²⁹ Podporou kulturních a školských zařízení a četnými ve *völkisch* duchu koncipovanými přednáškami v čs.-německém pohraničí se spolupodílel na „kolektivistické převýchově“ obyvatelstva a vlastivědou o Německu spolukonstruoval vědomí kulturní odlišnosti, rezultující v přesvědčení o nadřazenosti německého národa.⁷³⁰ Souběžně zakotvoval názor o „povinnosti“ každého Němce obětovat se ve prospěch národa a budoucího „Velkého Německa“. Agitace akcentovala osud pohraničních a zahraničních Němců jako „přední strážě němectví“. Jedním z výsledků bylo formování tzv. „hraničářské mentality“ čs. Němců.⁷³¹

⁷²⁶ „*Der Volksbund für das Deutschtum im Ausland setzt sich der Befreiung der Ostmark und des Sudetenlandes diese wichtige Arbeit in größten Maßstabe weiter fort. Er ist der alleinige Vertreter jener vielen Millionen Volksdeutschen, die nicht das Glück haben im Staate Adolf Hitlers zu leben. Vom VDA organisiert kommt die Hilfe und der Trost, deren unsere Brüder und Schwestern gerade in diesen Zeiten der Bewährung so sehr bedürfen. [...]*“ Leták: Volksgenosse und Volksgenossin! Setze auch Du Dich ein für diesen Kampf um Blut und Boden!, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, FISlg 050 – Volksbund für das Deutschtum im Ausland.

⁷²⁷ Der volksdeutsche Gedanke im neuen Reich – und der VDA, Merkblätter für volksdeutsche Schulungsarbeit, Herausgegeben von der Hauptabteilung für Schulung und Vortragswesen in VDA, Bundesarchiv Koblenz, Verein für deutsche Kulturbeziehungen im Ausland e. V. (VDA), B 423-3.

⁷²⁸ Organizace VDA v roce 1943: 42 žup, 887 okresů a 29 252 odboček s cca 5 mil. členy. 1943, Jahreslauf. Volksbund für das Deutschtum im Ausland, s. 4–5, SOkA Náchod, Svaz Němců v zahraničí, karton č. 1.

⁷²⁹ Svou letákovou propagandou v Bavorsku či slovy aktéra, osvětovou činností, spolek informoval veřejnost např. o národnostním složení Pošumaví, které považoval za německou zem s 96 % Němců a pouhými 4 % Čechů, a které si nutně ke svému vysokému německému populačnímu podílu žádalo „pomoc z mateřské země“. Leták: Der Böhmerwald ist deutsches Land!, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, FISlg 223 – Verein für das Deutschtum im Ausland. Landesverband Bayern, München; Leták: Das ist Deutschland, Dein Vaterland!, Tamtéž.

⁷³⁰ Vedle prostředků na stavbu škol, jejich vybavení, na učební materiál a platy učitelům každým rokem věnoval tisíce knih. Rovněž podněcoval a finančně podporoval stěhování dětí školou povinné do obcí, kde v důsledku nedostatku německých žáků hrozilo zrušení německé školy. Mobilní žáci měli své útočiště v sirotčincích a sirotčích koloniích zřizovaných mimo jiné i svazy Němců. VDA údajně do těchto míst na delší pobyty dodával „potřebné“ děti z Říše. Zpráva o V.D.A., rezoluce spolku, 11. 10. 1925, NA Praha, PMV 225-1408-2.

⁷³¹ „Osud zahraničních Němců znamená život pln obětí a takto musí být vždy vnímán a hodnocen.“ („*Auslanddeutsches Schicksal bedeutet ein Opferleben und müße stets als solches aufgefaßt und gewertet werden.*“)

NS-gleichšaltování spolku a zvýšený zájem NS-struktur o Němce v zahraničí sebou nesly zvýšenou distribuci nejružnějšího nacionálně socialistického propagačního materiálu na čs. území. Podle zpráv prezidia ministerstva vnitra ČSR prodejní místa německých nacionálních „obranných“ spolků prodávala agitační tiskoviny VDA, SHB a *Deutscher Schulverein-Südmark*.⁷³² BdD údajně pravidelně od VDA dostával tiskový zpravodaj *Pressekorespondenz V.D.A.* Podle instrukcí zvenčí měl být ihned po prostudování kompetentními osobami ničen, aby nebyl nalezen při domovních prohlídkách.⁷³³ Nicméně, domovní prohlídky u členů a funkcionářů svazů, resp. BdD poskytovaly značné množství podobného tištěného materiálu. Ten pak jako důkazný materiál „protistátní činnosti“ figuroval v soudních procesech s tzv. německou iredentou.

Funkcionáři svazů Němců se vedle slavnostních sjezdů v zahraničí účastnili studijních cest, kurzů a školení pořádané VDA.⁷³⁴ Jeho výtky ohledně prosazování „domovské odlišnosti a ne celoněmecké sounáležitosti“ si němečtí delegáti z ČSR obvykle vyslechli na pravidelných poradách v Německu, kam je VDA každoročně zval a o jejichž průběhu poskytoval podrobné zprávy ministerstvu zahraničí (v pramenech doloženo od roku 1927). Definovaly se společné směrnice nacionální činnosti, zástupci zúčastněných spolků přednesli pracovní zprávy a diskutovalo se k předem stanoveným tématům.⁷³⁵ Listopadového setkání roku 1929 se za svazy účastnili Gottfried Wehrenfennig (BdDiB), Otto Wenzelides (BdDSch), Hermann Brass (BdDN) a jakýsi Fischer (BdDS). Shodně spolu s delegáty DKV označili za cíl svého snažení „vychovat sudetoněmecký národ k nacionálnímu společenství s Německem“.⁷³⁶ Zprávy poskytované do zahraničí byly odlišného rázu než ty, které se uveřejňovaly v tisku a přednášely na veřejnosti v ČSR. Byly údernějšího tónu, plny parol o „nespravedlivém utlačování, těžkostech a o prožívané urputné bídě významné složky pohraničního Němectví“.⁷³⁷ VDA na setkáních opakovaně

Österreichischer Verband für volksdeutsche Auslandsarbeit, BayHStA München, SudA, Nachlass: Anton Klement, CV/172a; Leták: Deutsche Arbeit. Aus der Geschichte eines Volkstumsbundes, tamtéž, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, FISlg 223 – Verein für das Deutschtum im Ausland. Landesverband Bayern, München.

⁷³² Zpráva – Verkaufsstelle des Deutschen Kulturverbandes, NA Praha, PMV 225-720-1; Zpráva policejního ředitelství Moravská Ostrava, červen 1932, ZA Opava, PŘMO, prezidiální spisy, karton č. 336, sign. 13/98; Česár, Jaroslav; Černý, Bohumil, II., c. d., s. 177.

⁷³³ Presidium Zemského úřadu v Praze, Bund der Deutschen – spolupráce s V.D.A., 28. 12. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

⁷³⁴ Zpráva policejního prezidenta Charváta, Velkoněmecký den v Rajka-Ragendorfu za účasti „Bund der Deutschen“, 26. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2; Plán podpory Němců na Hlučínsku, 6. 10. 1937, Bundesarchiv Berlin, Deutscher Stiftung, R-8043-1552; Aktenvermerk: über die Arbeit der Deutschen Stiftung in Hultschin, tamtéž, R-8043-966.

⁷³⁵ Např. v roce 1929 ústřední otázkou bylo, zda se „Němci v ČSR mohou udržet z vlastních sil“. Tématem jednání následujícího roku byla „sudetoněmecká politika“.

⁷³⁶ Niederschrift über die Besprechung mit den sudetendeutschen Schutzverbänden am 25. und 24. November 1929 in der Geschäftsstelle des Landesverbandes Sachsen, Dresden-A, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 60325; Sudetendeutsche Besprechung, Dresden, 22. – 23. 11. 1930, tamtéž, R 60328.

⁷³⁷ Zprávy o výročních sjezdech BdDiB zaslaných DAI, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Bund der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau, R 57 neu-1137-3.

prezentoval negativní stanovisko k nepřehlednému počtu spolků a jejich vzájemné rivalitě. Žádal jednotnou německou reprezentaci z ČSR, která by mohla realizovat větší podniky a kterou hodlal financovat.⁷³⁸

Projevem organizačního a personálního propojení VDA, německé emigrace z ČSR a BdDiB (BdD) je řízení zásadního prostředku nacionální agitace a výchovy v ČSR: ústředního tiskového orgánu svazu *Der Bundesbote*. Časopis se mohl pochlubit dvěma redakcemi. Podle informace čs. státní správy měla jedna z nich sídlo v Teplicích-Šanově, ale hlavní redakční vedení spočívalo na redakci v Berlíně, která pracovala v intencích VDA. Kolem berlínské redakce se soustřeďovala německá emigrace. Vedení se opíralo převážně o účastníky „sudetoněmecké secese 1918/1919“ a emigranty Ernsta Leibla a Kleo Pleyera.⁷³⁹

Spolek čs. Němců v zahraničí SHB byl pro čs. Němce dalším stěžejním prvkem komunikační sítě německého nacionálního prostoru.⁷⁴⁰ O jeho vedoucích postech v nacistickém Německu rozhodovaly nejvyšší místa – zástupce vůdce Rudolf Hess.⁷⁴¹ Byl úzce provázán s politickými emigranty, zvláště s bývalými činiteli DNSAP. Za všechny uvedme Hanse Krebse. Nástup Hitlera k moci pro spolek znamenal značnou vzpruhu. Z ideologického hlediska se plně přizpůsoboval NSDAP, převzal rasový princip a svým členům vydával průkazy o německém původu (*Deutschstammigkeitsaußweis*). Ačkoli formálně zůstával samostatnou organizací, fakticky byl přičleněn k BDO a tvořil součást nacionálně socialistického hnutí v Německu. Ostatně, Hitlerovo Německo by nestrpělo organizaci žádného jiného směru.⁷⁴² SHB otevřeně vystupoval se stanoviskem, že hranice Německé říše jsou dány hranicí německého jazyka, popř. krve a žádal připojení čs. pohraničí k Německu. Po zformování Henleinovy SHF navázal užší kontakt s jejím vedením. Jejich prostředníkem se údajně staly ověřené struktury BdD. Symbolická

⁷³⁸ Dále se jim vytýkala nedostatečná samostatnost, cílevědomost, racionalizace, časté malicherné spory a tendence přehnaně se spoléhat na říšskou podporu. Niederschrift über die Besprechung mit den sudetendeutschen Schutzverbänden am 25. und 24. November 1929 in der Geschäftsstelle des Landesverbandes Sachsen, Dresden-A, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60325; Sudetendeutsche Besprechung, Dresden, 22.–23. 11. 1930, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60328.

⁷³⁹ Zpráva německého státního důvěrníka, Bericht betrifft: Bund der Deutschen in Böhmen, 11. 2. 1932, NA Praha, PMV 225-993-1.

⁷⁴⁰ Čs. administrativa monitorovala zejména špionážní, vyzvědačskou či zpravodajskou činnost ve prospěch NSDAP a říšských úřadů. V tomto směru údajně vynikal drážďanský *Landesverband Sachsen des SHB* (po začlenění do BDO *Abschnitt Sachsen des SHB*). Zpráva o činnosti saského „SHB“, NA Praha, PMV 225-1251-3; Zpráva o činnosti SHB, NA Praha, PMV 225-1188-4.

⁷⁴¹ Korespondence z října 1933 mezi SHB, Verwaltungsstelle Dresden (Pg. Krichbaum) a Aussenpolitisches Amt NSDAP, Bundesarchiv Berlin, Aussenpolitisches Amt der NSDAP, NS-43-197.

⁷⁴² Dne 15. 3. 1933 byl v Německu vydán výnos o tzv. usměrnění všech spolků zahraničních Němců, které byly sloučeny ve spolek *Nationale Erneuerung Deutscher Ausländer* (Nacionální obroda německých cizinců) v čele s Hermannem Göringem. Ten vytkl úkol: „agresivní nacionalizaci Němců žijících v zahraničí“. Východiskem pro nový ostřejší kurz NS-propagandy v ČSR měla být Žitava/Zittau/Žytawa, odkud měla vést do okolí Varnsdorfu/Warnsdorf kurýrní cesta pro dopravu tiskovin a jiného materiálu. Zpráva o německé iredentě, NA Praha, PMV 225-338-3.

jednota obou organizací se demonstrovala převzetím SHB-praporu v barvách černo-červeno-černé Henleinovým hnutím.⁷⁴³

Čs. státní administrativa podle §17 č. 1. Zákona na ochranu republiky považovala VDA, BDO aj. za státu nepřátelské a iredentistické organizace nebezpečné pro stabilitu demokratického politického systému ČSR a střední Evropy jako celku.⁷⁴⁴ Realizace jejich cíle: „německé nacionální pospolitosti“, současně za podpory práva na sebeurčení čs. Němců, by ve svém konečném důsledku znamenalo rozbití středoevropského systému demokratických republik vzniklých po první světové válce a vytvoření quasi nové „velkogermánské říše“.

Kooperace svazů, resp. BdD se zahraničními organizacemi na podporu Němců byla determinována závislým vztahem „generála a pěšáka“. Za ideové a finanční podpory zahraničních organizací svazy vybudovaly struktury zamezující asimilaci ve většinové jinonárodní společnosti, struktury k pěstování pocitu výjimečnosti a k vytváření iluze brzkých změn vedoucích k „lepší zasloužené budoucnosti“.

Spolky tvořily součást sítě organizací, které byly rozsáhlým produktem dlouhodobých vývojových tendencí. Prvek uniformity a vzájemné propojení ve spletné komunikační síti zajišťovala propagace jednotného, avšak silně abstraktního a vágního ideového postulátu „německé nacionální pospolitosti“. Světová hospodářská krize a Adolf Hitler společně jako akcelerator vývoje ve 30. letech, umožnily zrychlené usměrnění sítě dle „závažného“ ideologického programu pro příslušníky německé rasy. Jeho zásady a požadavky se šířily kanály vedoucími z Německa k německým menšinám v zahraničí. Svazy Němců, resp. BdD postupně přijímaly roli nejen jeho zprostředkovatele, ale i vykonavatele a zejména propagátora. Získávaly a „vychovávaly“ pro něj síť oddané klientely.

Svazy Němců se stávaly obratným, nacionálně usměrňujícím až manipulativním nástrojem s funkcí média nacionálního německého programu, a to nakonec v jeho maximalistické a radikální variantě. Poskytly možnost proudění ideových změn koncepce německosti do „sudetoněmecké národní skupiny“, která se tak stávala dobře manipulovatelnou oporou Hitlerova režimu v zahraničí. Činnost „mateřských“ organizací ve prospěch zahraničních Němců v nich utvrzovala pocit nacionální sounáležitosti, vědomí odlišnosti a výjimečnosti, spoluvytvářela nestabilní

⁷⁴³ Zpráva o reorganizaci spolku „Sudetendeutscher Heimatbund“, leden 1934, NA Praha, PMV 225-338-3.

⁷⁴⁴ Čs. státní správa považovala za iredentistické: *Reichsverband heimatliebender Hultschiner*, SHB, *Deutscher Schutzbund*, *Bund der Schlesier in Wien* (odbočka vídeňského SHB), *Deutscher Ostbund*, *Der Großdeutsche Bund*, *VDA*, *Institut für das Auslandsdeutschtum in Stuttgart*, *Mittelstelle für deutsche Leibesübungen im Auslande Berlin*, *Deutsche Studentenschaft in Berlin*, *Hochschulring deutscher Art*, *Zentralverband Auslandsdeutscher Studierenden*, *Jungdeutscher Orden (Jungdo)*. Seznam „protistátních“ zahraničních organizací, příloha zprávy o týčž, NA Praha, PMV 225-1402-3.

a napjaté klima „národnostního boje“ naplňovaného očekáváním a přímo na půdě ČSR umožňovala „výchovu“ k této odlišnosti a výjimečnosti. Zahraniční spolky pomáhaly konstruovat představu o existenci „ohroženého a nedostatečného německého životního prostoru“ a formovat jeho obyvatelstvo tak, aby bylo odhodlané kdykoli a jakkoli vstoupit do „služeb německého zájmu“. Reálným výsledkem bylo zformování „pohraniční německé společnosti“ naplněné obavou, napětím a očekáváním.

Proč čs. státní administrativa mající ve svých rukou materiál, z jejího pohledu o „protistátních“ aktivitách, svazy, resp. BdD nezakázala? Jedním z důvodů zřejmě byla snaha dodržovat mezinárodní ujednání o ochraně národnostních menšin a obava z následků, které by zákrok proti nim vyvolal. Stát si byl vědom, že se jednalo o spolky masového dosahu s napojením na zahraničí. Opatření proti nim by poskytla materiál pro zahraniční protičeskoslovenskou propagandu.⁷⁴⁵ Hlavní příčina zřejmě byla kontrola aktivit německé menšiny. Její nacionální lídři byli už tak ve svých kontaktech a projevech velice ostražití. Kdyby spolkové akce, jako i spolky samotné byly zrušeny, byla by znemožněna jejich úřední kontrola, kterou doplňovala síť státních důvěrníků. Značně by se ztížilo sledování oné komunikační sítě nacionálního působení v republice a její propojení se zahraničím.

4. 7. *Bund der Deutschen* a jeho inkorporace do NS-struktur po září 1938

Podzim 1938 přerušil vývoj čs. demokratické společnosti. Spolkoví funkcionáři jej označovali za začátek nové éry: „Podzim 1938 je hluboko vepsán do našich srdcí, neboť je počátkem vítězné práce pro myšlenku německo-nacionálně-socialistickou, pro kterou musí pracovat všichni členové spolku BdD.“⁷⁴⁶ Záříjové a říjnové dny roku 1938 získávaly ve spolkovém prostředí punc „dnů osvobození“, „cesty do německé vlasti“, „koruny našeho díla“ či „hodiny svobody“.⁷⁴⁷

4. 7. 1. *Bund der Deutschen* v Říšské župě Sudety

Paralelně s budováním nacionálně socialistické státní a stranické struktury v Říšské župě Sudety (dále jen Župa) probíhalo usměrnění všech spolků a organizací předmnichovské ČSR. NS-gleichšaltováním v Župě byl pověřen *Stillhalterkommissar für Organisationen im sudetendeutschen Gebiet* (Likvidační a prolongační komisař pro organizace v sudetoněmecké

⁷⁴⁵ Zpráva zemského prezidenta, 7. 8. 1938, NA Praha, PMV 225-994-2.

⁷⁴⁶ Zpráva policejního ředitele Brno, Spolek „Bund der Deutschen, Bundesgruppe „Eichhornsgasse“ Brünn“, valná hromada dne 25. 2. 1939 v sále „Mensa Academica“ v Brně, ul. Dr. B. Naců č. 19, dne 28. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4; Schwarz, Sepp, *Erziehung zum Nationalsozialismus*, SM, 1939, s. 183.

⁷⁴⁷ Schwarz, Sepp, *Erziehung zum Nationalsozialismus*, SM, 1939, s. 183; Relace valné hromady spolku BdD ve Slezské Ostravě, dne 22. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-994-4.

oblasti, tzv. STIKO) Albert Hoffmann (1907–1972).⁷⁴⁸ Podle nařízení Říšského komisaře pro sudetská území č. 1/38 z 15. října 1938 závisela veškerá další činnost spolků a jejich eventuální organizační, personální a finanční změny na Hoffmannově schválení.⁷⁴⁹ Všechny složky BdD zůstaly v prozatímní činnosti a nebyla výrazně narušena ani jejich personální kontinuita.⁷⁵⁰ Samo se tak nabízí konstatování, že personální složení svazu bylo pro nacionálně socialistické mocipány vyhovující, tj. politicky přijatelné.

Po celkovém soupisu majetku a splnění všech dosavadních závazků se přistoupilo ke konečné likvidaci svazu.⁷⁵¹ Veškeré převody na konto vedení v Teplicích-Šanově musely být provedeny přes KdD. Zakončení činnosti BdD mělo proběhnout, jak jinak, než formou okázalé slavnosti, která se plánovala na konec ledna, popř. začátek února roku 1939.⁷⁵²

Všichni spolkoví zaměstnanci se museli nahlásit okresnímu vedoucímu SdP a dát se k dispozici stranickým složkám, jak se vysloveně píše v pracovních oběžnících pro organizační složky BdD. Okresní vedoucí SdP rozhodl o jejich „spolehlivé působnosti“ ve stranických úřadech.⁷⁵³ Völker Zimmermann ve své práci o čs. Němcích v nacistickém státě uvádí, že všeobecně se počítalo s tím, že Němci pracující za první republiky v nacionálních „obranných“ spolcích, budou tvořit převážnou část personálu v nových úřadech, zejména župní kanceláře NSDAP pro pohraniční oblasti pod vedením Franze Künzela (1900–1986).⁷⁵⁴ Z jejich pracovních směrnic ohledně zjišťování německé národnosti, které byly určeny stranickým okresním kancelářím pro personální otázky a okresním kancelářím pro rasovou politiku, je rovněž patrné, jaké důvěře se bývalí funkcionáři a členstvo nacionálních „obranných“ organizací těšili: „Na

⁷⁴⁸ Říšský Němec Albert Hoffmann ve své funkci STIKO mohl na základě nařízení ze dne 22. 10. 1938 rozhodnout, zda dosavadní organizace budou ponechány nebo přiřazeny k celoříšským útvarům nebo budou vytvořeny nové organizace. Prověřování spolků probíhalo pod vrchním dozorem a potvrzováním NSDAP. Z celkového počtu 66 408 německých a českých organizací bylo ponecháno 14 204. Celý proces završil likvidaci „sudetoněmecké občanské společnosti“. Kural, Václav; Radvanovský, Zdeněk; a kol., „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002, s. 110–111.

⁷⁴⁹ Anordnung 1/38, Der Reichskommissar für die sudetendeutschen Gebiete, Stab Stillhalterkommissar für Organisation, Reichenberg, den 15. 10. 1938, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Vintířov, 43-10-3; totéž, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 10, inv. č. 21.

⁷⁵⁰ Tamtéž.

⁷⁵¹ Zprávy o majetkových poměrech spolkových jednotek musely být teplickému ústředí zaslány do 31. 12. 1938. Erläuterung zur Vermögensübersicht, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Tatrovice, 43-9-5.

⁷⁵² An alle Gaue, Bundesbezirke und Bundesgruppen! Betrifft Liquidierung des Bundes der Deutschen, Bundesleitung des Bundes der Deutschen, Der Beauftragte des Stillhalterkommissars, Teplitz-Schönau, im Januar 1939, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Tatrovice, 43-9-5.

⁷⁵³ Bundesangelegenh. nach September 1938, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 4, inv. č. 5; An alle Untergliederungen und Amtswalter des Bundes der Deutschen!, Teplitz-Schönau, 24. 10. 1938, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Vintířov, 43-10-3.

⁷⁵⁴ Župní kancelář NSDAP pro pohraniční oblasti vedl do roku 1942 Franz Künzel, který zodpovídal za menšinovou politiku v župě. V otázce české menšiny zastával radikální řešení: „V sudetské župě bude muset dojít k vymístění Čechů.“ Zimmermann, Völker, c. d., s. 247.

osoby, které se během sudetoněmeckého času bojů otevřeně přihlásily k německému a tomuto svému přitakání propůjčily výraz členstvím a prací v německých politických stranách, německých obranných spolcích, v Německém turnerském svazu, ale i v jiných zřetelně německých organizacích, je nutno pohlížet jako na Němce i tehdy, jestliže nelze doložit jejich německý původ a nelze prokázat jejich německou výchovu.⁷⁵⁵ Tato jistá „protektce“ však nemohla nahradit silné rozčarování a nespokojenost mezi elitami národnostního *völkisch* boje, způsobené postupy likvidačního a prolongačního komisaře. Přicházeli o svou „profesi národního pracovníka“ a byli nuceni v široké německé konkurenci hledat nové existenční zakotvení (již po druhé za dvacet let). Zdálo se jim také, že Říše je odmítala náležitě ocenit za jejich „prospěšnou rozbíječskou činnost“ v ČSR.

BdD byl zpočátku součástí *Deutscher Heimatbund*, později s DKV utvořil „sudetské oddělení“ *Bund Deutscher Osten* (BDO). Funkci tiskového orgánu pod vedením stejného redaktorského pera Wilhelma Pleyera nadále plnil měsíčník *Sudetendeutsche Monatshefte*. Svaz se omezil na vykonávání ohlášených předpisů a nařízení, činnost řady odboček ustala.

BDO svůj vliv v Župě zintenzivňoval prostřednictvím tzv. pohraničních patronátů, které pod svůj vliv začlenily knihovny a kulturně společenská zařízení Německé domy. V roce 1940 došlo pod Künzelovým vedením k pracovnímu a personálnímu propojení BDO se „sudetskou zemskou skupinou“ VDA a v roce 1942 se s ní sloučil.⁷⁵⁶ BdD se nakonec rozplynul v organizaci svého vzoru, učitele a mecenáše. Pozbyl „českého konkurenta“, kterého v souznění oficiální NS-politiky nahradil „židovský element“ a v „sudetoněmeckém“ chápání byl uskutečněn nejvyšší cíl nacionální „obraný“, tj. utvoření nacionální pospolitosti, připojení k „matce Germanii“ a spolupodílení se na výstavbě německé „vlasti“.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ Tamtéž, s. 261.

⁷⁵⁶ Zimmermann, Völker, c. d., s. 249.

⁷⁵⁷ „Dnes mohu sdělit všem spolkovým bratrům a sestrám, kteří zachovali v tvrdém boji za národ a domovinu věrnost *Bund der Deutschen*, že koncem ledna nebo začátkem února se bude konat důstojná slavnost k ukončení spolkové činnosti, na které také promluví župní vedoucí Konrad Henlein. Je naplánováno, přenášet tuto slavnost rozhlasem, aby tak všichni přátelé svazu mohli zažít ukončení naší národní činnosti. Den konání slavnosti bude včas zveřejněn v tisku. My spolkoví pracovníci, kteří jsme naši veškerou sílu a vůli vložili do uskutečnění nacionálního společenství, neseme v sobě hrdé vědomí, že naše práce nebyla zbytečná. Vždyť přece vytvořila předpoklady, které umožnily vůdci velkého německého národa splnit naše nejtouženější přání – osvobození z českého jha, a to tak rychle a bez krveprolití. Děkujeme našemu vůdci neochvějnou věrností a další neúnavnou prací na výstavbě naší milované vlasti.“ („Heute kann ich allen Bundesbrüdern und Bundesschwestern, die in dem harten Kampf für Volk und Heimat dem Bunde der Deutschen die Treue bewahrt haben, die Mitteilung machen, daß Ende Januar oder Anfang Februar eine würdevolle Feier, bei der auch der Gauleiter Konrad Henlein sprechen wird, veranstaltet wird, um die Bundesarbeit abzuschließen. Es ist geplant, diese Feier durch den Rundfunk übertragen, so daß alle Bundesfreunde den Abschluß unserer Volkstumsarbeit mit erleben können. Der Zeitpunkt dieser Feier wird in der Presse rechtzeitig bekanntgegeben werden. Wir Bundesarbeiter, die wir unsere ganze Kraft für die Verwirklichung der Volksgemeinschaft eingesetzt haben, tragen in uns das stolze Bewußtsein, daß unsere Arbeit nicht vergeblich gewesen ist, ja, daß sie mit die Voraussetzungen geschaffen hat, um dem Führer des großen, deutschen Volkes die Möglichkeit zu geben, unseren sehnlichsten Wunsch, die Befreiung vom Tschechenjoch, so rasch und ohne Blutvergießen

4. 7. 2. *Bund der Deutschen* ve zbytkovém Československu

Nacionálně socialistické hnutí pod vedením poslance SdP Ernsta Kundta (1897–1947) ovládlo politický a společenský život německé menšiny ve Druhé republice. Němci dávali silně najevo svou nespokojenost se setrváním v jakémisi dalším quasi Československu a ve zvýšené míře toužili po opci. Úkolem Kundta a jeho spolupracovníků bylo podle nařízení z Říše tyto tendence brzdit, popř. úplně znemožnit eventualitu opce. V opačném případě se oslabovala role německé menšiny v republice, což nevyhovovalo berlínským kalkulacím. V nacistické hře o Československo se totiž nadále počítalo se silným početním zastoupením německé menšiny, která by vyvíjela proříšské a pronacistické aktivity a která by podpořila stanovisko Německa, že ani Druhá republika není schopna zajistit klid, pořádek a přátelské vztahy k Němcům.⁷⁵⁸ Německá menšina tak měla zaujmout roli „trojského koně“.

Odbočky BdD se plně zapojily do agitace za setrvání německé menšiny v Druhé republice: „[...] my všichni, kteří jsme tu zůstali, byli jsme postaveni před tvrdou skutečnost, že nebudeme připojeni k vlasti, každý z nás nesl velmi těžce toto v oněch dnech. Ale všichni, kdo zůstali, musí vědět, že toto setrvání má svůj důvod, že jsme tu zůstali na rozkaz a k plnění úkolu, který do poslední písmeny splníme. Bylo by zradou na německém národě, kdyby někdo z nás opustil své zdejší místo a práci – zde setrvati a dále pracovati je každého povinností, kterou musíme naplniti do krajnosti. [...] Přece víme, že nejsme sami. Za námi stojí 80ti milionový německý národ v čele s jedinečným mužem, mužem, který nezapomněl a nezapomene na Němce za hranicemi říše. Tento veliký muž zaslouží naší věrnosti, obětavosti, poslušnosti a důvěry tak daleko, že možno říci: co dělá Adolf Hitler, děje se k prospěchu německého národa.“⁷⁵⁹ Spolkoví agitátoři své publikum na veřejných shromážděních napomínali, že každý se musí před svým odchodem do Německa hlásit a kdo tak neučiní, tak tomu se údajně dokáže, že existuje možnost jak ho z Německa dostat opět zpět do Česko-Slovenska.⁷⁶⁰

durchzuführen. Wir danken unserem Führer durch unerschütterliche Treue und durch weitere unermüdliche Tätigkeit am Ausbau unseres geliebten Vaterlandes.“) An alle Gaue, Bundesbezirke und Bundesgruppen! Betrifft Liquidierung des Bundes der Deutschen, Bundesleitung des Bundes der Deutschen, Der Beauftragte des Stillhalterkommissars, Teplitz-Schönau, im Januar 1939, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Tatrovice, 43-9-5.

⁷⁵⁸ Gebhart, Jan; Kuklík, Jan, Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě, Praha, Litomyšl 2004, s. 142–148.

⁷⁵⁹ Relace valné hromady spolku BdD ve Slezské Ostravě, dne 22. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-994-4; Relace valné hromady spolku BdD v Moravské Ostravě, dne 21. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-994-4.

⁷⁶⁰ Řeč Franze Thurnera z Moravské Ostravy/Mährisch Ostrau, zástupce župního vedení BdD a vedoucí místního *Arbeitsamt* (Pracovní úřad), kterou pronesl na valné hromadě spolku v Moravské Ostravě a ve Slezské Ostravě/Schlesisch Ostrau. Tamtéž.

Zdánlivě samostatné působení odboček BdD skončilo zřízením Protektorátu Čechy a Morava. Na podzim roku 1939 se přistoupilo k jejich postupnému výmazu ze spolkového katastru.⁷⁶¹ Až do konce války roku 1945 působily jako organizační součást BDO, který spadal pod vedení VDA.⁷⁶² Po zřízení Protektorátu veškerý majetek svazu, včetně hospodářských a družstevních organizací přešel do vlastnictví BDO.⁷⁶³

Politickou spolehlivost spolkových funkcionářů prověřovala SdP již během příprav na zřízení *Sudetendeutscher Verband*. Vedoucí úlohu v BdD převzala po odtrhnutí pohraničí Pražská župa BdD. V listopadu 1939 tato zasílala zbylým spolkovým okresům pokyny k znovuvýstavbě svazu a jeho odboček. Vypracovávaly se seznamy všech funkcionářů spolkových odboček a okresů, seznamy členů, soupisy veškerého majetku a celkové situační zprávy. Nic se nemělo na dosavadním způsobu činnosti měnit, mělo se vyčkávat dalších příkazů z Prahy, potažmo z Berlína.⁷⁶⁴ Aby nedošlo k narušení „upřímného nacionálního smýšlení“ spolkového členstva, bylo již v listopadu 1938 pozastaveno přijímání nových členů.⁷⁶⁵ Pozdější nový nábor byl podmíněn půlroční zkušební dobou. Jakmile se během ní uchazeč nějakým způsobem „provinil“, byl v zápětí vyloučen z organizace a „osoba provinivší je pak pro německý národ ztracena a vyloučena z veškeré pomoci.“⁷⁶⁶

Spolková struktura BdD se stala pomocným nástrojem NSDAP v procesu gleichšaltování společnosti, která byla usnadněna předešlým působením SdP. Nyní jako „čistá síla“ mohla poskytnout vlastní potenciál. Spolkoví agitátoři diktovali další „nacionální povinnost“: členství v BdD údajně zavazovalo každého, hlásit se k německým nacionálně socialistickým ideám.⁷⁶⁷ Nastoupila agitace za říšskoněmecké organizace. Tak jako kdysi spolkoví funkcionáři nabádali své členstvo stát se členy i ostatních nacionálních spolků a nepřímo nabádali ke vstupu do SdP, tak nyní agitovali pro říšské organizace, které svou působností zasahovaly na území zbytkového Československa.⁷⁶⁸

⁷⁶¹ Gau Südmähren des BdD, Brünn, vymazán ze spolkového katastru; příkaz říšského protektora v Čechách a na Moravě, 2. 10. 1939, NA Praha, Ministerstvo vnitra I – stará registratura, karton č. 4563, sig. 1936–, 2/78/131.

⁷⁶² Klemm, Walther, c. d., s. 27.

⁷⁶³ Závěrečné usnesení STIKO, 30. 9. 1939, NA Praha, Úřad říšského protektora, sig. 114-5/27.

⁷⁶⁴ Zpráva zemského prezidenta, Bund der Deutschen, znovuorganisování v ČSR zbylých odboček, 5. 12. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁶⁵ Zpráva policejního ředitele Brno, Spolek „Bund der Deutschen, Bundesgruppe „Eichhorngasse“ Brünn“, valná hromada dne 25. 2. 1939 v sále „Mensa Academica“ v Brně, ul. Dr. B. Necků čis. 19, dne 28. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁶⁶ Policejní relace členské schůze spolku BdD v Prostějově, dne 1. 3. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁶⁷ Zpráva policejního ředitele Brno, Spolek „Bund der Deutschen, Bundesgruppe „Eichhorngasse“ Brünn“, valná hromada dne 25. 2. 1939 v sále „Mensa Academica“ v Brně, ul. Dr. B. Necků čis. 19, dne 28. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁶⁸ Policejní relace členské schůze spolku BdD v Prostějově, dne 1. 3. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

Došlo k nárůstu počtu veřejných spolkových akcí, které se údajně vyznačovaly vyšší návštěvností než v době první republiky. Vycházejí ze zpráv řečníků, znamenalo by, že spolkové akce navštěvovalo cca desetkrát více lidí než v době první republiky.⁷⁶⁹ Zvědavost z budoucího vývoje pod „ochranou vůdce“ či pragmatická neúčast na akcích organizace, která v době ČSR stála převážně na „negativistických“ pozicích? Struktury BdD získávaly funkci kazatelny pokynů k další činnosti i pro ostatní spolky.⁷⁷⁰ Svaz nakonec převzal roli hlavní spolkové organizace, jak stávalo v jeho programových prohlášeních, byť ve výrazně skromnější formě, dané nejen územním okleštěním, ale také omezenou mírou operativnosti, stanovenou „mateřským“ Berlínem.

Při veřejných akcích se pravidelně zdůrazňovala neochvějná, vytrvalá a pro německý národ významná činnost spolku v době ČSR či „českého panování“; rovněž tak, jak se pracovalo „pro národ v souběžné linii politických pracovníků“ a jak spolkoví funkcionáři „byli vždy vojáky první linie“. ⁷⁷¹ To, co se snažili po dvacet let tajit a halit do „roucha nepolitické cudnosti“, teď s velkou gloriolou odhalovali, často údajně s poznámkou ve smyslu, „jak byli mazaní, že jim na to nepřišli“. ⁷⁷²

Vyčkávací pozici německé menšiny a „jistotu“ brzkých změn týkající se dosavadního menšinového postavení se dá vyčíst mezi řádky policejních relací ze spolkových akcí. Např. na únorových setkáních roku 1939 zaznívaly hlasy o možném zvratu vývoje v nejbližších dnech, který přivede spolky a německou menšinu v Česko-Slovensku k novým pracovním směrnicím. ⁷⁷³ Členové byli utvrzováni v přesvědčení, že jednou přijde den, který si každý z nich přeje, tj. jejich osvobození. Proto se vše musí dát do služeb národa a vůdce. ⁷⁷⁴ O „osudném březnu“ roku 1939 spolkoví funkcionáři kalkulovali již v lednu 1939. Na lednových shromážděních zaznívalo: „Opce pro Němce do 28. března 1939 neexistuje, optovat do té doby prostě nikdo nesmí. A než se ten den přiblíží, snad budou již poměry jiné.“ ⁷⁷⁵ Setrvání v Česko-Slovensku bylo údajně „velkou obětí a několik týdnů nebo měsíců nehrálo žádnou roli s porovnáním konečného výsledku“. ⁷⁷⁶

Výroční sjezdy a ostatní spolkové akce zdobila dobová svastiková dekorace (podobizny Adolfa Hitlera, vlajky a odznaky s hákovým křížem, říšským orlem, oslovení „*Kamerad*“,

⁷⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁷⁰ Tamtéž.

⁷⁷¹ Relace valné hromady spolku BdD v Moravské Ostravě, dne 21. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-994-4.

⁷⁷² Zpráva policejního ředitele Brno, Spolek „Bund der Deutschen, Bundesgruppe „Eichhorngasse“ Brünn“, valná hromada dne 25. 2. 1939 v sále „Mensa Academica“ v Brně, ul. Dr. B. Nocků č. 19, dne 28. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4; Zpráva policejního ředitele, Bund der Deutschen – Kulturausschuss – snahy po ovládnutí všech významnějších kulturních institucí německých v Brně, 6. 12. 1938, tamtéž, PMV 225-993-3.

⁷⁷³ Relace valné hromady spolku BdD ve Slezské Ostravě, dne 22. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-994-4.

⁷⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁷⁵ Policejní relace o schůzi místní skupiny BdD v Hranicích, dne 14. 1. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁷⁶ Tamtéž.

volání „*Sieg Heil*“ a provolávání slávy vůdci německého národa „*Heil Hitler*“). Se všemi detaily se BdD, onen ukazatel „správné nové“ cesty Němců v ČSR, stal součástí NS-mašinérie.

„Nový“ ideový trend v Druhé republice účelově stanovil Němcům jejich roli. Ve změněných státoprávních podmínkách představují most mezi českým a německým národem. V tomto duchu spolkoví řečníci vyzývali k nutnosti korektního poměru k Čechům, přičemž se zdůrazňovalo, že nepřátelství mezi českým a německým národem údajně uměle vyvolával „židovský živel“. Projevy nepostrádaly poznámky o tom, jak se „Čechům za Přemyslovců v rámci Svaté říše římské vedlo docela dobře“.⁷⁷⁷

Proklamovanou linii „střídání zapřisáhlého nacionálního nepřítele“ – Čecha za Žida, mapuje razantní nástup BdD v aktivitách hospodářského bojkotu, který přejímal říšskoněmecké paroly „nenakupovat u Žida“ a systematictější používání pojmu „árijský“, versus „neárijský“. Hospodářský bojkot šel ruku v ruce se sociálním bojkotem. Spolek např. nabádal k „vyčištění škol od neárijských profesorů“ a vyzýval k výchově dětí v duchu německého nacionálního socialismu. Doporučení doprovázela tvrzení: „Ne to není bojkot. [...] Je to jen národní povinnost a příkaz, nepodporovati určité živly. Nakupujte tedy jen u německých, lépe řečeno jen u árijských obchodníků.“⁷⁷⁸

Na veřejných akcích se Němcům doporučovalo, aby zbytečně neprovokovali české obyvatelstvo. To korespondovalo s Hitlerovým požadavkem udržet bezprostředně po Mnichovu klid v zemi. První měsíce 1939 tuto supliku již nerespektují. Naopak. Vyvolávat incidenty menšího i většího rozsahu bylo v zájmu říšského orla.

Summa summarum. Mnichovskou dohodou se pracovní teritorium BdD rozštěpilo na dvě oblasti. Na Říšskou župu Sudety (1938–1945)⁷⁷⁹ a zbytkové Československo zpočátku v podobě Druhé republiky (1938 – březen 1939), poté Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945). BdD se stal přívěskem NS-politiky v dobytém území. Postavení Říše v nich a etnická kompozice určovaly jeho další pozici a úlohu. V místech, která se stala bezprostřední součástí Říše bez nacionálního českého rivala (Župa), se spolkové struktury rozplynuly v NS-organizacích, nevykazovaly větší aktivity a staly se jevištěm, který odrážel konflikt „sudetského“ a „říšského“ Němce v otázce vedoucí úlohy v Župě. V Druhé republice a následně v Protektorátu Čechy a Morava měl svaz zcela jiné postavení než jaké měl v první republice, kde byl objektem státního zájmu. Nyní spolek plnil mediální funkci pověstného „trojského koně“. Byl spojovacím článkem mezi NS-politikou a

⁷⁷⁷ Tamtéž; Zpráva vládního rady a policejního ředitele, valná hromada spolků Bund der Deutschen a Deutscher Kulturverband ve Vratimově, 13. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁷⁸ Relace valné hromady spolku BdD ve Slezské Ostravě, dne 22. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-993-4.

⁷⁷⁹ Oblasti bývalého čs. pohraničí, které byly začleněny do žup *Gau Bayerische Ostmark*, *Gau Oberdonau* a *Gau Niederdonau* nejsou vzhledem k nedostatku pramenného materiálu zohledněny.

německým obyvatelstvem. Postupně převzal vůdčí pozici spolkové organizace jako pravé ruky Kundtova vedení německé menšiny. Rozdíl spolkového působení v Župě a ve zbytkovém Československu zrcadlí např. veřejné aktivity. V Župě téměř nic, v druhé oblasti lze zaznamenat dokonce nárůst veřejných akcí.

Nové státoprávní podmínky a ideové ovzduší v odtrhnutém čs. pohraničí v letech 1938 a 1939 přinesly z pohledu spolkových aktérů tradiční německé „obránné“ práci jisté zklamání. Jejich metody „obraný národa“ stavěné na principu konfrontace s jinými nacionálními komunitami nebylo ve formujícím se nacionálně homogenním prostoru zapotřebí. Rasově biologický boj se „židovským elementem“ byl jiného ražení. Mnozí spolkoví funkcionáři a členové, pro něž nacionálně „obránné“ hnutí bylo vším, se nedovedli zbavit iluze o trvalé existenci spolků a představit si, že by se měli vzdát své leckdy celoživotní práce ve prospěch „vyšších ideálů“ nacionálního socialismu. Tito však velice rychle našli „protekční“ místa v NS-strukturách Říšské župy Sudety.

V obou oblastech se spolkové struktury staly nástrojem NS-gleichšaltování a spolutvůrcem Hitlerova „vůdcovského mýtu“. „Sloužit!“ – „Vše pro národ a vůdce!“ – „Naše důvěra na vůdce Hitlera jest silná a nedá se vůbec slovy vylíčit!“, byly projevy spolkových řečníků.⁷⁸⁰ Zdůrazněno musí být, že spolkové projekty z dob první republiky vpluly do soustavy říšských projektů: např. „*Sudetendeutsche Volkshilfe*“ jako „NS-Winterhilfe“, „Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba“ jako „*Reichsarbeitsdienst*“, „Sudetoněmecké osídlovací hnutí“ jako součást „*Generalplan-Ost*“.

5. Projektování „sudetoněmecké ekonomiky“

Vznik a vývoj svazů Němců doprovázela agitace za obranu německého hospodářství. Za svůj úkol přijaly „hájení hospodářské državy“. Prezentovaly se jako „hospodářské obranné spolky“. Toto označení bylo obecně přijímáno německou i českou veřejností, včetně čs. státní administrativy. Jako první jej začal používat BdDiB.⁷⁸¹ Pojmenování „hospodářský obranný spolek“ vyjadřovalo programovou odlišnost vůči odbočkám *Schulvereinu* v Předlitavsku, resp. DKV v ČSR, které se zaměřovaly na oblast školství. Hospodářský profil svazů měl základ v sociální sféře. Lze je proto označit za „hospodářsko-podpůrné“, čímž se vyjadřuje jejich rozsáhlejší pracovní pole. Ostatně, již první pracovní programy a stanovy definovaly širší akční rádius než jen oblast hospodářství.⁷⁸²

⁷⁸⁰ Relace valné hromady spolku BdD v Moravské Ostravě, 21. 2. 1939, NA Praha, PMV 225-994-4.

⁷⁸¹ Berger, S., Entspricht unsere Schutzarbeit der heutigen Notzeit?, *Altwaterbote*, 1925, 6, s. 126.

⁷⁸² „Účelem *Bund der Deutschen in Böhmen* je duševně a hospodářsky posílit a podporovat Němce v Čechách, zajistit německý jazykový prostor a ve všech kruzích německého národa probudit *völkisch* vědomí a to udržovat živé.“ – „Účelem *Bund der Deutschen Nordmährens* je podporovat hospodářské a nacionální úsilí obyvatel severní Moravy.“

Na jistou zkreslenost označení „hospodářské obranné spolky“ poukazuje i předseda BdDSch Otto Wenzelides, který vedle hospodářských úkolů akcentuje výchovnou a kulturní složku.⁷⁸³ Oficiální hospodářské vymezení kontrastovalo s úsilím svazů stát se ústředními nacionálními organizacemi čs. Němců ztělesňující „německou nacionální pospolitost“. Veřejné uznání působnosti i v jiných oblastech než hospodářských bylo dosaženo konstituováním BdD. Dobový německý nacionální tisk začal pravidelně zdůrazňovat jeho rozšířenou oblast aktivit. Údajně překonal původní hospodářské vymezení a stal se „jednotným svazem všech Němců“.⁷⁸⁴ Nicméně, exkluzivnost svazů, popř. BdD v nacionálním prostředí byla umožněna právě primárním hospodářským definováním pracovních aktivit.⁷⁸⁵

Posuzování spolkových hospodářských konceptů a cílů nelze oddělit od nacionálně definovaných ekonomických teorií a jejich aplikace v ekonomických programech nacionálních politických stran. Spolky v tomto směru ustaly na pozici kritiků liberálního kapitalismu a jeho výdobytků. Vycházejí ze spolkových periodik,⁷⁸⁶ teoretickým základem byl spolkovým funkcionářům nacionální směr ekonomie s jeho reprezentantem německo-americkým ekonomem, politikem a zastáncem německého sjednocení (včetně celního, 1834) **Friedrichem Listem (1789–1846)**.⁷⁸⁷ Kladením důrazu na ideu národní ekonomie stál v opozici vůči tzv. anglické klasické politické ekonomii prosazující liberalismus v ekonomice.⁷⁸⁸ Koncepty prezentované ve spolkové publicistice ve smyslu Lista požadovaly nejen geografickou, nýbrž i ekonomickou jednotu Německa. V souladu s německým agrarismem a teorií „krve a půdy“ se považovala „půda“ za

Satzungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz [neuv.], NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 110. Trunz, Ada, Gründung des Nordmährerbundes vor 55 Jahren. Aus seiner Arbeit, Nordmährerland, 1942, 1, s. 6.

⁷⁸³ Wenzelides, Otto, Was wir wollen, Bundeskalender 1930, Troppau [1929], s. 104.

⁷⁸⁴ Schlesinger, Walther, Vom Schutzverein zum „Bund der Deutschen“, Bundeskalender 1934, Teplitz-Schönau [1933], s. 157.

⁷⁸⁵ Wenzelides, Otto, Was wir wollen, s. 103.

⁷⁸⁶ Aust, Oskar, Deutsches Bodenrecht – zeitgemäßes Kreditrecht!, Der Bund. Heimatzeitschrift des Bundes der Deutschen in Böhmen (dále jen Der Bund), 1933, s. 202.

⁷⁸⁷ Ve své knize *Das nationale System der politischen Ökonomie* (1841) přišel s ideou národní politické ekonomie, která by respektovala nacionální specifika, a která by sloužila nacionálním zájmům. Cílem byl rozvoj národních výrobních sil (ekonomický potenciál země, včetně aktivit státu, morálka, náboženství) tak, aby byla zajištěna harmoničnost rozvoje průmyslu, zemědělství a obchodu. Důležitým prvkem bylo odvrácení se od ideje „neviditelné ruky“ liberální ekonomické teorie a požadavek přechodu k „výchovnému protekcionismu“, údajně nezbytný pro ochranu národních ekonomik. Sirůček, Pavel a kol., Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj – současnost – výhledy), Slaný 2007, s. 383.

⁷⁸⁸ Charakteristika klasické školy politické ekonomie platí zejména pro její jádro (Adam Smith a David Ricardo), které se zaměřovalo na objasnění podstaty ekonomických jevů a procesů. Hlavním předmětem zkoumání se stalo vznik, zdroje a zvětšování společenského bohatství (jako souhrnu bohatství jedinců podmíněných individuálním úsilím a egoistickou touhou po zbohatnutí) a jeho rozdělování. Politická ekonomie tak vystupuje jako společenská věda o tvorbě a rozdělování bohatství a jeho společenských aspektech. Zdroje bohatství jsou shledávány na straně nabídky – ve sféře výroby, pozornost se zaměřuje na faktory růstu reálného důchodu. Těžiště analýzy je převedeno z oblasti mezinárodního obchodu do sféry materiální výroby, kde je nutné hledat i zdroje zisků. Bohatství země údajně pochází z výroby (a také z přírody) a závisí na vybavení země výrobními faktory, resp. na schopnosti tyto faktory kombinovat (na dělbě práce). Sirůček, Pavel a kol., c. d., s. 263.

existenční zajištění německého národa. S tím korespondovaly požadavky „návrat k půdě“, k „držbě nezadluženého vlastního domova“, k „sídlu zdravých lidí na venkově“, „organicky uspořádanému hospodářství“, „vnitřnímu trhu“ a ke „cti a obraně nacionální práce“.⁷⁸⁹ Pojítkem měla být idea „nacionální solidarity“, která by vytvořila „nacionální společenství s harmonickým vztahem zemědělců a živnostníků“.⁷⁹⁰ Uplatnění organického principu v hospodářství předpokládalo existenci „národního tělesa“ s jeho „údy“ s předem stanovenými ekonomickými a společenskými funkcemi. Podstatným prvkem organicky vnímaného světa bylo fungování silného národního státu, který měl právo zasahovat do ekonomického vývoje státu. Liberální ekonomika 19. a počátku 20. století toto principiálně odmítala.

Na Lista navazovala tzv. německá historická škola. Tento směr ekonomického učení, odmítající hospodářský liberalismus, ovládal německé ekonomické myšlení cca od 40. let 19. století do 30. let 20. století.⁷⁹¹ Byl výsledkem diferenciacie ekonomie, která probíhala na platformě kritiky anglické klasické politické ekonomie. Spolkový tisk se v hospodářském ohledu dovolával jednoho z jeho hlavních představitelů **Gustava von Schmollera (1838–1917)**. Zavedení demokracie a liberálních práv Schmöller hodnotil jako přehmat neodpovídající realitě.⁷⁹² Nacionál Anton Kiesewetter Schmollera často citoval v souvislosti s významem družstevnictví pro vývoj národního hospodářství: „Egoistická, sobecká myšlenka pracuje v hospodářství s ideou: ‘Každý pro sebe, proti svému bratrovi a nejslabší nechť se stane kořistí silnějších‘ [...] družstvo pracuje s ideou: **„jeden za všechny a všichni za jednoho.“** [...] Schmöller tímto v nejideálnější rovině výstižně vyjádřil myšlenku družstevnictví v rámci volného hospodářství.“⁷⁹³

Liberální pojetí ekonomiky, reprezentované anglickou klasickou politickou ekonomikou, vycházelo z přesvědčení vývoje hospodářství na základě jeho vlastních zákonů. Koordinace na makroúrovni je prováděna pomocí tzv. „neviditelné ruky trhu“, tj. samovolným působením tržního mechanismu (pomocí cen a konkurence) bez rušivé účasti státu. Teze, že automaticky se dosáhne nejlepších výsledků pro celou společnost, pokud bude každý jedinec sledovat svůj osobní

⁷⁸⁹ Aust, Oskar, c. d., s. 202.

⁷⁹⁰ Tamtéž.

⁷⁹¹ Německá historická škola programově odmítala obecnější ekonomické doktríny stavějící na abstraktně deduktivních přístupech a preferovala empirická studia, metodu indukce a kolektivistický přístup. Ekonomii usilovala přebudovat pomocí historické metody. Při analýze podstaty ekonomických jevů využívá genetický přístup, tj. zkoumá jejich vznik a vývoj. Hlavním představitelem byl Gustav von Schmoller, který reprezentoval tzv. mladší německou historickou školu a Werner Sombart (1863–1941), reprezentant tzv. nejmladší německé historické školy. Sirůček, Pavel a kol., c. d., s. 384–386.

⁷⁹² Sirůček, Pavel a kol., c. d., s. 386.

⁷⁹³ „Der egoistische, selbststüchtige Gedanke in der Wirtschaft arbeitet mit der Losung: „Jeder für sich, gegen seinen Bruder und den letzten beißen die Hunde.“; die Genossenschaft mit der Losung: **„Einer für alle und alle für einen.“** [...] Schmöller hat hier in idealster Anschauung den genossenschaftlichen Gedanken in aller Schärfe innerhalb der Kräfte der freien Wirtschaft ausgedrückt.“ Kiesewetter, Anton, Genossenschaftliche Geldwirtschaft und Volkstum, Treue vereint. Bundesarbeit im Jeschken-Iser-Gau 1931, [1932], s. 31.

prospěch a nikoli obecný, byla výrazem liberální představy o hlubší harmonii individuálních a společenských zájmů. Sledování vlastního zájmu mělo zajistit efektivní vynakládání zdrojů: musí se vyrábět pouze to, co je žádáno (jinak výrobce nevydělá), s minimálními náklady, v maximální výši (vzhledem ke zdrojům) a optimální skladbě. Liberální kapitalistický systém představuje přirozený a efektivní řád, řád přirozené svobody, který nepotřebuje státní zásahy. Stát, pojímán jako „nutné zlo“, má pouze garantovat jeho fungování ochranou soukromého vlastnictví a konkurence.⁷⁹⁴ Soukromé vlastnictví se pokládalo za záruku svobody všech a předpoklad zdárného vývoje liberálního kapitalismu. Na podkladě základního hodnotového paradigmatu liberalismu – individualismus – se lidé posuzovali jako egoistické bytosti, sledující své zájmy a spoléhající se pouze sami na sebe. Považovali se za vlastníky svých osobností a schopností, kteří nic nedluží ostatním jedincům ani společnosti.⁷⁹⁵

Kritika liberalismu jako hospodářského a společensko-politického systému představovala ideové jádro nacionálního „obranného“ hnutí jako celku a v 19. století stála u zrodu svazů. Negativní hodnocení liberalismu se postupně stávalo charakteristickým prvkem politické kultury čs. Němců. Spolkovým mediálním přičiněním se myšlenka „liberalismus jako nepřítel všeho národního“ udržovala v podvědomí obyvatelstva. V důsledku hospodářské krize 30. let 20. století se kritika rozhořela s novou razantností. Za příčinu krize spolky považovaly údajně „nezdravý vývoj posledních 150 let, který určovaly principy nezdravého liberalismu“. V jeho vzniku se spatřovaly vlastní počátky krize. Ta se interpretovala jako symbolický konec liberalismu a zrod nové epochy ve znamení organického principu.⁷⁹⁶

Proti liberalistické podstatě individualismu se kladl princip „přednosti obecného blaha před vlastním prospěchem“. Spolkovým slovníkem: proti „všeobecně panujícímu sobectví“ či „jedu egoismu“ se stavělo kolektivistické „My-smýšlení v duchu společenství“.⁷⁹⁷ Požadavek „*Gemeinnutz geht vor Eigennutz!*“ vystihoval v programu nacionálně socialistického hnutí organický princip. Přenesen do praxe znamenal upřednostňování blaha společnosti před zájmy individua: „Celek před částí“ („*Das Ganze vor dem Teil*“). Jednotka (*Teil*) reprezentovala část organicky členěného a jemu nadřazeného celku (*Ganze*). Nepředstavovala žádnou autonomní jednotku. Funkční byla pouze v rámci celku a smysl svého bytí nalézala v plnění přidělené role. Celek nereprezentoval sumu pouhých jednotlivých částí, ale organickou strukturu s přesným jejich

⁷⁹⁴ Srov. Sojka, Milan, Dějiny ekonomických teorií, Praha 2010, s. 58–69, 114–127; Sirůček, Pavel a kol., c. d., s. 265.

⁷⁹⁵ Sirůček, Pavel a kol., c. d., s. 412–413.

⁷⁹⁶ *Wirtschaft – sudetendeutsches Schicksal*, SM, 1935, s. 210–213.

⁷⁹⁷ Breuer, Emil, *Die Erhaltung der Gemeinschaft, Im neuen Geist zu neuem Werk! Drei Vorträge über die Aufgabenkreise des „Bundes der Deutschen“*, Teplitz–Schönau 1934, s. 6.

členěním.⁷⁹⁸ Celek však nevystupoval v absolutistickém slova smyslu. Část nemohla existovat bez celku a celek nemohl fungovat bez ní. Zákon celku byl ale jednotce nadřazen.⁷⁹⁹ Aplikací organického principu na národ se tento vnímal ne jako souhrn individuí, ale jako suma funkčních jednotek národního celku, které se bezvýhradně musely podříditi nacionálním zákonům.

Uplatnění „zásady celku“ v ekonomické praxi vyžadovalo systematickou osvětu a ideovou přeorientaci obyvatelstva.⁸⁰⁰ Úkolu se zhostily svazy Němců. Živily odmítavá stanoviska vůči liberalismu. Postavily jej do role strůjce všeho zlého. Poukazovaly na neodvratitelný pád nezávislých jedinců doby liberalismu, ke kterému by v systému „nacionálního společenství“ nikdy nemohlo dojít.⁸⁰¹ Liberální kapitalismus, který údajně zlákal masy lidí do měst za vidinou snazšího a lepšího života a vyrval je z jejich přirozeného pouta s půdou, připravil pro tyto jistou smrt hladem.⁸⁰² Příčina vysoké nezaměstnanosti během hospodářské krize se rovněž připisovala kapitalistickému systému.⁸⁰³ Proti „nevázané individualistické zásadě liberalismu“ spolková agitace stavěla princip „závazné solidarity“.⁸⁰⁴ V rozporu s liberální ekonomikou požadovala státní zásahy do ekonomiky a hospodářských vztahů, regulaci spotřeby a přerozdělování hmotných statků.⁸⁰⁵

Ve shodě s německou historickou školou se spolky negativně stavěly vůči soukromému podnikání, volnému trhu a proti provázanosti trhu mezinárodním kapitálem.⁸⁰⁶ Většina svazů, BdD zcela, tato stanoviska spojovala s hrubým rasovým antisemitismem, resp. s antisemitským antikapitalismem.⁸⁰⁷ Ten se vedle odmítnutí přijímat Židy za členy hospodářských podniků a institucí (rovněž i za spolkové členy), projevoval ve snaze podlomit sílu židovské „hospodářské državy“. V praxi se přistoupilo k hospodářskému a sociálnímu bojkotu židovského (českého, popř. polského) obyvatelstva. V jednom ze svých prvních svolání před první světovou válkou BdDiB explicitně vyjádřil svůj úkol udržovat a šířit německo-nacionální a protižidovské smýšlení.⁸⁰⁸

⁷⁹⁸ Breuer, Emil, Aufgaben des Bundes der Deutschen in der Volkswirtschaft, Neue Wege der Volkstumsarbeit, s. 29.

⁷⁹⁹ Weber, Karl, Der organische Grundgedanke in der neuerstehenden völkisch-politischen Bildung, Düsseldorf 1939, s. 2.

⁸⁰⁰ Die wirtschaftliche Bedeutung der Hausfrau (Schluß), SM, 1937, s. 623.

⁸⁰¹ Janovsky, Karl, Neuzeitliches Wirtschaftsdenken, Neue Wege der Volkstumsarbeit, s. 24.

⁸⁰² Wirtschaft – sudetendeutsches Schicksal, SM, 1935, s. 211.

⁸⁰³ Muntendorf, Otto, Volkstod droht! Die biologische Gefahrfrage des Sudetendeutschtums in Bildern und Zahlen, Teplitz-Schönau 1937, s. 112.

⁸⁰⁴ Lehmann, Emil, Volksbildung und Schutzarbeit, s. 3.

⁸⁰⁵ Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 135.

⁸⁰⁶ Wirtschaft – sudetendeutsches Schicksal, SM, 1935, s. 215; Preibsch, Hubert, Die Möglichkeiten einer sudetendeutschen Wirtschaftsorganisation, Der Bund, 1933, s. 396–397.

⁸⁰⁷ Srov. práce německo-izraelského hospodářského historika Barkai, Avraham, Vom Boykott zur "Entjudung". Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933–1943, Frankfurt a. M. 1988; týž, Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Ideologie, Theorie, Politik 1933–1945, Frankfurt a. M. 1988.

⁸⁰⁸ Burian, Peter, c. d., s. 50.

O financích židovského obyvatelstva se spolkový tisk vyjadřoval jako o mohutné síle, která přivedla miliony lidí do těžké hospodářské závislosti na Židech. Jejich tisk byl označen za jed zamořující a ničící německý rozum a německého ducha.⁸⁰⁹ Příčinou židovské hospodářské síly bylo údajně učení liberalismu a židovské bezohledné usilování po světovládě. Prostřednictvím ekonomických spekulací a burzovních machinací se stali nejbohatším národem na světě.⁸¹⁰ Období liberálního kapitalismu spolkový tisk označoval za „antisocialistickou židovskou ekonomiku“.⁸¹¹ Autoři článků zjevně vycházeli z díla **Wernera Sombarta (1863–1941)**, reprezentanta tzv. nejmladší německé historické školy. Jeho práce *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (1911) Židy prezentuje jako hlavní aktéry kapitalismu. Díky údajně svému charakteru „kočovného národa“ si na rozdíl od „usedlého národa“ nikdy nevytvořili vztah k půdě, ale o to intenzivnější vztah k abstraktní hodnotě peněz. Tak se u nich mohl rozvinout smysl pro kapitalistické hospodářství. Současný německý historik Friedemann Schmoll interpretuje Sombartovo dílo jako „most k otevřenému protižidovskému antikapitalismu“.⁸¹²

Aktéři nacionální „obrany“ považovali hospodářství za účinnou, ne-li hlavní „zbraň v národnostním boji“.⁸¹³ Do pozadí se zatlačoval vlastní účel ekonomiky. Jakékoli hospodářské aktivity se posuzovaly pod zorným úhlem „nacionálního zájmu udržení německví“, který se měl upřednostňovat před zájmem ekonomickým.⁸¹⁴ Emil Lehmann stanovil hospodářský cíl spolku v daném smyslu: „BdD v hospodářské oblasti sleduje cíl podřídit hospodářství myšlenke obnovy a zachování národa.“⁸¹⁵ V souvislosti s nacionálně udržovací funkcí ekonomiky Lehmann zdůrazňoval nezbytnost specifického vzdělání a kulturního působení, které by zajistily „správné hospodářské myšlení ve prospěch národa“.⁸¹⁶ Tendence BdD získat rozhodující vliv v nacionálním výchovně vzdělávacím procesu je třeba posuzovat z tohoto hlediska. Dobový tištěný materiál ověřuje obecný názor, že BdD přináleželo privilegované postavení ve výchovném procesu, který měl nastolit obrat od egoistického smýšlení k postoji upřednostňující celek.

⁸⁰⁹ Watzlik, Sepp, Stellung des Bundes zum Judentum, Bundeskalender 1925, Teplitz-Schönau 1924, s. 139.

⁸¹⁰ Tamtéž.

⁸¹¹ Wölfel, Alois, Die jüdische Weltverschwörung, Bundeskalender 1923, Teplitz-Schönau [1922], s. 131–134.

⁸¹² Srov. Schmoll, Friedemann, Die Verteidigung organischer Ordnungen. Naturschutz und Antisemitismus zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, in: Naturschutz und Nationalsozialismus, Radkau, Joachim; Uekötter, Frank (hrsg.), Frankfurt a. M., New York, 2003, s. 169–182.

⁸¹³ Lehmann, Emil, Volksbildung und Volkskultur, Im neuen Geist zu neuem Werk!, s. 19.

⁸¹⁴ „Udržení německví musíme upřednostnit před vlastním ekonomickým smyslem!“ – „Musíme učinit vše, abychom udrželi a zvýšili hospodářskou sílu, neboť takto se zároveň udržíme jako Němci [...]“ („Wir müssen die Deutscherhaltung vor das Wirtschaftliche stellen!“ – „Wir müssen alles tun, um unsere Wirtschaftskraft zu erhalten und zu steigern, denn damit erhalten wir uns zugleich als Deutsche oder steigen gar als Deutsche wieder empor.“) Lehmann, Emil, Volksbildung und Schutzarbeit, s. 6–7.

⁸¹⁵ „Er [BdD, pozn. a.] hat auf dem Gebiete der Wirtschaft das Ziel, die Wirtschaft unter den Gedanken der Volkserhaltung zu stellen.“ Lehmann, Emil, Volksbildung und Volkskultur, s. 19.

⁸¹⁶ Tamtéž.

Funkcionáři usilovali o to, aby spolek jako vlastovka „nového hospodářského myšlení“, byl schopen vnějších zásahů do chodu ekonomiky.⁸¹⁷ Samoučelnost ekonomiky pokládali za nesmyslnou a bezobsažnou. „Zachování německví“ údajně požadovalo podřízení hospodářského života vedle ekonomickým účelům hlavně účelu nacionálnímu. Zajištění a rozšíření tak měl být „hospodářský životní prostor“ národa, jeho složky půda, pracovní trh a odbytiště. Cestou rozumného regionalismu se usilovalo docílit vyrovnané platební bilance.⁸¹⁸

Němečtí velkopodnikatelé v českých zemích v první řadě sledovali svůj podnikatelský zájem a setrvali na nacionálně neutrální půdě.⁸¹⁹ Naproti tomu provozovatelé středního a drobného podnikání, sociálně spadající do střední třídy, usilovali své leckdy stagnující či upadající podniky vzpružit právě zdůrazňováním nacionálních hledisek. Zabezpečena by tak byla nacionální klientela a snad i odbyt. Fakt převážně středostavovské základny spolkového členstva a inzerce středostavovských podnikatelů ve spolkovém či jiném nacionálním tisku ukazuje na to, že podle pravidel nacionální hry, určených spolkovými strategiemi, hráli ti, kteří mohli ze hry profitovat. Struktury spolků tímto spoluutvářely vlastní hřiště, které vedle nacionálně agitačního významu prospívalo zájmům a existenčním potřebám „člověka ekonomického“.

5. 1. Principy utváření „sudetoněmeckého hospodářství“

Podle definice pojmu ekonomika by v letech 1918–1938 na území ČSR nemohlo existovat vícero ekonomik.⁸²⁰ A přesto současníci uvažovali v pojmech, které odrážely „existenci“ českého a německého hospodářství a na udržení jejich svébytnosti a posílení se vyvíjely nemalé aktivity nejrůznější povahy, doprovázené formulováním teoretického konceptu.

Nadřazeným cílem spolkového hospodářského úsilí bylo formování „sudetoněmeckého hospodářství“ jako jedné z komponent procesu utváření a zdomácnění konstruktů „sudetoněmecké identity“. Vyčleňování z celku čs. ekonomiky se odvíjelo podle zásad hospodářského nacionalismu.⁸²¹ Doprovázela ho čilá agitace za vyspělost „sudetoněmeckých hospodářských odvětví“, pro která bylo údajně nezbytné vytvořit samostatnou „sudetoněmeckou ekonomiku“. Spolky přicházely s ideou existence „sudetoněmeckého národního tělesa“ a s požadavkem

⁸¹⁷ Tamtéž.

⁸¹⁸ Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, s. 135.

⁸¹⁹ Srov. Boyer, Christoph, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938)*, München 1999; též, *Organizace průmyslu a národnost. Konflikt a spolupráce mezi Čechy a Němci v průmyslových svazech první republiky*, in: *Konkurence i partnerství*, s. 195–211.

⁸²⁰ Ekonomika či hospodářství státu představuje souhrnné hospodaření a ekonomickou činnost na území toho kterého státu. Samuelson, A. Paul, Nordhaus, D. William, *Ekonomie*, Praha 1995, s. 4–5, 11.

⁸²¹ Srov. *Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (eds.), Praha 2011.

vybudovat pro něj vlastní hospodářství.⁸²² Vycházelo se z předpokladu, že fungování každé „národní jednotky“ je spojeno s vlastním hospodářstvím.⁸²³ Emil Lehmann požaduje širokou osvětu a vzdělání, které by zajistily základ výstavby hospodářství dle nacionálních hledisek. Za nutné podmínky označil zřeknutí se zásad liberálního kapitalismu a nastolení stavovské struktury ekonomiky.⁸²⁴

K šíření a uplatnění nového hospodářského myšlení bylo na základě usnesení valné hromady v Chebu (1935) založeno národohospodářské oddělení BdD v čele s Emilem Breuerem.⁸²⁵ Jedinec měl národnímu hospodářství sloužit z aspektu upřednostňování obecného blaha před vlastním prospěchem, což byl postulát německé národní ekonomiky již z 19. století. Praktické kroky postupného vydělování „sudetoněmeckého hospodářství“ začalo oddělení systematicky provádět v druhé polovině 30. let.⁸²⁶

Za východisko k formování „sudetoněmecké ekonomiky“ se považovala půda a selský, popř. zemědělský stav, označovaný za německý „původní stav“ (*Urstand*). Původ německého národa se spatřoval v germánském prasedlákovi. K jeho podstatě vyjádřené sepětím s půdou, se měl německý národ opětně navrátit. Sedláci a venkov se ztotožňovali s „pramenem nacionální síly“, „kořenem nacionální podstaty“ a „zdrojem nacionální obnovy“. Jejich zánik či jen ohrožení údajně znamenaly oslabení a záhuby německého národa. Z toho vyplývaly apely k „záchraně venkova“ a preferování zemědělství v hospodářských programech *völkisch* či velkoněmecky, nacionálně orientovaných politických stran a návazných organizací.⁸²⁷

Smysl „sudetoněmeckého hospodářství“ byl určován zásadami „národnostního boje“ Čechů a Němců a ustupoval tak podstatě ekonomických cílů: „Sudetoněmecké hospodářské těleso se musí rozčlenit tak, aby bylo schopné postavit se *völkisch* protivníkovi jak svým významem a tak i efektem.“⁸²⁸ Tento záměr pronesl funkcionář BdDS Hubert Preibsch na valné hromadě BdDiB v roce 1933. Současně uvedl další cíle *völkisch* koncipovaného hospodářství: udržení a posílení zemědělců jako „nejzdatnějšího obrozujícího pramene národa“, výstavba vlastního vnitřního trhu na principu hospodářského nacionalismu, vymezení se vůči producentům ostatních

⁸²² Auf dem Wege zum Bund der Deutschen – Wirtschaftsberatung, Der Bund, 1933, s. 367.

⁸²³ Schlesinger, Walther, Vom Schutzverein zum „Bund der Deutschen“, s. 163.

⁸²⁴ Lehmann, Emil, Volksbildung und Volkskultur, s. 19.

⁸²⁵ Breuer, Emil, Aufgaben des Bundes der Deutschen in der Volkswirtschaft, s. 27; srov. příloha č. 87.

⁸²⁶ Vypracovávalo např. statistiky výroby, spotřeby a obrátů hospodářských podniků v ČSR. Zpráva zemského prezidenta o činnosti BdD, 7. 3. 1938, NA Praha, PMV 225-994-1; zápisy z porad vedoucích funkcionářů BdD a SdP o úkolech sudetoněmecké hospodářské komory, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, k. č. 1, inv. č. 3.

⁸²⁷ „Vesnice je pramen života každého národa.“ (*„Das Dorf ist der Lebensquell jedes Volkes.“*) Breuer, Emil, An der Wende – am Scheidewege, SM, 1937, s. 2; Raschka, Rudolf, Bodenschutz, Der Bund, 1933, s. 477.

⁸²⁸ „Die Geltungsschaft eines wohlausgegliederten sudetendeutschen Wirtschaftskörpers muß erreicht werden, die dem völkischen Gegner mit Gewicht und mit Erfolg entgegenreten kann.“ Auf dem Wege zum Bund der Deutschen – Wirtschaftsberatung, s. 367.

národů,⁸²⁹ pro export vyrábět vysoce kvalitní a specializované zboží, vyhnout se zakládání mamutích podniků a jejich propojování, podpora středního stavu v živnosti, řemesle a obchodu, oživení velkých měst výstavbou zahradních a předměstských osad, poskytnout zemědělskému dorostu na venkově existenční zázemí výstavbou zemědělských a zahradních osad, zajistit jednotné vzdělání a „výchovu“ vedoucích pracovníků, veškerá školení a výchovu koncipovat s cílem stimulovat vůli k samosprávě, provést příslušné změny v exekutivě aj.⁸³⁰ Úkol svazů Preibsch shledával v rozpoutání agitace za výše uvedené požadavky, pro které se měly získat hospodářské organizace. Ty pak měly vykonávat to, k čemu nedostačovala ekonomická síla spolků.

Koncepce „správně fungujícího hospodářství“ stavěla na zásadách hospodářského nacionalismu. Tato zřetelně vypjatá forma nacionální identifikace byla charakteristická pro veškerou hospodářsky zabarvenou činnost svazů, resp. BdD. Zásady odporovaly principům liberální ekonomiky, řídící se úsilím „maximálního užitku za minimální cenu“. Jako ideový komplex nesourodých představ a hospodářská praxe byl reprezentován heslem „*Jeder zu den Seinen!*“ – „Svůj k svému!“, komplementován dalšími v dílčích segmentech hospodářství („Německé peníze do německé správy!“, „Němec nakupuje u Němců!“).⁸³¹ Svazy jako celek hospodářský nacionalismus výrazně profilely, byly jeho nástrojem a aktivním činitelem. Významná úloha jim přináležela v jeho agitaci a snaze jej uplatnit v každodenním životě. Hospodaření ve vlastních podnicích a způsob jejich ekonomického chování prezentován německé veřejnosti jí šly příkladným vzorem.

Svazy sehrávaly podstatnou roli v tzv. konzumním hospodářském nacionalismu, kdy hospodářskou spotřebu obyvatelstva dirigoval princip: „Němec nakupuje u Němců!“ a „Původ zboží kráčí před lácí!“.⁸³² Nacionální agitace apelovala na „povinnost“ každého Němce, aby kupoval německé výrobky, i když byly dražší než „jinonárodních výrobců“, jak např. uvedl v jedné ze svých prací „putující učitel“ BdDiB Franz Jesser (1913): „[...] každý Němec kupuje jen německé výrobky, i když jsou dražší.“⁸³³ Více než o dvacet let později se na čtenáře spolkových časopisů apelovalo stejně tak: „Při nákupu se musí zohledňovat původ zboží a dopad ceny na

⁸²⁹ „Ve vlastním národním tělese nesmí být zakoupeno od cizího nic, co je schopno dodat samo.“ („*Es darf im eigenen Volkskörper nichts vom fremden gekauft werden, was der eigene Volkskörper zu liefern in der Lage ist.*“ Tamtéž.

⁸³⁰ Tamtéž.

⁸³¹ „*Deutsches Geld in deutsche Verwaltung!*“; „*Deutsche kauft bei Deutschen!*“ Srov. příloha č. 83–86, 88–89.

⁸³² „*Herkunft der Ware geht vor Billigkeit!*“

⁸³³ „[...] *daß jeder einzelne Deutsche nur deutsche Erzeugnisse kaufe, auch wenn sie teurer sind.*“ Jesser, Franz, Das Wesen des nationalen Kampfes, s. 19.

domácí dělnictvo.⁸³⁴ Populární byly „výchovné“ články, mající většinou formu dialogu mezi prodávajícím a kupujícím, anebo podrobné instruktaže, jak se chovat v určitých hospodářských situacích. Prognosticky byly doplněny „šokujícími“ číselnými údaji ztrát „sudetoněmeckého hospodářství“, pokud by se pokyny byly nedodržovaly. Svůj odraz měl hospodářský nacionalismus v zaměstnavatelských vztazích, kdy němečtí zaměstnavatelé měli přijímat pouze Němce.⁸³⁵ V duchu otevřené, důvěru vzbuzující komunikace se koncipovaly letáky propagující hospodářské instituce, které BdDiB založil nebo podporoval. Např. KdD: „Každý myslící Němec si musí v tomto hospodářsky těžkém období položit následující otázky: 1. Co činím s mými penězi? Odpověď: Jako Němec je uložím do německého peněžního ústavu. 2. Máme takový peněžní ústav? Odpověď: Ano, *Kreditanstalt der Deutschen* [...]“, závěr letáku tradičně apeloval na jedincovu zodpovědnost za budoucí vývoj Němců: „Pokud tedy nachceš, aby úpadek německé politiky pokračoval hospodářským úpadkem, který by byl ještě tvrdší a ze kterého by bylo sotva východiska, musíš Ty pomoci tisíce potůčků německé síly soustředit do jednoho velkého toku, Ty a každý jiný! Pro nás Němce v tomto státě platí jen jedno heslo: německé peníze náleží do německé správy!“⁸³⁶

Aplikace hospodářského nacionalismu spolky neměla vyjadřovat pouze „nacionální stanovisko“. Byl uplatňován zcela z praktických důvodů – ve prospěch spolkového podnikání, za účelem zvýšení vlastních příjmů. Spolky disponovaly buď vlastní výrobou rozmanitého zboží, nebo na základě smluv s podniky prodávaly jejich výrobky pod spolkovou značkou (periodika, zpěvníky, sbírky povídek, básní, pohádek, svíčky, nádobí, papírenské zboží, krém na boty, mýdlo, zápalky, cigaretové špice a dutinky aj.). Vlastnily i různá zařízení (tiskárny, knihkupectví, lázně, hostince, horské chaty a boudy, zemědělské statky aj.), která zapojovaly do nacionální propagandy.

Specifické ekonomické jednání nutně spolky vedlo k organizaci hospodářského a sociálního bojkotu, který reprezentuje nástroj hospodářského nacionalismu. Bojkot se obracel nejen proti neněmeckému obyvatelstvu, ale i proti těm Němcům, kteří jednali v rozporu

⁸³⁴ „Beim Einkauf ist die Herkunft der Ware und die Auswirkung des Preises auf die heimische Arbeiterschaft zu berücksichtigen.“ Die wirtschaftliche Bedeutung der Hausfrau (Schluß), SM, 1937, s. 624.

⁸³⁵ Jesser, Franz, Das Wesen des nationalen Kampfes, s. 19.

⁸³⁶ „Jeder denkende Deutsche muß sich in dieser wirtschaftliche schwerer Zeit folgende Fragen vorlegen: 1. Was tue ich mit meinem Bargelde? Antwort: Ich lege es als Deutscher in eine deutsche Geldanstalt. 2. Haben wir eine solche Anstalt? Antwort: Ja, die Kreditanstalt der Deutschen, die folgende Aufschwung zu verzeihen hat [...] „Willst du daher, daß dem Zusammenbruch der deutschen Politik nicht auch noch ein wirtschaftlicher Zusammenbruch folge, der noch härter und aus dem es schwerlich ein Wiederauffrffen gäbe, so mußt Du helfen die tausend Bächlein deutscher Kraft in einem großen Strom zu sammeln, Du und jede andere! Für uns Deutsche in diesem Staate gilt es nur eine Losung: „Deutsches Geld gehört in deutsche Verwaltung!“ Leták: Was tue ich mit meinem Geld? [1922], SOKA Jablonec nad Nisou, Svaz Němců v Čechách – MO Lučany nad Nisou, NAD 0562.

s „nacionálním záměrem“.⁸³⁷ Postihl především sféru obchodního a živnostenského podnikání a oblast zprostředkování zaměstnání. Na své intenzitě a agresivnosti nabýval v souvislosti s průnikem SdP do spolků. Ve smíšených regionech se tak hospodářský nacionalismus stával spolu se spolky jako s jeho předním propagátorem, iniciátorem a organizátorem jedním z nástrojů SdP k získání politické moci. Vytrácel se tak nejen jeho původní obsah, ale i vlastní funkce spolků.

Nacionální stereotypy chování se projevovaly při spolkových veřejných akcích, zvláště při výročních sjezdech a hospodářských výstavách.⁸³⁸ Uplatňování hospodářského nacionalismu je patrné z korespondence BdDiB s německými firmami (sirkárna *Schnell&Neffe*) při přípravách hospodářské výstavy *Böhmerwald-Heimatschau Ausstellung für Gewerbe und Handel, Industrie, Landwirtschaft und Kultur in Südböhmen* v Českém Krumlově/Krummau (2.–16. červenec 1933). Přípravný výbor spolku zde vyjádřil svůj zájem na propagaci německého zboží a směr svého snažení: „Vaše návrhy propagace německých výrobků nás velice zaujaly, neboť náš záměr jde tímto směrem a nebude prezentován jen jako názor, nýbrž bude uveden do praxe.“⁸³⁹

Z interních pracovních zpráv BdDiB je patrný záměr vytlačit české firmy a jejich výrobky z „německého trhu“ v ČSR. Návod byl rovněž přiložen: vedení spolku po župách požadovalo přesně zmapovat produkci německého zboží a výrobky, které se musely v daném regionu dovážet, spolu s nacionálním určením výrobců. Župy si seznamy vyměňovaly a intervencí měly zajistit

⁸³⁷ V období monarchie tento požadavek formuloval poslanec vídeňské říšské rady Karl Türk (1840–1908): „Tento přísný, spartánskou tvrdošíjností prováděný bojkot se také musí namířit proti vlastním nacionálním soukmenovcům, kteří neplní své německo-národní povinnosti. Němečtí rodiče, kteří posílají své děti do slovanských škol, němečtí kapitalisté a výrobci, kteří přímo či nepřímo pomáhají Slovanstvu, ať už tak činí ze ziskuchtivosti nebo z nacionální lhostejnosti, musejí být prohlášeni za nezpůsobilé k získání jakéhokoli čestného místa, které propůjčuje národ – musejí být prohlášeni a musí se s nimi jednat jako s národními odpadlíky.“ („Dieser strenge, mit spartanischer Unbeugsamkeit durchzuführende Boykott mußte sich auch gegen die eigenen Volksgenossen richten, welche ihre deutschvolklichen Pflichten nicht erfüllen. Deutsche Eltern, die ihre Kinder in slawische Schulen schicken, deutsche Kapitalisten und Fabrikanten, die dem Slawentume mittel- oder unmittelbar, sei es aus Gewinnsucht oder auch nur aus nationaler Gleichgültigkeit oder Geschlechtslosigkeit Vorschub leisten, müßten als unfähig erklärt werden, irgend eine vom Volke zu vergebende Ehrenstelle zu erlangen- sie müßten als Volks-Abtrünnige erklärt und behandelt werden.“) Türk, Carl, Böhmen, Mähren und Schlesien, München 1898, s. 82–83.

⁸³⁸ Např. při příležitosti slavnosti DKV v Nedaříži/Nedař (okr. Semily/Bzk. Semil) v červenci 1937 se čeští živnostníci dotazovali, zda by na slavnost mohli dodat své zboží. DKV české živnostníky odmítl s poukazem na to, že směl odebírat zboží pouze od německých živnostníků. (Zpráva Presidia zemského úřadu Praha, 23. 6. 1937, vypracovaná na základě informací Okresního úřadu Nová Paka ze 17. 6. 1937, NA Praha, PMV 225-1018-2.); Podle zpráv německého důvěrníka Policejního komisařství v Ústí nad Labem/Aussig, BdDiB při přípravách výročního ústeckého sjezdu (1932) vyzýval k bojkotu české a státní autobusové dopravy. Jeden z pokynů byl, aby všechny odbočky BdDiB, rovněž tak jako všechny *völkisch* spolky pro své zájezdy využívaly jen čistě německé autobusové podniky a za žádných okolností nevyužívaly českých nebo vůbec státních dopravců. V roce 1932 mělo toto platit zvláště pro BdD-slavnost v Ústí nad Labem a pro turnerskou slavnost v Kadani. Zpráva Presidia zemského úřadu Praha, 18. 6. 1932, vypracovaná na základě informací německého důvěrníka Policejního komisařství v Ústí nad Labem, NA Praha, PMV 225-709-6.

⁸³⁹ „Ihre weiteren Ausführungen über die Propagierung deutscher Erzeugnisse finden unser besonderes Interesse, denn unsere Absichten laufen genau in dieser Richtung und werden nicht nur als Ansicht vertreten sondern auch in die Praxis umgesetzt.“ Dopis BdDiB sirkárně Schnell&Neffe, B. Krummau, 28. 4. 1933, SOA Třeboň, Böhmerwaldgau des Bundes der Deutschen in Böhmen, karton č. 2.

pouze německé dodavatele. Tuto praxi zahájily Chebská a Pošumavská župa BdDiB v letech 1932–1933: „Povede-li se provést tento plán, bude možné vytlačit spoustu českých výrobců z německého trhu.“⁸⁴⁰

Regionální specifika a hospodářské poměry ovlivňovaly charakter hospodářsko-podpůrných aktivit.⁸⁴¹ Vůdčí myšlenkou bylo posílení regionu a jeho německých obyvatel. Texty na letácích byly koncipovány v duchu: „Ochrana německé půdě, ochrana německému pracovnímu místu, ochrana německému dorostu, ochrana německé kultuře.“⁸⁴² Z agitace je zjevné striktní nacionální hledisko, které prostupovalo veškerou činností. Nešlo o hospodářský rozvoj a posílení oblasti jako celku, ale pouze o hospodářské posílení tamních Němců, zpravidla na úkor přítomného jinonárodního elementu.

Spolky za účelem efektivní hospodářsko-podpůrné akce mapovaly celkové hospodářské poměry svých regionů a jejich obcí. Zjišťovaly ekonomické a sociální přednosti, potřeby a nedostatky obyvatel, zvláště zemědělců, živnostníků a dělníků domácí výroby, včetně jejich počtu a rozmístění. Na základě „ekonomické analýzy“ připravovaly praktické kroky.⁸⁴³ K jejich realizaci se zřizovaly speciální hospodářské výbory a jejich jednotlivé podvýbory (podvýbor pro

⁸⁴⁰ „Gelingt es diesen Austauschplan durchzuführen, wird es möglich sein die vielen tschechischen Fabrikante vom deutschen Markt zu verdrängen.“ Tätigkeitsbericht des Böhmerwaldgauen des Bundes der Deutschen in Böhmen 1932-1933, s. 1, SOA Třeboň, Böhmerwaldgau des Bundes der Deutschen in Böhmen.

⁸⁴¹ BdDS se zaměřoval na jihomoravské zemědělství. Značnou část prostředků vydával na nákup moderních zemědělských strojů a nářadí, které odbočky zapůjčovaly svým členům. V roce 1934 disponoval ve více než dvaceti obcích zemědělskými stroji a lesními, popř. vinařskými školkami v celkové hodnotě více než jeden milion korun. (Leták: „Von 1924 bis 1934“, BayHStA München, FISg 391 – Bund der Deutschen.) Tradičním jeho zájmem bylo vinařství. Před první světovou válkou spolupracoval se spolkem na podporu vinařství *Verein zum Schutze des österreichischen Weinbaues*. K roku 1903 je doložena zpráva o zakládání vinařských školek a distribuční funkci při odbytu vína ve spolupráci se sesterskou organizací *Nordmark* a jejím nástupcem BdDSch. (Korespondence mezi vedením BdDS a BdDSch, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3.) BdDO se ve východních Čechách specializoval na rozvoj ovocnářství a včelařství. Živnostenské oddělení *Deutscher Böhmerwaldbund* se věnovalo ovocnářství, košíkářství a hrnčířství. Spolek poskytoval pracovní nářadí, předváděl vzorovou výrobu aj. (Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 59.) *Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel* před první světovou válkou v otázce zemědělství, zejména ovocnářství, spolupracoval s *Landeskulturrat für Böhmen*, popř. *Mähren* (Zemská zemědělská rada v Čechách, popř. na Moravě). Původní plán vysazení 10 000 stromků za deset let byl překročen již za tři roky počtem 13 000. Subvence vedle zemědělských rad poskytla brněnská zemědělská společnost se specializací na ovocnářství, vinařství a sadovnictví *Deutsche Landes-Obst-, Wein- und Gartengesellschaft in Brünn*. Na venkově spolek podporoval pěstování proutí, košíkářství a včelařství. Na podporu chovu drobného zvířectva z vlastních prostředků zřídil 11 statnic pro chov hus a jiné drůbeže včetně koz. Die Aktion zur Hebung der Landwirtschaft auf unserer Sprachinsel, Jahresbericht des Bundes der Deutschen der Iglauer Sprachinsel, Iglau 1907, s. 114–115, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, R 57 neu, 1144-28 – Mittelstelle für Familienforschung für die Iglauer Sprachinsel, Iglau.

⁸⁴² „Schutz dem deutschen Boden, Schutz dem deutschen Arbeitsplatz, Schutz dem deutschen Nachwuchs, Schutz der deutschen Kultur.“ Leták: „Von 1924 bis 1934“, BayHStA München, FISg 391 – Bund der Deutschen.

⁸⁴³ Zpráva o cestě po obcích okresu Slavonice a charakteru jednotlivých obcí, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 1, inv. č. 27; Zpráva okresní hospodářské hlídky za rok 1937/38, tamtéž, karton č. 1, inv. č. 29.

ochranu půdy, zemědělský podvýbor,⁸⁴⁴ živnostenský podvýbor, podvýbor pro osídlování a dopravu, pro právní ochranu aj.).⁸⁴⁵ Hospodářský výbor se věnoval bezplatnému zprostředkování prodeje a pronájmů nemovitostí, obchodů, živností, výrobě a distribuci spolkových výrobků.

Hospodářskou osvětu a agitaci v každém spolkovém okrese řídily hospodářské poradny. Přednášky na nejrůznější témata seznamovaly posluchače s inovačními jevy v hospodářských odvětvích, s novými rostlinnými odrůdami a druhy hospodářských zvířat. Osvětovou, hospodářskou a nacionálně propagační roli sehrávaly specializované zemědělské výstavy, výstavy domácí výroby a vánoční trhy. Pokládaly se za výraz spojení „ohrožených“ německých živnostníků a spotřebitelů a za „hmatatelný projev pomoci soukmenovce soukmenovci“, tj. za projev „nacionální svépomoci“.⁸⁴⁶

Se vznikem BdD došlo k dalekosáhlé reorganizaci hospodářsko-podpůrného působení, které se napříště začalo nazývat „národním hospodářstvím“ (*Volkswirtschaft*). Činnost se zintenzivňovala, mohutněla a zdokonalovala. Plně se postavila na nacionálně socialistickou zásadu upřednostňování obecného blaha před vlastním prospěchem. Organizační centrum, národohospodářské oddělení, sídlilo v Liberci.⁸⁴⁷ Rozsáhlá výstavba měla vytvořit „hospodářský životní prostor“, tj. cestou přijatelného regionalismu udržet a rozšířit majetek, půdu, pracovní místa a odbyt výrobků a dosáhnout vyrovnané nebo aktivní národní (ve smyslu sudetoněmecké) bilance.⁸⁴⁸ Jesserovy nacionálně politické směrnice k reorganizaci německé nacionální „obránné“ práce z první poloviny 30. let vytyčují tři stěžejní hospodářské okruhy: I. nacionální organizace pracovního trhu, II. nacionální organizace německého kapitálu a III. ochrana půdy. I. nacionální organizace pracovního trhu souvisela s vybudováním husté sítě spolkových pracovních zprostředkovatelen;⁸⁴⁹ II. německý kapitál se měl postavit plně do služby národa a výrazně podpořit zemědělský sektor. Finanční instituce měly přísně zohledňovat nacionální hlediska při poskytování svých služeb, aby nedošlo k poškození „národního tělesa“; III. dosavadní zemědělská

⁸⁴⁴ Zemědělský podvýbor vznikl za účelem zprostředkování obchodních kontaktů mezi drobnými živnostníky a zemědělci. Podvýbor BdDiB v roce 1916 podpořil zemědělce, začínající podnikatele a zadlužené členy rolníky částkou 20 807 K. Der Bund im Jahre 1916, Bundeskalender für das Jahr 1918, Prag 1917, s. 206–207.

⁸⁴⁵ Podvýbory pro osídlování a dopravu, právní ochranu a živnostenský podvýbor zprostředkovávaly půjčky u peněžních ústavů, finanční podpory na zachování majetků a živností, usídlení řemeslníků, živnostníků apod. BdDiB v tomto směru za rok 1916 vydal 26 863,44 K. Tamtéž.

⁸⁴⁶ Schlesinger, Walther, Volksbildungsarbeit im „Bunde der Deutschen in Böhmen“, Teplitz-Schönau [neuv.], s. 22.

⁸⁴⁷ Die sudetendeutsche Landschaft. Bund der Deutschen – Arbeitsgebiet Volkswirtschaft. Schriftenreihe A, Heft 2, Teplitz-Schönau, Leipzig 1938, s. 194.

⁸⁴⁸ Hocke, Bruno, Volkswirtschaft, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 12.

⁸⁴⁹ Dosavadní okresní zprostředkovatelny se měly doplnit o strukturu místních pracovišť. BdD měl zamezit dalšímu „úniku obyvatelstva“ nejen z venkova, ale i z živnostenské sféry. Umožnit mu to měla poradenská služba mládeži při volbě povolání, všestranná podpora živnostníkům a učňům.

základna měla být rozšířena; průmyslový dělník, zaměstnanec a živnostník měli být spojeni s půdou.⁸⁵⁰

V praxi se Jesserův návrh uplatnil poměrně rychle. BdD začal přesně evidovat počet svých členů a jejich povolání, vypracovávat přehledy o stavu pracovního trhu, zaznamenávat veškerý „ohrožený“ majetek a eventuální kupce. Usiloval o veškerou kontrolu pohybu majetku v německých sídelních oblastech českých zemí. Každá změna držby majetku měla proběhnout za jeho asistence.⁸⁵¹ Zvýšená pozornost se nově věnovala sociálně právním otázkám živnostníků. Zprostředkovatelný začaly nově poskytovat poradenské služby (při volbě povolání, vedení podniků, právní a daňové poradenství).⁸⁵² Reorganizace měla vytvořit nová pracovní místa (pracovní tábory, pěstování léčivých bylin a zeleniny, chov drůbeže, vybudovat nová zařízení pro letní pobyty k podpoře turismu) a zajistit vyšší odbyt spolkových artiklů a domácí výroby.

Organizační a ideovou přestavbu hospodářské činnosti doprovázely zásahy Henleinovy SdP. Odborní „politicky spolehliví“ dohlázeatelé jednotlivých hospodářských odvětví byli dosazeni na všechny organizační stupně svazu.⁸⁵³ Ten byl pověřen vybudováním „Sudetoněmecké pracovní komory pro národní hospodářství“ (*Sudetendeutsche Arbeitskammer für Volkswirtschaft*).⁸⁵⁴ Komora reprezentovala organický princip v ekonomice: „Komora musí šířit organickou koncepci hospodářství; musí zakročit proti bezohlednému boji všech proti všem [...]“.⁸⁵⁵ Na otázku komory prameny poukazují jako na věc bytí a nebytí BdD v „novém sudetoněmecku“. Co nejrychlejší její zřízení byla pro svaz údajně „otázka cti a jeho existence“.⁸⁵⁶ Měl zmobilizovat všechny německé hospodářské organizace pro myšlenku nezbytnosti komory a zajistit její finanční zázemí. Agitace v její prospěch se nesla v pojmech boje, práce a oběti: „Kdo chce žít, musí chtít bojovat, musí být s to oběti! Pracovní komora pro národní hospodářství *Bund der Deutschen* se stane důstojným místem boje, práce a oběti.“⁸⁵⁷ Teplické ústředí však v této věci konstatovalo blíže nespecifikovaný velký nezdar.⁸⁵⁸ Spolkový neúspěch svědčí o tom, že BdD nebyl schopen

⁸⁵⁰ Vom Schutzarbeit zum „Bund der Deutschen“, s. 161.

⁸⁵¹ Die sudetendeutsche Landschaft, s. 196.

⁸⁵² Lorenz, Alfred, Vermöge und Mittel zur Bundesarbeit, s. 90; Breuer, Emil, Wirtschaftliche Schutzarbeit, Bundesdienst, 1938, 7, s. 37.

⁸⁵³ Friedrich, Albin, Der Bund der Deutschen i. J. 1936, s. 16.

⁸⁵⁴ Zápisy z porad vedoucích funkcionářů BdD a SdP o úkolech sudetoněmecké hospodářské komory, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 3.

⁸⁵⁵ „Sie [komora, pozn. a.] hat die organische Wirtschaftsauffassung zu verbreiten; sie hat gegen den rücksichtslosen Kampf aller gegen alle vorzugehen [...]“ Breuer, Emil, Die Sudetendeutsche Arbeitskammer für Volkswirtschaft, SM, 1935, s. 456.

⁸⁵⁶ Tamtéž.

⁸⁵⁷ „Wer leben will, muß kämpfen wollen, muß opfern können! Die Arbeitskammer für Volkswirtschaft des Bundes der Deutschen soll eine würdige Kampf-, Arbeits- und Opferstätte werden.“ Tamtéž, s. 458.

⁸⁵⁸ Zápisy z porad vedoucích funkcionářů BdD a SdP o úkolech sudetoněmecké hospodářské komory, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 3.

překročit hranice drobné nacionální hospodářsko-podpůrné práce a zásadně zasáhnout do celkového vývoje „sudetoněmeckého hospodářství“, potažmo celorepublikového. Na druhou stranu by se neměla přehlížet skutečnost, že SdP si k realizaci ústřední hospodářské instituce vybrala právě BdD.

Slova funkcionáře Emila Breuera: „Zdravý, silný národ je myslitelný jen tehdy, pokud jeho základem je etická hospodářská organizace“,⁸⁵⁹ postihují jednu ze zásad nacionálně koncipované hospodářské struktury v pojetí „*völkisch* hnutí“, za kterou se považoval princip družstevnictví. Obecné definice pokládají družstevnictví za souhrn ekonomických i mimoekonomických aktivit uskutečňovaných organizacemi, v nichž se dobrovolně sdružují občané s cílem dosáhnout společnou činností a společnými prostředky rozvoje organizace, a tím vlastního hmotného prospěchu. Družstvo se definuje jako specifická forma svépomocného podnikání soukromých vlastníků a jako subjekt, který vyvíjí činnost na nevýdělečném základě převážně pro své členy.⁸⁶⁰

Průkopníci družstevního hnutí se nechali vést ideou zajistit hospodářský rozvoj a začlenit do ekonomiky marginalizací ohrožené zemědělské a živnostenské malovýrobce. Prostředkem jim bylo svázání kupní síly a tržního potenciálu, spolu s koordinací hospodářských aktivit. Proces nacionalizace Předlitavska druhé poloviny 19. století však zatlačil do pozadí původní praxi zřizování družstev, která vznikala na bázi určité sociální skupiny. Téměř bez výjimky se družstva konstitovala na nacionálním principu. Ztělesňovala úsilí po nacionálně politické autonomii a ekonomické soběstačnosti.⁸⁶¹ Skutečnost, že vedení družstev byla do značné míry totožná s lidry nacionálních hnutí a jejich spolkových i stranických organizačních složek, potvrzuje vzájemnou provázanost nacionálních struktur. Tvůrci nacionálních programů v družstevním hnutí rozpoznali jeho enormní potenciál.⁸⁶²

Družstevní hospodářské organizace posloužily emancipaci národnostních menšin a stejně tak mocensky privilegovaným národům v udržení jejich pozic, tj. k nacionální „obraně“ vůči emancipujícím se národům. Družstva se tedy podřizovala jednotlivým „nacionálním zájmům“,

⁸⁵⁹ „Eine gesunde, kräftige Nation ist nur denkbar, wenn ihr eine sittliche Wirtschaftsorganisation zugrunde liegt“ Breuer, Emil, Genossenschaft, Stand und Volk, Im neuen Geist zu neuem Werk!, s. 15.

⁸⁶⁰ Geršlová, Jana; Sekanina, Milan, Lexikon našich hospodářských dějin. 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech, Praha 2003, s. 88; Družstva vznikala od poloviny 19. století nejprve v západní Evropě. Prvním družstvem na světě se označuje *Rochdale Society of Equitable Pioneers* v anglickém městě Rochdale, které založilo 28 textilních dělníků v roce 1844. Za otce družstevního hnutí se považují Hermann Schulze-Delitzsch (1808–1883) a Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818–1888). Hnutí usilovalo o zlepšení životních podmínek společenských vrstev, které občanská transformace 19. století znevýhodňovala a ve svém důsledku poškozovala. Lorenz, Torsten, Genossenschaft im Nationalitätenkampf, in: Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie, s. 123.

⁸⁶¹ Lorenz, Torsten, c. d., s. 125.

⁸⁶² Srov. Balcarová, Jitka, Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů, s. 191–226; Kubů, Eduard, Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945, s. 3–29.

a to i po roce 1918. Pro menšiny v nově konstituovaných státech po první světové válce se stala organizační oporou a instrumentem ve střetech s většinovým národem.⁸⁶³

Svazy Němců při prosazování družstevních forem opět pracovaly s motivy „pocitu ohrožení“, „nebezpečí zániku národa“, „nutností ochrany na svépomocném základě“, s funkcí podpořit vizi autarkního „sudetoněmeckého hospodářství“. Družstvo považovaly za nezbytnost nacionálně definované ekonomiky a za projev „nacionální svépomoci“.

Zvolení družstevní formy pro nacionální hospodářské organizace nebylo tedy ani tolik vedeno názorem o hospodářské funkčnosti družstev, jako spíše přesvědčením, že je vhodným a účinným prostředkem v nacionálních sporech. Její charakter neumožňoval do družstevních struktur vstup jinonárodního elementu bez souhlasu vedení. To, že „družstvo“ bylo jakýmsi zakrývacím manévrem jeho vlastní nacionální podstaty, vystihují např. zprávy německého ministerstva zahraničí o hospodářských organizacích čs. Němců. K družstevní formě organizací *Heimatschollen*⁸⁶⁴ tu stojí: „Tato forma musí být zvolena jako kulisa, protože jinak bude zprostředkovatelům zaměstnání, kterými jsou nejčastěji Češi, dána možnost zákonně zasáhnout proti *Heimatschollen*.“⁸⁶⁵ Družstevní forma se při zakládání nacionálních podniků stala formou preferovanou, u hospodářských organizací zřizovaných svazy zaujímal pozici superiorní.

Tvrzení Emila Breuera: „původní forma družstva je tak stará jako kulturní člověk“,⁸⁶⁶ vyjadřuje v německém prostředí obecně tradovaný názor, že idea družstevnictví byla vlastní pouze německému národu.⁸⁶⁷ Stavěla se do roviny s ideou „německého společenství“. Nacionální „obranná“ práce a její struktury se považovaly za projev německého „ducha družstevnictví“, neboť fungovaly na shodných základech jako družstevní princip (svépomoc, zodpovědnost za sebe sama a organický princip struktury).⁸⁶⁸ Otto Wenzelides, předseda BdDSch a člen řady družstevních organizací v čs. Slezsku, pokládal družstvo za důležité zařízení, které hájilo „životní prostor Němců“.⁸⁶⁹ Prosazování družstevních forem bylo spojeno s kritikou kapitalismu jako produktu liberálního ducha 19. století. Hospodářská koncepce kapitalismu a družstevní duch se označovaly za dva vzájemně zápolící světy a za dva zásadně se lišící životní postoje. Kapitalismus údajně vytvořil skupinu spekulantů a obchodních zprostředkovatelů, kteří vydělávali na pasivní

⁸⁶³ Lorenz, Torsten, c. d., s. 126.

⁸⁶⁴ Srov. s výkladem níže.

⁸⁶⁵ „Diese Form muß als Kulisse gewählt werden, weil sonst den Berufsvermittlern, die meistens Tschechen sind, die Möglichkeit gegeben werde, ein gesetzliches Einschreiten gegen die Heimatschollen zu veranlassen.“ Vnitřní agenda Auswärtiges Amt, 23. 5. 1929, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 30501

⁸⁶⁶ „Die Urform der Genossenschaft ist so alt wie der Kulturmensch.“ Breuer, Emil, Genossenschaft, Stand und Volk, Im neuen Geist zu neuem Werk!, s. 10.

⁸⁶⁷ Na družstevních principech se údajně utvářela pradávna společenství vesničanů, pastevců, středověkých cechů, německá hanza a bez ideje družstevnictví by se neuskutečnila rozsáhlá východní kolonizace ve středověku. Tamtéž.

⁸⁶⁸ Wenzelides, Otto, Genossenschaft und Schutzarbeit, Bundeskalender 1935, Teplitz-Schönau [1934], s. 120.

⁸⁶⁹ Wenzelides, Otto, Das Wesen der Genossenschaft, Brünn 1933, s. 18.

činnosti transferu financí a zboží. Proti nim stál pracující člověk, který si pílí zajišťuje živobytí a budoucnost svých potomků. Roli „skutečně pracujícího člověka“, který je údajně schopen zachránit německý národ před jeho zkázou, získal německým sedlák: „Věříme v něj a v milostivý a tvrdý osud německého selského stavu!“⁸⁷⁰ Družstevnictví bylo ztělesňováno jako protiklad vůči akciovým a velkým nadnárodním společnostem a bankám, jakožto obrazu nežádoucího liberálního kapitalismu a židovské chtivosti.⁸⁷¹

Ekonomické výsledky či úspěšnost družstevních podniků zřizovaných na principu nacionální segregace byly limitovány právě tímto, v jejich působení zásadním východiskem. To, že nacionální cíle pro družstva představovaly nemalou překážku je obsaženo např. ve spise *Bodenschutz* z pera důvěrníka *Heimatschollen* v Německu školního rady Hardta: „Nacionální cíl klade *Heimatschollen* překážky, které soukromé subjekty nemají.“⁸⁷²

Swazy přikládaly určující význam zakládání družstevních nacionálně německých peněžních ústavů. Shledávaly v nich jeden z nosných pilířů zachování dosavadní „nacionální državy“ a prosperujícího národního hospodářství. K jejich zakládání je zmocňovaly stanovy.⁸⁷³ Nezbytnost ústavů lidového peněžnictví se zdůrazňovala v souvislosti se zamezením hospodářské závislosti na nacionálně českých peněžních ústavech.⁸⁷⁴

Zřizování úvěrních ústavů stavělo na přesvědčení o nutnosti „zabránit přechodu majetku do jinonárodního vlastnictví“ a na ideji, že udržení německé podstaty je v první řadě závislé na udržení pozemkového vlastnictví.⁸⁷⁵ Na této vlně založil BdDiB před první světovou válkou dva významné peněžní ústavy. Oba byly družstevními organizacemi a oba velice rozhodně hájily nacionální zájmy Němců. Byly jimi *Deutsche Volksbank für Böhmen* se sídlem v Litoměřicích a KdD⁸⁷⁶ se sídlem v Praze. První jmenovaný ústav byl založen v roce 1898 a představoval vůbec první aktivity BdDiB na poli zakládání nacionálních peněžních ústavů.⁸⁷⁷ Ačkoli se brzy vymanol

⁸⁷⁰ „Wir glauben an ihn und an das gnadenreiche und harte Schicksal des deutschen Bauerntums!“ Genossenschaftsgeist, Bundeskalender 1932, Troppau [1931], s. 114.

⁸⁷¹ Tamtéž, s. 113.

⁸⁷² „Das nationale Ziel legt den Heimatschollen Hemmungen auf, die die privaten Vermittler nicht haben.“ Spis „Bodenschutz“ školního rady Hardta, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 30501.

⁸⁷³ „Za účelem zvelebení národního hospodářství se mohou zakládat peněžní ústavy, převážně záložny, spořitelní spolky a v neposlední řadě i ústavy pojišťovnictví.“ Satzungen für die „Nordmark“, Troppau 1894, s. 1–2; srov. přílohy č. 53–61.

⁸⁷⁴ Die III. Hauptversammlung des Bundes der Deutschen Ostböhmens, Mittheilungen des Bundes der Deutschen Ostböhmens, 1896, 3, s. 2–3.

⁸⁷⁵ Deutsche Gesandtschaft Prag, 1. 4. 1928, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 30501; Jahresbericht des Bundes der Deutschen der Iglauer Sprachinsel, Iglau 1907, s. 117.

⁸⁷⁶ KdD činnost zahájila 16. 2. 1911. Kiesewetter, Anton, Das genossenschaftliche Geldwesen, Heimatruf. Volkstumsarbeit im Bundesgau Ostböhmen, Trautau 1934, s. 35–36.

⁸⁷⁷ Behm, Max-Richard, Die Kreditgenossenschaft als Typus der an Volk und Raum gebundenen Regionalbank. Dargestellt am Beispiel der Kreditanstalt der Deutschen, Amsterdam/Berlin/Wien 1943, s. 60.

z vlivu svých zřizovatelů a ve svých aktivitách se osamostatnil,⁸⁷⁸ hrdě se i nadále nazýval nejstarším peněžním ústavem „obránného“ spolku. Udržoval si tím zřejmě prestiž ve stále ostřejší se nacionálně vymezující společnosti před první světovou válkou. Jedním z jeho pádných hesel bylo: „Němečtí soukmenovci, sjednoťte německý kapitál!“.⁸⁷⁹ Bez zajímavosti není, že se *Deutsche Volksbank für Böhmen* stala vzorem pro zřízení *Südmärkische Volksbank und Genossenschaft für die Alpenländer*, která byla založena z iniciativy spolku *Südmark* v roce 1910, rovněž jako družstevní organizace.⁸⁸⁰

Druhá jmenovaná peněžní instituce KdD vznikla roku 1911 jako zemědělský a živnostenský úvěrní ústav Němců, který se postupně vyvinul v největší německý peněžní ústav na družstevním základě nejen v ČSR, ale i v celém středoevropském prostoru. KdD je dokladem toho, že družstevní podniky charakteristické svým úzce územně vymezeným operačním rádiem (lokální, regionální, sdružené v zemské a republikové svazy) jsou schopny pracovat na celostátní bázi dokonce i na státní hranici přesahující úrovni, jak ukázalo období po roce 1938, resp. 1939. Úspěšný rozvoj po první světové válce KdD zahájila pod heslem: „Německé peníze do německé správy!“.⁸⁸¹ Nazývala se „Spolkovou bankou“ (*Bundesbank*) a jako taková měla rozhodující slovo ve vedení BdDiB, popř. BdD.⁸⁸² Vymezovala se striktně nacionálně a antisemitsky, v čemž byla podporována trvalým stykem s říšskoněmeckými organizacemi. Špatná finanční bilance, způsobená mimo jiné úzkým nacionálním vymezením, si vyžadovala subvencování zvenčí. Pevněji se tak připoutala k říšskoněmeckému prostředí a stávala se poddajným článkem zahraniční intervenční politiky.⁸⁸³ Status „největší sudetoněmecká banka“ získala díky silicímu Henleinovu hnutí, které v ní našlo hlavní svůj peněžní ústav.⁸⁸⁴

⁸⁷⁸ Kubů, Eduard, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945*, s. 5.

⁸⁷⁹ „*Deutsche Volksgenossen, vereinigt das deutsche Kapital!*“ Anzeig, Leitmeritz, *Deutsche Volksbank für Böhmen*, *Bundeskalender für das gemeine Jahr 1915*, Prag 1915, s. 27.

⁸⁸⁰ Staudinger, Eduard G., *Die Südmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereines in der Steiermark bis 1914*, s. 149.

⁸⁸¹ Rumrich, Gustav, *Tätigkeits-Bericht 1920, Teplitz-Schönau 1921*, s. 5.

⁸⁸² Funkcionáři spolku zaujímal vedoucí pozice ve správních jednotkách ústavu. Např. ve dvanáctičlenné správní radě KdD byla pro ně vyhrazena tři místa, tedy ¼. Obdobně byla obsazena dozorčí rada KdD. Ve správní radě ve 30. letech, kdy se BdD zájmově, personálně a do značné míry i administrativně propojil s SdP, zasedal i předseda BdD Gottfried Wehrenfennig. Institucionalizace vzájemných vazeb zakladatelů KdD a BdDiB měla zamezit případné ztrátě vlivu spolkových funkcionářů v KdD, jako se tomu stalo v případě *Deutsche Volksbank für Böhmen*. Kubů, Eduard, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945*, s. 8.

⁸⁸³ *Kreditanstalt der Deutschen e.Gen.m.b.H.*, Prag/Reichenberg. /Entwicklung und Geschäftsverlauf in den Jahren 1934–1944/ (rkp. uložen v knihovně Wissenschaftliche Bibliothek im Sudetendeutschen Haus v Mnichově), s. 2–4.

⁸⁸⁴ V roce 1939 přešla spolková práva v KdD na župní vedení NSDAP. V letech druhé světové války se na KdD poukazovalo jako na vzorový ústav pro reorganizaci německého úvěrového systému. Akcentovala se přitom její nezastupitelná úloha při udržování a upevňování „hospodářské državy sudetských Němců“. Behm, Max-Richard, c. d., s. 101, 117, 122–123; srov. Vencovský, František; Jindra, Zdeněk; Novotný, Jiří; Půlpán, Karel; Dvořák, Petr a kol., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999, s. 344–348; Eduard Kubů, *Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945*, s. 3–29.

Mezi peněžními institucemi zřizované svazy dominovaly ústavy lidového peněžnictví, tj. ve městech spořitelny, živnostenské záložny Schulze-Delitzschova typu, okresní hospodářské záložny a na venkově zemědělská úvěrová družstva Raiffeisenova typu.⁸⁸⁵ Některé spolkové spořitelny se časem změnily na komunální spořitelny napojené na obecní samosprávu. Německé spořitelny se pokládaly za „čistě německé peněžní ústavy“.⁸⁸⁶

Nejpočetněji zastoupený typ raiffeisenky vznikl v českých zemích zejména ve druhé polovině 80. let a v 90. letech 19. století. Jejich fungování na zásadě „**Jeden za všechny, všichni za jednoho!**“ mělo vést k utužování německého společenství a „záchraně selského stavu jako podstaty německého národa, který z něho čerpal svou krev a sílu.“⁸⁸⁷ Svazy své působení v regionech často zahajovaly právě zřízením raiffeisenky.⁸⁸⁸ Vytvořily s ní pevný tandem v úsilí na „obraně německé půdy“.⁸⁸⁹ Raiffeisenky, popř. jiné peněžní ústavy, poskytovaly potřebné úvěry na nákup pozemků a nemovitostí do německého vlastnictví. Podobně se postupovalo při zadluženosti nacionálních příslušníků. Bez jejich kapitálové účasti by neprobíhaly ani první realizace osad v rámci tzv. sudetoněmeckého osídlovacího hnutí. Spolupráce většinou probíhala podle vzorce, kdy peněžní instituce poskytly úvěr a spolky buď zcela, anebo částečně splácely úroky z úvěrů.⁸⁹⁰

V koncepci vymezovací agitace spolků vůči ostatním nacionálním komunitám v republice mělo své místo úsilí po vytváření svébytného „sudetoněmeckého hospodářství“ jako komponenty konstruktů „sudetoněmecké identity“. Spolková participace na jeho výstavbě se odvíjela pod přísnými nacionálními hesly. Vedla k hospodářskému a sociálnímu bojkotu jak neněmeckých, tak i německých subjektů. Bojkot náležel do vyhraněných forem hospodářského nacionalismu a extrémních podob nacionálních konfrontací. Na své intenzitě, organizovanosti a agresi nabýval

⁸⁸⁵ Kvantitativní údaje k ústavům lidového peněžnictví Němců v roce 1926 ukazují na jejich hustou síť: 169 spořitelen, 407 záložen, 92 živnostenských záložen a 1 173 raiffeisenek. Statistická příručka republiky Československé 3, Praha 1928, s. 162–167.

⁸⁸⁶ Behm, Max-Richard, c. d., s. 10.

⁸⁸⁷ Wenzelides, Otto, Genossenschaft und Schutzarbeit, s. 120.

⁸⁸⁸ Např. v letech 1886–1896 založil BdDN pod vedením nacionálního politika, obchodníka a průmyslníka v textilu Hermanna Brasse, na 12 peněžních ústavů s dominancí raiffeisenek. Podobně v rak. Slezsku. Zde se zakládání raiffeisenek ujal *Nordmark*, v meziválečném období BdDSch. Jeho předsedovi Otto Wenzelidesovi byla za jeho zásluhy o raiffeisenky udělena zlatá medaile „*Raiffeisenmedaille*“. Ve východních Čechách zakládal raiffeisenky a spořitelny v posledním desetiletí 19. století BdDO pod vedením Dr. Eduarda Langer, zemskeho poslance za německé liberály (1892–1901) a spolumajitele firmy *Benedict Schrolls Sohn, Leinen- und Baumwollfabriken* a závodů v Broumově, Králíkách/Grulich a Meziměstí/Halbstadt (okr. Náchod/Bzk. Nachod). Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung, s. 39–61; Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 34, 58–59; Wenzelides, Otto, Tagebuch, s. 228.

⁸⁸⁹ Wenzelides, Otto, Das Wesen der Genossenschaft, s. 18.

⁸⁹⁰ Tamtéž.

v důsledku stále užšího sepětí spolků s německým politickým negativismem a Henleinovým hnutím.

„Zemědělství a průmysl musí zůstat německé; všechno ostatní pak zůstane německé [...] Toto nazýváme účelnou spolkovou prací.“⁸⁹¹ Výňatek z periodika BdDiB (1923) vystihuje směřování hospodářsko-podpůrné činnosti, která přednostně podporovala zemědělce a živnostníky. Preferování stavovského uspořádání hospodářství, kult půdy, upřednostňování zemědělství před průmyslem, řemeslníků a středostavovských živnostníků před velkopřemyslníky, vyřazení volného trhu a zavedení družstevnictví, plánování produkce a spotřeby, opatření proti urbanizaci, podpora osídlování německého venkova aj. byly projevy antimodernismu a antiliberálního ducha, charakteristické pro *völkisch* organizace obecně. Jimi propagovaná zásada ve formě hesla „obecné blaho má přednost před osobním zájmem“ kritizuje kapitalistickou praxi individualistického prospěchu, proti které staví ideu „nacionální pospolitosti“ a hospodářský princip družstevnictví.

Spolkové představy o hospodářství šly mimo realitu moderní industriální společnosti. Navíc, směřování k osamostatnění „sudetoněmeckého hospodářství“ vedlo k jisté izolaci než progresi. Vývoj spolků nedospěl do takového stádia, že by mohly zasahovat do demokratického systému kapitalistického hospodářství první republiky, i když takovéto aspirace existovaly. Hospodářství se v jejich pojetí stávalo objektem a prostředkem „národnostního boje“.⁸⁹² Vlivem jejich agitačních sítí na něj nahlížela část německé veřejnosti jako na jednu z dalších potenciálních „bojišť“, na kterých se mělo rozhodnout o „bytí či nebytí sudetoněmecké národní skupiny“.

5. 2. „Hájení hospodářského životního prostoru“

5. 2. 1. Ochrana půdy

„K ochraně německé půdy vznikla spolková myšlenka; z této ideje vyrostly všechny ostatní cíle a úkoly. Proto v letošním roce *Bund der Deutschen* volá heslo – půda a národ –.“⁸⁹³

Emil Lehmann ve spolkovém periodiku *Deutschböhmem* v roce 1918 předložil německé veřejnosti hlavní úkoly německého snažení v Čechách. Jeden z nich zněl: „udržet půdní

⁸⁹¹ „Landwirtschaft und Gewerbe müssen deutsch bleiben; allesübrige bleibt deutsch [...] Das nennen wir zielbewusste Bundesarbeit.“ Leitspruch, Bundesbote, 1923, 7, s. 3; Za základ německého národa a jeho kultury se považoval selský stav, za začátek západní civilizace německý sedlák. Schwarz, Sepp, Bauerntum – der Urgrund des Volkes, s. 395.

⁸⁹² Jaworski, Rudolf, Na stráži německví nebo v postavení menšiny?, s. 146.

⁸⁹³ „Zum Schutz deutschen Bodens entstand der Bundesgedanke; aus diesem Gedanken wuchsen alle anderen Ziele und Aufgaben heraus und es liegt nahe, daß der Bund der Deutschen im heurigen Jahr die Losung „Boden und Volk“ ausgibt.“ Bodenschutz und Genossenschaft, s. 247.

majetek“.⁸⁹⁴ V roce 1937 ve stejném duchu funkcionáři charakterizovali nejdůležitější cíl BdD: „Jedním z prvořadých a nejdůležitějších úkolů naší hospodářské obranné činnosti zůstává ochrana půdy, boj o dům a statek, o rodnou hroudu.“⁸⁹⁵ „Ochrana půdy“ (*Bodenschutz*) byla podle Lehmannna „upřednostňované pole národnostního obranného boje“.⁸⁹⁶ V tomto smyslu ji rovněž vnímali důvěrníci spolků v Německu, kteří hájení půdního majetku takto prezentovali ministerským místům v Berlíně: „Udržení půdy je to, co je zásadní v národnostním boji sudetských Němců.“⁸⁹⁷ Svazy, resp. BdD se cítily být oprávněny k organizačnímu vedení veškerých aktivit související s „ochranou půdy“. V roce 1920 BdDiB založil centrální pracoviště *Zentralverband der Heimatschollen* se dvěma veřejně proklamovanými cíli – „sjednotit všechny potencionální síly pro boj o nacionální državu“ a „zvýšení hospodářské odolnosti všech vrstev národa“.⁸⁹⁸ Ke spolupráci se pod apelem „udržení německého majetku v německých rukou“ vybízeli vlastníci nemovitostí, selských hospodářství, spořitelny, raiffeisenky, zemědělská a živnostenská družstva aj.⁸⁹⁹

„Ochranu půdy“ či jinými slovy „udržení německého majetku v německých rukou“ lze vnímat ve třech rovinách – životní prostor, hospodářská držav a nejúžejí vymezená oblast realit.⁹⁰⁰ V nejširším slova smyslu se „ochrana půdy“ vymezovala ve významu „životního prostoru“. Zvláště v letech hospodářské krize se pokles exportu, krize v zemědělství, vysoký počet dražeb německých nemovitostí a pozemků, úbytek vkladů v peněžních ústavech a nezaměstnanost označovaly za „ztráty na životním prostoru německé národní skupiny“.⁹⁰¹ „Ohrožení životního prostoru“, stav či pocit ne vždy totožný s danou situací, ale nezbytný předpoklad k jakékoli akci „nacionální obrany“, byl srovnáván, ba přímo ztotožňován s ohrožením selského stavu jako

⁸⁹⁴ Lehmann, Emil, *Die Hauptaufgaben, Deutschböhmen*, 1918, 28, s. 157.

⁸⁹⁵ „*Einer der ersten und wichtigsten Aufgaben unserer wirtschaftlichen Schutzarbeit bleibt der Bodenschutz, der Kampf um Haus und Hof, um Scholle und Herd.*“ *Die Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Bundeskalender 1938, Teplitz-Schönau [1937]*, s. 134.

⁸⁹⁶ Lehmann, Emil, *Die Hauptaufgaben*, s. 157; *Der Kampf um die Erhaltung unseres Besitzstandes, Deutschböhmen*, 1918, 25, s. 137.

⁸⁹⁷ „*Die Erhaltung des Bodens ist in dem nationalen Kämpfe des Sudetendeutschums das Primäre.*“ Spis studijního rady Hardta s názvem „*Der Bodenschutz*“, s. 3, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin*, R 30501, 1927–1931.

⁸⁹⁸ *Zur Erhaltung des deutschen Besitztums, Deutschböhmen*, 1921, 19, s. 2.

⁸⁹⁹ „*Naši německou půdu držíme v našich německých rukou a od nás ji dostane zas jen Němec!*“ („*Wir behalten unseren deutschen Boden in unseren deutschen Händen und von uns bekommt ihn nur wieder ein Deutscher!*“) *Zur Erhaltung des deutschen Besitztums, Deutschböhmen*, 1921, 19, s. 2.

⁹⁰⁰ *Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [1934]*, s. 1, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114; *Satzungen für die „Nordmark“, Troppau 1894*, s. 1–2.

⁹⁰¹ Breuer, Emil, *Wirtschaftliche Selbsthilfe im Sudetendeutschum, Vortrag, Bundes-Presse-Dienst*, 1. 7. 1937, s. 7, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114.

„nejsilnějšího pramene německé krve“.⁹⁰² Získávání pozemkové základny pro osídlování půdy rasově kvalitními zemědělci/sedláky se proto stalo prvořadým úkolem.⁹⁰³

Širším obsahem „ochrany půdy“ byly veškeré aktivity na podporu „hospodářské državy“, tj. peněžních ústavů, zemědělství, průmyslu a trhu práce. Šlo o zachování pozemků, nemovitostí, polností, pracovních míst a podniků v německém vlastnictví cestou zprostředkování pracovních míst, pořádáním sbírek pro zdárný efekt půdních fondů za účelem podpory nákupu nemovitostí a půdy, osídlování, odborného školství, poskytování finančních půjček apod. „Ochrana půdy“ v užším významu označovala veškerou činnost spojenou s realitami – jejich nákup, prodej, výkup při dražbách a exekucích, sledování příslušné inzerce a změn v majetkových držbách, včetně vydávání vlastních inzertních listů. Realitní dimenze je směrodatná pro následující analýzu.

Spolky vycházely ze zásady, že udržení půdního majetku je dějinně rozhodující pro každý národ, obzvláště pro německý. Půda se pokládala za nejpevnější základnu německého života.⁹⁰⁴ Srostlost s půdou byla údajně základním rysem německého charakteru a kořen jeho síly. V této realitě údajně spočívalo vnitřní odůvodnění k aktivitám spojených s „ochranou půdy“,⁹⁰⁵ v prostředí čs. Němců umocněných názorem, že při středověké kolonizaci se získala půda, která nebyla nikomu odcizena a z toho apriorně pramenila povinnost Němců ji udržet budoucím generacím bez jakékoli újmy.⁹⁰⁶ Zmenšení půdní državy spolky interpretovaly v apokalyptických vizích zániku národa.⁹⁰⁷ Tradiční hluboký vztah německého národa k půdě vycházel z přesvědčení, že úpadek národa je zpečetěn ve chvíli, kdy ten začne ztrácet svou půdu.⁹⁰⁸ Tyto premisy zakladatele antropologické geografie Friedricha Ratzela (1844–1904) významně spoluformovaly nacionálně socialistické teorie „životního prostoru“ a „krve a půdy“. V jejich

⁹⁰² „Půda je životní prostor národa; my Němci jsme národem bez půdy. S každým selským statkem, který ztratíme, s každým polem, které se ocitne v cizích rukou, bude náš životní prostor těsnější. Když se veme stromu prostor, ve kterém může klenout svou korunu, když se mu odebere půda, ve které rostou jeho kořeny, bude zahuben. [...] Každé zúžení našeho životního prostoru neznámá jen omezení našich existenčních možností, ale znamená také ohrožení proudu krve národa, který své nejsilnější prameny má ve zdravém selském stavu.“ (*„Boden ist Lebensraum des Volkes; wir Deutschen sind ein Volk ohne Raum. Mit jedem Bauerhofe, den wir verlieren, mit jedem Acker, der in fremde Hände gerät, wird unser Lebensraum enger. Wenn man einem Baum den Raum nimmt, darein er seine Krone wölben kann, wenn man ihm den Boden abgräbt, in dem er seine Wurzeln treiben muss, so muss er verdorben. [...] Jede Einengung unseres Lebensraumes bedeutet nicht nur Schmälerung unserer Lebensmöglichkeiten, sondern auch Bedrohung des Blutstroms der Nation, der seine stärksten Quellen in einem gesunden Bauerntum hat.“*) Schwarz, Sepp, *Aus der Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Bodenschutz*, SM, 1937, s. 452.

⁹⁰³ Tamtéž.

⁹⁰⁴ Tamtéž.

⁹⁰⁵ *Die Bodenschutzarbeit des Bundes der Deutschen*, Bundes-Presse-Dienst, 15. 5. 1937, s. 1, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11.

⁹⁰⁶ *Genossenschaftsgeist*, Bundeskalender 1932, s. 114.

⁹⁰⁷ „Pokud nám bude odebrán náš podíl na půdě, náš osud bude zpečetěn.“ (*„Wenn uns unser Anteil am Land entzogen wird, dann ist unser Schicksal besiegelt.“*) Lehmann, Emil, *Gründet Bodenschutzgenossenschaften!*, Deutschböhmen, 1918, 31, s. 173.

⁹⁰⁸ Ratzel, Friedrich, *Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken*, Haushofer, Karl (hg.), Stuttgart 1940, s. 266.

vizích představovala půda spolu s jeho obyvatelstvem základ silného státu a její rozsah byl zároveň ukazatelem moci toho či kterého státu.⁹⁰⁹ Ratzelovy názory přetaveny do ideologických sloganů nacionálního socialismu v prostředí čs. Němců šířil opavský rodák a geograf Gustav Fochler-Hauke (1906–1996).⁹¹⁰

Ve vlastnictví půdy spolu s krví, tj. rasou se shledávaly dva hlavní elementy udržující podstatu německého národa.⁹¹¹ Pojmy „pokrevní jednota“ a „sounáležitost s půdou“ se ve spolkových periodicích a řečnických projevech skloňovaly ve všech pádech. Hájení půdního bohatství se identifikovalo s ideou „udržení němectví“. Tedy, pokud by nebylo vlastní půdy, nebylo by ani národa.⁹¹² Počátkem 30. let se hojněji jednalo nikoli o „ochraně půdy“, ale o „boji o půdu“, který byl považován za „nejposvátnější věc všech Němců“⁹¹³ a obsahově byl rozšířen na „životní prostor“.⁹¹⁴ Zhruba od konce první poloviny 30. let se zcela nezakrytě vyzývalo k získávání nové půdy. „Německé půdy nesmí ubývat, naopak musíme se starati o její rozšíření“ jsou slova Ernsta Scholliche na jedné z veřejných schůzí BdD v roce 1935.⁹¹⁵ Spolek očividně přešel do útočné fáze své nacionální „obrany“. Od poloviny 30. let spolek v otázce „půdy“ postupoval v souladu s SdP. Ostatně, na základě usnesení spolkového výročního sjezdu v roce 1934 byl za asistence Henleinových stoupenců zřízen „Úřad pro ochranu půdy“ (*Bodenschutzstelle*).⁹¹⁶

Jeden z programových cílů „ochrany půdy“ korespondoval s říšskými názory o německých pohraničních oblastech. V nich se čs. Němci považovali za ochránce jedné z nejcennější částí říšské hranice před průnikem jinonárodního elementu do mateřské země Německa. Spolková

⁹⁰⁹ Tamtéž, s. 113, 119.

⁹¹⁰ Byl žákem Ratzelova žáka Karla Haushofera (1869–1946), geografa a geopolitika ve službách nacionálního socialismu. Z *völkisch* pohledu je psána jeho stěžejní práce *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei* (1937).

⁹¹¹ Wenzelides, Otto, *Wir müssen siedeln*, s. 115.

⁹¹² Breuer, Emil, *Bodenschutz, die Aufgabe des Jahres, Bundesarbeit im Gau Prag. Jahresbericht für 1937/1938*, Prag 1938, s. 17.

⁹¹³ *Warum Bodenschutz? Volk und Heimat!*, Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, Brünn 1937, s. 29, Bundesarchiv Koblenz, Deutsches Ausland-Institut, Drucksachen, Bund der Deutschen, Bundesbezirk Znaim, R 57 neu-1136-1.

⁹¹⁴ „Boj s půdou je úkol a obtížná povinnost sedláka, přičemž my mu můžeme pomoci jen stěží. V boji o půdu však sedláka nemůžeme ponechat samotného; tento boj je nejposvátnější záležitostí nás všech.“ („*Der Kampf mit dem Boden ist die Aufgabe und schwere Pflicht des Bauern, wobei wir ihm nur wenig helfen können. Im Kampf um den Boden aber können wir den Bauern nicht allein lassen; dieser Kampf ist heiligste Sache aller.*“) Schwarz, Sepp, *Aus der Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen*, s. 453.

⁹¹⁵ *Relace veřejné schůze v Polomi*, 24. 11. 1935, svolavatel Ernst Schollich za BdD „Kuhländchen“, NA Praha, PMV 225-709-6.

⁹¹⁶ Činnost úřadu se vztahovala na celé území republiky. Finančně byl dotován ze sbírek, příjmů svazu a z Německa. S obdobnou funkcí působil v SdP Agrárně politický úřad (*Agrarpolitisches Amt*), pod vedením poslance ing. Franze Künzela ze Šumperku. Zpráva Presidia zemského úřadu Praha, 17. 5. 1938; Zpráva zemského prezidenta, Strana „Sudetendeutsche Partei“ a spolek „Bund der Deutschen“, zřízení fondu „Bodenschutz“, 29. 7. 1936, NA Praha, PMV 225-994-1.

periodika shodně s touto linií uváděla: „Nám sudetským Němcům je uloženo udržet jeden z hodnotných úseků německé národní hranice; spolková ochrana půdy slouží tomuto poslání.“⁹¹⁷

„Ochrana půdy“ poskytuje konkrétní příklady projevů útočného nacionalismu ve vlastních řadách, pokud se nedodržovala nacionální pravidla. Tvrdě se odsuzoval prodej polností, statků a jiných nemovitostí. Interpretován byl jako „zrada na německém národu“. Prodejem se údajně prodávala krev národa: „A prodáš-li statek, své veškeré jmění, tak prodáš krev svého národa.“⁹¹⁸ „Zrádcové německé krve“ se veřejně a jmenovitě odsuzovali, a to nejen ve spolkových periodicech. „Zradou na jazykové hranici“ se označoval prodej nemovitostí z německé držby do české.⁹¹⁹ „*Völkisch* ztráta!“ bylo dalším označením téhož aktu.⁹²⁰

Pranířování „zrádců vlastní krve“ v německém tisku, kteří prodali majetek Čechům a nevyužili zprostředkovacích služeb spolků nebo družstev *Heimatschollen*, zavdávalo příčinu k zásahům tiskové cenzury a interpelacím německých poslanců ministrově vnitra. Léto 1922. Státní zástupce cenzurou zkrátil článek o „zrádcích národa“ v chebském periodiku *Deutscher Landruf* (10. červen 1922) o pasáž: „Ohavný případ zrady národa se udál v Podmoklech. Tam majitel domu Emil Tullinger prodal dva domy (řemeslnickou útulnu se zadním domem) české zasílatelské společnosti „Čechoslavia“. Tullinger spáchal tuto zradu národa, neporadiv se dříve o tom s děčínským družstvem pro prodej a koupi „Heimatscholle“. Toto jednání jest tím hanebnější, poněvadž tento zrádce národa byl dříve redaktorem jednoho německého časopisu na českém území a kdysi také v tisku pranířoval podobné případy zrady národa. Jest zajisté samozřejmé, že pro takové lidi není více místa v německých spolcích, jakož i ve slušné německé společnosti. Němci, pamatujte si jméno Emil Tullinger z Podmokel.“ Interpelace německých poslanců v čele s agrárním poslancem Josefem Mayerem (13. červen 1922) zásah cenzury

⁹¹⁷ „Uns Sudetendeutschen ist aufgegeben, einen der wertvollen Abschnitte der deutschen Volksgrenze zu halten; die Bodenschutzarbeit des Bundes dient dieser Aufgabe.“ Schwarz, Sepp, *Aus der Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen*, s. 452.

⁹¹⁸ „Und verkaufst du den Hof, dein Hab und Gut, so verkaufst du deines Volkes Blut.“ Schwarz, Sepp, *Volk und Boden*, SM, 1938, s. 344.

⁹¹⁹ „Jeden mistr pekař na jazykové hranici před lety dostal od Bundu pro zakoupení domu velký obnos jako bezúročnou půjčku. Nyní svůj majetek prodal Čechovi; [...] Politováníhodné jednání „německého“ živnostníka [...]. Žádný div, že naši nepřátelé zaznamenávají jeden úspěch za druhým a že naše nacionální država ochabuje.“ („*Ein Bäckermeister an der Sprachgrenze erhielt vor Jahren zum Ankauf eines Hauses vom Bunde einen grösseren Betrag als unverzinsliches Darlehen. Nunmehr hat er seinen Besitz an einen Tschechen verkauft; so der kurze Sachverhalt einer Angelegenheit, die der Bundesleitung zur Kenntnis gelangte. Eine bedauerliche Handlungsweise eines „deutschen“ Gewerbetreibenden, der nur für völkische Belange Verständnis zeigt. Kein Wunder, wenn unsere Gegner Erfolge auf Erfolge zu verzeichnen haben und der deutsche Besitzstand zurückgeht.*“) Verrat an der Sprachgrenze, *Deutschböhmen*, 1918, 2, s. 13.

⁹²⁰ „Zase se německý majetek, jeden z nejkrásnějších domů Arnultovic na Českolipsku/Arnsdorf-Haida, dostal do rukou našeho völkisch nepřitele. [...] Je smutné, že dokonce zaměstnanec městského úřadu má tak pramálo völkisch citu!“ („*Wieder ist ein deutscher Besitz, eines der schönsten Häuser von Arnsdorf-Haida, in die Hände unserer völkischen Gegner übergegangen. [...] Es ist traurig, daß selbst Angestellte einer städtischen deutschen Anstalt so wenig völkisches Gefühl haben!*“) *Völkischer Verlust!*, *Deutschböhmen*, 1918, 8, s. 59.

odsuzovala jako omezení práva svobodného projevu názorů a zdůrazňovala, že vládní místa nemají žádná práva bránit rozšiřování pravdy, neboť text údajně obsahuje skutečné události a je výrazem oprávněného rozhořčení nad vlastizrádným jednáním. Netolerantnost vůči osobním pohnutkám jedinců schvalovalo široké nacionálně politické spektrum Němců v ČSR, jak je patrné z poslaneckých podpisů interpelace.⁹²¹

Svazy považovaly „ochranu půdy“ za svou doménu. Na veřejnosti akcentovaly skutečnost, že vznikly právě za účelem „obranu německé půdy“.⁹²² Jejich úloha při procesu zajišťování německého majetku však byla dána zejména funkcí zprostředkovatelskou.⁹²³ Spolkům se oznamovaly „případy ohrožení“, tj. zadlužené německé podniky a živnosti, exekuce, prodeje německých i českých podniků, nemovitostí a polností. Prostřednictvím svých komunikačních kanálů k peněžním a jiným hospodářským institucím hledaly kupce nebo finance pro své členy.⁹²⁴ Ti si vzali úvěr, za který ručily buď spolky, nebo větší hospodářský podnik, který posléze zpravidla splácení úvěru převzal.⁹²⁵

Další aktivitou bylo vykupování půdy a dlouhodobých pachtů v průběhu pozemkové reformy. Hodlala se získat půdní základna pro zamýšlenou vnitřní kolonizaci, od 30. let pro tzv. sudetoněmecké osídlovací hnutí. Svazy zřizovaly tzv. výbory pro pozemkovou reformu, které měly během jejího provádění zamezit přesunu zemědělské půdy do českého vlastnictví. V tomto

⁹²¹ Interpelaci podepsali Georg Böllman (BdL), Josef Fischer (BdL), Franz Heller (BdL), Leonhard Kaiser (BdL), Josef Mayer (BdL), Franz Pittinger (BdL), Ottokar Schubert (BdL), Dr. Franz Spina (BdL), Franz Windirsch (BdL), Dr. Edwin Feierfeil (DNP), Dr. Georg Hanreich (DNP), Dr. Josef Keibl (DNP), Franz Matzner (DNP), Dr. Emerich Radda (DNP), ing. Rudolf Jung (DNSAP), Hans Knirsch (DNSAP), Josef Patzel (DNSAP), Hugo Simm (DNSAP), Dr. Wenzel Feierfeil (DCV), Dr. Felix Luschka (DCV), Georg Scharnagl (DCV), Dr. Bruno Kafka (DDFP). Interpelace poslance J. Mayera a druhů ministři vnitra o zabavení časopisu „Deutscher Landruf“ v Chebu, Praha 13. 6. 1922; Poslanecká sněmovna N. S. R. 1922, I. volební období, 6. zasedání, přístupné on line <http://www.psp.cz/archiv/1920ns/ps/tisky/T3808_01htm.

⁹²² Wenzelides, Otto, Bodenschutz und Genossenschaft, s. 247.

⁹²³ Např. text hlavičkového papíru BdDN stručně charakterizuje „ochranu půdy“ v pojmech: „zprostředkování prodeje“ a „zprostředkování úvěrů“. Bund der Deutschen Nordmährens, 2. 9. 1933, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60227.

⁹²⁴ Podobný scénář se odehrál např. při dražbě hostince v Holašovicích/Kreuzendorf na Českobudějovicku. Dražená nemovitost byla přiklepnuta Antonu Stropkovi, který na zaplacení vydraženého hostince sice neměl peníze, ale ty mu na 5 % úrok zapůjčila KdD v Českých Budějovicích. Mezi ručiteli figuroval budějovický pivovar. Zaručil se, že v případě Stropkovy insolvence hostinec od něj odkoupí. Tamní Němci Stropka údajně velebili jako národního hrdinu „obětujícího se pro německý národ“. Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“, fond „Bodenschutz“, 17. 4. 1937, NA, PMV 225-994-1.

⁹²⁵ Vznikem BdD nastoupila vyšší míra systematickosti a organizovanosti. Všechny informace o koupi, prodeji a pronájmu nemovitostí a živností spolu s poptávkou a nabídkou pracovních míst shromažďovalo teplické vedení. Inzerce se uveřejňovala v měsíční příloze *Wirtschaftsanzeiger* k časopisu *Mitteilungen des Bundes der Deutschen*. Součástí byla i specializovaného listu *B.d.D. Wirtschaftsdienst*. Zpráva Policejního úřadu v Teplicích-Šanově, březen 1937, NA Praha, PMV 225-994-1; Zpráva Presidia zemského úřadu Praha, 8. 4. 1937, tamtéž; Zpráva Okresního úřadu České Budějovice, 1937, tamtéž.

ohledu spolky podnikly četné intervence u vlády, u Státního pozemkového úřadu a rovněž zasílaly pamětní spisy Svazu národů.⁹²⁶

Svazy nebyly jediným nositelem hospodářské nacionální „obraný“. Spolupracovaly s ostatními nacionálními organizacemi, počínaje politickými stranami a konče tělocvičnými a kulturními korporacemi. Hrály však nezastupitelnou roli v organizaci propagace určitého hospodářského konceptu, v rámci něhož platily za nositele „myšlenky ochrany půdy“. Jejich zprostředkující funkci doplňovaly peněžní ústavy,⁹²⁷ hospodářská, zemědělská a pozemková družstva. Zdárnou spoluprací zajišťovala personální provázanost, daná asistencí spolků při jejich zřizování.⁹²⁸

Svazy si uvědomovaly závislost „ochrany půdy“ na peněžních ústavech, které ne vždy mohly a byly ochotny pomoci. Zřizovaly proto vlastní fondy. Jejich prostředky měly umožnit okamžitou angažovanost ve prospěch německého majetku. Zároveň by údajně zabránily odklonu hospodářsky slabých jedinců od jejich antisemitského a nacionálního smýšlení.⁹²⁹ S tímto záměrem před první světovou válkou BdDiB založil fond „německá *völkisch* obranná pokladnice“ (*Deutschvölkischer Wehrschatz*).⁹³⁰ Rovněž zřídil ne příliš efektivně pracující „realitní fond“ (*Realitätsfond*). V prvních poválečných letech založil, opět bez viditelných výsledků, „spolkovou pokladnici pro ochranu půdy“ (*Bundesschatz für Bodenschutz*).⁹³¹ S cílem získat prostředky na „ochranu půdy“ se organizovala Milionová sbírka (*Millionensammlung*).⁹³² Podle spolkových pramenů to byl opět nezdařený pokus. O jistém stupni úspěšnosti lze usuzovat v souvislosti s aktivitami spolkových odboček a okresů. Jejich užší teritoriální vymezení a veřejné emočně

⁹²⁶ IV. Činnost hospodářská, Věstník Národní Jednoty pro jihozápadní Moravu v Brně 1924, s. 272.

⁹²⁷ Peněžní ústavy se na „ochraně půdy“ podílely poskytováním půjček, jednaly s dlužníky, kterým ulehčovaly splácení úroků a dluhů tím, že převzaly „nebezpečné“ hypotéky nebo je změnily v hypotéky dlouhodobé apod. Kredity ne vždy poskytovaly podle stanov. Jak uvedl dlouholetý ředitel KdD Anton Kiesewetter v jednom ze svých článků, kredity se poskytovaly na základě nacionálně politických a nacionálně hospodářských hledisek. Spis z let druhé světové války o vývoji KdD v letech 1934–1944, jehož autorem je pravděpodobně rovněž Kiesewetter, se vyjadřuje obdobně. Podle něho účel ústavu spočíval ve sledování nacionálně politických zájmů Němců v bývalé ČSR na poli úvěrnictví a ne pouze ve snaze po finančním zisku. Kreditanstalt der Deutschen e.Gen.m.b.H., s. 2; Kiesewetter, Anton, Das genossenschaftliche Geldwesen, Heimatruf. Volkstumsarbeit im Bundesgau Ostböhmen, Trautenau 1934, s. 35.

⁹²⁸ Např. toto personální propojení na Moravě a v čs. Slezsku je patrné v osobě ředitele *Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Mährens, Schlesiens und der Slowakei* (Ústřední svaz německých zemědělských družstev Moravy, Slezska a Slovenska) Franze Hilmera, člena dozorčí rady BdD a předního funkcionáře Jihomoravské župy BdD (před rokem 1934 BdDS) nebo v osobě předsedy BdDSch Otto Wenzelidese, který byl právním zástupcem opavského *Verband landwirtschaftlicher Genossenschaften in Schlesien in Troppau* (Svazu zemědělských družstev ve Slezsku). V ústředním vedení BdD zasedal ředitel KdD a německý nacionál Anton Kiesewetter.

⁹²⁹ Burian, Peter, c. d., s. 50.

⁹³⁰ Wahrung deutschen Besitzstandes, Bericht über die Tätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im achten Vereinsjahre, Prag 1902, s. 9.

⁹³¹ Zřízen na základě usnesení valné hromady sjezdu BdDiB v roce 1918 v Žatci/Saaz. Vom Schutzverein zum „Bund der Deutschen“, Bundeskalender 1934, Teplitz-Schönau [1933], s. 158; srov. příloha č. 90–92.

⁹³² Srov. příloha č. 42–43.

zabarvené apely žádající pomoc pro důvěrně známou krajinu regionu umožnily pro fondy získat relativně dostačující obnosy. Zpravidla se označovaly za „finanční základ na ochranu půdy“. Někdy se akcentoval bojový aspekt, kdy se vyzývalo k vytvoření „bojové pokladnice“ (*Kampfschatz*).⁹³³ Fondy se většinou zřizovaly u odboček KdD.

Spolky kritizované nízké částky v půdních fondech kontrastovaly s vynaloženými prostředky, které uváděly ve svých ročních pracovních zprávách, platné zejména pro 30. léta. O původu finančních zdrojů lze jen spekulovat. Byl to vysoce pravděpodobně výsledek organizačního a personálního propojení s SdP. Ústředí strany po vzájemném jednání a dohodě s vedením BdD zřídilo za účelem nákupu majetků „fond na ochranu půdy“. Prostředky plynuly z dobrovolných darů, příspěvků z veřejných akcí a prodejem známkových kolků (*Spendenmarken, Bodenmarken*) v hodnotě od 1 hal do 5 Kč.⁹³⁴ Od poloviny 30. let spolkové statistiky zaznamenávají v porovnání s předešlými lety nápadný vzrůst „zásahů na obranu hospodářské državy“ a počet pro Němce „pozitivně“ vyřešených případů.⁹³⁵ Dá se usuzovat na to, že BdD získával potřebné finance právě z uvedeného fondu, tedy nepřímo od SdP a jejích zdrojů ze zahraničí.⁹³⁶ Skutečnost financování strany z Říše je v historiografii obecně známa.⁹³⁷

Široké spektrum organizací vzájemně kooperujících a spojených přesvědčením o „nutnosti ochrany německé půdy“ doplňovala zhruba od roku 1918 „pozemková ochranná družstva“ (*Bodenschutzgenossenschaften*) tzv. *Heimatscholle* (úplný název *Besitz-, An- und Verkaufsgenossenschaft „Heimatscholle“, reg. Genossenschaft mit beschränkter Haftung*).⁹³⁸ BdDiB je zakládal za účelem vykonávat reálnou „ochranu půdy“, tj. zprostředkovávat a financovat nákup a prodej „německé“ půdy a nemovitostí a sledovat změny v jejich držbě.⁹³⁹

Na počátku roku 1919 existovalo třináct družstev *Heimatscholle* zřízených okresy BdDiB.⁹⁴⁰ První z nich vznikla v Liberci, Sokolově a v Trutnově.⁹⁴¹ Agitace ve prospěch

⁹³³ Aufruf!, Bundebote, 1926, 16, s. 5.

⁹³⁴ Zpráva policejního správce, Spolek „Bund der Deutschen“, zřízení fondu „Bodenschutz“, 3. 7. 1936, NA Praha, PMV 225-994-1; srov. příloha č. 50–52.

⁹³⁵ Např. v roce 1936 BdD projednával celkem 1 505 případů v celkové hodnotě 278 mil. Kč, z nichž 613 případů za 82 mil. Kč vyřešil s úspěchem, bez úspěchu skončilo 67 případů v hodnotě 5,7 mil. Kč, ostatní byly stále v jednání. Vedle toho BdD kontroloval dražby nemovitostí. Zpráva Presidia zemského úřadu Praha, 17. 5. 1938; Zpráva Presidia zemského úřadu Brno, 13. 7. 1936, NA Praha, PMV 225-994-1.

⁹³⁶ Zpráva Presidia zemského úřadu Praha, 20. 11. 1936; Zpráva Zemského úřadu Brno, 29. 7. 1936; Zpráva Zemského úřadu Brno, 3. 8. 1936, NA Praha, PMV 225-994-1.

⁹³⁷ Srov. Kučera, Jaroslav, Mezi Wilhelmstraße a Thunovskou (Finanční podpora Německé říše Sudetoněmecké straně v letech 1935–1938), in: Český časopis historický 1997, 95, 2, s. 387–410.

⁹³⁸ Volný překlad „*Heimatscholle*“ – rodná hrouda.

⁹³⁹ Vom Schutzverein zum „Bund der Deutschen“, Bundeskalender 1934, Teplitz-Schönau [1933], s. 159; Der Zentralverband der Heimatschollen, Kalender des Deutschen Kulturverbandes 1923, Prag 1922, s. 148.

⁹⁴⁰ Die Bundestagung 1919, Deutschböhmen, 1919, 15, s. 7.

Heimatscholle stavěla na nacionálních heslech typu: „Braňte německou hroudu německými penězi!“;⁹⁴² tisk vyzýval každého Němce stát se jejích členem.⁹⁴³ Konzultace každé změny majetkových poměrů s *Heimatschollen* se prezentovala jako „nacionální povinnost“ každého Němce.⁹⁴⁴ Využitím služeb družstev se údajně zabraňovalo přesunu německého majetku po předcích do cizonárodních rukou.⁹⁴⁵

Roku 1920 vznikla střešní organizace **Zentralverband der Heimatschollen** (dále jen ZdH) se sídlem v Teplicích-Šanově.⁹⁴⁶ BdDiB ji považoval za jednoho ze svých nejdůležitějších spolupracovníků při „ochraně půdy“. Svědčí o tom i slova jednatele Slezské župy BdD Erwina Wittka⁹⁴⁷ na veřejné schůzi BdD (1935): „[...] spolek zastává jen funkci prostředníka při změnách držebností, realizování kupů a prodejů přenechává „Heimatscholle“, která jest odlišnou od Bund der Deutschen, ale jest jeho pravou rukou a jejíž činnost jest úředně koncesovanou.“⁹⁴⁸

Informativní článek o ZdH v DKV-kalendáři rozdělil jeho působení do šesti základních okruhů: 1. udržení a rozšíření pohyblivého a nepohyblivého majetku, 2. zprostředkování nákupu a prodeje, převzetí (nájem, pacht) a propůjčení (pronájem) domů a pozemků, aby zůstaly v německém vlastnictví, 3. zprostředkování půjček s nízkým úrokem a poskytnutí ručení, aby si Němci mohli ponechat majetek nebo při změně vlastnictví mohli vystupovat jako kupci, 4. výstavba zdravotně nezávadných bytů a vhodných obchodních prostorů, 5. nákup a prodej spotřebního zboží členům, pokud možno za nákupní cenu (vyločení řetězového obchodu), 6. podpora pozemkové reformy, kolonizace domácí půdy, monitorování změn vlastnictví pozemků, nemovitostí a podniků v „ohrožených“ oblastech.⁹⁴⁹

Nacionální profil družstev je patrný z korespondence důvěrníka ZdH v Německu školního rady Hardta z Löbau (v Horní Lužici) s berlínským ministerstvem zahraničí. Účel svazu je zde specifikován čtyřmi okruhy: 1. nákup „ohroženého“ německého majetku, předně na „jazykové hranici“ a jeho poskytnutí spolehlivým Němcům; preferované byly rodiny s dětmi školního věku

⁹⁴¹ Myšlenkou zřízení pozemkového družstva se zabýval přední organizátor „ochrany půdy“ Emil Lehmann již v roce 1915. Tehdy založil stolní společnost s názvem „*Heimatscholle*“. *Unsere Bodenschutzbewegung, Deutschböhmen*, 1919, 3, s. 1.

⁹⁴² „*Schützt mit dem deutschen Geld die deutsche Scholle!*“, *Bundesbote*, 1922, 11, s. 7.

⁹⁴³ *Heimatscholle* e. G. m. b. H., Troppau, Heidrichpark 10, *Alt Vaterbote*, 1924, 7, s. 175; srov. příloha č. 100–101.

⁹⁴⁴ Bericht über die Bodenschutzarbeit der Heimatschollen in der Tschechoslowakei (1927), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 30501.

⁹⁴⁵ Die deutsche Scholle Hoch!, Das Bundesfest 1922, Mitteilungen an alle Bezirksverbände und Ortsgruppen des B.d.D.i.B., Böhm.-Leipa, 1. 5. 1922, s. 3, SOkA Česká Lípa, Svaz Němců v Čechách – Česká Lípa, K51; Jaworski, Rudolf, Na stráž německé půdy nebo v postavení menšiny?, s. 170–173.

⁹⁴⁶ V roce 1920 BdDiB s podobnými cíli inicioval založení *Deutsche Bodenverkehrs-genossenschaft* (Německá společnost pro prodej a nákup půdy v Praze). Vom Schutzverein zum „Bund der Deutschen“, s. 159.

⁹⁴⁷ Wittek řeč pronesl na veřejné schůzi spolku 19. 11. 1935 v Liptani/Liebenthal a následujícího dne 20. 11. 1935 v Hrazové/Grosse, Policejní zprávy z příslušných veřejných akcí, NA Praha, PMV 225-992-6.

⁹⁴⁸ Relace veřejné schůze BdD v Liptani, 19. 11. 1935, NA Praha, PMV 225-992-6.

⁹⁴⁹ Der Zentralverband der Heimatschollen, s. 148.

se záměrem udržení německého školství, 2. zprostředkování nákupu a prodeje nemovitostí za účelem jejich setrvání v německém vlastnictví, 3. zprostředkování půjček, aby majetek zůstal u německých majitelů, anebo aby Němci mohli vystupovat jako kupci, 4. nepřetržitý monitoring majetkových přesunů v „ohrožených“ oblastech.⁹⁵⁰ Hardt v jedné ze svých zpráv poukazuje na formální nutnost, aby ZdH navenek vystupoval pouze s ryze hospodářskými cíli a tak zastíral skutečné cíle „národnostního boje“.⁹⁵¹ Úzké nacionální vymezení mu umožňovalo spolupracovat pouze s užší skupinou obchodních partnerů. Následkem byla omezená finanční základna. Neutěšený finanční stav nedovoľoval nákup půdy a majetků tak, jak si to přály slogany nacionální práce, a proto se činnost nutně redukovala na funkci zprostředkovatelskou (obstarání vhodných německých kupců pro licitovaný majetek) a na úlohu přihazovače při dražbách.⁹⁵² Vedle (ne)pravidelných ročních subvencí od německého ministerstva zahraniční získával ZdH další pravidelné částky od BdDiB.⁹⁵³

Bojovný nacionální program ZdH je ukázkou akcí a reakcí v národnostním soupeření, kdy se původně proklamovaná „obrana“ rychle měnila v „ofenzivu“ s cílem oslabit nacionálního konkurenta.⁹⁵⁴ Zřizovatelé ve družstvech shledávali prostředek k vytvoření protiváhy vůči údajné „čechizaci německého majetku“ během pozemkové reformy a aktivitám českých nacionálních „obránných“ spolků.

Pro stanovení efektivity družstva by bylo třeba analyzovat fungování kooperačního řetězce „BdD – Heimatscholle – raiffeisenka – svaz zemědělských družstev“.⁹⁵⁵ Podle spolkových

⁹⁵⁰ Korespondence studijního rady Hardta z Löbau s konzulem Dr. Bräuerem v Berlíně, 25. 1. 1928, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 30501; srov. příloha č. 102.

⁹⁵¹ Spis školního rady Hardta: „Der Bodenschutz“, s. 3, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 30501.

⁹⁵² Wenzelides, Otto, Bodenschutz und Genossenschaft, s. 247.

⁹⁵³ BdDiB v druhé polovině 20. let ročně poskytoval cca 85 000 Kč. Na přelomu 20. a 30. let německé ministerstvo zahraniční poskytovalo roční podporu ve výši cca 18 000–20 000 RM. Částka se každoročně měnila v závislosti na efektivitě družstev. Financování ze strany Berlína bylo v analyzovaných aktech odůvodňováno nutností „vytvořit hradbu sudetoněmectví, která by jej chránila před úpadkem, podobně jako byla postavena obranná hradba němectví proti Polákům na východě Říše“. Jak je z dokumentů patrné, ZdH se považoval za hlavního nositele tzv. hnutí na ochranu německé půdy čs. Němců (*Bodenschutzbewegung*). Ministerstvo zahraniční si nepřálo zveřejnění jeho finančních příspěvků. Žádalo německého vyslance Waltera Kocha v Praze, aby učinil vše potřebné k utajení financování: „*Ich bitte dabei jedoch dafür Sorge zu tragen, daß die Herkunft des Geldes weder in den Büchern des Verbandes kenntlich noch sonst auf irgend eine Weise bekannt wird.*“ Korespondence studijního rady Hardta z Löbau s konzulem Dr. Bräuerem v Berlíně, 25. 1. 1928, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 30501; Korespondence Deutsche Gesandtschaft v Praze s Auswärtiges Amt v Berlíně, 27. 4. 1928, tamtéž; Vnitřní agenda Auswärtiges Amt, 23. 5. 1929, tamtéž; Spis školního rady Hardta s názvem „Der Bodenschutz“, s. 3, tamtéž.

⁹⁵⁴ „Budiž Heimatschollen odvetnou akcí. Vhodně nasazená by za stovky milionů mohla v německých rukou udržet německé vlastnictví nebo české vlastnictví získat pro Němce.“ („*Die Heimatschollen seien die Gegenaktion. Richtig aufgezogen, könnte sie für Hunderte von Millionen deutschen Besitz in deutschen Händen erhalten oder tschechischen Besitz für das Deutschtum erwecken.*“) Vnitřní agenda Auswärtiges Amt, 3. 6. 1930, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 30501.

⁹⁵⁵ V roce 1925 družstva zprostředkovala koupi a prodej 62 domů, 7 hostinců, 11 pozemků, 7 obchodů, 5 pachtů, 43 půjček na hypotéky, jednu obecní půjčku a 5 jiných půjček. Činnost družstev ve Vrchlabí, Chomutově, Žluticích a Bratislavě nejsou zahrnuta. Der Bund der Deutschen in Böhmen im Jahre 1925, s. 152.

funkcionářů byl tento řetězec východiskem úspěšnosti jakékoli akce při „hájení německé půdy“.⁹⁵⁶ Tuto strukturu hlasitě záviděly české národní jednoty. Podle německého vzoru vyzývaly ke spojení s odbornými organizacemi, zvláště zemědělskými a k založení obdobných družstev jako byly *Heimatschollen*.⁹⁵⁷ Na slušnou efektivitu německého snažení „udržet dosavadní majetek v německých rukou“ ve svých sídelních doménách můžeme usuzovat z faktu mizivých výsledků činnosti nacionálně českých národních jednot při výkupu německého majetku.⁹⁵⁸

„Nářek“ čs. Němců nad „ztrátami německého vlastnictví“, které údajně získali Češi odnárodňovací politikou, kontrastuje s projevy některých funkcionářů během druhé světové války. Např. Otto Wenzelides prohlásil, že „veškerý půdní majetek Západního Slezska se podařilo v těžkých časech českého panování udržet v německých rukou, a že ani píd' německého selského gruntu se neocitla v cizonárodních rukou.“⁹⁵⁹

Vyšší stupeň systematičnosti ve správě BdD od roku 1934 zachovalo i dílčí přehledy o výsledcích činnosti „ochrany půdy“, tj. v kolika případech se angažoval, kolik z majetkových přesunů pro německou stranou dopadlo „úspěšně“ či „neúspěšně“ a kolik jich bylo stále v „procesu jednání“. Neúplnost zpráv však neumožňuje sestavit kompletnější statistiky, z nichž by se mohly vyvodit širší závěry. Navíc, spolkem oficiálně zveřejněné údaje budí v řadě ohledů podezření, které se při bližší analýze mění v jistotu, že uváděné údaje jsou vysoce optimisticky nadhodnoceny. Smysl tohoto optimismu je zjevný, a to propagandistický. Dosažené úspěchy měly prokázat efektivnost nového kurzu nastoleného Henleinovým hnutím, které spolek ovládlo a instrumentalizovalo do služeb svých mocensko-politických ambicí.

Monumentální čísla uvádí zpráva BdD za správní rok 1936/1937.⁹⁶⁰ Ústřednímu vedení bylo v tomto období oznámeno realizovaných 1 198 případů v hodnotě 312 957 575 Kč. Vedle toho ústředí pracovalo na dalších šesti tisících případech dražeb.⁹⁶¹ Obsah zprávy přehledně resumuje následující tabulka:

⁹⁵⁶ Wenzelides, Otto, Bodenschutz und Genossenschaft, s. 247.

⁹⁵⁷ Reichl, F., Pro záchranu české půdy, Stráž Moravy, 1934, 7, s. 113–114.

⁹⁵⁸ Balcarová, Jitka; Kubů, Eduard, c. d.

⁹⁵⁹ „Ani píd' německé selské půdy se neztratila v nacionálně cizích rukou.“ („*Nicht ein Stückchen deutschen Bauerngrundes ging in volksfremde Hand verloren.*“) Wenzelides, Otto, Aus Troppau völkischer Vergangenheit, s. 17.

⁹⁶⁰ Die sudetendeutsche Landschaft, s. 195.

⁹⁶¹ Engelmann, Leo, Bodenschutz, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 42–49.

Tabulka 22: Pracovní oblast „ochrany půdy“ (září 1936 – říjen 1937)⁹⁶²

druh nemovitosti	počet případů	cena „zachráněného“ majetku v Kč (mil.)	rozloha v ha	výše požadované půjčky v Kč	úspěšně vyřízených případů	neúspěšně vyřízených případů	případy v procesu jednání
zemědělské podniky	401	161 471	14 828	2 393 600	70	7	324
živnosti	166	19 911	195	1 401	15	1	150
hostince a hotely	138	43 110	18,7	1 564	4	2	132
činžovní domy	52	14 395	21,5	657 000	1	-	51
vily	321	31 549	8,6	1 710 800	28	3	290
obchodní domy	51	13 620	6,3	990 800	3	-	48
průmyslové objekty	37	23 203	203,3	-	1	1	35
objekty obecného užitku	11	4 340	-	65 000	1	-	10
pozemky	21	1 357	26	-	1	-	20
celkem	1 198	312 957 (1934: 65 000)	15 308	8 782 200	124	14	1 060

Z celkového počtu (1 198) případů bylo vyřešeno 138, tj. 11,5 %: „úspěšně“ 124, tj. 89,9 %, „neúspěšně“ 14, tj. 10,1 %. Z tabulky je evidentní palčivost otázky zemědělské půdy a je třeba říci, že nízká úspěšnost výkupu zemědělského majetku odpovídá plus minus nízké úspěšnosti obdobné činnosti českých národních jednot. Zhruba relevantní se jeví počet řešených případů.⁹⁶³ Co se jeví vysoce podezřelé, jsou hodnoty „zachráněného“ majetku, např. na jeden „úspěšně vyřešený případ“ připadá průměrná částka – zjevně absurdní – ve výši 2 523 851 Kč. Přitom, jak víme, největší část „zachráněného“ majetku spadá do kategorie drobných a středních rolnických hospodářství, živností a venkovských domů. Srovnání let 1934 a 1936/1937 ukazuje dramatický vzrůst úspěšnosti v „záchrane majetku“, a to ze 65 mil. Kč na takřka 313 mil. Kč.

Jakkoli se akce na „záchranu rodné hroudy“ jeví v dlouhodobém časovém průhledu zanedbatelné a neefektivní, jejich aktéři by s námi zajisté nesouhlasili. Zisk jen několika málo

⁹⁶² Die sudetendeutsche Landschaft. Bund der Deutschen-Arbeitsgebiet Volkswirtschaft. Schriftenreihe A, Heft 2. Wächter Verlag, Teplitz-Schönau 1938, s. 195.

⁹⁶³ Podle údajů BdD se v roce 1936 konalo v německých oblastech ČSR 6004 dražeb v hodnotě majetku 753 mil. Kč a v českých oblastech (mimo Prahu) 6940 dražeb v hodnotě 581 mil. Kč. Tamtéž.

objektů v převážně německé obci znamenal pro české hraničáře velkolepý úspěch a pro Němce potvrzení nutnosti nacionálně „obranných“ aktivit proti „nebezpečí čechizace“. Obrana rodné hroudy tak na obou stranách plnila významnou politicky a nacionálně mobilizační funkci dalece přesahující efekty hospodářské. Permanentní, po několik generací trvající „drobná nacionální práce“, která měla krůček za krůčkem získávat nové výhodnější pozice pro vlastní nacionální společenství, by pod tímto zorným úhlem mohla být reflektována jako úspěšná. Jisté je, že vzájemně se eliminující akce obou soupeřících nacionálních komunit nepodpořily vytvoření uzavřeného jazykově německého území na straně jedné, na straně druhé se nepodařilo rozsah „německé državy“ viditelným způsobem redukovat. Nicméně, udržet nezměněný, bojovou atmosférou charakterizovaný stav vyžadovalo značné úsilí.

5. 2. 2. Osídlování

„Půda nám poskytuje chléb, na ni žijí naši sedláci, kteří jako strážci a ochránci německé krve jsou pramenem života národa.“⁹⁶⁴

Pojem „vnitřní kolonizace“ (*innere Kolonisation*) se v německém prostředí českých zemí ekvivalentně používal s výrazem „osídlování“ (*Siedlungswesen, Siedlungsbewegung, Siedeln*). Ten se hojněji začal užívat v první polovině 30. let 20. století, zřejmě s tím vědomím, že staronové koncepce osídlování získávaly na nových rozměrech a obsazích, neomezující se striktně pouze na stávající prostor uvnitř státních hranic a vytlačovací taktiku jinonárodního elementu prostřednictvím pozvolné germanizace.⁹⁶⁵

V nacionalizovaných společnostech znamenala vnitřní kolonizace obecně jeden z prostředků zdárného rozvoje národa. Pro narůstající počet nacionálních příslušníků bylo údajně nutné získat novou zemědělskou půdu.⁹⁶⁶ Do popředí tak zřetelně vystupuje vzájemná souvislost vnitřní kolonizace s populační politikou, které se prováděly pod zorným úhlem „nacionálního zájmu“. Po nástupu Adolfa Hitlera se osídlovací aktivity podřídily NS-populační politice určené principy rasové hygieny a rasové politiky, promítající se zejména do způsobu získávání nové půdy

⁹⁶⁴ „Die Scholle gibt uns das Brot, auf ihr leben unsere Bauern, die als Hüter und Heger des deutschen Blutes Lebensquell des Volkes sind.“ Schwarz, Sepp, Volk und Boden, s. 344.

⁹⁶⁵ Obecně se vnitřní kolonizací označuje proces získávání dosud nevyužité půdy mycením, zúrodněním, přehrazením, vysoušením bažin apod. Od přelomu 17. a 18. století se vnitřní kolonizace stávala jednou z předních vnitropolitických otázek evropských států a konkrétně se jí označovala expanzivní politika Rakouska a Pruska směřovaná na východ. Rakousko se v 18. a 19. století zaměřilo na oblasti Balkánu, převážně jižních Uher. Prusko zemědělské osídlování v 19. století cílilo na oblasti Poznaňska a Západního Pruska v rámci tzv. *Ostmarkenpolitik*, tj. novověké německé východní kolonizaci. Legislativně bylo toto vládní úsilí podloženo pruským osídlovacím zákonem z roku 1886. Meyers Lexikon, přístupné on line: <<http://lexikon.meyers.de/meyers/Innere>>.

⁹⁶⁶ Ratzel, Friedrich, c. d., s. 125; srov. příloha č. 103.

a výběrových kritérií nových osídlenců. Tyto tendence vyústily v radikální nehumánní germanizační osídlování Evropy během druhé světové války, známé pod názvem *Generalplan Ost* (Generální plán východ), které stavělo na nacionálně socialistických teoriích „krve a půdy“ a „životního prostoru“.⁹⁶⁷ K jejich rozpracování zavdaly rozhodující impuls práce Friedricha Ratzela. Nacionálně socialistická ideologie využila jeho akcentování politické funkce „půdy“ a nezbytnosti jejího dostatku pro úspěšný rozvoj ras. Pakliže by nebyl dostatek prostoru k dispozici, rasy by, podle jeho slov, postupně zakrňely.⁹⁶⁸ Do jisté míry se tak vysvětluje úsilí německé „vládnoucí“ rasy o rozšíření „životního prostoru“. Adolf Hitler ve svém *Mein Kampf* v souladu s Ratzelem uvádí: „Pouze dostatečně veliký prostor na této zemi zajišťuje danému národu svobodu jeho bytí.“⁹⁶⁹ „Zdravý vztah“ mezi počtem obyvatelstva na jedné straně a velikostí a kvalitou půdy na straně druhé, měla dle jeho vyjádření zajistit zahraniční politika národního státu. Nacionálně socialistické hnutí si kladlo za cíl odstranit nepoměr mezi počtem Němců a plochou jimi obývané země: „přivést půdu do souladu s počtem obyvatelstva“ a „zajistit německému národu na této zemi přiměřený životní prostor a půdu“.⁹⁷⁰ Hitler výslovně uvedl, že nový prostor se bude získávat na východě.⁹⁷¹ Za vhodnou a minulostí ověřenou formu germanizace dobytých území považoval její osídlení německými sedláky: „Co bylo v dějinách užitečně germanizováno s opravdovým užitkem, to byla půda, kterou naši předkové získali mečem a osadili německými sedláky.“⁹⁷² Požadavek získávat cizí půdu a následně ji germanizovat formuloval politik NSDAP a hlavní ideolog nacionálního socialismu Alfred Rosenberg, který k „osudové otázce životního prostoru a chleba“ uvedl: „Dnes nepomůže žádná hra na schovávanou, žádný odkaz na „vnitřní osídlování“ jako na jedinou záchranu, protože tímto se celkový osud národa změní jen pramálo; dnes pomůže jen vůle přeměněná v cílevědomý čin, vytvořit prostor pro miliony příchozích Němců.“⁹⁷³

Osídlovací koncepty korespondovaly s mohutným středoevropským proudem reagujícím na pomalý, ale kontinuální pokles obyvatelstva na venkově. Byl to následek industrializačního

⁹⁶⁷ V červnu 1942 zaslal agrární analytik Konrad Meyer (1901–1973) říšskému vůdci SS Heinrichu Himmlerovi spis, posléze známý jako „*Generalplan Ost*“. Předpokládal v anektovaných částech Polska a v západní části Sovětského svazu usídlit na pět miliónů Němců. Miliony slovanského a židovského obyvatelstva měly být vyhnány ze svých domovů. Heinemann, Isabel; Oberkrome, Willi, Wissenschaft, Planung, Vertreibung. Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten. Katalog zur Ausstellung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bonn, Berlin 2006, s. 6.

⁹⁶⁸ Ratzel, Friedrich, c. d., s. 108, 119–120.

⁹⁶⁹ Hitler, Adolf, Můj boj od Adolfa Hitlera, Pohořelice 2000, s. 472.

⁹⁷⁰ Taméž, s. 474–477, 479.

⁹⁷¹ Tamtéž, s. 481.

⁹⁷² Tamtéž, s. 286.

⁹⁷³ „Heute hilft kein Versteckspiel mehr, kein schwächlicher Hinweis auf „innere Siedlung“ als alleinige Rettung, da dadurch wenig am Gesamtschicksal der Nation geändert wird; heute hilft nur der in zielbewusste Tat umzusetzende Wille, Raum zu schaffen für Millionen kommender Deutsche.“ Rosenberg, Alfred, Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit, München 1935, s. 694.

procesu, spjatý s urbanizací a odchodem venkovské populace do rozrůstajících se měst. Společenský pohyb preferoval průmysl a obchod a zatlačoval do pozadí selský, resp. zemědělský stav s jeho tradičním pionýrským vztahem k půdě. Člověk obdělávající půdu se postupně stával reprezentantem návratu k přirozenému společenskému řádu, v němž by lidé žili v souladu s přírodou, v jednotě s půdou.⁹⁷⁴ Politická instrumentalizace selského stavu byla v Německu zahájena vydáním osídlovacího zákona (1886). V době císařství a Výmarské republiky měl selský stav ponejvíce funkci stabilizačního prvku politických poměrů ve vnitřních záležitostech Německa. Na východě země, jakožto v „ohrožené zemi“, měli němečtí sedláci vytvořit „národní obranu hranic“, která by chránila „německou podstatu“ před cizími vlivy.⁹⁷⁵ Vnější nacionálně politické „ohrožení“ bylo spatřováno ve Slovanech, resp. polské pracovní migraci. Postupně se vlivem prosazovaných rasově politických cílů přešlo k „obraně“ proti údajnému vnitřnímu ohrožení v podobě degenerace a úpadku „národního tělesa“, které se ve *völkisch* a nacionálně socialistickém prostředí identifikovalo s rasou.

Vládní kroky na podporu zemědělského osídlování východního Německa měly silné zázemí ve strukturách „*völkisch* hnutí“. To již před první světovou válkou přikládalo osídlovacím aktivitám výrazný „rasově politický význam“. Jeho argumentace antislavismu byla spojena s rasovým učením. Podle něho se za nejdůležitější vrstvu každého národa považovalo venkovské obyvatelstvo (statkáři a zemědělské dělnictvo), plnící v německém národě údajně zvláštní nenahraditelnou roli. Akcentovala se nezbytnost venkovského zemědělského obyvatelstva pro existenci národa a v idealizovaném aspektu se venkovské obyvatelstvo interpretovalo jako garant dědičného biologicky zdravého a rasově čistého německého vývoje. Selský stav ve *völkisch* představách reprezentoval protipól k městské kultuře a byl interpretován jako „poslední bastion zdravé nacionální podstaty v procesu vnitřního rozkladu společnosti“. Jedině v něm se údajně udržel „zdravý životní řád“.⁹⁷⁶ Agrárně romantické pojetí německého venkova se stalo ideovým základem pro vybudování nové rasové elity německého národa. Venkovské společenství se avansovalo na fundament cílené výstavby nové společnosti, jejíž chod by byl determinován pouze biologickými a rasovými faktory.⁹⁷⁷

⁹⁷⁴ Med, Jaroslav, Hledání nového vztahu k zemi. Ideové kořeny ruralismu, Dějiny a současnost, 2005, 8, s. 23.

⁹⁷⁵ Mai, Uwe, „Rasse und Raum“. Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat, Paderborn, München, Wien, Zürich 2002, s. 361.

⁹⁷⁶ O selském stavu jako nejsilnější opoře německého národa pojednávají práce Houstona Stewarta Chamberlaina (1855–1927) a Alfreda Rosenberga (1893–1946), které utvářely ideologickou bázi německého nacionálního socialismu. Rosenberg, Alfred, Der Mythos, s. 404, 606.

⁹⁷⁷ Rasová utopie pěstovaná ve Vilemovském Německu a Výmarské republice ve *völkisch* kruzích byla v některých případech vyzkoušena i v praxi výstavbou zvláštních osad. Nástupem nacistů k moci se stala jedním z inspiračních zdrojů nové zemědělské osídlovací politiky. Zákony týkající se dědičné držby statků (*Erbhof*) a vnitřní kolonizace byly v roce 1933 doplněny rasovými hledisky a staly se prostředky biologické selekce německé zemědělské populace.

Zjevná je politická role agrární a osídlovací německé politiky a její značná míra ideové kontinuity v Německém císařství, Výmarské republice a Hitlerově Třetí říši, i když je třeba zdůraznit zásadní rozdíl. Na místo doposud plánované pomalé a po generace trvající kolonizaci, zaměřené na postupné zatlačování neněmecké populace německými sedláky, nastoupilo přesídlení statisíců etnických Němců (*Volksdeutsche*) z východní Evropy, které se mělo realizovat v relativně krátké době.

Vůdčí myšlenka německé vnitřní kolonizace: „ochrana východní hranice“, vytvářela integrální součást německé vnitřní politiky a její praktické uskutečňování se všechny vlády snažily cílevědomě urychlovat.⁹⁷⁸ V politických kruzích meziválečného Německa působily síly, které se za předmět říšské vnitřní politiky snažily prosadit i tzv. hnutí na ochranu německé půdy v ČSR. Za jeho nositele se považovala jednotlivá družstva *Heimatschollen* spolu s jejich zřizovateli svazy Němců. Vnitřní korespondence berlínského ministerstva zahraničí s ministrem zahraničních věcí Gustavem Stresemannem považuje říšskou podporu družstev za politickou nutnost. Německé sídelní oblasti v ČSR se pokládaly za „zónu ohrožení“ sice prozatím mimo prostor říšských hranic, ale za prostor nutné preventivní „ochrany“.⁹⁷⁹ Německé diplomatické kruhy v této souvislosti doporučovaly osídlit uvedené oblasti německými sedláky (1928).⁹⁸⁰

Osídlovací aktivity svazů byly zakotveny ve statutech a programových prohlášeních již z 19. století. Pod zorným úhlem „návratu k půdě“ se projevovaly ve dvou „čistých“ rovinách – venkovské a městské. Specifikum představoval prostor tzv. průmyslových vesnic (*Industriedorf*). Každé z těchto rovin odpovídala existence preferovaných sídelních forem – rodinný statek na zemědělském venkově a venkovský dům, zahradní města a zahradní bytové kolonie či osady pro průmyslové obyvatelstvo ve městech a typ smíšených hospodářství pro obyvatelstvo „průmyslového venkova“. V ideologické oblasti teoretických konceptů je zcela zřejmé přebírání vzorů ze sousedního Německa, v některých ohledech z Rakouska. Pod jejich vlivem zaujala ve spolkové agitaci zprvu vůdčí postavení venkovsko-zemědělská dimenze, postupně doplňovaná požadavkem zprostředkování „kontaktu s půdou“ městskému obyvatelstvu. V praxi však aplikace

Za Hitlerovy éry selský stav představoval nositele sociálních, kulturních a rasových vlastností a politický mocenský prostředek při germanizaci neněmeckého nově nabytého prostoru na východě. Ačkoli NS-stát v teoretických i praktických osídlovacích koncepcích navázal na tradice Vilémovského Německa, zemědělská NS-osídlovací politika spojená s vysídlováním a přesídlováním početných skupin obyvatelstva, nepředstavuje pro své rozhodující aspekty rasové příslušnosti a nezátíženosti dědičnými chorobami přímou kontinuitu s vládní praxí císařství a Výmarské republiky. Mai, Uwe, c. d., s. 362.

⁹⁷⁸ Tamtéž.

⁹⁷⁹ Aktivity ZdH při získávání půdy a nemovitostí měly podle říšských pramenů pomoci čelit „českému odněmčování sudetoněmeckých pohraničních oblastí.“ Vnitřní agenda Auswärtiges Amt, 23. 5. 1929, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 30501.

⁹⁸⁰ Korespondence mezi státním zástupcem v diplomatické misi Dr. Bräurem (Berlin) a školním radou Hardtem z Löbau v Německu, 14. 8. 1928, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 30501.

pruských vzorů narážela na „sudetoněmecká sídelní specifika“, která neumožňovala jejich komplexní převzetí a musela se přizpůsobovat konkrétním podmínkám česko-německých sídelních oblastí, jako výsledku dlouhodobého hospodářského a sociálního vývoje.

Poslanec *Deutsche Volkspartei* vídeňské Říšské rady a přední funkcionář BdDiB Franz Jesser ve své práci o vnitřní kolonizaci v českých zemích podal její definici (1913). Vychází přitom, jak uvádí, z pruských vzorů.⁹⁸¹ Jeho interpretace osídlování se stala základem konceptu osídlování svazů Němců. Ve vnitřní kolonizaci se spatřoval prvořadý prostředek k vyrovnání údajně negativních nacionálních, sociálních a biologických následků „úniku z půdy“ (*Landflucht*) a „přechodu obyvatelstva z venkova do velkých měst“ (*Abwanderung*). Vnitřní kolonizace měla zabránit dalšímu odchodu z venkova⁹⁸² a v jejím důsledku měla vznikat rolnická hospodářství s minimálním rozsahem odpovídající tzv. rodinnému statku, tj. životaschopnému hospodářství, na kterém by pracovali pouze rodinní příslušníci. Jesser toto pojetí vnitřní kolonizace rozšířil o tezi, v níž požadoval přivést co nejvíce lidí do bezprostředního vztahu s půdou.⁹⁸³ Akcentoval proto výstavbu zahradních měst pro městské průmyslové dělnictvo a další rozvoj tzv. smíšených hospodářství v pohraničních oblastech pro obyvatelstvo, jehož hlavní zdroj obživy byl v průmyslu (spojení zemědělského hospodářství do 5 ha se samostatnou jinou průmyslovou živností nebo zemědělskou námezdní prací).⁹⁸⁴ Malá zemědělská hospodářství pro drobné živnostníky, námezdní a domácké dělníky měla figurovat jako existenční rezerva a způsob, jak nezemědělské obyvatelstvo „spojit s půdou“. Tato osídlovací praxe představuje specifickou cestu vnitřní kolonizace Němců v českých zemích, odlišující se od pruské verze s jasně dominujícím „čistým“ zemědělským osídlováním. Je to zároveň jeden z příkladů, jak se pruský ideový fundament přizpůsoboval prostředí jednotlivých německých sídelních území ve střední Evropě, v pohraničí českých zemí pak horským a podhorským poměrům se značně decentralizovaným průmyslem, kterým typ smíšených hospodářství vyhovoval. V modifikované formě tento typ našel prioritní postavení v osídlovacích konceptech během hospodářské krize třicátých let.⁹⁸⁵

Ideologický komplex různorodých představ vnitřní kolonizace ve východní části Německa řešící tzv. polský problém úspěšně proudil do pohraničních oblastí českých zemí, kde spoluvytvářel velkoněmecky laděnou rétoriku a jednu ze substancí „národnostního boje“ Němců

⁹⁸¹ Jesser, Franz, *Innere Kolonisation in den Sudetenländern*, Wien 1913, s. 1.

⁹⁸² „Setrváme! Dokud nám zůstane píd' půdy, a ona nám zůstane, pokud my na ni vytrváme!“ („*Wir bleiben! Solang noch ein Fußbreit Landes uns bleibt, und es bleibt uns, wenn ihm nur bleiben!*“), Brinken, Gertrud, *Neue Wege der Volkstumsarbeit*, s. 27.

⁹⁸³ Jesser, Franz, *Innere Kolonisation*, s. 1.

⁹⁸⁴ Podle sčítání podniků z roku 1902 připadlo z podniků do 5 ha na smíšená hospodářství v Čechách 17 %, na Moravě 13 % a ve Slezsku 9 %. Tamtéž, s. 9.

⁹⁸⁵ Tamtéž, s. 4, 6.

a Čechů.⁹⁸⁶ Rovněž i základnu pro nevybíravou kritiku vlastních „národních soukmenovců“, zvláště zemědělců, pokud nedostáli své údajně „vrozené zodpovědnosti selského stavu vůči národnímu celku“. Odchod venkovského obyvatelstva do měst „za lepším“ byl prezentován slovy „dezerce“ a „národní zrady“.⁹⁸⁷ V tomto duchu koncipované povídky a básně ve spolkových periodících, často didakticky laděné, jsou ukázkou nenásilného podsouvání jistého způsobu interpretace hospodářsko-sociálních jevů a snahy vychovávat k netolerantnosti vůči „zrádcům“ ve vlastních řadách. Ideovou osou byla opět kritika liberalismu a kapitalistického hospodářství: „Liberální éra nezničila jen ráz krajiny naší domoviny a měst, ale často také i vesnice.“⁹⁸⁸

Vzor „ohrožení východní německé hranice Poláky“ byl vnášen do pohraničních oblastí českých zemí. Nebezpečí se zde spatřovalo v „prolomení jazykové hranice“ pracovní migrací českých dělníků z vnitrozemí. V rakouském Slezsku k tomu přistoupila i otázka dělníků polských, za první republiky syčené kritikou příchodu čs. státních zaměstnanců. Rozsáhlá vnitřní kolonizace s rodinnými statky měla zajistit „udržení a rozšíření venkovské základny Němců v českých zemích“.⁹⁸⁹ Z toho vyplývaly apely k „záchraně venkova“ a preferování zemědělství a jejich aktérů v hospodářských programech ve *völkisch* či nacionálně radikálních kruzích. „Nacionální síla sudetoněmectví“ se shledávala v selské půdě.⁹⁹⁰

Německá vnitřní kolonizace v českých zemích byla do značné míry, v oblasti propagace plně, doménou svazů, resp. BdD. V Předlitavsku se cílené vnitřní zemědělské kolonizaci z nacionálních spolků začala jako první věnovat štýrská *Südmark*.⁹⁹¹ V českých zemích se jí ujaly svazy spolu s KdD a *Deutsche Agrar- und Industriebank*.⁹⁹² Jesser došel k závěru, že „banka“ a „dobrodiní“ jsou ve své podstatě neslučitelné. Vnitřní kolonizace, která si nedělala nárok na jakoukoli rentabilitu, nemohla být úspěšně prováděna, pokud by alespoň část nákladů nepřevzal stát nebo obec. Nezdar osídlovacích aktivit *Südmarky* mu byly konkrétním příkladem. A jak se ukázalo, ani výsledky svazů, KdD a *Deutsche Agrar- und Industriebank* nenabýly takového významu, aby výrazně změnily sídelní, sociální a národnostní strukturu. Do popředí však

⁹⁸⁶ Aus deutschen Kreisen. Deutsche Ansiedlungstätigkeit in den Ostmarken des Deutschen Reiches, Nordmarkmitteilungen, 3, 1910, 12, s. 311.

⁹⁸⁷ Lindenbaum, Robert, Ein Bauer zieht sich in die Stadt, Bundeskalender 1935, Teplitz-Schönau [1934], s. 89–92; Deutsches und Undeutsches. Verlust deutschen Besitzes, Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, 11, 1912, 9, s. 247.

⁹⁸⁸ „Das liberale Zeitalter hat nicht nur das Landschaftsbild unserer Heimat, der Städte und oft auch der Dörfer, zerstört.“ Pötschke, Ernst, Eine sudetendeutsche Aufgabe: Siedeln, SM, 1938, s. 44.

⁹⁸⁹ Jesser, Franz, Das Wesen des nationalen Kampfes, s. 21.

⁹⁹⁰ „A nacionální cíla sudetských Němců dnes roste silněji než kdy jindy právě z jejich selské půdy.“ (Und die nationale Kraft des Sudetendeutschums wächst heute stärker denn je aus seinem bäuerlichen Boden.) Tamtéž.

⁹⁹¹ Jesser, Franz, Innere Kolonisation, s. 13–14.

⁹⁹² Tamtéž, s. 12–13.

vystoupila úzká spolupráce svazů a nacionálních peněžních ústavů. Při osídlování si vzájemně rozdělily úlohy způsobem, kdy peněžní ústav poskytl úvěr a spolek následně splácel zcela nebo jen částečně úroky z poskytnutého úvěru, včetně dalších podpor, např. bezplatnou právní pomoc novým osídlencům apod.⁹⁹³

Osídlovací aktivity svazů, resp. BdD tvořily součást pracovního komplexu „ochrany půdy“, popř. „životního prostoru“. Určovány byly nacionálními hledisky. Šlo o osídlování národnostně smíšených oblastí německými osídlenci za účelem buď udržení dosavadních národnostních poměrů, anebo o navýšení tamní německé komunity s cílem vytvořit „uzavřená německá sídelní území“ jako „hráz postupující slovanské vlně“. Zisk „neněmecké půdy“ byl nezbytností.⁹⁹⁴ Spolkový tisk poukazoval na nemožnost rozšíření stávajícího německého sídelního prostoru vzhledem k „jazykové hranici“. Přiznává, že proto s nadšením sledoval říšskou osídlovací politiku, která usilovala zajistit další životní prostory německému národu.⁹⁹⁵ Se stejným záměrem se vyzývalo k zamezení přesunu půdy do vlastnictví cizích osídlenců.⁹⁹⁶ „Sudetoněmecký sedlák“ se považoval za „spolubojovníka v zápase o německou půdu“ a „za přední stráž národa“.⁹⁹⁷ Významný opavský geograf Gustav Fochler-Hauke ve svých úvahách o „sudetoněmeckém zemědělství“ pokládal „ve svých kořenech zdravé sudetoněmecké selství za pramen v boji proti duševnímu a hospodářskému odcizení“.⁹⁹⁸ Spolky rozšiřovaly soud o „selském původu árijských Němců“ a o „selství“ jako vlastní substance německého národa: „My Němci jsme od počátku byli národem sedláků [...] Usedlost našich sedláků a jejich houževnatost byly odjakživa ty nejlepší síly našeho národa. Pokud ony budou, udrží se i německá podstata. Síla sedláka je nezlomná; ta uhájí existenci i sudetských Němců na věky věků.“⁹⁹⁹

Osídlovací činnost se vedle své nejvlastnější komponenty – zemědělská vnitřní kolonizace venkova – projevovala v dalších rovinách: usídlení jedinců nejrůznějších profesí v národnostně

⁹⁹³ Wenzelides, Otto, *Das Wesen der Genossenschaft*, s. 18; Oddělení hospodářské záležitosti a běžná korespondence, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava.

⁹⁹⁴ Opis, *Richtlinien für den Aufbau der Ortsräte im Rahmen der „Deutschen Arbeitsgemeinschaft“*, s. 1, NA Praha, PMV 225-363-21. Snahy po nejen udržení, ale i získání půdy vyjadřuje motto činnosti spolku *Nordmark* a dalších nacionálních spolků ve Slezsku v roce 1909: „Pro udržení a získání německé půdy a německé krve!“ („*Zur Erhaltung und Gewinnung deutschen Bodens und deutschen Blutes!*“), *Nordmarkmitteilungen*, 2, 1909, 8, s. 193.

⁹⁹⁵ Gleinert, Kurt, *Leitsätze für Sudetendeutsche Siedlung*, Bund, 1933, s. 519.

⁹⁹⁶ Raschka, Rudolf, c. d., s. 477.

⁹⁹⁷ *Bauernehrungen*, SM, 1938, s. 291; srov. příloha č. 96–98.

⁹⁹⁸ Fochler-Hauke, Gustav, *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei. Eine geographische-geopolitische Zusammenschau*, Heidelberg, Berlin 1937, s. 200.

⁹⁹⁹ „*Wir Deutsche waren vom Anfang an ein Bauernvolk, [...] daß wir Deutschen den bäuerlichen Menschen – ob sie nun Bauern sind oder in anderen Berufen die bäuerlichen Charakterzüge zur Geltung bringen – wieder den Platz einräumen, der ihnen gebührt. Die Seßhaftigkeit unseres Bauerntums, die bäuerliche Zähigkeit waren seit je die besten Kräfte unseres Volkes. Solange sie lebendig sind, wird deutsche Art sich behaupten. Bauernkraft ist nicht zu brechen; aus ihr wird sich auch das Sudetendeutschtum in alle Zukunft behaupten.*“ Schwarz, Sepp, *Bauerntum – der Urgrund des Volkes*, SM, 1937, s. 395, 397.

„ohrožených“ lokalitách a umožnění kontaktu s půdou městskému průmyslovému obyvatelstvu. Osídlovací aktivity svazů, resp. BdD lze rozčlenit do pěti segmentů, z nichž je patrná provázanost s ostatními sektory nacionální „obránné“ práce.

I. Všestranná podpora zemědělců (materiální, odborně vzdělávací) za účelem zamezit jejich odchodu z venkova. Cíleně se sledovala zadluženost zemědělských hospodářství. Zadluženost německého zemědělství měla řešit nově zřizovaná tzv. osídlovací družstva (*Siedlungsgenossenschaften*).¹⁰⁰⁰

II. Nabytí půdy během provádění pozemkové reformy v ČSR a její využití k zemědělské vnitřní kolonizaci. Ačkoli nechyběly snahy získat půdu pro rétoricky velkolepě pojatou kolonizaci v rámci pozemkové reformy, svazy se ve své praktické činnosti zaměřily spíše na udržení a zisk majetků v konkrétních případech, než aby rozpoutaly hromadné rolnické osídlování venkova. V otázce záborové půdy se ostře střetávaly s protiakcemi českých národních jednot. Zřejmě proto se zaměřily na vykupování dlouhodobých pachtů a poskytování právní služeb německým pachtýřům při uplatňování jejich přednostního nároku na výkup půdy, který zajišťovaly zákony o pozemkové reformě.¹⁰⁰¹ Svazy zřizovaly zvláštní výbory pro pozemkovou reformu.¹⁰⁰² Jejich prostřednictvím se obstarávaly finance pro výkup zemědělské půdy. Intervenovaly u vlády a Státního pozemkového úřadu, zasílaly pamětní spisy Společnosti národů aj.¹⁰⁰³ Během pozemkové reformy spolky vystupovaly zejména jako zprostředkovatelé nákupu a výhodných úvěrů.

III. Osídlování a zprostředkovatelný práce. Do „ohrožených“ oblastí, kde vlivem nízkého počtu Němců mohlo dojít k zániku škol, spolků aj., se za účelem „zachovat prostor jako německý“, lákali noví osídlenci všech profesí. V pravidelné rubrice „Osídlování“ spolkového periodika *Bundesbote* a v jiném tisku (např. nacionalistické *Neue Zeit*) zprostředkovaně BdDiB nabízel možnost usazení Němcům různých povolání, s obvyklým zdůrazněním, že se hledá „německo-árijský“ jedinec, tedy jedinec nežidovského původu.¹⁰⁰⁴ Třetí úsek osídlování souvisel

¹⁰⁰⁰ Se zadlužeností německého zemědělství, které ale bylo břemenem všech zemědělců, se do popředí dostávala otázka osídlovacích družstev. Jejich úkoly vytyčovaly dvě roviny: výkup zadlužených hospodářství a poskytnutí půdy neprvorozeným selským/rolnickým synům. Schutzarbeit an Boden und Besitz, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 25–27; Wenzelides, Otto, Wir müssen siedeln, s. 114–115.

¹⁰⁰¹ Do soukromého vlastnictví v rámci výkupu dlouhodobých pachtů přešlo německým rolníkům 40 000 ha půdy. Výsledky k roku 1923 ukazují, že němečtí zemědělci měli v českých zemích o 7,7 % více půdy, kterou získali výkupem pachtů, než odpovídalo jejich podílu na obyvatelstvu. Lubomír Slezák, Pozemková reforma v Československu 1919–1935, in: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994, Uherské Hradiště 1994, s. 8.

¹⁰⁰² Srov. Biederman, Jan, c. d.

¹⁰⁰³ IV. Činnost hospodářská, s. 272.

¹⁰⁰⁴ Siedlungswesen, Bundesbote, 1930, 10, s. 7.

s tzv. živnostenským osídlováním. Jeho pevnou komponentou byla podpora živnostenského dorostu a jeho školství.

IV. Čtvrtým segmentem bylo vyškolení německých zemědělců, resp. snaha rekvalifikovat nezaměstnané průmyslové dělnictvo pro zemědělskou činnost a poskytnout jim na venkově adekvátní existenční podmínky.¹⁰⁰⁵

V. Proklamovaná sociální péče se prolínala veškerou spolkovou činností. Ve sféře osídlování se nejvýrazněji projevovala zájmem o sirotky, stavbou sirotčích kolonií a sirotčinců, které často fungovaly jako zemědělská hospodářství. Sirotčí péči spolky vtěsaly do role nástroje záchrany německé krve.¹⁰⁰⁶ Je to exemplární příklad propojení sociální funkce spolků s úlohou nacionální, komplementovanou úsilím po hospodářském zisku.

BdDiB po válce plánoval zahájit rozsáhlou vnitřní kolonizaci – osídlit vřesoviště a bažiny, vybudovat nové zemědělské usedlosti a na venkově usadit válečné invalidy. Se zájmem jeho tisk dával za vzor osídlování východní části Německa před rokem 1914, kde údajně vznikla celá řada nových vesnic s desetitisíci sedláky. Rovněž periodika informovala o výstavách v meziválečném Německu, které se věnovaly otázce zřizování nových bytových kolonií, a které prezentovaly různé stavební typy sídelních domků.¹⁰⁰⁷ Ačkoli spolky při své agitaci propagovaly rozsáhlé osídlovací plány, zaměřovaly se zejména na konkrétní situace svých členů a nechávaly se vést skutečnými potřebami jedinců, kteří měli „nacionální význam“ pro rozvoj německého živlu v určitém místě.¹⁰⁰⁸

V první polovině 30. let se začaly osídlovací aktivity nazývat *Sudetendeutsche Siedlungsbewegung* (Sudetoněmecké osídlovací hnutí). Organizátoři původně zamýšleli, že němečtí továrníci budou stavět dělnické kolonie či osady pro dělníky nacionálně německého průmyslu. Vzhledem k tragickému dopadu hospodářské krize na nacionálně převážně či zcela německá průmyslová odvětví, se však s tímto záměrem nadále v „sudetoněmeckých“ osídlovacích koncepcích neuvažovalo. Stejně se nepočítalo ani s novým průmyslovým rozmachem. Začaly se

¹⁰⁰⁵ Pohl, Werner, Die sudetendeutsche Arbeitslager- und Siedlungsbewegung, Bundeskalender 1937, Teplitz-Schönau [1936], s. 26.

¹⁰⁰⁶ „[...] Bund pomáhá zachránit německou krev před zánikem [...]“ („[...] Bund hilft, rettet deutsches Blut vor dem Untergang[...].“) Berger, S., Entspricht unsere Schutzarbeit der heutigen Notzeit?, Altvaterbote, 1925, 6, s. 127.

¹⁰⁰⁷ Lothring, Hermann, Landwirtschaftliche Siedlungsfragen in der Tschechoslowakei, Der Sudetendeutsche Bund, 1922, 5, s. 38–39, 48. Osídlovací hnutí a jeho stavební projekty vyjadřující „německého ducha“ měly obnovit a upevnit soudržné formy vesnického společenství, které se vnímalo jako „společné soužití pokrevní společnosti spojené stejným osudem“. Schwarz, Sepp, Bauerntum – der Urgrund des Volkes, s. 395–396.

¹⁰⁰⁸ Provázanost osídlovacích aktivit s dalšími složkami nacionální „obranné“ práce vystihuje příklad ze života BdDSch: spolek finančně vypomohl hospodáři s 10 ha půdy a zároveň otci sedmi dětí. S rodinou žil v obci, jehož školu navštěvovalo 18 dětí. Zajištěním existence rodiny bylo zajištěno i německé školství. V jiném případě spolek pomohl zadluženému hostinskému. Tím bylo postaráno o jeho rodinu, německé školství a zároveň „místní Němci neztratili své jediné shromažďovací místo“. Schutzarbeit an Boden und Besitz, s. 26.

proto pro osídlence z řad nezaměstnaného průmyslového dělnictva zřizovat speciální školy se zaměřením na zemědělství.

Hospodářská krize třicátých let určovala směr a obsah osídlovacích aktivit. Představovaly jednu z alternativ, jak řešit tíživou sociální situaci nezaměstnaného německého obyvatelstva. Zároveň měly cíleně posloužit k oživení zemědělského sektoru hospodářství. Stěžejně se pracovalo na tom, aby co možná nejvyšší procento Němců mělo vlastní zdroje obživy (zemědělskou půdu) a bylo nezávislé v bytové otázce (vlastní domovy). Tím by se údajně zabezpečila jejich odolnost vůči hospodářským krizím.¹⁰⁰⁹ Koncepce z těchto let hodlaly využítovat půdní zdroje po odstaveném průmyslu (*Industriefriedhof*), nevyužitou ornou půdu a pustiny.¹⁰¹⁰ Svou podstatou odpovídaly současné teorii trvale udržitelného rozvoje, která upřednostňuje novou zástavbu brownfields před výstavbou na zelené louce. Některé koncepce navrhovaly získat novou půdu přerozdělením velkostatků.¹⁰¹¹

Dalšími cíli osídlovacích aktivit spolků bylo např. udržení zemědělského dorostu na venkově výstavbou zemědělských osad, rovnoměrné rozmístění obyvatelstva v německých sídlech, tj. přistoupit k přesídlování,¹⁰¹² zvýšení životní úrovně venkova, budování meziměstské veřejné dopravy, zajištění rozložení průmyslu tak, aby byl umožněn přívýdělek co nejvíce lidem, oživení velkých měst a spojení jejich obyvatelstva s půdou cestou výstavby zahradních měst (*Gartenstadt*), předměstských osad (*Vorstadsiedlung*), zahradních bytových kolonií (*Wohnsiedlung*) a osad pro pracující s vedlejším výdělkem (*Nebenerwerbssiedlung*).¹⁰¹³ Městské obyvatelstvo tak mělo získat kontakt s „půdou“, se „zemí domoviny“. Zažít mělo pocit zemědělce, lpícího na svém hospodářství.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁹ Stradal, Theodor, *Die Sudetendeutsche Siedlungsbewegung*, SM, 1935, s. 91.

¹⁰¹⁰ V roce 1934 spolkový tisk hojně avizoval možnost nového německého sídelního území v oblasti odstavených uhelných polí mezi městy Chomutov/Komotau a Ústí nad Labem/Aussig. Údajně zde z 14 000 ha půdy mohlo vzniknout na dva tisíce sedmihektarových hospodářství pro mladé zemědělce z řad agrární mládeže tzv. *Jungbauer*. Wenzelides, Otto, *Wir müssen siedeln*, s. 112–113.

¹⁰¹¹ Gleinert, Kurt, c. d., s. 519.

¹⁰¹² Přesídlováním se mělo docílit vhodnější a rovnoměrné sociální skladby. Výmarská republika bez výraznějšího efektu usilovala o „západ–východ přesídlení“ drobných sedláků (*Binnensiedlung*). Na zákonném podkladě (*Reichssiedlungsgesetz*, 11. 8. 1919) měl být populační přebytek jihozápadního Německa přesídlen do východních oblastí země. Spolková periodika uváděla potřebu „sudetoněmeckého přesídlování“ a získání tak vyrovnanější sociální skladby. Případy přesídlování německých rodin v českých zemích jsou doloženy v jiné souvislosti. Např. za účelem udržení německých škol v národnostně smíšených obcích financoval továrník, německý nacional a předseda BdDN Hermann Brass přestěhování rodin s větším počtem dětí. Rodina Focher z Pobuči/Pobutsch na Zábřežsku tímto nalezla nový domov v tzv. „ohrožené vsi“ Jestřebíčko/Klein Jestreby. Mai, Uwe, c. d., s. 23, 29; Preibsch, Hubert, *Die Möglichkeiten einer sudetendeutschen Wirtschaftsorganisation*, *Der Bund*, 1933, s. 396; Kronika české státní menšinové obecné školy v Jestřebíčku, SOKA Šumperk.

¹⁰¹³ Stradal, Theodor, c. d., s. 92; *Auf dem Wege zum Bund der Deutschen – Wirtschaftsberatung*, s. 367; Gleinert, Kurt, c. d., s. 519.

¹⁰¹⁴ Schwarz, Sepp, *Aus der Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen*, s. 453.

V „sudetoněmeckém osídlovacím hnutí“ se vedle čistě zemědělského osídlování se selskými dvory prosadily zejména poslední dvě ze jmenovaných forem, které byly určeny jen nezaměstnaným a za mzdu pracujícím Němcům. Zahradní bytové kolonie *Wohnsiedlung* se prezentovaly jako „zdravá“ varianta ke klasickým sídlištím. Ta se označovala za „nájemné kasárny“ (*Mietkasernen*) ztělesňující údajně jeden ze zdrojů „degenerace německé rasy“.¹⁰¹⁵ Bytové kolonie se realizovaly zejména během druhé světové války, kdy průmysl zažíval vlnu konjunktury. Např. bytové kolonie v Kladně, Mostě a Litvínově/Leutensdorf.¹⁰¹⁶ Plánované byly i pro další města, např. Jihlavu.

Kusé informace prameny poskytují k osadám pro pracující s vedlejším výdělkem *Nebenerwerbssiedlung*. Stavěly se blízko měst nebo industriálních vesnic s průmyslovou zástavbou. Měly přispět k odproletarizování německého dělnictva.¹⁰¹⁷ Směrnice k „sudetoněmeckému“ osídlování z roku 1933 uváděly, že bylo třeba docílit nižšího počtu proletariátu a vyššího počtu rodin usazených na vlastní půdě.¹⁰¹⁸

Výstavba *Nebenerwerbssiedlung* měla podpořit městské nezaměstnané obyvatelstvo, které se mělo získat pro „život na venkově a opětovně připoutat k půdě“.¹⁰¹⁹ Předpokládalo se, že po krizi původně nezaměstnaní osídlenci v *Nebenerwerbssiedlung* naleznou část svého výdělku v blízkých průmyslových podnicích a zemědělská hospodářství o rozloze cca 1 100–2 000 m² jim budou sloužit jako životní rezerva.¹⁰²⁰ Osídlenci se vybírali podle kritérií „árijský původ“ a nezaměstnaný nebo nádeník. Při výběru se dbalo na to, aby ve skupině nových osídlenců byly zastoupeny různé profese (zedník, tesař, truhlář, zámečník aj.), čímž se zlevňovala realizace osad.¹⁰²¹

¹⁰¹⁵ Brynich, Josef, c. d., s. 472; srov. příloha č. 104–105.

¹⁰¹⁶ Srov. Hořejš, Miloš, Aplikace nacionálněsocialistické architektury v českých zemích v l. 1938–1945, Rozpravy Národního technického muzea v Praze 203, Dějiny vědy a techniky 15, s. 45–71.

¹⁰¹⁷ Pohl, Werner, *Siedlung*, SM, 1936, s. 25.

¹⁰¹⁸ Gleinert, Kurt, c. d., s. 519.

¹⁰¹⁹ Pohl, Werner, *Siedlung*, SM, 1936, s. 25.

¹⁰²⁰ Výstavba osad je doložena v obci Horní Dvory/Holerhof na Chebsku (*Holerhofsiedlung*). V roce 1935 zde po první fázi výstavby stálo šest sídlištních dřevěných dvojdomků pro dvanáct chebských nezaměstnaných rodin. Dvojdomky mohly být v existenčně přijatelnějším období stavebně rozšířeny. Každá rodina měla k dispozici pozemek cca o 2 000 m² (17m x 118m). Ten ji měl zajistit roční spotřebu brambor a jiné zeleniny, dostatek ovoce a krmivo pro drobné zvířectvo (koza, králík, slepice aj.). Pozemky, jejichž bonita se před výstavbou ověřovala, poskytlo město Cheb formou nájemní smlouvy na 30 let. (Wild, Karl, *Vorbildliche Nebenerwerbssiedlung der Stadt Eger*, SM, 1935, s. 370.) Z původní výstavby se do dnes zachovalo několik domků, které prošly zjevnou proměnou. (Za poskytnutou informaci děkuji Jakubu Chaloupkovi.) Podle vzoru Horní Dvory byl vypracován projekt osady v Maškově/Matzelbach (*Matzelbacher Siedlung*). Výstavbou byl pověřen chebský pracovní tábor BdD a DTV. Brosche, W., c. d., s. 110; srov. příloha č. 106–107.

¹⁰²¹ V případě osady Horní Dvory získali osídlenci bezplatně staré cihly z objektů určených k demolici, kameny z místních lomů a dřevo si pokáceli v přilehlých lesích. Na zbytek stavebních výdajů si vzali u spořitelny na 14 let stavební úvěr (úrok 5 %), za který jim ručili chebští velkopodnikatelé. Za pronajatou půdu platili roční nájem 170 Kč a 24 Kč pojištění proti požáru. V prvních letech představovalo finanční zatížení osídlenců 700 Kč ročně. Tamtéž, s. 370–371.

Migrace venkovského obyvatelstva do měst, jako důsledek industrializace 19. století, vyvolávala hnutí, v nichž se postupně venkovské obyvatelstvo stávalo objektem politickým a ideologickým. Osídlovací hnutí a jeho dílčí úseky byly úzce provázány jak s ideologickým fundamentem, tak praktickými opatřeními populační politiky a rasové hygieny. V meziválečném období docházelo k upevňování přesvědčení o „německém obrození“ možném pouze ze selského stavu na venkově, který byl stylizován do role „záštity národní podstaty“. Na základě příkladného způsobu života a „rasové čistoty“ měl selský stav sloužit jako „pramen krve“ pro nutné kvantitativní navýšení rasově kvalitní německé populace.

BdD prostřednictvím osídlování šířil a ve společnosti upevňoval myšlenkový konstrukt „německého životního prostoru“. Osídlování se považovalo za prostředek jeho obrany a expanze. O tom, že se v druhé polovině 30. let osídlování těšilo velkému zájmu, svědčí zápisy ze schůzí vůdcovské rady. Funkcionáři v nich zdůrazňovali zvláště aktivní vystupování Němců na Chebsku.¹⁰²² Pramenný materiál ukazuje na výraznou agitační a zprostředkovací funkci spolků ve prospěch „sudetoněmeckého osídlovacího hnutí“, která byla umocněna jejich úlohou při realizaci osad, kdy se uplatňoval potenciál pracovních táborů BdD a DTV.

Soulad ideové platformy osídlovacího hnutí spolků s teoriemi „krve a půdy“ a „životního prostoru“ dodával procesu expanzivní, rasový, antisemitský a antislovanský rozměr, který proklamoval podporu pouze nordické rase, s tendencemi k eliminaci ras ostatních. BdD tak napomáhal budovat předmostí, které po roce 1938 umožnilo, že nacionálně socialistická praxe přesídlování německých národních skupin a vysídlování nacionálně nežádoucích skupin nebyla vnímána jako zcela něco nového.

5. 2. 3. Populační politika

„Zdravý národ nemůže být vyhnán ze své půdy, neboť ten se bude držet stejně, jako se svými kořeny v zemi drží silný dub.“¹⁰²³

Populační politika (*Bevölkerungspolitik*) prováděná státem a zájmovými skupinami usiluje cestou promyšlených zásahů do reprodukčního chování jedinců či skupiny o ovlivnění počtu obyvatel a

¹⁰²² Zápis ze schůze vůdcovské rady v Teplicích-Šanově, 6. 3. 1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 112.

¹⁰²³ „Ein gesundes Volk kann nicht von seiner Scholle vertrieben werden, sondern es wird sich halten so wie ein starker Eichenbaum sich mit seinen Wurzeln dem Boden verbunden hält.“ Wehrenfennig, Gottfried, Vorspruch, Der Bundesarbeiter. Beilage zu den „Mitteilungen“ vom 15. Herbstmonds (Sept.) 1936 (dále jen Der Bundesarbeiter), s. 129.

populační struktury. V dějinách se aplikovaly nejružnější formy populační politiky s odlišnou mírou zásahu do intimity manželů či životních partnerů a jejich rozhodování o početnosti vlastní rodiny. V době nacionálního socialismu byla tato míra zásahu evidentně silná, narušující v určitých aspektech i osobní svobodu některých skupin obyvatelstva: „Všechno, co je nějak viditelně nemocné a dědičně zatížené a tím dále zatěžující, musí stát prohlásit za neschopné plození a toto také prakticky prosadit“, doporučuje Adolf Hitler v *Mein Kampf*.¹⁰²⁴ Ideolog NSDAP Alfred Rosenberg v práci *Mythus des 20. Jahrhunderts* požadoval striktní odmítnutí „odchovu podlidí“ každým, kdo chce „zdravé a duševně silné Německo“. ¹⁰²⁵ Rosenberg teoreticky předpřipravoval cestu k podmanění cizích národů, lidské reprodukci a „kultivaci“ ve speciálních zařízeních (*Lebensbornen*), nucené sterilizaci geneticky zatížených a usmrcení života „nehodných“ jedinců a skupin.¹⁰²⁶ Za nutné požadavky nové doby stanovil „ochranu rasy, kultivace rasy a rasovou hygienu“ (*Rassenschutz, Rassenzucht und Rassenhygiene*). Pojem „kultivace rasy“ vysvětloval jako „ochranu nordických rasových komponent německého národa“. Německý stát měl dodat zákony, které by odpovídaly těmto „základním požadavkům“. ¹⁰²⁷ Obdobně se vyslovoval Hitler, když za jeden z úkolů germánských států stanovil „postarat se o to, aby zásadně nedocházelo k další bastardizaci německé rasy“. Nejposvátnějším lidským právem mu bylo „pečovat o to, aby krev nepozbyla nic ze své čistoty a umožnila vznešený vývoj nejušlechtlejšího lidství.“¹⁰²⁸ Nutno připomenout, že pojmy krev, rasa a národ v nacistické ideologii (rovněž ve „*völkisch* hnutí“) byly výrazy sobě blízké, neboť organicky pojímán národ byl pospolitostí rasově a tedy pokrevně příbuzných nacionálních „soukmenovců“.

Nacionálně socialistická populační politika stavějící na koncepci národa jako biologické jednotky (pokrevní pospolitost – *Blutgemeinschaft*) usilovala o péči „národního tělesa“ cestou rasové hygieny: udržením a podporou zdravé dědičné výbavy, vyřazením patologické dědičné výbavy a zachováním rasové osobitosti německého národa.¹⁰²⁹ NS-populační politika se členila na kvantitativní (zajistit početnost národa), kvalitativní (úsilí o reprodukci zdatných jedinců nezatížených dědičnými nemocemi) a rasovou politiku (udržení rasového charakteru národa „bojem proti rasovému odcizení“).¹⁰³⁰ Rasová hygiena se po nástupu Adolfa Hitlera k moci stala

¹⁰²⁴ Hitler, Adolf, c. d., s. 295.

¹⁰²⁵ Rosenberg, Alfred, *Der Mythus*, s. 631.

¹⁰²⁶ Tamtéž, s. 582.

¹⁰²⁷ Tamtéž, s. 631.

¹⁰²⁸ Hitler, Adolf, c. d., s. 294.

¹⁰²⁹ Verschuër, Otmar, *Leitfaden der Rassenhygiene*, Leipzig 1941, s. 115.

¹⁰³⁰ Tamtéž, s. 115.

jedním z vůdčích principů nacistického Německa.¹⁰³¹ Mezi její základní cíle obecně patřilo „obnovení německé rodiny“ a podřízení reprodukce „obecnému prospěchu národa.“¹⁰³²

V prostředí čs. Němců tento úkol na sebe částečně převzaly svazy Němců, resp. BdD. Jak se vyslovil profesor pražské německé univerzity Erich Gierach, „chránit národ v jeho rasové podstatě představovalo rovněž nutnou obrannou práci“ (1928).¹⁰³³ „Udržení a rozhojnění počtu sudetských Němců a jejich zdravé podstaty“ spolkoví aktivisté prezentovali jako otázku „existence německého národa“.¹⁰³⁴

Porovnání Sundbärgovy¹⁰³⁵ klasifikace věkové skladby s údaji pro české země (1930) zařazuje čs. Němce ve srovnání s ostatními národnostmi v republice spíše k tzv. regresivnímu typu s nízkým podílem dětí a mládeže, který předurčoval populační pokles a stárnutí etnika (ještě výrazněji se tato tendence projevovala u Židů).¹⁰³⁶ Početní stagnace a ústup Němců v českých zemích měly bezprostřední příčinu v rozdílných demografických ukazatelích populací, které zde žily (Češi, Němci, Poláci aj.). Podstatou nízkých přirozených přírůstků u Němců byla jejich nízká porodnost a poměrně nízká sňatečnost, tedy dva ze základních demografických ukazatelů se vyvíjely nepříznivě. Pokles přírůstků během meziválečného období odpovídal celkové evropské tendenci.¹⁰³⁷ Nízká natalita a její velké rozdíly v německých okresech byly také důsledkem větší sociální diferenciace německé populace a nedostatku pracovních příležitostí v pohraničních horských oblastech českých zemí, který způsoboval dlouhodobou emigraci. Podél státní hranice tak vznikalo široké depopulační pásmo.¹⁰³⁸ Nepříznivý populační vývoj pohraničních oblastí teoretici nacionální „obran“ vysvětlovali v rétorice „ohrožení Čech“, „ohrožení domoviny sudetských Němců“.¹⁰³⁹

V roce 1936 přistoupil BdD pod vedením Otto Muntendorfa (1910–1943) ke zřízení „Pracovního oddělení populační politiky“ (*Arbeitsstelle für Bevölkerungspolitik*).¹⁰⁴⁰ Neznamená

¹⁰³¹ Siemens, Hermann Werner, Grundzüge der Vererbungslehre. Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik, München, Berlin 1937, s. 3.

¹⁰³² Kontrola a zásahy zvenčí (rasově vhodné a zdravé manželské páry podněcovat v reprodukci, naproti tomu „neárijským“ a „degenerovaným“ párům a jedincům zamezit jejich rozmnožování, obvykle cestou sterilizace).

¹⁰³³ „Die rassisch wertvollsten Bestandteile des Volkes zu erhalten und zu vermehren, auch das ist eine notwendige Schutzarbeit.“ Gierach, Erich, Volkstum und Schutzarbeit, Bundesbote, 1928, 12, s. 1.

¹⁰³⁴ Muntendorf, Otto, Die nächsten Aufgaben der Bundesamtsverwaltung auf bevölkerungspolitischen Gebieten, Neue Wege der Volkstumsarbeit, s. 36.

¹⁰³⁵ Švédský demograf Axel Gustav Sundbärg (1857–1914/1917) publikoval v roce 1900 klasifikaci věkových skupin, která se používá při srovnání věkových struktur populací.

¹⁰³⁶ Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, c. d., s. 258.

¹⁰³⁷ Tamtéž, s. 258.

¹⁰³⁸ Tamtéž, s. 78–79, 82–83.

¹⁰³⁹ Lehmann, Emil, Sudetendeutsche Front!, s. 14–15.

¹⁰⁴⁰ Muntendorf byl během 1938 pověřen vedením stranického referátu SdP pro populační politiku a rasové otázky a ve vedení Říšské župy Sudety vedl *Gauamt für Rassenpolitik* (Župní úřad pro rasovou politiku). V prognózách došel k závěru, že v roce 2000 by se stav čs. Němců snížil na 2 350 000, pokud by setrvali u dosavadního přístupu

to však, že se svaz začal problematikou zabývat až v tomto roce. Otázky populační politiky byly stálou komponentou nacionální „obranu“ jako celku již od jejích začátků a táhly se spolkovou činností jako červená nit. Prostorem jejich „populačního zájmu“ bylo převážně pohraničí a jazykové ostrovy. Zde měla být udržena a postupně navyšována německá populace včetně jejích hodnotových elementů spolu se zatlačením biologicky „méněcenných“ prvků.¹⁰⁴¹ Proces měl tedy dvě roviny. Kvantitativní – vzrůst natality čs. Němců, snížení novorozenecké a dětské úmrtnosti a kvalitativní – prostředky rasové hygieny jako specifické formy eugeniky „vykultivovat“ zdravé jedince. Obě dimenze propojovalo kritérium „němectví“, tj. šlo u udržení a zdravý vývoj výlučně německé populace v určitém prostoru a ne o zdárný populační rozvoj oblasti jako takové. Docházet mělo k populačnímu růstu jedině „rasově způsobilých Němců“, podíl „míšenců, kříplů a slabomyslných“ se měl cílenými opatřeními rasové hygieny snižovat. Rasové hledisko s důrazem na „árijskou ideologii“ vyzvedávající význam selského stavu jako pramene německé krve a fundamentu německého národa¹⁰⁴² bylo v koncepci populační politiky svazů, resp. BdD výrazné, ba jim vlastní.

Hlavní úkoly v rámci populační politiky spolek shledával v osvětě a školení, v podněcování praktických opatření rasové hygieny, včetně v její aplikaci ve vlastní režii.¹⁰⁴³ Analyzovaná je organizační výstavba spolkového oddělení populační politiky a jeho agitace, v rámci kvantitativní roviny otázka poklesu porodnosti (údajná hlavní příčina „národní sebezkažy“) a „ochrana rodin“, v kvalitativní rovině eugenika či rasová hygiena.

Muntendorfovo oddělení usilovalo populační politikou dosáhnout kvantitativního vzrůstu geneticky zdravé německé populace. Činnost byla rozdělena do čtyř segmentů: I. školení nových pracovníků v oboru, II. osvěta (slovem, písmem, obrazem), III. praktická činnost, IV. vědecké působení a rozvoj statistiky.¹⁰⁴⁴ I.–II. Osvěta speciálně vyškolených pracovníků poukazovala na znepokojivý stav „sudetoněmecké populace“, degenerativní procesy a seznamovala veřejnost s možnostmi jejich předcházení a s celkovými trendy v ozdravení národa. Do myšlení německého obyvatelstva se mělo dostat přesvědčení o přirozenosti vysokého počtu zdravých dětí v rodině

k reprodukčním otázkám. Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1935, s. 20; Muntendorf, Otto, Die nächsten Aufgaben der Bundesamtswalter, s. 36.

¹⁰⁴¹ „Wie jede Bevölkerungspolitik, so muß auch unsere sudetendeutsche Bevölkerungspolitik ihr vornehmstes Ziel in der Durchführung von Maßnahmen sehen, die auf eine Erhöhung der Zahl und gleichzeitig der Qualität unseres Nachwuchses und auf eine Zurückdrängung biologisch minder wertvoller, vor allem erbkranker und erbschwacher Elemente, gerichtet sind.“ Ziele und nächste Aufgaben der Abteilung Bevölkerungspolitik des BdD, s. 136.

¹⁰⁴² Nimmrichter, Alois, Völkische Schutzarbeit auf dem Lande, Altvaterbote, 1925, 3, s. 67.

¹⁰⁴³ Patzelt, Karl, Bevölkerungspolitische Aufgaben der Presse, Teplitz-Schönau 1937, s. 3.

¹⁰⁴⁴ Muntendorf, Otto, Die nächsten Aufgaben der Bundesamtswalter, s. 36.

jako nezbytnosti udržení zdravého národa a jeho „životního prostoru“.¹⁰⁴⁵ K zachování dosavadního stavu bylo údajně nutné, aby každý manželský pár „dal národu alespoň čtyři děti“.¹⁰⁴⁶ Výzvy k německým ženám pod hesly typu „Vaše válka se jmenuje mateřství!“¹⁰⁴⁷ požadovaly „opětne nabytí větší lásky k mateřství v zájmu německého lidu“.¹⁰⁴⁸ Idealizace ženy jako manželky – rodičky – matky a strážkyně morálky, etnické čistoty a společenského pořádku účelově podléhalo požadavkům „rasové péče“ a „rasové politiky“ prosazované v Německu. III. Do úseku praktické činnosti spadala „podpora rodin“: veřejné poctění početných a geneticky nezatížených rodin při příležitosti narození čtvrtého dítěte, zřizování manželských a mateřských poraden, péče o kojence a děti pracujících žen, evidence organizací a podniků, které by mohly poskytnout tzv. finanční odškodnění početným rodinám (peněžní ústavy měly udělovat úlevy při splácení finančních závazků, pojišťovny poskytovat zvláštní prémie apod.). Do praktické činnosti spadala i lékařský výzkum dětí ze spolkových sirotčinců. Zkoumala se na nich dědičná onemocnění, vliv alkoholismu, pohlavních nemocí jejich rodičů apod. IV. Statistika a vědecká práce měly poskytnout ucelený obraz aktuální biologické situace z hlediska pohybu a stavu (míra dědičných nemocí) obyvatelstva, o nacionálních, sociálních a náboženských poměrech, charakteru půdy, kmenovém původu obyvatelstva apod., tedy široce pojatou demografickou statistiku. Vědecké podklady populační politiky poskytovala vlastivěda a rodopis, které bohatě pěstovaly demografii a statistiku. Demografické ukazatele zpracované ve statistikách sloužily jako důkaz nezbytnosti zahájení „kolektivní eugenické terapie“ prostřednictvím regulativních zásahů.

Organizačními záležitostmi byl v každé spolkové odbočce a okrese pověřen jeden místní, popř. okresní odborný pracovník (*Gruppenfachwart* nebo *Bezirksfachwart für Bevölkerungspolitik*). Zpravidla jej zastávali praktičtí lékaři.¹⁰⁴⁹ První okresní pracoviště vznikala v Děčíně/Tetschen, Krnově/Jägendorf, Mariánských Lázních/Marienbad, v Měchově/Mies a v Pláni/Plan. Již během roku 1937 působilo pracoviště v 76 okresech z celkového počtu 89. Zahájily agitaci za nové spolupracovníky a jejich školení. Zaměřovaly se zejména na lékaře, učitele, pečovatelky, kněze, matky, otce početných rodin, kronikáře, archiváře, genealogy, pojišťovací agenty a úředníky.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁵ Schwarz, Sepp, *Die Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen*, s. 135.

¹⁰⁴⁶ Tamtéž.

¹⁰⁴⁷ „*Euer Krieg heißt Mutterschaft!*“

¹⁰⁴⁸ Kreutzer, Josef, *Hüte Dein Blut! Kampf den Geschlechtskrankheiten!*, Teplitz-Schönau 1937, s. 5.

¹⁰⁴⁹ *Bevölkerungspolitik*, 5. Lenzmond 1938, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 3, inv. č. 57.

¹⁰⁵⁰ Župní víkendové školící kurzy k populační politice (*Schulungslehrgänge über bevölkerungspolitische Fragen*) s jednotným programem pro všechny župy, modifikovány konkrétní župní situací, se zpravidla konaly v podzimních a zimních měsících. První takové školení se za účasti 70 pracovníků konalo v Chebské župě ve dnech 17.–18. 10. 1936 v Karlových Varech/Karlsbad. Vyšší stupeň školení reprezentovaly někdy až týdenní akce župních lidových

Kvantitativní rovina populační politiky vycházela z primárního hlediska „obraný“ národa: zachovat jeho počet.¹⁰⁵¹ Odraz toto úsilí nalezlo v činnosti související s „udržením“ německé půdy, se zamezením „úniku z půdy“, s akcemi proti slovanským pracovním migrantům, s vnitřní kolonizací, usídlením jedinců potřebné profese na „jazykové hranici“, zřizováním sirotčinců tamtéž, zprostředkovatelnou práce, s pracovním odvětvím „ochrany rodiny“ (*Familienschutz*), se sociálně podpůrnou činností, péčí o těhotné ženy a ženy v šestinedělí aj. Vše doprovázela čilá agitace za „početnou rodinu“ jako prostředku proti „národní sebevraždě“: „Záchrana našeho národa před *völkisch* sebevraždou tkví v obnově a udržení zdravého smýšlení o dětech.“¹⁰⁵² Spolkové struktury šířily myšlenky, že „snížení porodnosti je začátek konce národa“ a že „každý soukmenovec musí plnit nacionální povinnosti, aby opětně vznikl zdravý a dětmi požehnaný národ“.¹⁰⁵³ Za účelem zvýšení porodnosti se na německého jedince apelovalo jako na „kulturního člověka“, který údajně nemohl být více šťastný, než při plnění jemu vrozených přirozených povinností.¹⁰⁵⁴ Příčiny poklesu porodnosti se shledávaly v probíhajících jevech na „jazykové hranici“, v industrializaci, poměštění venkova a nezaměstnanosti. Byly údajně mentální povahy.¹⁰⁵⁵ Jako prostředek proti oné „národní sebevraždě“ měla nastoupit „nová mentální výchova“: nábožensko-mravní obnova, odklon od egoistického myšlení, zakořenit vůli k odpovědnosti, oběti a smysl pro začlenění do „Bohem dané pospolitosti národa a rodiny“.¹⁰⁵⁶ Počátek „problému poklesu porodnosti“ byl obecně spatřován v nejvyšších společenských vrstvách velkoměstského prostředí, odkud se šířil do středních a malých měst až na venkov. Velkoměsto se interpretovalo jako „hrob národa“.¹⁰⁵⁷ Městský fenomén a na něj vázané

vyšších škol (*Gauvolkshochschule des BdD*). (Muntendorf, Otto, Die nächsten Aufgaben der Bundesamtsverwaltung, s. 40–41.) Na školení osvětových odborných pracovníků se podílela *Gesellschaft für deutsche Volksbildung* (Společnost pro německou lidovýchovu), která pořádala školicí kurzy a pracovní semináře. Např. seminář v únoru 1935 ve Svitavách/Zwittau se věnoval okruhu otázek „Rodina a národ“, v dubnu téhož roku v Liberci tématu „Sudetoněmecké populační otázky“. Stěžejní přednášky přednesli Dr. Hubert Preibsch (Brno), považován za „zaslouženého průkopníka a obhájce“ populační politiky v německém prostředí českých zemí, Dr. Erich Gierach (Praha), funkcionář DTV Ernst Kittel (Krnov/Jägendorf), Helga Kundt (Praha) a Dr. Otto Muntendorf (Praha). Ústředními tématy byly „pokles porodnosti a jeho příčiny“, „úkoly a význam ženy pro rodinu“, „výchova a udržení národní půdy“. Přednášející se shodli na tom, že budoucnost národa údajně ohrožuje pokles porodnosti a nedostatek dětí v německých rodinách. Gierach, Erich, Volkstum und Schutzarbeit, Reichenberg 1929, s. 9.

¹⁰⁵¹ Wieviel Deutsche leben im Wirkungsgebiet der beiden Bünde!, Bundeskalender 1932, Troppau [1931], s. 110.

¹⁰⁵² „Die Rettung unseres Volkes vor völkischen Selbstmord liegt in der Erhaltung von gesunden Anschauungen über Kindersegen.“ Nimmrichter, Alois, c. d., s. 66; srov. příloha č. 108–109, 111.

¹⁰⁵³ „Pokles porodů je začátek konce“, „Opět se musíme stát zdravým a dětmi požehnaný národ.“ („*Nachlaß der Geburten ist der Anfang vom Ende*“, „*Wir müssen wieder ein gesundes und kinderreiches Volk werden.*“) Nimmrichter, Alois, c. d., s. 66; Ziele und nächste Aufgaben der Abteilung Bevölkerungspolitik des BdD, s. 129.

¹⁰⁵⁴ „Auch der Kulturmensch kann nie glücklicher sein als im Erkennen und Ausführen der ihm zugewiesenen natürlichen Aufgaben.“ Slawik, Fritz, Die Schule im Kampf gegen den Volkstod, SM, 1937, s. 362.

¹⁰⁵⁵ „Nedostatečná vůle mít dítě a sobecký postoj lidí, kteří údajně nechtěli plnit povinnost vůči národu, rodu a krvi.“ Breuer, Emil, Der Bund der Deutschen in Aufbau, SJ, 1936, s. 121–123; srov. příloha č. 110, 113–114.

¹⁰⁵⁶ Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, s. 19–21.

¹⁰⁵⁷ Muntendorf, Otto, Volkstod droht! Die biologische Gefahrlage des Sudetendeutschtums in Bildern und Zahlen, Teplitz-Schönau 1937, s. 58.

materialistické egocentrické myšlení druhé poloviny 19. století údajně připravily cestu biologickému úpadku.¹⁰⁵⁸ Zdůrazňovala se „neblahá“ skutečnost, že nízká porodnost postihovala především „nositele německé kultury“, tj. vzdělané vrstvy. Takto údajně národu mizely ty nejlepší dědičné vlohy a nastupovalo rasové zhoršení.¹⁰⁵⁹ Proto bylo jedním ze spolkových cílů zvýšení porodů na úroveň, která by zajistila existenci národa.¹⁰⁶⁰

Spolková agitace akcentovala názor o „vrozené sounáležitosti s německým národem“ a s ní spojenou „zodpovědnost vůči národnímu celku“. Údajně „žádný soukmenovec neměl právo svým rozdílným názorem ohrožovat budoucnost národa“, tj. mít málo potomků nebo vůbec žádné.¹⁰⁶¹ „Udržení a zvýšení počtu německé populace“ spolu s vybudováním komory národního hospodářství platily v roce 1936 za stěžejní pracovní úkoly. Nízká porodnost a počet dětí se charakterizovaly apokalyptickou rétorikou. Nedostatek dětí v německých rodinách se pokládal za „děsivě zlý symptom procesu zkázy národa“ a pokles porodnosti za „nejfatálnější vývoj národa“, za „odvrácení se od budoucnosti“. ¹⁰⁶² Úbytek porodů na „jazykové hranici“ byl definován jako „skutečná kulturní a civilizační krize západoevropského lidstva.“¹⁰⁶³ „Biologické selhání“ čs. Němců údajně přinese „ztrátu domoviny“. Nejen tedy cílevědomá činnost nepřítelů, ale německý člověk a neplnění jeho „nacionálních povinností“ způsobovalo újmy „nacionální državě“. ¹⁰⁶⁴ Zodpovědnost za hospodářský, sociální a kulturně politický vývoj čs. Němců se přenášela na každého jednotlivce. Jeho selhání se údajně chtě nechtě muselo odrazit na neblahém vývoji národního celku.

Nízká porodnost údajně „tragicky“ měnila národnostní poměr a „příchod Čechů a odchod Němců“ tento trend prohluboval.¹⁰⁶⁵ Závažná role se v tomto ohledu přisuzovala „nacionálně kolísajícím“, kteří se dle potřeby jednou hlásili k tomu národu, brzy zas k onomu. Svě životní partnery si tito lidé údajně nevybírali z aspektu „povinnosti a blaha pro německý národ“. „Mladá a hloupá, ta Božena!“ znějí slova na adresu mladé číšnice v jedné povídce periodika BdDiB (1918). Božena, hovořící jak německy tak česky, pracovala v jednom z pražských hostinců konce 19. století. Stálý host německý penzista Heidler si mladou dívku oblíbil. Považoval ji za „pravé dítě jazykové hranice, které nevědělo, k jakému národu patří.“ Ona sama se pokládala za

¹⁰⁵⁸ Die biologische Gefahrenlage unserer Heimat, Der Bundesarbeiter, s. 132.

¹⁰⁵⁹ Gierach, Erich, Volkstum und Schutzarbeit, Bundesbote, 1928, 12, s. 1.

¹⁰⁶⁰ Wieviel Deutsche leben im Wirkungsgebiet der beiden Bünde!, s. 110.

¹⁰⁶¹ Tamtéž, s. 111.

¹⁰⁶² Breuer, Emil, Der Bund der Deutschen in Aufbau, s. 121.

¹⁰⁶³ Lehmann, Emil, Sudetendeutsche Front!, s. 14–15.

¹⁰⁶⁴ Verlorene Heimat?, Altvaterbote 1925, s. 67; „My ztrácíme naši domovinu nejen v důsledku cílevědomé práce našeho protivníka, ale také kvůli našemu nedostatku dětí!“ („Wir verlieren unsere Heimat nicht durch die zielbewußte Arbeit unserer Gegner allein, sondern durch unseren Kindermangel!“), Wieviel Deutsche leben im Wirkungsgebiet der beiden Bünde!, s. 109.

¹⁰⁶⁵ Tamtéž.

„německou“ i „českou“. Její srdce neodolalo mladému českému studentovi. Stůl německých štamgastů v čele s Heidlerem ji zprvu tvrdě odsoudil a nakonec politoval: „Chudák děčko!“ Údajně fanatický mladý Čech naučí Boženu milovat český národ a ona bude svému národu ztracena: „Tedy, zas jedna ztracena!“¹⁰⁶⁶ Národnostně smíšené česko-německé sňatky jako jedna z cest odnárodňování se interpretovaly z pozice „nacionálního nebezpečí“ a „podpory nepřitele v jeho boji“.¹⁰⁶⁷ Německá „kvalitní genetická výbava“ totiž údajně tímto způsobem přispívala ke zkvalitnění sil druhého národa, zatímco se vlastní biologické rezervy vyčerpávaly¹⁰⁶⁸ a docházelo k „národní újmě“.¹⁰⁶⁹ V docházce dětí z „čistě“ německých rodin do českých škol se spatřovala další z možných cest „odnárodňování“, kdy se „hodnotná biologická a rasová dědičná výbava ztrácela.“¹⁰⁷⁰

Středem zájmu populační politiky byla rodina. Prezentovala se jako „základní buňka“ národa a jeho podstaty, resp. rasy.¹⁰⁷¹ Bez zdravé rodiny údajně nemohla existovat z ní vyrůstající „zdravá nacionální pospolitost“. Jen v geneticky zdravých a rasově způsobilých rodinách s vysokým počtem dětí se mohl vyvíjet smysl pro „blaho společnosti“, „duch kamarádství a bratrské lásky“ a „ochota pomáhat“, tj. smysl pro nacionální svépomoc a solidaritu.¹⁰⁷² Dědičnými nemocemi nezatížená a početná rodina se považovala za nositelku budoucnosti německého národa.¹⁰⁷³ Spolková agitace po Němcích žádala „boj proti rozloženému rodinnému duchu“: „Pokud mají být společnost a německý národ zachráněny, musí se začít nejdříve s duchovní obrodou rodinného prostředí“.¹⁰⁷⁴

„Ochrana rodiny“ byla jednou z dalších specializačních pracovních oblastí BdD.¹⁰⁷⁵ V roce 1936 byl zřízen „Úřad pro ochranu rodiny“ (*Familienschutzstelle*). Jeho odbočky postupně vznikaly v každé obci s německou většinou nebo se značnou menšinou. Jejich úkolem bylo založit

¹⁰⁶⁶ Kreibich, R. Hans, Boženo! Eine Prager Geschichte, Deutschböhmen, 1918, 18, s. 118–120.

¹⁰⁶⁷ Teze o škodlivosti rasového promíchání pro vyšší rasu obsahují základní ideologické práce, z nichž čerpal německý nacionální socialismus. Stewart Houston Chamberlain se domníval, že období „nezřízeného rasového míchání“, které označil za epochu „národního chaosu“, bude vystřídáno dobou určované germánským Okcidentem (Západem). Adolf Hitler poukazoval na zánik německé rasy, pokud by se nadále směřovala s jinými méněcennými elementy: „Historické zkušenosti nám zde nabízejí nespočet různých příkladů. S úděsnou zřetelností nám ukazují, co vzešlo z míšení krve árijců s nižšími národy, totiž zánik nositele kultury.“ Rosenberg, Alfred, *Der Mythus*, s. 109; Hitler, Adolf, c. d., s. 207.

¹⁰⁶⁸ Die biologische Gefahrenlage unserer Heimat, s. 133.

¹⁰⁶⁹ Heller, Hugo, c. d., s. 112.

¹⁰⁷⁰ Muntendorf, Otto, *Volkstod droht!*, s. 94.

¹⁰⁷¹ *Familienschutz*, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 139.

¹⁰⁷² Muntendorf, Otto, *Bevölkerungspolitik, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit* 1936, s. 81.

¹⁰⁷³ Patzelt, Karl, *Bevölkerungspolitische Aufgaben der Presse*, s. 7.

¹⁰⁷⁴ *Familienschutz*, s. 139.

¹⁰⁷⁵ BdD spolupracoval s ústeckou *Zentralstelle für Sudetendeutsche Familienforschung* (Ústředna sudetoněmeckého rodopisu). Jejím prostřednictvím si čs. Němci měli uvědomit „historicko-sociální příslušnost a původ rodiny“. Zpráva k působení *Zentralstelle für Sudetendeutsche Familienforschung*, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3.

a vést kartotéky německých rodin. Registrovaly se rodiny geneticky zdravé, způsobem života příkladné početné rodiny a sociálně slabé početné rodiny. Zvláště se vedl seznam dětí ze „zdravých rodů“ vhodné k adopci. Vůdčí osoba spolku Wehrenpfennig v jednom ze svých veřejných vystoupení doporučoval v rámci sirotčí péče více se věnovat právě těmto dětem, než dětem sice v sociální nouzi, ale zatíženými dědičnou vadou.¹⁰⁷⁶ Početným rodinám měl úřad, pokud to bylo nutné, zprostředkovat zaměstnání, dětem poskytnout studijní stipendia, vánoční nadílky, stravu a ošacení. Měl upevňovat „rodinného ducha“ cestou tisku, kina, divadla, spolkových aktivit a literatury. K osvětě a agitaci „rodinu ochraňujících myšlenek“ mělo vedení úřadu využít všech dostupných cest – rodinné večery, svatby, křty, Den knihy (*Buchtag*), Den matek (*Muttertag*), nejruznější veřejná shromáždění, výstavy, školicí kursy aj. Do jeho kompetence náleželo zřizování manželských poraden, zprostředkování uzavření rodinných a rodičovských pojistek a sňatků na „obecně prospěšném základě“. ¹⁰⁷⁷ Největší veřejnou agitační akcí za početnou německou rodinu byl každoroční Týden ochrany rodiny (*Familienschutzwoche*), kdy se početným rodinám dostávalo zvláštní veřejné pocty.¹⁰⁷⁸

Politický rasismus nacistického Německa 30. a 40. let 20. století je příkladem a zároveň výstrahou zneužití moderní vědy, v našem konkrétním případě eugeniky.¹⁰⁷⁹ Eugenika se etablovala v 60. letech 19. století v anglosaském světě a na počátku 20. století představovala novou dimenzi medicíny.¹⁰⁸⁰ Jejím jádrem byla biologizující vize dědičně zdravého člověka, tj. člověka netrpícího žádnými geneticky podmíněnými chorobami.¹⁰⁸¹ Vycházejí z této teze, prevence vybraných onemocnění se mohla provádět ještě u nenarozeného člověka. Eugenika byla výsledkem zvýšeného zájmu o zdravotní stav obyvatelstva na evropském kontinentu přelomu 19. a 20. století, kdy se vlivem sociálních a ekonomických faktorů doby (pokračující industrializace, urbanizace aj.) šířila civilizační onemocnění (alkoholismus, pohlavní a jiné infekční nemoci, konzumace tabáku aj.).¹⁰⁸² Předmětem teoretické eugenické debaty se stala degenerace člověka

¹⁰⁷⁶ Relace členské schůze Chebské župy BdD, 8. 11. 1936, řečník Dr. O. Muntendorf, NA Praha, PMV 225-992-3.

¹⁰⁷⁷ „Ochranu rodiny“ měly vedle spolkových a politických struktur rovněž provozovat německé samosprávné orgány. Obecní zastupitelstva měla zajistit dostatek vhodných bytových prostor, všestranně podporovat „výchovu hodnotného dorostu“ a poskytovat finanční úlevy či příspěvky početným rodinám. *Familienschutz*, s. 139–140.

¹⁰⁷⁸ Tamtéž.

¹⁰⁷⁹ Pojem „eugenika“ je odvozen od řeckého slova „eugeneia“, znamenající v překladu „dobře zrozený“ či „pocházející z dobrého rodu“.

¹⁰⁸⁰ Zakladatel eugeniky Francis Galton (1822–1911) se domníval, že jakmile začne působit cílený sexuální výběr, který bude působit řadu pokolení, bude se měnit i průměrný kvalitativní stav nových generací. Proces měl být završen v pokolení, v němž se objevují pouze takoví jedinci, jejichž předkové se působením výběru změnili a svým průměrným stavem působí na další generace v tzv. čistých liniích jako nová rasa – „rasa eugenická“. Působení řízeného výběru a jeho kontrola se tak staly ústředním bodem eugenických snah. Šimůnek, Michal, *Národní eugenika – eugenický národ?*, *Práce z dějin vědy*, 2003, 6, s. 75.

¹⁰⁸¹ Tamtéž, s. 72–73.

¹⁰⁸² Šimůnek, Michal, *Národní eugenika – eugenický národ?*, s. 73.

(duševní a tělesná), její podoby, projevy a zejména její následky pro budoucí generace. Eugenika měla představovat systémový prostředek k zabránění domnělé postupující degenerace jednotlivců i celých populačních celků (národů, ras).¹⁰⁸³ Nová věda měla analyzovat vlivy schopné zlepšit či zhoršit vlastnosti příštích generací lidské společnosti po stránce tělesné i duševní.¹⁰⁸⁴ Jeden z účinných nástrojů byl spatřován v regulaci a kontrole pohlavního rozmnožování člověka, tj. zamezovat reprodukci „nezpůsobilých“ jedinců a všestranně podporovat reprodukci zdatných jedinců.¹⁰⁸⁵

Pod heslem boje proti degeneraci rasy či biologické podstaty německého národa se eugenika etablovala před první světovou válkou v jazykově německých oblastech střední Evropy jako tzv. rasová hygiena (*Rassenhygiene*).¹⁰⁸⁶ Nejradikálnější rasoví hygienici spojovali své snahy s řízenou lidskou kultivací (cílená reprodukce a výchova) (*Menschenzüchtigung*). Německá rasová hygiena se pojila s politickou antropologií, tj. s představami „Praárijce“ a „pravého Germána“ určeného k světovládě.¹⁰⁸⁷ „Kultivací lidstva“ se mýnil „proces zdokonalování“ Němců. Tudíž lidstvo bylo v tomto ohledu postaveno na roveň Němců jako vládnoucího národa budoucí světové říše.

Volba životního či sexuálního partnera údajně spoluurčovala budoucí existenci národa.¹⁰⁸⁸ Uvědomělý sexuální výběr za účelem zlepšení eugenických parametrů národa a přispění tak k relativní dokonalosti svazy podporovaly pravidelnou *völkisch* seznamovací rubrikou v některých svých periodicích.¹⁰⁸⁹ V roce 1937 se v BdD připravovala organizační výstavba sítě manželských poraden. Navštívit ji měly všechny páry před svým zasnoubením. Byly podrobeny lékařské prohlídce odborně vyškolených lékařů (pro praktické lékaře svaz pořádal odborné kursy genetiky). Ti jim vysvětlovali účel svátosti manželské, rodičovské způsobilosti, výchovy dětí a povahu a význam dědičných onemocnění.¹⁰⁹⁰ V rámci osvěty lékaři působili proti potratům. Jejich negativní následky (nenarození dětí, narušení reprodukce ženy) údajně představovaly „smutnou kapitolu sudetoněmeckých dějin“.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸³ Tamtéž, s. 75.

¹⁰⁸⁴ Wolf, Josef, Lidské rasy a rasismus v dějinách a v současnosti. Člověk a jeho svět II., Praha 2000, s. 28.

¹⁰⁸⁵ Verschuer, Otmar, c. d., s. 108.

¹⁰⁸⁶ Pojem „*Rassenhygiene*“ zavedl v Německu Alfred Ploetz (1860–1940), který spolu s Wilhelmem Schallmayerem (1857–1919) patřil mezi průkopníky a zastánce rasové hygieny. (Siemens, Hermann Werner, c. d., s. 14.) Za rok založení rasové hygieny se považuje 1895, kdy v Německu vyšla práce Alfreda Ploetza „*Grundlinien einer Rassenhygiene*“. Verschuer, Otmar, c. d., s. 9.

¹⁰⁸⁷ Šimůnek, Michal, Národní eugenika, s. 77.

¹⁰⁸⁸ Muntendorf, Otto, Volkstod droht!, s. 94.

¹⁰⁸⁹ „Jak známo, naše *völkisch* seznamka chce působit zejména ve prospěch rasově hygienického zlepšení našeho národa.“ („*Bekanntlich beabsichtigt unsere völkische Ehevermittlung vor allem für die rassenhygienische Verbesserung unseres Volkes zu wirken.*“) *Völkische Ehevermittlung*, Deutschböhmen, 1918, 3, s. 22.

¹⁰⁹⁰ Die bevölkerungspolitischen Aufgaben der Gemeinde, s. 5.

¹⁰⁹¹ Bartussek, Alfred, Kampf der Abtreibung!, Teplitz-Schönau 1937, s. 3.

Svazy, resp. BdD šířily znalost předmětu eugenika (rasová hygiena) vlastní publikační produkcí a popularizací názorů „vědeckých odborníků“ (např. v roce 1924 spolkový kalendář otiskl text Alfreda Ploetza a jeho charakteristiku židovství).¹⁰⁹² Rovněž povídky ve spolkovém tisku byly poplatné rasově hygienickým principům řízeného výběru, zaměřené proti národnostně smíšeným manželstvím. Spolková publicistika svým čtenářům nabízela či podsouvala specifický způsob nahlížení na společenské jevy, jejich vnímání a interpretace.¹⁰⁹³ Emil Lehmann uvedl, že „sudetští Němci nesmí ve svém růstu ještě více klesnout za Čechy“. V této souvislosti upozorňoval na nutnost bezprostředních „rasově hygienických opatření“ (1925).¹⁰⁹⁴

Klíčovou roli přisuzovala rasová hygiena nauce o dědičnosti (genetice), která poskytovala důkazy o degeneraci a mechanismech jejího mezigeneračního přenosu. „Znovuobjevení“ tzv. zákonů dědičnosti Gregora Mendela (1822–1884), o němž se hrdě spolková periodika vyjadřovala jako o „sudetoněmeckém opatovi“,¹⁰⁹⁵ vedlo k rozvoji tzv. mendelismu na počátku 20. století, který explikoval dědičnost na základě vloh (genů).¹⁰⁹⁶ Spolky organizovaly přednáškové cykly a separátní přednášky na téma genetiky. Účastníky seznamovaly s populačním vývojem čs. Němců a s vývojem v Německu, s pojmy genová frekvence, zákonitost, selekce, reprodukční schopnost, mutace a migrace. Třicátá léta zaznamenávají výrazný nárůst publikací spolkového nakladatelství k problematice rasové hygieny (*Erneuerung der Familie, Hütte dein Blut, Kampf der Abtreibung!, Volkstod droht!*).

Spolková osvěta za spolupráce převážně učitelstva a vlastivědných pracovníků se pokoušela zevšednit obor genealogie a zautomatizovat vypracování genealogických schémat rodin standardními symboly v rozsahu několika generací.¹⁰⁹⁷ Vytváření rodopisných schémat jako dokladu rasové čistoty se stalo pro Němce dobovou nutností. Pokud se tito rozhodli např. pracovat v Německu, anebo poslat své děti na studia tamtéž, museli předložit potřebná potvrzení

¹⁰⁹² Die Wissenschaft über das Judentum, Bundeskalender 1924, Teplitz-Schönau [1923], s. 128–129.

¹⁰⁹³ Tamtéž; Stimmen der Meister zur Judenfrage, Bundeskalender 1923, Teplitz-Schönau [1922], s. 128–130; Rasse-Volk-Sprache, Bundesbote, 1923, 19, s. 1; Umlauf, Fanz Josef, Über Familienforschung, Bundeskalender 1924, Teplitz-Schönau [1923], s. 99; Der Wert der Rassen, Bundesbote, 1925, 19, s. 2; Die Rassen in Deutschland, Bundeskalender 1927, Teplitz-Schönau [1926], s. 101–102; Die Rassen und Wir, Bundesbote, 1928, 19, s. 3; Arierstandpunkt I, Bundesbote, 1928, 7, s. 1; Arierstandpunkt II, Bundesbote, 1928, 8, s. 1; Die Ahnentafel, Bundeskalender 1935, Teplitz-Schönau [1934], s. 38–39; Vererbung und Rasse, Bundeskalender 1938, Teplitz-Schönau [1937], s. 38; srov. příloha č. 112.

¹⁰⁹⁴ Lehmann, Emil, Der Sudetendeutsche, s. 61.

¹⁰⁹⁵ Aus „Der Ahnenhorst“ von Ludwig Finckh, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 40.

¹⁰⁹⁶ V úvahách o vztahu genů k sekundárním (rasovým) znakům organismu se eugenika musela nutně protnout s problematikou rasovou. Aplikací zásad mendelismu se uvažovalo o možnosti vytvořit tzv. čistou rasu s vybranými rasovými znaky. Dědičnost se považovala za vnitřního činitele působícího na vývoj národa. Šimůnek, Michal, Národní eugenika – eugenický národ?, s. 82–83.

¹⁰⁹⁷ Spolkový kalendář pravidelně od roku 1933 ve své úvodní části pod názvem „Moji předkové“ (Meine Ahnen) věnoval jednu stranu předtištěné tabulce, do níž měli čtenáři zapisovat své předky; Meine Ahnen, Bundeskalender 1933, Teplitz-Schönau [1932], s. 39; totéž, pro rok 1934, s. 37; totéž pro rok 1935, s. 39; totéž pro rok 1938, s. 39.

o „árijském původu“ a „rasové čistotě“. Ta spolky vydávaly většinou na základě tzv. zdravotních průkazů, které informovaly o zdravotním stavu jedince z hlediska dědičných onemocnění a rasové čistoty.¹⁰⁹⁸

Spolky sehrávaly klíčovou roli v oblasti osvěty a propagace obsáhlého komplexu otázek populační politiky (přednášky, výstavy,¹⁰⁹⁹ vydavatelská činnost a jiné veřejné akce). Systematicky pracovaly na změně myšlení, životních hodnot a způsobu života čs. Němců, u nichž se snažily vypěstovat, slovy spolkových funkcionářů, „větší zodpovědnost k povinnostem a obětím vůči nacionálnímu celku“.¹¹⁰⁰ Obecně srozumitelným jazykem, zdobeným dramatickými metaforami byli čtenáři a posluchači obeznámeni s „nejnovějšími vědeckými poznatky“. Spolková osvěta dokázala prostřednictvím grafů a přehledně utříděných bodů dávat ideám a přesvědčením zdánlivě logickou strukturu. Napomohla zdomácnění témat z rasové hygieny, genetiky, populační politiky aj. Policejní relace k veřejným osvětovým akcím a členským schůzím s programem „populační politika“ registrovaly hojnou účast, jakožto i jejich průběh: „Účelem schůze bylo dokázati, že sudetští Němci zahynou, pak-li by u nich populace klesala v dosavadním tempu. Řečník poukazoval na různých obrázcích, jak v posledních letech číslo porodů u sudetských Němců stále klesá a jak na mnoha místech nápadně převyšuje počet zemřelých počet narozených.“¹¹⁰¹ Srovnával se demografický vývoj německé a české populace. Za vzor se udávaly poměry v Německé říši, kde počet porodů rovněž stále klesal, ale od roku 1933 začal značně stoupat. Důvodem zvratu údajně byla „důvěra obyvatelstva k vládnímu režimu v Německu.“¹¹⁰²

¹⁰⁹⁸ Často k potvrzení spolehlivosti stačily spolkové průkazy. Fakt, že jejich většina determinovala členskou základnu na základě „árijského původu“ byla dostačující. Zdravotní průkazy zavedl BdD podle vzoru DTV. Vydány byly na základě lékařské prohlídky a po předložení rodokmenu s údaji o dědičných chorobách a „čistotě krve“ rodiny. Ziele und nächste Aufgaben der Abteilung Bevölkerungspolitik des BdD, s. 138; Muntendorf, Otto, Die nächsten Aufgaben der Bundesamtswalter auf bevölkerungspolitischen Gebiete, s. 40; Patzelt, Karl, Bevölkerungspolitische Aufgaben der Presse, s. 8.

¹⁰⁹⁹ Výstava „Národ v nebezpečí“ (*Volk in Gefahr*) byla představena na výročním sjezdu BdD v Šumperku v červenci 1936, výstava „Sudetoněmecké krajiny se zvláštním zřetelem na jejich biologický stav“ (*Die sudetendeutschen Landschaften mit besonderer Berücksichtigung ihrer biologischen Lage*) v Teplicích-Šanově v prosinci 1936. Součástí „Výstavy domoviny“ (*Heimatausstellung*) pořádané při příležitosti výročního sjezdu Slezské župy v Krnově roku 1935 byla obrazová expozice věnovaná populační politice s názvem „Národ bez budoucnosti“ (*Volk ohne Zukunft*). Výstavy poukazovaly na negativní dopad nízké porodnosti a současný neutěšený biologický stav čs. Němců či jejich biologicky nebezpečnou situaci. Jejich součástí byl bohatý obrazový materiál, statistiky, diagramy, přehledně mapující biologické, hospodářské a nacionální poměry v jednotlivých oblastech republiky, popř. jen regionů. Většina výstav měla formu výstav putovních, tj. za účelem osvěty se zapůjčovaly v rámci celé republiky. Ziele und nächste Aufgaben der Abteilung Bevölkerungspolitik des BdD, s. 137; Hauptversammlung – Jägendorf 1935, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 3, inv. č. 4.

¹¹⁰⁰ Friedrich, Albin, Der Bund der Deutschen im Jahre 1937, s. 10–14.

¹¹⁰¹ „Bund der Deutschen“, zpráva o činnosti, 7. 3. 1938, NA Praha, PMV 225-993-2.

¹¹⁰² Nacionálně socialistickou propagandu zvyšování počtu sňatků a porodnosti podporovaly finanční výhody typu manželských půjček a daňové úlevy. Podobný trend sledovaly návrhy spolkových aktivistů. Ti, kteří neplnili své „povinnosti vůči celku“, měli být postiženi vyššími daněmi. Naproti tomu z daňových úlev se měly těšit početné rodiny. Doporučovala se reforma trestního, manželského, dědického práva, zrušení nepřímých daní, upravit rodinné přídatky, zavést sociálně upravené mzdy podle kritéria sociálních poměrů jednotlivých rodin, zvýšit péči o bydlení aj.

Široce pojatou osvětu populační politiky pro dospělé doplňoval adekvátní výchovně vzdělávací program dětí školního věku a mládeže. Učitel se měl stát „bojovníkem proti národnímu sebezničení“. Během vyučování všech předmětů měl žákům připomínat nebezpečí zániku národa, dědičných onemocnění, poukazovat na význam dědičnosti, sexuálního výběru a kontraselekce, genealogie a zpracování rodokmenů, jako údajně nejdůležitějšího kroku rasové hygieny. Takto koncipované vzdělání a výchova měly vytvořit předpoklad pro zachování rasové základny „německého nacionálního společenství“ a zajistit podmínky pro jeho další budoucí rozvoj.

Instruktažní BdD-brožura pro učitele blíže informuje o způsobu zavádění problematiky populační politiky do škol.¹¹⁰³ Nemělo by zde smysl náplň jednotlivých předmětů blíže analyzovat. Jen uveďme, že při výkladu se učitel měl držet jednotné linie „boje proti egoistickému myšlení a chování“, přesvědčovat o nutnosti početných a zdravých rodin, o rodinných příbuzných jako nositelích stejné krve, o „spravedlnosti“ daňových úlev početným rodinám, o nebezpečí „stárnutí národa“ a v neposlední řadě o roli „matky, s níž je spojen pád a vzestup národa“. Např. v rámci přírodovědy se děti měly seznámit se základními pojmy Mendelových zákonů genetiky. Učitel měl upozornit na nezvratné zhoršení rasy, pokud dojde ke spojení neharmonických dědičných vloh jedinců (lidských, zvířecích, rostlinných). Děti si měly uvědomit, že okolní prostředí změnit podstatu dědičných vloh nemůže, vystupňovat však jejich výkon ano, např. cíleným šlechtěním zvýšit obsah cukru v cukrové řepě, výživnost brambor apod. Vždy měla být připomenuta analogie těchto daností s člověkem, tj. že cestou rasové hygieny by bylo možné zlepšit kvalitu a výkon lidské rasy. Na příkladu světa zvířat se demonstroval „selekční výběr“, „boj o život“ a „přežití silnějšího“. Připomenout se měla „nepřirozenost“ podpory a péče slabých, „méněcenných“ lidských jedinců, což údajně odporovalo principu přírodního výběru. Příklad krysy jako tvora likvidující slabé, života neschopné jedince svého vlastního druhu, jakoby dával „etický“ návod k chování se ke svému bližnímu.¹¹⁰⁴

V jakém rozsahu byly podobné plány na německých školách v ČSR aplikovány, nám současný stav výzkumu meziválečného školství neumožňuje posoudit. Do detailů vypracované plány vyučovacích předmětů odpovídající trendům pojetí rasové hygieny sousedního nacistického Německa, nám však dávají nahlédnout do systematičnosti „výchovy“ německého obyvatelstva v intencích jistého politicko-ideologického konceptu, který se posléze sám ukázal jako „hrůzná biologická deformace lidstva“.

Relace členské schůze Chebské župy BdD, 8. 11. 1936, řečník Dr. O. Muntendorf, NA Praha, PMV 225-992-3; Die bevölkerungspolitischen Aufgaben der Gemeinde, s. 3–4.

¹¹⁰³ Die Aufgaben des Lehrers im Kampfe gegen den Volkstod. (Von einem Lehrer.), Teplitz-Schönau 1937.

¹¹⁰⁴ Tamtéž, s. 6–9.

Populační politika v koncepci svazů Němců, resp. BdD měla zajistit zdárný kvantitativní a kvalitativní populační vývoj čs. Němců, původně jako kmenové součásti německého „národního tělesa“, posléze jako jedné z jeho „národních skupin“. Postupně se podřizovala tendencím populační politiky, jak ji prezentovalo radikální německé nacionální hnutí, které špěly k pseudovědeckým teoriím a které se po nástupu Hitlera k moci dočkaly možnosti reálné aplikace. Spolky do svého prostředí přejímaly tyto teoretické podklady a vzory, včetně specifické formy rasové hygieny, jejímiž postupy se mělo docílit „kultivace dokonalé nordické rasy“, „nadčlověka“.¹¹⁰⁵

Veškerá líčení nepříznivého populačního vývoje čs. Němců byla nesena v duchu silného vymezování se k liberalismu. Vina se delegovala na špatnou „duševní základnu se silným materialismem, egoismem a židovským duchem“, umocněná „slavizací německých měst“.¹¹⁰⁶ Spolky se stavěly proti názoru, že by děti byly zbytečnou materiální zátěží. Při kritice počtu dětí se výrazně projevoval nacionalismus ve vlastních řadách.¹¹⁰⁷ „Mentální převýchovy“ čs. Němců a vybudování předpokladů k sjednocení veškerého Německa se mělo mimo jiného dosáhnout široce koncipovanou osvětou dospělých a výchovně vzdělávacím procesem školních dětí.¹¹⁰⁸ Výběr životního partnera a rozhodnutí o počtu potomků měly pozbýt charakteru soukromé záležitosti a stát se plně věcí veřejnou, věcí národa. Požadovalo se totální podřízení života jedinceva „mytickým představám věčného národa“.

Přirozené demografické trendy, které nezasáhly pouze německou populaci, se vysvětlovaly z pozice viny čs. Němců. Jejich laxnost k nacionálním povinnostem údajně způsobovala „zkázu nacionální existence“. Např. charakteristický znak rozvinutých industriálních společností diferencovaná porodnost, kdy se sociální vrstvy a třídy lišily průměrným počtem dětí v rodině (zpravidla ve vyšších společenských třídách se rodilo méně dětí než v nižších), se prezentoval jako typický jev, který postihl „sudetoněmeckou společnost zvláště silně“. V jeho důsledku „se z německého národa vytrácela duševní a kulturní síla“. Při komparaci biologické situace

¹¹⁰⁵ Muntendorf, Otto, Volkstod droht!, s. 60.

¹¹⁰⁶ Nimmrichter, Alois, c. d., s. 66; Entvölkerung und Slavisierung, Deutschböhmen, 1918, 8, s. 59–60.

¹¹⁰⁷ „Wer ein kinderloses oder kinderarmes Ehepaar nur wegen der Tatsache der Kinderlosigkeit oder Kinderarmut verächtlich machen wollte, der hat in unseren Reihen nichts zu suchen. Und wer etwa an die Stelle des „Ein- und Zweikindersystems“ ein „Vier- und Fünfkindersystem“ setzen wollte, der beweist damit nur, daß es selbst dem Geist des Materialismus und der Rechenhaftigkeit verfallen ist, den er bekämpfen will.“ Muntendorf, Otto, Volkstod droht!, s. 8.

¹¹⁰⁸ Slawik, Fritz, c. d., s. 363.

s ostatními zeměmi se účelově akcentoval nejkritičtější stav právě v oblastech osídlených čs. Němci.¹¹⁰⁹ Apokalyptické vize zániku národa byly trvalou součástí agitace.

6. Hospodářsko-podpůrná činnost

Sféru „podpůrného působení“ spolkové stanovy člení do sedmi základních skupin: I. podpora chudých dětí zřizováním a provozem vývařoven, pořádáním vánočních nadílek, II. podpora zemědělství, zemědělsky orientovaného průmyslu a domácí výroby, III. podpora majitelů statků a zemědělských podniků za účelem udržení stávajícího majetku, při likvidaci škod vlivem špatného počasí, požáru apod. IV. podpora řemeslníků a živnostníků, V. podpora ostatních nacionálních příslušníků, VI. podpora mládeže a VII. provoz bezplatné zprostředkovatelné práce. Z členění lze usuzovat na to, kdo mohl mít zájem na zdárném fungování spolků, do čích řad směřovala jejich agitace a kdo utvářel členskou základnu. Na získání jakékoli materiální podpory měli zájem drobní zemědělci, řemeslníci, maloobchodníci a domácí dělníci, tedy příslušníci střední třídy a jejich nižší vrstvy se zástupci třídy nižší.

Sociálně podpůrné aktivity vnímali „teoretici“ nacionální „obran“ jako jednu z forem „drobné nacionální práce“, a to ve dvou rovinách. Jedna z nich v čele se spolkovým ústředím působila ve prospěch celé německé sídelní oblasti (podpora zemědělství, průmyslových řemeslnických odvětví, zaopatření sirotků aj.). Druhá, v režii nižších organizačních jednotek, měla podobu individuální pomoci konkrétním lokalitám a subjektům, z institucí figurovaly zejména školy.¹¹¹⁰ Prostředky se získávaly sbírkami, z odkazů zemřelých, z prodeje drobných předmětů a losů. BdDiB se v této souvislosti zmiňuje o milionových výnosech.¹¹¹¹ Míněno však v horizontu řady let. Na konci 20. a počátkem 30. let získávalo poskytování finančních podpor jednotná pravidla. Vedení okresů upouštěla od praxe darování. Napříště se žadatelům pouze zapůjčila předem stanovená finanční částka, kterou během následujících tří let spláceli. Okresy mohly ročně poskytnout 10 půjček v rozmezí od jednoho do pěti tisíc Kč. Základem jim byl zvláštní podpůrný fond o 60 000 Kč.¹¹¹² Svazy udělovaly na základě podané žádosti studentská stipendia ve formě bezúročné půjčky na studium (studenti odborných, středních a vysokých škol).¹¹¹³

Poskytování vánočních nadílek sehrávalo několik rolí. Vedle své funkce sociálně podpůrné „udělat radost o Vánocích“ představovaly vlivný agitační prostředek. Vánoční propagační akce

¹¹⁰⁹ Muntendorf, Otto, Volkstod droht!, s. 56.

¹¹¹⁰ Fleischmann, Karl, Unterstützungstätigkeit der Bezirksverbände, Teplitz-Schönau [1932], s. 6.

¹¹¹¹ Tamtéž, s. 14–15.

¹¹¹² Tamtéž, s. 11.

¹¹¹³ Žádosti s přílohou se každoročně podávaly nejpozději do začátku září. Příloha musela obsahovat výpis nemovitostí, studentský průkaz a doporučení spolkové odbočky. Po skončení studia absolventi zapůjčené prostředky spláceli.

zvyšovaly spolkům prestiž a umožňovaly jim šířit „nacionální myšlenku“ v citlivém rozjímavém období. Posilovaly vědomí sounáležitosti a zakotvení zásady, že „soukmenovci pomůže zas jen jeho soukmenovec, a to v nacionálním společenství“. Níže uvedené částky vynaložených finančních prostředků ukazují na značné sumy, které spolky byly na vánoční nadílky ochotny poskytnout, resp. na tuto formu nacionální propagandy. Organizování vánočních nadílek mělo i výrazný podíl na zachování školních ústavů. Rodiče motivovaly posílat děti do německé školy a ne do české anebo také i naopak. Obdobně totiž pracovaly i české nacionální „obránné“ spolky. Nebylo výjimkou, když děti navštěvovaly jinonárodní školy s vidinou bohaté nadílky o Vánocích, popř. o Velikonocích.¹¹¹⁴ Nadílky se poskytovaly sociálně slabým rodinám s dětmi v obcích na „jazykové hranici“, menšinovým školám, mateřským školkám, denním útulnám, méně učňovským domům a zařízením pro mládež. Nadílka zpravidla obsahovala kus látky, pár ponožek, košili, zimní kalhoty s bundičkou, spodní prádlo a potraviny.¹¹¹⁵ Organizací byly pověřeny vánoční výbory (*Weihnachtsausschüße*).¹¹¹⁶

Kusé údaje k poskytnutým podporám nedovolují sestavit ucelený obraz. Bilance BdDiB za léta 1918/1919–1932 nám dává nahlédnout alespoň přibližně do souvisejících výdajů: náhrada škod vlivem nepříznivého počasí a požárů 5 mil. Kč, vánoční nadílky 3 mil. Kč, péče o sirotky ve vlastních zařízeních 1 mil. Kč, podpora školákům, středo- a vysokoškolákům 1,25 mil. Kč a zprostředkovatelný práce 250 000 Kč.¹¹¹⁷

¹¹¹⁴ Předseda BdDN Hermann Brass se o vánočních nadílkách vyjádřil slovy (1898), které potvrzují jejich funkci upevňování nacionálního přesvědčení sociálně slabších jedinců: „Vánoční nadílky mají účel chudým ohroženým nacionálním soukmenovcům demonstrovat, že nejsou zapomenuti ani opuštěni. Vroucí láska k vlastnímu národu si přece musí přát, aby se všem národním příslušníkům dařilo dobře. Těm, kteří vedou dvojnásobný boj o život a příslušnost ke svému národu, se musí ukázat, že slova „**Všichni za jednoho a jeden za všechny!**“ platí také pro ně, a že všichni se staví za ulehčení jejich situace.“ („*Die Weihnachtsbescherungen haben den Zweck, armen bedrängten Volksgenossen zu beweisen, daß die nicht vergessen und verlassen sind. Warme Liebe zum eigenen Volke muß ja wollen, daß es allen Volksgliedern gut gehe. Denjenigen, die den schweren doppelten Kampf ums Dasein und um die Zugehörigkeit zu ihrem Volke kämpfen, muß gezeigt werden, daß das Wort „Alle für einen und einer für alle“, auch für sie gilt und alle auch eintreten, um ihnen ihre Lage zu erleichtern.*“) Trunz, Ada, Gründung des Nordmährerbundes vor 55 Jahren, s. 8; Berger, S., Entspricht unsere Schutzarbeit der heutigen Notzeit?, s. 127.

¹¹¹⁵ Weihnachtsausschuß des Bundes der Deutschen Schlesiens, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 2, inv. č. 3.

¹¹¹⁶ BdDiB v roce 1924 na vánoční nadílky vynaložil 49 000 Kč, BdDN 91 000 Kč. V roce 1929 BdDiB se svými odbočkami poskytl 225 813,76 Kč, z toho ústřední vedení 80 975,65 Kč, odbočky 144 838,11 Kč. (Tätigkeitsbericht 1929 des Bundes, Bundeskalender 1931, Teplitz-Schönau [1930], s. 154.) Některé vánoční výbory žádaly subvence v Německé říši (Severomoravská župy BdD, prosinec 1935). Gau Nordmähren des Bundes der Deutschen, Weihnachtsausschuß Olmütz, 1. 12. 1935, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 60233.

¹¹¹⁷ Fleischmann, Karl, c. d., s. 1. BdDS v letech 1924–1934 vynaložil na nacionální „obranu“ 2 mil. Kč, z toho na školství 70 000 Kč, na sirotky a vánoční nadílky 100 000 Kč, na ostatní podpory 109 000 Kč, na ubytovny mládeže a denní útulny 111 000 Kč, na agitaci včetně knih a časopisů 136 000 Kč, na kalendář a pohlednice 34 000 Kč. Leták: „Von 1924 bis 1934“, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, FISg 391 – Bund der Deutschen.

6. 1. Péče o sirotky

Péči o sirotky spolky interpretovaly jako „prostředek záchrany německé krve“.¹¹¹⁸ Erich Gierach v ní shledával důležitou sekci nacionální „obránné“ práce, díky níž měly být osiřelé děti uchráněny před ztrátou „nacionálního charakteru“.¹¹¹⁹ Její účel spolkový tisk shrnuje do čtyř bodů: kultivovat chovance a vychovat je v „lid věrný svému národu“; přimět je k aktivní účasti na nacionální činnosti; mládeži poskytnout vyučení u německých řemeslnických mistrů se záměrem rozšířit řady mistrů a jejich pomocníků; usadit je v národnostně smíšených oblastech a posílit tamní německou středostavovskou komunitu.¹¹²⁰ Z výčtu jsou zřejmé dvě roviny péče o sirotky – sociální a nacionální.

Výroční sjezd BdDiB v Karlových Varech (17. duben 1898) se usnesl založit výbor pro sirotčí péči. Zpočátku se vyhledávaly vhodné rodiny pro umístění osiřelých dětí. Spolek je zajišťoval prostřednictvím svých členů a čtenářů spolkových periodik, kde žádal o jakékoli informace o sirotcích a polosirotcích ve věku 6–10 let.¹¹²¹ Již v roce 1898 se mu podařilo v německých rodinách umístit 8 dětí. Na začátku 20. století spolek přistoupil k zakupování nemovitostí pro zřizování vlastních sirotčinců. S téměř desetiletým odstupem za BdDiB (1909) začal provádět organizovanou péči o sirotky pod vedením učitelky Emilie Zaoralek BdDN.¹¹²² Sirotčince v jejich koncepci představovaly prostředek „nacionální expanze“ v národnostně smíšeném území a garanci „nacionálně uvědomělého lidského potenciálu do budoucna“.¹¹²³

Sirotčince a sirotčí kolonie se zřizovaly v tzv. nacionálně „ohrožených“ oblastech, kde počet německých dětí a dorostu nebyl vysoký a mohl tak destabilizovat podmínky nutné k existenci německé školy.¹¹²⁴ Sirotci školního věku tedy zabezpečovali nutný počet pro řádné

¹¹¹⁸ „Bund hilft, rettet deutsches Blut vor dem Untergang.“ Berger, S., Entspricht unsere Schutzarbeit der heutigen Notzeit?, s. 126.

¹¹¹⁹ Gierach, Erich, Volkstum und Schutzarbeit, Reichenberg 1929, s. 9.

¹¹²⁰ Sterne, Berti, Der Bund und die Waisenfürsorge, Bundesbote, 1930, 22, s. 1.

¹¹²¹ Der Bund sucht deutsche Waisen, Bundesbote, 1924, 10, s. 3.

¹¹²² Trunz, Ada, Gründung des Nordmährerbundes vor 55 Jahren, s. 9.

¹¹²³ První sirotčinec BdDiB v Nové Vsi u Dobřan/Neudorf bei Dobrzan na Plzeňsku údajně vznikl „z nutnosti ohrožení obcí Lhota/Elhotten a Nová Ves/Neudorf“ v roce 1905. K roku 1921 se v něm evidovalo zhruba 18 dětí, 14 dětí v roce 1922. Koncem června 1937 byl zrušen pro havarijní stav budovy. Druhý, svou kapacitou rozsáhlejší sirotčinec, spolek zřídil v roce 1908. Z iniciativy tehdejšího předsedy Karla Schückera byl zakoupen za 80 000 K objekt v Dolním Třešňovci u Lanškrouna/Nieder-Johnsdorf bei Landskron. Byl pojmenován jeho jménem – „Dr. Karl Schücker-Waisenheim“. Zároveň fungoval jako zemědělský podnik, kde se část dorostu po vyučení uplatila jako zemědělci. V roce 1929 se sirotčinec oddělil od zemědělského podniku, přešel k novému systému výchovy a reprezentoval vzorový *völkisch* sirotčinec, podle něhož se měly vnitřně přebudovat všechna další spolková zařízení svého druhu. Vedle sirotčinců spolek zřizoval menší zařízení, tzv. sirotčí osady či kolonie (*Waisensiedlungen, Waisenkolonien*). Pro děti hledal vhodné pěstouny, většinou v příbuzenských kruzích dětí, kterým poskytoval pravidelnou měsíční finanční podporu. 15 Jahre Bundeswaisenheim! (Neudorf bei Dobrzan), Bundesbote, 1922, 2, s. 1; Sterne, Berti, c. d., s. 1; srov. příloha č. 115–117.

¹¹²⁴ Ke konci roku 1924 BdDiB vlastnil dva sirotčince, 14 sirotčích kolonií s celkovým počtem 180 dětí, roční náklady 233 339 Kč. Berger, S., Entspricht unsere Schutzarbeit der heutigen Notzeit?, s. 126.

fungování škol.¹¹²⁵ Spolkový kalendář z konce první světové války nadto zdůrazňoval funkci odrostlých sirotků. Ti se jako nacionálně uvědomělý dorost a dospělé obyvatelstvo měli postavit „do služeb spolku a tím antisemitských německých nacionálů“.¹¹²⁶ Děti v sirotčincích pobývaly do svých čtrnácti až patnácti let, poté odešly do učení k německým mistrům.¹¹²⁷ Sirotčí péče během války a po jejím skončení, kdy počet sirotků a nezaopatřených dětí rapidně stoupl, získala na svém významu a v sociální sféře prokázala mnoho záslužného.¹¹²⁸

Finanční prostředky se získávaly zejména sbírkovými akcemi; konkrétně Březnová a Velikonoční sbírka (*Märzsammlung, Osternsammlung*) se konaly ve jméno podpory spolkových sirotků.¹¹²⁹ Některé sirotčí kolonie spolek spravoval společně např. s DKV, *Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Böhmen*, popř. *Mähren* a *Schlesien* a s obecními zastupitelstvy. V roce 1937 došlo ke změně správy sirotčích zařízení. V návaznosti na dohodu mezi BdD a DKV s platností od 1. března 1937 všechny sirotčí kolonie svazu (12), kromě zařízení v Třebnici u Domažlic/Trebnitz bei Taus a v Doubí u Karlových Varů/Aich, přešly do správy DKV.¹¹³⁰

Tabulka 23: BdDiB, BdD – sirotčí péče 1898–1937¹¹³¹

rok	počet zaevidovaných dětí	příjmy v K, Kč	náklady v K, Kč
1899	11	-	775
1909	105	-	30 301
1913	139	-	55 263
1915	102	42 544,02	60 915,38
1916	95	42 246,03	59 415,04
1925	179*	-	-
1898-1928	3 202	-	2 731 000

¹¹²⁵ Bund und Waisenpflege, Bundeskalender 1922, Teplitz-Schönau [1921], s. 102–103.

¹¹²⁶ Unterausschuss – Waisenpflege, Bundeskalender für das Jahr 1918, Prag 1917, s. 208; Hauptausschuss für Jugendpflege, tamtéž, s. 209.

¹¹²⁷ V letech 1923–1930 se spolek staral o učeně v počtu 18, 22, 24, 31, 35, 38, 44, 46. Sterne, Berti, c. d., s. 2.

¹¹²⁸ K jednotlivcům, kteří se významně zasloužili o sirotčí péči, patřili Dr. Hugo Heller, Anton Kießlich, Josef Palme, Josef Reichel, Dr. Karl Schücker a MUDr. Josef Wenzel Titta. Tamtéž, s. 1.

¹¹²⁹ Výtěžek v roce 1929 byl 282 966 Kč. (*Märzsammlung, Osternsammlung*, Bundeskalender 1931, Teplitz-Schönau [1930], s. 152.) Roční náklady na jedno dítě v péči BdDiB v roce 1899 činily 480 K, v roce 1929 v Schückerově sirotčinci 3 565 Kč, ve stejném roce v zařízení v Nové Vsi 3 150 Kč a v koloniích 424 Kč. Kolik spolek přispíval na děti v náhradních pěstounských rodinách, prameny nezmiňují. Během let 1898–1928 prošlo spolkovou sirotčí péčí na 3 202 dětí s náklady 2 731 000 Kč. Tamtéž, s. 1–2.

¹¹³⁰ Sirotčince v Dolním Třešňovci a Nové Vsi do smlouvy zařazeny nebyly. Greiner, Arthur, Waisenfürsorge, Bundesdienst, 1. 7. 1938, s. 61.

¹¹³¹ Tamtéž; Tätigkeitsbericht 1929 des Bundes, Bundeskalender 1931, Teplitz-Schönau [1930], s. 154; Unterausschuss – Waisenpflege, s. 208.

1929	-	215 526	232 443,88
1932	230**	-	-
1936	204***	-	235 823,50
1937	-	-	102 065,20

* z toho 135 dětí v pěstounských rodinách náhradní péče

** z toho 28 dětí v pěstounských rodinách náhradní péče

*** z toho 16 dětí u pěstounů, 20 z nich byli učni

Kusé údaje v tabulce ukazují na vzestupnou tendenci v počtu sirotků a na nevyrovnané roční bilance. Patrné je, že zařízení pro sirotky fungovala se ztrátami. Částečně je hradilo ústřední vedení. Příčiny nízkého počtu dětí v péči náhradních rodin pěstounů v roce 1932 (28) oproti roku 1925 (135) lze s nejvyšší pravděpodobností shledávat v neutěšených sociálních poměrech během hospodářské krize.

6. 2. Pracovní zprostředkovatelny

Pracovní zprostředkovatelny s úsilím „zachovat pracovní místo Němcům“ reprezentovaly oblast s výraznými projevy hospodářského nacionalismu. Rovněž byly dílčí složkou osídlovacích aktivit. Usídlování rodin na zemědělském venkově a živnostníků ve městech probíhalo v souladu s nacionální linií „zachování životního prostoru jako německého“. Zvláště bedlivě svazy sledovaly přesídlování nacionálních elit z řad lékařů a právníků a volná místa ve veřejných službách. Jen v roce 1934 odbočky přes své zprostředkovatelny usídlily 109 lékařů a právníků.¹¹³²

Zprostředkovatelny se vyvinuly z obdobných zařízení pro německou mládež. Nejstarší svazy *Deutscher Böhmerwaldbund* a BdDN spatřovaly „nacionální nebezpečí“ v nedostatku německých učňů ve městech a obcích na „jazykové hranici“ a v přílivu jejich českých protějšků. Spolky se zaměřily na zprostředkování německých učňů německým mistrům.¹¹³³ Stejně za „ohrožující“ se označovalo české služebnictvo v německých rodinách. Německé děti se údajně učily českému jazyku a s němčinou se řádně setkávaly až v mateřské školce nebo ve škole.¹¹³⁴

Spolky uveřejňovaly žádosti a nabídky pracovních míst ve svých periodických a některé z nich vydávaly i vlastní inzertní list. Ze specializovaných organizací spolupracovaly zejména s Centrálním úřadem zprostředkovatelským v Praze. Pro uchazeče o zaměstnání v některých městech zřizovaly ubytovny. Např. BdDO založil v Broumově a v Trutnově mužské a ženské ubytovny.

¹¹³² Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, s. 135; srov. příloha č. 118–119.

¹¹³³ Např. BdDN během prvních jedenácti let svého trvání (1886–1897) zprostředkoval německým mistrům na 926 učňů. Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 53.

¹¹³⁴ Tamtéž, s. 51.

Před rokem 1918 fungovalo přes 500 zprostředkovatelských kanceláří BdDiB v rámci celého Předlitavska.¹¹³⁵ K roku 1933 disponoval s 26 zprostředkovatelny.¹¹³⁶ V roce 1935 jich v rámci BdD působilo 81.¹¹³⁷

BdDiB považoval svá zařízení za jediné *deutschvölkisch* zprostředkovatelny v českých zemích. Kritizoval praxi neněmeckých zprostředkovatelen, které se obracely na německé zaměstnavatele a zaměstnance a nabízely jim své služby. Žádal, aby se každý německý zaměstnanec a zaměstnavatel obracel pouze a jen na jeho bezplatné zprostředkovatelny.¹¹³⁸ *Deutschvölkisch* charakter BdDiB je zřetelný z pravidelných rubrik jeho periodik a jiného nacionálního tisku, kde zprostředkovaně nabízel možnost usídlení jedincům různých povolání s akcentem, že se hledá „německo-árijský“ jedinec. Rovněž tak obyvatelstvo jeho prostřednictvím hledalo příležitost k usazení se. Z rubrik je vedle rasového hlediska patrná disproporce mezi nabídkou a poptávkou. Zatímco se nabízela práce ve venkovských a malých národnostně smíšených městech, poptávající se hodlali usadit ve větších městech s převažujícím německým obyvatelstvem.¹¹³⁹

Ačkoli se zprostředkovatelny statutárně označovaly za bezplatná zařízení, postup byl leckdy odlišný.¹¹⁴⁰ Pokud spolek získal pro poptávajícího práci, obvykle ho požádal o „dobrovolný“ příspěvek. Rovněž jeho nový zaměstnavatel poskytl spolku poplatek za získání pracovní síly.¹¹⁴¹ „Dobrovolný příspěvek“ zaměstnavatele předepisují i spolkové oběžníky z poloviny 30. let k výstavbě okresních zprostředkovatelen.¹¹⁴²

Počet žádostí o zprostředkování zaměstnání rostl rok od roku. Jednalo se o tisíce žádostí a úspěchem v prvních poválečných letech bylo, když se podařilo nalézt pracovní místo pro několik set či desítek žadatelů.¹¹⁴³ Pozdější nárůst žádostí souvisel nejen s rozmachem spolků, ale

¹¹³⁵ Die Gleichberechtigung auf dem Gebiete der Stellenvermittlung in Böhmen, Deutschböhmen, 1918, 21, s. 118.

¹¹³⁶ Ústěk/Auscha, Ústí nad Labem, Brod/Bruck, Most, Dědinka/Dörfel, Duchcov/Dux, Jablonec nad Nisou, Krupka/Graupen, Králupy/Grulich, Hartmanice/Hartmanitz, Karlovy Vary, Chomutov, Český Krumlov, Žlutice, Mariánské Lázně, Plzeň, Praha, Liberec, Rochlice u Liberce/Rochlitz, Rumburk, Slavkov/Schlaggenwald, Ervěnice/Seestadt, Kamenický Šenov/Steinschönau, Děčín/Tetschen, Trutnov a Vejprty/Weipert. Die große Bundestagung in Gablonz a. N., Bundesbote 1933, 14, s. 4.

¹¹³⁷ Leták: Schutzarbeit ist Selbsthilfe (1935), BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, FISlg. 391.

¹¹³⁸ An alle deutschen Arbeitgeber und Arbeitnehmer zur Beachtung!, Deutschböhmen, 1916, 16, s. 94.

¹¹³⁹ Siedlungswesen, Bundesbote, 1930, 10, s. 7.

¹¹⁴⁰ Podle §4, 3. odst., bod e) spolkových stanov schválených v roce 1934, NA Praha, PMV 225-993-1.

¹¹⁴¹ Zpráva policejního komisařství v Ústí nad Labem o výsledku šetření provedeného k výnosu ze dne 9. 5. 1935 č. 6493/35/pres., NA Praha, PMV 225-992-6.

¹¹⁴² Zpráva policejního komisařství, „Bund der Deutschen“ zprostředkovatelna práce a pomocná akce „Sudetendeutsche Volkshilfe“, NA Praha, PMV 225-993-1.

¹¹⁴³ Např. roku 1923 prostřednictvím BdDSch práci hledalo 14 až 15 lidí. Práci nalezl pouze jeden pekařský pomocník, dva klempíři, dva zámečníci, celkem pět zájemců. Roku 1935 se u Slezské župy přihlásilo 827 nezaměstnaných, z nichž 245 získalo novou práci. (Stellenvermittlung des Bundes der Deutschen Schlesiens 1923, obdobná zpráva ke stavu z roku 1935, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 9, inv. č. 20.)

především s nástupem hospodářské krize. Ta poskytla nový impuls k reorganizaci zprostředkovatelen, která našla svůj odraz ve stanovách BdD. Podle nich se přistoupilo k zakládání okresních zprostředkovatelen s vlastní kanceláří. Nově začaly plnit poradní funkci při volbě povolání, pomáhaly při rekvalifikaci, při zprostředkování koupě a prodeje nemovitostí, půdy, půjček aj. Zprostředkovatelny disponovaly s důvěrníky v každé obci a vsi. O jejich pracovních a osídlovacích poměrech podávaly zprávy okresní kanceláři.¹¹⁴⁴

Boj proti nezaměstnanosti cestou zprostředkovatelen získával širší rádius, který korespondoval s obecnými zásadami „sudetoněmeckého hospodářství“. Obecně se žádal návrat k údajně původním německým profesím zemědělce a řemeslníka. BdD navíc akcentoval pozitivní stanovisko k průmyslu. Musel však plně sloužit národu. V tomto smyslu vyzvedával průmyslovou specifickou „sudetoněmecké národní skupiny“.¹¹⁴⁵

Převážná část zprostředkovaných zaměstnání náležela do oblasti domácí výpomoci, řemesel, zemědělství a sezónních prací.¹¹⁴⁶ V jistém ohledu jsou zajímavé spolkové propočty, jakou částkou zprostředkovatelny přispívaly na budování „sudetoněmeckého hospodářství“. Vycházejí z předpokladu, že by hodnota jednoho pracovního místa v polovině 30. let byla průměrně 6 000 Kč, spolek by pak v roce 1934 údajně přispěl částkou téměř 20 mil. Kč.¹¹⁴⁷ Obdobné propočty korespondovaly se strategií vyvolávat v německé veřejnosti dojem velkých spolkových zásluh, poukázat na správnost zvolených cest a agitovat ve prospěch spolku.

Zprostředkovatelská činnost BdD byla v druhé polovině 30. let podlomena vládním nařízením č. 217, s platností od 1. října 1936. Podle §6 bylo vedení bezplatných zprostředkovatelen různých organizací možné jen s povolením Ministerstva sociální péče. V roce 1938 BdD toto povolení nezískal.¹¹⁴⁸

Roku 1937 obdržely župy BdD 25 960 žádostí. Z nich 9 401, tj. 36,2 % našlo práci. Hartl, Rudolf, Arbeitsvermittlung, Bundesdienst, 1938, 7, s. 32–33.

¹¹⁴⁴ Die Bundesarbeit auf den drei Hauptarbeitsgebieten, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 19.

¹¹⁴⁵ Breuer, Emil, Aufgaben des Bundes der Deutschen in der Volkswirtschaft, s. 27.

¹¹⁴⁶ Ústřední zprostředkovatelna v Teplicích-Šanově v roce 1934 umožnila nalézt zaměstnání celkem v 834 případech z celkového počtu žádostí 5 889, tj. 14,2 % (v roce 1933 se jednalo o 5 808 žádostí, zprostředkováno 814 míst, tj. 14 %). Nejvíce míst se zprostředkovalo hospodyním, kuchařkám, službám v pohostinství a vychovatelkám (229), učitelům (142), pokojským, pomocnicím v domácnosti a v kuchyni (135), 87 míst v zemědělství, 79 míst v hotelech, 57 míst pro domovníky, pomocným dělníkům a dělnicím, 38 živnostnických míst, 30 míst pro obchodní úředníky a kancelářské síly. Uční získali uplatnění v pekařství, v oboru malíř a natěrač, zahradník, číšník, cukrář, mlynář, švec, klempíř, zámečník a dojič; učnice místa prodavaček, kuchařek, švadlen a modistek (kloboučnice). V roce 1936 BdD zprostředkoval zaměstnání v domácnosti (2 515), v zemědělství (1 170), v průmyslu, obchodu a živnosti (1 197, z toho 325 učňů), v pečovatelské službě a výchově (201) a na sezónní práce 5 847. Hocke, Bruno, Bundesstellenvermittlung, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 51.

¹¹⁴⁷ Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, 135.

¹¹⁴⁸ Breuer, Emil Arbeitsgebiet: Volkswirtschaft, Bundesdienst, 1938, 7, s. 28.

Tabulka 24: BdD – zprostředkovaná pracovní místa podle žup (1934–1937)¹¹⁴⁹

župy BdD	1934	1935	1936	1937
Severozápadních Čech/Gau Nordwestböhmen	871	-	3 355	-
Jihomoravská/Gau Südmähren	515	-	981	-
Chebská/Egerlandgau	403	-	1 886	-
Severomoravská/Nordmähren	389	-	1 841	-
Labská/Elbegau	317	-	1 129	-
Ještědsko-Jizerská/Jeschken-Iser-Gau	301	-	251	-
Severočeská/Gau Nordböhmen	189	-	272	-
Slezská/Gau Schlesien	159	-	669	-
Východočeská/Gau Ostböhmen	54	-	206	-
Šumavská/Böhmerwaldgau	26	-	155	-
Pražská/Gau Prag	103	-	-	-
Zprostředkovatelna v Liberci/Reichenberg	-	-	185	-
celkem	3 307	3 563	10 930	9 401

Tabulka 25: Neumístění uchazeči o práci evidovaní u zprostředkovatelen práce 1934–1936¹¹⁵⁰

rok	roční průměry neumístěných uchazečů
1934	676 994
1935	686 035
1936	621 019

Údaje k počtu zprostředkovaných pracovních míst nezaměstnanému německému obyvatelstvu prostřednictvím spolkových zprostředkovatelen neprokazují ve srovnání s celkovým počtem nezaměstnaných (údaje o neumístěných uchazečů o práci u veřejných zprostředkovatelen práce)¹¹⁵¹ výraznou efektivitu této spolkové pracovní oblasti. Vydeme-li z údajů k roku 1936,

¹¹⁴⁹ Hocke, Bruno, Bundesstellenvermittlung, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 51; Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, 135.

¹¹⁵⁰ Údaje převzaty z práce: Od krize hospodářské ke krizi politické (1929–1938), Sborník k dějinám 19. a 20. století, č. 8, Praha 1982, s. 55.

¹¹⁵¹ Nezaměstnanost v letech krize byla značně vyšší, neboť oficiální údaje, získané na podkladě výkazů veřejných zprostředkovatelen práce, zachycovaly jen část nezaměstnaného obyvatelstva. Nezaměstnanost svého vrcholu dosáhla v únoru 1933, kdy se u zprostředkovatelen práce hlásilo celkem 920 182 osob. Tamtéž, s. 56.

53 % zprostředkovaných míst bylo na sezónní práce, tedy nejednalo se o dlouhodobé perspektivní zaměstnání. 23 % zprostředkovaných míst připadlo na zaměstnání v domácnosti, 11 % v průmyslu, obchodu a živnosti, 11,7 % v zemědělství a necelá 2 % v pečovatelské službě a výchově. Spolky, resp. BdD nebyly s to významně ovlivnit neblahý stav pracovního trhu v pohraničí českých zemí, ačkoli propagandisticky dokázaly tuto sféru využít velmi. Tím by však neměl být zpochybňován lokální a individuální sociální aspekt zprostředkovatelen. Analýza klientely pracovních zprostředkovatelen zároveň potvrzuje sociální středostavovské složení spolkového členstva a ostatních sympatizantů.

6. 3. Podpora „sudetoněmecké turistice“

Oblasti „jazykové hranice“ svazy v městském prostředí propagovaly jako atraktivní turistické cíle. Nacionální turistika vedle své funkce ekonomického posílení nacionálních příslušníků ve smíšených oblastech, které z hlediska turistiky obecně platily za velice lákavé, se stával jedním z prostředků prosazování „nacionálního zájmu“. Německá „nacionální myšlenka“ se turistikou šířila z městského prostředí do odlehlejších venkovských oblastí a oblastí průmyslových vesnic.

Oblast podpory německé regionální turistiky ve spolcích spravovaly turistické podvýbory. Vypracovávaly a následně vydávaly soupisy s nabídkou letního ubytování v německých oblastech, publikovaly je ve svých periodicích, v nichž rovněž doporučovaly „zaručeně německé“ hotely, penziony a horské boudy aj. Vydávaly turistické průvodce,¹¹⁵² mapy, pohlednice, staraly se o objekty turistických cílů, financovaly stavby chat a horských ubytoven a spolu s turistickými organizacemi udržovaly a značily turistické stezky. Zde se spolky střetávaly s českými protějšky v otázce, v jakém jazyce budou turistické ukazatele. Časopisy německých spolků vyzývaly k zastavení českého značení.¹¹⁵³

S rozvojem turistiky souvisela dostupnost turistických cílů. Spolky proto jednaly s dopravci o vhodném dopravním spojení.¹¹⁵⁴ Pro své členy pořádaly výlety a v turisticky zajímavých oblastech pořádaly veřejné akce. Některé ze spolků disponovaly turistickými objekty. BdD vedle lázní Sv. Markéty u Prachatic na Šumavě¹¹⁵⁵ vlastnil zařízení pro letní pobyty v Nečtinách/Netschetin a Čenkovicích/Tschenkowitz. Jedním z nenaplněných přání spolkového

¹¹⁵² Některé z turistických průvodců byly opět vydány v současné době. Např. Führer durch den Böhmerwald (österreichische und bairische Anteile) und das deutsche Südböhmen, Nachdruck der Ausgabe Budweis 1888, Passau 1997.

¹¹⁵³ Der deutsche Böhmerwaldbund, Böhmerland Jahrbuch für Volk und Heimat 1922, Eger [1922], s. 90.

¹¹⁵⁴ Deutscher Böhmerwaldbund např. poskytoval značnou finanční podporu šumavské autobusové společnosti Böhmerwaldbund-Omnibusfahrt-Gesellschaft (zal. 1896). Schultheiss, Franz Guntram, c. d., s. 50–51.

¹¹⁵⁵ Správcem a ředitelem zařízení v lázních Sv. Markéty/St. Margaretenbad byl Rudolf Melzer. Das St. Margaretenbad, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 97; Das St. Margaretenbad, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 154.

vedení bylo, vystavět podobná zařízení v každé župě.¹¹⁵⁶ Rozvoji turistiky se cíleně nejvíce věnovaly *Deutscher Böhmerwaldbund* a BdDO. Oba sice působily v hospodářsky stagnujících oblastech, ale po stránce turistické měly co nabídnout.

Pozornost si zaslouží budování horských, zpravidla ubytoven a chat pro mládež. Na jejich výstavbě se podílely zejména odbočky mládeže, od roku 1934 pracovní tábory „Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby“.¹¹⁵⁷ Jejich zřizování doprovázela kritika na adresu českých ubytoven a přílivu českých turistů do pohraničí.¹¹⁵⁸ Zřizovatelé v nich neshledávali pouze zařízení pro nutné přespání. Chtěli z nich „vybudovat výchovné středisko prvního stupně“ ve službách německé „nacionální ideje“. U německé mládeže měla být takto podporována touha po vzájemné nacionální sounáležitosti a zároveň mělo být vytvářeno pochopení pro nezbytnost služby a oběti pro nacionální celek.¹¹⁵⁹

6. 4. Podpora domácí výroby

Aktivita na podporu domácí výroby, pro horské oblasti českých zemích typického hospodářského odvětví, byly zakotveny ve spolkových stanovách. Z ekonomicko-sociálního hlediska měla

¹¹⁵⁶ Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, s. 135.

¹¹⁵⁷ Srov. kapitola 6. 5. 2. 1. Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba (*Sudetendeutscher Freiwillige Arbeitsdienst*).

¹¹⁵⁸ Při zřizování ubytoven a nocleháren pro mládež se spolky inspirovaly v Německu. Průkopníkem jejich soustavného zřizování (*Herbergswerk*) byl učitel Richard Schirrmann z Altena ve Vestfálsku. Pod jeho vedením vzniklo noclehárenské sdružení (*Herbergvereinigung*). Němci v ČSR v roce 1926 založili obdobnou společnost, která představovala jádro *Sudetendeutsches Herbergswerk* (Sudetoněmecký projekt výstavby ubytoven). Brzy se transformovala ve *Verband für Deutsche Jugendherbergen* (Svaz německých ubytoven pro mládež) v Ústí nad Labem/Aussig. Finance poskytovaly veřejné korporace, obce, města, okresy a země. Finance od říšských organizací jsou doloženy od *Deutsche Stiftung*. Za účelem, aby „sudetoněmecká mládež měla blíže k mládeži říšskoněmecké“, poskytla prostředky na stavbu boudy pro mládež v Ramzové/Ramsau v Jeseníkách (1928, 15 000 RM). Důležitý podnět k rozvoji projektu představovalo zřízení rozsáhlé ubytovny pro mládež v Ústí nad Labem (impozantní budova s přízemím a třemi obytnými patry). Ústecký příklad následovala města Chomutov, Horní Litvínov/Ober Leutensdorf, Most, Liberec a Cheb, která poskytla prostory v městských vilách; z „vlastních“ zdrojů společnost zřídila objekt v Nové Olešce/Neu-Ohlisch v Českosaském Švýcarsku, menších rozměrů vznikly ubytovny v Ramzové, Frývaldově, Varnsdorfu, lyžařský klub „Christiana“ ve Vejprtech založil lyžařskou boudu na Klínovci/Keilberg. K roku 1935 existovalo kolem 250 německých ubytoven. Pozoruhodný je počet ubytoven pro mládež *Deutscher Böhmerwaldbund*. Na přelomu roku 1929/1930 jich vlastnil čtyřicet, jedna z nich byla dívčí ubytovnou. *Der deutsche Böhmerwaldbund*, s. 90; *Deutsche Stiftung*, Ramsau, 2/1928, Bundesarchiv Berlin, R-8043-968; *Deutsche Stiftung*, 31. 3. 1928, tamtéž, R-8043-969; *Deutscher Böhmerwaldbund*, 46. Hauptbericht, 1930, s. 12, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60223.

¹¹⁵⁹ Trappschuh, Adolf, Die sudetendeutschen Jugendherbergen u. ihre völkische Aufgabe, Bundeskalender 1935, Teplitz-Schönau [1934], s. 68–70. Horské turistické chaty, boudy a restaurační zařízení také využívali němečtí politici a spolkoví zástupci z ČSR k jednání s říšskými delegáty. Doložena je např. schůzka zástupců *Deutsche Wacht*, *Geschäftsstelle für Süddeutschland des Sudetendeutschen Hilfsvereins* z Pasova/Passau, DNSAP a údajně zřejmě i *Deutscher Böhmerwaldbund* o Svatodušních svátcích (8.–9. 6. 1924) v restauraci na Trístolečnicku/Dreisesselberg. Zástupci jednali o společném pracovním programu. Zpráva zemské správy politické v Praze, Organizace „Deutsche Wacht“ v Pasově, 10. 1. 1925, NA Praha, PMV 225-992-3.

domácí výroba lokální význam. Rozmanitost jejích oborů vyplývala z hospodářské specifčnosti jednotlivých oblastí.¹¹⁶⁰

Před první světovou válkou panovaly kolem výrazů „domácká výroba“ a „domácký dělník“ značné nejasnosti. Vyplývaly z nepřesného a nedostatečného výkladu výnosu Ministerstva obchodu a praxe obchodních a živnostenských komor (dále jen OŽK). V ČSR se zákonem z 12. prosince 1919, Sb. z. 29 domáckým dělníkem označoval ten, kdo se pravidelně zabýval výrobou a zpracováním zboží v místě svého domova mimo stálé provozovny svých zaměstnavatelů a neprovozoval žádnou živnost podle živnostenského řádu.¹¹⁶¹

Domáckou výrobu podporoval stát, OŽK a svazy Němců, resp. BdD. Spolky před první světovou válkou přispívaly k ujasnění „kdo“ se považoval v německých sídelních oblastech za domáckého dělníka a zejména k topografii a klasifikaci odvětví domácké výroby. Vedení BdDiB rozesílalo svým odbočkám dotazníky ohledně lokální domácí výroby. Poskytnuté údaje mapovaly stav ve stovkách různých lokalit.¹¹⁶²

Spolky poskytovaly převážně poradenství v oblasti výroby a distribuce, pomáhaly udržovat a rozšiřovat dosavadní odbytiště. Stavěly se za vyřazení „nesolidního a vykořisťovatelského“ meziobchodního článku zprostředkovatelů v distribuci výrobků, za zavedení jednotných prodejních cen, za včasné dodržení dodacích lhůt výrobců, zakládání centrálních organizací na družstevním základě, zavedení stejných pracovních podmínek v různých faktoriích a výhodné dodávky pracovního materiálu pro výrobce. Podporovaly zřizování škol, kurzů, pořádání výstav, tiskem osvětu a propagaci, požadovaly ochranu vzorků. Tarifní celní zvýhodnění a stálost odbytu

¹¹⁶⁰ BdDiB ve svých župách monitoroval odvětví německé domácké výroby (1934): Šumava – výroba dřeváků, dřevěných počítadel, kuchyňských nástrojů, lopat, uzenářských špejlí, proutěných košťat, hraček, vrbových košů, slaměných rohoží, ručně tkaného lnu, výšivky a paličkované krajky; Chebsko – soustružnické zboží ze dřeva, koše, síťkované výrobky, vyšívání a paličkovaná krajka, pletené a háčkované výrobky, výroba hudebních nástrojů; Severozápadní Čechy – dřevěné soustružnictví, výroba perli, pleteného zboží a hračky z Krušnohoří; Polabí – umělé květiny, slámové výrobky, levínská stavební keramika, šití spodního prádla; Severní Čechy – nožířství, umělé květiny, textilní zboží, hračky šití prádla; Ještědsko-jizerská oblast – ruční tkání, textilní vázání, jablonecká bižuterie, šití prádla; Východní Čechy – dřevotřískové krabice, řezbářství, uzenářské špejle, ruční tkání, síťkování, šití prádla, tkání koberců. Domácká výroba ve správním obvodu BdDSch: výroba koberců v Osoblaze/Hotzenplotz, slaměného zboží tamtéž a v Krnově, paličkování v Osoblaze, řezbářství (převážně betlémy) v Andělské Hoře/Engelsberg, výroba rukavic v Dolní Lipové/Nieder Lindewiese a Ondřejovicích/Endersdorf, tkalcovství v Horním Benešově a Bruntále. Hocke, Bruno, Heimindustrie, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 54; Bericht des Gau Schlesien des Bundes der Deutschen über das Arbeitsjahr 1935, Troppau 1936, s. 9.

¹¹⁶¹ Podle zákona se zřizovaly komise ze zaměstnavatelů, zástupců domáckých dělníků, faktorů a úředníků, které měly stanovit pro podnikatele závaznou výši minimální mzdy domáckého dělníka. (Uhl, Karl, Die deutschböhmsche Heimarbeit und der Bund der Deutschen in Böhmen, I, Bundesbote, 1930, 10, s. 1.) V meziválečném období se rozlišovalo mezi továrním domáckým průmyslem (sklářství, hudební nástroje, část soustružnických a kamenických prací) a mezi vlastní domáckou prací (výšivky, ručně vyráběné krajky, dřevěné hračky aj.). Dominantní postavení zaujímalo textilnictví (tkalcovské, pletené a háčkované zboží, krajky, lemovky, výšivky) a oděvnictví (prádlo, oděv, opasky, knoflíky, obuvnictví, rukavice, pokrývky hlavy, umělé květiny). Významnou pozici mělo sklářství, hrnčířství, výroba ze dřeva (soustružnické, řezbářské výrobky), výrobky z kovu (rytectví, galvanizování, lisování) a papíru. Jesser, Franz, Die Beziehungen zwischen Heimarbeit und Boden, s. 7–8.

¹¹⁶² Jesser, Franz, Die Beziehungen zwischen Heimarbeit und Boden, s. 5.

se snažily zajistit vybudováním sítě obchodních kontaktů mezi výrobcem, obchodníkem a spotřebitelem.¹¹⁶³

Domáckým výrobcům spolky poskytovaly finanční dary (např. v roce 1920 BdDiB poskytl 44 271 Kč výrobcům v Orlických a Krušných horách), výhodné půjčky na zakoupení pracovního nářadí, někdy bezplatně výrobní materiál, bez nároku na provizi zprostředkovávaly prodej výrobků, bezplatně uveřejňovaly ve svém tisku reklamu, vydávaly seznamy výrobců a své knihovny průběžně doplňovaly o odbornou literaturu. BdDiB zřídil ve své teplické kanceláři vzorkovnu výrobků domácké výroby. Její skromnější variantu představovaly dva cestovní kufry, které za poplatek spolek poskytoval spolkovým odbočkám a okresům.¹¹⁶⁴

Zprostředkovatelskou funkci obchodních kontaktů plnily každoroční vánoční trhy. Vyvinuly se z tradice vánočních knižních trhů. Na trzích organizovaných odbočkami, častěji spolkovými okresy, pravidelně zhruba od roku 1922, se prezentovaly výrobky domácké práce (řezbářské a soustružnické výrobky – betlémy, dřevěné hračky, krajky, kresby aj.) a zboží spolkové provenience pod obchodní značkou „Wia-Verlag“.¹¹⁶⁵ Cílem bylo seskupení německých výrobců a spotřebitelů z města a venkova, seznámit veřejnost s domáckou výrobou, zajistit odbyt zboží a navázat obchodní styky. Pořádání trhů bylo ve spolkovém tisku spojeno s agitací za rozvoj „sudetoněmeckého hospodářství“ s apelem hospodářského nacionalismu: „Nakupujte jen u nacionálních soukmenovců! Nenechte se napálit u jarmarečního stánku, který Vám vychvalují cizí Vašeho národa a který jen dychtí po Vašich poctivých penězích!“¹¹⁶⁶

Obdobný úkol měly specializované výstavy produktů domácké výroby. První z nich uspořádal na popud Franze Jessera BdDiB pod názvem *Ausstellung deutschböhmischer Hausindustrie und Volkskunst* v Podmoklech (4.–19. srpen 1900). Účastnilo se jí 356 vystavovatelů ze 78 míst Čech. Ačkoli spolek uvažoval podobnou akci uspořádat pravidelně každý rok, jiná se již takového rozsahu nekonala, nepočítaje *Deutsche Landeschau* v Chomutově (1913), na které měla zastoupení domácká výroba zvláště z Orlických Hor. Spolky při svých

¹¹⁶³ Uhl, Karl, *Die deutschböhmisches Heimarbeit und der Bund der Deutschen in Böhmen*, I, s. 2.

¹¹⁶⁴ BdDiB spolupracoval s podpůrným výborem pro krajkářky, založeném v roce 1927/1928 v Rokytnicích v Orlických Horách/Rokitnitz im Adlergebirge. Poskytoval jim levnější pracovní materiál. Finančně podporoval podnik hračkářského průmyslu *Haus der erzgebirgischen Spielwarenindustrie* v Hoře sv. Kateřiny/Katharinaberg a Sjedenocené dřevařské a hračkářské podniky EROS (1930, poskytl 30 000 Kč). Celoročně subvencoval školu paličkování v Záblatí/Sablat na Šumavě. *Förderung der Heimarbeit zur rechten Zeit*, *Bundesbote*, 1924, 20, s. 1; Uhl, Karl, *Die deutschböhmisches Heimarbeit und der Bund der Deutschen in Böhmen*, I, s. 4.

¹¹⁶⁵ Jihomoravská župa BdD uspořádala v roce 1936 vánoční trh s výtěžkem 33 145 Kč. *Volk und Heimat!*, *Bundesarbeit im Gau Südmähren* 1936, Brunn 1937, s. 12; 1. Vánoční výstava 13.–14. 12. 1936, SOkA Jindřichův Hradec, Svaz Němců – svazový okres Slavonice, karton č. 2, inv. č. 56; 2. Vánoční výstava 5.–8. 12. 1937, tamtéž, karton č. 2, inv. č. 56.

¹¹⁶⁶ „Kaufet nur bei Volksgenossen! Fallet nicht herein auf den Jahrmarktstand, den Euch Fremde Eueres Volkes anpreisen und anhängen für Euer gutes Geld!“ Nykodým, Heinrich, *Völkische Weihnachtsarbeit* (Weihnachtsmärkte u. Austellungen), *Bundesbote*, 1921, 22, s. 1.

výročních sjezdech pořádaly výstavy menšího rozsahu. Zpravidla v pronajatých prostorách místních škol se představila domácí výroba daného regionu, popř. země.¹¹⁶⁷ O velkém finančním úspěchu se spolkové prameny zmiňují v souvislosti s pořádáním výstavy *Heimische Künstler stellen aus*, kterou BdD uspořádal spolu s DKV v roce 1937 v Aši/Asch.¹¹⁶⁸

V roce 1934 BdD přistoupil k zakládání odborných místních skupin s poradní funkcí pro domácí dělníky.¹¹⁶⁹ V roce 1937 v Liberci zřídil pod vedením Emila Breuera *Heimwerk Einkauf-Verkauf und Erzeugungsgenossenschaft G.m.b.H.* (Nákupní, prodejní a výrobní družstvo domácích podniků) a *Vertriebsstelle für Heimindustrie-Erzeugnisse* (Odbytový úřad pro výrobky domácí výroby).¹¹⁷⁰ Již v roce 1937 se jejich prostřednictvím podařilo zprostředkovat zakázky v hodnotě 504 789,35 Kč.¹¹⁷¹ Svaz rovněž uděloval zakázky ve vlastní režii. Např. hromadná výroba dřevěných talířů na chléb, které spolek daroval při Dni matek, anebo drobných předmětů, zpravidla odznáček pro sbírky v rámci *Sudetendeutsche Volkshilfe*.¹¹⁷² Přes zimu takto svůj výdělek získalo zhruba 1 300 domácích výrobců (z toho více než 1 100 paličkářů a paličkárek z Krušnohoří a Šumavy).¹¹⁷³

Spolky podporu domácí výroby vnímaly jako činnost na povznesení německého řemesla a řemeslnického stavu. Usilovaly tím rovněž zabránit odchodu obyvatelstva z pohraničí a jeho populačnímu úpadku, včetně údajnému „nebezpečnému tlaku cizonárodních jedinců“.¹¹⁷⁴

6. 5. Sociálně podpůrné svépomocné projekty *Brüder in Not* a *Sudetendeutsche Volkshilfe*

V letech hospodářské krize se vedle státních podpůrných akcí nezaměstnanému obyvatelstvu prosadily dva podpůrné projekty iniciované německými „obránnými“ spolky s vedoucí úlohou BdD. Část čs. Němců mohla své existenční strádání zmírnit projekty *Brüder in Not* (dále jen BN)

¹¹⁶⁷ Heimarbeitsausstellung anlässlich des Bundesfeste in Kaaden 1931, Bundesbote 1931, 15, s. 8–9; V roce 1935 uspořádal BdD výstavu k Šumavě ve Vimperku/Winterberg, výstavu „Domovina a národa“ (*Heimat und Volk*) v Ještědsko-Jizerské župě, výstavu v Podmoklech při příležitosti ročních oslav spolku. Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, s. 135.

¹¹⁶⁸ Bericht, Bezirkswirtschaftswart Asch, 20. 2. 1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 2, inv. č. 24.

¹¹⁶⁹ Zápisy z porady vedoucích funkcionářů BdD a SdP o úkolech Sudetoněmecké hospodářské komory, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 3.

¹¹⁷⁰ Hocke, Bruno, Förderung der Heimarbeit und des Kunsthandwerks, Bundesdienst, 1938, 7, s. 37.

¹¹⁷¹ Aus der Tätigkeit des Bundes der Deutschen. Von Leitmeritz bis Eger, s. 134.

¹¹⁷² V letech 1934–1937 se rozdalo celkem 1,2 mil. odznáček. Dominovaly dřevěné odznaky v podobě knoflíků ze Šumavy, dřevění koničci a jedličky z Krušnohoří, krušnohorská paličkovaná krajka, z Jeseníku a Orlických Hor pocházely síťkované výrobky, ručně lisované a broušené SVH-skleněné přívěšky byly vyrobeny v Jablonecko-Tanvaldské oblasti. Klausnitzer, Josef, Sudetendeutsche Volkshilfe, Bundeskalender 1938, Teplitz-Schönau [1937], s. 132.

¹¹⁷³ Na jejich platy v letech 1934–1937 spolek údajně vynaložil 323 200 Kč. Jiný pramen spolkové provenience udává, že jenom během dvou zim 1935–1937 tato částka představovala sumu 435 000 Kč. Die SVH und unsere Heimindustrie, Bundes-Pressedienst, 5. 3. 1937, s. 1–2, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114; Drei Jahre Gemeinschaftsarbeit im Hilfswerk Bund der Deutschen Sudetendeutsche Volkshilfe, Teplitz-Schönau 1937, ZA Opava, Státní policejní úřad Krnov, karton č. 9, katastr č. 88.

¹¹⁷⁴ Uhl, Karl, Die deutschböhmisches Heimarbeit und der Bund der Deutschen in Böhmen, I, s. 3.

a *Sudetendeutsche Volkshilfe* (dále jen SVH), které lze označit za organizační výraz „nacionální svépomoci“ a prostředek upevňování německé „nacionální ideje“. Vzorem pro jejich provedení bylo sousední Německo, kde podobné akce probíhaly o několik let dříve. BN pod stejným názvem, SVH jako tzv. Zimní pomoc v intencích NSDAP (*Winterhilfe, Winterhilfswerk*).¹¹⁷⁵ Nicméně, i agenda říšských ministerstev označovala SVH za „Zimní pomoc sudetských Němců“ (*Winterhilfswerk der Sudetendeutschen*).¹¹⁷⁶ Potřebné finance se oficiálně získávaly převážně ze sbírek (peněžní, věcné). Vzhledem k všeobecné nouzi lze usuzovat na jejich nízkou reálnou efektivnost, která však kontrastuje se spolkovými veřejnými údaji. V některých případech jsou doložené říšskoněmecké zdroje. Podle spolkové agitace se získané prostředky přerozdělovaly všem sociálně potřebným. Praxe se ale řídila nacionálně politickými hledisky.

6. 5. 1. *Brüder in Not*

Svépomocný projekt BN zahájil svou činnost v roce 1933 pod vedením BdDiB a trval do roku 1934. V čele projektu stál předseda spolku Gottfried Wehrenfennig. Cílem byla „péče a podpora německých dětí a mládeže“.¹¹⁷⁷ Vzhledem ke shodnému oficiálnímu definování došlo 3. února 1934 k začlenění projektu do obdobné státní akce na podporu nezaměstnané mládeže Demokracie pro mládež (*Demokratie für die Jugend*). Účel se vymezoval: „ochránit děti před hladem a zimou, mládež před špatnou morálkou a opět ji zařadit do pracovního procesu.“¹¹⁷⁸ Demokracie pro mládež bylo časově omezené sdružení organizací pro podporu mládeže. Sjednocovalo veřejná a soukromá zařízení, spolky a jednotlivce. Prezidentem byl Přemysl Šámal, jednatelem Gustav Peters.¹¹⁷⁹ Vstupem BN byl státní podnik posílen o 53 německých subjektů.¹¹⁸⁰ Participující německé organizace společně, často pod vedením funkcionářů svazů, zřizovaly v obcích a okresech speciální výbory, které řídily veškerou související činnost, zejména organizaci sbírek.

Podle pracovního plánu BdD-okresu Jablonec-Tanvald byla podpora dále určena sociálně slabým rodinám s vyšším počtem dětí, těhotným ženám, starým lidem a nezaměstnaným. Pomoc měla formu přidělu chleba, mléka, teplé stravy (zpravidla polévky) a topného materiálu. Na podnět dělníků železné hutě v Mimoni/Niemes se pod heslem „Dvojnásobně pomůže ten, kdo

¹¹⁷⁵ V září 1933 bylo v Německu založeno sdružení *Winterhilfswerk des Deutschen Volkes* (často jen *Winterhilfswerk*). Financování spočívalo v systému sbírek, darů, loterií a zřeknutí se vlastní mzdy nebo její části.

¹¹⁷⁶ Der Reich- und Preußischer Minister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 15. 1. 1936, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, R 60233.

¹¹⁷⁷ Brüder in Not! Ein Werk dringender Volks-Nothilfe, *Alt Vaterbote*, 1934, 1, s. 3; srov. příloha č. 120.

¹¹⁷⁸ Grundsätze des Hilfswerkes „Die Demokratie für die Jugend“, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3.

¹¹⁷⁹ Demokratie für die Jugend, Euer Wohlgeboren!, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3.

¹¹⁸⁰ Verzeichnis der bei der „Demokratie für die Jugend“ angemeldeten deutschen Organisationen, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 1, inv. č. 3.

rychle pomůže!¹¹⁸¹ začaly pořádat sbírky oděvů. Rovněž i další ze sociálně podpůrných aktivit se prováděly pod zaběhnutými hesly. „Dítě hostem!“¹¹⁸² stálo pro bezplatné poskytnutí teplého jídla dětem v hostitelských rodinách nebo v hostincích. „Dítě na venkov!“¹¹⁸³ označovalo prázdninovou sociální péči dětem a „Pomoc žactvu“¹¹⁸⁴ v podobě svačin poskytovaly učitelské sbory dětem ze sociálně slabých rodin.¹¹⁸⁵

6. 5. 2. *Sudetendeutsche Volkshilfe*

SVH byla nejvýznamnějším svépomocným projektem, který čs. Němci zorganizovali. Měl posilovat myšlenku „nacionální pospolitosti“ a svým působením finančně ulehčit státním akcím k podpoře nezaměstnanosti.¹¹⁸⁶ Pod oficiálním organizačním vedením BdD se sešlo více než sedmdesát německých spolků, korporací a politických stran (BdL, DCV, SdP). Rozhodující slovo přináleželo zástupcům BdD, DTV, SdP a KdD. Přípravy k „velkému společnému dílu“, jak projekt označoval dobový německý nacionální tisk, začaly již roku 1933. Úvodním krokem bylo svolání schůze do Prahy na 21. září 1934 (svolavatel BdD). Účastnili se jí zástupci 25 německých organizací a všech nemarxistických stran.¹¹⁸⁷ Z politických stran se na projektu podílely BdL, DCV, od roku 1935 SdP.¹¹⁸⁸ Henleinovi stoupenci pod vlivem říšskoněmecké NSDAP a její

¹¹⁸¹ „Doppelt hilft, wer rasch hilft!“

¹¹⁸² „Kind zu Gast!“

¹¹⁸³ „Kind aufs Land!“

¹¹⁸⁴ „Schülerhilfe.“

¹¹⁸⁵ Aus der Bundesarbeit. Das sudetendeutsche Hilfswerk „Brüder in Not!“, Der Bund, 1934, s. 114–115.

¹¹⁸⁶ Srov. příloha č. 121–137.

¹¹⁸⁷ Drei Jahre Gemeinschaft, s. 42–43.

¹¹⁸⁸ Organizace kooperující na SVH: Allgemeiner Burschenverband, Allgemeiner deutsche Textilverband, Bund der deutschen Hausbesitzervereine, Bund der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften, Bund der deutschen Werkmeister, Bund der Eghalanda Gmoin, Bund der Kriegsverletzten, Witwen und Waisen, Bund deutscher Kegler, Bund deutscher Radfahrer, Christlich-deutsche Turnerschaft, Deutsche Arbeitergewerkschaft, Deutsche Arbeitnmergewerkschaft, Deutsche Hochschülerschaft, Deutsche Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge, Deutscher Akademikerverband, Deutscher bienenwirtschaftlicher Landeszentralverein, Deutscher Böhmerwaldbund, Deutscher Fußballverband, Deutscher Handels- und Industrieangestelltenverband, Deutscher Hauptausschuss für Leibesübungen, Deutscher Hauptverband der Industrie, Deutscher Kulturverband, Deutscher Landeslehrerverein in Böhmen, Deutscher Landesverband für Feuerwehr und Rettungswesen, Deutscher land- und fortwirtschaftlicher Zentralverband für Böhmen, Deutscher Lehrerbund im tschechoslowakischen Staat, Deutscher Turnverband, Deutscher Verband für Heimatforschung und Heimatbildung, Fachverband der deutschen Lichtspieltheater, Geschäftsstelle der deutschen Land- und Fortwirtschaft, Gesellschaft für deutsche Volksbildung, Gewerkschaftsverband deutscher Handels- und Industrieangestellter, Hauptverband der deutschen Gebirgs- und Wandervereine, Hauptverband der deutschen Kraftfahrervereine, Hauptverband der deutschen Wintersportvereine, Hauptverband für christliche Liebestätigkeit, Katholischer Mädchenbund, Kreditanstalt der Deutschen, Landesverband der Vereine gedienter Soldaten, Landständische Jungmannschaft Mährens, Reichsbund der deutschen katholischen Jugend, Reichsgewerkschaft der deutschen Presse, Reichsverband der deutschen Gastwirtsgenossenschaften, Reichsverband der deutschen Gewerbe-genossenschaften, Reichsverband der Kaufmannschaft, Reichsverband des Bundes der deutschen Landjugend, Reichsverband deutscher Gewerbevereine, Reichvereinigung der deutschen Gewerkschaften, Sängerbund der Sudetendeutschen, Sudetendeutsche Jugendgemeinschaft, Verband christlicher Berg- und Hüttenarbeiter, Verband der christlichen Gewerkschaften, Verband der deutschen Akademiker, Verband der deutschen Alpenvereine, Verband der deutschen Apotheker, Verband der deutschen Braumeister, Verband der deutschen Großgrundbesitzer, Verband der deutschen

Zimní pomoci dali k SVH vlastní podnět. Uvědomovali si, že by jim podobnou akci čs. úřady pravděpodobně nepovolily. Využili proto BdD, který se tímto stával významným instrumentem Henleinova hnutí.

Organizátoři vedle sociálně podpůrné funkce sledovali dimenzi nacionálně výchovnou a agitační, která byla s vysokou pravděpodobností primární a po celou dobu trvání akce zřetelně upřednostňovaná, tj. sociální nouze jedince využita (zneužita) pro politicko-mocenské cíle. Hospodářská krize a její projevy poskytly vhodnou půdu pro akceleraci po desetiletí udržovaných tužeb programově zakotvených v bezpočtu nacionálně definovaných spolků, politických hnutí a stran. Stavěly na ideových zdrojích, které se do pomyslné myšlenkové jednoty pokusil sjednotit německý nacionální socialismus. Soudit lze tak z článků v nacionálním tisku, který byl projektem téměř pohlcen, z archivního materiálu spolků a z policejních zpráv monitorující projevy funkcionářů při slavnostních aktech zahajující sérii sbírkových akcí v té či které lokalitě. Např. při zahajovací oslavě v Mariánských Lázních (13. listopad 1937) pronesl delegát vedení BdD Franz Czermak: „[...] jestliže my dnes podporujeme jednotlivce, nečiníme to snad proto, že má hlad, ale proto, že jest součástí té velké vzájemnosti (*Volksgemeinschaft*). Budeme usilovati touto cestou, abychom se my Němci konečně stali národem, a při tom musíme se udržeti na půdě, kterou obýváme [...].“¹¹⁸⁹ Projekt měl působit jako nástroj myšlenkové přeorientace, který měl v obyvatelstvu upevňovat „vůli k sebeutvrzování a odhodlání k sebeobětování se pro národní celek“. ¹¹⁹⁰ V tomto duchu se stylizovala propagační hesla, např. „Národ žije tak dlouho, dokud žije obětavost!“ nebo „Kdo jen řeční, ten se špatně modlí, ale kdo obětuje, ten se dobře modlí.“¹¹⁹¹

S materiální pomocí (potraviny, ošacení, topný materiál) se u německého obyvatelstva prohlubovala víra v „nacionální pospolitost“, posilovala důvěra k „národní jednotce“ a zakořeňovala svépomocná idea, že „lékem na jakoukoli lidskou nouzi je pouze společný boj“, který se zpravidla ztotožňoval s „bojem o půdu“ či „životní prostor“. Svépomocný projekt taktéž

Hochschulprofessoren, Verband der deutschen Sparkassen, Verband der Heimatsöhne im Weltkrieg, Verband deutscher Frauenvereinigungen, Verband deutscher Gastgewerbeangestellter, Verband deutscher weiblicher Angestellter, Verband deutschvölkischer Lehrer, Verein der deutschen landwirtschaftlichen Bezirksvorschusskassen, Verein deutscher geschäftsreisender, Verein deutscher Lehrerinnen, Verein für deutsche Studentenfürsorge, Vereinigung deutscher Krankenversicherungsanstalten in der Tschechosl. Rep., Volksbund deutscher Katholiken, Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Böhmens, Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Mährens, Zentralverband der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften Schlesiens, Zentralverein der deutschen Lehrerinnen, Bund der Landwirte, Deutsche christlich-soziale Volkspartei, Sudetendeutsche Partei. Tamtéž, s. 16.

¹¹⁸⁹ Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“, oslava zahájení sbírkové akce „Sudetendeutsche Volkshilfe“ v Mariánských Lázních, 13. 11. 1937, NA Praha, PMV 225-994-1.

¹¹⁹⁰ Friedrich, Albin, Die Sudetendeutsche Volkshilfe als Kernstück der sudetendeutschen Volkswohlfahrt, SM, 1938, s. 234.

¹¹⁹¹ „Ein Volk lebt, solange Opferwille lebt!“ nebo „Wer nur redet, Der betet schlecht, Aber wer opfert, Der betet recht.“ Losungen der Sudetendeutsche Volkshilfe, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 139.

sledoval cíl upevnit důvěru vůči hlavním protagonistům jako „vůdcům sudetoněmecké národní skupiny“. V SVH-vedení vedle funkcionářů BdD, jehož vůdce G. Wehrenfennig se stal předsedou celého projektu, usedli např. předseda BdL Gustav Hacker,¹¹⁹² turnerský funkcionář Willi Brandner, světicí biskup Josef Schinzel, rektor Německé univerzity v Praze Wilhelm Gintl, nacionálně socialistický spisovatel Wilhelm Pleyer, člen SdP (původně člen DNP) a ředitel KdD Anton Kiesewetter, ve výkonném výboru usedl Karl Hermann Frank. Konrad Henlein získal pozici zástupce předsedy Wehrenfenniga.¹¹⁹³ V SVH-místních, okresních a župních výborech zaujali vůdčí pozici převážně členové BdD, DTV a zástupci KdD.¹¹⁹⁴

První apel k podpoře projektu pronesl k čs. Němcům Gottfried Wehrenfennig dne 9. listopadu 1934.¹¹⁹⁵ Vyzýval ke spolupráci a k oběti pro právě započaté dílo.¹¹⁹⁶ V zájmu agitace pro národní jednotu se poukazovalo na vysokou míru obětavosti německých „soukmenovců“, kteří i přes značnou nouzi dokázali nashromáždit údajně velké finanční částky a množství darovaných předmětů.¹¹⁹⁷ Celá akce byla prohlášena za důkaz rodící se „nacionální pospolitosti“.¹¹⁹⁸

V jakém poměru se na výnosech sbírek podíleli jednotlivci svými několikahalířovými či korunovými příspěvky a několikasettisícové až milionové obnosy z Německé říše, se zřejmě nepodaří zjistit. SVH se v říšskoněmeckém prostředí těšila velkému zájmu, a to i z hlediska ryze obchodního ze strany organizátorů Zimní pomoci v Německu. Ti si nechávali např. od krušnohorských paličkářů vyhotovovat drobné předměty (krajková roseta), které se rozdávaly při pouličních sbírkách v Berlíně.¹¹⁹⁹

Na podzim roku 1934 se začala budovat rozsáhlá SVH-organizační síť s jádrem ve složkách BdD. V Teplicích-Šanově působila ústřední SVH-kancelář, nižší organizační jednotky byly SVH-místní výbory, SVH-okresní výbory a SVH-župní výbory.¹²⁰⁰ Ústřední vedení řídilo

¹¹⁹² Předseda BdL Gustav Hacker převedl německé agrárníky do SdP.

¹¹⁹³ *Drei Jahre Gemeinschaft*, s. 16–17.

¹¹⁹⁴ Např. ve tříletném vedení místního SVH-výboru v Rumburku zasedali dva zástupci KdD. Předseda – Robert Pflüger, ředitel KdD v Rumburku; pokladník – Eduard Bitterlich, pokladník v KdD; zapisovatelka – ing. Johanna Korber (An die Bezirksbehörde in Rumburg, 28. 12. 1935, SOkA Děčín, Svaz Němců Rumburk, NAD 491, inv. č. 4.) Většina SVH-kont se zřizovala u poboček KdD; mezi dalšími peněžními ústavami figurovaly *Böhmische Unionbank*, *Böhmische Escomptebank*, *Deutsche Agrar- und Industriebank a Postscheckamt*. S.V.H., Organisation, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 2, inv. č. 53.

¹¹⁹⁵ *Drei Jahre Gemeinschaft*, s. 15.

¹¹⁹⁶ Klausnitzer, Josef, *Sudetendeutsche Volkshilfe*, s. 132.

¹¹⁹⁷ Breuer, Emil, *Der Bund der Deutschen – die Volksgemeinde*, *Altvaterbote*, 1935, 9, s. 105–106.

¹¹⁹⁸ Friedrich, Albin, *Die Sudetendeutsche Volkshilfe als*, s. 234.

¹¹⁹⁹ Na podzim 1937 bylo objednáno 180 000 krajkových roset za 10 000 RM. Winterhilfswerk, 20. 9. 1937, Berlin, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60238.

¹²⁰⁰ Okresní a župní výbory zajišťovaly regionální agitaci. Okresní výbory adresovaly ústřednímu vedení každý měsíc zprávy o průběhu projektu v jim svěřených oblastech, na základě nichž se sestavovaly měsíční a roční bilanční relace. U župních výborů se zřizovaly tzv. župní vyrovnávací fondy, kam finančně úspěšnější spolkové okresy zasílaly tzv. vyrovnávací odvody ve prospěch chudších oblastí. V prvním roce konání (1934/1935) působilo 2 038 místních, 110 okresních a 11 župních výborů. V období 1936/1937 se počet místních výborů zvýšil na 2 500. Z řad dospělých

celou akci, vydávalo organizační pokyny, nařízení všem svým nižším jednotkám. Speciální tisková informační služba (*SVH-Pressedienst*) zajišťovala rozsáhlou propagační kampaň, zásobovala výbory nepřeberným množstvím formulářů, sběrných archů, letáků, plakátů, informačních a instruktážních brožur, odznaků, známkových kolků aj. Z nich se část dochovala v archivech ČR a často tvoří jediný materiál, který po spolkových odbočkách zůstal.

První období sbírkových akcí stát povolil dne 8. listopadu 1934 a následně pak každoročně. Celkem proběhlo 14 tzv. sbírkových měsíců.¹²⁰¹ Poslední sbírky se konaly na konci března 1938. Pořádaly se celkem čtyřikrát v zimním období v průměru tři a půl měsíce (1934/35, 1935/36, 1936/37, 1937/38). Ministerstvo vnitra většinou vyhovělo žádostem o prodloužení do jarních měsíců. Obecně se sbírky povolovaly v obcích s nadpoloviční německou většinou a se značnou německou menšinou. Čs. státní správě nevyhovoval jejich agitační charakter. Např. styl některých sbírek „od domu k domu“ a veřejné označení „štědrých“ přispěvovatelů speciálními domovními kolkami (*Monatsspendemarken*). Získali je ti, kteří se zavázali ve prospěch projektu odvádět 1 % ze svého měsíčního platu. Vylepovaly se na viditelném místě u vchodu do bytu či domu. Poukázat měly na nacionální obětavost. Obdobně se na domovní dveře v některých okresech připevňovaly tzv. darovací karty (*Spendekarten*), které označovaly dárce větších obnosů.¹²⁰²

Součástí příjmů byly veřejné SVH-pokladničky, do kterých se průběžně přispívalo po celé sbírkové období (hostince, kluby, hotely, restaurace, vinárny, kavárny, kina apod.). Dále se pořádaly sbírky obnošeného šatstva, potravin, starého materiálu aj. BdD nebo jiné korporace pořádaly na podporu projektu řadu kulturních, sportovních a přednáškových akcí, a to nejen v republice.¹²⁰³ Finanční částky od německých krajanů z ČSR přicházely vedle Německa

pocházely desetitisíce dobrovolníků (30 000 v prvním roce konání). Pomáhali organizovat sbírky, muži svázeli starý papír, hadry, různé předměty, topný materiál. Ženy se uplatnily při výdejích potravin, teplé stravy a ošacení. Spis z pera SdP, zaslán německému ministerstvu zahraničí, „*Sudetendeutsche Not und Sudetendeutsche Volkshilfe*“, s. 2, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60234; Klausnitzer, Josef, *Drei Jahre Sudetendeutsche Volkshilfe*, SM, 1937, s. 364; Friedrich, Albin, Vorlesung, „Bund der Deutschen – Sudetendeutsche Volkshilfe“, 6. 7. 1936, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 2, inv. č. 40.

¹²⁰¹ Audience u ministra vnitra, 3. 5. 1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 7.

¹²⁰² BdD tímto vyvolal nelibost hned na dvou stranách. Jednak u Němců, kteří s akcí nesympatizovali (sociální demokraté, komunisté, němečtí židé). Obávali se veřejného osočování nebo jiných nepřátelských projevů, že akci nepodporují. A jednak u státní správy, která v této praxi shledávala překročení povolovacích nařízení. Spolek tak totiž získal celoroční příspěvky, ačkoli povolené sbírky probíhaly jen několik měsíců. Oběžník č. 790/133 ai35//odd. 20, SOkA Náchod, Okresní úřad Broumov, karton č. 296, inv. č. 1094.

¹²⁰³ SVH podporovali zahraniční Němci včetně čs. Němců žijících mimo ČSR. Ti již na jaře 1933 v Německu zřídili podpůrné sdružení *Sudetendeutsches Hilfswerk*, které usilovalo co nejrychleji poskytnout pomoc Němcům v ČSR ve formě peněz, potravin a ošacení. Za tímto účelem se v březnu na německých ministerstvech zahraničí, vnitra a financí projednávalo schválení finanční podpory ve výši 250 000 RM. Mezi zřizovateli *Sudetendeutsches Hilfswerk* byli zástupci *Deutscher Schutzbund*, *Deutsches Rote Kreuz*, *Centrallausschuß für Innere Mission*, *Kath. Deutscher Frauenbund*, *Deutsches Ausland-Institut*, *Vereinigung evangelischer Frauenbünde Deutschlands*, *Deutscher*

z Rakouska, Dánska, Norska, Švédska, Anglie, Jugoslávie, jižní Afriky, Argentiny aj.¹²⁰⁴ Andreas Luh v práci o DTV uvádí, že pravidelné příspěvky plynuly z Říše přes německé velvyslanectví v Praze.¹²⁰⁵ Dokumenty německého ministerstva zahraničí dokládají širší a rozmanitější cesty než jen pražské velvyslanectví, i když toto hrálo ve financování čs. Němců roli prvořadou. BdD se trvale prostřednictvím KdD a jejího ředitele Antona Kiesewettera, který se v Německu těšil bezvýhradní důvěře,¹²⁰⁶ snažil o navýšení říšskoněmeckých podpor, údajně označované jako příspěvky „neznámých dárců“.¹²⁰⁷

Finanční podpora je doložena ze strany VDA. Spolek figuroval jako mezičlánek zprostředkování financí německých ministerstev na konta tzv. důvěrníků německých korporací, velvyslanectví a konzulátů v ČSR. Funkcionáři VDA rovněž nesměli hovořit se zástupci ČSR bez svolení berlínského ministerstva zahraničí. V dubnu 1937 v Berlíně proběhl rozhovor mezi Hansem Steinacherem (VDA) a čs. velvyslancem Vojtěchem Mastným. Z vnitřní agendy ministerstva zahraniční je patrné, že celý rozhovor byl dopředu pečlivě připraven a že měl vzbudit zdání o „neškodnosti“ VDA, k němuž čs. úřady chovaly jasně odmítavé stanovisko. Steinacher ujišťoval Mastného, že VDA nemá nic do činění s iredentou SHB v Německu a ani s SdP v ČSR.¹²⁰⁸ Za spolupracovníky VDA a adresáty jeho podpory Steinacher označil nacionální „obránné“ spolky. Zároveň uvedl i příklad takové subvence. VDA poskytl BdD na účely SVH 100 000 RM převodem přes Národní Banku, nabízelo ubytování dětem o prázdninách v říšskoněmeckých dětských táborech a blíže nespecifikovanou podporu dělníkům. Na dotaz Mastného, odkud finanční prostředky pocházejí, Steinacher uvedl, že z členských příspěvků a ze sbírek. O financích ze strany ministerstva se nezmínil.¹²⁰⁹ BdD mohl prostřednictvím projektu legalizovat finance ze zahraničí, které ne vždy použil na zmírnění negativních následků krize.

Caritasverband. Sudetendeutsches Hilfswerk, Kinderspeisung, 17. 3. 1933, Berlin, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60226; Staatssekretär in der Reichskanzlei, 29. 3. 1933, Berlin, tamtéž, R 60226.

¹²⁰⁴ Němci z českých zemích žijící v Patagonii darovali 16 000 Kč (1937) a sbírka v jižní Africe v Paarl vynesla 925,90 Kč (6 liber, 6 pensí, 6 šilinků, 1937). Sudetendeutsche aus Patagonien, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 23.

¹²⁰⁵ Luh, Andreas, c. d., s. 319.

¹²⁰⁶ Abschrift, Verwendung von VDA-Geldern in Nordmähren und Schlesien, 22. 10. 1934, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R 60230.

¹²⁰⁷ Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“, financování ze zahraničí, 21. 12. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

¹²⁰⁸ „[...] se stranami v podstatě nemáme nic co do činění. Nezbytného partnera pro naši práci více spatřujeme ve *völkisch* obranných spolcích (*Deutscher Kulturverband*, Praha, *Bund der Deutschen*, *Turnverband*, *Volksbildungsgesellschaft* a univerzitních spolcích).“ („[...] daß wir mit den Parteien an sich nicht zu tun haben. Wir sehen vielmehr in den *völkischen* Schutzverbänden (*Deutscher Kulturverband*, Prag, *Bund der Deutschen*, *Turnverband*, *Volksbildungsgesellschaft* und *Universitätskörperschaften*), die nötigen Partner für unsere Arbeit, denen wir Dienst und Hilfe bringen Allen.“) Bericht, Aussprache des VDA-Bundesleiters Dr. Steinacher mit dem tschechischen Gesandten Mastny am 28. 4. 1937 in Berlin, Bundesarchiv Berlin, R-8043-1552.

¹²⁰⁹ Tamtéž.

Dochované zápisy o rozdělování SVH-prostředků informují o poskytované skutečné výši finančních částek a ostatních formách podpory. Např. místní skupina Jelení/Hirschberg na Českolipsku žadatelům jednotně poskytla poukaz na 5 Kč, blíže nespecifikované naturálie, věcné dary, brambory, mléko, chléb, a to vše v hodnotě mezi 21 Kč až 80 Kč. Zřídka některé z rodin dostaly příspěvek v hodnotě 108 Kč nebo 250 Kč. Vedle jednotlivců mezi obdarovanými figuroval např. polévkový ústav, který získal částku 460 Kč.¹²¹⁰ Mezi příjemci peněžní podpory ze sbírek na Teplicku převažovali dělnické rodiny, tovární dělníci a dělníci v porcelánkách, pomocní dělníci, dále se mezi nimi nalézali technik-strojník, pekař, zámečnick, punčochář, tiskař, švec, řezník, rozvážeč mléka aj. Ze záznamů je patrné, že prostředky se většinou poskytovaly dvakrát, někdy třikrát do měsíce.¹²¹¹

Projekt nenašel kladnou odezvu u veškerého německého obyvatelstva a česká veřejnost ji přijímala s velikou nelibostí, opakovaně vyjadřované otevřenou kritikou. Představitelé českých nacionálních kruhů podali ve věci SVH nejednu interpelaci na ministerstvo vnitra a na ministerstvo sociální péče. Žádali s poukazem na NS-Zimní pomoc v Říši zákaz veškerých sbírek, neboť údajně celý projekt byl nástrojem germanizace a hospodářského zotročení Čechů.¹²¹² Vyloučením komunistů a sociálních demokratů na spoluúčasti přišla celá akce nejen o tisíce podporovatelů, ale zároveň ukazovala na její nacionální vymezení. Internacionálně zaměřená periodika, především *Der Sozialdemokrat*, *Die Arbeiterturnzeitung*, kritizovaly projekt pro jeho politické stanovisko.¹²¹³ Poukazovaly na to, že stál plně pod vlivem Henleinovy strany a že se z jeho prostředků financovala zařízení pro Henleina (sportovní hřiště, pracovní tábory aj.).¹²¹⁴ Dalším předmětem sváru bylo, že SVH-výbory pod vedením funkcionářů z BdD a DTV odmítaly poskytovat pomoc osobám jiné politické orientace než SdP, tj. komunistům, sociálním demokratům, ale i např. křesťanským sociálům.¹²¹⁵

¹²¹⁰ SVH 1935/1936, I. Verteilung, Ortsgruppe Hirschberg, SOkA Česká Lípa, Svaz Němců v Čechách – Doksy, K 115.

¹²¹¹ Např. rodina s pěti dětmi získala (1937–1938): prosinec – 24 Kč, 16 Kč, leden 16 Kč, 8 Kč, únor – 8 Kč, 6 Kč, březen – 6 Kč, celkem za čtyři měsíce 84 Kč; rodina se sedmi dětmi za stejné období získala 268 Kč v položkách 60 Kč, 40 Kč, 40 Kč, 12 Kč, 20 Kč, 20 Kč, 16 Kč, 8 Kč, 34 Kč, 18 Kč; bezdětná dvoučlenná rodina ševce ve stejném období získala 115 Kč; rodina s pěti dětmi pouze s matkou a babičkou získala 187 Kč. *Bewerbungsschein*, 1937–38, SOkA Teplice – Svaz Němců v Čechách – Krupka/Graupen, spolky, karton č. 2, složka B6 1937–38; B.d.D.-SVH, 1937–1938, tamtéž; pro srovnání: podle údajů z Kárníkovy práce k dějinám první republiky výše průměrné nominální měsíční mzdy průmyslového dělníka podle odpracovaných směn v roce 1934 byla 479,33 Kč. Kárník, Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1939)*, II., Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935), Praha 2002, s. 51.

¹²¹² *Sudetendeutsche Volkshilfe*, Bundes-Presse-Dienst, 1. 7. 1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11.

¹²¹³ *Bundespressdienst*, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 23; NA Praha, Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv I, Praha, k. č. 2516.

¹²¹⁴ *Arbeiterturnzeitung*, 1936, 2, s. 11, NA Praha, PMV 225-994-2.

¹²¹⁵ Např. jistá žena se ucházela o finanční podporu u Jihomoravské župy BdD, ale ta ji odmítla s odůvodněním, že je stoupenkyní DCV a nikoliv strany SdP. Tamtéž.

SVH se zaměřovala na dospělé nezaměstnané obyvatelstvo, mládež a děti, a to pouze „německé krve“.¹²¹⁶ Posledním dvěma jmenovaným skupinám se vedle materiální pomoci mělo dostat plánované výchovy v nacionálním duchu ve speciálních zařízeních nebo při zvláštních akcích. Dětem školou povinné byl v rámci SVH určen podnik s názvem *Kinderhilfswerk*. Jeho pevnou složku tvořily stravovací akce a prázdninový podnik.¹²¹⁷ Děti se během něho účastnily prázdninových ozdravovacích pobytů na německém venkově v českých zemích, v Rakousku, Německu, Švýcarsku a Dánsku. Zaměstnat a výchovně působit na nezaměstnanou mládež byl úkol hnutí pracovních táborů¹²¹⁸ v rámci *Sudetendeutscher Freiwillige Arbeitsdienst* (Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba).

6. 5. 2. 1. Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba (*Sudetendeutscher Freiwillige Arbeitsdienst*)

„Práce trvá šest hodin, služba 12, společenství navždy.“ – „Práce šlechtí.“ – „Pracovní služba je služba cti!“¹²¹⁹

Projevem výchovně agitačního a hospodářsko-sociálního aspektu SVH byla od roku 1935 organizovaná *Sudetendeutscher Freiwillige Arbeitsdienst* (Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba, dále jen SFAD), jejíž jádro spočívalo v organizaci pracovních táborů.¹²²⁰ Byla výsledkem jednání BdD a DTV, které koncem roku 1934 uzavřely dohodu o zakládání a společném vedení „sudetoněmeckých pracovních táborů“.¹²²¹ Financování umožnily výtěžky výše analyzovaného svépomocného projektu.¹²²² Podle vyjádření jednoho z předních organizátorů německých pracovních táborů v českých zemích Karla Wilda nepředstavovalo financování údajně vůbec žádný problém. Některé z táborů dostávaly státní dotace. Určující byla s nejvyšší

¹²¹⁶ „Objektem podpory a péče byl nezaměstnaný německý člověk, člověk stejné krve.“ („*Der arbeitslose deutsche Mensch, der Mensch gleichen Blutes war Gegenstand der Sorge.*“) Friedrich, Albin, *Die Sudetendeutsche Volkshilfe als*, s. 234.

¹²¹⁷ *Ferienhilfswerk des Bundes der Deutschen.*

¹²¹⁸ *Sudetendeutsche Arbeitslagerbewegung.*

¹²¹⁹ „*Die Arbeit dauert sechs Stunden, der Dienst 12, die Gemeinschaft immer.*“ – „*Arbeit adelt.*“ – „*Arbeitsdienst ist Ehrendienst!*“ Luh, Andreas, c. d., s. 325.

¹²²⁰ Friedrich, Albin, *Der Bund der Deutschen im Jahre 1937*, s. 10–14.

¹²²¹ Vereinbarung zwischen dem BdD und DTV über die sd. Arbeitslagerbewegung, 1934, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č.11, inv. č. 114, srov. příloha č. 138–152.

¹²²² Pohl, Werner, *Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst – von seinen Anfängen bis zur Eingliederung in den RAD!*, s. 9, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, SdA, Sudetendeutsche Turner, karton č. 3.

pravděpodobností finanční pomoc od Hitlerovy NSDAP, která údajně svazu na pracovní tábory poskytovala v podobě subvencí a dlouhodobých půjček miliony říšských marek.¹²²³

Projekt „Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba“ byl svou povahou analogií říšské pracovní služby (*Reichsverband deutscher Arbeitsdienstvereine*, zkráceně *Reichsarbeitsdienst*, dále jen RAD), kterou čs. státní správa považovala za hnutí s flagrantními militaristickými cíli.¹²²⁴ Její vojenský ráz je evidentní. RAD byla prohlášena za „sociální školu národa“. Měla být zbavena své dobrovolnosti a stát se „nacionální povinností“ s formativní funkcí „nacionální pospolitosti“.¹²²⁵ Zákonem z 26. června 1935 byla dosavadní NS-pracovní služba přejmenována na RAD a stala se povinnou pro chlapce a dívky „árijského původu“ ve věku 18–25 let.¹²²⁶ Vyvinula se v prostředek státně řízené výchovy mladého Němce k „nacionální pospolitosti“, která měla tvořit pojítko mezi povinnou školní docházkou a vojenskou službou.¹²²⁷

Kořeny idejí pracovní služby sahají do období před první světovou válkou, do procesu industrializace a jejích sociálních problémů. Modernizačním procesem vyvolaná hnutí za životní reformu a řada realizovaných pokusů touhy po obnově původních životních forem akcentovala ve svých programech, stejně jako dobrovolná pracovní služba, únik před velkoměsty a návrat k půdě. Tento aspekt, zakódován v teorii „krve a půdy“, byl mimo jiné i jedním ze stimulů k osídlovacím aktivitám, na kterých se potenciál dobrovolné pracovní služby podílel.

Směrnice na výstavbu SFAD z roku 1935, obdobně jako jejího říšského vzoru, ji prohlašovaly za „školu národa, vedoucí celý národ k socialismu, pracovní elitě a pospolitosti“.¹²²⁸ Ve společném soužití a pracovním nasazení větších pracovních skupin (30–100 jedinců ve věku 18–24 let) různých sociálních tříd a vrstev se spatřoval prostředek k vytvoření společenství, které by posléze překlenulo sociální rozdíly mezi pracujícími.¹²²⁹ Rovněž se označovala za „školu nové profesní koncepce a nového pracovního smýšlení“ a za prostředek k upevnění „nacionální

¹²²³ Zpráva vládního rady a policejního komisaře Dr. Kráčmara z roku 1935 informuje o obsahu důvěrné zprávy NSDAP-*Arbeitsbank*, která spravovala finance říšské pracovní služby (RAD). V této bankovní zprávě je za rok 1935 vykázána částka 4.354.000 RM spolku BdD, z toho přímo na konto SVH připadlo 1 155 000 RM. Částka byla částečně poskytnuta jako subvence a část jako dlouhodobá půjčka. Bund der Deutschen se sídlem v Teplicích-Šanově, spojení s NSDAP., organizací Arbeitsdienst – Amt des Winterhilfswerkes a s t.zv. Kraft durch Freude, zpráva vládního rady a policejního komisaře Dr. Kráčmara, 7. 9. 1936, NA Praha, PMV 225-992-4; Auswärtiges Amt Berlin, 9. 10. 1936, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, Politische Abteilung IV, R 103653.

¹²²⁴ Bund der Deutschen se sídlem v Teplicích-Šanově, spojení s NSDAP., organizací Arbeitsdienst – Amt des Winterhilfswerkes a s t.zv. Kraft durch Freude, Zpráva vládního rady a policejního komisaře Dr. Kráčmara, 7. 9. 1936, NA Praha, PMV 225-992-4.

¹²²⁵ Benz, Wolfgang, Vom freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1968, 16, 4, s. 320–321.

¹²²⁶ Reichsarbeitsdienstgesetz, 26. 6. 1935, přístupné on line: <http://www.document.archiv.de-Reichsarbeitsdienstgesetz>.

¹²²⁷ Tamtéž, s. 342.

¹²²⁸ Anmeldung – Arbeitsdienst ist Pflicht für jeden!, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, SdA, Sudetendeutsche Turner, 28.

¹²²⁹ Wild, Karl, Arbeitslager als Aufgabe der Sudetendeutschen Volkshilfe, SM, 1935, s. 174.

pospolitosti“.¹²³⁰ Sice nemohla být v podmínkách Československa uzákoněna povinnost k pracovní službě, ale agitace na tuto povinnost trvale apelovala: „Pracovní služba je povinnost každého!“ nebo „Chop se lopaty a služ! Je to tatáž povinnosti pro všechny!“¹²³¹

Potřebné znalosti k organizaci se získávali v zahraničí. Příkladem byly tábory mužské mládeže v německém Slezsku (*Reichsdeutsche Schlesische Jungmannschaft*).¹²³² Doložen je např. tajný pobyt dvou turnerů Wenera Pohla a Thea Haucka¹²³³ v saských pracovních táborech Königsbrück a Vogelsang u Pirny.¹²³⁴ Tito následně patřili k hlavním mozům SFAD. Sousední Říše tedy vedle financí zajišťovala i potřebné školení táborových vůdců a výukový materiál.

Personálně a ideově byla pracovní služba zpočátku svázána se spannovci z okruhu *Kameradschaftsbundu* (Theo Hauck, Werner Pohl, Heinrich Rutha aj.).¹²³⁵ Posléze v jejím čele stáli nacionálně socialisticky usměrnění funkcionáři SdP při zachování vedoucí pozice Thea Haucka a Wenera Pohla (např. v letech 1935–1938 senátor SdP Anton Pfrogner, původně člen BdL a DNP). Pracovní služba v jejich vizích reprezentovala „vychovatelku k nacionální pospolitosti“.¹²³⁶ Tábory figurovaly jako další článek „výchového přerodu“ myšlení čs. Němců ve službách „nového ducha“, tj. nacionálního socialismu říšskoněmeckého pojetí.¹²³⁷ Tábory pracovaly se zásadami kritizující liberalismus a jeho individualismus, kapitalistický způsob hospodářství a třídní členění společnosti.¹²³⁸ Naproti tomu prosazovaly organický princip hospodářského a společenského uspořádání.¹²³⁹ Výlučné pozici se těšil vztah k půdě a venkovu jako obnovitelce německého národa.¹²⁴⁰ Tábory přijaly roli učitele „nového myšlení“ a reprezentanta „nového pojetí práce“, které vyjadřovalo již tolikrát zmiňované heslo „obecné blaho má přednost před vlastním prospěchem“. Podle jeho obsahu jakákoli práce má hodnotu pouze s ohledem na národní celek či jinými slovy, hodnota práce je měřitelná podle míry její

¹²³⁰ Pohl, Werner, *Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst*, s. 1.

¹²³¹ „Arbeitsdienst ist Pflicht für jeden!“, „Faß den Spaten in die Hand und diene! Für alle ist es die gleiche Verpflichtung!“ Tamtéž.

¹²³² Luh, Andreas, c. d., s. 321.

¹²³³ Theo Hauck byl členem odbočky *Prager Wandervogelortsguppe*, která se sloučila s dorosteneckým uskupením *Sudetendeutsche Jungenschaft*, pod vedením Heinricha Ruthy. V čs. armádě Hauck dosáhl hodnosti důstojníka. Luh, Andreas, c. d., s. 325.

¹²³⁴ Pohl, Werner, *Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst*, s. 9.

¹²³⁵ *Kameradschaftsbund für volks- und sozialpolitische Bildung* (zal. 1928) byl elitní spolek Spannových žáků a přívrženců, který usiloval o praktické uplatnění Spannových myšlenek v politické oblasti.

¹²³⁶ Pohl, Werner, *Arbeitsdienst als dauernde Erziehungseinrichtung*, SM, 1935, s. 462.

¹²³⁷ Patzelt, Karl, *Deutschland muß wieder Kinderland werden! Zum Muttertage*, SM, 1940, s. 260.

¹²³⁸ Pohl, Werner, *Arbeitsdienst als dauernde Erziehungseinrichtung*, SM, 1935, s. 460.

¹²³⁹ Tamtéž, s. 461.

¹²⁴⁰ Pohl, Werner, *Privatwirtschaft und Arbeitslager*, SM, 1935, s. 282.

služby ve prospěch „nacionálního společenství“.¹²⁴¹ Kolektivní práce a společně prožité chvíle činily z táborů školu nové pracovní a sociální koncepce.¹²⁴²

„Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba“ byla záležitostí převážně BdD a DTV,¹²⁴³ v politické rovině bývalých stoupenců DNP a DNSAP a Henleinova hnutí. Na táborovém hnutí se dále podílely svazy mládeže a představitelé i ostatních politických linií, a to katolické (křesťansko-sociální odborář Hans Schütz), sociálnědemokratické (Emil Franzel) a agrárnícké (*Bund der deutschen Landjugend*/Svaz německé agrární mládeže). Idea dobrovolné pracovní služby tedy nalezla pozitivní odezvu u všech nacionálně definovaných německých politických stran, které v táborech shledávaly vhodné zařízení pro své programové výchovné úkoly.

K přesnému kompetenčnímu vymezení mezi svazy došlo na jednání v Chebu dne 2. března 1935 za přítomnosti Albina Friedricha, Wenera Pohla a Karla Wilda. BdD finančně zajišťoval výstavbu a chod táborů a zprostředkovával nezaměstnanou mládež. DTV zodpovídal za výběr, evidenci a školení táborových vedoucích, včetně vedení řádné kartotéky veškerého osazenstva táborů. Jejich vedoucí podávali teplickému ústředí týdenní zprávy o sestavě pracovníků a o pracovních výsledcích.¹²⁴⁴

Projekt dobrovolné pracovní služby jako sociálně podpůrná akce s nacionálně výchovnými a hospodářskými ambicemi se původně zaměřil na nezaměstnané obyvatelstvo, speciálně na mužskou mládež. Ženské tábory se zřizovaly s odstupem několika let.¹²⁴⁵ Pod „vojenským“ vedením táborových vůdců se pracovní potenciál táborů využíval k veřejně prospěšným projektům, např. odvodňování mokřin, zkulturnění či získávání nové zemědělské půdy, budování cest, lesnické práce, stavba cvičišť, ubytoven pro mládež, dívky pomáhaly v rodinách statkářů, staraly se o děti, pomáhaly v domácnosti a při pomocných zemědělských pracích, zvláště při

¹²⁴¹ Týž, *Der sudetendeutsche Arbeitsdienst vor neuen Aufgaben*, SM, 1938, s. 64; Týž, *Soziale Haltung*, SM, 1937, s. 11; Týž, *Arbeitsdienst als dauernde Erziehungseinrichtung*, s. 461–462.

¹²⁴² Týž, *Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst*, s. 9.

¹²⁴³ Zájem o soustavnou činnost pracovních táborů projevil DTV na podzim 1934. Tehdy se jeho úřad vzdělavatele a národního správce (*Dietamt*) začal zabývat otázkami dobrovolné pracovní služby mnohem důkladněji. V pracovních táborech shledával vhodné výchovné zařízení pro své programové úkoly a prostředek k dosažení svého nejvyššího proklamovaného cíle stát se hlavní výchovnou organizací čs. Němců.

¹²⁴⁴ Oba svazy společně rozpoutaly agitační kampaň ve prospěch SFAD v tisku a na veřejných shromážděních. Jeho vedení se ujal Werner Pohl, který sám byl autorem řady agitačních spisů, brožur, organizačních směrnic aj. Tiskly se speciální pohlednice a dokonce se natočil film o životě v pracovních táborech, zdůrazňující jejich potřebu pro zdravý vývoj „národního tělesa“. Pohl, Werner, *Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst*, s. 11.

¹²⁴⁵ Čs. správa při sledování praxe táborů zjistila, že většina jejich členů byli mladíci ve věku od 17 do 30 let, kteří sami nebo jejich rodiče byli členy SdP. Oficiálním organizátorem táborů byl BdD, skutečným manažerem však strana. Předáci SdP si uvědomovali, že by straně nebylo povoleno tábory zřizovat, a tak činili přes svého spolkového spojence. V úředních zprávách se tábory hodnotili jako zařízení v intencích strany, která je měla využívat ke svým politickým účelům. Tuto domněnku podtrhuje i ta skutečnost, že straničtí funkcionáři figurovali ve vedení táborů a značná podpora táborům, nejen finanční, plynula od místních sympatizantů SdP. Zpráva zemského prezidenta, Hořice na Šumavě, pracovní tábor, Praha, 5. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-1; Zpráva vládního rady a policejního ředitele, SdP-zřízení pracovního tábora v Hartmanově, 25. 8. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

sklizních.¹²⁴⁶ Tábory rovněž realizovaly nové osady v rámci projektu „Sudetoněmeckého osídlování“. Řada objektů sloužila turnerům, potažmo SdP.

Na přelomu 1937/1938 tábory plně získávaly „výchovnou“ roli. Ubylo nezaměstnaných jedinců a tábory ztrácely na své sociálně podpůrné funkci z krizových let. Werner Pohl zamýšlel tábory přeměnit ve stálá výchovná zařízení pro veškerou německou mládež.¹²⁴⁷

Účel SFAD lze resumovat následovně:

- opatření proti nezaměstnanosti – nabídka dočasné práce
- jako součást „boje o německou nacionální půdu“ měla pomoci překonat údajné „hříchy proti půdě a krvi“
- spolupodílet se na znovu utváření německého selského stavu jako „pramene národa“
- přispět k zevšednění organického principu hospodářských a společenských struktur ve veřejném prostoru Němců v ČSR
- výchovnými prostředky vštěpit odlišný pohled na dosavadní hospodářskou a sociální strukturu, tj. odmítavé stanovisko vůči liberalismu, kapitalismu a výdobytkům téhož
- řešit sociální otázku (získat dělnictvo pro nacionální organizace a překonat tak občansko-nacionální profil BdD a DTV; *Sudetendeutsche Volkshilfe* a pracovní služba interpretovány jako „Socialismus činu“)
- okusit v praxi život v sociálním uskupení zvaném „společenství/pospolitost“, jakožto předstupeň budoucího „nacionálního společenství“

Výstavba a chod táborů

Organizačním jádrem pracovní služby se stal školící tábor pro táborové vedoucí. Vybudován byl v rámci objektu dosavadního turnerského cvičiště ve Stráži pod Ralskem v Čechách/Wartenberg am Roll, které disponovalo s dostatkem pozemků a tamní střelecký dům poskytoval dostatečné ubytovací kapacity. První vryp rýčem na cvičišti dne 25. března 1935 se považuje za počátek SFAD.¹²⁴⁸ Vedení tábora bylo svěřeno pražskému turnerovi a členovi *Kameradschaftsbundu* Theo Hauckovi, který prošel školením v saských táborech. Prvního školení táborových vůdců pod jeho vedením se účastnilo 40 mužů, většinou bývalí členové rozpuštěné DNSAP a současní členové

¹²⁴⁶ Der freiwillige Arbeitsdienst, Sudetenland, 1931, 11, s. 110; Wild, Karl, Arbeitslager als Aufgabe der Sudetendeutschen Volkshilfe, SM, 1935, s. 173.

¹²⁴⁷ Pohl, Werner, Der sudetendeutsche Arbeitsdienst vor neuen Aufgaben, SM, 1938, s. 63; týž, Die soziale Haltung, tamtéž, 1937, s. 11.

¹²⁴⁸ Po podpisu Mnichovské dohody RAD tento den uznala za začátek SFAD a k tomuto datu rovněž zpětně uznávala „dobu ve službě“. Pohl, Werner, Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst, s. 3; Hoffenreich, L., Sudetendeutsche Arbeitsdienst, Deutsche Arbeit, 1938, 8, s. 335.

SdP. Podle zpráv Ministerstva národní obrany ČSR bylo pět z nich odsouzeno za přečiny proti Zákonu na ochranu republiky ke třem až čtyřem měsícům.¹²⁴⁹

Při formování a řízení pracovní služby se prokázala funkčnost a logická výstavba organizační struktury BdD, která se stala její páteří. Postupně se měl vybudovat tábor v každém spolkovém okrese. V roce 1937 působilo 43 táborů, které díky své mobilitě byly schopny pracovat na 63 různých místech v republice.¹²⁵⁰

Chod tábora se řídil podle pracovních řádů vypracovaných podle vojenských vzorů. Dozorčí služba se vykonávala rovněž vojenským způsobem. Jeden člen stál u vchodu do tábora, druhý měl pohotovost uvnitř tábora.¹²⁵¹ Střídali se denně v poledne po 24 hodinové službě. V některých táborech před ubikacemi stála stráž, střídající se po dvou hodinách.¹²⁵² Veškerá hlášení a dotazy se sdělovaly po vzoru vojenském. Členové zpravidla chodili pochodovým krokem v sevřeném útvaru, nejčastěji v trojstupech a čtyřstupech. Při jejich pochodech a průvodech na nejrůznějších spolkových akcích nechyběly ostře nabroušené lopaty, které účastníci nosili na svých ramennou a na povel je dali dolů k pravému boku způsobem, jako by to byly pušky. „Celkově dělali dojem vojenské formace.“¹²⁵³

Analogie říšské a „sudetoněmecké“ dobrovolné pracovní služby, politická příslušnost vedoucích složek a pracovníků k bývalé DNSAP a současné SdP, vojenský způsob, nepovolené veřejné pochody a přesvědčení, že dobrovolná pracovní služba či pracovní tábory jsou prostředkem autoritativních států, zavdávaly argumenty čs. správě k bedlivějšímu jejich sledování. V táborech se často prováděly policejní prohlídky. Zabavovaly se při nich zpravidla tiskoviny s nacionálně socialistickou tematikou (knihy, časopisy, předpis přednášek, sborníky). Dokonce

¹²⁴⁹ Uchazeči kurzu ve Stráži nad Ralskem/Wartenberg am Roll museli splňovat kritéria: být nezaměstnaný, svobodný, zproštěný vojenské služby, věk 20–35 roků, být turnerem, předložit osvědčení DTV o charakterové, duševní a tělesné zdatnosti, ochota v budoucnu alespoň jeden rok vykonávat funkci vedoucího v pracovním táboře a roku 1936 přibyl požadavek pracovní účasti v dosavadních táborech. (Arbeitsdienst, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, 15. 3. 1937, s. 130; Luh, Andreas, c. d., s. 324). V letácích a spolkovém tisku se vyžadovala aktivní účast na *völkisch* životě členstvím v BdD nebo v ostatních nacionálních organizacích čs. Němců. Ministerstvo národní obrany, Bund der Deutschen – kurs pro výcvik vůdců pracovních táborů ve Stráži pod Ralskem, 23. 5. 1935; téhož příloha – Opis opisu, Gau – Nordmähren des Bundes der Deutschen, Betrifft Ausschreibung des 2. Schulungslehrganges des Arbeitslagers im Wartenberg am Roll, Rumburg, 16. 4. 1935, NA Praha, PMV 225-993-1; Zpráva vládního rady a policejního ředitele, „Sudetendeutsche Volkshilfe“ v Praze, zřízení cvičného pracovního tábora ve Stráži pod Ralskem v Čechách, 13. 6. 1935, NA Praha, PMV 225-992-6; Pohl, Werner, Arbeitsdienst, Bundesdienst, 1938, 7, s. 53; týž, Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst, s. 11.

¹²⁵⁰ Friedrich, Albin, Der Bund der Deutschen i. J. 1937, s. 13.

¹²⁵¹ Zpráva o zřízení pracovního tábora v Těšeticích, 8. 8. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹²⁵² Zpráva vládního rady a policejního ředitele, SdP-zřízení pracovního tábora v Hartmanově, 25. 8. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹²⁵³ Protokol policejního komisařství v Mostě sepsaný s Františkem Brunerem, číšníkem, bytem Most, Grillparzerova ul. č. 1162, 23. 7. 1935, NA Praha, PMV 225-994-1; České slovo, 4. 9. 1937, č. 209, NA Praha, PMV 225-994-1.

v jednom z táborů (Klentnice u Mikulova/Klentnitz bei Nikolsburg) se tiskl ilegální časopis, ve kterém se účastníci tábora prohlašovali za německé nacionální socialisty.¹²⁵⁴

Průměrná doba pobytu v táborech byla tři měsíce, minimální šest týdnů. Průměrně v nich pracovalo 25 až 30 dobrovolných pracovníků ve věku od 17 do 25, popř. 30/35 let. Náklady na stravu, nemocenské a úrazové pojištění neslo vedení táborů. Denní mzda se pohybovala kolem 2,50 Kč, pracovní doba trvala cca šest až sedm hodin, zbytek času byl vyhrazen školení, přednáškám, četbě nacionálně výchovné literatury, zpěvu apod. V prvním roce poskytl tábor práci tři stům nezaměstnaným. Na příští rok 1936 se plánovalo poskytnout práci alespoň jednomu tisíci.¹²⁵⁵ Bilance za letní měsíce 1935 a 1936 uvádí 1 100 nezaměstnaných.¹²⁵⁶ Do konce roku 1938 prošlo „sudetoněmeckými“ pracovními tábory 3 000 až 4 000 pracovníků.¹²⁵⁷ Do konce roku 1937 se na mzdy v táborech vyplatilo 750 000 Kč,¹²⁵⁸ jiný informační zdroj spolkové provenience však uvádí, že tato částka byla vydána na mzdy jen pro rok 1935, přičemž 370 000 Kč poskytl BdD.¹²⁵⁹ Počet táborů, jejich lokace a účel, množství odpracovaných hodin a průměrný počet pracujících mužů v roce 1936 zpřehledňuje následující tabulka.

Tabulka 26: Pracovní tábory spolků BdD a DTV v ČSR v roce 1936¹²⁶⁰

lokalita tábora	pracovní doba v týdnech	průměrný počet pracujících mužů	pracovní působnost
Stará Role/Altrohlau	28	15	tělovýchovné cvičiště
Česká Lípa/Böhmisch Leipa	10	20	rybník
Podmokly/Bodenbach	10	20	tělovýchovné cvičiště
Cheb/Eger	52	25	práce v Chebu/Eger*
Loket/Elbogen	4	25	městské parky
Sokolov/Falkenau	37	10	planýrování půdy
Všehrady/Fischern	29	20	tělovýchovné cvičiště

¹²⁵⁴ Zpráva zemského prezidenta o schůzi „výboru pro zachování hradu Rosenberg“, 4. 5. 1937, NA Praha, PMV 225-994-3.

¹²⁵⁵ Pohl, Werner, Arbeitsdienst, s. 53.

¹²⁵⁶ Drei Jahre Gemeinschaft, s. 33.

¹²⁵⁷ Luh, Andreas, c. d., s. 329.

¹²⁵⁸ Drei Jahre Gemeinschaft, s. 34.

¹²⁵⁹ Náklady na týdenní chod jednoho tábora s osazenstvem 30 mužů činily částku cca 2 000 Kč. Wild, Karl, Arbeitslager als Aufgabe der Sudetendeutschen Volkshilfe, SM, 1935, s. 176; Pohl, Werner, Die Leistung der sudetendeutschen Arbeitslager 1936, SM, 1937, s. 248.

¹²⁶⁰ Pohl, Werner, Die Arbeitslagerbewegung i. J. 1936, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936, s. 74.

Františkovy Lázně/Franzensbad	34	10	rašeliniště
Kraslice/Graslitz	24	20	stavba cest
Velký Šenov/Groß-Schönau	21	15	tělovýchovné cvičiště
Vrchlabí/Hohenelbe	9	15	přípravné práce na stavbu tělocvičny
Zálesní Lhota u Jilemnice/Huttendorf bei Jilemnitz	13	15	tělovýchovné cvičiště
Jizerka/Klein Iser	12	20	tělovýchovné cvičiště
Karlova Studánka/Bad Karlsbrunn	14	35	stavba cest
Chomutov/Komotau	16	10	stavba cest
Chrastava/Kratzau	7	25	tělovýchovné cvičiště
Suchá/Kriesdorf	9	15	tělovýchovné cvičiště
Mariánské Lázně/Marienbad	30	20	v městských lázních
Moldava/Moldau	19	10	stavba ubytovny pro mládež
Mikulášovice/Nixdorf	16	20	tělovýchovné cvičiště
Liberec/Reichenberg	6	10	pomocné práce v rámci SVH
Kovářská/Schmiedeberg	22	20	tělovýchovné cvičiště
Retenice/Settetz	13	15	tělovýchovné cvičiště
Děčín/Tetschen	27	20	tělovýchovné cvičiště
Vildštejn/Wildstein	22	15	stavba cest
celkem	484	445	-

* zřejmě se jednalo o práce související s výstavbou osad v rámci „Sudetoněmeckého osídlovacího hnutí“

Tabulka 27: Pracovní tábory spolků BdD a DTV v ČSR v letech 1935–1937¹²⁶¹

¹²⁶¹ Pohl, Werner, Der sudetendeutsche Arbeitsdienst vor neuen Aufgaben, SM, 1938, s. 63. Údaje v závorce převzaty: Pohl, Werner, Arbeitsdienst, 53; Friedrich, Albin, Der Bund der Deutschen i. J. 1937, s. 13.

rok	1935	1936	1937
počet táborů	21	29	43
počet pracovníků	700 (726)	850 (784)	1 150 (1 186)
odpracované týdny	330	530	680
odpracované hodiny	150 000 (210 595)	255 000 (257 030)	340 000 (362 750)

Po připojení čs. pohraničí k Německé říši na podzim 1938 vstoupila „Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba“ do struktur svého vzoru. Na území Říšské župy Sudety vznikly dvě RAD-župy, XXXVII v Teplicích-Šanově a XXXVIII v Krmově.¹²⁶²

„Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba“ s organizačním jádrem v pracovních táborech byla koncipovaná jako součást SVH. Stmelovala v sobě prvky sociálně podpůrné, hospodářské a výchovně agitační nacionálně orientované činnosti. „Nacionální pospolitost lopat“, jak se někdy hnutí pracovních táborů označovalo, představovala předstupu „vyšší sociální nacionální pospolitosti“. Měla vytvořit nový směr národního hospodářství a pracovní etiky, řídící se zásadou přednosti obecného blaha před vlastním prospěchem, kdy se veškerá práce měla vykonávat ve prospěch národa. Tábory jsou výrazem militarizace německé společnosti českých zemí, která souvisela s indoktrinací čerpající nejen z domácích zdrojů, ale především z nacistického Německa. Vychovávaly k vojenské disciplinaci, hrdinství a statečnosti, oddanosti a poslušnosti veliteli, k ochotě či až k povinnosti oběti. Učily strategie boje a vojenské dovednosti a celkově seznamovaly se způsobem života vojenské jednotky, a to leckdy v nestandardních životních podmínkách. Jsou součástí instrumentalizace německé menšiny k roli „páté kolony“. „Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba“ se prezentovala jako jedno ze sociálních opatření za účelem stabilizace a pomoci německého obyvatelstva v letech krize. Nastoupilo však v době, kdy následky krize byly pomalu na ústupu. Z tohoto hlediska lze uvažovat o dvou jejích vývojových fázích. V první (1935–1937) převažoval sociálně podpůrný prvek, v druhé fázi (1937–1938) výchovně agitační element v tzv. novém duchu.

6. 5. 2. 2. Sociálně podpůrný projekt dětem (*Kinderhilfswerk*)

Dětský sociálně podpůrný projekt *Kinderhilfswerk* (dále jen KHW) byl jedním z nejnákladnějších pracovních oblastí BdD.¹²⁶³ Navazoval na projekty *Brüder in Not* a Demokracie pro mládež.

¹²⁶² Pohl, Werner, Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst, s. 11.

Zaměřil se na poskytování dostatečně teplého zimního oblečení a jiného materiálního zajištění dětem spolu s bezplatnou teplou stravou.¹²⁶⁴ Během celé zimy se pořádaly bezplatné stravovací akce pod heslem „Dítě hostem“. Za tři zimy konání SVH se vydalo kolem 198 000 obědů nákladem 712 000 Kč.¹²⁶⁵

Součástí byl prázdninový podnik (*Kinderferienhilfswerk*), který BdDiB zahájil v roce 1933 pod názvem „Dítě hostem na venkově!“, někdy zkráceně „Dítě na venkov!“. ¹²⁶⁶ Děti část prázdnin strávily na německém venkově v rodinách statkářů. Akce navazovaly na trend z 19. století, který pod apelem „Zpět na venkov!“¹²⁶⁷ usiloval o návrat „městy degenerovaného obyvatelstva“ na zdravý venkov jako záštitu zdárného vývoje německého národa.¹²⁶⁸ Kapacita selských rodin postupně nedostačovala, a proto BdD začal budovat vlastní prázdninové tábory či osady.¹²⁶⁹ V roce 1937 disponoval s 85 prázdninovými tábory a osadami, na rok 1938 se plánovalo navýšení na 120.¹²⁷⁰ Během pěti let (1933–1937) spolek vybudoval celkem 144 dočasných i trvalých prázdninových zařízení. Náklady na jejich chod kryly výtěžky SVH a údajně SdP.¹²⁷¹ Vedoucími v prázdninových zařízeních byli zpravidla učitelé, kteří se museli účastnit speciálního školení zaručujícího jednotné vedení a programovou náplň.¹²⁷² Podle policejních zpráv většina učitelů pocházela z řad turnerů a SdP.¹²⁷³ K čtyřicátým narozeninám Konrada Henleina spolek připravoval otevření dětské ozdravovny nesoucí Henleinovo jméno (6. květen 1939).¹²⁷⁴

¹²⁶³ BdD celkem na KHW v letech 1935–1937 vynaložil 4 mil. Kč. Organizační a materiální pomoc mimo jiných poskytoval *Deutsches Rote Kreuz* a obdobné rakouské organizace. *Kinderhilfswerk 1935–1937*, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 7; Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“, vyslání dětí na zotavenou do Rakouska, 17. 7. 1937, NA Praha, PMV 225-994-3. Srov. příloha č. 153–164.

¹²⁶⁴ V tzv. SVH-krejčovských dílnách se šilo dětské ošacení. V prvních třech letech náklady činily 738 000 Kč. *Drei Jahre Gemeinschaft*, s. 36.

¹²⁶⁵ Tamtéž, s. 89.

¹²⁶⁶ „*Kind zu Gast aufs Land!*“, „*Kind aufs Land!*“

¹²⁶⁷ „*Zurück aufs Land!*“

¹²⁶⁸ V Německu probíhala obdobná akce pod názvem *Kinderlandverschickung* již od 19. století. Během ní děti do 14 let z městského prostředí byly posílány na ozdravovací pobyty na venkov do speciálních zařízení. Keim, Wolfgang, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur*, II., Darmstadt 1997, s. 394.

¹²⁶⁹ *Die Bundesarbeit auf den drei Hauptarbeitsgebieten, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934*, s. 43.

¹²⁷⁰ Greiner, Arthur, *Das Kinderhilfsferienwerk*, Bundesdienst, 1938, 7, s. 49.

¹²⁷¹ Spolufinancování prázdninových zařízení je doloženo v případě prázdninové osady v Horním Benešově/Benisch. SdP přispívala 50 Kč na jedno dítě, tj. při celkovém měsíčním nákladu cca 200 Kč strana přispěla 1/4. Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“, vliv strany „Sudetendeutsche Partei“, 26. 3. 1936, NA Praha, PMV 225-994-2.

¹²⁷² Krömer, Oskar, *Niederlassungsvermittlung, Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936*, s. 52.

¹²⁷³ Prázdninovou osadu v Horním Benešově řídil činitel SdP Walter Ludwig. Výchova dětí podléhala přísné kázní. Vojenský charakter měla např. chlapecká hlídka v pozici rozkročmo s holí ve vodorovné poloze a zpěv písní *Kameraden wir marschieren, Heute Kameraden*, které svým obsahem nebyly vhodné pro děti ve věku 7 až 13 let. Výletů a vycházek se často účastnilo předsednictvo místní SdP. Zpráva o BdD a jeho prázdninové osadě pro školní děti v Horním Benešově, 4. 8. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

¹²⁷⁴ *Kinderhilfswerk, Bundespressedienst*, 1938, 5, s. 1, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

Akce se neomezovala pouze na území ČSR. V roce 1933 se jí účastnilo 1 100 dětí, 2 472 v roce 1935, 7 152 v roce 1936 a 9 894 v roce 1937. Z celkového počtu Rakousko a Švýcarsko navštívilo 1 449 dětí (zároveň jsou doložené pobyty v Německu a Dánsku).¹²⁷⁵ Průměrná délka zahraničních pobytů byly tři až čtyři týdny, v Horním Rakousku děti pobývaly šest týdnů, ve Švýcarsku dokonce osm týdnů.¹²⁷⁶ Při organizaci pobytů německých dětí z ČSR jinde v Evropě se projevovala finanční a ideová podřízenost říšskoněmeckým organizacím. Pobyt německých dětí z ČSR v Německu anebo v Rakousku čs. státní správa ne vždy povolila. Bez komplikací neprobíhaly ani pobyty říšských dětí v českých zemích. Na „ideologické nebezpečí“ jejich pobytu v čs. pohraničí upozorňovali čeští hraničáři. Zda děti mohly šířit protičeskoslovenskou propagandu je nepravděpodobné. Docházelo ale k postupnému upevňování vztahů říšského Němce s Němcem v zahraničí jako člena jednoho společenství a k šíření a prohlubování nacionálního vědomí nejmladší generace s důrazem na nacionální, resp. rasovou výlučnost. Oprávněná kritika zaznívala od českých hraničářů ohledně šíření NS-propagandistického materiálu.¹²⁷⁷

Ani prázdninové pobyty dětí českých krajanů z Německa v ČSR neprobíhaly bez restriktivních opatření, tentokrát ze strany říšských úřadů, které ne vždy a bez potíží vydávaly českým dětem pasy. Úřady argumentovaly údajným nebezpečím – děti by se staly nacionálně uvědomělými Čechoslováky a zmařily by asimilační proces v Říši.¹²⁷⁸ Čemu se Němci ve vlastních řadách všemi možnými prostředky bránili a zaujímalí pózu permanentního odporu, u ostatních považovali za samozřejmý stav věci.

¹²⁷⁵ Kinderhilfswerk 1935–1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 7.

¹²⁷⁶ V roce 1936 bylo v zahraničních rodinách ubytováno 739 dětí, z toho 599 v Horním Rakousku a 140 ve Švýcarsku. Pobyt v zahraničí povoloval Zemský úřad v Praze, ne však bezvýhradně. Bodem sváru byly zvláště pobyty v říšskoněmeckých dětských táborech. Kontrola dopisů dětí umístěných ve východním Prusku podpořila názor, že se nejedná o „žádný zájezd na zotavenou“ a že hlavním cílem bylo ovlivnit děti v idejích vládnoucího režimu v Německu. Proto nebyly zájezdy do Německa v letech 1936–1937 povoleny. Říšské tábory spolku nabízely velkorysý počet volných míst. V létě 1937 mělo jet do Německa 6 000 až 10 000 dětí a 10 000 v roce následujícím. Kinderhilfswerk 1935–1937, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 7; Zpráva zemského úřadu v Praze, pracovní tábor spolku BdD v Kadani, informace, 18. 2. 1938; Zpráva téhož, Hořice na Šumavě, pracovní tábor – převzetí na vědomí a zákaz téhož, 13. 11. 1937, NA Praha, PMV 225-994-1; Arbeitsbericht, Kinderhilfswerk 1937, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 11, inv. č. 22.

¹²⁷⁷ Např. při návratu dětí z pobytu v Dánsku v letech 1936 a 1937 byl na hranicích zadržen NS-propagační tištěný materiál včetně odznaků s hákovým křížem. Výdaje spojené s cestou a ubytováním hradilo říšské ministerstvo propagandy, VDA a říšské dráhy. Výstřižky z tisku, Die Zeit, 31. 8. 1937; Deutsche Presse, 4. 9. 1937, NA Praha, PMV 225-709-6; tamtéž, PMV 225-992-4.

¹²⁷⁸ Preussische Schikanen gegen die Pflege tschechischer Minderheiten in Deutschland, Prag, den 20. Juli 1922, Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag, II., Vom Kabinett Beneš bis zur ersten übernationalen Regierung unter Švehla 1921–1926. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch, Alexander, Manfred (hg.), München 2004, s. 625–627.

Tabulka 28: Účast a náklady prázdninových pobytů 1933–1937¹²⁷⁹

rok	počet zúčastněných dětí	náklady v Kč
1933*	1 100	70 000
1934	1 149	120 000
1935	2 742	300 000
1936	7 152	800 000
1937	9 894	1 600 000
celkem	22 037	2 890 000

* Údaje k 1933–1935 se týkají pouze území Čech; další roky zahrnují i Moravu a Slezsko

Tabulka 29: Prázdninové pobyty německých dětí podle žup (1937)¹²⁸⁰

župa	ve spolkových zařízeních	v rodinách na vsi	v Rakousku	celkem	náklady v Kč
Šumavská/Böhmerwaldgau	71	59	6	136	26 104,95
Chebská/Egerlandgau	1 200	929	21	2 150	347 067,85
Severozápadních Čech/Gau Nordwestböhmen	900	460	210	1 570	275 000
Polabská/Elbegau	530	99	87	716	125 000
Severních Čech/Gau Nordböhmen	930	103	79	1 112	238 412,60
Ještědsko-Jizerská/Jeschken-Iser-Gau	667	337	56	1 060	184 068,20
Východních Čech/Gau Ostböhmen	133	720	75	928	73 390
Severní Moravy/Gau Nordmähren	444	187	34	665	128 424,50
Slezská/Gau Schlesien	435	73	31	539	87 005,25
Jižní Moravy/Gau Südmähren	47	105	19	171	15 992
výdaje ústředí	-	-	-	-	30 551
celkem	5 357	3 072	618	9 047	1 531 016,35

¹²⁷⁹ Údaje převzaty z pracovních zpráv BdD k příslušným rokům. NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 7.

¹²⁸⁰ Die Bundesarbeit auf den drei Hauptarbeitsgebieten, Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934, s. 43–44.

Údaje v tabulkách dokládají, že „sociálně podpůrný projekt dětem“ mohutněl každým rokem, čemuž odpovídala i výše nákladů. Projekt se svým jádrem v organizaci prázdninových pobytů ve spolkových zařízeních, v hostitelských rodinách na venkově a v zahraničí (Německo, Rakousko, Švýcarsko, Dánsko) představuje efektivní nástroj ovlivňování a výchovy nejmladší generace německého obyvatelstva v ČSR. Více než polovina pobytů (60 %, 1937) se uskutečnila ve spolkových prázdninových táborech a osadách. Podle doložené „vojenské kázně“ si v nich děti pod jednotným vedením cestou podprahové indoktrinace osvojovali poslušnost, věrnost a úctu k vedoucímu, odevzdanost přijímat jeho názory, hodnoty a postoje, dále pak princip síly, disciplínu a řád kolektivního společenství, oddanost plnit úkoly aj. Nabídky volných míst v říšských táborech (10 000 v roce 1938) pro děti z českých zemí podtrhují význam prázdninových pobytů ve speciálních zařízeních, jaký jim přikládal vládnoucí NS-režim v Německu.

Celková finanční bilance SVH (1934–1938)

Projekt SVH byl slavnostně ukončen dne 4. dubna 1938 v Teplicích-Šanově. V jeho rámci proběhlo celkem 14 tzv. sběrných měsíců s výtěžkem 53,7 mil. Kč (39,4 mil. Kč v hotovosti, 14,3 mil. Kč ve věcných darech).¹²⁸¹ Akce se účastnilo více než 50 organizací a počet dobrovolníků se počítal na desetitisíce. V prvním roce 1934/35 získalo podporu 131 140 Němců, 169 040 v roce 1935/36, 183 136 v roce 1936/37 a 150 000 v roce 1937/38. Průměrně tedy ročně sociální podporu získalo 158 329 osob. Ve srovnání s celkovým počtem německého obyvatelstva v českých zemích (1930: 3 070 938) to znamenalo, že se jednalo o nepřehlédnutelných 5,2 % německého obyvatelstva. Na sociální účely se vydalo 50,2 mil. Kč, z toho na podporu nezaměstnaným, potraviny, vývařovny, ošacení a topný materiál 45 mil. Kč, na mzdy dělníkům 1,3 mil. Kč, na prázdninovou akci, na školy, školky a mládež 3,1 mil. Kč, na podporu domácí výroby 800 000 Kč. Náklady na správu činily 490 000 Kč, na agitaci, tiskoviny, sbírky, vypracování zpráv aj. 410 000 Kč.¹²⁸²

Tabulka 30: Bilance SVH (1934–1938)¹²⁸³

rok	částka v mil. Kč
1934/35	7,8
1935/36	14,2

¹²⁸¹ Sudetendeutsche Volkshilfe 1934–1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 7.

¹²⁸² Tamtéž; Drei Jahre Gemeinschaft, s. 40–41.

¹²⁸³ Drei Jahre Gemeinschaft, s. 89.

1936/37	15,7
1937/38	Více než 16
celkem	53,7

Projekt čs. Němců sociální pomoci SVH v době let hospodářské krize je ukázkou, jak narušení hospodářsko-sociálního prostředí a následná bezvýchodná situace jedinců a skupin mohou přispět mocenskému růstu nedemokratických prvků ve společnosti. Laciné agitační slogany apelující na blaho jedině nosné hodnoty – národ (nacionální pospolitost) – se projeví ve své síle. Pro určité skupiny německého obyvatelstva představoval projekt vskutku pomoc v nejtěživějších momentech jejich života. Děkovné dopisy jsou toho dokladem.¹²⁸⁴

Německé nacionální politické spektrum v ČSR označovalo projekt jako důkaz „nacionálního společenství“, „první dílo nacionální pospolitosti“ a jako příklad cesty, kterou se čs. Němci měli ubírat. Údajně jen společnou prací a bojem pod jednotným vedením mohla být „nouze sudetských Němců“ odstraněna. Permanentní apely na nutnost německé obětavosti vůči „národnímu zájmu“ připravovaly německou menšinu na pozdější oběti války.¹²⁸⁵ Henlein přirovnal projekt ke zkoušce jednoty a soudržnosti „sudetoněmecké národní skupiny“, ve které podle jeho slov obstála výtečně. Údajně dokázala, že byla schopna jít za společnou věc, hájit ji a leccos pro ni obětovat. Během průběhu akce zřetelně vystoupila do popředí ideová, programová a personální provázanost BdD a SdP a vliv vzorů z Říše. Část německého obyvatelstva byla dokonce přesvědčena, že SVH byla dílem SdP.¹²⁸⁶ Některé z polických stran označovaly projekt za „politicky bojovný prostředek SdP“, která pod rouškou nepochitického spolku prováděla silnou politickou demagogii a volební agitaci mezi dělnictvem a nezaměstnanými.¹²⁸⁷ Svépomocné dílo přispělo nejen k prohloubení vzájemné spolupráce mezi jednotlivými nacionálně definovanými organizacemi čs. Němců, k upevnění jejich pozice ve veřejném prostoru, ale také i k jejich gleichšaltování směřující k nacionálnímu socialismu. Stalo se tak za politického působení SdP, jejíž pozice se tímto rapidně posílila.

¹²⁸⁴ Děkovné dopisy, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 2, inv. č. 13; výňatky z děkovných dopisů obsaženy: Drei Jahre Gemeinschaft, s. 32.

¹²⁸⁵ Deutsche Volksgenosse, Kameraden! Wintergrün, im November 1936, SOkA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Vintířov, 43-10-3.

¹²⁸⁶ Poukazovalo se na podobnost názvu SVH se „Sudetendeutsche Heimatsfront“, resp. „Sudetendeutsche Partei“. Podle zpráv čs. státní správy, pokud údajně prostý člověk obdržel pomoc v rámci SVH, byl přesvědčen o tom, že ji získal od SHF, resp. od SdP. Informace pro pana vedoucího sekčního šéfa ve věci sbírky, povolené „Bund der Deutschen“ pod heslem „Sudetendeutsche Volkshilfe“, 25. 11. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

¹²⁸⁷ NA Praha, Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv I, Praha; Zpráva zemského prezidenta, Spolek „Bund der Deutschen“, vliv strany Sudetendeutsche Partei, 30. 10. 1937, NA Praha, PMV 225-994-2.

7. Výchova k národní jednotě

„Výchova k nacionálnímu společenství je hlavním posláním obranné práce.“¹²⁸⁸

Výchova k nacionálnímu cítění, které by vedlo k utvoření národní jednotky, byla cílem „národních buditelů“ všech nacionálních hnutí. Reprezentovala jeden z nezbytných a účinných nástrojů procesu formování národa.¹²⁸⁹ Nezastupitelné místo ve výchovném procesu „k národu“ zaujímala škola. Ta vlivem rozkladu tradičních sociálních skupin rodiny a sousedství v moderní industriální společnosti přebírala i určující funkci v procesu socializace. Vedle výuky mateřského jazyka, dějin a zeměpisu příslušného národa učila jak být nacionální, myslet nacionálně a motivovat lidské jednání z hlediska „nacionálního zájmu“. Dětem zprostředkovávala obraz uspořádání a fungování světa ve slovních spojeních, která jim umožňovala interpretovat skutečný stav věci, ovšem z aspektu nacionálního. Nacionálně výchovný vzdělávací proces a jeho institucionální zázemí (škola) tak představovaly jeden z funkčních článků komunikačního systému nacionální jednotky. Jejich zdárné působení umožňovalo vlastní existenci národa a úspěšnou komunikaci a interakci jeho příslušníků.

Ernst Gellner poukazuje na stěžejní úkol standardizovaného školního vzdělání v obecném prosazování vysoké kultury během procesu formování národa. Vysoká kultura podle jeho slov vytváří anonymní, neosobní společnost, s navzájem zastupitelnými atomizovanými jednotlivci, soudržnými především prostřednictvím společné kultury.¹²⁹⁰ Pro čs. Němce funkci „vysoké společné kultury“ plnila kultura německá, která byla obdivuhodným způsobem integrována do složité struktury lokálních a regionálních kulturních specifíků německých sídelních oblastí v českých zemích, resp. tato byla zkompletována s tradicí kultury německé. Četná periodika a publikace svazů Němců v tomto ohledu poskytují nevyčerpatelné zdroje příkladů mísení těchto osobitých místních kulturních prvků s nacionální kulturou německou, se zvláštním důrazem na historicko-kulturní okruh prusko-německý.

„Jest ponížením výchovného ideálu, činí-li se škola předmětem politického a národnostního boje. Jakým právem se naši učitelé brání církevnímu vlivu na školu, jestliže sami do školy vnášejí rozepře národnostní? Škola jest pro děti, nikoli pro otřelé ideály okresních

¹²⁸⁸ „Die Erziehung zur Volksgemeinschaft aber ist die Hauptaufgabe der Schutzarbeit.“ Lehmann, Emil, Zur Gesamtorganisation der Sudetendeutschen, Eger 1921, s. 5.

¹²⁸⁹ Školství a výchovně vzdělávací proces získaly úlohu „národní obroditelky“ v návaznosti na uveřejnění Fichtových *Reden an die deutschen Nation* (1808), které akcentovaly nutnost výstavby nového školství budovaného podle konceptu švýcarského pedagoga Johanna Heinricha Pestalozziho. Fichtem vypracované zásady německého vlasteneckého vzdělání aplikoval a rozšířil Friedrich Ludwig Jahn. Thiessová, Anne-Marie, Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století, Brno 2007, s. 208–209.

¹²⁹⁰ Gellner, Ernst, c. d., s. 68.

politiků; škola má rozšiřovati rozhled dětský a ne jej vlastenecky zúžovati; má učit ovládání rasových instinktů a nikoli je pěstovat; má být lidská, mravná, pravdivá, nikoli vlastenecká. Člověk, nikoli vláda masy nad ním! Tuto jest dnešní pokrokový úkol pedagogů: vyrvat školu z moci vlasteneckých agitátorů!“¹²⁹¹ Slova Emanuela Rádl kriticky postihují jeden z výrazných znaků prvorepublikového školství: výchova a vzdělání ve jménu „nacionální myšlenky“. Čeští a němečtí nacionalisté považovali školu a výchovu za jeden z „orgánů nacionální pospolitosti“ s účelem sloužit svému národu. Stěžejním úkolem učitelů se podle Rádl stalo udržet národ na jeho domovské hroudě. Z nacionálního hlediska rozdílný výklad učební látky neumožňoval existenci společných škol, ale škol nacionálně oddělených.¹²⁹²

Tomáš Kasper v práci o německém reformním pedagogickém hnutí v ČSR charakterizuje postoj německého učitelstva ke konstituování republiky a k vyhlášení nezávislých německých provincií. Značná jejich část ihned v listopadu 1918 odmítla, podobně jako vrcholná německá politická reprezentace, stát se součástí nového Československa a kladně přijala vyhlášení samostatných německých provincií. Politickým požadavkem učitelů všech stupňů škol bylo vytvoření národního státu, resp. velkoněmecké řešení spojující české Němce s Rakouskem a Německem.¹²⁹³

Němečtí učitelé vzhledem ke své výlučné úloze ve výchovně vzdělávacím procesu zastávali ve svazech Němců vysoký podíl funkcí. Osobní prestiž a vzdělání zajišťovaly učitelé v menších správních jednotkách národnostně smíšených oblastí pozici tzv. „hraničářského bojovníka“, tj. národnostní menšina získávala v učiteli vůdčí osobnost. Ten údajně musel ztělesňovat „němectví a věrný obraz jeho charakteru“.¹²⁹⁴ Učitel měl vytvořit z pasivní skupiny nacionálních příslušníků „národní bojovníky“ a zformovat je v jednotné „vesnické společenství“. Její existence měla následně ulehčit formování „nacionálního společenství“.¹²⁹⁵ Vzhledem k nízkému počtu školních dětí v menšinových školách měl učitel dostatek času na přípravu kulturních a osvětových akcí (divadelní představení, koncerty, čtenářské večery, vzdělávací kurzy aj.). Zastával četné funkce v obecní samosprávě, v knihovní radě, vzdělávacím výboru a v neposlední řadě v nejrůznějších spolcích. Osoba učitele zajišťovala téměř jednotné vedení výchovně vzdělávacího a kulturního procesu v určitém místě a zprostředkování uceleného hodnotového komplexu a obrazu vnějšího světa, tlumočen z nacionálního hlediska, z pozice

¹²⁹¹ Rádl, Emanuel, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928, s. 155.

¹²⁹² Tamtéž.

¹²⁹³ Kasper, Tomáš, c. d., s. 147–152.

¹²⁹⁴ „Musí být ztělesněním němectví a věrné nacionální podstaty.“ („*In ihm muß Deutschheit und treues Volkstum sich verkörpern.*“) *Der Sprachgrenzlehrer als Volkserzieher*, Bundesbote, 1928, 10, s. 2.

¹²⁹⁵ Tamtéž.

příslušníka údajně „privilegovaného kulturně nejvyššího národa německého“, „ohroženého“ a „neprávem utiskovaného“. Výchova k nacionální jednotě tímto představovala silný kulturně politický faktor fungování veřejného prostoru.

Kulturní a výchovně vzdělávací aktivity svazů lze vnímat jako instrumentální komplex k dosažení nejvyššího německého nacionálního cíle – německé jednoty. Ideální a ve své podstatě imaginární stav „nacionální společenství“, interpretován jako „pocit nacionální slasti“, byl prezentován jako reálná skutečnost, která by byla za určitých podmínek dosažitelná. Jednou z nich byla existence nacionální výchovy, která by umožňovala plně podřídit či obětovat jedincův život „nacionální ideji“. Posláním výchovy bylo zprostředkovat každému Němci poznání, že nejvyšší hodnota vlastního Já je obsažena v národu.¹²⁹⁶ BdD charakterizoval (1936) nacionální výchovu v první řadě jako „výchovu k charakteru lidského typu, v němž tkví něco vojáckého a něco selského“.¹²⁹⁷ Ideolog německého nacionálního socialismu Alfred Rosenberg tuto výchovu k charakteru definuje: „výchova k nacionálně socialistickému biologicky determinovanému ideálu jako protiklad k sobecky a nebiologicky smýšlejícímu individuu Já“.¹²⁹⁸ Zvýšený spolkový zájem o výchovu mládeže lze vysvětlit z úsilí o ovládnutí procesu socializace dospívajících jedinců, který se měl zcela přizpůsobit alternativě nacionálního programu. Zajistit se mělo bezkonfliktní ztotožnění se jedince s nacionální kolektivní identitou a „produkce“ nacionálně uvědomělých Němců budoucím generacím.

Výchova k národu se neomezovala pouze na školní prostředí. Stávala se všudypřítomným kánonem doby. Vlastivědné procházky, jízdy na „jazykové hranice“ a s nimi spojené kravály, společné výlety do okolí při spolkových slavnostech, literární a hudební večery aj. měly svým kolektivním prožitkem a hmatatelnou zkušeností s „domovinou“ a její kulturou utvářet, upevňovat a zintenzivňovat pocit spojení s nacionálně definovaným kolektivem a jeho vlastí, resp. lokální a regionální identitu převést do sféry „sudetoněmecké“, zastřešené identitou německého národa. Organizace mimoškolní výchovy mládeže a dospělého obyvatelstva se ujala „osvěta“ či „lidovévýchova“ – „*Volksbildung*“. Překládat však tento výraz pouze jako lidovévýchova, by bylo vzhledem k jeho obsahu a účelu nepřesné a zavádějící. Ve *völkisch* prostředí nacionálních spolků označovala „*Volksbildung*“ výchovně vzdělávací proces německého národa. Proto jako ekvivalent ke slovu „*Volksbildung*“ je používán termín „nacionální lidovévýchova či nacionální osvěta“.

¹²⁹⁶ Pfitzner, Josef, Der erste nationale Schutzverein der Sudetendeutschen, s. 13.

¹²⁹⁷ „*Nationale Bildungsarbeit ist in erster Linie Erziehung zum Charakter. Wir haben einen Menschentypus zu entwickeln, der unserer nationalen Lage gewachsen ist. [...] In uns steckt etwas Soldatisches und Bäuerliches.*“ Herr, Arthur, Kulturfragen der Schutzarbeit, Neue Wege der Volkstumsarbeit, s. 18.

¹²⁹⁸ Gestaltung der Idee. Blut und Ehre, II. Band. Reden und Aufsätze von 1933–1935, Trotha von Thilo (hg.), München 1938, s. 51.

Reprezentovala jednu z vícero forem lidovými, která měla mezi čs. Němci pozici dominantní. Sehrála v mnoha ohledech určující roli v jejich „výchově k národu“ a v utváření jejich specifické politické kultury, včetně v procesu konstruování kolektivní identity směřující od českých, popř. moravských a slezských Němců k „Němcům sudetským“. Stala se doménou nacionálních „obránných“ spolků.¹²⁹⁹

7. 1. Lidová výchova ve vzdělávacím systému Československa

Lidová výchova obecně zaujímal v rámci prvorepublikového školského a výchovně vzdělávacího systému výlučné postavení. Jejím cílem bylo ve shodě se „státní“ nebo „nacionální ideou“ vzdělat a vychovat státní občany nebo nacionální příslušníky k obrazu „pravého Čechoslováka“ nebo „pravého Němce“. V širším slova smyslu byla reflektována jako „činnost k povznesení kulturní úrovně lidstva“ v oblasti školství, literatury, umění, techniky aj. V užším slova smyslu se omezovala na vzdělávání dospělého obyvatelstva.¹³⁰⁰

Na organizaci lidové výchovy se společně podílely stát, okresy, města, obce, osvětové organizace, politické subjekty a četné zájmové organizace, včetně nacionálních „obránných“ spolků. Typická byla jejich silná personální provázanost, která na bázi „nacionální svépomoci a solidarity“ vědomě vytvářela komunikační sítě ve prospěch rozvoje vlastního národa.

Komplex státem podporované lidové výchovy se měl stát prostředkem šíření demokracie a ideje čechoslovakismu. Normativní jádro tvořily tři zákony a několik vládních nařízení: Zákon o organizaci lidových kursů občanské výchovy (7. únor 1919, č. 67 Sb. z. a n.), Zákon o veřejných knihovnách obecních (22. červenec 1919 č. 430 Sb. z. a n.) a Zákon o obecních kronikách, o pamětních knihách obecních (30. leden 1920, č. 80 Sb. z. a n.).¹³⁰¹ Vědecké pojetí čs. lidové výchovy a organizační ústředí reprezentoval Masarykův lidovýchvonný ústav, zřízen v roce 1925 z původního Svazu osvětového.¹³⁰²

Na bázi státní veřejné lidové výchovy vznikaly místní, městské a okresní osvětové sbory a obecní a okresní knihovny, které podle slov předního německého vlastivědného pracovníka a aktivisty regionálních svazů Josefa Blaua měly umožnit „tvořící výchovnou činnost na našem

¹²⁹⁹ Do této role se spolky nepasovaly samy. Byl to v širokých vrstvách společnosti panující názor, jak je zřejmé z dobového tisku politických stran a projevů stranických funkcionářů na veřejných spolkových akcích i z prací německých historiků a osvětářů. Němci v Československé republice o sobě, Praha 1937, s. 86–87; *Das Sudetendeutschtum*, s. 458–459.

¹³⁰⁰ Paleček, Václav, Právní základy lidové výchovy a veřejného knihovnictví obecního, in: *Lidová výchova v demokracii*. Sborník prací o lidové výchově, vyšších lidových školách, školském a poučném filmu, lidovýchvonném rozhlasu, knihovnické propagaci a správě, Praha 1928, s. 31.

¹³⁰¹ Tamtéž, s. 31.

¹³⁰² Kárník, Zdeněk, *České země v éře první republiky (1918–1938)*, I., Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929), Praha 2003, s. 527; Trnka, Tomáš, *Filosofické základy lidové výchovy*, in: *Lidová výchova v demokracii*, s. 21.

národu“.¹³⁰³ Ze spolkového materiálu je patrná snaha obsadit jejich řídicí pozice „spolehlivými soukmenovci“. Ačkoli by se tyto orgány měly v první řadě zabývat občanskou demokratickou lidovými v souladu s čs. státem, v německých rukou do popředí jednoznačně vystupovaly nacionální zájmy ve prospěch rozvoje vlastní nacionální komunity.¹³⁰⁴

Vedle státem organizované veřejné lidovými pro občany, vznikl systém soukromé lidovými na spolkovém základě: lidovými nacionální, stavovská a náboženská.

7. 2. Nacionální lidovými a svazy Němců

Střešní organizací německé veřejné lidovými pracující na demokratickém základě lidovými zákonů byl pražský *Institut für deutsche Volksbildung* (Institut německé lidovými). Jeho protiváhou byla liberecká *Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowakischen Republik* (Společnost pro německou lidovými v Československé Republice), která působila ve *völkisch* smyslu „obnovy a kulturní autonomie“. Udržovala četné kontakty s celoněmeckým kulturním prostorem a považovala se za organizační centrálu *völkisch* osvěty čs. Němců.

Přední německý lidovými pracovník Anton Moucha, autor stati o německé lidovými v publikaci *Němci v Československé republice o sobě* (Praha 1937), člení německou lidovými do čtyř skupin: veřejná osvětová/státoobčanská, sociální/stavovská, náboženská a národní. Z jeho podání je zřejmý „nacionální zájem“ lidovými jako celku. Ostatně, striktní členění lidovými spolků v českých zemích dle národnostní příslušnosti již samo o sobě vymezuje zásadní kritérium jejich zřizování. O prvních spolcích v habsburské monarchii se Moucha vyjádřil: „Ve spolcích, tak významných pro rozvoj lidové výchovy, které soustředily lidi téhož jazyka, téhož citění, téhož světového názoru a týchž životních podmínek, se projevovala vůle k svépomoci z vlastní síly, vůle posilující vědomí společného osudu, která pozdvihuje výkon a sebevědomí ve vzájemné dohodě. [...] Lidová výchova [...] obracela poněmáhle svou pozornost na věci daleko důležitější, na život a udržení národnosti [...]“.¹³⁰⁵

¹³⁰³ Blau, Josef, Landes- und Volkskunde der Tschechoslowakischen Republik, Reichenberg 1927, s. 23.

¹³⁰⁴ K roku 1931 působily v každé z více než tři tisíce německých obcí místní osvětová komise (*Ortsbildungskommission*) a knihovna (*Bücherei*), okresní osvětové sbory/výbory (*Bezirksbildungsausschuss*) pracovaly v 174 okresech, spolu se třemi sbory městskými. Podle údajů veřejných výkazů evidující počet účastníků, přednášek a kurzů osvětové veřejné péče organizované uvedenými subjekty, se od roku 1926 ročně akcí průměrně účastnilo více než půl milionů posluchačů z řad německého obyvatelstva, přednášek se ročně konalo přibližně mezi šesti a sedmi tisíci, kurzů mezi tři až pět sty. Počet návštěvníků vzdělávacích zábav (divadelní a filmová představení, koncerty a filmy) nebyl statisticky podchycen. Moucha, Anton, O německé lidovými v ČSR, in: *Němci v Československé republice o sobě*, Praha 1937, s. 96; *Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung*, s. 10.

¹³⁰⁵ Moucha, Anton, c. d., s. 85.

Údajná správnost a nezbytnost německé nacionální výchovy, popř. lidovými se již tradičně vázala na kritiku liberalismu. Doporučoval se odklon od „zastaralých liberálních principů“: „Abychom se stali společenstvím, musíme se zříci cesty liberální výuky a rozhodnout se pro nacionální lidovými“, zněly apely do řad německého obyvatelstva.¹³⁰⁶ Nacionální lidovými spolková periodika označovala za „hnutí proti modernismu“. Svobodomyslnost liberálního řádu se považovala za zdroj rozpadu lidského společenství. Jeho vlivem se do popředí údajně dostávaly materiální zájmy a s nimi životní povrchnost, která přivodila „zánik pravé, rodiny, domova, vesnice, kultury a národa“. Ze vzdělání a vědění měl vzniknout jeden celek. Vzdělání údajně sloužilo jen k získání vhodného zaměstnání, tedy pracovním zájmům individua bez ohledu na zájem národa. Jednostranné, odborné vzdělání údajně přispělo k individualizaci společnosti, která zapříčinila zničení přirozeného životního společenství.

Při konstituování BdD v roce 1934 vystoupili jeho funkcionáři s požadavkem „nové výchovy v novém duchu“ a „obnovy společného žití“. Novým duchem se mínilo „nové vědomí smyslu pro celek“, které nastoupilo údajně po „zničujícím liberalismu“ a které bylo demonstrováno přijetím nedemokratických principů „vůdcovství“ a „poslušnosti“. Ono tak často užívané slůvko „nový“ se v dané době interpretovalo ve smyslu „pokrokový“ a „lepší“ vzhledem k předchozímu. Akceptování těchto principů znamenalo další krok ke zpolitizování spolku směrem k nacionálnímu socialismu. Nacionální lidovými se dostala do vleku politických zájmů, stávala se jejich aktivním nástrojem a zcela se vzdálila své proklamované nepolitickosti a nadstranicnosti. Bez povšimnutí by neměla zůstat úvaha Emila Lehmana a Hanse Krebse o tom, že „sudetoněmecká“ lidovými po první světové válce díky nacionální „obraně“ práci zakomponovala, na rozdíl od říšskoněmecké osvěty, mnohem dříve „novou německou myšlenku organizace“, tj. organický princip.¹³⁰⁷

Nacionální element uplatnil svou integrační funkci jak v obsahovém vymezení lidovými, tak postupně v její organizační struktuře. Jakkoli čs. Němci obecně hodnotili lidovými zákonodárství Československa kladně, převážná část jejich inteligence neprojevovala reálný zájem podílet se na státní lidovými akci. Její liberální právní rámec využívala ve prospěch své nacionální komunity a k dosažení lidovými cílů stanovených na celoněmeckých pracovních setkáních.

Prostřednictvím nacionální lidovými se budovala jednotná báze myšlení obyvatelstva ve shodě se zásadami „nacionálního zájmu“ již od samého jedincova dětství, přes dorost až po dospělé obyvatelstvo. Publikace *Němci v Československé republice o sobě* vymezila úkol

¹³⁰⁶ Durch Volkserziehung zur Volksgemeinschaft, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 7.

¹³⁰⁷ Krebs, Hans; Lehmann, Emil, c. d., s. 209.

nacionální lidovýchovy slovy: „vychovávat uvědomělé, tělesně a mravně zdatné členy národa podle jeho vnitřních kulturních životních zákonů.“¹³⁰⁸ Citovaná práce dále uvádí, že „nacionální myšlenka“ posílená politickým prouděním třicátých let, tj. NS-tendencemi, vystupovala ve vzdělání dospělých zřetelně do popředí. Čs. Němci si jejím vlivem měli „osvojit“ koncept etnického národa.¹³⁰⁹

Nacionální lidovýchova v pojetí „sudetoněmeckých“ osvětářů měla plnit funkci „národně udržovací“ a Němce měla přivést k naplnění vize „nacionálního společenství“.¹³¹⁰ Jejím prostřednictvím se měl „šířit tentýž *völkisch* pocit, dodat národu jeho ztracenou sílu, vychovávat k *völkisch* povinnostem, uchovávat specifičnost atributů německého národa (kultura, jazyk, zvyky, cit, myšlení) a zprostředkovávat vědomí posvátnosti německé půdy a německé země“. Zvláště se mělo vychovávat „k bezohledné tvrdosti“ a „k boji za rodnou hroudu“ (1908).¹³¹¹ „Lidová výchova, o kterou se snažíme, musí být výchovou k němectví.“ – „Lidová výchova musí být v zásadě prováděna jako výchova ke společenství.“ – „Naše výchovná práce musí rázně zahájit boj proti všem škodlivostem národa. Náš národ se musí osvobodit od špatných vlivů civilizace a každého jedince přivést k životnímu stylu, který bude sloužit nacionálnímu společenství. [...] Nacionální vůle musí být posílena.“ – „[...] cílem musí být utváření domoviny a kmene.“¹³¹² To jsou některé z tzv. Marburských zásad (*Marburger Leitsätze*)¹³¹³ německé lidovýchovy (1925), které se měly stát závazným vzorem pro všechny Němce. Ve svých četných pracích je rozpracovával člen ústředního vedení BdDiB a BdD Emil Lehmann, hlavní agitátor tzv. sudetoněmecké (kmenové) výchovy s jejím antidemokratickým a antiparlamentním ostrím:

¹³⁰⁸ Moucha, Anton, c. d., s. 104.

¹³⁰⁹ Vycházejí z romantického pojetí, národ se považoval za reálnou bytost s vlastním životem a duší. „Národní duch“ (*Volksgeist*) jako tajemný pramen rozumem nepostižitelný, údajně vytváří národní umění, mravnost, obyčeje, právo, politické instituce, tj. národní kulturu. Národ byl považován za společenství zemřelých, žijících a ještě nenarozených generací, proto takové odevzdání se historismu a tradicionalismu. Národ měl z tohoto hlediska právo na stát, odmítal liberalistický princip individuální svobody, jedinec byl povinen vždy a všude podřídit se národnímu celku a jednat tak, jak velel jeho duch a zájmy. Romantický koncept národa byl koncem 19. století doplněn rasovým učením Gobineauovým. Superiorita německého národa a jeho světovládné cíle se začaly dokazovat rasovými argumenty. Gobineauova základní idea byla, že Němci jsou výkvětem nejušlechtlejší rasy. To je legitimuje k tomu, aby se ujali vedení ostatních národů, které pro svou rasovou inferioritu jsou předurčeny k poddanosti. Jedinec se údajně rodí do nacionálního společenství s již zakódovaným smyslem pro „národní povinnost“. Tomsa, Bohuš, Kapitoly z dějin filosofie práva a státu, Praha 2005, s. 248–249, 259.

¹³¹⁰ Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, s. 4.

¹³¹¹ Heller, Hugo, c. d., s. 107–108.

¹³¹² „Die Volksbildung, die wir anstreben, muß Deutschbildung sein“. – „Die Volksbildung ist grundsätzlich als Erziehung zur Gemeinschaft zu betreiben.“ – „Unsere Bildungsarbeit muß den Kampf gegen alle Volksschädigungen tatkräftig aufnehmen. Sie muß unser Volk von den schlechten Einflüssen der Zivilisation freizumachen suchen und auf eine Lebensführung jedes Einzelnen hinarbeiten, die der Volksgemeinschaft dient. [...] Es muß eine Stärkung des nationalen Willens angestrebt werden.“ – „[...] die Heimat- und Stammesgestaltung muß als Ziel angesehen werden.“ Die „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowak. Republik“. Ihr Ziel, ihre Aufgabe, ihre Arbeit, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1929, s. 10–11.

¹³¹³ V Marburg an der Lahn se konalo zasedání osvětářů všech „německých kmenů a sídelních oblastí“. Výsledkem bylo koncipování 14 hlavních zásad německé lidovýchovy. Tamtéž, s. 11.

„Sudetoněmecká kmenová výchova je lidovýchovou takového druhu, která pomůže udržovat naše sudetoněmecké jako úd celého německého národa. [...] My musíme připojení k Německu provést od samých základů tak, že se staneme prostě Němci v plném slova smyslu a v celé podstatě našeho bytí [...].“¹³¹⁴ Z principů německé lidovýchovy je evidentní podřízení veškerého výchovně vzdělávacího úsilí „nacionálnímu zájmu“ velkoněmeckého profilu. Diametrálně se odlišovalo od cílů občanské demokratické lidovýchovy prosazované státem. Nacionální osvětáři vycházeli z přesvědčení, že výchova k „německému bytí je možná pouze a jen na *völkisch* podkladě“.¹³¹⁵

Institucionální výstavbu nacionální lidovýchovy čs. Němci zahájili již v roce 1919 pracovními školicími zasedáními v Ústí nad Labem (*Aussiger Volksbildnertag*). Na základě jeho usnesení se začal vydávat časopis *Böhmerland-Jahrbuch*, v polovině 20. let přejmenován na *Sudetendeutsches Jahrbuch*, začaly se pořádat kurzy vyšších lidových škol a zřídila se řídicí organizace německé vlastivědy *Deutscher Verband für Heimatforschung und Heimatbildung*. Z jejího popudu se v roce 1924/1925 přistoupilo k organizačnímu stmelení. V roce 1925 byla v Liberci založena již zmíněná *Gesellschaft für deutsche Volksbildung* (dále jen *Gesellschaft*), která reprezentovala organizační zastřešení *völkisch* lidovýchovy čs. Němců.

Plánem *Gesellschaft* bylo vybudovat uzavřený celistvý komplex nacionálního výchovně vzdělávacího procesu dospělých a mládeže, který by představoval část kulturní samosprávy. Podle Lehmannů mělo uzavřené výchovně vzdělávací hnutí, stavěné na jednotných principech závazných pro všechny Němce, výrazně přispět k rozvoji „*völkisch* hnutí“.¹³¹⁶ Tím zařadil snahy nacionálních „obranných“ spolků a dalších organizací sdružených v *Gesellschaft* na jasnou ideovou platformu. I další Lehmannovy formulace zdůrazňují říšský vzor pro „sudetoněmeckou“ lidovýchovu a její řídicí organizační článek: „*Gesellschaft für deutsche Volksbildung* principiálně stojí na půdě tzv. nového směru, označení v Německé říši.“¹³¹⁷

Gesellschaft podporovala vlastivědu, národopis a usilovala o prohloubení lásky k domovu a zachování „národního svérázu“, jehož podstatu spatřovala v půdě.¹³¹⁸ Své úkoly formulovala: „Sudetoněmecké soukmenovce vychovávat k nacionálnímu společenství, ovlivnit všechny oblasti kulturního života, zvláště reorganizovat Pražské německé vysílání (rozhlas), obnovit sudetoněmeckou divadelní scénu, věnovat se výchově mládeže, školením vzdělat jádro řídicích

¹³¹⁴ Cit. podle Hahnová, Eva; Hahn, H. Hans, c. d., s. 152.

¹³¹⁵ „Und damit muß der Standpunkt geklärt sein, daß Erziehung zu deutschem Wesen nur auf völkischer Grundlage möglich ist.“ Heller, Hugo, c. d., s. 109.

¹³¹⁶ Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, s. 10.

¹³¹⁷ „Die Gesellschaft für deutsche Volksbildung steht grundsätzlich auf dem Boden der im Deutschen Reich sogenannten neuen Richtung.“ Lehmann, Emil, Volksbildung – Ertüchtigung, Gesellschaft für deutsche Volksbildung, SJ, 1925, s. 160.

¹³¹⁸ Moucha, Anton, c. d., s. 104.

osob pro nacionální spolky, udržovat kontakty s německým kulturním společenstvím, každému sudetskému Němci poskytnout dostačující vzdělání a sudetské Němce vychovat ve věrný lid své domoviny.¹³¹⁹ Sjednocovala rozptýlené výchovné a vzdělávací aktivity pěstované v jednotlivých „obranných“, pěveckých a jiných spolcích na shodné ideové základně a jednotné vedení zajišťovalo uniformní působení. Posílení přišlo v roce 1932. Založeno bylo školicí středisko *Deutsches Volksbildungsheim* v Goethově domě (*Goetheheim*) v Liberci. K šíření nacionálně koncipované lidovými s *völkisch* rysy přispíval časopis *Heimatsbildung* (zal. 1920), který se v roce 1929 stal orgánem *Gesellschaft*.

Gesellschaft byla členem *Hauptstelle für deutsche Schutzarbeit* (Ústředna německé obranné práce), která reprezentovala formální zastřešení „obranných“ a ostatních nacionálních svazů, ale bez výrazného vlivu. *Gesellschaft* se tak stala řídicí organizací německé nacionální „obrany“ v ČSR. Jejím dlouholetým předsedou byl předseda BdDiB/BdD evangelický kněz Gottfried Wehrenfennig.¹³²⁰

Jak uvádějí Emil Lehmann a Hans Krebs v publikaci o „sudetoněmecké“ vlastivědě, *Gesellschaft* nejen podněcovala bezpočet korporací k jednotné lidovými práci, ale zároveň se na její půdě vykrytalizoval významný „okruh sudetoněmeckých osob“, který vedle otázek utváření *völkisch* národního společenství působil zásadním vůdčím způsobem v mnoha dalších ohledech.¹³²¹

Z materiálu berlínského ministerstva zahraničí o německých záležitostech v ČSR je zjevné, že čs. Němci se těšili poměrně velkému zájmu říšskoněmeckých jak vládních, tak mimoparlamentních organizací. Nermalou zásluhu na tom měli reprezentanti *Gesellschaft*.¹³²² Její

¹³¹⁹ „Die sudetendeutschen Volksgenossen zur Volksgemeinschaft zu erziehen, auf alle Gebiete des Kulturlebens Einfluß zu nehmen, insbesondere die Prager deutsche Sendung (des Rundfunks) umzugestalten, die „Sudetenbühne“ wieder zu erwecken, der Jugenderziehung Aufmerksamkeit zu widmen, durch Veranstaltung von Lehrgängen eine Kerngruppe führender Menschen für die großen Volksverbände heranzubilden, die Verbundenheit mit der deutschen Kulturgemeinschaft zu pflegen, jedem Sudetendeutschen einen ausreichenden Bildungsgang zu ermöglichen und den Sudetendeutschen zu einem heimattreuen Menschen zu erziehen.“ Sudetendeutsche Volksbildungsarbeit, Frankfurter Zeitung, 28. 2. 1937, Bundesarchiv Berlin, NS 22 625.

¹³²⁰ Členské jádro tvořily nacionální „obranné“ spolky. Dalšími kolektivními členy byly např. *Zentralverband der Heimatschollen*, *Deutsche Akademiker Verband*, *Deutsche Pestalozzi Gesellschaft*, *Deutscher Lehrerbund* aj., včetně pražské Německé univerzity. Mezi jednotlivci figurovali funkcionáři členských korporací, učitelé, redaktoři, představitelé politických stran (v polovině 30. let převládali funkcionáři SdP, např. Konrad Henlein, poslanci Karl Hermann Frank, Hubert Birke, Ernst Kundt, Franz Künzel, Gustav Peters, Hans Schütz aj.). V roce 1935 se ke spolupráci sešlo 44 německých korporací a 324 jednotlivců. Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, s. 23–29; srov. příloha č. 165–167.

¹³²¹ „Eine besondere Form stellt die Gesellschaft für deutsche Volksbildung dar, die auf der Zusammenarbeit dieser genannten beiden Verbände mit dem Deutschen Kulturverband und weiteren etwa vierzig größeren und kleineren Körperschaften beruht zum Zwecke gemeinsamer Volkbildungsarbeiten, die zugleich einen bedeutsamen sudetendeutschen Personenkreis herausstellte, die übrigens eben für die Fragen der völkischen Vergemeinschaftung vielfach führend mitwirkte.“ Krebs, Hans; Lehmann, Emil, c. d., s. 208.

¹³²² Jména některých *völkisch* „sudetoněmeckých“ osvětářů se stala známými za hranicemi republiky. V Německu k uznávaným „osvětářům německého hraničářství“ náleželi např. Josef Blau, Erich Gierach, Emil Lehmann, Ernst

akce finančně dotovalo německé ministerstvo zahraniční. Ze svých ročních rozpočtů poskytovalo, pravděpodobně pravidelně, částky na její podporu. Zprostředkování probíhalo přes VDA a liberecký německý konzulát, které ve prospěch *Gesellschaft* podávaly na ministerstvo žádosti o finanční podporu.¹³²³

Z agendy ministerstva je rovněž evidentní, že ve 30. letech *Gesellschaft* stála pod vlivem říšskoněmeckých nacistických kruhů a jejích organizací, zvláště VDA. Jistá finanční závislost na Německu dá usuzovat na podřízenou roli a „dobrovolné“ přijímání nových ideových a pracovních impulsů. Strukturální povaha *Gesellschaft* s jádrem v nacionálních „obranných“ spolcích – neobyčejně rozvinutá síť s agilními pracovníky včele – umožňovala téměř okamžité zavádění „novot z Říše“. Stačilo např. nařídit pořádání slavnostních akcí na počest desetiletého trvání *Gesellschaft* na všech organizačních stupních „obranných“ spolků (skupina, okres, župa) pod heslem „krev a půda, obsah a forma“,¹³²⁴ jak se také stalo v roce 1935. Čs. Němci si při slavnosti měli uvědomit zlom svého vývoje jako části německého národa v podobě „národní skupiny“ (*Volksgruppe*). Její uspořádání se mělo řídit podle údajně hlavních kritérií definování národa: krev – půda a obsah – forma.¹³²⁵ Podle této koncepce byl národ propojen s pradávným rodem, tedy společným původem. Ten byl údajně uchován v **krvi** – rase. Společně obývaný prostor – **půda** – byla nezbytná k rozvoji této národní pokrevní jednotky. Dalším znakem a pojítkem národa byly projevy jeho vnitřního života, určované **obsahem** „učení“ nacionálního socialismu a vnějším uspořádáním – **formou**, tj. organickou strukturou národa a německého státu. Ten by stmeloval všechny Němce pod jednotným vedením na základě nedemokratického principu vůdcovství. Takto stanovená forma německého národa měla představovat protiklad k údajnému „chaosu liberalismu a komunismu posledních 150 let“. Formě odpovídal ryzí „nacionální charakter“ Němců, který se

Lehmann a Rudolf Lochner. Po druhé světové válce se jejich odkaz stal základem pro tzv. *Ostforschung/Ostkunde* rozvíjené v západním Německu. Některé jejich práce jsou vydávány i v současné době. V roce 1992 např. vyšlo v nakladatelství Arndt-Verlag v Kielu práce Hanse Krebse a Emila Lehmana *Sudetendeutsche Landeskunde*. Hahnová, Eva; Hahn, Hans Henning, c. d., s. 152.

¹³²³ V roce 1927 získala *Gesellschaft* z rozpočtu ministerstva celkem 21 000 RM, z nichž 15 000 RM se do ČSR vydalo přes kanály VDA a 6 000 RM obdržel konzulát na zřízení kanceláře *Gesellschaft*. V roce 1928 podala VDA žádost na 10 000 RM za účelem podpory *Gesellschaft*, kterou odůvodňoval nutností vést „státoobčanskou výchovu v německém duchu“. Ministerstvo poskytlo VDA 8 000 RM přes *Legationskasse*. (Erich Gierach und der deutsche Kulturaufbau in der Tschechei, s. 5, Bundesarchiv Koblenz, R 57/892, Gierach; korespondence VDA a Auswärtiges Amt Berlin (žádost VDA o prostředky pro výstavbu „Gesellschaft“), 26. 7. 1928, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Kulturabteilung V, Deutschland in der ČSR, R 60620; korespondence VDA a Auswärtiges Amt Berlin, 30. 8. 1928, tamtéž; Förderung des Deutschtums in der Tschechoslowakei (1927), Berlin, den 2. Februar 1928, tamtéž.

¹³²⁴ „Blut und Boden, Gehalt und Gestalt!“

¹³²⁵ Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, s. 7.

stavěl do opozice „vládě boháčů“, tj. vůči těm, kteří se řídili individualismem, jakožto průvodním jevem liberalismu.¹³²⁶

Nacionální lidovýchova v koncepci svazů, resp. BdD, jako určujícího kolektivního člena *Gesellschaft*, se utvářela na uvedených Marburských zásadách. Lidová výchova měla v jejich pojetí sloužit k „udržení a podpoře německého národního svérázu, probouzení vnitřní duševní síly národa, umožnit prožitek vzájemné sounáležitosti a zakořenit v německém obyvatelstvu povinnost k oběti“.¹³²⁷ Systematicky se pracovalo na vytváření „sudetoněmeckého společenství“ ochotného nejvyšší oběti a na potlačování smyslu a podstaty individua. Lidovýchova údajně poskytovala „pravý obraz německého člověka“, a to z hlediska jeho úkolů a povinností, rasy, zdraví, hospodářství, filozofie, výchovy, kultury, domoviny a náboženství. Komparací současné podoby Němce s ideálem, jaký by „německý člověk“ měl být, se kladly požadavky na chování německého obyvatelstva ve jménu národa. Lidovýchova měla rovněž zabránit průniku cizích vlivů do německého kulturního bohatství (jazyk, mravy, právo, umění a věda).¹³²⁸

Lidovýchovu spolky vedle dospělého obyvatelstva cíleně směřovaly do řad mládeže, která se považovala za „zdroj krve pro budoucí generace“. Měla si osvojit koncept národa jako „pokrevního společenství“. Lidovýchova měla mládež „zabezpečit a ochránit před konvekci druhově cizích proudů krve“.¹³²⁹ Tedy, otázky populační politiky a rasové hygieny významně určovaly obsah lidovýchovy pro mládež. Spolky pro ni v letních měsících pořádaly ve formě lidových vyšších škol speciální tábory.

Spolky lidovýchovu členily na oblast knihovnictví, přednáškovou činnost, nacionálně koncipované občanské školení, péči o nacionální svéráz při zábavě, kurzy a školení, šíření propagačního materiálu a práci s dorostem. Disponovaly sítí knihoven, stálými divadelními soubory, ochotnickými scénami, prostory k přednáškové a školicí činnosti, nakladatelstvími, tiskárnami a knihkupectvím (*Deutsche Volksbuchhandlung* v Chomutově). Podílely se na zřizování dalších kulturně výchovných i vědeckých zařízení, v nichž si udržovaly své zastoupení a vliv (např. *Deutscher Verband für Heimatforschung und Heimatbildung*/Německý svaz pro vlastivědný výzkum a osvětu, *Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung*/Ústav pro sudetoněmeckou vlastivědu, *Bücherei der Deutschen*/Knihovna Němců aj.). V této souvislosti je

¹³²⁶ Rosenberg, Alfred, *Gestaltung der Idee*, s. 56, 347.

¹³²⁷ *Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung*, s. 40.

¹³²⁸ Tamtéž, s. 44, 48.

¹³²⁹ Tamtéž, s. 48.

třeba zdůraznit jejich aktivity při zakládání vlastivědných či národopisných muzeí a archivů.¹³³⁰ Tyto instituce výrazně pomohly konstruovat kolektivní paměť.¹³³¹

Emil Lehmann ve svých teoretických pojednáních o lidovýchově zhruba do poloviny 30. let poukazoval na výrazné kmenové rozdíly čs. Němců, kterým se měla přizpůsobit jakákoli lidovýchovná akce. Zohledňovat se mělo stavovské členění společnosti, zejména její v pohraničí specifická přechodná forma zemědělce a dělníka. Jedním z cílů bylo zformování Němce hraničáře, tj. sudetského Němce s hraničářskou mentalitou.¹³³² Lidovýchova podle Lehmana „měla sloužit sebezáchově pohraničních Němců a posilovat vůli k nacionálnímu sebeutvrzování“.¹³³³ Základem mu bylo vědomí „o kulturní nadřazenosti Němců“. Čs. Němcům se permanentně připomínala jejich příslušnost k „prvnímu a největšímu kulturnímu národu“.¹³³⁴

Požadavek respektovat a zohledňovat kmenová specifika německých sídelních oblastí našel různé podoby realizace. Odbočka pro umění a vědu *Ortsgruppe für Kunst und Wissenschaft des Bundes der Deutschen Schlesiens und des Deutschen Kulturverbandes* (zal. 1922) založená původně BdDSch měla obohatit hospodářsko-podpůrnou činnost spolku o kulturní dimenzi; podle stanov podporovala „ideu slezské domoviny a rodné země“.¹³³⁵ Její význam byl umocněn osobou předsedy, senátorem DCV Friedrichem Stolbergem a jednatele, gymnaziálním učitelem, členem DNP Richardem Patscheiderem. Skupina se do povědomí veřejnosti dostala v souvislosti s pořádáním reprezentativních akcí Slezských kulturních týdnů v česko-německém pohraničí (*Schlesische Kulturwochen*, 1925–1933).¹³³⁶

„Vývojový zlom našeho kmene“. Takto se o sjednocení regionálních svazů v BdD (1934) vyjádřila pracovní zpráva *Gesellschaft*. Vznik BdD posuzovala jako přestavbu celého „sudetoněmectví“, v rámci něhož svazu připadla údajně určující role pro rozvoj „sudetoněmecké“ lidovýchovy.¹³³⁷ Spolek se hned v roce 1934 intenzivně zaměřil na unifikaci lidovýchovného

¹³³⁰ Bienert, J. Karl, *Dorfarchive sind Geschichtsquellen!*, SM, 1941, s. 350–351.

¹³³¹ Měly funkci „úložného prostoru“ informací v podobě materiálů a argumentů legitimacy Němců na jejich sídelní oblast v českých zemích, uchovávaly momenty z jejich historie nutné k formování jejich historické paměti. Jak Aleida Assmann ve své práci o formách a proměnách kulturní paměti uvádí, archivy jako paměť dějin fungují rovněž i jako paměť moci. Materiál v archivech se rovná důkaznímu materiálu, který v sobě uchovává nároky na moc, majetek a původ. Kdo má kontrolu nad archivy, má i kontrolu nad pamětí. Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 2003, s. 343–344.

¹³³² „Das Ziel ist der Mensch, der sich in der angestammten Heimat, in seiner Stammesart zur nationalen Gemeinschaft entwickelt, die sich auch ohne staatliche Förderung, ja gegen die staatlich geförderten Uebergriffe des bevorrechteten Volkes behauptet. Das Ziel ist der Randdeutsche. Für das Sudetendeutschtum: der Sudetendeutsche.“ *Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung*, s. 14.

¹³³³ Tamtéž, s. 13.

¹³³⁴ Tamtéž, s. 14.

¹³³⁵ „*Schlesischer Heimat- und Stammlandgedanke*“. Bund der Deutschen Schlesiens, SJ, 1927, s. 187.

¹³³⁶ Nachlass, Dr. Otto Wenzelides, *Kulturgeschichte des Altvaterlandes* (Manuskript), Hf. Nr. 82, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg.

¹³³⁷ Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, s. 9, 15.

působení svých žup, na školení nových funkcionářů a přednáškovou činnost. Řečníky si svazy školily již před rokem 1934 v tzv. řečnických školách (*Rednerschule*), které měly formu několikadenního školení. Např. BdDiB je pořádal dle usnesení valné hromady v Broumově (1921) pravidelně od roku 1922. Cílem bylo vyškolit „propagátory německého ducha“.¹³³⁸ Nově vyškolení řečníci po roce 1934 měli umožnit aplikaci zásad stanovených na ustavujícím litoměřickém sjezdu od nejnižších organizačních jednotek až po ústředí. Školení župních pracovníků probíhalo v tzv. župní anebo vyšší lidové škole (*Gauvolkshochschule*, *Bundesvolkshochschule*),¹³³⁹ které teplické vedení pokládalo za rozhodující pro výstavbu „nové obranné práce“,¹³⁴⁰ tj. zpolitizované a nacistující činnosti, iluzorně považované za lepší, pokrokovější, jak vyjadřovalo stálé opakování slova „nový“.¹³⁴¹

Školení úředníků s jednotným programem pro spolkové odbočky a okresy se konala zhruba čtyřikrát až pětkrát do roka. Zpravidla trvala půldruhého dne.¹³⁴² Funkcionářské kurzy nebyly využity jen pro spolkové účely. Určeny byly i činovníkům SHF, resp. SdP. Ověřování osobních dat účastníků školení v Hrubé Vodě/Großwasser na Olomoucku (27. únor – 13. březen 1938) potvrdilo většinové zastoupení členů SdP.¹³⁴³ Pokud školení spolkových funkcionářů mohla stejně dobře posloužit i vyškolení pracovníků politické strany nacionálně socialistického profilu, je možno usuzovat na shodnou ideovou základnu, na společné cíle, pracovní metody apod. Rovněž to byla cesta, jak se strániční členové mohli přirozeně dostat do spolkové struktury na vedoucí pozice a postupně gleichšaltovat celý svaz zevnitř.¹³⁴⁴

¹³³⁸ Schlesinger, Walter, Unsere Rednerschule, Bundesbote, 1922, 4, s. 1; Schmidt, Hermann, Die Rednerschule in Aussig, Bundesbote, 1925, 12, s. 2.

¹³³⁹ Obvyklý průběh dne školení: v 6 hod budíček, do 6.30 hod rozvíčka, poté snídaně, ranní slavnost, přednášky, dopolední pauza, přednášky, polední pauza, volno, zpěv, přednášky, odpolední pauza, řečnická cvičení, večere. Heimatabend, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 11, inv. č. 114.

¹³⁴⁰ Tamtéž.

¹³⁴¹ Nové župní kádry školila hned v roce 1934 dvě dvoutýdenní školení. Účastníci si vyslechli přednášky z historie, vlastivědy, biologie, hospodářství a nacionální obrany, věnovali se lidovému zpěvu, tanci a ochotnickému divadlu. Z programu školení funkcionářů v Českém Krumlově (20.–27. 3. 1935) je patrné, že se velký důraz kladl tématům úvěrování a družstevnictví a jejich významu při „udržování sudetoněmeckého hospodářství.“ Podobná školení měla pořádat každá župa. Z dílčích pracovních zpráv je zřejmé, že školení opravdu proběhla. Die Amtswalterschulung des Bundes der Deutschen vom 20. – 27. März 1935 zu Krummau, SOA Třeboň, Svaz Němců v Čechách – šumavská župa spolku Český Krumlov; Schwarz, Sepp, Volkstumsschulung und Vortragsdienst, Bundesdienst, 2, 1938, 7, s. 25; Renner, Ernst, Volksbildung und Volkskultur, Dienst an Volk und Heimat, s. 26; Durch Volkserziehung zur Volksgemeinschaft, Bund der Deutschen Schlesiens – Jahresbericht 1934, Troppau [1935], s. 7–9.

¹³⁴² Schwarz, Sepp, Abteilung Volkstumsschulung, s. 33–34.

¹³⁴³ Zpráva Zemského úřadu v Brně o BdD, kurs funkcionářů v Hrubé Vodě, 13. 3. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹³⁴⁴ Školící funkci měl speciální seminář nacionální činnosti (*Seminar für Volkstumsarbeit*) akademické skupiny BdD v Praze. Např. v roce 1936 se semináře účastnilo 80 vysokoškolských studentů a studentek. Schwarz, Sepp, Abteilung Volkstumsschulung, s. 34.

Jádrem spolkové lidovýchovy byla přednášková činnost.¹³⁴⁵ Jejím prostřednictvím se veřejnosti prezentovala sepiatost čs. Němců s domovinou a zakořeněnost v celoněmeckém prostoru spolu s dojmem německé síly a soudržnosti.¹³⁴⁶ Přednášky usilovaly „probudit“ německý venkov a vtáhnout jej do práce na „národním zájmu“. Emil Lehmann si v tisku roku 1927 postěžoval na „zajetí venkovského obyvatelstva v jeho egoistickém myšlení zaměřené pouze na zabezpečení vlastních existenčních materiálních hodnot“. Spolky měly venkov přivést k uvědomění si „hodnotnější podoby společenství“.¹³⁴⁷

Organizačním předělem kulturního a lidovýchovného působení BdD byl rok 1937. Tehdy se konalo kulturní zasedání spolku, na kterém G. Wehrenfennig veřejně formuloval závazné kulturní směrnice. Pojem „národní kultura“ v sobě zahrnoval umění, mravnost, obyčeje, právo, politické instituce. Vše, co mohl produkovat „německý národní duch“ (*Volksgeist* podle německé romantiky) nebo „národní svéráz“ (podle *Volkstum*-ideologie). V proklamovaných kulturních směrnicích se čs. Němci považovali za „sudetoněmeckou národní skupinu“, za etnickou skupinu německého národa s domovinou v ČSR. Wehrenfennig shodně s *Volkstum*-ideologií spatřoval v dílech německé kultury projevy tvůrčí „nepojmenovatelné vnitřní síly“ národa. Skutečná kultura Němců však mohla podle jeho slov vznikat pouze za předpokladu, že by byl německý národ zdrav. Zjevně zde apeloval na zásady rasové hygieny. Vnímání kultury jako jednoty minulosti, přítomnosti a budoucnosti odpovídalo německé koncepci národa, který byl vnímán jako celistvost tří společenství: zemřelých, žijících a ještě nenarozených generací. Současná přítomnost národa údajně nesměla přerušit souvislost s tradicemi minulosti a každý krok vpřed se mohl podnikat jen pod jejich zorným úhlem.¹³⁴⁸ Kultura jako obraz dědictví minulých generací měla být zachována

¹³⁴⁵ „Die Vortragstätigkeit im Bunde [...] will vor allem dem deutschen Gedanken dienen.“ Schlesinger, Walther, Volksbildungsarbeit im „Bunde der Deutschen in Böhmen“, Teplitz-Schönau [neuv.], s. 9.

¹³⁴⁶ Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung, s. 44.

¹³⁴⁷ Ve 30. letech teplické vedení vyzývalo své pracovníky, aby při přednáškách využívali moderní techniky, zvláště služeb speciálního pracoviště se světelnými obrazy (*Lichtbilderstelle*). Světelné obrazy byly diapozitivy většího formátu určené pro tzv. přednášky se světelnými obrazy, při nichž byly obvykle promítané v tematických sériích se slovním komentářem. Vedle obrazového materiálu (diapozitivy, fotografie) pracoviště zapůjčovalo celé přednáškové řady (např. *Die landschaftlichen Schönheiten von Zwickau und Umgebung*, *Die deutschen Landschaften der Tschechoslowakei*, *Barockbauten in Nordmähren*, *Die Bedeutung der Deutschen im Staate*, *Tschech. Wiedergeburt*, *Volk ohne Raum* aj.). Pracoviště původně vzniklo za účelem shromažďovat snímky německých sídelních oblastí, jejich krajiny, budovy, výjevy ze soukromého a veřejného života, různých kulturních a zábavních akcí apod. V letech hospodářské krize a konání SVH se pracoviště zaměřilo na fotografování „bídy Němců v ČSR“, tj. nouzové byty, jednotlivci a skupiny nezaměstnaných, podvyživené děti, nouzové práce apod. Cca od poloviny 30. let byla snaha poukázat na zemědělský či selský charakter čs. Němců, na jejich spořádaný a příkladný venkovský způsob života. Proto se začaly shromažďovat snímky venkovského a zemědělského charakteru. Lehmann, Emil, Schutzverein und Vortragswesen, Bundesbote, 1927, 6, s. 2; Zpráva okresního úřadu ve Šluknově o BdD a zřízení Lichtbilderstelle, 30. 1. 1936, NA Praha, PMV 225-992-3.

¹³⁴⁸ Tomsa, Bohuš, c. d., s. 248.

příštím pokolením. Reprezentovala tak jeden z určujících formativních i udržovacích nástrojů německého národa.¹³⁴⁹

V návaznosti na kulturní směrnice uspořádal BdD tři velké kulturní akce. Již svým pojmenováním měly demonstrovat jednotu „sudetoněmeckého hnutí“, jeho nepolitické i politické linie: „První sudetoněmecký týden lidové hudby (*Erste Sudetendeutsche Volksmusikwoche*, 11.–18. červenec 1937), „Sudetoněmecká umělecká výstava“ (*Sudetendeutsche Kunstausstellung*, 1.–30. srpen 1937) a „První sudetoněmecké básnické setkání“ (*Erstes Sudetendeutsche Dichtertreffen*, 23.–24. listopad 1937). Akce prosazovaly myšlenku společného kulturního dědictví a spojení se sousedními německy hovořícími zeměmi. Přiznávaly se k „celoněmeckému kulturnímu společenství“. V Německu měl BdD po „kulturní“ stránce oporu v berlínské *Sudetendeutsche Kulturgesellschaft* (Sudetoněmecká kulturní společnost, zal. 1930).¹³⁵⁰

Svazy Němců spolu s ostatními „obrannými“ spolky nebyly předními reprezentanty pouze nacionální lidovými. S turnery výrazně zasáhly i do oblasti stavovské lidovými, a to do osvěty venkova a zemědělského obyvatelstva. Cílem bylo vytvořit „nový typ vesničana, který by byl věrný své půdě a zároveň by byl i duševně čilý, otevřen světu a jeho ušlechtilým novinkám“.¹³⁵¹ Prostředkem se tomu staly tzv. zemědělské lidové vyšší školy. Jejich posluchači si měli uvědomit svoji „osudovou roli zemědělce“.¹³⁵² Účelem nebylo ani tolik další vzdělávání v oboru jako spíše, jak uvádějí prameny, „rozvíjení německé osobnosti a prožitek nacionálního společenství“.¹³⁵³

Výuka na německých lidových vyšších školách měla řadu styčných bodů s fungováním pracovních táborů. Obě formy výuky a výchovy, v případě táborů doplněné o fyzickou práci, měly sloužit jako příklad či předobraz avizovaného „nacionálního společenství“ – společné ubytování, společná práce ku prospěchu národa, „kolektivní vzpomínání“ na tradice otců při společenských

¹³⁴⁹ Renner, Ernst, Arbeitsgebiet: Volksbildung und Volkskultur, Bundesdienst, 1938, 7, s. 14–16; Die kulturellen Leitsätze des Bundes der Deutschen, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 114.

¹³⁵⁰ Účelem organizace bylo „sjednotit sudetoněmecké kulturní pracovníky v zahraničí“. Sdružovala umělce, spisovatele, profesory, techniky, vědce a další inteligenci z Říše a Rakouska. Čtvrtletně vydávala informační listy, působila jako informační středisko, pořádala kulturní podniky, prováděla reklamu ve prospěch německé turistiky a Sudetoněmeckého muzea domoviny v Norimberku, připravovala příspěvky do rozhlasu apod. Úkolem bylo ostatním Němcům zprostředkovat kulturu čs. Němců a podporovat ji jak ve vlasti, tak mimo ní. Satzung der Sudetendeutschen Gesellschaft, [neuv.], Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Rassenfrage, Nationalitätenfrage, Fremdvoelker, R 103 652; Bericht des Bundesführers für die Bundesausschussitzung am 24./25. 4. in Prag, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 9, inv. č. 112.

¹³⁵¹ Moucha, Anton, c. d., s. 103.

¹³⁵² Na základě lidovými zákonodárství přibyl do školní soustavy typ vyšší lidové školy. První vlna jejich zřizování proběhla v době začátku republiky, druhá, mající spíše obnovovací charakter, začala 1926. Školy vznikaly buď jako typ městský, zpravidla ve formě večerních a vzdělávacích kurzů, anebo jako typ venkovský pro denní výuku a výchovu převážně rolnického dorostu, často zřizované jako zemské školy s internáty. Financovány byly státem, obcemi, poplatky posluchačů a spolky. Německé školy získávaly finanční a materiální podporu z Německa.

¹³⁵³ Die „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowak. Republik“. Ihr Ziel, ihre Aufgabe, ihre Arbeit, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1929, s. 15.

večerech, předčítání německých klasiků a venkovské prózy. Posilovalo se kolektivní vnímání „prožitku společenství“, které se jednou mělo stát trvalým stavem národa, ne pouze realitou ve zdech škol či pracovních táborů. Absolventi měli tuto „životní formu“ rozšiřovat mezi německým obyvatelstvem tím, že oni sami ve svém životě začnou „správně“ naplňovat myšlenku „pospolitosti“, která údajně „začínala u rodiny a vesnického společenství, pokračovala přes ideu družstevnictví a končila u všemu nadřazené nacionální pospolitosti“.¹³⁵⁴

7. 2. 1. Tisk a zábava – prostředky k ovlivňování veřejného prostoru

„S ovládnutím veřejnosti stojí a padá obranná práce. Veškerá její námaha je zbytečná, pokud se jí nepodaří získat veřejné svědomí pro službu nacionální myšlenky.“¹³⁵⁵

Efektivnost nacionální „obránné“ práce spolkoví funkcionáři porovnávali s mírou ovlivnění veřejnosti a mírou akceptování „nacionální myšlenky“ z její strany. Veřejnost se považovala za „mocnou výchovnou sílu“.¹³⁵⁶ Kontrolu nad ní svazy Němců usilovaly získat šířením tištěného písma a pořádáním veřejných akcí.

S rozvojem školství druhé poloviny 19. století se pro široké vrstvy obyvatelstva stávalo samozřejmostí umět číst a psát. Proto mohlo psané slovo v národním jazyce nastoupit cestu nevídaného rozmachu, které dokumentuje množství nově zakládaných nakladatelství, tiskáren, nepřehledná publikační činnost, vlna zřizování čtenářských spolků, čítáren a knihoven. Hromadným předčítáním z děl předků na veřejných akcích docházelo k procesu zpřítomnění minulého odkazu, čímž se posiloval kolektivní prožitek „společného vzpomínání“.¹³⁵⁷

Informace o stavu a vývoji spolkových lidových knihoven (*Volksbücherei*) tvořily nedílnou součást každoročních souhrnných pracovních zpráv. Knihovny představovaly alfu a omegu lidovévýchovného působení.¹³⁵⁸ Zřízení knihovny zpravidla zahajovalo působení spolku v té které

¹³⁵⁴ Von deutscher Kultur in der Tschechoslowakischen Republik. Festschrift zur Eröffnung des neuen Urania-Hauses, Prag 1933, s. 68.

¹³⁵⁵ „Mit der Herrschaft über die Öffentlichkeit steht und fällt die Schutzarbeit. Alle ihre Mühe ist nutzlos, wenn es ihr nicht gelingt, das öffentliche Gewissen in den Dienst des Volksgedankens zu stellen.“ Herr, Arthur, Kulturfragen der Schutzarbeit, Neue Wege der Volkstumsarbeit, s. 21.

¹³⁵⁶ „Veřejnost patří k nejsilnějším výchovným silám a kulturním prostředkům současnosti.“ (*„Die Öffentlichkeit gehört zu den stärksten Erziehungsmächten und Kulturmitteln der Gegenwart.“*) Tamtéž.

¹³⁵⁷ Gadamer, Hans-Georg, Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen 1960, s. 156, cit. podle Assmann, Aleida, s. 190, 343–344.

¹³⁵⁸ Literatur über den freiwilligen Arbeitsdienst, zusammengestellt von Werner Pohl, SOA Třeboň, Župa Svaz Němců v Čechách – šumavská župa spolku Český Krumlov.

obci. V meziválečném období se vedení odboček snažila udržet vliv nad knihovnami, jejichž většina podle zákona o obecních knihovnách přešla do správy obce.¹³⁵⁹

Dochované inventáře spolkových knihoven obsahují seznamy děl především německých a rakouských autorů (Goethe, Novalis, Schiller, Mörike, Rosegger), řady německých lidových knižnic (např. *Rheinischer Hausbücherei*, *Wiesbadner Volksbücher*), spolkové publikace a díla regionálních autorů. Svazy, popř. BdD vyhotovovaly seznamy knih, které si knihovny měly opatřit. Tímto se zajišťoval jednotný obsah knihoven.¹³⁶⁰

Správa knihoven se začala sjednocovat vznikem BdD. Výpůjční střediska nově vznikla v každém spolkovém okrese. Speciální poradenské kanceláře knihovnám doporučovaly výběr knih. Heslem knihovnické práce se stalo „Kvalitní německá kniha do rukou německého čtenáře!“¹³⁶¹ Koncem roku 1936 BdD spravoval 600 knihoven se 281 000 svazky.¹³⁶² Na počest německé knihy se většinou ve spolupráci se *Sudetendeutscher Bücherbund* (Sudetoněmecký knižní spolek) pořádala slavnost Den knihy.¹³⁶³

Spolková vydavatelská činnost byla velice rozmanitá: publikace a sbírky lidových her, povídek, pohádek, zpěvníků, pověstí, říkadel, řady pohlednic s lidovými písněmi, propagační letáky, plakáty, výtisky se speciální tematikou (např. Vánoc, Velikonoc, Den Matek) aj. Vydával se periodický tisk, tematická řada k populační politice a rasové hygieně, pracovní zprávy, informační bulletiny aj. Výlučné postavení zaujímaly spolkové kalendáře.¹³⁶⁴ Obsahy nebyly kulturně náročné, chtěly ovlivňovat široké vrstvy a sjednocovat „kmenově“ různorodé německé obyvatelstvo českých zemí pod ideou „sudetoněmectví“. Formy a témata příspěvků obsáhly všechny generace a obojí pohlaví. Vedle statistických přehledů např. k německému školství, peněžnictví, družstevnictví aj., přehledu používaných měr a vah, seznamů konaných trhů a výstav, nabízely časopisy bohatý rezervoár textů od pořekadel a úsloví lidové moudrosti přes poezii, pohádky, pověsti, povídky, novely, přepisy divadelních her, romány na pokračování až po vlastivědné texty, odborné příspěvky z oblasti genetiky, populačního vývoje, rasové hygieny,

¹³⁵⁹ Specifikem byla tzv. putující knihovna (*Wanderbücherei*). Skládala se zpravidla z několika kufrů knih. Poplatek za zapůjčení kufru činil např. u Slezské župy BdD 10 Kč na šest měsíců (1936/1937). Renner, Ernst, *Volksbildung und Volkskultur*, s. 27; *Der Südmährerbund* 1925. *Der 19. Hauptversammlung des Bundes in Nikolsburg vorgelegt*, s. 21, NA Praha, PMV 225-347-14.

¹³⁶⁰ *Bücher-Verzeichnis der Bundesbücherei der Ortsgruppe Leipa III. des B. d. D. i. B.*, SOKA Česká Lípa, Svaz Němců v Čechách – Česká Lípa, karton č. 51, inv. č. 506; *Inventar der Volksbücherei der Ortsgruppe Töschen des Bundes der Deutschen in Böhmen*, SOKA Česká Lípa, Svaz Němců v Čechách – Deštná, karton č. 82, inv. č. 865; *Bücherkoffer Nr. 68 der Wanderbücherei des Bundes der Deutschen*, SOKA Sokolov se sídlem v Jindřichovicích, Svaz Němců – místní skupina Krásno, 53-17-4.

¹³⁶¹ „*Das gute deutsche Buch in die Hand des deutschen Lesers.*“ Renner, Ernst, *Volksbildung und Volkskultur*, s. 27.

¹³⁶² Schwarz, Sepp, *Abteilung Volkstumsschulung*, s. 31–32.

¹³⁶³ Renner, Ernst, *Volksbildung und Volkskultur*, s. 28.

¹³⁶⁴ Srov. příloha č. 168.

odborně profesní ze sféry zemědělství, řemesla, družstevnictví, peněžnictví, informativní články o Němcích jinde ve světě, o německých organizací, medailonky významných spolkových funkcionářů a osobnostní německého veřejného života nejen v Československu apod. Texty v sobě nesly prvek „výchovy“, který je např. zřetelný v hojných textech koncipovaných jako didaktický rozhovor. Smyšlené osudy literárních aktérů měly poučit a eventuelně odradit čtenáře od nepatřičných činů (prodej statku jinonárodním kupcům, odchod z venkova do měst, častá návštěva hostinců, propadnutí alkoholu a hazardním hrám, láska k nacionálně odlišnému partnerovi apod.).

Mezi autory figurovali zejména domácí němečtí autoři a politici (Josef Blau, Alois Celer, Konrad Henlein, Frit Koberg, Erwin Quido Kolbenheyer, Karl Franz Leppa, Emil Lehmann, Reinhold Netolitzky, Wilhelm Pleyer, Walther Schlesinger, Hedwig Teichmann, Hans Watzlik aj.) a představitelé německé literatury a vědy, o nichž se jako i o významných osobnostech německého kulturního prostoru publikovaly informativní články (Ernst Moritz Arndt, Carl Friedrich Paul Ernst, Johann Wolfgang Goethe, Paul de Lagarde, Wilhelm Schäfer, Friedrich Schiller, Kleo Pleyer, Joseph Magnus Wehner aj.). Většina z časopisů disponovala bohatou obrazovou přílohou. K častým, resp. pravidelným motivům náležel orající sedlák, pluh, germánský válečník, meč, matka s dítětem v náruči, osamocená chalupa v horách, výjevy ze selského života a života domácích dělníků.

Rétorika spolkových publikací a funkcionářů na veřejných akcích používala obecně srozumitelný jazyk zdobený dramatickými metaforami. Standardem rétorické výbavy byly pojmy militantní (fortifikační), apokalyptické a pojmy eugenické: „boj“, „pochodovat“, „zatlačit“, „útočit“, „národní vymření“, „postupující nemoc ničící národní organizmus“, „rasa“, „selekce“, „národní kultivace“ aj. Spolkoví aktivisté rádi pracovali s konkrétními čísly a za pomoci rozličných tabulek, grafů a přehledně utříděných bodů dávali svým myšlenkám zdánlivě logickou strukturu. Mohli tak obratně manipulovat s ne vždy dostatečně vzdělanými a o skutečnosti informovanými čtenáři (a posluchači), jejichž většina měla často jen mlhavé představy o hospodářské, sociální, politické realitě, popř. „vědeckých průlomech“. Venkovské elity a přednášející z městských center tak dovedně využívali své vědomostní převahy o světě. Zcela vědomě se hospodářské a sociální problémy vysvětlovaly z pohledu nacionálního, jako výsledek „postupujícího ohrožení“ či „slovanské vlny“, izolovaně od ostatních jevů. Rovněž izolovaně se definovala jednotlivá místa na „jazykové hranici“, při čemž se opět rádo operovalo s konkrétními čísly, např. „stačí získat pouze 15 oddaných národních soukmenovců a ztracené pozice v daném místě se stanou opět německé“. V tomto smyslu se agitovalo před obecními volbami a před sčítáním lidu. Pro spolkový tisk je příznačné prolínání regionální identity (básně a povídky

v německých dialektech s blízkým vztahem k danému regionu) s nacionální německou identitou (nutný boj proti Napoleonovi, Goethovo a Schillerovo velké Německo, nacionální soukmenovci v Říši). Pravidelně se apelovalo na jednotu všech Němců a jejich kulturní poslání ve střeoevropském prostoru.

7. 2. 1. 1. Nacionálně formativní funkce kalendáře

Tradiční publikací spolků byl kalendář. Představoval nejen zajímavý a populární obchodní artikl, ale zejména výchovný prostředek k „německému nacionálnímu svérázu a k upřímné lásce k vlasti“.¹³⁶⁵ Funkcionáři spolkový kalendář pokládali za „hodnotnou rodinnou knihu“, která spolu s biblí měla být součástí každé domácnosti. Podle slov Otty Wenzelidese sloužil kalendář jako lidová kniha národa k „ochraně jazykové oblasti, německé půdy a německého pracovního místa a k udržení veškerého německého kulturního bohatství“.¹³⁶⁶ Wilhelm Pleyer kalendář velebí jako „spoluvychovatele a spolubojovníka“.¹³⁶⁷ Svým obsahem a funkcí se stával prostředkem k utváření „sudetoněmecké identity“ a její kolektivní paměti.

Kalendář rekapituloval život nacionální komunity za uplynulý rok, poskytoval zprávy ze spolkového života, ukázky nejen lidového písemnictví, ale i autorů relativně zvučných jmen, články o významných regionálních osobnostech, představitelích německé kultury a historie, vlastivědné statě apod. Vedle kulturně zábavné části nabízely praktickou informativní část se seznamem adres německých samosprávných, hospodářských, školských a jiných organizací, soupis „pravých“ německých jmen a vlastní kalendář. Rovněž obsahoval rozsáhlou inzertní rubriku.

V kalendáři se akcentovaly významné události německého národa jak z dávné germánské minulosti, tak z nedávné současnosti. Kalendář byl doplněn podrobnými seznamy výročních dnů německého národa. Připomínaly se dny narození a úmrtí význačných pruských králů, německých a rakouských císařů, politiků a vojevůdců (P. v. Hindenburg), umělců (W. A. Mozart, L. v. Beethoven, R. Wagner), filozofů (I. Kant, J. G. Fichte), vynálezců (J. Gutenberg), dny významných bitev a uzavření příměří s vojenskými nepřáteli (obzvláště mezi Německem a Francií, versailleský mírový diktát 1918–1919¹³⁶⁸), rovněž se vzpomínaly události z německých koloniálních dějin. Tučně se zvýrazňovaly např. dny, kdy bylo vyhlášeno Německé císařství nebo

¹³⁶⁵ Wenzelides, Otto, Vorwort, Bundeskalender 1928, Troppau [1927].

¹³⁶⁶ Týž, Vorwort, Bundeskalender 1930, Troppau [1929].

¹³⁶⁷ Pleyer, Wilhelm, Nachwort des Kalendermannes, Bundeskalender 1939, Teplitz-Schönau 1938, s. 132.

¹³⁶⁸ Ačkoli čs. Němci žili ve státě, který patřil po první světové válce k vítězné straně, v kalendářích se zdůrazňovalo utrpení německé prohry.

kdy Bismarck pronesl slova: „My Němci se bojíme Boha, jinak ničeho jiného na světě.“¹³⁶⁹ Vzpomínala se nejen slavná vítězství národa, ale i jeho újmy. Typickým prvkem „negativního“ vzpomínání čs. Němců byl 4. březen,¹³⁷⁰ který spolková periodika prezentovala jako den národního smutku. Vedení spolků dokonce žádala divadla a kina, aby v tento den nepořádala svá představení.¹³⁷¹

Pozoruhodná směs projevů místní identity a kolektivní identity německého národa byla výsledkem úsilí nalézt pro čs. Němce místo v celoněmeckém prostoru jako „Němců sudetských“ a umožnit jim identifikaci se širokým „německým životním prostorem“. Zdůrazňovala se při tom velikost, vyspělost a dějinná úloha německého národa v celosvětovém dění.

Kalendář jako nositel kolektivní paměti, zejména jedné z jejích forem paměti kulturní, direktivně určoval, co se bude připomínat a co naopak upadne v zapomnění. Sám byl významným formativním článkem kolektivní paměti. Svou „vzpomínkovou selekcí“ vymezoval další její tvůrčí složky, např. dny oslav národních svátků. S přehledem národních svátků reflektoval kolektivně prožívaný čas. Seznamoval s minulostí národa, která se pojímala za východisko, základ a záruku jeho věčnosti. Byl jednou z možných prostředků jak vytvářet fikci společného nacionálního prožitku, který se při veřejných oslavách stával hmatatelným jevem. Kalendářní údaje mapující širší německou historii pomáhaly v podvědomí čs. Němců vytvářet fixní body „sudetoněmecké kolektivní paměti“. Vzpomínaná historie a její aktéři (císař Wilhelm, Bismarck, Jahn, Goethe, Schiller, Fichte aj.) měly určitý náboženský smysl a jejich zpřítomnění ve vzpomínce mělo často charakter slavnosti.

7. 2. 1. 2. Veřejné akce – manifestace národní síly

Zásluhou spolků vznikal pozoruhodný kulturní život, a to zejména na lokální úrovni. Spolky pořádaly rozličné kulturně vzdělávací veřejné akce, zejména oslavy svátků starogermánských pohanských, křesťanských a místních lidových, které postupně získávaly atribut národní. Spolky v nich měly vlivný agitační nástroj „nacionálního zájmu“. Plnily funkci zábavnou, nacionálně výchovnou a mobilizační, přítomným dodávaly důvěru v nacionálně definovaný kolektiv a posilovaly pocit sounáležitosti k širšímu nacionálnímu a kulturnímu celku. Účastníkům se

¹³⁶⁹ „Wir Deutschen fürchten Gott, aber sonst nichts in der Welt.“ Deutsche Gedanken, Bundeskalender 1908, Prag 1907, s. 33–37.

¹³⁷⁰ V den 4. 3. 1919, kdy se mělo poprvé sejít rakouské Národní shromáždění, vyhlásili němečtí politikové v čs. pohraničí generální stávkou a organizovali protistátní demonstrace. Při zásahu vojskem došlo ke střelbě; 53 osob zabito, z toho dva čeští vojáci. Kárník, Zdeněk, České země v éře první republiky, I., s. 43.

¹³⁷¹ Zum 4. März, Bundesbote, 1929, 5, s. 3.

krátkodobě, podle nacionální interpretace, zprostředkovával kolektivní prožitek života v „nacionálním společenství“.¹³⁷²

Výrazem „spolková akce“ je míněna široká škála veřejných akcí, které svazy pořádaly nebo spoluorganizovaly.¹³⁷³ Akce se konaly s povolením úřadů politické správy.¹³⁷⁴ Spolková ústředí vydávala bezpočet směrnic, oběžníků a instruktážních příruček, jak se měly akce jako „projev péče o germánské tradice“ správně pořádat. Musely vykazovat německý ráz a nesměli se jich účastnit Češi, Židé a např. při slavnosti BdDiB v Podmoklech (1925) ani německé ženy a dívky, které podlehly módě a nosily účes tzv. mikádo. Spolek těmto ženám doporučoval zakoupit umělé copy, aby jejich módní výstřelek nenarušoval německý ráz slavnosti.¹³⁷⁵

Nahlédnutím do průběhu a programu z některých akcí se prezentuje jeden z účinných prostředků spolkové agitace, který buď na jeden či několik dní nebo jedno odpoledne či večer zcela ovládl život části obyvatel určité vesnice, obce, města, nebo regionu. Každoroční výroční sjezdy, oslavy germánských tradic letního a zimního slunovratu, dožínky, letnice, společné jízdy na „jazykovou hranici“ aj. upevňovaly pozice svazů a zvyšovaly jejich společenskou prestiž. Akce, podobně jako kdysi okázale slavené náboženské svátky, znamenaly vybočení z ponuré každodennosti a umožňovaly identifikovat se s přítomnou skupinou.

Spolkové akce spoluvytvářely a zakořeňovaly podoby vztahu k minulosti a do značné míry určovaly obsah „hromadného kulturního vzpomínání“, které bylo nutné pro plánování, naději a víru v lepší budoucnost, tj. k tvorbě společenských horizontů smyslu a doby.¹³⁷⁶ Přísliby lepší budoucnosti za podmínky nacionální soudržnosti byly konstantou řečnických výstupů. Připomínaly se významné momenty germánské mytologie,¹³⁷⁷ výjevy z říšsko-německých dějin, velikost a kulturnost německého národa, kontinuita germánského osídlení českých zemí apod.

¹³⁷² „Pramen ustavičné národní práce vedoucí ke konečnému cíli“, zněla slova předsedy BdDSch Wenzelidese při charakteristice spolkových sjezdů. Wenzelides, Otto, *Der Bund der Deutschen*, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 124.

¹³⁷³ Oslavy svátků, lidové veselice, agitační shromáždění pod širým nebem, výroční sjezdy, výlety na „jazykovou hranici“, veřejné schůze, krojové slavnosti, plesy, koncerty, divadelní představení, kulturní a přednáškové večery, besídky aj.

¹³⁷⁴ Obvyklé úřední podmínky k pořádání spolkových akcí: 1. při slavnostním průvodu se nesměly nést prapory v černo-červeno-zlatých/žlutých barvách, výjimka se vztahovala na spolkové prapory, 2. zákaz nošení politických odznaků, povoleny jen spolkové, 3. zákaz vyvěšení praporů a výzdoba města v černo-červeno-žlutých barvách, 4. vyvěšení praporů těchto barev na místě slavnosti se povolovalo jen za podmínky, že ve stejném počtu by byly vyvěšeny i státní vlajky, 5. slavnostní průvod před svým zahájením musel projít úřední kontrolou; pokud nebylo vyhověno všem úředním námitkám, průvod se nekonal, 6. účastníci průvodu se měli zdržet jakýchkoliv hlučných projevů, zakazovalo se proto zpívat v průvodu a na shromaždištích, 7. zákaz hromadné účasti studentských spolků v kroji, 8. pořadatelé slavnosti osobně odpovídali za dodržení veřejného pořádku a klidu a za dodržení všech předepsaných podmínek. Tyto podmínky platily pro sjezd BdDiB v Českém Krumlově/Krummau (1926). Zpráva Zemského trestního soudu v Praze, odd. XIV, 29. 3. 1926, NA Praha, PMV 225-347-6.

¹³⁷⁵ Národní Politika, 19. 7. 1925, Na Praha, PMV 225-994-2.

¹³⁷⁶ Tamtéž.

¹³⁷⁷ Germánská mytologie je mytologie germánských kultur časově vymezená do doby vypuknutí stěhování národů. Srov. Münkler, Herfried, *Die Deutschen und ihre Mythen*, Berlin 2009.

Akce spolu s bohatou publikační činností opanovávaly veřejný prostor a jeho obyvatelstvu nabízely možnost identifikovat se s konstruktem „sudetoněmecké identity“.

Kolektivní slavnostní atmosférou se reprodukovala a posilovala nacionální identita, kterou zajišťovala vzpomínka na vlastní dějiny a zpřítomnění vzpomínaných figur. Na počest velikánů německé kultury a dějin se pořádaly slavnosti, večerní besedy aj. Jejich výroky se stávaly ústředním mottem slavnostních dnů. Např. výroční sjezd BdDSch v Bruntále (1930) se konal pod Goethovým výrokem: „Ujmi se toho, co jsi zdědil po svých otcích a uchovej to ve svém vlastnictví!“¹³⁷⁸ Velikonoční svátky svazy usilovaly slavit (neúspěšně) v den Bismarckových narozenin (1. duben).

Regulérnost oslav významně přispívala procesu formování a udržování kolektivní paměti, která zabezpečovala soudržnost skupiny v prostoru a čase. Nacionálně „obranní“ aktéři patřili mezi speciální nositele této paměti. Oni rovněž určovali obsah „kolektivního vzpomínání“ a formu vlastního procesu upomínání. Umožňovali prožívat historii a mýty a zpřítomňovat jejich obsahy. Jako „informační pramen“ zbytku obyvatelstva, důvěrně obeznámeni místními poměry se podíleli na interakci město-venkov a veřejné akce jim byly přirozenou cestou, jak vtáhnout nacionálně ochablý venkov do nacionalizovaného prostředí.

Značné organizační úsilí spolky vynaložily na přípravy zejména výročních sjezdů, starogermánských svátků pohanských (jarní oslava svátku *Ostara*, Letní slunovrat/*Sonnwendfeier*, Dožínky/*Erntedankfest/Herbstfest*, Zimní slunovrat/*Julfeier*), křesťanských (Letnice/*Pfingsten*, Vánoce/*Weihnachtsfest*) a nově zaváděných svátků (Den Matek/*Muttertag*, Den knihy/*Tag des Buches*). Během christianizace uzpůsobovala církev pohanské svátky svému náboženství. Naplňovala je novými obsahy a jejich funkcí již nebylo oslavovat figury nordicko-germánské mytologie, nýbrž postavy nového náboženství. V období nacionalizace společnosti dostávaly křesťanské svátky nacionální atribut. S akcentováním jejich původně prastarého germánského základu měly sloužit německému nacionálnímu hnutí. Většina z nich se po nástupu Hitlera k moci v Německu (1933) stala ze zákona nacionálními svátky a plně se podřídila státnímu NS-režimu. Tato politicko-ideologická transformace oslav v Německu našla svůj odraz u čs. Němců a jejich slavností, který se projevoval SdP-gleichšaltováním. Průnikem SdP do organizačních složek BdD se spolkové akce stávaly předním nástrojem politizace a nacizace německé společnosti v ČSR.

¹³⁷⁸ „Was du ererbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen!“ Der Bund der Deutschen Schlesiens – Bundesarbeit, Freudenthaler Zeitung, 31. 5. 1930, s. 1–2.

7. 2. 1. 2. 1. Výroční sjezdy – „slavnost všech Němců“

Výroční valné hromady či sjezdy svazů reprezentovaly jeden ze statutárních orgánů.¹³⁷⁹ Projednávaly se na nich závažné spolkové záležitosti a volilo se nové vedení. Tisícům návštěvníků nabízely bohatý program – od vlasteneckých a politicky zastřených projevů přes bohoslužby až po výstavy, koncerty, ochotnická představení aj.¹³⁸⁰

Při přípravách sjezdů se již několik měsíců předem v regionálním a spolkovém tisku upozorňovalo na termín plánované akce a kategoricky se žádaly ostatní korporace, aby v těchto dnech nekonalý žádné jiné podniky. V druhé polovině 30. let nižší organizační jednotky „obranných“ spolků často pořádaly výroční sjezdy společně. Zpravidla se konaly o Svatodušních svátcích/Pfingsten, v měsících květen nebo červen. Lidem se tak ryze spolková svou povahou nacionální slavnost, dostávala do podvědomí s konáním ustáleného křesťanského svátku.

Sjezdům byl většinou vyhrazen celý víkend,¹³⁸¹ někdy se zahájily již v pátek a dozvuk měly ještě v pondělí, kdy se konaly výlety do okolí na podporu místní německé turistiky. Několik týdnů před zahájením sjezdu byl zvolen přípravný výbor, který zodpovídal za veškerou organizaci. Po dobu konání sjezdu fungoval zvláštní informační úřad, kde se návštěvníci mohli informovat o programu, ubytování, možnostech návštěv kulturních zařízení, výstav, muzeí apod. V první polovině 20. let se sjezdy často konaly spolu s valnými hromadami studentských buršenshaftů.¹³⁸² Z policejních zpráv je zjevné, že právě tyto skupiny svým vystupováním dodávaly akcím nacionálně vyostřený až velkoněmecký charakter a často vyprovokovávaly incidenty s přítomnými

¹³⁷⁹ Sjezdy BdDiB, popř. BdD: 1919 Chomutov, 1920 Cheb, 1921 Broumov, 1922 Česká Lípa, 1923 Karlovy Vary, 1924 Liberec, 1925 Podmokly, 1926 Český Krumlov, 1927 Nejdek/Neudek, 1928 Rumburk, 1929 Most, 1930 Trutnov, 1931 Kadaň/Kaaden, 1932 Ústí nad Labem, 1933 Jablonec nad Nisou, 1934 Litoměřice, 1935 Cheb, 1936 Šumperk, 1937 Vrchlabí, 1938 Chomutov. Heimatberichte 542, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, SdA.

¹³⁸⁰ Heute ist Bundesversammlung, Bundeskalender 1933, Troppau [1932], s. 65–66; srov. příloha č. 171–177.

¹³⁸¹ Výroční sjezd BdD obvykle začínal v sobotu, kdy se členové i nečlenové spolku sjížděli na určené místo. Na nádraží vedoucí funkcionáře slavnostně přivítali místní starosta a představitelé odbočky, okresu a župy. Odpoledne se konala předběžná zasedání hlavního výboru, porady a ostatní schůze, např. mládeže, ženských a dívčích skupin. Uvítací večer začínal kolem osmé hodiny večerní přečtením zdravic a vyslovením upřímné radosti, že se sjezd mohl konat právě v tom či kterém městě. Večerní program zahájila městská kapela, přednášelo se na různá témata, četly se ukázky z regionální literatury, recitovalo se v místních nářečích, konala se divadelní a hudební představení, vystoupení turnerů aj. Uvítací večer většinou trval do půlnoci, jen ojediněle překročil tuto noční dobu. Neděli zahájila slavnostní katolická a evangelická bohoslužba. Kolem desáté hodiny dopolední zasedala hlavní schůze, na které se vůdci žup vyjadřovali k nastoleným otázkám. Zástupci jednotlivých rezortů teplického ústředí podávali pracovní zprávy. Mezi druhou a třetí hodinou odpolední se konal slavnostní průvod s četnými alegorickými vozy. Zástup směřoval na místo konání lidové veselice, taneční zábavy, posezení u dobrého jídla a pití v doprovodu místní kapely a řady prodejních stánků.

¹³⁸² Spolu se sjezdem BdDiB v Liberci (1924) se zároveň konaly sjezdy mládež *Jungvölkischer Bund* (Děčín), *Sudetendeutsche Jugendverbände* (Opava), *Allgemeiner Burschen-Verband* (Podmokly). Festchrift für die 30. Hauptversammlung des Bundes der Deutschen in Böhmen. Reichenberg, 28. bis 30. Brachmonds 1924, NA Praha, PMV 225-41-20.

zástupci policie a českým obyvatelstvem. Proto byla během 20. let účast buršenshaftů na sjezdech svazů úředně zakázána.¹³⁸³

Pro vypjatý nacionální charakter sjezdů je bedlivě monitorovaly čs. policejní úřady. Zaměřovaly se zejména na míru političnosti řečnických projevů a na složení účastníků, zvláště zahraničních delegací. Jejich přítomnost je zaznamenána pro první polovinu 20. let.¹³⁸⁴ Zprávy z dalších let se většinou zmiňují pouze o došlých zdravicích zahraničních korporací. Česká strana se snažila zamezit zvýšené účasti říšskoněmeckých příslušníků pasovými kontrolami ve vlacích. Často se stávalo, že vypravené zvláštní vlaky z Německa přijížděly poloprázdny.¹³⁸⁵ Na sjezdech a ostatních větších akcích se za účelem domácí i zahraniční propagandy hojně filmovalo a fotografovalo. Materiál měl posloužit argumentaci, že ČSR údajně nebylo „zas až tak české, jak se tvrdilo ve Versailles.“¹³⁸⁶

Řečníci německých, rakouských a „sudetoněmeckých“ zahraničních organizací na sjezdech v českých zemích podle policejních relací přítomné ujišťovali, že Němci v Říši a v Rakousku „budou vždy věrně stát po boku svých bratří a sester v ČSR a finančně je podporovati“¹³⁸⁷ a že Německo se chce stát „opětovně silným a mocným“ a „pevnou páteří“, o kterou by se „sudetoněmecká větev“ mohla s důvěrou opírat. Návštěvy z Německa a Rakouska na sjezdech sledoval český nacionální tisk a staly se předmětem interpelací českých poslanců.¹³⁸⁸

Představitelé německých politických stran v ČSR a její straniční členové navštěvovali sjezdy v hojném počtu. V případě SdP se jednalo o povinnost každého člena.¹³⁸⁹ Straniční řečníci v nacionální rétorice zprostředkovávali politické programy a cíle. Bez zdůraznění jejich politické podstaty byly tyto vnímány za něco zcela přirozeného, samozřejmého až oprávněného.

Důvodem k pozastavení konání spolkových akcí byly řečnické projevy s politickým zabarvením. Např. výroční sjezd BdDiB v Broumově (24. červenec 1921) vzhledem k četnosti politických projevů řečnických i symbolických úřady označily za „politický“. Údajně téměř na

¹³⁸³ Tamtéž.

¹³⁸⁴ Např. výročního sjezdu BdDiB v Podmoklech roku 1925 se účastnili zástupci vojensko-politické organizace z Německa *Jungdeutscher Orden* (zkráceně „Jungdo“, s úkolem vojenské výchovy mládeže, v duchu velkoněmeckém proti versailleskému systému smluv), SHB ze Saské Kamenice/Chemnitz, *Deutscher Schutzverband* z Berlína, rakouský poslanec Jäger z Lince aj. Zdravice zaslaly *Verein der Auslanddeutschen in Berlin*, *Bund der Deutschen aus Böhmen in Innsbruck*, *Nationalbund in Dresden*, *Deutscher Schulverein Südmärk*. Zpráva Zemského trestního soudu v Praze, odd. XIV, 29. 3. 1926, NA Praha, PMV 225-347-7.

¹³⁸⁴ Tamtéž.

¹³⁸⁵ Např. na liberecký sjezd BdDiB byl vypraven zvláštní vlak ze Žitavy/Zittau. *Festschrift für die 30. Hauptversammlung des Bundes der Deutschen in Böhmen, Reichenberg*, 28. bis 30. Brachmonds 1924, NA Praha, PMV 225-41-20.

¹³⁸⁶ Tamtéž.

¹³⁸⁷ Zpráva Zemského trestního soudu v Praze, odd. XIV, 29. 3. 1926, NA Praha, PMV 225-347-7.

¹³⁸⁸ Srov. Balcarová, Jitka, Dr. Otto Wenzelides, s. 17–22.

¹³⁸⁹ Zpráva Presidia zemského úřadu v Praze, Bundesfest v Jablonci nad Nisou, 23. 6. 1933, NA Praha, PMV 225-993-2.

všech broumovských domech vysely prapory v černo-červeno-žluté barvě, sjezd zakončil zpěv písně *Wacht am Rhein* a po skončení tábora lidu se zpívaly další „závadné“ písně. Na shromáždění promluvili G. Wehrenfennig (tehdy první místopředseda BdDiB) a poslanec německých nacionálů Othmar Kallina.¹³⁹⁰ Wehrenfennig zdůraznil nutnost spojení všech Němců bez rozdílu stranické příslušnosti, přiznání se k německému národnímu duchu a povzbuzoval přítomné v naději velké budoucnosti německého národa. Údajně pronesl, že „národy, které nyní německý národ potlačují, se ještě budou před jeho velikostí jednou sklánět.“ Mimo jiného také prohlásil: „Hlásíme se k celému velkému německému národu jako živoucí jednotka. Žádná moc na zemi nás nemůže od sebe odtrhnout. Tisíce hranic nás nemohou oddělit. Slibujeme, že budeme neúnavně pracovat na tom, aby německočeský národ zůstal pracovním členem velkého německého pracovního společenství, ve vnitřní a vnější jednotě, hlásíme se k německé jednotné půdě, která nám dle božího a lidského práva nezlomně náleží. Slibujeme, že budeme neúnavně sloužit a pracovat pro naši německočeskou vlast, pro ni budeme žít a když nebude třeba tak pro ni i zemřeme.“¹³⁹¹ Na sjezdu BdDiB v Karlových Varech (25. – 27. srpen 1923) vedle nedodržení zákazu vyvěšování vlajek v německých barvách, volání „*Heil*“ při průvodu a zpěvu zakázaných písní, promluvil poslanec Kallina. Jeho proslovy nacionálně vyexponovaného a antisemitského rázu tradičně zpestřovaly spolkové akce a dodávaly jim patřičného bojovného ducha. Akcentoval nepolitičnost BdDiB a jeho úlohu „při sjednocování nacionálních soukmenovců všech stran“. Vyzýval k podpoře spolku a nacionální jednoty. Upozorňoval na nebezpečí internacionálních hesel, kterým by údajně „lid neměl v žádném případě věřit, neboť jejich propagátoři nepatřili k německému národu. Němcům mohou pomoci jen Němci a chceme-li existovat jako národ, musíme podporovat náš BdDiB. Největším rozbíječem národa je židovsko-německý tisk [...]“. Svůj proslov ukončil přáním a vírou v naději konečného vítězství Německa.¹³⁹² Téměř pravidelně řečníci vzývali „velké svaté Německo.“¹³⁹³

Pokud se projevy spolkových sjezdů po většinu 20. let nesly zpravidla ve velkoněmecké rétorice, léta třicátá přinesla obrat. Na veřejných akcích se akcentovala slova loajality k ČSR spolu

¹³⁹⁰ Othmar Kallina byl ředitelem vodárny v Karlových Varech, předsedou odbočky BdDiB, do roku 1933 poslancem DNP.

¹³⁹¹ „*Wir bekennen uns zum ganzen großen deutschen Volk als einer lebendigen Einheit. Keine Macht der Erde ist im Stande, uns von einander zu reissen. Tausend Grenzen können uns nicht trennen. Wir geloben, daß wir unermüdlich daran arbeiten werden, daß das deutschböhmisches Volk ein Arbeitsglied der großen deutschen Arbeitsgemeinschaft bleibt, in innerer und äußerer Einheit, wir bekennen uns zum deutschen Einheitsboden, der uns nach göttlichem und menschlichem Recht unverbrüchlich gehört. Wir geloben, das wir unermüdlich wirken und arbeiten werden für unsere deutschböhmisches Heimat, für sie leben werden und wenn nötig auch sterben.*“ Policejní relace slavnostního sjezdu BdDiB v Broumově, 24. 7. 1921, NA Praha, PMV 225-347-6.

¹³⁹² Zpráva o průběhu slavnosti BdDiB v Karlových Varech, srpen 1923, NA Praha, PMV 225-41-20.

¹³⁹³ Policejní relace slavnostního sjezdu BdDiB v Broumově, 24. 7. 1921, NA Praha PMV 225-347-6.

s reálnou možností dosáhnout „nacionálního společenství sudetských Němců“ v rámci republiky. Změna souvisela s nastolením spolupráce s Henleinovým hnutím. Proslovy zněly v taktickém duchu smířlivosti a nabídky spolupráce ve prospěch rozvoje republiky, tedy shodně jako SdP v Národním shromáždění ČSR. Vzhledem k poddajnosti spolku vůči straně lze soudit, že tak činil na pokyn strany, aby se vyvaroval případným výtkám z neloajlnosti vůči republice. Nicméně, někteří funkcionáři tento trend kritizovali a i nadále působili v zaběhnutých kolejích. Např. předseda Slezské župy BdD Wenzelides na svých propagačních cestách zdůrazňoval nutnost radikálního nacionálního smýšlení členstva a jeho distancování od sbližovacích snah Čechů a Němců ve Slezsku. Nezbytnost radikalizace byla údajně zapotřebí i ve vztahu vůči Henleinovi a jeho stoupencům, kterým vytýkal sbližování s Čechy a vládními kruhy. Wenzelides ve svých verbálních projevech považoval vůdce SdP Konrada Henleina za příliš mírného.¹³⁹⁴

7. 2. 1. 2. 2. Národní slavnosti – forma „kolektivního vzpomínání“

Péče o „starogermánské mravy a obyčeje“ našla svůj výraz v oslavách germánských svátků ročních období: ve slavnostech Letního a Zimního slunovratu, jarních oslavách bohyně Ostary a podzimních Dožíněk.¹³⁹⁵ K provádění oslav se vydávaly instruktážní brožury, různá doporučení, zvláštní pohlednice, spolkový tisk v hojné míře tiskl básně k oslavné tematice a vyzýval k hromadné účasti pod parolou povinnosti každého Němce.

Nejmasovější účast zaznamenávaly oslavy **Letního slunovratu** (21. červen). Slunovrat se považoval za mytický den, naplněný vlastní symbolikou, doprovázený zvláštními ceremoniemi, zvyky, básněmi a písněmi, spojený s germánským mýtem o zavraždění bájného Siegfrieda. Slavnost uctívala germánského Boha Slunce. Zapálená hranice symbolizovala magickou silou obdařený božský oheň slunce, který byl údajně s to léčit a jinak prospívat.¹³⁹⁶ Vlivem křesťanství se začala slavit Svatojánská noc a zapalovat svatojánské ohně, jako pocta k narození sv. Jana Křtitele (24. červen). Ohně se již nezapalovaly na vrcholcích hor a kopců, jako tomu bylo dříve, ale na náměstích a návších. Vlivem „nacionální myšlenky“ získávaly slavnosti ráz demonstrace nacionální soudržnosti upomínající na jednotu všech Němců. Obřad měl upevňovat víru v nadcházející lepší budoucnost. Očekávalo se vystoupení ptáka Fénixe německé jednoty z popela.

¹³⁹⁴ Zpráva policejního ředitele o podezřelé činnosti BdDSch v Opavě, 1. 8. 1935, NA Praha, PMV 225-992-6.

¹³⁹⁵ Policejní zprávy z roku 1938 dávají nahlédnout do kvantitativní stránky oslav Letního slunovratu. Např. v Litoměřicích se oslav účastnilo cca 1 000 osob v průvodu, 1 800 u zapálené hranice a v Lovosicích/Lobositz cca 800 osob v průvodu, 1 500 u hranice. Grandiózní průběh měly oslavy v Chomutově, kterých se účastnilo mezi 7 000 až 8 000 Němců, v Trutnově cca 3 000, v Brně cca 5 000. Na řadě míst úřady nepovolily slavnostní průvody, jako např. v Chomutově a v Šumperku. Policejní relace oslav letního slunovratu spolkem BdD v roce 1938, uložené: NA Praha, PMV 225-994-3.

¹³⁹⁶ Paul, Hans, Sonnenwende, Bundesbote, 1925, 12, s. 1.

U ohně se přísahal, že „nás nic nerozdělí“, na vlast a na posvátnou půdu: „Ať se stane cokoli, ony [vlast a půda, pozn. a.] musí zůstat německé! Ať blaho nebo útrapa, německé musí zůstat na věky!“¹³⁹⁷ Zapálené ohně v pohraničí českých zemí měly Němcům připomenout nutnost a povinnost stát při sobě a veřejně se přiznat ke své vlasti a národu.¹³⁹⁸ Rovněž se posilovala celoněmecká sounáležitost: „[...] v tomto okamžiku hoří tisíce hranic po celém německém světě, hranic, které svým plamenem symbolizují jednotu Němců a lásku jejich k tomuto ideálu [...] Tam, tam, tisíce hranic, tam jsou naši bratři!“¹³⁹⁹ Po nástupu Hitlera se Letní slunovrat stal oficiálním nacionálním svátkem a byl integrován do symboliky „národ, krev a půda“.¹⁴⁰⁰

Během **Zimního slunovratu** (21.–22. prosinec) slavili staří Germáni tzv. *Julfest*. Křesťanství začalo o několik dní později slavit Vánoce (*Weihnachtsfest*) jako oslavu příchodu božího světla. Svazy pořádaly *Julfest*, *Julfeier* nebo *Weihnachtsfest*. Organizační práce se ujaly ženské odbočky, které vedle akcí pro dospělé připravovaly bohatý vánoční program pro děti (pohádková odpoledne, večery her a písní, vánoční nadílky).

Ukázkou spojení germánské tradice s poctěním významné osoby německých dějin v době křesťanských svátků Velikonoc ve prospěch finanční otázky svazů byl tzv. **Osterfest**. Oslava starogermánské Bohyně Jara Ostary se lišil od křesťanských pohyblivých svátků Velikonoc tím, že se měl vždy slavit 1. dubna, ve výroční den Bismarckových narozenin.¹⁴⁰¹ Svátek byl v tomto pojetí poprvé vyhlášen v roce 1905 a jeho hlavní náplní byly sbírkové akce pro sirotky ve spolkových zařízeních. Nakonec se sbírky konaly o klasických Velikonocích, neboť 1. duben se neosvědčil.¹⁴⁰²

Dožínky slavené v den rovnodennosti (23. září) se v době germánské konaly na počest hlavního Boha nordicko-germánské mytologie Wotana (Odin). Na synodě v roce 813 byl tento předkřesťanský svátek christianizován a Wotan byl nahrazen archandělem Michaellem, pozdějším patronem Německého císařství. V den oslav se v kostele dekorativně vystavily základní potraviny (obilí, mouka, víno, med aj.) a dožínkové věnce z obilí a vinné révy. Slavnostní mše se konala jako poděkování Bohu za úrodu. V době nacionálního socialismu přestaly být křesťanským

¹³⁹⁷ „Deutsch soll sie bleiben, komme, was wolle! Komme, was wolle, Glück oder Leid, Deutsch soll sie bleiben in Ewigkeit!“ Kernstock, Ottokar, *Sonnwendspruch*, Bundesbote, 1925, 12, s. 1.

¹³⁹⁸ Schlesinger, Walther, *Volksbildungsarbeit im „Bunde der Deutschen in Böhmen“*, Teplitz-Schönau [neuv.], s. 5.

¹³⁹⁹ *Pondělní list*, 24. 6. 1935, NA Praha, PMV 225-992-4.

¹⁴⁰⁰ Německé slavnosti Letního slunovratu patřily k akcím s vysokou mírou národnostních potyček. Např. výtržnosti při oslavě v roce 1920 v Jihlavě si vedle četných raněných účastníků a policistů vyžádaly i dva lidské životy. Pro následující roky byl pro jihlavský politický okres vydán zákaz pořádání slavností. Zpráva státní policejních úřadů Jihlava, 20. 12. 1927, NA Praha, PMV 225-347-6.

¹⁴⁰¹ Ostara byla bohyně jara a plodnosti.

¹⁴⁰² Frývaldov/Freiwaldau, Velikonoční sbírka pro sirotky roku 1938 – 15 538,95 Kč, (Vom B.d.D, Freiwaldau, NT, 20. 5. 1938, s. 6); Opava, Velikonoční sbírka roku 1936 – 8 921,30 Kč, roku 1937 – 17 728,60 Kč, Vom B.d.D., Die heurige Osterversammlung, NT, 19. 6. 1938, s. 10.

svátkem. Hitler určil jejich oslavu na první neděli po 29. září a podle zákona se od roku 1934 evidovaly jako nacionální svátek. Měl vyzvedávat význam německého sedláka pro Říši. Každoroční slavnostní akt vyjadřoval zodpovědnost německého selského stavu vůči německému národu.¹⁴⁰³ Dožínky věnované sedlákům (obdobně 1. květen dělníkům) měly demonstrovat smíření všech povolání, města a venkova.¹⁴⁰⁴ Spolková periodika (1921), která osvětlují smysl Dožínek, vyzvedávají význam „věčného a čistého venkova pro obnovu rasy a krve“ a stavějí ho do kontrastu pomíjivých měst.¹⁴⁰⁵

Den Matek byl v Německu zaveden v letech 1922–1923, svazy v ČSR jej zaváděly v letech 1924–1925. První oslavu tohoto původně švédského svátku uspořádal BdDiB v roce 1924.¹⁴⁰⁶ Německý nacionální socialismus jej spojil s ideologií „germánské panské rasy“. Zasloužilá matka se oslavovala jako hrdinka národa, která udržuje jeho existenci. Většinou se slavil druhou květnovou neděli, kdy byl veřejně vyzdvížen význam matek a početných rodin. Narozením dítěte se údajně dávala najevo víra v lepší budoucnost německého národa.¹⁴⁰⁷ Oslava měla vyznít ve prospěch „myšlenky povinnosti a zodpovědnosti vůči příštím pokolením“.¹⁴⁰⁸

Jízdy na „jazykovou hranici“ (*Sprachgrenzfahrt*) nacionální „obránné“ spolky pořádaly zpravidla společně, ve 30. letech i s některými politickými stranami, zvláště s jejich skupinami mládeže. Název „*Sprachgrenzfahrt*“ byl ve 30. letech zakázán. Napříště se užívalo označení Den/Dny domoviny (*Tag(e) der Heimat*). Na jaře se konaly často o velikonočních svátcích, na podzim spolu s Dožínkami. Jízdy na „jazykové hranice“ měly několikerý účel: nacionální mobilizace obyvatel smíšených oblastí, podnítit víru v sílu „nacionálního společenství všech Němců“, ¹⁴⁰⁹ stírat rozdíl mezi nacionálně uvědomělým městem a nacionálně „opozděným“ venkovem a přenos ekonomické síly center.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰³ Rosenberg, Alfred, *Gestaltung der Idee*, s. 164.

¹⁴⁰⁴ Tamtéž, s. 163.

¹⁴⁰⁵ Schlegel, Richard, *Erntefeier*, *Bundesbote*, 1921, 18, s. 2.

¹⁴⁰⁶ Horner, Max, *Der deutschen Muttertag*, *Bundesbote*, 1924, 12, s. 1.

¹⁴⁰⁷ *Zum Muttertag 1938*, NT, 5. 5. 1938, s. 7.

¹⁴⁰⁸ Dny matek BdD spojil s podporou domácí výroby. Např. v roce 1938 domácí dělníci na zakázku vyráběli dřevěný talíř na chléb, který spolek věnoval zasloužilým matkám při slavnostním aktu. *Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung*, s. 45; *Der Muttertag ist nicht mehr fern!*, NT, 24. 4. 1938, s. 10.

¹⁴⁰⁹ Breuer, Emil, *45 Jahre Dienst am Volke*, SM, 1940, s. 6.

¹⁴¹⁰ Průběh akce přibližuje jízda na „jazykovou hranici“, která se konala v Ještědsko-Jizerské župě BdDiB (1930). Místem víkendové akce byly Příchovice/Przichowitz. Obyvatelé vesnice se postarali o slavnostní výzdobu (spolkové vlajky, vlajky v německých barvách, věnce aj.). Zapálený oheň na kopci o sobotním večeru svolával Němce v župě k veřejnému shromáždění pod širým nebem. Průvodu se mimo jiných účastnilo cca 400 z řad německého dorostu, zejména ze skupin mládeže DNSAP a skupin *Wandervogel*. Předseda odbočky BdDiB ve veřejném projevu poděkoval, že se akce mohla konat právě v jejich vesnici a že značně pomohla tamním majitelům penzionů. Předseda župy Emil Breuer hovořil o významu „jazykové hranice“ jako o „bojišti, které musí svým bojem podpořit německé zázemí“. Poslanec DNSAP Hugo Simm svůj projev využil k agitaci za politický program své strany: „Náš další úkol je v rámci českého státu dosáhnout plně, neomezené samosprávy našich záležitostí.“ Poslanec poukazoval na vyhlazující podstatu husitských válek vůči Němcům a na nutnost mobilizace „sudetoněmecké síly k boji za dosáhnutí

O jízdách na hranice hojně informoval český tisk. Podle jeho zpráv tyto akce cca od poloviny 30. let ve zvýšené míře ohrožovaly veřejný klid a pořádek. „A zase budou jezdit Němci k českým krajům! Pod rouškou lidové zábavy nacionální propagace“ je titulek z Národní politiky. „To přišli totiž naši Němci na novou propagační módu a pořádají hlučné zájezdy z poněmčených krajů na jazykové rozhraní, aby se podle plánů a programů dostali až do těsné blízkosti ryze českých dědin a měst“ (1936).¹⁴¹¹

Vedle uvedených veřejných akcí širšího rádia svazy pořádaly další podniky skromnějšího rázu. Např. oslavy Silvestra (*Jahreschlussfeier*), krojové slavnosti (*Trachtfest*), zahradní slavnosti (*Gartenfeier*), divadelní, osvětové večery (*Bunter Abend*, *Bundesabend*, *Völkischer Abend*), masopustní plesy, koncerty aj. Necháme-li promluvit čísla k roční bilanci uspořádaných stěžejních slavností, vyjde najevo úctyhodná aktivita BdD v této oblasti. V roce 1936 jeho odbočky (2 370) uspořádaly 1 475 slavností Letního slunovratu, 832 Dnů matek, 797 slavností Zimního slunovratu, 445 Květnových slavností (*Maifest*) a 234 Dožíněk. Pozornost si zaslouží více než jeden tisíc ochotnických představení.¹⁴¹² Akcemi vznikal v německých sídelních oblastech bohatý kulturně společenský život s programovou funkcí výchovy k „nacionální myšlence“, a to v průběhu celého roku. Stávaly se promyšleným a plánovaným prostředkem ovlivňování veřejného prostoru, který si navykl v relativně pravidelných intervalech přijímat „nacionální obživu“, tj. mobilizační sílu a víru v moc národní jednoty, které vyvěraly z osobního prožitku s masou „bratrů a sester“.

7. 2. 1. 2. 3. Spolkové akce – agitační nástroj *Sudetendeutsche Partei*

Veřejné akce BdD posloužily agitačním záměrům SdP a významně přispěly k jejímu rozmachu. Strana se postupně stávala jejich hlavním spoluorganizátorem, resp. oficiálním pořadatelem nadále zůstával BdD, ale místo, čas a obsah akce určovala strana. Jak je ze spisové agendy svazu zjevné, ten musel své akce podřizovat straně, která měla na většině spolkových akcí stálé zastoupení.¹⁴¹³ Zvláště na akcích nižších organizačních jednotek svazu si skupiny členů SdP, podporovaných turnery, svým skandováním a kritikou dosavadního „nezgleichsaltovaného“ vedení vynucovaly

práva na život“. (Die Sprachgrenzfahrt nach Przichowitz, Bundesbote, 1930, 19, s. 2.) Charakter „sbratřovací slavnosti“ mezi městem a venkovem měla jízda na „jazykovou hranici“ v roce 1931 v oblasti Dubé/Dauba. Během Velikonoc ji společně uspořádaly BdDiB, BdL, spolek agrárního dorostu *Bund der Deutschen Landjugend* a skupiny mládeže z vnitrozemí (*Adler und Falke*, *Jungvölkischer Bund*, *Gebirgsvereinjugend* aj.). Skupinky mládeže byly s předem stanovenými úkoly rozmístěny do 22 obcí v regionu. S místními společně slavily Velikonoční pondělí. Společně strávený čas měl účastníky přesvědčit, že údajně již déle nebylo „přípustné ztrácet prostor německého národa, a že právě naopak se mělo společně přistoupit k akcím na zachování a získání nového území“. Sprachgrenzfahrt der Jugend und Landvolkstagung in Dauba, Bundesbote, 1931, 8, s. 6–7.

¹⁴¹¹ A zase budou jezdit Němci k českým krajům! Pod rouškou lidové zábavy nacionální propagace, Národní Politika, 10. 4. 1936, NA Praha, PMV 225-992-3.

¹⁴¹² Schwarz, Sepp, Abteilung Volkstumsschulung, s. 31–32.

¹⁴¹³ Zápis z jednání zástupců BdD a SdP, 11. 3. 1938, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 4.

nové volby funkcionářských pozic, kterých se následně zmocnili pro SdP spolehliví jedinci. Strana si ke konání akcí vybírala ty lokality, kde její stranické pozice nebyly ještě natolik silné a akce pod rouškou „nepolitického“ BdD, který by se na nich vyslovil pro podporu strany, jí měly dodat chybějící hlasy, prestiž a taktéž ji měly upevnit.

Vliv SdP se výrazně projevil např. v souvislosti s Dnem matek. Zpráva ve spolkové spisové agendě (1938) ukazuje na to, že BdD musel její pořádání přenechat straně.¹⁴¹⁴ Změny nastaly i v pořádání podzimních Dožíněk. Strana ji povolila konat pouze odbočkám, okresy měly zákaz. Okresy namísto toho měly uspořádat Dny domoviny, který by zároveň nahradil dřívější cesty na „jazykové hranice“.¹⁴¹⁵ Dohoda uzavřená mezi svazem a stranou sice umožňovala spolku oficiálně pořádat slavnost Letního slunovratu a Dny domoviny, ale o času a místě konání rozhodovala strana. Oslavu 1. Května (*Maifest*), Den matek, Dožínky a dokonce i agitační a náborové akce spolku (*Werbetage*) se staly záležitostmi strany.¹⁴¹⁶ K omezení došlo i v případech menších akcí jako byly např. každoměsíční společenské večery *Heimatabende*. Jejich pořádání na příště strana umožňovala pouze ve větších městech, a to jednou za tři měsíce s povinnou účastí členů SdP.¹⁴¹⁷

Spolkové akce druhé poloviny třicátých let probíhaly zcela ve znamení přicházejícího nacistického nebezpečí a nenechávaly nikoho na pochybách, na čí „politické“ straně ulpěla „nepolitičnost“ svazu. Projevy s politickým podtextem, kdy se provolávala sláva Konradu Henleinovi, byly v politicky vypjatých letech 1937/1938 spíše samozřejmostí než výjimkou. Podrobné situační zprávy policejních a okresních úřadů o spolkových akcích dávají nahlédnout do praxe souznění BdD a SdP, jako tomu bylo např. při slavnosti Letního slunovratu v Krnově v červnu 1937. Při slavnosti pořádané krnovskou mužskou odbočkou *BdD-Männersortsgruppe* nesla část účastníků průvodu lampiony s emblémem SdP a skandovala „*Sieg Heil* našemu budoucímu starostovi!“.¹⁴¹⁸ Voláním fašistického pozdravu „*Sieg Heil*“, který se pokládal za politický projev charakteristický pro radikální pravicové politické spektrum, byl údajně porušen nepolitický ráz slavnosti.¹⁴¹⁹ Na stejných slavnostech v červenci 1938 se již zcela otevřeně skandovalo: „Náš vůdce je Konrad Henlein. Jeden národ, jedna vůle, jeden cíl!“, „Znovu

¹⁴¹⁴ Tamtéž.

¹⁴¹⁵ Tamtéž.

¹⁴¹⁶ Jednání BdD a SdP, 11. 3. 1938, za SdP přítomni Dietl, Fritz Köllner, Pompe, za BdD řídící učitel Franz Czermak, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, NA Praha, Svaz Němců v Čechách, karton č. 1, inv. č. 4.

¹⁴¹⁷ Tamtéž.

¹⁴¹⁸ „*Sieg Heil unserem zukünftigen Bürgermeister!*“

¹⁴¹⁹ Volání pozdravu „*Heil*“ při spolkových akcích, speciálně při průvodech, bylo téměř pravidlem. Čs. úřady proti tomu zakročovaly jen v případech, když se provolávalo „*Heil Hitler*“, nebo když se v průvodech pochodovalo vojenským krokem anebo když se účastníci zdravili vztyčenou pravicí. Toto jednání většinou podněcoval turnerský dorost. Zpráva zemského prezidenta o slavnosti slunovratu v Krnově – závady, 28. 6. 1937, NA Praha, PMV 225-994-3.

přisaháme naši věrnost vůdci!“, „Jeden národ, jedna říše, jeden vůdce!“, „Vůdce nad námi bdí!“¹⁴²⁰ Okresní vedoucí BdD a starosta města Odry Bruno Böhm ve svém projevu na okresní spolkové slavnosti tamtéž v červenci 1938 vyzýval všechny k vyslovení poděkování a věrnosti vůdci Henleinovi, neboť údajně „jedině on dovedl celý sudetoněmecký národ spojit v jeden pevný celek“. Jeho projev byl ukončen provoláním třikrát „Heil“ vůdci Henleinovi.¹⁴²¹ Srpnové krojové slavnosti spolkového okresu ve Frývaldově (1938) se účastnilo zhruba pět tisíc osob, průvodu necelé tři tisíce. Členové *Freiwilliger Schutzdienst* (Dobrovolná ochranná služba, dále jen FS) se seřadili po obou stranách průvodu s rolí pořadatelské služby a voláním „Sieg Heil!“ a zdviženými pravicemi podněcovali k hromadnému skandování tohoto pozdravu. V čele průvodu šel starosta města Frývaldova s místními vedoucími SdP. Následovaly různě krojované skupiny. Průvod uzavírali turneři – vůz s turnerskou kapelou o 36 členech, který byl podle říšského vzoru označen „*Spielmannszug DTV*“¹⁴²² a 250 krojovaných turnerů pochoduujících v uzavřených trojstupech.¹⁴²³ Prohitlerovský ráz měla akce BdD „Den Chebska“ (*Tag des Egerlandes*) ve dnech 10.–11. září 1938 v Konstantinových Lázních/Konstantinsbad. Účastníci slavnosti zdravili vztyčenými pravicemi a voláním „Heil“ a „Sieg Heil“. Na místě projevu vytáhla většina účastníků listy papíru s natištěným hákovým křížem a provolávala „Jeden národ, jedna říše, jeden vůdce!“, „Heil Hitler!“, „Chceme svobodu!“. Ve chvíli, kdy funkcionáři na tribuně rovněž zvedli pravici, hromadně se začalo skandovat „Chceme připojení k Německu!“, „Chceme k říši!“, „Chceme pryč z Tschechei!“¹⁴²⁴

Přítomnost české menšiny v místě konání spolkových akcí dala předpokládat vznik nejrozličnějších potyček, rvaček a incidentů mezi Němci a Čechy, např. jako při slavnosti Letního slunovratu v Brně roku 1938. Část německých studentů ve večerních hodinách vyšla v uzavřeném šiku z Brna směrem do Tuřan/Thurn. Zde došlo ke srážce s tamními Čechy. Větší incident se odehrál při slavnosti Letního slunovratu v okrese Stříbro a Plzeň. V obou případech hlouček

¹⁴²⁰ „*Unser Führer ist Konrad Henlein. Ein Volk, ein Wille, ein Ziel.*“, „*Unsere Treue schwören wir dem Führer auf's neue.*“, „*Ein Volk, ein Reich, ein Führer.*“, „*Der Führer wacht über uns.*“ Zpráva Presidia zemského úřadu Brno o slavnosti, 9. 7. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹⁴²¹ Zpráva zemského prezidenta o okresní slavnosti BdD v Odrách, 3. 8. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹⁴²² Turnerským vozům s označením „*Spielmannszug*“ a mládeži „*Spielmannsjugend*“ jako celku úřady věnovaly zvláštní pozornost z důvodu, že připomínali říšskoněmecké hudební formace pochodového charakteru. Sestavení hudebních nástrojů vysoko laděných píšťal a bubnů odpovídalo složení hudebních sborů v Říši a v českých zemích nebyly obvyklé. Vrchní komisař v Německém Jablonném, Zpráva o slavnosti BdD ve Cvikově, 9. 8. 1936, NA Praha, PMV 225-994-2.

¹⁴²³ Zpráva, Trachtenfest BdD ve Frývaldově, 27. 8. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹⁴²⁴ („*Ein Volk, ein Reich, ein Führer!*“, „*Heil Hitler!*“, „*Wir wollen Freiheit!*“, „*Wir wollen Anschluss zum Deutschland!*“, „*Wir wollen zum Reich!*“, „*Wir wollen frei aus der Tschechei!*“) Mezi funkcionáři na tribuně stáli vůdce BdD G. Wehrenfennig se svou ženou, předseda DKV prof. Dr. A. Gessner, chebský advokát JUDr. Tutzauer, ředitel městského úřadu v Chebu Dr. Karl Wild, advokát z Bezdruzic/Weseritz Dr. Frank, zástupci tisku a další. Úřední zpráva, „Den Chebska“, září 1938, NA Praha, PMV 225-992-4.

českých mladíků s příslušníky německé sociální demokracie napadl německé účastníky slavnosti v polích.¹⁴²⁵ Vzájemné provokace Němců a Čechů při národních slavnostech té či které strany byly obvyklé a jejich iniciátoři obvykle pocházeli z dorosteneckých řad. Časté provokace s následkem fyzického střetu se odehrávaly ve chvíli, kdy někteří Němci při slavnostních průvodech došli před Národní domy a začali tleskat a volat „*Heil*“. Pokud se v domě zdržovali mladí Češi, došlo k náležité reakci střetu obou nacionálních skupin.

Věrným odpůrcem německých slavností byly české nacionální „obránné“ spolky. Státním úřadům doporučovaly, aby Němcům nepovolovaly veřejné akce. Označovaly je za germanizační, štvavé, protistátní a politické. V druhé polovině 30. let národní jednoty permanentně upozorňovaly na spolupráci BdD a SdP: „[...] Prosíme jménem české veřejnosti dále, aby nikde v pohraničí nebyly tyto slavnosti „slunovratu“ povolovány. Známe velmi dobře tendenci těchto slavností. Dnes pak není skutečně vhodná doba pro jakékoliv povolování, zvláště pak, když české slavnosti v pohraničí jsou odkládány na vhodnější dobu, jedině proto, že nejsou průvody povolovány. Považovali bychom to za bezpráví, kdyby jinonárodním menšinám se vycházelo vstříc a jim umožňovalo, aby neodpovědným způsobem se štválo proti státu našemu i národu českému. O slavnostech „slunovratu“ vždy tak bývalo a zvláště pak roku letošního jest oprávněna obava, že by slavnosti bylo zneužito právě stranou SdP [...]“¹⁴²⁶ Úřady skutečně často, když se měla konat některá z německých akcí, odkládaly akce české menšiny z obavy možných střetů na jiné dny. Termíny německých akcí se však ponechávaly. Úřady údajně nechtěly zbytečně zavdávat Němcům podněty ke kritice republiky.¹⁴²⁷ Tato taktická ústupnost a rozvaha korespondovala s koncepcí menšinové politiky prosazované prezidentem republiky Edvardem Benešem.¹⁴²⁸

Svazy Němců rozpoznaly nacionálně výchovný dosah lidovýchovy, a proto ji zařadily do svého pracovního programu.¹⁴²⁹ Lidovýchova, která měla v německém prostředí českých zemí charakter lidové výchovy národní a představovala jeden ze základních článků německé nacionální výchovy jako celku, se stala doménou nacionálních „obránných“ spolků. Stavěla na ideových základech „*völkisch* hnutí“, aby nakonec stanula na ideových pilířích Henleinova hnutí, které se v druhé polovině 30. let blížily k Hitlerovu nacionálnímu socialismu. Ideové báze se mísily s prvky lokálními a regionálními, s tradicemi a obyčejí. Jejím cílem bylo vytvoření „nacionální

¹⁴²⁵ Četné zprávy o průběhu slavností letního slunovratu BdD 1938, NA Praha, PMV 225-994-3.

¹⁴²⁶ Místní odbor Národní jednoty severočeské v Liberci, Zpráva o letních slunovratech, 17. 6. 1938, NA Praha, PMV 225-993-4.

¹⁴²⁷ Tamtéž.

¹⁴²⁸ Srov. Kubů, Eduard, Cíle a handicapy politiky Edvarda Beneše ve Společnosti národů, c. d.

¹⁴²⁹ Lehmann, Emil, Volksbildung und Schutzarbeit, s. 3.

pospolitosti“, udržení a podpora podstaty německého národa: „Lidovýchovná činnost ve svazu slouží jako veškeré spolkové aktivity k obnově, udržení a podpoře německé podstaty.“¹⁴³⁰ Erich Gierach v roce 1940 uvedl, že smysl německé lidovýchovy v ČSR byl vždy jen jeden, a to „připojení Sudetenlandu k velké Německé Říši“: „Tehdy se nemohlo vyslovit vše, nejzazší smysl lidovýchovných akcí se nemohl uvést veřejně; vždy byl ale jen jeden: připojení *Sudetenlandu* k velké Německé říši.“¹⁴³¹

Svazy lidovýchovu zaměřily na dospělé obyvatelstvo a dorost. Zajišťovaly kontinuitu působení a šíření „nacionální myšlenky“ společně s formováním oddanosti k „oběti národu“ v několika generacích. Výchovně vzdělávací proces představoval hlavní, svou funkcí nezastupitelný prostředek při utváření kolektivních identit. Pakliže byly struktury tohoto procesu ovládnuty a vtáhnuty do jistého ideového prostředí, stávaly se jeho poddajnou služebnou a podstatným instrumentem k zajištění jeho vlastní existence a zdárného vývoje. Nacionální výchova produkující národu oddané jedince, kteří by svůj život plně podřídili „blahu národního celku“, se tak stala pro formování nacionální identity nutností. V českoněmeckém prostředí byla podřízena „sudetoněmecké myšlence“, budované na fundamentu kmenového pojetí národa, které během 30. let vystřídal koncepce etnického národa předpokládající společenství pokrevně příbuzných národních etnických skupin. „Duše národa“ se měla sjednotit „sudetoněmeckou literaturou, uměním, kulturními časopisy, rozhlasem a lidovýchovou“, za stálého akcentu tří údajně základních pramenů života – Boha, Národa a Vlasti.¹⁴³² Německá nacionální lidovýchova se vymezovala vůči občanské lidovýchově a působila proti působení československé státní ideje a tím i šíření myšlenek demokratismu. Kritizovala výchovné principy liberalismu a chtěla působit jako „obrodné hnutí“ proti modernismu a internacionalismu.¹⁴³³

Svazy, resp. BdD spolu s ostatními nacionálními „obrannými“ spolky vytvářely husté a efektivní organizační a komunikační sítě. Prostřednictvím nich se pod jejich kontrolu a vliv dostával veřejný prostor. V bohaté organizační struktuře sahající i do těch nejmenších obcí a vsí spočívala výhoda, kterou mohly uplatňovat a také uplatňovaly vůči ostatním korporacím. Z jejich iniciativy vznikaly stovky knihoven, čítáren a jejich „putující řečníci a učitelé“ vystoupili na tisících veřejných agitačních akcích a uspořádali tisíce přednášek v duchu jim vlastním. Byly to

¹⁴³⁰ „Die Volksbildungsarbeit im Bunde dient wie die gesamte Bundesarbeit der Erhaltung und Förderung des deutschen Volkstumes.“ Schlesinger, Walther, Volksbildungsarbeit im „Bunde der Deutschen in Böhmen“, Teplitz-Schönau [neuv.], s. 3.

¹⁴³¹ „Man konnte damals nicht alles in Worten sagen, man konnte den letzten Sinn der volksbildnerischen Veranstaltungen nicht öffentlich darlegen; es war immer nur eines: Anschluß des Sudetenlandes an das große Deutsche Reich.“ Gierach, Erich, Das Lebenswerk Emil Lehmanns, s. 62.

¹⁴³² Kalender-Abrechnung, s. 28.

¹⁴³³ Lehmann, Emil, Volksfürsorge und Volksbildung, Reichenberg 1928, s. 15.

také svazy, které začaly v širokých vrstvách německého obyvatelstva šířit kritiku dosavadního liberálního způsobu výchovně vzdělávacího procesu, který údajně „nepomáhal vychovávat charakterního jedince německého národa“. Po éře liberalismu, který údajně vedl k materialismu, egoismu a požitkářství, vzniklo nové vědomí smyslu pro celek, za jehož reprezentanta se svazy považovaly.¹⁴³⁴

Systematické organizační rozrůstání BdD od poloviny 30. let probíhalo v souladu s cíli SdP. Jak je zjevné z dochované spolkové spisové agendy, SdP získávala při jednáních předsednických schůzí a schůzí hlavního výboru svazu rozhodující slovo a viditelně zasahovala do zaběhnuté spolkové praxe. Dá se usuzovat na podřízenost svazu straně, která měla vysoce pravděpodobně i charakter finanční. Z toho lze vysvětlit onu rapidní rozrůstající tendenci svazu ve všech směrech, zvláště v oblasti reprezentativní, náborové a propagandistické, spojené se zřizováním dalších organizačních článků.

Spolkové veřejné akce spolu s působením davu představovaly mocný prostředek indoktrinace. Charakter veřejných akcí jako „manifestací jednoty a síly sudetských Němců“ jim přisuzoval výraznou roli v oblasti nacionálně agitační. V tomto aspektu sehrávaly určující úlohu zejména výroční sjezdy a oslavy germánských pohanských svátků. Obsah a průběh akcí odráží ideové zdroje spolků a ochotu čs. Němců participovat na nacionálním programu. Šíření nacionálních myšlenek, i těch radikálních, při spolkových oslavách, jim poskytovalo jistotu masového, přirozeného a nenásilného působení, které bylo umocněno pravidelností konání těchto akcí. Přizpůsobování se fašizujícím vzorům oslavy zpolitizovalo. Postupně se stávaly nástrojem politicko-ideologických subjektů. Veřejné akce BdD jsou ukázkou toho, jak SdP pronikala do spolkových struktur a jak je dokázala využít pro své politické cíle. Zároveň ukazují, jak se spolkoví funkcionáři více méně ochotně podřizovali straně.

Organizátoři interpretovali spolkové akce jako nezbytný nástroj k uskutečnění „německé nacionální jednoty“. Slavnosti jako projev srdečné sounáležitosti všech nacionálních příslušníků v jejich pojetí veřejně reprezentovaly „jednotné velké společenství národního tělesa bez rozdílů náboženství, politického přesvědčení a sociálního zakotvení“. Jejich prostřednictvím se poskytoval „společný prožitek“, kterým se údajně upevňovala soudržnost nacionální komunity a která představovala hlavní sílu „v boji o přežití a za krásy domoviny“.¹⁴³⁵ Při pořádání slavností se bral zvýšený ohled na náboženské cítění obyvatelstva (zejména na Moravě). Víra v Boha se pojila

¹⁴³⁴ Zpráva Zemského úřadu v Praze o závadné činnosti BdDiB, 11. 4. 1934, NA Praha, PMV 225-992-4.

¹⁴³⁵ Heute ist Bundesversammlung, Bundeskalender 1933, Troppau [1932], s. 65–66.

s nacionální prací a vlastí. Údajně ten, kdo se cítil být blíže k Bohu, se mohl také cítit být blíže k národu a ke svým otcům.¹⁴³⁶

Spolky byly vlivnými médii „nacionální myšlenky“. Navíc dokázaly vytvářet média další. Společně se jim dařilo úspěšně ovlivňovat sociální jednání mas a zasahovat do chodu a charakteru veřejného prostoru. V polovině 30. let se BdD považoval za „rozsáhlý *völkisch* výchovný svaz“. Z autoprezentace je patrná identifikace svazu s „nacionálním zájmem“, a že si uvědomoval agitační sílu v jeho prospěch právě ve veřejných akcích.¹⁴³⁷

8. Exkurs

8. 1. „Bojovníci za německý národ“ – třicet aktivistů nacionální „obraný“

Výběrovými kritérii biogramů je význam pozice aktérů ve svazech Němců, resp. BdD a současně v politickém, kulturním a hospodářském prostředí Němců v českých zemích. Deskribovaní jedinci ve spolcích zaujímali vedoucí místa, dodávali jim prestiž z výkonu svého civilního povolání a politicko-ideologicky je ovlivňovali. Vybrání jsou reprezentanti ze zakládajícího období Předlitavska, tj. zástupci první generace nacionálních „obraných“ aktivistů. Dále jsou uvedeny osoby, zpravidla předsedové (vůdcové) svazů ze 30. let a někteří vedoucí funkcionáři BdD, kteří se uplatnili ve strukturách Říšské župy Sudety. Zastoupeni jsou i funkcionáři na nižší lokální úrovni, kteří představovali iniciátora a hybatele nacionálního života v té či které obci, městě a okrese. Do výběru jsou rovněž zařazeni společensky uznávaní politici, ekonomové, podnikatelé, žurnalisté, organizátoři veřejného života (lidovými) a akademici, kteří přímo nestáli ve vedení spolků, ale výraznou měrou se angažovali v jejich činnosti, koncipovali jejich pracovní směrnice a pomáhali tak vytvářet některé skupinové, obecné postoje, hodnotový systém a vzory chování. Medailonky jsou řazeny alfabetycky.¹⁴³⁸

Ansorge August (*1864 Starostín u Broumova/Neusorge bei Braunau – †27. srpen 1936 Sobědruhy u Teplic-Šanova/Soborten bei Teplitz-Schöna). Vzdělání získal na klášterním gymnáziu v Broumově a na univerzitách v Praze a ve Vídni.¹⁴³⁹ V BdDiB se angažoval téměř 35 let. V roce 1897 se stal jedním z jeho vedoucích úředníků a v letech 1914–1930 působil na postu

¹⁴³⁶ Tamtéž.

¹⁴³⁷ „*Unser Bund der Deutschen, der große Erziehungsverband der völkischen Gemeinschaft, der im Laufe 40 Jahre seines Bestandes nichts als selbstlosen Dienst an der Erhaltung und Gestaltung getan hat, hat so manches Volksechte und Heimatwahrer der Vergessenheit entzogen und in den Mittelpunkt des reinen Volkserlebnisses gestellt. Seine Bundesfeste, seine Bundesabende, der von ihm neugestaltete Sonnwend- und Weihnachtsgedanke und besonders der Muttertag sprachen dafür.*“ Birke, H. Hubert, Feste der Gemeinschaft, Heimatruf. Bundesarbeit im Gau Ostböhmen 1934, Trautenau [1935], s. 16–18.

¹⁴³⁸ Srov. příloha č. 180.

¹⁴³⁹ Bundesdirektor August Ansorge, Bundesbote, 1930, 23, s. 2.

ředitele kanceláře spolkového vedení. Jako prvním bylo při příležitosti jeho 66. narozenin uděleno spolkové vyznamenání *Goldener Ehrenring des Bundes der Deutschen*.¹⁴⁴⁰

Birke Hubert Hermann (*21. leden 1892 Heřmánkovice u Broumova/Hermsdorf bei Braunau – †13. duben 1950 Doschendorf/Německo).¹⁴⁴¹ Dlouholetý člen vedení BdDiB, od roku 1934 BdD, řečníkem v DKV, v letech 1907–1919 aktivní v turnerském hnutí.¹⁴⁴²

Byl synem kameníka a továrního dělníka, vzdělání získal na národní škole a živnostenské pokračující škole. Před první světovou válkou pracoval zprvu jako dělník, poté jako úředník v jedné ze Schrollových textilních továren.¹⁴⁴³ Po válce se začal živit jako nezávislý spisovatel a redaktor. Zastupoval vyhraněné *völkisch* stanovisko.

V listopadu 1928 vstoupil do DNSAP, jako jeden z prvních vstoupil dne 1. října 1933 do SHF a v roce 1935 do SdP. Stal se členem místního, okresního a posléze hlavního vedení strany; byl vedoucím německých odborů, poslancem za SdP (1935–1938), vedoucím SdP pro východní Čechy (1936–1937) a od 1937 vedoucím *Amt des Hauptleiters für Sozialpolitik und Arbeiterfragen* (Úřad pro sociální politiku a dělnické záležitosti). Dne 1. listopadu 1938 vstoupil do NSDAP, v Říšské župě Sudety zastával funkci vedoucího *Gauhauptamt* (Hlavní župní úřad), v letech 1940–1945 župního vedoucího *Deutsche Arbeitsfront* (Německá pracovní fronta, DAF), župního řečníka, župního rady a od roku 1941 funkci vedoucího zpravodaje. Jeho politická kariéra pokračovala poslaneckým mandátem v berlínském říšském sněmu, do něhož byl zvolen při doplňovacích volbách pro nové poslance z odtrženého čs. území (4. prosinec 1938). Byl členem *Reichsarbeitskammer* (Říšská pracovní komora) a od 30. ledna 1939 členem SS. Zde se mu dostalo hodnosti *Hauptsturmführer*, *Sturmbannführer*, *Obersturmbannführer* a *Standartenführer*.¹⁴⁴⁴

Blau Josef (*12. srpen 1872 Nýrsko/Neuern – †22. říjen 1960 Straubing/Německo).¹⁴⁴⁵ Učitel, básník, osvětový a vlastivědný pracovník, aktivní v BdD a DTV (*Turnverein „Eiche“*). Je autorem sbírek básní, povídek, pověstí, průvodce Šumavy a Bavorského lesa a prací s vlastivědnou, zejména historickou tematikou. *Prager Deutsche Sendung* (Pražské německé

¹⁴⁴⁰ Bundesdirektor August Ansorge †, SM, 1936, s. 516–517.

¹⁴⁴¹ Birke, Hubert, Bundesarchiv Berlin, PK A 0351; Kdo byl kdo v Říšské župě Sudety 1938–1945, I, Radvanovský, Zdeněk (ed.), Ústí nad Labem 2003, s. 177.

¹⁴⁴² Birke, Hubert, Bundesarchiv Berlin, SA 48.

¹⁴⁴³ Vom Weberlehrling zum Gauobmann der Deutschen Arbeitsfront, *Das Jahrbuch der Heimat* 1940, Braunau [neuv.], s. 73.

¹⁴⁴⁴ Birke, Hubert, Bundesarchiv Berlin, SA 48; Tamtéž, PK A 0351; Kdo byl kdo v Říšské župě Sudety 1938–1945, s. 177.

¹⁴⁴⁵ Präuer, Heinz, *Böhmerwald-Lexikon. Sammlung geographischer und kultureller Daten*, Waldkirchen 2007, s. 180.

vyšlání) uvádělo jeho rozhlasové hry.¹⁴⁴⁶ Spolu s Emilem Lehmannem koncipoval po stránce organizace a obsahové náplně německou vlastivědu v českých zemích. Jeho odborné vlastivědné příručky představovaly rukověť každého německého vlastivědného pracovníka.

Narodil se v rodině ševce s malým zemědělským hospodářstvím. Navštěvoval národní školu v Nýrsku a *Prager deutscher Lehrerbildungsanstalt* (Pražský učitelský ústav).¹⁴⁴⁷

V letech 1919–1920 byl členem DNSAP, dne 7. dubna 1938 vstoupil do SdP. Členem NSDAP k roku 1941 nebyl, vstoupil ale do jejích návazných organizací: *Nationalsozialistischer Deutscher Lehrerbund* (NSLB, 11. listopad 1939), *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* (NSV, březen 1940), *Reichsbund der deutschen Beamten* (RDB), *Kolonialbund*, *Deutsches Rote Kreuz* (DRK) a *Bund Deutscher Osten* (BDO).¹⁴⁴⁸

Herrmann Brass (*5. leden 1855 Březná okr. Šumperk/Friesedorf Bez. Mährisch Schönberg – †17. říjen 1938 Zábřeh/Hohenstadt), průmyslník v textilu byl zakladatelem a dlouholetým předsedou BdDN. Rozsáhlé Brassovy textilní podniky založil jeho otec Wilhelm, který pocházel z nemajetné rodiny německého barvíře v Německu.¹⁴⁴⁹

Aktivní působení Hermanna Brasse v komunální politice a v německém nacionálním politickém hnutí (1900–1918 člen místní obecní rady, do 30. let člen městského zastupitelstva, 1890 spoluzakladatel německé nacionální strany na Moravě, za tuto stranu v letech 1910–1918 poslanec Moravského zemského sněmu, 1907–1918 člen panské sněmovny říšské rady ve Vídni, v ČSR člen DNP, od 1933 člen SHF)¹⁴⁵⁰ doplňovala činnost v nacionálních „obranných“ spolcích. Roku 1880 spoluzakládal DSV a roku 1886 BdDN, v jehož čele stál téměř půl století (do roku 1935). V první polovině 30. let aktivně vystupoval pro integraci regionálních svazů v BdD, ve kterém zastával funkci jednoho ze zástupců svazového vůdce. Zasedal v předsednictvu DKV.¹⁴⁵¹

Breuer Emil (*30. říjen 1884 Chrastava okr. Liberec/Kratzau Bez. Reichenberg – †7. prosinec 1967 München/Německo). Zpočátku bankovní úředník, posléze ředitel *Reichenberger Sparkasse* (Liberecká spořitelna) byl hlavním organizátorem hospodářsko-podpůrných aktivit

¹⁴⁴⁶ Blau, Josef – Veröffentlichungen, Bundesarchiv Berlin, RK I 0038; Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, II, Pohrlitz 1933, s. 68–70.

¹⁴⁴⁷ Blau, Josef, Kurze Darstellung meines Lebensganges, Bundesarchiv Berlin, RK I 0038.

¹⁴⁴⁸ Fragebogen, NSDAP Neuern – Blau Josef, Bundesarchiv Berlin, PK A 0370.

¹⁴⁴⁹ Hermann Braß. Zu seinem achzigsten Geburtstag, Bundeskalender 1936, Teplitz-Schönau [1935], s. 33–35; Wenzelides, Otto, Hermann Braß †, SM, 1938, s. 644–645; Myška, Milan a kol., Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století, Ostrava 2003, s. 58–59.

¹⁴⁵⁰ Myška, Milan a kol., Historická encyklopedie podnikatelů, s. 58.

¹⁴⁵¹ Hauptleitung, Aufsichtsrat und Schiedsgericht des Deutschen Kulturverbandes, Kalender des Deutschen Kulturverbandes 1925, Prag 1924, s. 127.

BdD a autorem četných článků k dané problematice. V Německé říši se považoval za jednu z vůdčích osobností „sudetoněmectví“.¹⁴⁵²

Pocházel z rodiny chudého soukeníka v Chrastavě na Liberecku, kde navštěvoval lidovou a měšťanskou školu a ve čtrnácti letech vstoupil do služeb tamní spořitelny.

V 16 letech se stal členem BdDiB a *Turnverein*, později DSV a organizací mládeže. Jeho působení ocenila i *Gesellschaft für deutsche Volksbildung* v roce 1928, která ho přijala za svého člena. Nutno podotknout, že jednotlivce za své členy přijímala jen výjimečně. Počátkem 30. let se přistoupilo převážně z jeho iniciativy a pod jeho vedením k reorganizaci svazů v župy BdD.¹⁴⁵³ Jako zástupce DNP v obecním zastupitelstvu musel v roce 1933 opustit své pozice jednatele a člena dozorčí rady ve svazu. Již v následujícím roce byl však zvolen do funkce 1. místopředsedy, v níž setrval do podzimu 1938.¹⁴⁵⁴

Dne 1. listopadu 1938 vstoupil do NSDAP. V roce 1940 odešel z Liberce do Krakova/Krakau, kde žil až do konce druhé světové války. Po válce patřil jako referent hospodářského a sociálního oddělení k předním funkcionářům *Sudetendeutsche Landmannschaft* (Sudetoněmecké krajanské sdružení, dále jen SL).¹⁴⁵⁵

Buhl Edgar (*12. březen 1898 Staré Město/Mährisch Altstadt – †3. duben 1972 Selb/Německo) byl vedoucím funkcionářem vedení BdD. Pocházel z rodiny textilních průmyslníků a podnikatelů ze Starého Města na Šumpersku.

Po maturitě na německém gymnáziu v Šumperku vstoupil do rodinné firmy (1914) a roku 1920 se stal jejím společníkem. Jeho přispěním byla ve Starém Městě v roce 1931 založena *Freiwillige Rettungsgesellschaft* (Dobrovolná záchranná společnost). V roce 1945 byl odsunut, usadil se v Selbu a věnoval se blíže nespecifikované obchodní činnosti.¹⁴⁵⁶

Prof. Dr. Gierach Erich (*23. listopad 1881 Bromberg/Prusko – †16. prosinec 1943 München/Německo). Gierach představoval jednu z vůdčích osob germanofilních intelektuálních kruhů, nacionální lidovýchovy a vědního oboru *Ostforschung*.¹⁴⁵⁷ Reprezentoval „völkisch hnutí“

¹⁴⁵² Deutsches Konsulat, 29. 9. 1936, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin, Politische Abteilung IV, R 103653.

¹⁴⁵³ Breuer, Emil, Der Bund der Deutschen – die Volksgemeinde, *Altvaterbote*, 9, 1935, s. 105–106.

¹⁴⁵⁴ Tamtéž, s. 105.

¹⁴⁵⁵ Kdo byl kdo v Říšské župě Sudety 1938–1945, s. 263; Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder, I. (A–H), Sturm, Heribert (hg.), München 1979, s. 145.

¹⁴⁵⁶ Myška, Milan a kol., Historická encyklopedie podnikatelů, s. 67–69; Biographisches Lexikon, I., s. 165.

¹⁴⁵⁷ Pojmem „*Ostforschung*“ se do 90. let 20. století označoval výzkum „německého *Volkstumu*“ a kulturního působení Němců v oblasti středovýchodní Evropy. Objekty bádání byly historie, jazyk, migrace, právo, náboženství a geografie. V meziválečném období se v rámci *Ostforschung* etabloval výzkum „nacionální a kulturní půdy“, spjat s „národnostním bojem“. V *Ostforschung* se prosadilo sociálně darwinistické přesvědčení, které vedlo k nadhodnocení německé kultury a opovrhování kultury slovanské. Do skupiny jeho určujících vědců v meziválečném období patřili: Erich Gierach, Emil Lehmann, Josef Pfützner, Karl Valentin Müller, Eugen Lemberg, Hans Krebs, Wilhelm Wostry aj. Výrazný politický a ideologický vliv na *Ostforschung* vyvíjel právník a politik Rudolf Lodgmann von Auen.

na poli vědy. Jako germanista ve službách nacionálního socialismu, vysoce vážen na německých univerzitách, dokázal ideově ovlivňovat prostředí čs. Němců.

Otec byl vedoucí tiskárny, po gymnázium navštěvoval sedm semestrů Německou univerzitu v Praze, univerzity v Bonnu, Paříži a Oxfordu.¹⁴⁵⁸ V roce 1921 získal řádnou profesuru německého jazyka a literatury na Německé univerzitě v Praze a v roce 1936 řádnou profesuru pro německou filologii na mnichovské univerzitě.¹⁴⁵⁹

Politicky se před první světovou válkou angažoval v *Deutsche Volkspartei* (Německá lidová strana), v meziválečném období byl členem DNP a SdP. Alena Mišková v práci o Německé univerzitě uvádí, že Gierach nebyl pro svůj ostrý nacionalismus a militantní antisemitismus u velké části pražských profesorů právě oblíben.¹⁴⁶⁰

Gierachova osobnost je úzce spjata s konstituováním německé nacionální lidovychovy a vědeckých institucí v druhém centru čs. Němců v Liberci (*Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung*/Ústav pro sudetoněmeckou vlastivědu, *Bücherei der Deutschen*/Knihovna Němců, *Gesellschaft für deutsche Volksbildung*/Společnost pro německou lidovychovu). Odpovídalo to úsilí přemístit německé vysoké školy mimo Prahu.

Posudek Gierachovy osoby z pera župního vedení NSDAP v Mnichově/München akcentuje jeho „zásluhy pro záchranu sudetoněmectví“: „Gierach je bez pochyb německy cítící a veskrze nacionálně smýšlející muž [...]. Jeho jméno na vždy zůstane spjata s hrdinským obranným bojem sudetských Němců proti českým utiskovatelům [...]. Dlouhá léta za těch nejtěžších podmínek a nebezpečí bojoval pro svůj národ. [...] jeho politická spolehlivost je mimo jakoukoli pochybnost.“¹⁴⁶¹

Heeger Viktor (*28. duben 1858 Cukmantl/Zukmantel – †5. srpen 1935 Opava/Troppau)¹⁴⁶² byl učitelem, redaktorem, spisovatelem a jako „putující učitel“ ve službách BdDN, *Nordmark* a *Südmark* byl organizátorem německé nacionální „obrany“ ve Slezsku, na severní Moravě a Štýrsku.

¹⁴⁵⁸ Prof. Erich Gierach. Zu seiner Berufung an die Universität München, SM, 1936, s. 211.

¹⁴⁵⁹ Profesuru v Mnichově získal v návaznosti na Patscheiderův proces, v rámci něhož mu hrozilo zatčení. Gierach, Erich – dotazník k jeho osobě, Bundesarchiv Berlin, DS B0030.

¹⁴⁶⁰ Mišková, Alena, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945, s. 156.

¹⁴⁶¹ „Gierach ist zweifellos ein deutsch fühlender und durchaus national eingestellter Mann [...]. Sein Name wird immer mit dem heldenhaften Abwehrkampf des Sudetendeutschtums gegen die tschechischen Unterdrücker verbunden bleiben [...]. Er hat für sein Deutschtum jahrelang unter den schwersten Bedingungen und Gefahren gekämpft. Seine politische Zuverlässigkeit steht außer Zweifel.“ Über Professor Dr. Erich Gierach München, Bundesarchiv Berlin, RK G0023.

¹⁴⁶² Buhl, Paul, Troppau von A bis Z. Ein Stadtlexikon, München 1973.

Narodil se v rodině arcibiskupského dozorčího revírního úředníka. V Opavě získal učitelské vzdělání.¹⁴⁶³ V Brně byl předsedou *Deutschnationaler Verein* (Německý nacionální spolek), za nacionály vstoupil v roce 1897 do vídeňské říšské rady, svůj mandát v roce 1900 složil a začal pracovat jako agitátor velkoněmecké *völkisch* myšlenky v nacionálních „obranných“ spolcích.¹⁴⁶⁴ Je autorem několika divadelních her, povídek, básní a lidových písní. O Heegerově výlučnosti mezi tzv. spisovateli vlasti (*Heimatschriftsteller*) vypovídá jeho titulování „slezský *Rosegger*“.¹⁴⁶⁵ Během druhé světové války byl označován za průkopníka *völkisch* myšlenky v českých zemích.¹⁴⁶⁶

JUDr. Herold Josef (*11. říjen 1861 Škrle u Chomutova/Skyrl bei Komotau – †5. březen 1933 Most/Brüx). Starosta města Most a advokát Josef Herold byl jedním ze spoluzakladatelů BdDiB, v roce 1927 byl na výročním sjezdu za „velké *völkisch* zásluhy“ jmenován čestným předsedou.¹⁴⁶⁷ V roce 1899 stanul v čele turnerského hnutí.¹⁴⁶⁸

Byl synem statkáře, maturitu složil na chomutovském gymnáziu, roku 1880 začal studovat práva v Praze. V roce 1893 si v Mostě otevřel vlastní advokátní kancelář, začal se věnovat komunální politice, stal se městským radou a rozhodným zastáncem německých nacionálů.¹⁴⁶⁹ V roce 1907 usedl za *Freialldeutsche Partei* (Volná všenněmecká strana), v téže roce přejmenovaná na *Deutschradikele Partei* (Německá radikální strana) do říšské rady ve Vídni. Aktivně vystupoval v *Deutscher Volksrat für Böhmen* (Německá národní rada pro Čechy) a byl blízkým spolupracovníkem a přítelem Josefa W. Titty.

V převratových dnech 1918 se účastnil jednání zemské vlády provincie *Deutschböhmen* v Liberci, načež zemi opustil a na nějakou dobu se uchýlil do Drážďan. Po amnestii se vrátil do Čech, ale politického a ani jinak veřejného života se již neúčastnil.¹⁴⁷⁰

Jesser Franz (*1. červenec 1869 Svitavy/Zwittau – †16. březen 1954 Frankfurt am Main/Německo) představoval v rámci německé nacionální „obranné“ práce osobu určující. Jako vynikající řečník a agitátor ve službách „německého národa“ působil od roku 1898 v BdDiB ve funkci „putujícího učitele“. Hojně publikoval články k ideové podstatě a programu spolků.

¹⁴⁶³ Viktor Heeger †, SM, 1935, s. 610–611.

¹⁴⁶⁴ Die Auflösung der „Nordmark“ im Parlamente (Rede des Abg. Dr. Schollich), DP, 27. 7. 1921, s. 1–3.

¹⁴⁶⁵ Peter Rosegger (*31. 7. 1843 Alp, Štýrsko/Steiermark – †26. 6. 1918 Krieglach) byl významným rakouským spisovatelem.

¹⁴⁶⁶ Salinger, Richard, Viktor Heeger. Der Vorkämpfer des völkischen Gedankens im Nordmährerland, Nordmährerland, 1943, 4, s. 269–272.

¹⁴⁶⁷ Zum 70. Geburtstage des Ehrenobmannes d.B.d.D.i.B. Dr. Josef Herold, Sudetenland, 1931, s. 32.

¹⁴⁶⁸ Tamtéž.

¹⁴⁶⁹ Tamtéž, s. 33.

¹⁴⁷⁰ Aus der Schutzarbeit. Ehrenobmann JUDr. Josef Herold †, Der Bund, 1933, s. 172; Biographisches Lexikon, I., s. 608.

Vypracovával pro ně pracovní směrnice, které ve 30. letech vybízely v ofenzivním duchu nejen k činnosti na „udržení nacionální državy“, ale i k jejímu rozšíření.

Narodil se v rodině obchodníka, vzdělání získal na gymnáziu, historii, německou literaturu a geografii studoval na Německé univerzitě v Praze. Studia nedokončil. V roce 1926 mu Německá univerzita v Praze udělila čestný doktorát filozofie.¹⁴⁷¹

Politickou kariéru zahájil ve všenněmeckém hnutí rytíře Georga von Schönerera, stál v úzkém vztahu s představiteli nacionálně socialistického hnutí (Hans Knirsch). V roce 1905 se stal sekretářem *Deutsche Agrarpartei in Böhmen* (Německá agrární strana v Čechách), za níž v letech 1907–1911 usedl ve vídeňské říšské radě. V letech 1911–1918 byl poslancem za *Deutsche Volkspartei* (Německá lidová strana), v ČSR byl v letech 1920–1933 senátorem za DNSAP v Národním shromáždění ČSR.¹⁴⁷²

Byl členem Moravské zemské školní rady a kulturních institucí okresu Svitavy. Od roku 1933 do konce války působil jako knihovník tamtéž. Jesser do politického diskurzu na počátku 20. století vnesl pojem „*sudetendeutsch*“, který se po vzniku samostatné ČSR rozšířil jako kolektivní označení pro Němce v českých zemích.¹⁴⁷³

Po druhé světové válce spolupracoval s katolickou organizací vysídlených Němců s *Ackermann-Gemeinde*.

Kiesewetter Anton (*27. srpen 1888 Javorník/Jauernig – †16. prosinec 1961 München/Německo) byl vedoucí funkcionář BdD a člen vedení DKV. Jako vůdčí osoba v KdD měl rozhodující vliv na finanční záležitosti spolků a na přerozdělování financí ze zahraničí.

Pocházel z rodiny javornického řemeslníka, navštěvoval učitelský ústav v Brně a Opavě, kde od roku 1905 začal vykonávat učitelské povolání. Po první světové válce se stal ředitelem německé měšťanky v Opavě, v roce 1926 byl zvolen členem představenstva KdD, roku 1927 byl vyslán do Švýcarska a roku 1928 se stal ředitelem KdD.¹⁴⁷⁴

V letech 1918/1919 patřil spolu s budoucím předsedou BdDSch Otto Wenzelidesem k hlavním organizátorům protičeskoslovensky zaměřených akcí v čs. Slezsku, k přednímu obhájci sebeurčovacího práva a k zastánci požadavku začlenění pohraničního území českých zemí do Německého Rakouska. Na jeho spolehlivost, oddanost a obětavost pro „německou věc“ vzpomínal

¹⁴⁷¹ Lehmann, Emil, Gläubig, kühn und zart. Sudetendeutscher Freundeskreis. Sudetendeutscher Gang, XI, [neuv.], s. 7–8; Heimatberichte 790, BayHStA München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, SdA.

¹⁴⁷² César, Jaroslav; Černý, Bohumil, II., c. d., s. 549.

¹⁴⁷³ Houžvička, Václav, c. d., s. 47.

¹⁴⁷⁴ Lebens u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, I., Pohrlitz 1932, s. 192.

ve své pozůstalosti Otto Wenzelides.¹⁴⁷⁵ Politicky stál na krajní pravici. Byl členem DNP, pak SdP. V srpnu 1938 se účastnil delegace SdP vyslané k jednání s lordem Runcimanem.¹⁴⁷⁶

Po podepsání Mnichovské dohody získala KdD pod jeho vedením monopol na obchod se židovským zlatem aj.¹⁴⁷⁷ Jako předseda správní rady *Zentralkasse sudetendeutscher Genossenschaften* (Ústřední pokladna sudetoněmeckých družstev) v Ústí nad Labem pověřen zapojením veškerých peněžních ústavů v Říšské župě Sudety do finančního systému Německa a po okupaci zbytkové ČSR se stal v roce 1941 členem představenstva *Zentralverband der Geldwirtschaft für Böhmen und Mähren* (Ústřední svaz peněžního hospodářství pro Čechy a Moravu) v Praze. V následujících letech se stal vedoucí osobou dalších peněžních a hospodářských institucí (např. 1942, *Allgemeiner Genossenschaftsverband für Böhmen und Mähren*/Všeobecný družstevní svaz pro Čechy a Moravu; 1943, *Gau-Wirtschaftskammer Sudetenland*/Župní hospodářská komora Sudetenland aj.).

Po druhé světové válce v květnu 1945 byl v Liberci čs. orgány zatčen a za zločiny proti ČSR odsouzen ke třem letům vězení. Po odpykání trestu byl odsunut do Německa. Usadil se v Mnichově. Patřil k spoluzakladatelům SL. V letech 1951–1958 pracoval jako ředitel *Landesanstalt für Aufbaufinanzierung* (Zemský ústav pro financování výstavby) a v roce 1958 obdržel záslužný kříž spolkové vlády 1. třídy.¹⁴⁷⁸

Kießlich Anton (*14. nebo 18. září 1858 Praha – †19. prosinec 1925 Lázně Svatá Markéta u Prachatic/St. Margaretenbad bei Prachatzitz). Obchodník a žurnalista Kießlich spoluzakládal BdDiB.¹⁴⁷⁹ Do roku 1919 zastával funkci 1. místopředsedy, předsedy výboru pro péči o mládež, předsedy výboru pro sirotčí péči a předsedy vánočního výboru. Především se věnoval sirotčí péči a povznesení Lázní Sv. Markéty.¹⁴⁸⁰ Spolkové shromáždění ho v roce 1919 zvolilo čestným předsedou. Po jeho smrti nesly tři druhy studijních podpor a tři zařízení pro sirotky Kießlichovo jméno. Spoluzakládal řadu turnerských spolků a byl jedním z iniciátorů zavedení „árijského paragrafu“ do jejich stanov.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁵ Wenzelides, Otto, Tagebuch, s. 201–203.

¹⁴⁷⁶ César, Jaroslav; Černý, Bohumil, II., c. d., s. 552; Biografický slovník Slezska a severní Moravy, sešit 10, Ostrava 1998, s. 81–82.

¹⁴⁷⁷ Úloha KdD při arizaci židovského majetku v bývalé ČSR zpracovávají práce: Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, "Arizace" a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha 2005; Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, "Arizace" na úvěr. Příspěvek Kreditanstalt der Deutschen ke germanizaci hospodářského života v „Protektorátu Čechy a Morava“, Praha 2003.

¹⁴⁷⁸ Buhl, Paul, c. d.; Biografický slovník Slezska, s. 81–82; Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, II., Pohrlitz 1933, s. 192; Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder, II. (I–M), Sturm, Heribert (hg.), München 1984, s. 138.

¹⁴⁷⁹ Ehrenobmann Anton Kießlich tot!, Bundesbote, 1926, 1, s. 1.

¹⁴⁸⁰ Den Manen Anton Kießlichs, Bundesbote, 1926, 19, s. 3.

¹⁴⁸¹ Anton Kießlich (Zu seinem sechzigsten Geburtstage am 14. Scheidings 1918), Deuschböhmen, 1918, 37, s. 198; Ehrenobmann Anton Kießlich tot!, s. 1.

Byl synem majitele kavárny na Staroměstském náměstí v Praze, navštěvoval malostranské gymnázium a obchodní akademii. V politickém ohledu patřil k radikálnímu nacionálnímu směru. Jako mladík byl zvolen do výboru pražské odbočky DSV, která byla z valné části v rukou antisemitských nacionálů. Byl členem výboru Schönererova školského spolku *Schulverein für Deutsche*. Spoluzakládal *Deutscher Klub* (Německý klub, sdružení německých nacionálů pod vedením poslance Otto Steinwendera), v pražské odbočce *Deutschnationaler Verein* (Německý nacionální spolek) zastupoval funkci místopředsedy, později pozici předsedy.¹⁴⁸²

Knaute Theodor (*9. listopad 1852 Cvikov/Zwickau/Sasko – †24. prosinec 1915 Olomouc/Olmütz). Učitel Knaute byl spoluzakladatelem BdDN a olomouckého DSV. V obou spolicích stanul na pozici jednatele.¹⁴⁸³ Byl nejbližším spolupracovníkem předsedy BdDN Hermanna Brasse. Podnikal časté poznávací, osvětové a agitační cesty po severní Moravě.¹⁴⁸⁴ „Bundu věnoval každou volnou hodinu“, vzpomínají jeho spolupracovníci ve dnech po jeho úmrtí.¹⁴⁸⁵

Vzdělání získal na učitelském ústavě v Litoměřicích. Stal se ředitelem olomoucké chlapecké měšťanky.¹⁴⁸⁶ Knautovu neobvyklou angažovanost v německém nacionálním životě severní Moravy dokládá fakt, že více než čtyři desítky spolků, korporací a sdružení ho jmenovaly čestným členem (1912). Byl spolupracovníkem četných novin a časopisů. V Olomouci začal nejprve pracovat v deníku *Neue Zeit*. Ten se však, podle slov německých nacionalistů, stal periodikem „vůči Němcům nepřátelské vlády“,¹⁴⁸⁷ a proto přešel do redakce olomouckých listů *Mährisches Tagblatt* a kalendáře spolku BdDN.¹⁴⁸⁸

Krebs Matthias (* 25. březen 1880 Neusiedl/Dolní Rakousko – † nezjištěno), ředitel odborné školy v Brně se v roce 1923 stal předsedou BdDS. Krebs zorganizoval bezpočet tzv. *Heimatabende* (osvětové společenské večery pořádaných podle závazných směrnic), které pod jeho vedením sloužily zájmům německé lidovychovy a k upevnění „víry k domovině a lásky k národu a spolku“.¹⁴⁸⁹ Spoluzakládal *Brünner Lehrergesangverein* (Brněnský pěvecký spolek učitelů).

Absolvoval brněnský učitelský ústav, v letech 1900–1903 navštěvoval přednášky na technice v Brně, v letech 1904–1909 přednášky v zoologii, botanice, mineralogii, geologii, chemii,

¹⁴⁸² Anton Kießlich (Zu seinem sechzigsten Geburtstage am 14. Scheidings 1918), s. 197.

¹⁴⁸³ Trunz, Ada, Gründung des Nordmährerbundes vor 55 Jahren. Aus seiner Arbeit, Nordmährerland, 1942, 1, s. 6; Theodor Knaute, Bundeskalender 1928, Troppau, Olmütz [1927], s. 33.

¹⁴⁸⁴ Tamtéž.

¹⁴⁸⁵ Theodor Knaute, c. d., s. 33.

¹⁴⁸⁶ Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, I., s. 97.

¹⁴⁸⁷ Tamtéž, s. 96–97; Theodor Knaute, c. d., s. 33.

¹⁴⁸⁸ Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, I., s. 97.

¹⁴⁸⁹ Tamtéž, s. 98.

potravinářské chemii, agrikulturní chemii a v odborných zemědělských předmětech. Ze všech jmenovaných předmětů složil kolokvium. Ve studiu zoologie pokračoval od roku 1909 na univerzitě ve Vídni.¹⁴⁹⁰

JUDr. Langer Eduard (*25. prosinec 1852 Rokytnice v Orlických Horách/Rokitnitz in Adlergebirge – †21. říjen 1914 Broumov/Braunau). Byl spoluzakladatelem a dlouholetým předsedou BdDO. Vedoucí postavení v činnosti pro národní, hospodářské a kulturní povznesení Němců ve východních Čechách mu vyneslo pojmenování „otec Orlických hor“.

Byl synem mlynáře, navštěvoval piaristické gymnázium v Rychnově nad Kněžnou/Reichenau an der Kněžna, získal stipendium pro chudé žáky a studoval právnickou fakultu Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze. V roce 1887 se stal zemským advokátem a tajemníkem sboru německých důvěrníků.

Svou národopisnou a vlastivědnou činnost spojil s politickou praxí a stal se významným německým politikem. V letech 1892–1901 usedl do křesla poslance německých liberálů Českého zemského sněmu za německý volební okres Broumov-Trutnov, v letech 1894–1896 byl členem zemské školní rady. Langerovo hmotné postavení neobyčejně povznesl sňatek (1892) s ovdovělou dcerou broumovského velkopřemyslníka Josefa Schrolla.

Úsilí vytvořit „německé východní Čechy“ mu přineslo uznání třetí sekce památkového úřadu ve Vídni, která Langera jmenovala konzervátorem pro německé části východních Čech.¹⁴⁹¹ Jeho vydavatelská a publikační činnost doplňovala sběratelská vášeň. Knihovna s více než 40 000 svazky náležela k nejvýznamnějším soukromým knihovnám v monarchii. Se svou ženou položil základ muzea Broumovska. Většina Langerových sbírek byla v letech 1949–1950 zničena.¹⁴⁹²

Legler Friedrich (*1. leden 1852 Broumov/Braunau – †31. říjen 1919 Liberec/Reichenberg) byl spoluzakladatelem BdDiB. K roku 1901 je doloženo členství ve smírčím soudě.¹⁴⁹³

Pedagogické vzdělání získal na učitelském ústavu v Praze, stal se ředitelem národní školy (1911), byl předsedou *Deutscher Landeslehrerverein für Böhmen* (Německý zemský spolek učitelů pro Čechách) v Liberci (1906).¹⁴⁹⁴ Byl zemským poslancem za *Deutschradi-kale Partei*

¹⁴⁹⁰ Tamtéž.

¹⁴⁹¹ Jmenování Langera konzervátorem na dobu pěti let. Statthaltereie für das Königreich Böhmen, Prag 15. 7. 1914, SOKA Náchod, Langer Eduard Dr., karton č. 14.

¹⁴⁹² Inventář k osobnímu fondu Eduarda Langera, SOKA Náchod; Lišková, Marie, c. d., s. 171.

¹⁴⁹³ Die Bundesleitung des „Bundes der Deutschen in Böhmen“, Bericht über die Tätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im achten Vereinsjahre, Prag 1902, s. 27–28.

¹⁴⁹⁴ Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, II., s. 127.

(Německá radiální strana) (1889–1913), v roce 1890 byl jako zástupce německých nacionálních radikálů zvolen do libereckého městského zastupitelstva.¹⁴⁹⁵

PhDr. Lehmann Emil (*18. listopad 1880 Trnovany u Teplic Šanova/Turn bei Teplitz-Schönau – †22. srpen 1964 Dresden-Loschwitz). Lehmann se svými rolemi gymnaziálního učitele, germanisty, nacionálně socialistického politika, osvětového a vlastivědného pracovníka, publicisty a básníka byl jednou z určujících osob v ideologicko-politické a společensko-kulturní rovině formujícího se „sudetoněmeckého společenství“. Pracovním nástrojem se mu stala nacionální výchova v její specifické formě lidovychovy. Jako uználemu pracovníkovi *Ostforschung* se mu dostalo značných ocenění v Německé říši a v poválečném Německu.

Aktivní činnost ve spolcích zahájil založením odbočky BdDiB v Lanškrouně/Landskron (1912). Do hlavního vedení byl povolán v roce 1918, v roce 1926 usedl v dozorčí radě. Bez zajímavosti není, že nacionální socialista Lehmannova formátu již v roce 1922 usedl do pražského hlavního vedení DKV. Z jeho členství v zahraničních organizacích uveďme členství ve vědecké radě *Deutsches Ausland-Institut* ve Stuttgartu.

Byl synem mistra zednického a podnikatele ve stavebnictví. Gymnázium navštěvoval v Teplicích, studium germanistiky, klasické filologie a filozofie na univerzitách v Praze, Heidelbergu a Berlíně zakončil obhájením dizertační práce o lyrice Friedricha Hölderlina na pražské univerzitě (1903).¹⁴⁹⁶ Složil státní zkoušky z učitelství pro vyšší školy. Pedagogickou činnost zahájil ve Štýrském Hradci (1906). Na zdejší nacionální konfrontace mezi Němci a Slovinci vzpomínal jako na svou první školu „nacionálního zápasu“. Od roku 1908 působil na školách v českých zemích.¹⁴⁹⁷

V roce 1912 byl zvolen do lanškrounského městského zastupitelstva za Wolfovu *Deutschradikele Partei* (Německá radikální strana).¹⁴⁹⁸ Po první světové válce byl vůdcem lanškrounské DNSAP, za níž po obecních volbách získal post místostarosty. V roce 1935 usedl do stálého *Ausschuß für das sudetendeutsche Verbandswesen* (Výbor pro sudetoněmecké svazy) Henleinovy SdP. Politické veřejnosti byly známy jeho ostré neshody s německými sociálními demokraty, jejichž tisk ho příležitostně nazýval „naci-osvětář“.¹⁴⁹⁹

Organizace nacionální lidovychovy se dostala do rukou Lehmana a jeho spolupracovníků (Hermann Brass, Erich Gierach, Franz Jesser aj.). Pramenem jeho veškeré činnosti byl německý

¹⁴⁹⁵ Tamtéž, s. 127–128; Lišková, Marie, c. d., s. 174.

¹⁴⁹⁶ Biographisches Lexikon, II., s. 412.

¹⁴⁹⁷ Prof. Emil Lehmann – Lebenslauf, Bundesarchiv Berlin, RK/B0 112.

¹⁴⁹⁸ Tamtéž.

¹⁴⁹⁹ Lochner Rudolf, Professor Dr. Emil Lehmann, Auszug aus einem Aussatz der Zeitschrift „Neue Bahnen“, Bundesarchiv Berlin, DS/B35.

nacionální socialismus, který považoval za „evangelium svobody“. Tak se ve 40. letech v jedné oslavné brožuře k Lehmannově osobě vyjádřil Hans Krebs.¹⁵⁰⁰

Luksch Josef (*7. březen 1862 Loděnice u Pohořelic/Lodenitz bei Pohrlitz – †26. listopad 1936 tamtéž). Spoluzakládal BdDS a *Bund der Deutschen in Mähren*. Aktivně vystupoval za vznik BdD. Jeho činnost je spjata zejména se svépomocným projektem *Sudetendeutsche Volkshilfe* (SVH).¹⁵⁰¹

Pocházel ze staré vážené selské rodiny. Pro otcovu smrt zanechal studia zemědělství a začal vést rodinné hospodářství.¹⁵⁰² Stal se členem vedení *Mährische Ackerbaugesellschaft* v Brně (Moravská zemědělská společnost), v roce 1893 spoluzakládal ve své rodné obci spořitelnu a záložnu, podíl měl na založení *Zentralverband der landwirtschaftlichen Genossenschaften* (Ústřední svaz zemědělských družstev), předsedou jeho správní rady se stal v roce 1902, jako čtyřiatřicetiletý se stal předsedou *Zentralkasse für deutsche Landwirte* v Brně (Ústřední pokladna pro německé zemědělce), byl předsedou dozorčí rady *Deutsche Bodenverkehrsgesellschaft* v Praze (Německá společnost pro prodej a nákup půdy), místopředsedou *Bund der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaftsverbände* v Praze (Svaz německých zemědělských družstevních svazů) a místopředsedou a nakonec i předsedou dozorčí rady *Deutsche Agrar- und Industriebank* v Praze (Německá agrární a průmyslová banka). Jako člen dozorčí rady měl zastoupení v *Mährisch-Schlesische wechselseitige Versicherungsanstalt* (Moravsko-slezská vzájemná pojišťovna), byl členem *Westmährische Elektrizitätsgesellschaft* (Západomoravská společnost pro dodávku elektřiny), od založení německé sekce Moravské zemědělské rady v Brně (*Landeskulturrat für Mähren*) patřil k jejímu výboru a rovněž náležel hlavnímu výboru pražské pobočky *Deutsche Land- und Forstwirtschaftsgesellschaft* (Německá zemědělská a lesnická společnost).¹⁵⁰³

V roce 1894 se stal starostou Loděnic, v roce 1893 poslancem Moravského zemského sněmu, v letech 1900–1918 byl poslancem říšské rady ve Vídni, byl členem rakousko-uherské delegace (společný orgán říšské rady a Uherského zemského sněmu), v ČSR usedl za německé agrárníky v letech 1920–1935 do senátorského křesla a stal se místopředsedou senátu Národního shromáždění ČSR.¹⁵⁰⁴

¹⁵⁰⁰ Krebs, Hans, Emil Lehmann. Ein nationalsozialistischer Grenzland- und Heimatkämpfer, in: Emil Lehmann der Volksforscher und Volksbildner. Zu seinem 60. Geburtstag gewidmet von Freunden und Mitarbeitern, Herrmann, Hugo (hg.), Reichenberg 1940, s. 9.

¹⁵⁰¹ Der Bauernführer Josef Luksch†, SM, 1937, s. 40.

¹⁵⁰² Tamtéž.

¹⁵⁰³ Tamtéž.

¹⁵⁰⁴ Biographisches Lexikon, II., s. 518; Der Bauernführer Josef Luksch†, s. 40.

MUDr. Muntendorf Otto (*12. srpen 1910 Olšany/okr. Šumperk/Olleschau/Bzk. Mährisch Schönberg – †1943) stál v čele spolkového oddělení pro populační politiku. Na dané téma publikoval řadu studií a nejrůznějších pojednání. Na severní Moravě založil *Arbeitsgemeinschaft der biologischen und dynamischen Wirtschaftsweise in Nordböhmen* (Pracovní sdružení biologického a dynamického způsobu hospodaření na severní Moravě). Od listopadu 1935 působil ve vedení SdP v Praze. V roce 1936 byl přeložen do Teplic-Šanova za účelem působení v BdD a zřízení jeho oddělení pro populační politiku. Během roku 1938 byl pověřen vedením stranického referátu SdP. Podle zpráv ministerstva vnitra Muntendorf vedl evidenci židovských emigrantů v ČSR a podával zprávy o jejich činnosti do Německa.

V Říšské župě Sudety stál od roku 1939 v čele *Gauamt für Rassenpolitik* (Župní úřad pro rasovou politiku) a v orgánech *Rassenpolitisches Amt* (Rasově politický úřad) a *Reichsbund der Kinderreichen* (Říšský svaz pro rodiny s mnoha dětmi).¹⁵⁰⁵

Pleyer Wilhelm (*8. březen 1901 Železný Hamr/Wald-Eisenhammer – †14. prosinec 1974 München/Německo) byl předním *völkisch* spisovatelem, redaktorem, publicistou a básníkem, který svou tvorbou ovlivňoval kulturně politické ovzduší. Byl členem vedení BdDiB, v letech 1934–1943 vedoucím redaktorem spolkového časopisu *Sudetendeutsche Monatshefte. Zeitschrift des Bundes der Deutschen*, autorem propagačních spolkových brožur a četných článků.¹⁵⁰⁶ Podle jeho slov, svou prací chtěl docílit německé jednoty a překonat politické hranice v kulturní oblasti cestou péče o tzv. kmenové kultury.¹⁵⁰⁷ Jeho ostré německo-nacionální zakotvení, vystupování proti údajné „čechizaci“ a za sebeurčovací právo čs. Němců se zrcadlí v jeho literární tvorbě.

Byl synem kováře,¹⁵⁰⁸ gymnázium navštěvoval v Doupově/Duppau, na pražské Německé univerzitě studoval německou vlastivědu, slavistiku, historii a filozofii. V letech 1926–1933 byl členem vedení DNP, v letech 1926–1929 župním jednatelem strany. Připojení čs. pohraničí k Německé říši na podzim 1938 přivítal slovy: „Osvobození německého pohraničí mě samozřejmě naplnilo největším nadšením. [...] Je možné, že se na naši dobré víře hřešilo; já jsem zůstal věren sám sobě, a proto nepopírám žádný řádek, který jsem napsal.“¹⁵⁰⁹ Ve Třetí říši patřil k jednomu

¹⁵⁰⁵ Dr. Otto Muntendorf, zpráva o sudetoněmecké zahraniční propagandě, srpen 1936, NA Praha, PMV 225-338-3; Wehrenfennig (gelegentl. auch Wehrenpfennig) Gottfried Paulus, Pfarrer, Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, přístupné on line: http://www.bautz.de/bbkl/w/wehrenpfennig_g_p.shtml.

¹⁵⁰⁶ Pleyer, Wilhelm, *Die Sendung des Bundes der Deutschen i. B., Sudetendand*, 1931, 9–10, s. 1.

¹⁵⁰⁷ Hauptmann, Rudolf, *Dank an Wilhelm Pleyer*, Norderstedt 2004, s. 36.

¹⁵⁰⁸ Tamtéž, s. 29–30.

¹⁵⁰⁹ „Die Befreiung der deutschen Grenzlande erfüllte mich natürlich mit höchster Begeisterung. [...] Es mag auf unseren guten Glauben gesündigt worden sein-, ich selber blieb mir treu, und deshalb verleugne ich keine Zeile, die ich geschrieben habe.“ Tamtéž, s. 37.

z nejúspěšnějších německých spisovatelů z bývalé ČSR. Oceňovalo se jeho rozhodné a pevné stanovisko za velkoněmecké ideje a jeho aktivní podíl na řešení „sudetoněmecké otázky“.¹⁵¹⁰

PhDr. Schollich Ernst (*26. duben 1882 Německá Libina/Deutsch Liebau – †23. květen 1945 Nový Jičín/Neutitschein). Vedoucí funkcionář DNP Schollich byl před první světovou válkou aktivní v německém hnutí mládeže, v roce 1919 vstoupil do slezské *Nordmarky*, nakonec zakotvil v BdDN. V roce 1935 převzal vedení Severomoravské župy BdD; byl členem *Hilfsverein für Deutschböhmen und Sudetenländer*.

Narodil se v rodině mistra stolaře, navštěvoval olomoucké a uničovské gymnázium, historii, geografii a tělesnou výchovu studoval na Německé univerzitě v Praze a Štýrském Hradci.¹⁵¹¹ V meziválečném období jako učitel působil v Novém Jičíně, stal se starostou tamtéž (1923–1933, 1938), byl předsedou školního výboru *Verband der deutschen Selbstverwaltungskörper in der Tschechoslowakei* (Svaz německých samosprávných celků v Československu) (1920–1933), vydavatelem a redaktorem týdeníku DNP *Volksruf* (1922–1929), členem dozorčí rady periodika *Deutsche Presse* a spolupracovníkem *Deutsche Volkszeitung* (1929–1944).¹⁵¹²

Organizační schopnosti a vypjaté nacionální smýšlení ho před první světovou válkou přivedly do *Deutschradikale Partei* (Německá radikální strana, člen místního a okresního vedení), 1918–1919 byl členem *Deutscher Volksausschuß für das Kuhländchen* (Německý národní výbor pro Kravaňsko) a jako delegát tohoto výboru usedl v zemské vládě provincie *Sudetenland* v Opavě. Na Novojičínsku pořádal četná demonstrativní shromáždění a organizoval německou domobranu *Volkswehr*. Po válce se stal členem okresního a zemského vedení DNP, v roce 1920 byl zvolen jejím poslancem, nadále zastupoval funkci jednatele (1920–1929), předsedy klubu poslanců DNP (1929–1933) a současně předsedy krajského vedení DNP v Krnově. Vystupoval za sloučení DNP a DNSAP. Po rozpuštění strany stanul v čele *Klub der deutschvölkischen Abgeordneten* (Klub *deutschvölkisch* poslanců, 1933–1935), jehož většina na výzvu Ernsta Scholliche a Othmara Kalliny přešla do SdP.¹⁵¹³ V Henleinově straně zaujal pozici krajského

¹⁵¹⁰ Tamtéž, s. 47; Dopis stuttgartského starosty Dr. Stroelina státnímu radovi Johstovi, prezidentu Reichsschrifttumskammer, 3. 5. 1941, Bundesarchiv Berlin, RK/B 157.

¹⁵¹¹ Biographisches Lexikon, III. (N–Sch), Seibt, Ferdinand; Lemberg, Hans; Slapnicka, Hlmut, München 2000, s. 739.

¹⁵¹² Biografický slovník Slezska a severní Moravy, seš. 2, Opava, Ostrava 1994, s. 109–110.

¹⁵¹³ César, Jaroslav; Černý, Bohumil, II, c. d., s. 563–564,

řečníka.¹⁵¹⁴ Zřejmě od roku 1936 pracoval pro říšskoněmeckou bezpečnostní službu *Sicherheitsdienst* (SD), kam dodával zprávy o bohumínské a těšínské oblasti.¹⁵¹⁵

Po září 1938 se stal vrchním starostou Nového Jičína (1939–1945), členem NSDAP a pro svou „čistou velkoněmeckou minulost“ byl dne 20. dubna 1939 přijat do SS ve služební hodnosti *SS-Hauptsturmführer*.¹⁵¹⁶ Později byl povýšen na *SS-Sturmbannführer*, byl okresním vedoucím pro komunální politiku a místním vedoucím NSDAP. Před koncem války opustil Nový Jičín, kam se ale v polovině května 1945 vrátil a byl zatčen. Ve vězení spáchal sebevraždu.¹⁵¹⁷

JUDr. Stolberg Friedrich Theodor Alfred Pius Franz von Sales Maria (*14. prosinec 1877 Tomaszów/Polsko (tehdejší pruské Slezsko) – †28. březen 1954 Gamburg/Německo) zastával od roku 1922 v rámci BdDSch funkci předsedy odbočky pro umění a vědu (*Ortsgruppe für Kunst und Wissenschaft*). Roku 1935 byl jmenován 1. místopředsedou Slezské župy BdD, aktivní byl v DKV.¹⁵¹⁸

Velkostatkář, politik a mecenáš umělců hrabě Stolberg získal vzdělání na rakouském jezuitském gymnáziu v Kalksburgu, maturitu složil na Terezianu ve Vídni. Na univerzitě v Innsbrucku studoval práva, právní dějiny a státní vědy. Státní zkoušky vykonal v roce 1902. Téhož roku vstoupil do státních služeb jako konceptní praktikant u Zemské slezské vlády v Opavě. Současně studoval ve Vídni polnohospodářství. V roce 1905 vystoupil ze státních služeb, natrvalo přesídlil do Kyjovic/Kijowitz a věnoval se správě zdejšího velkostatku. Během svého více než třicetiletého hospodaření na velkostatku byl členem většiny slezských sdružení zemědělců.¹⁵¹⁹

Politickou kariéru zahájil v Zemském slezském sněmu v Opavě, kam v roce 1909 usedl za velkostatkářskou kurii. V ČSR spoluzakládal DCV, stal se zástupcem předsedy krajské organizace DCV pro severní Moravu a Slezsko, předsednictví převzal v roce 1934, v letech 1925–1934 byl za DCV senátorem, v první polovině 30. let kopíroval stranickou linii zostřeného nacionalismu. Sžiravé výpady proti ČSR z jeho projevů mizí s nacistickým převzetím moci v Německu a zjevností rostoucího nebezpečí Henleinova hnutí. V letech 1935–1938 předsedal DCV, v druhé polovině 30. let stál na neoaktivistických pozicích. Po začlenění klubu poslanců a senátorů DCV

¹⁵¹⁴ Vyjádření Führer der SS-Standarte Troppau o Ernstu Schollichovi, listopad 1938, Bundesarchiv Berlin, SS-97-B, Ernst Schollich.

¹⁵¹⁵ Biografický slovník Slezska a severní Moravy, seš. 2, s. 109–110.

¹⁵¹⁶ Vyjádření SS-Sturmbannführer (Stabsführer des SS-Abschnitts XXIV) Breslau o Ernstu Schollichovi z listopadu 1938, Bundesarchiv Berlin, SS-97-B, Ernst Schollich.

¹⁵¹⁷ Biografický slovník Slezska a severní Moravy, seš. 2, s. 109–110.

¹⁵¹⁸ Bericht des Gaues Schlesiens des Bundes der Deutschen über das Arbeitsjahr 1935, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 9, inv. č. 20; Der Hauptausschuß des Bundes der Deutschen Schlesiens im Jahre 1934, Bund der Deutschen Schlesiens. Jahresbericht 1934, s. 9–10.

¹⁵¹⁹ Pelcl, Martin, K osobnosti Friedricha Stolberga (1877–1954), Časopis slezského muzea, B, 54, 2005, 2, s. 182.

do parlamentního klubu SdP v březnu 1938 se z aktivní politiky stáhl do ústraní a věnoval se správě statku.

V roce 1946 byl odsunut do Hessenska. Natrvalo se usadil u hraběte Emanuela Westerholta na zámku v Gamburgu an der Tauber. Zde se staral o místní zámeckou zahradu, věnoval se péči o slepce a spolu s místním farářem psal dějiny obce. Aktivně se podílel na činnosti *Landsmannschaftlicher Vereinigung der Ostsudetendeutschen a Ackermann-Gemeinde*. Zahynul při autonehodě.¹⁵²⁰

Taschek Josef Anton Adalbert (*31. červenec 1857 České Budějovice/Budweis – †29. leden 1939 tamtéž). Spoluzakladatel *Deutscher Böhmerwaldbund*. Po náhlé smrti jeho prvního předsedy velkostatkáře a starosty Českých Budějovic Eduarda Claudiho v roce 1884 se stal jeho předsedou. V čelní pozici setrval až do roku 1938.¹⁵²¹

Jeho otec, úspěšný obchodník se železem a železářskými výrobky, pocházel z českého rodu usedlého v Bernarticích na Písecku/Bernarditz Bez. Písek. Josef Taschek společně s otcem vedl podnik *Ant. Fr. Taschek u. Sohn*. Dlouhá léta strávil na cestách po Evropě, po návratu se aktivně zapojil do veřejného života v Českých Budějovicích a zaujal vedoucí pozici v městské spořitelně. Postupně se stal členem řady místních německých spolků, okresního zastupitelstva a v roce 1903 byl zvolen starostou města.

V ČSR byl v roce 1926 zvolen senátorem za *Deutsche demokratische Freiheitspartei* (Německá demokratická strana svobodomyšlná). Brzy se však z vysoké politiky stáhl.¹⁵²²

Tins Carl (*2. únor 1873 Liberec/Reichenberg – † nezjištěno). Redaktor a ašský starosta Carl Tins byl spoluzakladatelem BdDiB a jeho ašského okresu, předsedou téhož a odbočky BdDiB v Aši. V ústředních orgánech svazu byl členem vedení, dozorčí rady a smírčího soudu. Své aktivity horlivě rozvíjel v turnerském hnutí. Patřil mezi zastánce „árijského paragrafu“ ve stanovách turnerských spolků v rakouské monarchii.

Narodil se v rodině mistra pilníkáře. Reprezentuje skupinu komunálních úspěšných politiků, kteří svou pevnou pozici ve veřejném životě budovali od svých mládežnických let prostřednictvím místních spolků. Již jako osmnáctiletý byl rakouskými úřady podezírán z neloajálního postavení vůči monarchii (při jednom průvodu Libercem nesl lampion v barvách Německého císařství). Vyšetřování ze strany úřadů v něm údajně probudilo „účinnost proti monarchii a ještě větší náklonnost k Prusku“. Jako člen vídeňského *Germanenbund* začal

¹⁵²⁰ Pelcl, Martin, c. d., s. 188–189; César, Jaroslav; Černý, Bohumil, II., c. d., s. 566; Biografický slovník Slezska a severní Moravy, red. Dokoupil, Lubomír, seš. 1 (13), Ostrava 2000, s. 92–93.

¹⁵²¹ Koblasa, Pavel, Inventář, Josef Taschek (1764) 1857–1939, České Budějovice 1996, s. 1–2, SOKA České Budějovice.

¹⁵²² Präuer Heinz, c. d., s. 261.

v německých oblastech Čech obnovovat germánské zvyky. Na četných veřejných shromážděních se osvědčil jako vynikající řečník. Pro Tinsovo „politické zrání“ byl rozhodující velkoněmecký okruh jeho známých: G. von Schönerer a K. H. Wolf. Po vzniku Československa se soustředil na činnost v ašském městském zastupitelstvu, v roce 1928 se stal starostou města Aš.¹⁵²³

Trunz Ada (* 9. červen 1873 Štěpánov/Stefanau u Olomouce/Olmütz – † nezjištěno) byla ředitelkou německé rodinné školy v Olomouci a „putující učitelkou“ BdDN, v rámci něhož vedla ženské hnutí.¹⁵²⁴

Po absolvování arcibiskupského ústavu pro učitelky v Olomouci působila jako pomocná učitelka v Stettenhof v Dolním Rakousku. Dlouhodobě onemocněla a učitelského povolání se musela na čas vzdát. Po uzdravení pracovala jako vychovatelka v Galicii, Krain, Uhrách, Štýrsku a nějakou dobu pobývala v Římě. Po návratu do Olomouce začala pracovat pro BdDN a pro *Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge* (Zemská komise pro ochranu dětí a péči o mládež). Působila v předsednictvech obou organizací.

Za podpory BdDN iniciovala založení *Frauengewerbeschule* (Ženská učňovská škola), kterou později přeorganizovala ve *Familienschule für Frauenberufe* (Rodinná škola pro ženská povolání). Po první světové válce zůstala v Rakousku, kde se věnovala činnosti v dětských a sociálně podpůrných organizacích. Spolupracovala s tehdy určujícími ženskými osobnostmi z ženského světového spolku *Frauenweltebund*, s Marianne Hainisch, Alicí Salomon aj.¹⁵²⁵

Uhl Carl (*9. duben 1884 Klášterec/Klösterle – †15. únor 1933 Karlovy Vary/Karlsbad) byl v roce 1930 povolán do předsednictva BdDiB a po Augustu Ansorgovi převzal funkci ředitele spolkové kanceláře a tím i vedení všech důležitých obchodních záležitostí.

Otec pracoval v porcelánském průmyslu, reálku navštěvoval v Lokti, po maturitě studoval na Vysoké škole technické v Praze. Věnoval se rovněž studiu filologie a zajímal se o německou vlastivědu. Členstvím v pražském buršáckém spolku *Arminia* byl vtáhnut do nacionální činnosti.¹⁵²⁶ V roce 1910 se jako užší spolupracovník MUDr. Josefa W. Titty přestěhoval do Třebenice/Trebnitz na Litoměřicku, kde působil v *Deutscher Volksrat für Böhmen* (Německá národní rada pro Čechy) a kde se mu údajně dostalo „důsledného školení v činnosti na jazykové hranici“.¹⁵²⁷

V převratových dnech roku 1918 se z pozice předsedy *Bezirks-National-Ausschuss* (Okresní nacionální výbor v Teplicích) postavil do „boje za sebeurčovací právo“, dostal se do

¹⁵²³ Carl Tins – 60 Jahre. Ein Kämpferleben, Der Bund, 1933, s. 74.

¹⁵²⁴ Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, I., s. 107.

¹⁵²⁵ Tamtéž.

¹⁵²⁶ Aus der Schutzarbeit. Direktor Carl Uhl †, Der Bund, 1933, s. 141.

¹⁵²⁷ Tamtéž.

úzkého pracovního styku s Rudolfem Lodgmanem von Auen, po prvních parlamentních volbách do Národního shromáždění ČSR přišel do Prahy a vykonával zde funkci sekretáře parlamentního svazu DNP (1920–1928). Patřil mezi spoluzakladatele *Deutscher Akademiker-Verband* (Německý akademický svaz).¹⁵²⁸

Wehrenfennig/Wehrenpfennig Gottfried (*19. červenec 1873 Gosau/Horní Rakousko – †6. červenec 1950 Schnodsenbach u Scheinfeld/Německo).¹⁵²⁹ Evangelický kněz se od svého příchodu do českých zemí (1897) aktivně zapojil do činnosti BdDiB a turnerských spolků (Praha, Plzeň, Ústí nad Labem a Trnovany). V roce 1919 byl povolán do vedoucích pozic, stal se 2. místopředsedou, roku 1920 1. místopředsedou a roku 1932 byl v Ústí nad Labem zvolen předsedou BdDiB. Pod jeho vedením se v roce 1934 přistoupilo ke zřízení BdD. Byl zvolen jeho vůdcem.¹⁵³⁰ Podřídil ho cílům a vedení SdP, jejímž byl členem.¹⁵³¹ Po podepsání Mnichovské dohody byl do roku 1940 jmenován správcem spolku. Z pověření Adolfa Hitlera byl Henleinem dne 27. prosince 1939 za své údajné zásluhy v „péči o německou podstatu“ vyznamenán jako „První sudetský Němec“ (*Erster Sudetendeutscher*).¹⁵³²

Z otcovy strany pocházel ze staré kněžské evangelické rodiny, z matčiny strany příslušel k jednomu švédsko-baltickému rodu.¹⁵³³ Gymnázium navštěvoval v Linci, maturitu složil v Salzburgu (1892),¹⁵³⁴ studia teologie dokončil na univerzitě v Erlangen. Do Prahy přišel 1897 vyučovat evangelické náboženství na německých středních školách (1897–1898). Po přechodném kazatelském působení v Plzni (1898–1902) a v Ústí nad Labem (1902–1904) našel své stálé kněžské působiště v Trnovanech u Teplic.¹⁵³⁵

Weinwurm Franz (*17. únor 1871 Vídeň/Wien – †21. leden 1938 Salzburg/Rakousko).¹⁵³⁶ Spoluzakladatel a předseda správní rady KdD zastával funkci předsedy

¹⁵²⁸ Tamtéž, s. 141–142.

¹⁵²⁹ Auszug aus dem Taufbuch der evangelischen Kirchengemeinde, SOkA Teplice, Wehrenfennig Gottfried – písemná pozůstalost, karton č. 1, inv. č. 1/1.

¹⁵³⁰ Wenzelides, Otto, Gottfried Wehrenfennig, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava, karton č. 12, inv. č. 24.

¹⁵³¹ Aus der Schutzarbeit. Zum 60. Geburtstag des Bundesobmannes Pf. Gottfried Wehrenfennig, Der Bund, 1933, s. 395; Wehrenfennig (gelegentl. auch Wehrenpfennig) Gottfried Paulus, Pfarrer, Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, c. d.

¹⁵³² Tamtéž.

¹⁵³³ Z rodiny vzešla řada hornorakouských kněží. V českých zemích působil i jeho bratranec D. Dr. h.c. Erich Edmund Wehrenfennig (1872–1968), poslední předseda *Deutsche-Evangelische-Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien* (Německá evangelická církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku). Wenzelides, Otto, Gottfried Wehrenfennig, c. d.

¹⁵³⁴ Maturitäts-Zeugniss, SOkA Teplice, Wehrenfennig Gottfried – písemná pozůstalost, karton č. 1, inv. č. 3/1.

¹⁵³⁵ Personalstandes-Tabelle, SOkA Teplice, Wehrenfennig Gottfried – písemná pozůstalost, karton č. 1, inv. č. 5/1; Wenzelides, Otto, Gottfried Wehrenfennig, c. d.; Aus der Schutzarbeit. Zum 60. Geburtstag des Bundesobmannes Pf. Gottfried Wehrenfennig, s. 395.

¹⁵³⁶ Franz Weinwurm – 60 Jahre, Der Bund, 1931, s. 112; Franz Weinwurm†, SM, 1938, s. 124–125.

jednoho okresu BdDiB, v ústředí působil od roku 1917 jako 1. předseda dozorčí rady a předseda výboru pro agitační a náborovou činnost.¹⁵³⁷

Po válce zahájil rozmach KdD pod nacionálními hesly (80 odboček KdD v roce 1924).¹⁵³⁸ Byl spoluzakladatelem a 1. místopředsedou *Deutsche Bodenverkehrsgesellschaft* v Praze (Německá společnost pro prodej a nákup půdy), založené roku 1920 převážně z iniciativy BdDiB.¹⁵³⁹

JUDr. Otto Wenzelides (*7. březen 1877 Opava/Troppau – †28. červen 1958 Heidelberg/Německo).¹⁵⁴⁰ Wenzelides představoval jednoho z tzv. „mužů vlasti“ (*Männer der Heimat*).¹⁵⁴¹ Tak označovali po druhé světové válce Němci ze Slezska a severní Moravy muže, kteří svůj život v meziválečné ČSR „věnovali národní věci“. Dlouhá léta byl funkcionářem *Nordmark*, od roku 1921 BdDSch, jehož předsedou byl v letech 1926–1938/39.

Po studiích práv ve Vídni nastoupil místo auskultanta u Zemského soudu v Opavě. Mladý advokát přijal místo právního zástupce *Verband landwirtschaftlicher Genossenschaften* (Svaz zemědělských družstev), po válce byl zvolen jeho místopředsedou. Svaz, sdružující více než sto raiffeisenek spolu s dalšími zemědělskými družstvy, měl podle Wenzelidese reprezentovat hlavní oporu při „záchraně německého majetku“.¹⁵⁴² Významnou pozici zastával ve *Verband der Spar- und Darlehensvereine in Schlesien* (Svaz spořitelních a záloženských spolků ve Slezsku) a místo sekretáře *Schlesische Bodenkreditanstalt* (Slezský úvěrní pozemkový ústav).

Se svými věrnými objížděl zapadlé horské vesnice v Jeseníkách/Altvatergebirge a přednáškovou činností o klíčové roli raiffeisenek, německého družstevnictví, „nacionální svépomoci“ a o údajném „čechizačním nebezpečí“ národních jednot mobilizoval obyvatelstvo pro „německou věc“.¹⁵⁴³ Spolu s Kiesewetterem organizoval řadu veřejných akcí s nacionalistickým nábojem. Spolu se rovněž podíleli na pašování zbraní z Německa a na politické špionáži pro Německo.¹⁵⁴⁴

Zapp Franz Willi (*16. listopad 1870 Loučná/Weitzengrün – †nezjištěno) byl předsedou odbočky BdDiB, předsedou okresu *Oberes Erzgebirge des BdDiB* a členem vedení BdDiB.

¹⁵³⁷ Tamtéž.

¹⁵³⁸ Ansoerge, August, *Deutsche Schutzarbeit* 1924, Teplitz-Schönau 1925, s. 21; Rumrich, Gustav, *Tätigkeits-Bericht* 1920, Teplitz-Schönau 1921, s. 5.

¹⁵³⁹ Franz Weinwurm – 60 Jahre, s. 112.

¹⁵⁴⁰ Srov. Balcarová, Jitka, Dr. Otto Wenzelides. Ze života předsedy německého nacionálního „obraného“ spolku *Bund der Deutschen Schlesiens*, *Vlastivědné listy*, 2007, 33, 2, s. 17–22.

¹⁵⁴¹ Unser Dr. Otto Wenzelides – ein Fünfundsiebziger, *Troppauer Heimat-Chronik*, 1952, 3, s. 2.

¹⁵⁴² Wenzelides, Otto, *Bodenschutz und Genossenschaft*, SM, 1938, s. 247.

¹⁵⁴³ Ortwin Wenzelides, *Deine Vorfahrer kamen aus dem Osten* (rkp. uložen v soukromém majetku rodiny Wenzelides v Německu); Buhl, Paul, c. d.; Unser Dr. Otto Wenzelides – ein Fünfundsiebziger, s. 2–4.

¹⁵⁴⁴ Wenzelides, Otto, *Tagebuch*, s. 202–203; Zpráva o organizacích zřízených k uplatňování a podpoře odstředivých snah německých, 5. 6. 1920, NA Praha, PMV 225-174-5.

Podílel se na organizaci turnerského hnutí. V roce 1903 se stal předsedou krušnohorské turnerské župy *Erzgebirgsturngau*, kterou spoluzakládal. Nejvíce se angažoval v německém hnutí hasičů, kde se mu dostalo i mezinárodního uznání.

Narodil se v rodině ředitele školy, navštěvoval chomutovský učitelský ústav, působil na četných školách vejprtského okresu.¹⁵⁴⁵ V okresním školním výboru Vejprty/Weipert zastupoval národní školy, byl členem učitelského spolku a předsedou vejprtského okresního vzdělávacího výboru, předsedal jednomu z oddělení *Landesverband für Fremdenverkehr in Böhmen* (Zemský svaz pro cestovní ruch v Čechách) a byl jednatelem *Frauenverein* (Ženský spolek), *Schulkinderverein* (Žákovský spolek) a *Genossenschaft der Bäcker und Fleischer* (Družstvo pekařů a řezníků) vejprtského soudního okresu. V městské radě předsedal stavebnímu oddělení.

K hasičům vstoupil v roce 1891. Založil četné jejich odbočky a ve vejprtském Okresním hasičském sboru (*Bezirk-Feuerwehrverband*) pracoval na pozicích jednatele, samaritánského inspektora a okresního inspektora. Byl členem výboru *Deutscher Feuerwehrlandesverband für Böhmen* (Německý zemský svaz hasičů pro Čechy) a působil jako zemský požární inspektor Čech. *Feuerwehr-Reichsverband* (Říšský svaz hasičů) zastupoval v *Deutscher Feuerwehrverband* (Německý hasičský svaz). Přednášel v nejrůznějších korporacích a na mezinárodních hasičských kongresech. Ze zahraničí se mu dostalo několik ocenění.¹⁵⁴⁶

Aktivní účast jedinců ve svazech, resp. BdD, tj. v „národnostním boji“ či jinými slovy při hájení „nacionálního zájmu“, jim přinesla v dobové rétorice přívlastek „národní pracovník“, „národní bojovník“, „hraničářský bojovník“ či „bojovník za domovinu“ (*Volkstumsarbeiter, völkischer Arbeiter, völkischer Kämpfer, Grenzlandkämpfer, Heimatkämpfer*).¹⁵⁴⁷ Dnes lze tuto skupinu „národních pracovníků“ definovat jako elitní seskupení převážně vysokoškolsky vzdělané střední střídy – příslušníci elit intelektuálních, politických, finančních, podnikatelských a obecně hospodářských, na různých úrovních vymezených územní organizací politické správy. Jejich pojítkem byl aspekt nacionální. Byli vůdčími reprezentanty nacionální společnosti se stejnými vzorci chování a s funkcí „na všech pozicích ze všech úhlů za všech okolností hájit nacionální zájmy“. Jejich pracovní nasazení rostlo úměrně s pocitem ohrožení vlastních pozic. Reálný či akutně hrozící sociální propad vysokoškolsky vzdělaného středního stavu Němců přišel s rozpadem monarchie. Důsledky války a nová politicko-mocenská situace v českých zemích

¹⁵⁴⁵ Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, II., Pohrlitz 1933, s. 101.

¹⁵⁴⁶ Tamtéž.

¹⁵⁴⁷ V užším slova smyslu byli tzv. *Volkstumsarbeiter* úřední pracovní silou v nacionálních spolecích s pravidelným měsíčním platem.

přinesly těmto relativně největší ztráty. Spojence za své sociální požadavky hledali pod apely „nacionální jednoty“ v příslušnících vlastního národa.¹⁵⁴⁸

Jejich převážně humanitní vysokoškolské vzdělání zakončené titulem doktora filozofie nebo doktora práv, jim předurčilo povolání učitele, právníka a novináře. Zdárné společné směřování jim usnadňovaly jejich funkce ve veřejných společenských strukturách, zejména na pozicích starostů a reprezentantů obecních a městských zastupitelstev, spolu s postavením významných zemských a celostátních politiků, kde z výkonu svého povolání akcentovali nacionální složku. Charakteristické pro ně bylo silné vzájemné propojení (přátelé, známí, rodinní příslušníci, spolupracovníci aj.). Díky své interakci „město-venkov“ vytvářeli společně s politickými strukturami nosník nacionálně definované společnosti. Jako skupina se vyznačovali trvalým silným zájmem o nacionální záležitosti, a to převážně ze stanoviska zastánců velkoněmecké ideje, se kterou se obeznámili zpravidla při studijních pobytech v Německu, v buršenshaftech, v hnutí mládeže nebo prostřednictvím příbuzenských svazků.

Byli funkční součástí vývoje střední Evropy a tamního němectví. Způsob jejich myšlení a práce byl závislý na českém prostředí a vývoji české nacionální komunity, jakožto i na říšskoněmeckých vzorech. Ztráta exkluzivního sociálního a ekonomického postavení v průběhu 19. století iniciovala jejich politický radikalismus, který přes Schönererovo všenněmecké hnutí v konečné fázi vyústil v německý nacionální socialismus Hitlerova typu. Byli nositeli nacionálních myšlenek v jejich vyhocené podobě. Jedním z jejich organizačních vyjádření bylo všenněmecké, *völkisch* a nacionální „obranné“ hnutí, která pod různým pojmenováním označovala shodné úsilí a aktivity jedné vzájemně se prolínající vývojové linie. Jejich aktéři se stávali prostředníky „německého ideového prostoru střední Evropy“ ve svých teritoriálních akčních rádiích. Spoludotvářeli kolektivní identitu – národ a nacionální vědomí na shodné ideové bázi. Jako jeden z nástrojů procesu formování a rozvíjení nacionální identity si vytvořili nacionální „obranné“ spolky. V prostředí českých zemích jim v meziválečném období přináležela funkce konstruování a prosazování specifické „sudetoněmecké identity“, jejíž forma odpovídala panující koncepci německého národa. Zpočátku byla snaha po kmenovém zařazení „sudetských Němců“, které se postupným vlivem NS-myšlenek transformovalo do „sudetoněmecké národní skupiny“. Místní, regionální či zemská identita se díky „nacionálním bojovníkům“ stávala německá v termínech teorií „krve a půdy“ a „životního prostoru“. Jejich aktivity soustavně kultivovaly půdu pro rozmach radikalizujících nacionálních snah.

¹⁵⁴⁸ Jaworski, Rudolf, Na stráži němectví, s. 53.

9. Závěr

Multietnický prostor střední Evropy nabýval v 18. století zřetelně „německého charakteru“ a Němci z českých zemí se svým modernizačním potenciálem vstupovali do následujícího století s vědomím své mocenské role, německé přináležitosti a hospodářské a kulturní převahy. Považovali se za součást hospodářské, kulturní a politické jednotky německé a „celoněmecký pohyb“ sledovali pod prizmatem „bratří a sester“. Emancipační hnutí národů v 19. století jim vynesla dynamického českého konkurenta, s nímž se museli utkávat v konkurenčních zápasech na poli hospodářském, sociálním, politickém i kulturním. Výsledky první světové války poskytly tomuto zápolení nové stimuly. Odmítnutí Československého státu a setrvání v něm ze strany celého politického spektra Němců z českých zemí vystřídal akt tolerance, ne však akceptování republiky.¹⁵⁴⁹ Nezačlenění do tzv. Německého Rakouska a počáteční odmítnutí integrace Československa vyvolal proces „hledání zakotvení“ v nových politicko-mocenských souvislostech. Ten byl zastřešen nabídkou specifického konstruktu kolektivní identity Němců v Československu, pro kterou se užíval a postupem času vžil název „sudetoněmectví“ či „sudetští Němci“. Byla interpretována jako nedílná součást německo-jazykového kulturního prostoru.

Co bylo hnací silou „sudetoněmectví“? Jako jeden z jeho mobilizačních prvků vystupovaly důsledky první světové války, ztráta exklusivity Němců v českých zemích a v poválečných dnech proklamovaný záměr připojení k Německému Rakousku. Neochotu stát se v plném slova smyslu loajální složkou nově konstituovaného čs. státu, který by nebyl součástí „velkého Německa“, lze vzhledem k předcházející velkoněmecké praxi německonacionálních politiků z českých zemí označit spíše za „tradiční postup“, než za nový „programový“ prvek německo-nacionální politiky v ČSR. Tato *path dependency* či závislost na „předchozí cestě“ a způsobu jednání minulých generací již předem určovala a dávala předpokládat směr a charakter nacionálně definované německé politiky v novém Československu. Jedním z jejích obratných nástrojů, jak na sebe strhnout masy příznivců bylo, naplňovat společnost jistým napětím a nejistotou, která vytvářela masu „čekajících“. Tento stav permanentního očekávání zvratu dosavadních, údajně přechodných poměrů měl v „sudetoněmectví“ své programové vyjádření v podobě nejvýše proklamovaném cíli „německého nacionálního společenství – *deutsche Volksgemeinschaft*“.¹⁵⁵⁰

¹⁵⁴⁹ Německá politická reprezentace se vyslovila pro sjednocení velkoněmeckého typu. Směr v čele s nacionálem Rudolfem von Lodgmanem požadoval sjednocení v pojetí německonacionálního politického hnutí, jaké se prosazovalo od konce 19. století a nyní bylo modifikováno snahou kompenzovat důsledky válečné prohry; druhý směr reprezentován sociálními demokraty chápal velkoněmecké sjednocení rovněž nacionálně, avšak jako připojení k socialistickému Německu. Kural, Václav, Češi a Němci v československém a německém státě (1918–1945). Pokus o nástin „logiky“ vývoje, in: Češi–Němci–odsun. Diskuse nezávislých historiků, Černý, Bohumil; Křen, Jan; Kural, Václav; Otáhal, Milan (eds.), Praha 1990, s. 228.

¹⁵⁵⁰ Srov. kapitola 1. 3. 3. „*Deutsche Volksgemeinschaft*“ – „německé nacionální společenství“.

Práce pojednává o tzv. německých hospodářských „obránných“ spolcích v českých zemích s institucionální základnou ve svazech Němců, od roku 1934 v *Bund der Deutschen* (BdD). Patřily k tzv. nacionálním obranným spolkům, které jako celek podporovaly zevšednění nacionálních hodnot ve společnosti a jejich postupnou nacionální radikalizaci. Na sklonku republiky disponovaly se širokou členskou základnou. BdD v letech 1937-1938 organizoval 10 %–12 % německého obyvatelstva českých zemí, v součtu s členskou základnou dvou dalších nejvýznamnějších nacionálních „obránných“ svazů *Deutscher Kulturverband* a *Deutscher Turnverband* se jednalo o 34 %–43 % obyvatelstva. Zde se však musí mít na zřeteli, že členská základna byla výrazně vzájemně provázaná.¹⁵⁵¹ Počet členů, popř. odboček není zcela objektivní ukazatel toho, jaký vliv spolky měly a kolik obyvatelstva vskutku ovlivňovaly. Vezmeme-li v úvahu jejich rodinné příslušníky, příbuzné, známé a ostatní, kteří se spolkem sympatizovali (mnozí z nich z různých důvodů do spolků nevstoupili), lze usuzovat na to, že myšlenka nacionální „obraný“ v tomto období ovlivňovala více než polovinu německého obyvatelstva. Důležité při posuzování počtu členů a spolkového vlivu je uvědomění si jejich překrývání s dalšími nacionálně profilovanými strukturami (peněžní ústavy, živnostenská a zemědělská družstva, školy, knihovny, kulturně společenská zařízení aj.), které působení zkoumaného fenoménu značně zesiluje.

Svazy Němců přijaly roli spolutvůrce a spolunositele „sudetoněmecké identity“. Svými organizačními strukturami, zapojené do širší nacionální sítě, fixovaly ve veřejném prostoru tento nový identifikační proces „sudetského Němce“. Pracují při tom na nacionálně radikální platformě, akceptující zpravidla pouze možnost „konfrontace“ a „boje“. Pod parolou „permanentního ohrožení národa“, původně vzniklou jako reakce na posun národnostní hranice v 19. století a na emancipaci českého národa, se pokouší sjednotit Němce v českých zemích do jednotného „sudetoněmeckého šiku“. Nutno zdůraznit, že se jedná o jednu z možných nabídek identit, která současně nevylučuje řadu paralelních identit dalších (stavovská, kulturní, politická, náboženská, nacionální aj.) a že společnost ví, že si vybírá. Vybírá si totiž při vědomí odlišnosti, které konfrontačním způsobem směřovalo k vytvoření dvou paralelních, v českých zemích dominantních nacionálních společenství. Jedna z jejich výrazných kolektivních diferencí tkvěla v odlišnosti politických kultur, tj. v charakteru politického myšlení s jeho symptomatickými atributy. Různé soubory vnitřních postojů, přístupů a motivací v zaměření na poznávání,

¹⁵⁵¹ Stav členské základny: BdD 1937 – 322 603, 1938 – 350 000; DKV 1937 – 530 000, 1938 – 721 000; DTV 1937 – 204 708, 1938 – 250 000; počet německého obyvatelstva: 1930 – 3 070 938. Kalender des Deutschen Kulturverbandes 1938, Prag 1937, s. 142; Mitgliederbewegung, 1937, ZA Opava, Spolek Bund der Deutschen – župa Opava karta č. 9, inv. č. 20; Gawrecki, Dan, Německé spoky na cestě k Mnichovu, s. 18–19.

hodnocení, projednávání a řešení politických problémů, úkolů a situací a různé soustavy hluboce zafixovaných politických poznatků, zkušeností, tradic, hodnot a hodnotových stupnic, které v konkrétních historických podmínkách působí na politické myšlení a chování, nevytvářely předpoklady pro dlouhodobou bezkonfliktní koexistenci Němců a Čechů v ČSR.¹⁵⁵² Podle názoru prvorepublikového myslitele Emanuela Rádla, hodnoty upřednostňované německou politickou ideologií neobsahovaly možnosti integrace Němců v demokratickém Československu: pojetí národa, role individua, názor na stát, státní občanství atd.¹⁵⁵³

Výrazný nedemokratický charakter politické kultury čs. Němců spoluutvářela nacionálně napjatá až konfrontační atmosféra v zemi, která byla z valné části dílem nacionálních „obránných“ spolků. Její páteří bylo negativní vymezování se vůči liberalismu a jeho individualismu, upřednostňující „věčnou“ hodnotu národa. Svým působením, v první řadě nacionální politizací kulturní produkce a výchovně vzdělávacími strukturami, spolky profilovaly obsah politické kultury a ve 30. letech formovaly poměr německého obyvatelstva nejen k politickému systému ČSR, nýbrž i sousedního Německa. Do veřejného prostoru dokázaly vnášet a zakotvovat určitou nabídku souboru hodnotové orientace, ovlivňující politické chování značné části německého obyvatelstva.

Rozbor základních pilířů nacionálního „obránného“ hnutí Němců v českých zemích dává porozumět zásadním hospodářsko-sociálním, politickým a kulturním fenoménům, včetně politického jednání německé menšiny ve vypjatých 30. letech. Přináší analýzu jedné z určujících struktur německého nacionálního hnutí, jejího fungování a funkcí ve veřejném prostoru, která se významně uplatnila v procesu formování nacionální identity. Zároveň výzkum umožnil následné zodpovězení badatelských otázek, představených v úvodní kapitole.

Spolky jako produkt procesu utváření občanské společnosti a současně jako její formativní články představovaly jednu z významných složek veřejného života, která nejen suplovala nedostatečně rozvinuté politické struktury, ale mnohdy je také přesahovala. Jejich zásadní úloha při formování nacionálního a politického života v národnostně smíšených oblastech je věcí obecně přijímanou. Vzhledem k jejich aktivní činnosti zaměřené na konkrétní zájmy hrály mnohdy důležitější a vlivnější úlohu než místní organizace politických stran. Spolky se svou rozsáhlou škálou zájmového vyžití a možností seberealizace tvořily součást života řady jedinců, kteří vedle každodenních existenčních a běžných starostí nacházeli své sebeuplatnění právě v rozmanitých

¹⁵⁵² Heslo „kultura politická“, Adamová, Karolina; Křížkovský, Ladislav; Šouša, Jiří; Šoušová, Jitka, Politologický slovník, Praha 2001, s. 107–108; Broklová, Eva, c. d., s. 8; Gellner, Arnošt, c. d., s. 66.

¹⁵⁵³ Rádl, Emanuel, O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců, Praha 2003, s. 127.

spolkových strukturách. Masová členská základna některých organizací dává tušit, co hýbalo tehdejší společností.

Svazy Němců vznikaly na vlně postupující nacionalizace společnosti konce 19. století. Vznikaly v době zesílené politizace veřejného života, v době výrazně zasáhnuté rozpadem hodnot tradiční společnosti, v době, která nabízela nové možnosti identifikace či staré dokázala naplňovat novými obsahy. Byly produktem doby, která utvářela vhodné podmínky pro vznik podobných organizací, jež dokázaly značnou část společnosti přesvědčit o údajné nezbytnosti potřeby permanentní „nacionální obrany“ vůči sousedním nacionálním komunitám a přimět ji na ni participovat.

Primárním účelem svazů bylo rozšiřováním a upevňováním „nacionální ideje“ ve veřejném prostoru spolukonstruovat a zakotvit variantu identifikace jedince na základě nacionální identity. Pozměněním jejích teoretických postulátů docházelo ke změnám duchovních obrazů nacionální identity, což s sebou přinášelo změny v programové náplni spolků. Pod obecným cílem „ochrana němectví“ (*Schutz des Deutschtums*) se tak nalézala „obrana“ Němců v Rakousko-Uherské monarchii, která se rozvinula v německé nacionální hnutí a která ve spolkovém pojetí šla k nacionálně konfrontačnímu hnutí s antičeským a postupně sílícím antisemitským charakterem. Jeho stopy nese široká škála spolkových cílů sahající od komunitních snah, dobročinnosti, lidové osvěty až k vzájemné hospodářské pomoci, schopné sloučit se s programovými úkoly politického německého nacionálního hnutí.

„Pocit ohrožení“, zpravidla rezultující do „obavy o existenční přežití“ a „nutnost ochrany vlastní nacionální državy“, tak důležité faktory pro jakoukoli „nacionální obrannou akci“, byly u Němců v českých zemích z převážné části způsobeny tzv. českou pracovní migrační vlnou směřující do německých industrializovaných oblastí, která měnila dosavadní podobu národnostní hranice. Tvořila součást tzv. slovanské vlny, jak identifikovalo pracovní migrace Slovanů německé nacionální pero.¹⁵⁵⁴ Postupně sílící hospodářské a sociální pozice českého obyvatelstva zapříčiňovaly vzrůstající intenzitu, někdy i agresivitu, německé nacionální „obranu“. Ta ve stavu nervozity plynule přecházela do „ofenzivy“. Postupné udělování kulturních, politických a hospodářských práv neněmeckým národům v monarchii, což společně reálně omezovalo exkluzivní pozici německé „nacionální državy“, tento stav umocňovalo. Určit, zda se jednalo o „obranu“ či „útok“, by bylo hrou s pojmy „ofenzivní defenziva“ a „defenzivní ofenziva“. Záleží na úhlu pohledu. Obě nacionální strany vzmach svého konkurenta prezentovaly jako „útok“ na

¹⁵⁵⁴ Fiedler, Rudolf, *Deutscher Besitz und deutscher Schulverein, Nordmark Zeitweiser* 1909, s. 153; Opis, *Richtlinien für den Aufbau der Ortsräte im Rahmen der „Deutschen Arbeitsgemeinschaft“*, s. 1, NA Praha, PMV 225-363-21.

vlastní pozice, který je třeba oplatit „stejnou mincí“. Obě strany rovněž „útoky“ na své pozice považovaly za neoprávněné, naproti tomu vlastní „záchranné“ akce po „dobytí“ veřejného prostoru za legitimní, zpravidla ospravedlňovány tezí o pradávné přináležitosti země na jedné straně Čechům, na druhé straně Němcům. Konkurenční charakter „národnostního boje“ v pohraničí, který byl veden obdobnými „zbraněmi“, tj. strategiemi a metodami, kdy se v podstatě bojovalo o tytéž statky, tyto snahy eliminoval. Hašteřivý duch nezdravé konkurence udržoval vysokou dynamiku vývoje obou nacionálních komunit. Spolky sami vlastními akcemi podněcovali aktivitu „těch druhých“ a poskytovali jim záminku k „národnostnímu boji“ a nejednou i návod, jak v něm postupovat.

Charakter a praxe nacionalismu německých i českých „obránných“ spolků kompletovaly nacionalismus politických subjektů a kulturní sféry, resp. byly do značné míry jejich spojnicí, médii a zrcadlem ve veřejném prostoru. Proto by bylo vhodnější klást si otázku ani ne tolik po jejich ofenzivním či defenzivním profilu, ale otázku, do jaké míry byly spolkové aktivity na jedné straně nacionálně konstruktivně pozitivní a na druhé straně destruktivní. Dilem lze uvažovat v pozitivních pojmech. Německé spolky nejenže existenčně zajišťovaly bezpočet rodin, hledaly způsoby zmírnění sociálního strádání během hospodářské krize ve 30. letech, ale také poskytovaly nutné vědomí sounáležitosti jedince s kolektivem, pro který dokázaly nalézt kořeny a místo v dějinách, úkoly pro současnost a poskytnout vizi do budoucna; dokázaly mu nabídnout identifikační a integrační proces a pod nacionální parolou mu dávaly smysl vlastní existence. Nicméně, „hájení německého národního zájmu“ tak, jak jej zastupovaly německé spolky v meziválečné ČSR, se nakonec ukázalo jako síla rozkladná. Své příznivce postupně přivedla k dalšímu „zlomovému bodu“ vývoje jejich kolektivního identifikačního procesu, kdy museli znovu „hledat zakotvení“ v nových mocensko-politických souvislostech, nakonec doprovázené „ztrátou domoviny“.

Německé spolky byly významnou nejen organizační, ale také i socializační formou. Vybudovaly systém s rozsáhlou infrastrukturou k ovlivňování a manipulaci veřejného prostoru, k čemuž vytvářely a fixovaly „normy“ společenského chování, vycházející ze starých nacionálních stereotypů a předsudků a hlásící se ke kulturnímu civilizačnímu okruhu Německa. Vlastnily a obratně využívaly, popř. vytvářely strategie, metody a nástroje činnosti, jimiž působily na německé obyvatelstvo. Vykazovaly takto agitační a manipulativní funkci ve prospěch „nacionálního zájmu“. Schopnost spolků latentního přenášení konfliktů ze sféry sociálně ekonomické do sféry nacionálních rozepří, z nich vytvářelo efektivní instrument „národnostního boje“. Staly se aktivní součástí politické soutěže o ovládnutí veřejného prostoru, které díky své rozsáhlé organizační síti dodávaly dynamiku a zapojovaly do ní širokou veřejnost. Ve společnosti

pomáhaly prostřednictvím spolkové tzv. drobné nacionální práce (*nationale Kleinarbeit*) spoluutvářet konkrétní podobu „nacionalismu každodennosti“, který se jejich vlivem stával samozřejmým způsobem nahlížení a interpretace hospodářsko-sociálních, politických a kulturních skutečností. Spolkovým působením problematika nacionální konfrontace získávala další z veřejných cest zdánlivého opodstatnění. Spolky se významně podílely na ideologizaci nacionálního soupeření, které vedlo k iracionálnímu přesvědčení a absolutizaci odlišností, popř. pocitů nadřazenosti. To ze spolků i přes jejich statutární nepolitičnost činilo velice žhavé politikum.

Schopnost zprostředkovat velmi silné nacionální cítění ze spolků vytvářela mobilizační médium německé „nacionální ideje“. S ní současně nabízely vizi ideálního stavu jednotného národa (nacionální společnosti). Prezentovaly jej jako dosažitelnou skutečnost za předpokladu, že chování nacionálních „soukmenovců“ se přizpůsobí – podřídí nacionálním požadavkům. Utvářely pro německou společnost v českých zemích charakteristickou atmosféru „trvalého očekávání“ ustavičně toužící po německém sjednocení. Ta ve svém důsledku nedovolovala zcela akceptovat realitu Československa. V každodenním životě spolky výrazně podpořily přijetí německého nacionálního programu, který se ve 30. letech v jejich podání blížil k maximalistické variantě Henleinovy SdP.

Profesní a sociální analýza dochovaných kusých členských seznamů z několika regionů českých zemí ukazuje na skutečnost, že na půdě spolků se setkávalo široké spektrum specifických zájmových skupin s převažujícím středostavovským jádrem, jejichž klientela se zde spojovala k artikulaci a uskutečnění svého existenčního zájmu na nacionální platformě.

Punc „nadstranickosti“ spolkům umožňoval vystupovat „jménem národa“, tj. jménem německého lidu. Staly se „nervovou sítí“ tzv. nepolitické politiky či procesu nacionalizace veřejného prostoru, kdy se idea nadstranickosti stávala důležitým prvkem německé politické kultury. Lze ji také interpretovat jako souběžného konkurenta ke stranickému zpolitizování, které bylo jedním z výrazných znaků meziválečného Československa a jeho parlamentního systému. Na spolkové půdě se sjednocovaly všechny německé politické strany, v jejichž programech byl obsažen „nacionální prvek“. Statutárně stanovená „nepolitičnost“ jim ve veřejném prostoru umožňovala široce manévrovat, zasahovat v oblasti politické kultury, do modelování lidských postojů a jednání. To jim předurčilo další jejich vývoj. Staly se žádaným nástrojem mocensko-politických snah politických subjektů. Těm také nakonec podlehly. Jakmile se SdP podařilo ovládnout organizační a pracovní systém spolků budovaný po desetiletí, do jehož rámce byly zapojeny fakticky všechny sociální třídy a vrstvy, mohla se velice rychle etablovat v masovou stranu se silným zázemím. Koexistence a vzájemná kooperace BdD a SdP vyústila v širokospektré

gleichsaltování typu stranické orientace německého veřejného prostoru v ČSR. SdP se tak zmocněním spolkové „soustavy národnostního boje“ mohla stát v relativně krátkém čase vůdčí politickou stranou čs. Němců.

Nacionální „obránné“ spolky se svým totálním programem „služby národu“ postihly veškeré složky života společnosti. Do jaké míry byl tento program schopen oslovit jedince, nezáleželo pouze na vnějších aktuálních podmínkách, ale mnohem více na hluboce zakořeněných mentálních strukturách kolektivů a habitu jejich členů. Antidemokratické prvky v mentalitě německého obyvatelstva v českých zemích byly akcelerovány v souvislosti s dopady světové hospodářské krize na jejich ekonomickou a sociální situaci. Tyto okolnosti dokázaly pro své mocenské cíle využít tehdejší politické složky radikálního německého nacionálního hnutí, které na sebe přebíralo podobu nacionálního socialismu. Dovoluji si tvrdit, že hospodářská krize byla pouze jedním z potenciálních iniciačních činitelů. Mentální stav tehdejšího německého kolektiva jako celku, které se sebe samo stavělo do pozice „neprávem potrestaného“ a tudíž do pozice „oprávněně“ postavit se proti „vnějším příkořím“ po první světové válce, neskýtal trvalejší mírový vývoj v Evropě, potažmo ve světě a k politicko-vojenskému výstupu mohl být aktivován i jinými podněty, než jen krizí a jejími následky. Tyto faktory však v rozmezí několika let zajistily akceleraci takřka okamžitou.

Spolkové organizační struktury a způsob jejich fungování poskytly ideám radikálního německví získat trvalejší ráz v mentalitě podstatné části čs. Němců, které zakomponovaly do identifikační nabídky „sudetoněmeckví“. Podařilo se jim vtáhnout široké vrstvy německého obyvatelstva do nacionálního angažmá, a to i z původně nacionálně vlažného venkova a periferních, zejména horských oblastí. Jejich prostřednictvím a prostřednictvím vytrvalé práce nacionálních agitátorů mohlo tamní obyvatelstvo se svou každodenní starostí holé existence stanout na vyostřených nacionálních pozicích, neumožňující národnostní kompromis. Jejich organizační soustava zhruba po padesát let svými interpretačními vzorci hospodářsko-sociálních a politicko-kulturních jevů uchovávala přepjaté nacionální nahlížení na světové dění s obrazem v místním milieu. Přesněji, široký rozptyl spolkové nacionální interpretace, včetně i těch radikálních, je dokázal přetavovat v politický problém a zároveň delegovat vinu směrem k „nacionálním nepřátelům“, ať už jimi byli Češi, Židé, nedostatečně nacionálně uvědomělí Němci, liberalismus, přívrženci bolševismu, pokročilá urbanizace aj.

Svazy Němců, resp. BdD byly analogickými organizacemi německých menšin jinde v Evropě. Byly součástí „nacionálně ‘obránného’ řetězce“, který u menšin dokázal vytvářet obdobný komunikační prostor, obdobnou podobu „nacionální ideje“ a obdobné „očekávání budoucího vývoje“. Tato, dlouhodobě budovaná a v souznění s „nacionální ideou“ mutující

komunikační síť nakonec vyhovovala plánům Hitlerova Německa a stala se jejích oporou. Pro jeho „světový názor“ spolkové struktury spoluvybudovaly „akceptační předmostí“ a u obyvatelstva spoluformovaly stav pro jeho „předporozumění“.

10. Seznam zkratk

BdD	– Bund der Deutschen
BdDiB	– Bund der Deutschen in Böhmen
BdDN	– Bund der Deutschen Nordmährens
BDO	– Bund Deutscher Osten
BdDS	– Bund der Deutschen Südmährens
BdDSch	– Bund der Deutschen Schlesiens
BN	– Brüder in Not
ČSAV	– Československá akademie věd
DAF	– Německá pracovní fronta
DAI	– Deutsches Ausland-Institut
DCV	– Deutsche Christlichsoziale Volkspartei
DD	– Demokratie für Jugend
DHV	– Deutscher Handels- und Industrieangestelltenverband
DKV	– Deutscher Kulturverband
DNP	– Deutsche Nationalpartei
DNSAP	– Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei
DP	– Deutsche Post
DPA	– Deutsch-politisches Arbeitsamt
DRK	– Deutsches Rote Kreuz
DTV	– Deutscher Turnverband
GNM	– Germanisches Nationalmuseum
KdD	– Kreditanstalt der Deutschen
KHW	– Kinderhilfswerk
NA	– Národní archiv Praha
NS	– německý nacionální socialismus/ nacionálně socialistický
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSLB	– Nationalsozialistischer Deutscher Lehrerbund
NSV	– Nationalsozialistische Volkswohlfahrt
NT	– Neues Tagblatt
NZ	– Neue Zeit
PMV	– Presidium Ministerstva vnitra
PŘMO	– Policejní ředitelství v Moravské Ostravě

RAD	– Reichsarbeitsdienst
RDB	– Reichsbund der deutschen Beamten
SdA	– Sudetendeutsches Archiv
SdP	– Sudetendeutsche Partei
SdS	– Sängerbund der Sudetendeutschen
SFAD	– Sudetendeutscher Freiwillige Arbeitsdienst
SHF	– Sudetendeutsche Heimatfront
SJ	– Sudetendeutsches Jahrbuch
SOA	– Státní oblastní archiv
SOkA	– Státní okresní archiv
SM	– Sudetendeutsche Monatshefte
SPÚ	– Státní policejní úřad
SVH	– Sudetendeutsche Volkshilfe
VDA	– Verein/Volksbund für das Deutschtum im Ausland
ZA	– Zemský archiv
ZdH	– Zentralverband der Heimatschollen

11. Seznam tabulek:

Tabulka 1: Pohyb členské základy BdD (31. 1. 1937 – 28. 2. 1937)	104
Tabulka 2: Schéma sociálního statusu.....	107
Tabulka 3: Zastoupení profesních skupin (cca polovina 30. let).....	109
Tabulka 4: Členská základna spolkových odboček (cca polovina 30. let).....	113
Tabulka 5: Předsedové spolkových okresů Slezské župy BdD 1937	116
Tabulka 6: Funkcionářské složení spolkových okresů BdD (1937–1938).....	116
Tabulka 7: Předsedové odboček BdD 1937–1938	117
Tabulka 8: Adresáti versus předsedové/jednatelé odboček BdDSch/Slezské župy BdD.....	117
Tabulka 9: Profesní přesuny předsedů/jednatelů odboček BdDSch/Slezské župy BdD	118
Tabulka 10: Funkcionářské složení odboček.....	118
Tabulka 11: Sociální status vrcholových činitelů.....	123
Tabulka 12: Věkové rozvrstvení členů BdD (1937).....	125
Tabulka 13: Věková analýza členstva	125
Tabulka 14: Čisté zisky tradičních sbírek BdD (BdDiB) v letech 1933–1937	130
Tabulka 15: Příjmy žup BdD v letech 1934–1936	130
Tabulka 16: <i>Bund der Deutschen in Böhmen</i> /BdD (1894–1937).....	137
Tabulka 17: <i>Bund der Deutschen Nordmährens</i> (1886–1931).....	139
Tabulka 18: <i>Bund der Deutschen Südmährens</i> /Jihomoravská župa BdD (1900–1938)	140
Tabulka 19: <i>Bund der Deutschen Ostböhmens</i> /Východočeská župa BdD (1900–1937)	141
Tabulka 20: <i>Bund der Deutschen Schlesiens</i> /Slezská župa BdD (1921–1938).....	142
Tabulka 21: <i>Deutscher Böhmerwaldbund</i> (1884–1936)	142
Tabulka 22: Pracovní oblast „ochrany půdy“ (září 1936 – říjen 1937).....	221
Tabulka 23: BdDiB, BdD – sirotčí péče 1898–1937.....	250
Tabulka 24: BdD – zprostředkovaná pracovní místa podle žup (1934–1937).....	254
Tabulka 25: Neumístění uchazeči o práci evidovaní u zprostředkovatelů práce 1934–1936.	254
Tabulka 26: Pracovní tábory spolků BdD a DTV v ČSR v roce 1936.....	273
Tabulka 27: Pracovní tábory spolků BdD a DTV v ČSR v letech 1935–1937	274
Tabulka 28: Účast a náklady prázdninových pobytů 1933–1937.....	278
Tabulka 29: Prázdninové pobyty německých dětí podle žup (1937)	278
Tabulka 30: Bilance SVH (1934–1938)	279

12. Prameny a literatura

I. Prameny

A) Archivní prameny

Archiv hlavního města Praha – archivní fondy

Magistrát hlavního města Praha II. – Odbor pro vnitřní věci Národního výboru hlavního města Praha, spolkový katastr

Archiv města Ústí nad Labem – archivní fondy

Bund der Deutschen in Böhmen – místní skupina Ústí nad Labem

NSDAP SA – Standarta 42 Ústí nad Labem

NSDAP – okresní vedení Ústí nad Labem

NSDAP – místní skupina Roudníky

Okresní úřad Ústí nad Labem, 1850–1938

Svaz Němců v Čechách – místní skupina Roudníky

Verein „Deutsche Eiche“ – Petrovice

Archiv Národního technického muzea Praha – archivní fondy

Langer Eduard, dr.

Bayerisches Hauptstaatsarchiv München – archivní fondy

Abteilung I – Allgemeines Staatsarchiv:

Staatsministerium des Inneren – Sudetendeutscher Heimatbund (1923–1938)

– Vereine zur Erhaltung des Deutschtums im Ausland (1906–1942)

– Volksbund der Deutschen aus dem ehem. Österreich-Ungarn (1920–1935)

Abteilung III – Geheimes Hausarchiv:

Staatsministerium für Landwirtschaft – Akten des Staats-Ministeriums für Landwirtschaft.

Betreff: Wirtschaftliche und kulturelle Förderung der östlichen Grenzgebiete

Staatsministerium des Inneren – Akten des Staatsministeriums des Innern – Polizeiabteilung

Ministerium des Äußeren – Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen (1919 bis 1931)

– Sudetendeutschum (Sudetendeutscher Heimatbund), (1924–1932)

Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen:

Flugblattsammlung

Sammlung Varia

Sudetendeutsches Archiv:

Bildstelle

Heimatberichte: 189, 542, 634, 723

Nachlass Anton Herget

Nachlass Anton Klement

Sudetendeutsche Turner

Bundesarchiv Berlin – archivní fondy

Alldeutscher Verband

Außenpolitisches Amt der NSDAP

Deutsche Stiftung

Deutscher Schutzbund-Schutzgemeinschaft

Deutsches Auslandswissenschafts-Institut

Hauptarchiv der NSDAP

Publikationsstelle Dahlem

Rechtsorganisationsleiter der NSDAP

Bundesarchiv Koblenz – archivní fondy

Deutsches Ausland-Institut

Verein für deutsche Kulturbeziehungen im Ausland e. V. (VDA)

Germanisches Nationalmuseum Nürnberg

Nachlass, Dr. Otto Wenzelides, Kulturgeschichte des Altvaterlandes (Manuskript)

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin – archivní fondy

Geheimakten der Tschechoslowakei 1920–1936

Politische Abteilung II (1920–1936)

Politische Abteilung IV (ab 1936)

Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes I (1932–1945)

Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes II

Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes III

Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes IV

Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes V

Národní archiv Praha – archivní fondy

České místodržitelství Praha 1850–1920 (1937)

Ministerstvo vnitra I – presidium, Praha

Ministerstvo vnitra I – stará registratura, Praha

Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv I, Praha

SdP – ústředna Cheb, úřadovny Aš, Praha

Svaz Němců v Čechách, Praha, Teplice

Svaz Němců v zahraničí, Sasko

Úřad říšského protektora, Praha

Státní oblastní archiv Litoměřice – archivní fondy

Lidový svaz pro německví v zahraničí, župa Sudety, Liberec, 1940–1945

Státní oblastní archiv Třeboň – archivní fondy

Německý svaz Šumava České Budějovice (Deutscher Böhmerwaldbund) 1884–1939

Svaz Němců v Čechách – šumavská župa spolku Český Krumlov

Státní okresní archiv Česká Lípa – archivní fondy

Böhmerwald Česká Lípa

Svaz Němců Doksy

Svaz Němců Jablonné v Podještědí

Svaz Němců Skalice

Svaz Němců v Čechách Česká Lípa

Svaz Němců v Čechách Deštná

Svaz Němců v Čechách Mimoň

Státní okresní archiv České Budějovice – archivní fondy

Josef Taschek (pozůstalost), (1764) 1857–1939

Státní okresní archiv Český Krumlov – archivní fondy

Svaz Němců v Čechách – místní skupina Český Krumlov

Státní okresní archiv Děčín – archivní fondy

NSDAP – Děčín okresní vedení

NSDAP – místní skupina Vilémov
NSDAP – Rumburk okresní vedení
Svaz Němců – místní skupina Nová Oleška
Svaz Němců – místní skupina Rumburk
Svaz Němců – okresní vedení Rumburk
Svaz Němců v Čechách – místní mužská skupina Česká Kamenice
Svaz Němců v Čechách – místní skupina mužů Podmokly
Svaz Němců v Čechách – místní skupina Vilémov
Svaz Němců v Čechách – Šluknov

Státní okresní archiv Chomutov se sídlem v Kadani – archivní fondy

Svaz Němců v Čechách – místní skupina Blov

Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou – archivní fondy

NSDAP – místní výbor Nová Ves nad Nisou
Svaz Němců v Čechách – místní organizace Jablonec nad Nisou
Svaz Němců v Čechách – místní skupina Josefův Důl
Svaz Němců v Čechách – místní výbor Lučany nad Nisou

Státní okresní archiv Jihlava – archivní fondy

Německá národní rada jihlavského jazykového ostrova Jihlava (1919–1921)
NSDAP – krajský úřad pro komunální politiku Jihlava 1939–1942
Okresní úřad v Jihlavě – prezidiální registratura
Svaz Němců jihlavského jazykového ostrova Jihlava

Státní okresní archiv Jindřichův Hradec – archivní fondy

Svaz Němců – okresní svaz Slavonice

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích – archivní fondy

NSDAP – místní organizace Sulejovice
NSDAP – okresní vedení Litoměřice
SdP – okresní vedení Litoměřice
Svaz Němců – okresní svaz Ústěk

Státní okresní archiv Liberec – archivní fondy

Německý školský spolek – místní skupina Liberec, 1906

Německý vlastivědný spolek Frýdlant v Čechách

Státní okresní archiv Louny – archivní fondy

Svaz německých žen a dívek Žatec

Státní okresní archiv Most – archivní fondy

NSDAP – místní organizace Horní Litvínov-Sever

Svaz Němců v Čechách – místní skupina Louka

Státní okresní archiv Náchod – archivní fondy

Langer Eduard, Dr.

Národní jednota severočeská – místní odbor Horní Radechová

Národní jednota severočeská – místní odbor Jaroměř

Národní jednota severočeská – místní odbor Josefov

Národní jednota severočeská – místní odbor Nové Město nad Metují

Svaz Němců v zahraničí – odbočka Broumov

Ústřední matice školská – místní odbor Jaroměř

Ústřední matice školská – dámský odbor Náchod

Vlastivědná knihovna Broumov

Státní okresní archiv Nový Jičín – archivní fondy

NSDAP – místní organizace Příbor

SdP – okresní vedení Odry

Svaz Němců – okresní vedení Odry

Svaz Němců Kravaňsko – svazový okrsek Nový Jičín

Svaz Němců severní Moravy – místní skupina Příbor

Státní okresní archiv Olomouc – archivní fondy

Německá národní strana – místní skupina Litovel

NSDAP – okresní vedení Olomouc

Okresní úřad Olomouc – venkov, (1801)1850–1945 (1950)

Okresní úřad Olomouc – venkov – presidiální spisy 1918–1937

Okresní úřad Olomouc – venkov – presidiální spisy, věcné skupiny, 1917–1945

Okresní úřad Olomouc – venkov – presidiální spisy 1938–1945

SdP – okresní vedení Olomouc

Svaz Němců severní Moravy – místní skupina Litovel

Svaz Němců severní Moravy – místní skupina Horní Sukolom

Státní okresní archiv Sokolov se sídlem v Jindřichovicích – archivní fondy

Okresní úřad Kraslice, spolkový rejstřík 1877–1940

Okresní úřad Sokolov, presidiální spisy 1917–1933

Svaz Němců – místní skupina Dvory

Svaz Němců – místní skupina Háje

Svaz Němců – místní skupina Chodov

Svaz Němců – místní skupina Chranišov

Svaz Němců – místní skupina Kfely

Svaz Němců – místní skupina Krásno

Svaz Němců – místní skupina Ležnice

Svaz Němců – místní skupina Locket

Svaz Němců – místní skupina Loučky

Svaz Němců – místní skupina Rotava

Svaz Němců – místní skupina Staré Sedlo

Svaz Němců – místní skupina Tatrovice

Svaz Němců – místní skupina Údolí

Svaz Němců – místní skupina Vintířov

Státní okresní archiv Šumperk – archivní fondy

Česká státní menšinová škola obecná Jestřebíčko

Svaz Němců – místní skupina Nový Malín (Frankstadt)

Svaz Němců – místní skupina Šumperk

Státní okresní archiv Teplice – archivní fondy

Národní spolek pro Němce v zahraničí – sudetský župní svaz Duchcov

NSDAP – okresní vedení Duchcov

NSDAP – okresní vedení Teplice

Svaz Němců v Čechách – místní skupina Bystřany

Svaz Němců v Čechách – místní skupina Duchcov
Svaz Němců v Čechách – místní skupina Háj
Svaz Němců v Čechách – místní skupina Krupka
Svaz Němců v Čechách – pobočka Bílina
Svaz Němců v Čechách – odbor Košťany
Svaz Němců v Čechách – Teplice
Wehrenfennig Gottfried – písemná pozůstalost Teplice

Státní okresní archiv Trutnov – archivní fondy

Landrat Trutnov, (1898) 1938–1945
Landrat Vrchlabí, (1884) 1938–1945
Nákupní a prodejní společenstvo Heimatscholle Trutnov
Okresní úřad Dvůr Králové nad Labem – presidiální spisy, 1918–1935, 1936–1938
Okresní úřad Trutnov – presidiální spisy, 1850–1948
Svaz Němců v Čechách – místní organizace Hostinné
Svaz Němců v Čechách – okresní svaz Vrchlabí

Zemský archiv Opava – archivní fondy

Policejní ředitelství Moravská Ostrava – presidiální spisy, 1854–1945 (1959)
Spolek Bund der Deutschen – župa Opava
Státní policejní úřad Krnov, (1875) 1936–1938

B) Vydané prameny

1. Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik:
Teil I: Von der Staatsgründung bis zum ersten Kabinett Beneš (1918–1921). Berichte des Generalkonsuls von Gebattel, des Konsuls König und des Gesandten Professor Saenger, Alexander, Manfred (hg.), München, Wien 1983.
Teil II. Vom Kabinett Beneš bis zur ersten übernationalen Regierung unter Švehla 1921–1926. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch, Alexander, Manfred (hg.), München 2004.
Teil III: Von der Regierung unter Švehla bis zum Vorabend der nationalsozialistischen Machtergreifung in Deutschland 1926–1932. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch, Alexander, Manfred (hg.), München 2009.

Teil IV: Vom Vorabend der Machtergreifung in Deutschland bis zum Rücktritt von Präsident Masaryk 1933–1935, Dolezal Heidrun und Stephan (hrsg.), München 1991.

2. Die deutsche Jugendbewegung 1920 bis 1933. Die bündische Zeit. Quellenschriften, Kindt, Werner (hg.), Düsseldorf, Köln, 1974.

C) Tištěné prameny (periodika, výroční zprávy, ostatní)

1. Adresář pro politický okres Broumov se soudními okresy Broumov a Teplice n. M. Dle úředních soupisů sestavil inž. J. Pfanner v Trutnově, Broumov 1934.
2. Altvaterbote. Monatsschrift für die deutsche Schutzarbeit in Mähren u. Schlesien, Hohenstadt (1924–1925, 1929–1934, 1936).
3. Ansorge, August, Deutsche Schutzarbeit 1924, Teplitz-Schönau 1925.
4. Týž, Die Jugendpflege im Rahmen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Prag 1917.
5. Arbeit für die Heimat! Bericht über die sudetendeutschen Tagungen zu Linz a. d. Donau 19. und 20. November 1921. Flugschrift 3 des Hilfsvereines für Deutschböhmen und die Sudetenländer, Wien [neuv.].
6. Aufklärungsblatt für Bundesgruppenleiter und Amtswalter im S.H.B. Dresden. Erscheint monatlich und dient der Aufgabe einer Zielgerechten, Folge 4, August 1937.
7. Aus den Reden eines Schutzarbeiters. Zum 65. Geburtstage des Bundesführers des BdD, Pfarrer Gottfried Wehrenfennig. Zusammengestellt und eingeleitet von Dr. Albin Friedrich, Teplitz-Schönau, Leipzig 1938.
8. Barta, Erwin; Bell, Karl, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930.
9. Bartussek, Alfred, Kampf der Abtreibung! Teplitz-Schönau 1937.
10. BdD. Blätter für Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, 1, 1936, 1.
11. Behelfsbücherei des Bundes der Deutschen. Ausleihordnung, Bestandsverzeichnis, Teplitz-Schönau 1937.
12. Behm, Max-Richard, Die Kreditgenossenschaft als Typus der an Volk und Raum gebundenen Regionalbank. Dargestellt am Beispiel der Kreditanstalt der Deutschen, Amsterdam, Berlin, Wien 1943.
13. Beneš, Eduard, Demokracie dnes a zítra, Praha 1946.
14. Bericht des Egerland „Gauges des Bundes der Deutschen“ über das Arbeitsjahr 1935, Karlsbad 1936.
15. Bericht des Gaues Schlesien des Bundes der Deutschen über das Arbeitsjahr 1935, Troppau 1936.

16. Bericht über die Tätigkeit des Bundes der Deutschen der Iglauer Sprachinsel während seines achtjähr. Bestandes 1904–1912, Iglau [neuv.].
17. Bericht über die Thätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im sechsten Vereinsjahre 1899, Prag 1900.
18. Bericht über die Thätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im siebenten Vereinsjahre, Prag 1901.
19. Bericht über die Tätigkeit des Bundes der Deutschen in Böhmen im achten Vereinsjahre, Prag 1902.
20. Blau, Josef, Landes- und Volkskunde der Tschechoslowakischen Republik, Reichenberg 1927.
21. Bleibtreu, Dieter, Besitzstand und Gefahrenlage des Sudetendeutschtums, Karlsbad 1935.
22. Boehm, Max Hildebert, Die deutschen Grenzlande, Berlin 1925.
23. Böhmerlandjahrbuch für Volk und Heimat 1920–1924, Eger 1920–1924.
24. Bundesarbeit im Elbegau, Aussig 1938.
25. Bundesarbeit im Gau Prag, Jahresbericht für 1936, Prag 1937.
26. Bundesarbeit im Gau Prag, Jahresbericht für 1937/38, Prag 1938.
27. Bundesbote. Familienblatt und Mitteilungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau (1921–1930).
28. Bundesdienst. Blätter für die Amtswalterschaft im Bund der Deutschen, Teplitz-Schönau (1937).
29. Bundes-Kalender 1928–1934, Olmütz, Troppau [1927–1933].
30. Bundeskalender 1922–1939, Teplitz-Schönau, [1921–1938].
31. Bundeskalender. Der Volks- und Heimatspiegel für die Deutschen in Böhmen, Mähren, Schlesien und in der Slowakei 1921, Prag, Warnsdorf 1921.
32. Bundes-Kalender für das Jahr 1910, Prag 1910.
33. Bundes-Mitteilungen. Arbeitsblatt des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz, Teplitz-Schönau (1919–1920).
34. Bungardt, Karl Matthias, Friedrich Ludwig Jahn als Begründer einer völkisch-politischen Erziehung (Idee und Gestaltung), Würzburg 1941.
35. Ciller, Alois, Damals und heute. Entstehung, Kämpfe und Aufgaben der nationalen Arbeiterbewegung in Österreich, Wien 1937.
36. Čechoslovák. Všenárodní měsíčník dokumentární, Praha (1921–1923, 1927, 1933).
37. České menšiny kraje českolipského, Bělá pod Bezdězem 1921.
38. Československá vlastivěda, V. Stát, Praha 1931.

39. Das Bundesfest 1922. Mitteilungen an alle Bezirksverbände und Ortsgruppen des B.d.D.i.B., Böhm.-Leipa, 1. 5. 1922.
40. Das „Dritte Reich“ und die sudetendeutschen Nationalsozialisten. Reden der Abgeordneten Ing. Rudolf Jung, Hans Knirsch, Hans Krebs, Aussig 1933.
41. Das Jahrbuch der Heimat 1940, Reichenberg, Braunau [1939].
42. Das Sudetendeutschtum. Sein Wesen und Werden im Wandel der Jahrhunderte, Pirchan, Gustav; Weizsäcker, Wilhelm; Zatschek, Heinz (hg.), Brünn, Prag, Leipzig, Wien 1937; 2. Aufl., 1939.
43. Der Auslandsdeutsche. Halbmonatsschrift für Auslandsdeutschtum und Auslandkunde. Mitteilungen des Deutschen Ausland Instituts Stuttgart, Stuttgart (1918–1938).
44. Der Bund. Heimatzeitschrift des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau (1932–1934).
45. Der Bundesarbeiter. Beilage zu den „Mitteilungen“ vom 15. Herbstmonds (Sept.) 1936.
46. Der Deutsche Bote, (12. 12. 1928).
47. Der Dietwart, Berlin (20. 3. 1937).
48. Der Jeschken-Iser-Gau. Männer und Werke, Lehmann, Emil; Streit, Julius (hg.), Reichenberg 1935.
49. Der Kampf der Sudetendeutschen um ihr Volkstum. Stoffsammlung für die Schulungsarbeit des Berufsgruppenamtes der D.A.I., Nr. 130, [1934].
50. Der Mannschaftsführer: Warum? Sudetendeutscher, das geht auch Dich an! Ein neuer Weg! Dresden [neuv.].
51. Der Sudetendeutsche. Mitteilungsblatt des „Sudetendeutschen Hilfsvereins“ (Sitz Berlin). Organ des Schutzbundes für Deutschböhmen und die Sudetenländer, Dresden (2, 1924, 3–5).
52. Der Sudetendeutsche Bund. Kritische Blätter für Volkstum, Kultur und Wirtschaft, Leibl, Ernst (hg.), Eger (1923).
53. Der Sudetendeutsche Intellektuelle, Lemberg, Eugen (hg.), Reichenberg 1930.
54. Der volksdeutsche Gedanke im neuen Reich – und der VDA, Merkblätter für volksdeutsche Schulungsarbeit, [neuv.].
55. Deutschböhmen. Mitteilungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Prag (1915–1918).
56. Deutsche Arbeit. Monatsschrift für das geistige Leben der Deutschen in Böhmen, München (1919–1921, 1927, 1929, 1930, 1933, 1938).
57. Deutsche Presse, Prag (4. 7. 1937).
58. Deutscher Herbergs-, Dienst- und Arbeitervermittlungsverein in Braunau in Böhmen. Tätigkeits-Bericht 1914, Braunau 1915.

59. Deutscher National-Kalender für das gemeine Jahr 1897, 1899, Prag 1897, 1899.
60. Deutscher Volks-Kalender für das gemeine Jahr 1914, welches 365 Tage hat, Brünn 1913.
61. Deutschvölkisches Jahrbuch für das gemeine Jahr 1900–1902, 1904–1905, Prag 1900, 1901, 1902, 1904, 1905.
62. Die Aufgaben des Lehrers im Kampfe gegen den Volkstod, Teplitz-Schönau 1937.
63. Die „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowak. Republik“. Ihr Ziel, ihre Aufgabe, ihre Arbeit, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1929.
64. Die sudetendeutsche Landschaft. Bund der Deutschen-Arbeitsgebiet Volkswirtschaft. Schriftenreihe A, Heft 2, Teplitz-Schönau, Leipzig 1938.
65. Dienst an Volk und Heimat. Jahresbericht 1934. Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau 1935.
66. Drei Jahre Gemeinschaftsarbeit im Hilfswerk Bund der Deutschen Sudetendeutsche Volkshilfe, Teplitz-Schönau 1937.
67. Emil Lehmann der Volksforscher und Volksbildner. Zu seinem 60. Geburtstag gewidmet von Freunden und Mitarbeitern, Herrmann, Hugo (hg.), Reichenberg 1940.
68. Fachmeyer, Ludwig Hans, Die Volkstumsarbeit der Tschechen, Karlsbad 1935.
69. Festschrift anlässlich der 27. Hauptversammlung u. des Bundesfestes in den Tagen vom 22. bis 25. Heuert (Juli) 1921 zu Braunau, geleitet von Hubert H. Birke, Neurode 1927.
70. Festschrift für die 30. Hauptversammlung des Bundes der Deutschen in Böhmen, Reichenberg, 28. bis 30. Brachmonds 1924.
71. Festschrift zum Heimatsfeste in Qualisch vom 16. bis 18. Juli 1927, Braunau 1927.
72. Fischer, Theodor, Deutsche Schutzarbeit 1921, Teplitz-Schönau 1922.
73. Fleischmann, Karl, Leitfaden zur Errichtung einer Stellenvermittlung nach dem Muster der Ortsgruppe Gablonz a. d. N. des Bundes d. D. i. B., Teplitz [neuv.].
74. Týž, Unterstützungstätigkeit der Bezirksverbände, Teplitz-Schönau [1932].
75. Fochler-Hauke, Gustav, Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei. Eine geographische-geopolitische Zusammenschau, Heidelberg, Berlin 1937.
76. Frankfurter Zeitung, Frankfurt a. M. (28. 2. 1937).
77. Frauenarbeit im Bunde der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau [neuv.].
78. Freudenthaler Zeitung, Freudenthal (31. 5. 1939).
79. Friedrich Immanuel, Die körperliche und sittliche Erziehung der deutschen Jugend. Die Zukunftsfrage unseres Volkes. Deutscher Michel, wach auf! Eine Reihe nationaler Schriften, Oberst a. D. Immanuel (hg.), Hf. 3, Hannover, Leipzig 1923.

80. Führer durch den Böhmerwald (österreichische und bairische Anteile) und das deutsche Südböhmen, Nachdruck der Ausgabe Budweis 1888, Passau 1997.
81. Für Volk und Heimat. Volkstumsarbeit im Gau Schlesien des Bundes der Deutschen. Jahresbericht 1937, Troppau 1938.
82. Gierach, Erich, Katechismus für das deutsche Volk in Böhmen, Eger 1919.
83. Týž, Sudetendeutscher Katechismus, Reichenberg 1936–1940.
84. Týž, Volkstum und Schutzarbeit, Reichenberg 1929.
85. Germania, (21. 3. 1933, 9. 12. 1937).
86. Grenzdeutschland seit Versailles. Die grenz- und volkspolitischen Folgen des Friedenschlusses, Losech, Karl; Boehm, Max Hildebert (hg.), Berlin 1930.
87. Grundgesetz des Sängerbundes der Sudetendeutschen. Gegründer zu Zwittau i. M., am 27. November 1921, Aussig 1934.
88. Heimatruf. Bundesarbeit im Gau Ostböhmen 1933, [Trautenau 1934].
89. Heimatruf BdD. Volkstumsarbeit im Bundesgau Ostböhmen 1934, 1935, [Trautenau 1935, 1936].
90. Heimatruf. Volkstumsarbeit im Gau Ostböhmen 1936, 1937, Hohenelbe 1937, 1938.
91. Heimatkunde des politischen Bezirkes Falkenau, Falkenau, Eger 1898.
92. Henlein, Konrad, Die völkische Turnbewegung, Teplitz-Schönau [neuv.].
93. Hirth-Kiesslich, Geschichte des Turnkreises Deutschösterreichs, Teplitz-Schönau 1928.
94. Hitler, Adolf, Můj boj od Adolfa Hitlera, Pohořelice 2000.
95. Im Kampfe für Volkstum und Heimat! Bericht über die Sudetendeutschen Tagungen zu Salzburg, 10. und 11. Mai 1924, Wien 1924.
96. Im neuen Geist zu neuem Werk! Drei Vorträge über die Aufgabenkreise des „Bundes der Deutschen“, Teplitz-Schönau 1934.
97. In Treue vereint. Bundesarbeit im Jeschken-Iser-Gau 1931, [1932].
98. Jahrbuch der Heimat 1940, Reichenberg, Braunau [neuv.].
99. 70 Jahre Nordböhmischer Turngau 1868–1938. Hrsg. von Ludwig Schlegel nach den Aufzeichnungen und Urkunden im Archive des Deutschen Turnvereines Warnsdorf [neuv.].
100. 20 Jahre VDA. Arbeit im Böhmerwaldbund. Beilage zum Jahresbericht 1938 der Bayerischen Landesverbände des VDA, München 1938.
101. Jahres-Bericht über 1931, Reichenberg [1932].
102. Jahresbericht 1914, Braunau i.B. 1915.
103. Jahresbericht 1935. Volkstumsarbeit des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau 1936.
104. Jahresbericht des Bundes der Deutschen der Iglauer Sprachinsel, Iglau 1907.

105. 1943, Jahreslauf. Volksbund für das Deutschtum im Ausland, [Berlin 1944].
106. Jesser, Franz, Das Wesen des nationalen Kampfes in den Sudetenländern, Wien, 1913.
107. Týž, Die Bedeutung zwischen Heimarbeit und Boden, Prag 1907.
108. Týž, Innere Kolonisation in den Sudetenländern, Wien 1913.
109. Jugendbüchlein für das Jahr 1921–22, Teplitz-Schönau [neuv.].
110. Jung, Rudolf, Der nationale Sozialismus. Eine Erläuterung seiner Grundlagen und Ziele von Ing. Rudolf Jung, Troppau [neuv.].
111. Týž, Die Tschechen. Tausend Jahre deutsch-tschechischer Kampf, Berlin 1938.
112. Týž, Nationalsozialismus – der Aufbruch eines Volkes zu neuem Volkstum, Freiheit und sozialer Gerechtigkeit! Aussig 1933.
113. Kalender des Deutschen Kulturverbandes 1923–1926, Prag 1922–1925.
114. Kalender der Deutschen Schulvereins, geleitet von Hango Hermann, Wien [1919].
115. Keiter, Friedrich, Kurzes Lehrbuch der Rassenbiologie und Rassenhygiene, Stuttgart 1944.
116. Kerschner-Modlan, Hilde, Deutsche Schutzarbeit 1928, Teplitz-Schönau 1929.
117. Klement, Josef, Wege völkischer Erziehung, Troppau [neuv.].
118. Klepetář, Harry, Seit 1918. Eine Geschichte der Tschechoslowakischen Republik, Mährisch Ostrau 1937.
119. Koberg, August, Die bevölkerungspolitische Aufgaben der Gemeinde, Teplitz-Schönau 1937.
120. Koberg, Fritz, Von deutscher Gemeinschaft. Versuch eines Abrisses über Sozialreform und Sozialpädagogik, Eger 1922.
121. Krebs, Hans, Kampf in Böhmen, Berlin 1936.
122. Krebs, Hans; Lehmann, Emil, Sudetendeutsche Landeskunde, Kiel 1992.
123. Kreditanstalt der Deutschen e.Gen.m.b.H., Prag–Reichenberg. /Entwicklung und Geschäftsverlauf in den Jahren 1934–1944/.
124. Kreutzer, Josef, Hüte Dein Blut! Kampf den Geschlechtskrankheiten! Teplitz-Schönau 1937.
125. Lebens- u. Arbeitsbilder sudetendeutscher Lehrer, 2 Bd., Pohrlitz 1932, 1933.
126. Lehmann, Emil, Der Sudetendeutsche, Potsdam 1925.
127. Týž, Deutsche Schutzarbeit 1925, Teplitz-Schönau 1926.
128. Týž, Sudetendeutsche Stammeserziehung, Eger 1923
129. Týž, Sudetendeutsche Volkskunde, Leipzig 1926.
130. Týž, Volksbildung und Schutzarbeit, Reichenberg 1928.
131. Týž, Volksfürsorge und Volksbildung, Reichenberg 1928.
132. Týž, Sudetendeutsche Front! Bemerkungen zur sudetendeutschen Volksorganisation, Schutzarbeit, Volksbildung für Junge und Alte, Reichenberg 1933.

133. Týž, Zur Gesamtorganisation der Sudetendeutschen, Eger 1921.
134. Lehmann, Ernst, Volksgemeinschaft aus Nachbarschaften. Eine Volkskunde des deutschen Nachbarschaftswesens, Prag, Berlin, Leipzig 1944.
135. Lenz, Fritz, Grundriß der menschlichen Erblchkeitslehre und Rassenhygiene II. Menschliche Auslese und Rassenhygiene, München 1921.
136. Lidová výchova v demokracii. Sborník prací o lidové výchově, vyšších lidových školách, školském a poučném filmu, lidovýchovém rozhlasu, knihovnické propagaci a správě, Praha 1928.
137. Lochner, Rudolf, Das Volksbildungswesen in der Tschechoslowakischen Republik, München 1931.
138. Lukas, Oskar, Erneuerung der Familie, Teplitz-Schönau 1937.
139. Lukavský, František, Pro záchranu Čechů na zněmčeném českém západě, Plzeň [1928].
140. Merz, Jörg, Deutsche Schutzarbie 1927, Teplitz-Schönau 1928.
141. Metnitz von, Gustav Adolf, Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933, Berlin 1939.
142. Mitteilungen des Deutschen Böhmerwaldbundes, Budweis (1890–1892, 1936).
143. Mitteilungen des Deutschen Kulturverbandes, Prag (1926).
144. Mitteilungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau (1933–1934).
145. Mitteilungen des Bundes der Deutschen Nordmährens. Unpolitische Monatsschrift für deutsche Schutzarbeit und verwandte Bestrebungen, Olmütz (1911–1913).
146. Mitteilungen des Bundes der Deutschen Ostböhmens, Braunau (1895–1902, 1903/4, 1904/5, 1905/6, 1907/7, 1909/8, 1912/9).
147. Muntendorf, Otto, Geburtenkampf – Entscheidungskampf, Karlsbad 1935.
148. Týž, Volkstod droht! Die biologische Gefahrlage des Sudetendeutchtums in Bildern und Zahlen, Teplitz-Schönau 1937.
149. Národní Listy, Praha (15. 8. 1934).
150. Národní Listy – Večerník, Praha (31. 8. 1934).
151. Národní Politika, Praha (19. 7. 1925, 28. 8. 1928, 10. 4. 1936).
152. Národní rada. Čechoslovák a naše zahraničí, Praha (1937).
153. Národnostní obzor. Časopis Společnosti pro studium národnostních otázek, Praha (1931–1937).
154. Naše hranice. Hraničářské revue, Malé Svatoňovice (1938).
155. Naše menšiny. Orgán českých menšin, Malé Svatoňovice (1928).
156. Neue Wege der Volkstumsarbeit. Grundgedanke und richtungweisende Vorträge zur Arbeit im Bund der Deutschen, Teplitz-Schönau 1936.

157. Neuere Fragen der Erbbiologie, 5 Vorträge gehalten auf dem von der Bundesleitung des Bundes der Deutschen (Abt. Bevölkerungspolitik) am 4. und 5. Dezember 1937 im Teplitz abgehaltenen wissenschaftlichen Lehrgang für praktische Ärzte, Teplitz-Schönau 1938.
158. Němci v Československé republice o sobě, Praha 1937.
159. Nordmährerland. Hefte für Kultur und Wirtschaft, Haage, Walter (hg.), (1942, 1943).
160. Nordmark. Zeitweiser für das Deutsche Volk in Schlesien 1900, 1905, 1912, 1917, 1918, Troppau [1899, 1904, 1911, 1916, 1917].
161. Nordmarkmitteilungen. Monatsschrift des Vereins Nordmark, Troppau (1908–1913, 1917–1918).
162. Nowotny, Franz Otto, Deutschvölkische Wohlfahrtspflege und Schutzarbeit in Stadt und Land. Ein Handbüchlein für die Mitglieder der deutschen Schutzvereine und alle arbeitswilligen Volksgenossen, Olmütz 1900.
163. Nykodym, Heinrich, Deutsche Schutzarbeit 1926, Teplitz-Schönau 1927.
164. Ostböhmisches Heimat, Trautenau (1, 1926, 2).
165. Ostdeutsche Siedlung und Entwicklung. Nach den Vorträgen „Ostdeutschen Kulturwoche“ in Reichenberg, Lochner, Rudolf (hg.), Reichenberg 1930.
166. Patzelt, Karl, Bevölkerungspolitische Aufgaben der Presse, Teplitz-Schönau 1937.
167. Pearson, Karl, Über Zweck und Bedeutung einer nationalen Rassenhygiene (National-Eugenik) für den Staat, München 1908.
168. Pfitzner, Josef, Das Erwachen der Sudetendeutschen im Spiegel ihres Schrifttums bis zu Jahre 1848, Augsburg 1926.
169. Týž, Sudetendeutsche Einheitsbewegung. Werden und Erfüllung, Karlsbad, Leipzig 1937.
170. Týž, Sudetendeutsche Geschichte, Reichenberg 1937.
171. Týž, Volkstumsschutz und nationale Bewegung, Reichenberg 1938.
172. Pleyer, Wilhelm, Deutsche Schutzarbeit 1929, Teplitz-Schönau 1930.
173. Pondělní list, (24. 6. 1935).
174. Pošumaví. Věstník Národní Jednoty Pošumavské, Praha (1924, 1925–1931).
175. Prager Montagsblatt, 15. 7. 1935.
176. Rádl, Emanuel, O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců, Broklová, Eva (ed.), Praha 2003.
177. Týž, Válka Čechů s Němci, Praha 1928.
178. Ratzel, Friedrich, Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken, Haushofer, Karl (hg.), Stuttgart 1940.
179. Reichenberger – Tagesbote, Reichenberg (15. 7. 1932).

180. Riedel, Josef, Festschrift zum Heimatfeste in Qualisch vom 16. bis 18. Juli 1927, Braunau in Böhmen.
181. Rosenberg, Alfred, Gestaltung der Idee. Blut und Ehre, 2. Bd. Reden und Aufsätze von 1933–1935, Trotha, Thilo (hg.), München 1938.
182. Týž, Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit, München 1935.
183. Týž, Německá a evropská svoboda ducha. Projev pronesený v Praze 16. ledna 1944, Praha 1944.
184. Rumrich, Gustav, Deutsche Schutzarbeit 1920, Teplitz-Schönau 1921.
185. Satzungen der Besitz-, An- und Verkaufsgenossenschaft „Heimatscholle“ für Trautenau u. Umgebung, reg. Genossenschaft mit beschränkter Haftung, Oberaltstadt [neuv.].
186. Satzungen der Ortsgruppe des „Bundes der Deutschen Schlesiens“, Troppau [1921].
187. Satzung der Sudetendeutschen Gesellschaft, [neuv.].
188. Satzungen des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau [neuv.].
189. Satzungen des Bundes der Deutschen in Böhmen, Prag [neuv.].
190. Satzungen des Bundes der Deutschen in Mähren, Hohenstadt 1912.
191. Satzungen des Bundes der Deutschen Nordmährens, Olmütz [neuv.].
192. Satzungen des Bundes der Deutschen Ostböhmens, Trautenau [neuv.].
193. Satzungen des Deutschen Böhmerwaldbundes, Budweis [neuv.].
194. Satzungen des Deutschen Kulturverbandes, Prag 1921.
195. Satzung des Vereins für das Deutschtum im Ausland, Deutscher Schulverein E.V., München [neuv.].
196. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince. 1930, díl II., povolání obyvatelstva, část 1., druhy, skupiny a třídy hlavního povolání, poměr k povolání a sociální příslušnost, třídy vedlejšího povolání, Praha 1934.
197. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince. 1930, díl II., povolání obyvatelstva, část 3., povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání, Praha 1935.
198. Selbstverwaltung durch organisierte Selbsthilfe. Die Hauptvorträge vom „Fest aller Deutschen 1937“ in Hohenelbe, Teplitz-Schönau 1937.
199. Schlesinger, Walther, Der Bund der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau [neuv.].
200. Týž, Volksbildungsarbeit im „Bunde der Deutschen in Böhmen“, Teplitz-Schönau [neuv.].

201. Schlesische Kulturwoche Hohenelbe 1927 6. – 10. Juli unter dem Ehrenchutz der Stadtgemeinde, Hohenelbe [1928].
202. Schmoller, Gustav, Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, I., Leipzig 1908.
203. Scholze, Gustav, Deutsche Schutzarbeit 1923, Teplitz-Schönau 1924.
204. Schultheiss, Franz Guntram, Der Kampf um das Deutschtum. Deutschnationales Vereinswesen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalgefühls, München 1897.
205. Siemens, Hermann Werner, Grundzüge der Vererbungslehre. Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik, München, Berlin 1937.
206. Sobitschka, Richard, Geschichte des Deutschen Sängerbundes in Böhmen, 1864–1884, Tetschen 1884.
207. Sonderabdruck aus Nr. 3 der „Alldautschen Blätter“, Mainz (1901/3).
208. Statistická příručka republiky Československé 3, Praha 1928.
209. Statistický lexikon obcí v republice Československé. Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. Zák. a Nař., I., Země Česká, Praha 1934.
210. Statistický lexikon obcí v republice Československé. Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. Zák. a Nař., II., Země Moravskoslezská, Praha 1935.
211. Sterne, Berti, Deutsche Schutzarbeit 1931, Teplitz-Schönau 1932.
212. Stráž Moravy. Věstník Národní Jednoty pro východní Moravu, Olomouc (1911, 1913, 1922, 1923, 1934, 1937).
213. Sudetendeutsche Akademiker-Zeitung, Halbmonatsschrift für die Altakademiker in den Sudetenländern (1. 7. 1934).
214. Sudetendeutsche Monatshefte. Zeitschrift des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau (1935–1944).
215. Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1936. Jahresbericht des Bundes der Deutschen 1936, Teplitz-Schönau 1937.
216. Sudetendeutsche Volkstumsarbeit 1937. Jahresbericht des Bundes der Deutschen, Teplitz-Schönau 1938.
217. Sudetendeutsches Echo. Organ der Reichsarbeitsstelle und der Landesverbände des „Sudetendeutschen Heimatbundes“, Reichsverband – Sitz Berlin und des „Egerlandgau“, Berlin (3, 1925, 1; 4, 1926, 1–12).
218. Sudetendeutsches Jahrbuch, Augsburg (1925–1929, 1931, 1933, 1937, 1938).
219. Sudetendeutschland. Zeitschrift für die sudetendeutsche Bewegung im Auslande, Berlin (1920, 1929).

220. Sudetenland. Heimatzeitschrift des Bundes der Deutschen in Böhmen, Teplitz-Schönau (1931).
221. Südmährischer Zeitweiser 1924. Jahrbuch des Bundes der Deutschen in Südmähren. Geleitet von Josef Jaschke und Karl Valazza, Brünn 1923.
222. Tätigkeitsbericht des Böhmerwaldgaues des Bundes der Deutschen in Böhmen 1932–1933, [neuv.].
223. Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, Gablonz a. N. (15. 3. 1937).
224. Türk, Carl, Böhmen, Mähren und Schlesien, München 1898.
225. Türk, Karl, Der Kampf um das Deutschtums. Böhmen, Mähren und Schlesien. Mit einer Sprachkarte von Karl Türk, Reichsrat, Hf. 6, München 1898.
226. Ullrich, Josef, Was ist der Bund der Deutschen in Böhmen? Eine aufklärende Schrift an alle Bundesmitglieder und eine Werbeschrift für alle jene, welche dem Bunde der Deutschen in Böhmen noch ferne stehen, Teplitz-Schönau [neuv.].
227. Večerník Práva Lidu, Praha (6. 11. 1935).
228. Venkov. Orgán České strany agrární, Praha (16. 8. 1934).
229. Vereinsdietwart. Handbuch für die werktätige Arbeit der Dietwarte und Diethelfer in den Vereinen des Deutschen Reichsbundes für Leibesübungen, Münch, Kurt (hg.), Berlin 1936.
230. Vermittlungs-Anzeiger des Zentralverbandes der Heimatschollen Teplitz-Schönau 1, 1926, 1.
231. Verschuer, Otmar, Leitfaden der Rassenhygiene, Leipzig 1941.
232. Věstník Národní Jednoty pro jihozápadní Moravu, Brno (1924).
233. Volk und Heimat! Bundesarbeit im Gau Südmähren 1936, Brünn 1937.
234. Volkskalender des Deutschen Kulturverbandes 1922, Prag 1921.
235. Von deutscher Kultur in der Tschechoslowakischen Republik. Festschrift zur Eröffnung des neuen Urania-Hauses, Prag 1933.
236. Völkischer Beobachter, Berlin (9. 12. 1937, 2. 7. 1938).
237. Weber Karl, Der organische Grundgedanke in der neuerstehenden völkisch-politischen Bildung, Düsseldorf 1939.
238. Wehrenfennig, Gottfried, Deutsche Schutzarbeit 1922, Teplitz-Schönau 1923.
239. Wenzelides, Otto, Das Wesen der Genossenschaft, Brünn 1933.
240. Týž, Der schlesische Stamm und seine Sendug, Troppau 1933.
241. Wiener Zeitung, Wien (27. 8. 1938).
242. Willscher, Gustav, Schulführer. Ein Ratgeber für alle Erzieher über die Bildungsmöglichkeiten für die Deutschen in der Tschechoslowakischen Republik, Prag 1928.

243. Wir stehen zum Kulturverband. Festschrift zur 12. Hauptversammlung des DKV in Znaim, Pfingsten 1931, Göth, Ignaz (hg.), Znaim 1931.
244. Wotzel, Theodor, Tätigkeitsbericht über das Ferien-Kinderholungsheim des Bezirksverbandes Prag des „Bundes der Deutschen i.B.“ im Jahre 1930, Teplitz-Schönau [neuv.].
245. Zehn Jahre „Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechosl. Republik“, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1935.
246. Zeitschrift des Hilfsvereines für Deutschböhmen und die Sudetenländer, Wien (5, 1924, 6).
247. Zpráva o činnosti Matice školské v Olomouci za rok 1917. S dodatečnými zprávami za léta 1916 a 1915, Olomouc 1918.
248. Zpráva o činnosti Národní Jednoty Severočeské za rok 1932, Praha 1933.
249. Zpráva o činnosti Národní Jednoty Severočeské za léta 1925 a 1926, Praha 1927.

II. Literatura

1. Anderson, Benedict, Pomyslná společenství, in: Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů, Hroch, Miroslav (ed.), Praha 2003, s. 239–269.
2. Assmann, Aleida, Erinnerungsräume Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses, München 2003.
3. Assmann Jan, Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku, Praha 2001.
4. Týž, Religion und kulturelles Gedächtnis. Zehn Studien, München 2000.
5. Badendieck, C. Friedrich, Volk unter Völkern. Aus der Geschichte deutscher Schutzarbeit, München 1967.
6. Balcarová, Jitka, Bund der Deutschen Schlesiens. Z dějin nacionálního hnutí Němců v meziválečném Slezsku, I–II, in: Slezský sborník, 106, 2008, 2, s. 112–137; tamtéž, 106, 2008, 3, s. 188–207.
7. Táž, Die deutschen nationalen „Schutzvereine“ in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009, s. 111–141.
8. Táž, Dr. Otto Wenzelides. Ze života předsedy německého nacionálního „obránného“ spolku Bund der Deutschen Schlesiens, Vlastivědné listy, 33, 2007, 2, s. 17–22.
9. Táž, Finanční elity německých nacionálních peněžních ústavů a jejich aktivity v tzv. regionálních svazech Němců v českých zemích, in: Finanční elity v českých zemích (Československu), Kubů, Eduard; Šouša, Jiří (eds.), Praha 2009, s. 191–226.

10. Táž; Kubů, Eduard, Institucionální zázemí hospodářského nacionalismu (1918–1938), in: Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (ed.), Praha 2011, s. 231–273.
11. Táž, Německá vnitřní kolonizace v koncepci regionálních svazů Němců a související stavební projekty v českých zemích ve 30. a 40. letech 20. století, in: Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války, Hořejš, Miloš; Lorencová, Ivana (eds.), Praha 2009, s. 39–70.
12. Barkai, Avraham, Vom Boykott zur "Entjudung". Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933–1943, Frankfurt a. M. 1988.
13. Týž, Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Ideologie, Theorie, Politik 1933–1945, Frankfurt a. M. 1988.
14. Bartoš, Josef, Struktura spolků na severozápadní Moravě po roce 1918, Severní Morava, 1996, 71, s. 5–16.
15. Bausinger, Hermann, Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde, Zeitschrift für Volkskunde, 61, 1965, s. 177–204.
16. Bebarová, Helena, Německé liberální a nacionální spolky na Moravě a ve Slezsku ve 2. polovině 19. století, in: Sborník prací pedagogické fakulty UJEP v Brně, řada spol. věd 7, 1976, s. 79–92.
17. Benz, Wolfgang, Vom freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 16, 1968, 4, s. 317–346.
18. Biederman, Jan, Pozemkový fond Národní jednoty pošumavské – nástroj „záchrany“ českého majetku, in: O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích, AUC, Phil et hist 1– 2005, Studia historica LIX, Praha 2009, s. 237–246.
19. Biman, Stanislav; Malíř, Jaroslav, Kariéra učitele tělocviku, Ústí nad Labem 1983.
20. Bourdieu, Pierre, Teorie jednání, Praha 1998.
21. Boyer, Christoph, Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938), München 1999.
22. Týž, Organizace průmyslu a národnost. Konflikt a spolupráce mezi Čechy a Němci v průmyslových svazech první republiky, in: Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945, Barth, Boris; Faltus, Jozef; Křen, Jan; Kubů, Eduard (eds.), Praha 1999, s. 195–211.
23. Brand, Walter, Auf verlorenem Posten. Ein sudetendeutscher Politiker zwischen Autonomie und Anschluss, München 1985.

24. Brandes, Detlef, Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938, München 2008.
25. Broklová, Eva, Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938, Praha 1999.
26. Táž, Politický systém ČSR 1918–1938, Praha 1990.
27. Brügel, Johann Wolfgang, Češi a Němci 1918–1938, Praha 2006.
28. Budňák, Jan, Das Bild des Tschechen in der deutschböhmisches und deutschmährischen Literatur, Olomouc 2010.
29. Burešová, Jana, Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století, Olomouc 2001.
30. Burian, Peter, Das Vereinswesen in den böhmischen Ländern, in: Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 25. bis 27. November 1983 und vom 23. bis 25. November 1984, Seibt, Ferdinand (hg.), München 1986, s. 37–52.
31. Cesar, Jaroslav; Černý, Bohumil, Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938, 2 sv., Praha 1962.
32. Cihlář, Jiří, Starosta Oldřichovic Karl Hübl, sedlák, spisovatel a politik, Ústí nad Orlicí 2006.
33. Cohen, B. Gary, Němci v Praze 1861–1914, Praha 2000.
34. Týž, Společnost, politický život a vláda v pozdně imperiálním Rakousku: zamyšlení nad novou syntézou, in: Český časopis historický 102, 2004, 4, s. 745–765.
35. Cornelißen, Christoph, Wendepunkte der Geschichtswissenschaft: Zur Historiographie der deutsch-tschechisch-slowakischen Beziehungen seit 1848, in: Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Brandes, Detlef; Kováč, Dušan; Pešek, Jiří (hg.), Essen 2007, s. 307–328.
36. Česká lidová kultura a střední Evropa. Sborník z mezinárodní konference pořádané Ústavem etnologie Univerzity Karlovy v Praze ve spolupráci s Nadací kulturního dědictví za laskavého přispění AR stavební spořitelny, a.s. a W-servisu Praha. Praha, 20. – 21. 5. 1996, Praha 1996.
37. České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky, Olomouc, Opava 2003.
38. Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994, Uherské Hradiště 1994.
39. Československo a dva německé státy, Buchheim, Christoph (ed.), Ústí nad Labem 2011.

40. Češi a Němci dříve a dnes. Problémy národní identity a vzájemných vztahů Čechů a Němců. Sborník statí ze semináře k česko-německým vztahům konaného 14. 9. 2000 v Krnově, Jeník, Zdeněk (ed.), Opava 2000.
41. Češi–Němci–odsun. Diskuse nezávislých historiků, Černý, Bohumil; Křen, Jan; Kural, Václav; Otáhal, Milan (eds.), Praha 1990.
42. Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu. Die Deutschen und Tschechen in der Welt des Turnens und des Sports, Waic, Marek (ed.), Praha 2004.
43. Člověk na Moravě v první polovině 20. století, Fasora, Lukáš; Hanuš, Jiří; Malíř, Jiří; Vykoupil, Libor, (eds.), Brno 2006.
44. Das „deutsche Buch“ in der Debatte um nationale Identität und kulturelles Erbe, Knoche, Michael; Ulbricht, H. Justus; Weber, Jürgen (hg.), Göttingen 2006.
45. Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutschen und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938, Hoensch, K. Jörg; Kováč, Dušan (hg.), Essen 1994.
46. Deutsche Jugend in Böhmen 1918–1939. Beiträge des Waldkraiburger Kolloquiums, Becher, Peter (hg.), Benediktbeuern 1993.
47. Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag, Seibt, Ferdinand (hg.), München, Wien 1983.
48. Die deutsche Schule in den Sudetenländern. Form und Inhalt des Bildungswesens, Keil, Theo (hg.), München 1967.
49. Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer, Albrecht, Stefan; Malíř, Jiří; Melville, Ralph (hg.), München 2008.
50. Die Verortung von Gedächtnis, Csáky, Moritz; Stachel, Peter (hg.), Wien 2001.
51. Diktatura – válka – vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945, Cornelißen, Christoph; Holec, Roman; Pešek, Jiří (eds.), Ústí nad Labem 2007.
52. Dopita, Miroslav, Pierre Bourdieu o umění, výchově a společnosti. Reflexe sociologie praxe Pierra Bourdieua v české sociologii, Olomouc 2007.
53. Drašarová, Eva, Stát, spolek a spolčování, in: *Paginae historiae*, sborník Národního archivu, 1, 1993, s. 152–177.
54. Dülmen, van Richard, Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly, Dokořán 2002.
55. Elias, Norbert, *The Germans. Power struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Cambridge 1996.
56. Emmerich, Wolfgang, *Germanistische Volkstumsideologie. Genese und Kritik der Volksforschung im Dritten Reich*, Tübingen 1968.

57. Týž, *Zur Kritik der Volkstumsideologie*, Frankfurt am Main 1971.
58. Fahlbusch, Michael, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*, Baden-Baden 1999.
59. Fasora, Lukáš, *Modernizace komunální správy a mentální proměna zástupců místních občanských elit v letech 1890–1914 na příkladu brněnských předměstských obcí*, *Vlastivědný věstník Moravský*, 56, 2004, 2, s. 160–172.
60. Fasora, Lukáš, *Sociální a profesní struktura brněnské komunální reprezentace v letech 1851–1904*, in: *Český časopis historický* 103, 2005, 2, s. 354–381.
61. Fasora, Lukáš; Kladiwa, Pavel, *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1918. Koncept a dílčí výsledky výzkumu*, in: *Český časopis historický* 102, 2004, 4, s. 796–827.
62. *Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*, Hájek, Jan; Kocian, Jiří, Zítko, Milan (eds.), Praha 2006.
63. Franzel, Emil, *Sudetendeutsche Geschichte. Eine volkstümliche Darstellung*, Mannheim 1990.
64. Frei, Norbert, *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*, München 2005.
65. *Für Heimat und Umwelt. 80 Jahre Deutscher Heimatbund 1904–1984*, Ruland, Josef (ed.), Bonn 1984.
66. Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen 1960.
67. Gawrecká, Marie, *K hospodářské a politické orientaci německé buržoazie v českých zemích v letech 1918–1929*, in: *Slezský sborník*, 86, 1988, 4, s. 140–144.
68. Táž, *K hospodářské a politické orientaci německé průmyslové buržoazie v českých zemích v letech 1930–1938*, in: *Slezský sborník*, 87, 1989, 3, s. 196–201.
69. Táž, *Němci ve Slezsku 1918–1938*, Opava 2002.
70. Gawrecki, Dan, *Bund der Deutschen Nordmährens a německý nacionalismus na severní Moravě (1886–1918)*, *Severní Morava*, 1986, 52, s. 19–28.
71. Týž, *K organizačnímu vývoji spolku Bund der Deutschen Nordmährens v letech 1886–1918*, *Severní Morava*, 1982, 41, s. 31–36.
72. Týž, *Německé nepolitické spolky a jejich úloha v rozvoji německého nacionalismu na severní Moravě a ve Slezsku*, in: *O vývoji německého nacionalismu a o soudobém západoněmeckém revanšismu*, Ostrava 1967, s. 20–25.
73. Týž, *Německé obranné spolky na cestě k Mnichovu*, *Severní Morava*, 1978, 36, s. 12–19.
74. Týž, *Německé obranné spolky 1880–1938*, Opava 1975, (rukopis kandidátské disertace, uloženo v knihovně Historického ústavu AV ČR).

75. Týž, Počátky německého extrémního nacionalismu. Schönerer a rakouské Slezsko, in: Slezský sborník, 1970, 68, s. 133–141, 258–270.
76. Týž, Spolek Bund der Deutschen a jeho sjezd ve Vrchlabí v roce 1937, Krkonoše–Podkrkonoší, 1967, 3, s. 166–190.
77. Týž, Spolek Nordmark a německá politika, in: Slezský sborník, 1972, 70, s. 1–16.
78. Gebel, Ralf, "Heim ins Reich!" Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945), München 2000.
79. Gebhart, Jan; Kuklík, Jan, Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě, Praha, Litomyšl 2004.
80. Gellner, Arnošt, Národy a nacionalismus, Praha 1993.
81. Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse, Brenner, Christiane; Franzen, K. Erik; Haslinger, Peter; Luft, Robert (eds.), München 2006.
82. Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Zgodovina Nemcev na območju danšnje slovenije 1848–1941, Rumpler, Helmut; Suppan, Arnold (hg.), Wien, München 1988.
83. Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse, Brenner, Christiane; Franzen, K. Erik; Haslinger, Peter; Luft, Robert (hg.), München 2006.
84. Goodrick-Clarke, Nicholas, Okultní kořeny nacismu. Rakouští a němečtí ariosofisté 1890–1935. Tajné árijské kultury a jejich vliv na nacistickou ideologii, Praha 1998.
85. Grabowski, Sabine, Deutscher und polnischer Nationalismus. Der Deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straz 1894–1914, Marburg 1998.
86. Grenzregionen im Zeitalter der Nationalismen. Elsass-Lothringen/Trient-Triest, 1870–1914. Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient, Bd. 12, Ara, Angelo; Kolb, Eberhard (hg.), Berlin 1998.
87. Habrmanová, Magda, Zájem českých národních matic o Hlučínsko v meziválečném období, in: Hlučínsko v proměnách času. Sborník příspěvků z konference k 75. výročí připojení Hlučínska k Československé republice, Hlučín 1995, s. 49–60.
88. Hahnová, Eva, Sudetoněmecký problém. Obtížné loučení s minulostí, Ústí nad Labem 1999.
89. Hahnová, Eva; Hahn, Hans Henning, Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání Praha 2002.
90. Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918, Puschner, Uwe; Schmitz, Walter; Ulbricht, H. Justus (hg.), München, New Providence, London, Paris 1996.

91. Hanslovsky, Richard, Dörfer an der südböhmischen Sprachgrenze. Zum Beispiel Wenkerschlag, Ulm 2002.
92. Hartung, Günter, Völkische Ideologie, in: Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918, s. 22–44.
93. Haslinger, Peter, Der Rand als Zentrum? Die deutsch besiedelten Grenzregionen der böhmischen Länder als Wertezentrum im tschechischen nationalen Diskurs (1880–1938), in: Mythen der Mitte. Zur Konstruktion nationaler Wertezentren im 19. Jahrhundert, Weimar 2005, s. 233–246.
94. Týž, Imagined territories. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1889–1938 (Habilitationsschrift), Freiburg i. Br. 2004.
95. Týž, Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938, München 2010.
96. Týž, Staat, Gesellschaft und tschechische Schutzvereine in den Grenzregionen der böhmischen Länder in der Zwischenkriegszeit, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009, s. 208–234.
97. Hauptmann, Rudolf, Dank an Wilhelm Pleyer (1901 bis 1974), Norderstedt 2004.
98. Heinemann, Isabel; Oberkrome, Willi, Wissenschaft, Planung, Vertreibung. Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten. Katalog zur Ausstellung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Bonn, Berlin 2006.
99. Hlavačka, Milan, Užívání jazyka v byrokratizované komunikaci a samospráva v Čechách 1792–1914, in: Český časopis historický 103, 2005, 4, s. 800–827.
100. Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století, Kaiserová, Kristina; Kunštát, Miroslav (eds.), Ústí nad Labem 2011.
101. Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století, Beneš, Zdeněk; Kováč, Dušan; Lemberg, Hans (eds.), Ústí nad Labem 2006.
102. Höbelt, Lothar, Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918, München, Wien, 1993.
103. Hobsbawn, J. Eric, Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita, Brno 1990.
104. Hoensch, K. Jörg, Der Kameradschaftsbund, Konrad Henlein und die Anfänge der Sudetendeutschen Heimatfront, in: Mentalitäten–Nationen–Spannungsfelder. Studien zu Mittel- und Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge eines Kolloquiums zum 65. Geburtstag von Hans Lemberg, Mühle, Eduard (hg.), Marburg 2001, s. 101–135.

105. Hořejš, Miloš, Aplikace nacionálněsocialistické architektury v českých zemích v l. 1938–1945, Rozpravy Národního technického muzea v Praze 203, Dějiny vědy a techniky 15, Praha, 2007 s. 45–71.
106. Týž, Die nationalen „Schutzvereine“ in Böhmen, Mähren und Schlesien (1900–1938). Mitgliedschaft, finanzielle Einnahmen und „Efektivität“ ihrer Tätigkeit, in: Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004, s. 197–220.
107. Týž, Národní jednota severočeská. Organizace, hospodaření a sociální struktura v letech 1885–1945, Praha 2004 (nepublikovaná rigorózní práce).
108. Houžvička, Václav, Návraty sudetské otázky, Praha 2005.
109. Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století, Praha 2008.
110. Hroch, Miroslav, V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě, Praha 1999.
111. Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte. Eine völkische Bewegung in drei Staaten, Hahn, Hans Henning (hg.), Frankfurt am Main 2007.
112. 100 Jahre Deutsche Schutzarbeit. Festschrift zum 100. Jahrestag der Gründung des Deutschen Schulvereins, Wien 1970.
113. Janák, Jan, Spolky v českých zemích do roku 1951, in: Politické strany a spolky na jižní Moravě, XXII. Mikulovské sympozium 1992, Brno 1993, s. 59–93.
114. Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, „Arizace“ a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha 2005.
115. Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard, "Arizace" na úvěr. Příspěvek Kreditanstalt der Deutschen ke germanizaci hospodářského života v „Protektorátu Čechy a Morava“, Praha 2003.
116. Jaworski, Rudolf, Deutsche und tschechische Ansichten. Kollektive Identifikationsangebote auf Bildpostkarten in der späten Habsburgermonarchie, Innsbruck 2006.
117. Týž, Historische Argumente im sudetendeutschen Volkstumskampf 1918–1938, Bohemia, 28, 1987, 2, s. 331–343.
118. Týž, Die Tschechen als Vorbilder der Polen unter preussischer Herrschaft: Parallele oder Paradigma? In: Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag, Seibt, Ferdinand (hg.), München, Wien 1983, s. 175–183.
119. Týž, „Mezi politikou a trivialitou“, Dějiny a současnost 2004, 1, s. 27–31.
120. Týž, Na stráži němectví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR, Praha 2004.

121. Judson, M. Pieter, Die Schutzvereine und das Grenzland: Strategien zur Verwirklichung von imagined borderlands, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009, s. 20–27.
122. Frontiers, Islands, Forests, Stones. Mapping the geography of a German Identity in the Habsburg Monarchy, 1848–1900, in: The geography of Identity, Yeager, P. (ed.), Ann Arbor, s. 382–406.
123. Týž, Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria, Cambridge, Massachusetts 2006.
124. Týž, Tourismus, Nationalisierung der Landschaft und lokales Identitätsmanagement um die Jahrhundertwende: Böhmen, die Steiermark, und Trentino/Südtirol, in: Regionale und nationale Identitäten, Haslinger, Peter (hg.), Würzburg 1999, s. 113–128.
125. Týž, Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen, in: Die Verortung von Gedächtnis, Csáky, Moritz; Stachel, Peter (hg.), Wien 2001, s. 163–173.
126. K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes, Čechurová, Jana; Štaif, Jiří (eds.), Praha 2004.
127. K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách, Šouša, Jiří; Miller, E. Daniel; Hrabík, Samal Mary (eds.), Praha 2001.
128. Kárník, Zdeněk, České země v éře první republiky, 3 sv., Praha 2003.
129. Kasper, Tomáš, Výchova či politika? Úskalí německého reformně pedagogického hnutí v Československu v letech 1918–1933, Praha 2007.
130. Keim, Wolfgang, Erziehung unter der Nazi-Diktatur, II., Darmstadt 1997.
131. Kershaw, Ian, Hitlerův mýtus. Obraz a skutečnost ve Třetí říši, Pohořelice 2009.
132. King, Jeremy, Budweisers into Czechs and Germans: a local history of Bohemian politics, 1848–1948, Princenton 2002.
133. Týž, Od Budweiserů k Čechům a Němcům, in: Jihočeský sborník historický 2002, 71, s. 81–97.
134. Kladiwa, Pavel, Recenze, Judson, Pieter M.: Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria, in: Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy 2, 2012, s. 220.
135. Klemm, Walther, 90 Jahre Schutzarbeit. Zum Gründungstag 13. Mai 1880 des Deutschen Schulvereins Wien, Eckartschriften, Hf. 35, Wien 1970.
136. Klíma, Arnošt, Češi a Němci v revoluci 1848–1849, Praha 1994.

137. Klimek, Antonín, Velké dějiny zemí Koruny české, XIII. (1918–1929), XIV. (1929–1938), Praha, Litomyšl 2002.
138. Knapíková, Jaromíra, Matice opavská: spolek, osobnosti a národní znaky ve Slezsku 1877–1948, Opava 2007.
139. Knauer, Oswald, Das österreichische Parlament von 1848–1966, Wien 1969.
140. Kohfink, Marc-Wilhelm, Für Freiheit und Vaterland. Eine sozialwissenschaftliche Studie über den liberalen Nationalismus 1890–1933 in Deutschland, Konstanz 2002.
141. Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století, Praha 1996.
142. Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945, Barth, Boris; Faltus, Jozef; Křen, Jan; Kubů, Eduard (eds.), Praha 1999.
143. Konrád, Ota, Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918–1945, Praha 2011.
144. Koonzová, Claudia, Svědomí nacizmu, Praha 2009.
145. Kopeček, Michal; Kunštát, Miroslav, „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989, Soudobé dějiny 10, 2003, 3, s. 293–318.
146. Kořalka, Jiří, Všeněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století, Rozpravy ČSAV, 73, seš. 12, Praha 1963.
147. Týž, Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914, Praha 1991.
148. Kotisová, Markéta, Patscheiderův proces, in: Opava. Sborník k dějinám města 3, Opava 2003, s. 90–91.
149. Krulík, Oldřich, Historický a teritoriální kontext vývoje pojmu Sudety, Střední Evropa, 1999, 86, s. 83–106.
150. Křen, Jan, Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918, Praha 1990.
151. Týž, Historické proměny češství, Praha 1992.
152. Kubů, Eduard, „Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland“. Teorie „Blut und Boden“ a konstrukce nepřátelského obrazu Čechů v románu Friedricha Jaksche, in: Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta, Hájek, Jan; Kocian, Jiří, Zítko, Milan (eds.), Praha 2006, s. 243–260.
153. Týž, Cíle a handicapy politiky Edvarda Beneše ve Společnosti národů, Beneš, Zdeněk, Kováč, Dušan, Lemberg, Hans (eds.), in: Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století, Ústí nad Labem 2006, s. 13–40.
154. Týž, „Die Bedeutung des deutschen Blutes im Tschechentum“. Der ‚wissenschaftspädagogische‘ Beitrag des Soziologen Karl Valentin Müller zur Lösung des

- Problems der Germanisierung Mitteleuropas, Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, 45, 2004, 1, s. 93–114.
155. Týž, Die Kreditanstalt der Deutschen 1911–1945. Ein Beitrag zum Wirtschaftsnationalismus der Deutschen in den böhmischen Ländern und ihrem Verhältnis zu Deutschland, Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, 42, 2000, 1, S. 3–29.
156. Týž, Hospodářský nacionalismus v programech politických stran českých zemí v období Rakouska-Uherska a První Československé republiky, in: O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích, AUC, Phil et hist 1– 2005, Studia historica LIX, Praha 2009, s. 93–128.
157. Kubů, Eduard; Exner, Gudrun, Tschechen und Tschechinnen, Vermögensentzug und Restitution, Wien, München 2004.
158. Kubů, Eduard; Jančík, Drahomír, "Arizace" a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha 2005.
159. Kubů, Eduard; Pátek, Jaroslav, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000.
160. Kučera, Jaroslav, Mezi Wilhelmstrasse a Thunovskou (finanční podpora Německé říše Sudetoněmecké straně v letech 1935–1938), in: Český časopis historický 95, 1997, 2, s. 387–410.
161. Týž, Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938, München 1999.
162. Kultury na hranici: Jižní Čechy – Jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel, Komlosyová, Andrea; Bůžek, Václav; Svátek, František (eds.), Wien 1995.
163. Kural, Václav, Češi, Němci a mnichovská křižovatka (stručné čtení), Praha 2002.
164. Týž, Jazykový problém a jazykové právo v ČSR 1918–1938 z hlediska česko-německého, in: Slezský sborník, 89, 1991, 1, s. 32–37.
165. Týž, Konflikt místo společenství? Češi a Němci v Československém státě (1918–1938), Praha 1993.
166. Týž, Lidský potenciál sudetských Němců a vznik Československa, in: Slezský sborník, 89, 1991, s. 94–110.
167. Týž, Místo společenství – konflikt!: Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945), Praha 1994.
168. Le Goff, Jacques, Paměť a dějiny, Praha 2007.
169. Lemberg, Eugen, Geschichte des Nationalismus in Europa, Stuttgart 1950.
170. Lemberg, Hans, Porozumění Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948, Praha 1999.

171. Týž, Lemberg, Hans, 1918. Die Staatsgründung der Tschechoslowakei und die Deutschen, in: Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Brandes, Detlef; Kováč, Dušan; Pešek, Jiří (hg.), Essen 2007, s. 119–135.
172. Týž, Von den Deutschböhmen zu den Sudetendeutschen: der Beitrag der Geschichtswissenschaften und Geschichtspolitik, in: Geschichtsschreibung in den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen–Institutionen–Diskurse, Brenner, Christiane; Franzen, Erik; Haslinger, Peter; Luft, Robert (eds.), München 2006, s. 95–108.
173. Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí, in: Studie Slovákého muzea, 6, Uherské Hradiště 2001.
174. Lorenz, Torsten, Genossenschaft im Nationalitätenkampf, in: Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004, s. 121–133.
175. Luh, Andreas, Der Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik, München 1988.
176. Macháčová, Jana; Matějček, Jiří, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914, Opava 2002.
177. Tíž, Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938, Opava 1999.
178. Mai, Uwe, „Rasse und Raum“. Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat, Paderborn, München, Wien, Zürich 2002.
179. Malíř, Jiří, Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politický stran na Moravě v letech 1848–1914, Brno 1996.
180. Mannová, Elena, „... aber jetzt ist er ein guter Slowake“. Varianten nationaler Identität im Vereinswesen zweier südslovakischer Kleinstädte 1918–1938, in: Regionale und nationale Identitäten. Wechselwirkungen und Spannungsfelder im Zeitalter moderner Staatlichkeit, Würzburg 2000, s. 215–225.
181. Marada, Radim, Kultura protestu a politizace každodennosti, Brno 2003.
182. Markel, Martin, Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914. Příspěvek k charakteru nacionalismu na počátku století, in: Časopis Matice Moravské 2000, 119, s. 403–421.
183. Maur, Eduard, K některým aspektům novodobých sociálních dějin českých zemí a střední Evropy, in: Badatelské problémy 19. století. Sborník k nedožitým šedesátinám profesora Otty Urbana, Praha 1997, s. 61–74.
184. Med, Jaroslav, Hledání nového vztahu k zemi. Ideové kořeny ruralismu, Dějiny a současnost, 2005, 8, s. 23–25.

185. Melanová, Miloslava, Česká menšina v Liberci před první světovou válkou, in: *Fontes Nissae. Regionální historický sborník*, 2000, 1, s. 93–122.
186. Táž, Spolkový život v Liberci od počátku 19. století do roku 1914, in: *Documenta Pragensia XVIII, Od středověkých bratrstev k moderním spolkům. Sborník příspěvků z 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, Ledvinka, Václav; Pešek, Jiří (eds.)*, Praha 2000, s. 259–324.
187. *Mentalitäten – Nationen – Spannungsfelder. Studien zu Mittel- und Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge eines Kolloquiums zum 65. Geburtstag von Hans Lemberg*, Mühle, Eduard (hg.), Marburg 2001.
188. Miller, E. Daniel, Kolonizace jako alternativa pozemkové reformy v prvních letech Československé republiky, in: *K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*, Šouša, Jiří; Miller, E. Daniel; Hrabík Samal, Mary (eds.), Praha 2001, s. 279–288.
189. Mišková, Alena, Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945. (Vedení univerzity a obměna profesorského sboru), Praha 2002.
190. Táž, Vývoj německých libereckých vědeckých a vlastivědných institucí a jejich archivních fondů (1925–1945), in: *Sborník Severočeského muzea, Historia 11*, Liberec 1993, s. 33–47.
191. Moravcová, Mirjam, Česká lidová kultura jako politikum středních vrstev české společnosti, in: *Studie k sociálním dějinám 10*, Macháčová, Jana; Matějček, Jiří (eds.), Opava 2002, s. 12–22.
192. Mosse L., George, *Die völkische Revolution: über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1991.
193. Müller Karel, Heslo „svůj k svému“ v hospodářské emancipaci české společnosti. Česká společnost, nacionalismus a národní hospodářství, I–II, *Střední Evropa*, 1999, 89, s. 109–123, tamtéž, 1999, 90, s. 88–104.
194. Müller, Vladimír, Národní stát a společnost – možnosti a meze sociologické teorie, in: *Acta Universitatis Carolinae – philosophica et historica 2, studia sociologica X*, s. 99–110.
195. Münkler, Herfried, *Die Deutschen und ihre Mythen*, Berlin 2009.
196. *Mythen der Mitte. Zur Konstruktion nationaler Wertezentren im 19. Jahrhundert*, Weimar 2005.
197. Nacionalismus zvaný hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (eds.), Praha 2011.
198. *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*, Giesen, Bernard (hg.), Frankfurt am Main 1991.

199. Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung, Hahn, Henning Hans; Mannová, Elena (hg.), Frankfurt am Main 2007.
200. Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu. Deutsche Turn- und Sportvereine in den tschechischen Ländern und in der Tschechoslowakei, Waic, Marek (ed.), Praha 2008.
201. Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939), Gajan, Koloman (ed.), Praha 1962.
202. Němečková, Jana, Hlučínský problém a jeho odraz ve školství v meziválečném období, in: Slezský sborník, 65, 1967, 1, s. 70–87.
203. Nowey, Waldemar, Vor 75 Jahren. Gründung der Tschechoslowakischen Republik, getrennt von Österreich. Seit 75 Jahren: "Kollektivschuldtole" in Böhmen, die zum Frieden inmitten Europas mahnen..., Aichach 1994.
204. O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích/For economic national possessions. Reflections and Studies in Modern Czech and German Nationalism in the Czech Lands, Hájek, Jan; Jančík, Drahomír; Kubů, Eduard (eds.), Acta Universitatis Carolina – philosophica et historica 1–2005, studia historica LIX, Praha 2009.
205. Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století, Křen, Jan; Broklová, Eva (eds.), Praha 1998.
206. Od krize hospodářské ke krizi politické (1929–1938), Sborník k dějinám 19. a 20. století, č. 8, Praha 1982.
207. Olivová, Věra, Dějiny první republiky, Praha 2000.
208. Pavlíček, Václav, O české státnosti. Úvahy a polemiky. 1/Český stát a Němci, Praha 2004.
209. Pelc, Martin, K osobnosti Friedricha Stolberga (1877-1954), in: Časopis slezského zemského muzea, B, 54, 2005, 2, s. 181–191.
210. Týž, Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích, Brno 2010.
211. Peroutková, Michaela, Vyhnání. Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách, Praha 2008.
212. Perzi, Niklas, „Wir haben uns ja vertragen müssen...“ Unterradischen/Dolní Radíkov: Deutsche und Tschechen im Dorf, in: Politik vor Ort. Sinngebung in ländlichen und kleinstädtischen Lebenswelten, Haas, Hanns; Hiebl, Ewald (hg.), Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2007, Innsbruck, Wien, Bozen 2007, s. 54–67.
213. Petráš, René, Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana, Praha 2009.
214. Petrušek, Miloslav a kol., Sociologie, Praha 1992.

215. Plattener, Irmgard, *Fin de siecle in Tirol: Provinzkultur und Provinzgesellschaft um die Jahrhundertwende*, Innsbruck, Wien 1999.
216. *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*, Hroch, Miroslav (ed.), Praha 2003.
217. Pokorný, Jiří, *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2003.
218. Polesny, Herbert, Friedrich Ludwig Jahn. *Mensch und Werk. Aus seinem Leben, seinen Schriften und Briefen*, Eckartschriften, Hf. 78, Wien 1981.
219. *Politická kultura: antropologie, sociologie, politologie*, Skalník, Petr (ed.), Praha 2004.
220. *Politické strany a spolky na jižní Moravě, XXII. Mikulovské sympozium 1992*, Brno 1993.
221. *Politik vor Ort. Sinngebung in ländlichen und kleinstädtischen Lebenswelten*, Haas, Hanns; Hiebl, Ewald (hg.), *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 2007, Innsbruck, Wien, Bozen 2007.
222. Pozorny, Reinhard, *Deutsche Schutzarbeit im Sudetenland. Die Tätigkeit des Kulturverbandes 1918–1938*, Eckartschriften, Heft 49, Wien 1974.
223. Týž, *Wir suchen die Freiheit. Weg einer Volksgruppe*, München 1959.
224. *Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990*, Laš'ovka, Marek; Laš'ovková, Barbora; Rataj, Tomáš; Ratajová, Jana; Třikač, Josef (eds.), Praha 1998.
225. Pringleová, Heather, *Velký plán. Himmlerovi vědci a holocaust*, Brno 2008.
226. Prokop, Radim, *České pohraničí se zřetelem na národnostní a sociálně-ekonomickou charakteristiku 1918–1938*, Opava 2000.
227. Prokop, Vladimír, *Kapitoly z dějin Sokolovska*, Sokolov 1994.
228. Průša, Radomír, *Nacionální ohlas písně o Nibelunzích*, *Český lid*, 85, 1998, 4, s. 303–317.
229. Puschner, Uwe, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache–Rasse–Religion*, Darmstadt 2001.
230. Pustejovsky, Otfried, „Sudetendeutsche Identität“ als Abgrenzungs- und Rechtfertigungsideologie. Überlegungen und Argumente aus historischer Sicht, in: *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag*, Seibt, Ferdinand (hg.), München, Wien 1983, s. 307–327.
231. Rak, Jiří, *Formy „vlastenecké komunikace“*, in: *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*, Bláhová, Kateřina (ed.), Praha 2002, s. 75–82.
232. Raschhofer, Hermann; Kimminich, Otto, *Die Sudetenfrage. Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, München 1988.
233. Rassloff, Steffen, *Flucht in die nationale Volksgemeinschaft. Das Erfurter Bürgertum zwischen Kaiserreich und NS-Diktatur*, Böhlau, Köln u. a. 2003.

234. Ratajová, Jana; Rataj, Tomáš, Podoby a proměny spolkového života v Praze v letech 1918–1990, in: *Documenta Pragensia XVIII, Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*, Ledvinka, Václav; Pešek, Jiří (eds.), Praha 2000, s. 351–358.
235. Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí, Němeček, Jan (ed.), Praha 2008.
236. Regionale und nationale Identitäten. Wechselwirkungen und Spannungsfelder im Zeitalter moderner Staatlichkeit, Würzburg 2000 Haslinger, Peter (hg.), Würzburg 1999.
237. Ritter, Ernst, Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen, Wiesbaden 1976.
238. Roelcke, Volker, Deutsche Eugenik und Rassenhygiene zwischen Wissenschaft und Politik (ca. 1917/18–1945), in: *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945*, Kostlán, Antonín (hg.), Praha 2004, s. 164–177.
239. Röhr, Werner, September 1938. Die Sudetendeutsche Partei und ihr Freikorps, Berlin 2008.
240. Rothe, Otto, 100 Jahre deutsche Schutzarbeit, Wien [1980].
241. Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948, Beneš, Zdeněk; Kural, Václav (eds.), 2002.
242. Řezník, Miloš, Formování moderního národa. (Evropské „dlouhé“ 19. století), Praha 2003.
243. Salzborn, Samuel, Ein Jahrhundert sudetendeutsche völkische Bewegung. Politikwissenschaftliche Dimensionen eines (zeit-)geschichtlichen Forschungsgegenstandes, in: *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte*, Frankfurt am Main 2007, s. 303–322.
244. Seibt, Ferdinand, Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy, Praha 1996.
245. Týž, Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche. Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag, Luft, Robert (hg.), München 2002.
246. *Selecta Bohemico–Germanica*. Tschechisch-deutsche Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur, Eichler, Ernst (hg.), (Erträge Böhmisches-Mährischer Forschungen, Bd. 6), Münster 2003.
247. Schmoll, Friedemann, Die Verteidigung organischer Ordnungen. Naturschutz und Antisemitismus zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, in: *Naturschutz und Nationalsozialismus*, Radkau, Joachim; Uekötter, Frank (hrsg.), Frankfurt a. M., New York, 2003, s. 169–182.
248. Sprache, Wirtschaft, Kultur. Deutsche und Tschechen in Interaktion, Höhne, Steffen; Nekula, Marek (hg.), München 1997.

249. Steiniger, Bohumil, Tělocvičné spolky a skauting v období Rakouska-Uherska, Historický obzor, 2003, 1–2, s. 34–39.
250. Schier, Bruno, Erich Gierach – zum Gedanken, 21. 11. 1881 – 16. 12. 1943, Bohemia 3, 1962, s. 573.
251. Schmid-Egger, Hans; Nittner, Ernst, Staffelstein. Jugendbewegung und katholische Erneuerung bei den Sudetendeutschen zwischen den großen Kriegen, München 1983.
252. Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939, Haslinger, Peter (hg.), Marburg 2009.
253. Sirůček, Pavel a kol., Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj – současnost – výhledy), Slaný 2007.
254. Skovajsa, Marek, Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky, Praha 2006.
255. Skřivánek, Milan, Pohled českého a německého kronikáře na veřejné dění v letech 1918–1938. Sonda do dějin mentalit, in: Studie k sociálním dějinám, Macháčová, Jana; Matějček, Jiří (eds.), Opava, 2001, 7, s. 217–242.
256. Slezák, Lubomír, Pozemková reforma v Československu 1919–1935, in: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. dubna 1994, Uherské Hradiště 1994, s. 3–12.
257. Týž, Sudetští Němci a hospodářství první republiky, in: Moderní dějiny, 2. Sborník k dějinám 19. a 20. století, Praha 1994, s. 123–140.
258. Sobieraj, Silke, Die nationale Politik des Bundes der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Möglichkeiten und Grenzen der Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen, 1918–1929, Frankfurt am Main 2002.
259. Sojka, Milan, Dějiny ekonomických teorií, Praha 2010.
260. Sommer, Karel, Poslání spolku Československá jednota v předválečném Československu, in: Slezský sborník 95, 1997, 1–2, s. 61–67.
261. Týž, Příspěvek k historii Národní Jednoty pro Východní Moravu v letech 1918–1938, in: Časopis Slezského zemského muzea, B, 48, 1999, s. 1–42.
262. Týž, Slezský odbor Národní rady české (československé) 1918–1938, in: Časopis slezského zemského muzea, B, 50–2001, s. 8–34.
263. Soukupová, Blanka, Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus, Praha 2000.
264. Táž, Český sebevědomý sen a evropská reality. Reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky, II., 1933–1938, Praha 2001.

265. Táž, Národně sociální spolky jako nástroje k modelování mezietnického klimatu. Praha devadesátých let 19. století a prvního desetiletí 20. století, in: Documenta Pragensia XVIII, Od středověkých bratrstev k moderním spolkům. Sborník příspěvků z 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, Ledvinka, Václav; Pešek, Jiří (eds.), Praha 2000, s. 241–258.
266. Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Německá akademie věd v Praze). Materiály k dějinám a inventář archivního fondu 1891–1945, Míšková, Alena; Neumüller, Michael (eds.), Praha 1994.
267. Spurný, Matěj, Spurný, Matěj, Bijeme na poplach! Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933), Praha 2009.
268. Týž, V zájmu národa a jeho dětí. Vztah české společnosti k otázce národa a nacionalismu na příkladu ideologie a praxe Ústřední Matice školské (1918–1938), Praha 2004 (nepublikovaná magisterská práce).
269. Týž, Vzpomeňte malých hraničářů! Národ, Němci a české menšiny v myšlení a politice Karla Kramáře, in: Sborník Národního muzea v Praze, A, 61, 2007, 3–4, s. 49–54.
270. Staudinger, G. Eduard, Die Südmärk. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914, in: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Zgodovina Nemcev na območju danšnje slovenije 1848–1941, Rumpler, Helmut; Suppan, Arnold (hg.), Wien, München 1988, s. 130–154.
271. 19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly, Řepa, Milan (ed.), Praha 2008.
272. Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií, Kokoška, Stanislav; Oellermann, Thomas (eds.), Praha 2008.
273. Svátek, František, Český a německý nacionalismus. „Jazykový boj“ menšin na jižní hranici Čech v 19. století, in: Kultury na hranici: Jižní Čechy – Jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel, Komlosyová, Andrea; Bůžek, Václav; Svátek, František (eds.), Wien 1995, s. 229–241.
274. Symbole und Rituale des Politischen. Ost- und Westeuropa im Vergleich, Pribersky, Andreas; Unfried, Berthold (hg.), Frankfurt am Main 1999.
275. Šanderová, Jadwiga, Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum, Praha 2000.
276. Šaradín, Pavel, Historické proměny pojmu ideologie, Brno 2001.
277. Šebek, Jaroslav, Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu, Brno 2006.

278. Týž, Národnostní problematika v Československu – německá otázka. Kladené otázky a výsledky bádání po roce 1989, in: Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí, Němeček, Jan (ed.), Praha 2008, s. 85–95.
279. Šimůnek, Michal, Ein neues Fach. Die Erb- und rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939–1945, in: Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945, Kostlán, Antonín (hg.), Praha 2004, s. 190–316.
280. Týž, Národní eugenika – eugenický národ? Práce z dějin vědy, 2003, 6, s. 71–87.
281. Špiritová, Alexandra, Ústřední matice školská v letech 1880–1919, in: *Paginae historiae*, sborník Národního archivu, 1, 1993, s. 178–195.
282. Šrajerová, Ol'ga, Školská činnost Matice opavské v meziválečném období, in: Slezský sborník, 99, 2001, 3, s. 192–211.
283. Štaif, Jiří, Multietnicita jako číslo: Čechy v dlouhém 19. století, in: *Acta Universitatis Carolinae – philosophica et historica* 1, studia historica LI, 1999, s. 221–239.
284. Tesař, Filip, *Etnické konflikty*, Praha 2007.
285. Thiessová, Anne-Marie, *Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století*, Brno 2007.
286. Tomsa, Bohuš, *Kapitoly z dějin filosofie práva a státu*, Praha 2005.
287. Ulbricht, H. Justus, „Von deutscher Art und Kunst“. Deutschnationale Verlagspolitik und völkische (Buch-)Ideologie, in: *Das „deutsche Buch“ in der Debatte um nationale Identität und kulturelles Erbe*, Knoche, Michael; Ulbricht, H. Justus; Weber, Jürgen (hg.), Göttingen 2006, s. 95–113.
288. Unser Dr. Otto Wenzelides – ein Fünfundsiebziger, *Troppauer Heimat-Chronik*, 1952, 3, s. 2–4.
289. Urban, Otto, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982.
290. Týž, *Kapitalismus a česká společnost*, Praha 1978.
291. Vencovský, František; Jindra, Zdeněk; Novotný, Jiří; Půlpán, Karel; Dvořák, Petr a kol., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1999.
292. Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 25. bis 27. November 1983 und vom 23. bis 25. November 1984, Seibt, Ferdinand (hg.), München 1986.
293. Verhey, Jeffrey, *Der „Geist von 1914“ und die Erfindung der Volksgemeinschaft*, Hamburg 2000.
294. Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus, Bajohr, Frank; Wildt, Michael (hg.), Frankfurt am Main 2009.

295. Völkische Bande. Dekadenz und Wiedergeburt – Analysen rechter Ideologie, Kauffmann, Heiko; Kellershohn, Helmut; Paul, Jobst (hg.), Münster 2005.
296. Völkische Bewegung – Konservative Revolution – Nationalsozialismus. Aspekte einer politisierten Kultur, Schmitz, Walter; Vollnhals, Clemens (hg.), Dresden 2005.
297. Výchova k národnímu vědomí a národním hodnotám. Sborník příspěvků z konference k 80. výročí vzniku samostatného státu, Brno 1999.
298. Waic, Marek a kol., Sokol v české společnosti 1862–1938/Sokol in der tschechischen Gesellschaft 1862–1938, Praha 1996.
299. Weidinger, Dorothea, Nation–Nationalismus–Nationale Identität, Bonn 1998.
300. Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Brandes, Detlef; Kováč, Dušan; Pešek, Jiří (hg.), Essen 2007.
301. Wildt, Michael, Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1917–1939, Hamburg 2007.
302. Winkler, August Heinrich, Liberalismus und Antiliberalismus. Studien zur politischen Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Göttingen 1979.
303. Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive, Kubů, Eduard; Schultz, Helga (hg.), Praha, Berlin 2004.
304. Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945, Kostlán, Antonín (hg.), Praha 2004.
305. Wixforth, Harald, Auftakt zur Ostexpansion. Die Dresdner Bank und die Umgestaltung des Bankwesens im Sudetenland 1938/39, Dresden 2001.
306. Wolf, Josef, Lidské rasy a rasismus v dějinách a v současnosti. Člověk a jeho svět II., Praha 2000.
307. Wolschke-Bulmahn, Joachim, Heimatschutz, in: Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918, s. 533–545.
308. Wögerbauer, Michael, Němci. Mýtus jednotného národa a jeho dopad na literární historiografii v Čechách, in: 19. století v nás, s. 214–225.
309. Zaffi, Davide, Die deutschen nationalen Schutzvereine in Tirol und im Küstenland, in: Grenzregionen im Zeitalter der Nationalismen. Elsass-Lothringen/Trient-Triest, 1870–1914. Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient, Bd. 12, Ara, Angelo; Kolb, Eberhard (hg.), Berlin 1998, s. 257–284.
310. Zahra, Tahra, Kidnapped souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948, Ithaca, London 2008.

311. Táž, From Christmas Gifts to Orphans' Pensions: How Nationalists Associations Created the Welfare State in the Bohemian Lands, 1900–1918, in: Schutzvereine in Ostmitteleuropa, s. 192–207.

Lexikony a příručky

1. Adamová, Karolina; Křížkovský, Ladislav; Šouša, Jiří; Šoušová, Jitka, Politologický slovník, Praha 2001.
2. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländer geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben, Constant von Wurzbach (hg.), Wien, 1887.
3. Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder, I (A–H), II (I–M), Sturm, Heribert (hg.), München 1979, 1984.
4. Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmische Länder, III (N–Sch), Seibt, Ferdinand; Lemberg, Hans; Slapnicka, Helmut, München 2000.
5. Bohmann, Alfred, Das Sudetendeutschtum in Zahlen. Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren von 1910 bis 1950. Die kulturellen, soziologischen und wirtschaftlichen Verhältnisse im Spiegel der Statistik, München 1959.
6. Brockhaus Enzyklopädie in 30 Bänden, Bd. 29, Leipzig, Mannheim 2006.
7. Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden, Bd. 19, Wiesbaden 1974
8. Buhl, Paul, Troppau von A bis Z. Ein Stadtlexikon, München 1973.
9. Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon, Schildt, Axel (hg.), München 2005.
10. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft (VI), Galling, Kurt (hg.), Tübingen 1962.
11. Geršlová, Jana; Sekanina, Milan, Lexikon našich hospodářských dějin. 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech, Praha 2003.
12. Handbuch der sudetendeutschen Volksbildung. Kulturpolitisches Handbuch in Selbstdarstellung der sudetendeutschen Verbände, Lehmann, Emil (hg.), Reichenberg 1931.
13. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, Petersen, Carl; Ruth, Paul Hermann; Schwalm, Hans (hg.), 3 Bd., Breslau 1938.
14. Hanzalová, Jarmila, Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice, Praha 1997.

15. Heimgekehrte Grenzlande im Südosten. Ostmark – Sudetengau. Reichsprotektorat Böhmen und Mähren. Ein Handbuch von Adolf Helbok und Emil Lehmann unter Mitarbeit von Friedrich Ranzi, Leipzig 1939.
16. Kdo byl kdo v Říšské župě Sudety 1938–1945, Radvanovský, Zdeněk (ed.), Ústí nad Labem 2003 (I.).
17. Lišková, Marie, Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách 1861–1913, Praha 1994.
18. Meyers Enzyklopädisches Lexikon, 11, Gros–He, Mannheim, Wien, Zürich 1974.
19. Meyers Großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens, 20. Bd., Veda bis Zz, Leipzig, Wien 1909.
20. Mišková, Alena; Glettler, Monika, Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik, Essen 2001.
21. Myška, Milan a kol., Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska, Ostrava 2003.
22. Ortslexikon der böhmischen Länder 1910–1965, Sturm, Heribert (hg.), München 1995.
23. Praha. Osobnosti národnostních menšin, Praha 2000.
24. Präuer Heinz, Böhmerwald-Lexikon. Sammlung geographischer und kultureller Daten, Waldkirchen 2007.
25. Špiritová, Alexandra, Slovník představitelů státní správy v Čechách 1850–1918, Praha 1993.
26. Velký sociologický slovník, 2 sv., Praha 1996.

III. Internetové zdroje

1. Arbeitsdienst – Konzepte und Organisationen im 20. Jahrhundert, on line: <<http://www.arbeitsdienst.de>. (24. 2. 2011)
2. Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, Verlag Traugott Bautz, on line: <<http://www.bautz.de/bbkl>. (6. 5. 2007)
3. Das 25-Punkte-Programm der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei, vom 24. Februar 1920, on-line: <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html>. (15. 4. 2012)
4. Historické senátní tisky ze 4. volebního období (1935–1938), on line: <<http://www.senat.cz/zajimovsti/tisky/4vo>. (5. 11. 2009)
5. Historie Českých Budějovic – část 4. Národní obrození až konec 19. století; Historie Českých Budějovic – část 5. Konec 19. století až vznik ČSR (1918), on line <<http://www.budweb.cz/ceskebudejovice/rubriky>. (7. 2. 2008)

6. Historie Litvínovska, on line: <<http://www.litvinov.sator.eu/pages/osada-hermann-goring-stadt-40>. (14. 8. 2008)
7. Geographische Namen in den böhmischen Ländern, ein Online-Wörterbuch von Walter Sperling in Zusammenarbeit mit dem Collegium Carolinum, on line: <http://www.waltersperling.de/geonamen/index_wb.htm. (18. 5. 2012)
8. Meyers Lexikon, on line: <<http://www.lexikon.meyers.de/meyers/Innere>. (9. 3. 2012)
9. Michels, Eckard, Deutsche Akademie, 1925–1945, on line: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44466. (4. 10. 2011)
10. Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925, on line: <http://www.psp.cz/archiv2/1920ns/tisky/T3808_01.htm. (5. 9. 2009)
11. Nationalsozialismus, on line: <http://www.documentarchiv.de/ns/1935/rad_ges.html. (8. 7. 2010)
12. Poslanecká sněmovna N. S. R. 1922, I. volební období, 6. zasedání, on line: <http://www.psp.cz/archiv/1920ns/ps/tisky/T3808_01htm. (11. 12. 2009)
13. Reichsarbeitsdienst, Nationalsozialismus, on line: <http://www.dhm.de/ausstellungen/lebensstationen/ns_8.htm. (24. 2. 2011)
14. Reichserbhofgesetz, vom 29. September 1933, geändert durch Verordnung vom 30. September 1943 (RGBl. I. S. 549, ber. S. 564), aufgehoben durch das Kontrollratsgesetz Nr. 45 vom 20. Februar 1947, on line: <<http://www.verfassungen.de/de/de33-45/reichserbhof33.htm>. (25. 7. 2008)
15. Woldan Josef (1826–1891), on line: <<http://www.scheufler.cz>. (6. 1. 2007)